

Ш/Б/7 ✓
ШОАКБАР ШОРАҲМЕТОВ

ЎЗБЕКИСТОН
РЕСПУБЛИКАСИНИНГ
ФУҚАРОЛИК
ПРОЦЕССУАЛ
ҲУҚУҚИ



“АДОЛАТ”

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ АДЛИЯ ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЮРИДИК ИНСТИТУТИ

ШОАКБАР ШОРАҲМЕТОВ

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНИНГ
ФУҚАРОЛИК ПРОЦЕССУАЛ
ҲУҚУҚИ**

ДАРСЛИК

Тошкент
“Адолат”
2001

Шораҳметов Шоакбар Шорустамович,
Тошкент Давлат юридик институтининг фу-
қаролик процессуал ҳуқуқи кафедраси мудир,
юридик фанлари доктори, профессор, Ўзбе-
кистонда хизмат кўрсатган юрист

Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик
процессуал ҳуқуқи: (Дарслик).- Т."Адолат",
2001.-512-бет.

ББК 67.410 (5У)

Тақризчилар: М.К.Азимов, Э.Эгамбердиев,
юридик фанлари номзодлари, доцентлар

Мазкур қўлланма Ўзбекистон Республикаси мустақилликни қўлга кирит-
гандан кейин биринчи иш бўлиб, амалдаги Фуқаролик процессуал, Фуқаролик,
Оила, Меҳнат, Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги ва бошқа кодекслар ҳамда
янги таҳрирдаги Судлар тўғрисидаги қонун асосида ёзилган илк дарсликдир.
Унда Фуқаролик-процессуал ҳуқуқининг умумий масалалари: даъво кўзғатиш,
ишни судда кўриш, ишларнинг алоҳида тартибда кўрилиши, мансабдор
шахсларнинг фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликларини бузадиган хатти-ҳаракатлари
устидан судга шикоят бериши, ишларни апелляция, кассация назорати тар-
тибида кўриб ҳал этиш ҳамда ҳужалик судлари, нотариат фаолияти билан боғлиқ
масалаларни ёритишга ҳаракат қилинган.

Дарсликда ўз қонуний ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилишда ҳар бир
фуқаро, давлат ва жамоат ташкилотлари нималарга эътибор беришлари лозим-
лиги ҳақида ҳам фикр юритилади.

Фуқаролик процессуал ҳуқуқи бўйича яратилган ушбу дарслик олий ва ўрта
махсус ўқув юртлари талабалари, умумий ва ҳужалик судьялари, бошқа суд
ходимларига, прокуратура, адвокатура, нотариат, фуқаролик далолатномаларини
қайд этиш идораларига, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи бошқа орган ходимларига
ва кенг китобхонларга мўлжалланган.

Ш. 10203021100 - 013 2001
(04)-2001

3333

© Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигининг "Адолат"
нашриёти, 2001.

МУАЛЛИФДАН

Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига мувофиқ ҳар бир шахсга ўз ҳуқуқ ва эркинликларини суд орқали ҳимоя қилиш, давлат органларининг, мансабдор шахсларнинг, жамоат бирлашмаларининг ғайриқонуний хатти-ҳаракатлари устидан судга шикоят қилиш ҳуқуқи кафолатланади.

Фуқаро ва ташкилотлар тегишли шахсий, сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун белгиланган тартибда судга мурожаат қилишга ҳақлидирлар. Бундай фуқаролик ишларининг судларда ва бошқа идораларда тўғри ва ўз вақтида кўрилиши ҳамда ҳал қилинишини таъминлашда фуқаролик ҳуқуқий меъёрларининг билиб татбиқ этилиши муҳим аҳамиятга эга.

Ушбу дарслик мамлакатимизда мустақиллик эълон қилингандан кейин ўтан давр мобайнида қабул қилинган Республика Конституцияси, Судлар, Прокуратура, Адвокатура, Нотариат тўғрисидаги қонунлар, шунингдек, Фуқаролик-процессуал, Фуқаролик, Оила, Меҳнат ва бошқа кодексларига, қонунларига асосланиб ёзилган бўлиб, бирмунча мураккаб ҳисобланган фуқаролик процесси фанининг талабалар томонидан ўзлаштиришга, ҳуқуқий меъёрларни бевосита татбиқ этувчи суд ҳамда бошқа идораларда хизмат қилувчиларнинг фаолиятларида қонунларнинг тўғри тушунилиши ва амал қилинишига кўмаклашишни назарда тутди.

Кўлингиздаги дарслик истиқлол давр талаблари ҳамда суд, прокуратура, адвокатура, нотариат идораларининг амалиётини ўрганиш билан тузилган ўқув дастури асосида, шунингдек, олдинги ҳуқуқий адабиётлар ва дастурларнинг ижобий жиҳатларидан фойдаланган ҳолда талабаларга мувофиқлаштириб ёзилди.

Дастурга асосан дарсликда суд ҳокимияти ҳақида, фуқаролик процессининг умумий масалалари, даъво ишларини юритиш, давлат органлари ва бошқа органлар, шунингдек, мансабдор шахсларнинг хатти-ҳаракатлари (қарорлари) устидан берилган шикоят ва аризалар ҳамда алоҳида тартибда иш юритиш, ишларнинг апелляция-кассация ва назорат инстанцияларида кўрилиши, суд қарорларининг ижро этилиши, шунингдек, нотариат, хўжалик судлари ва фуқаролик процессининг бошқа масалалари мустақил республикамиз қонун ҳужжатлари ва

уларни амалиётда татбиқ этишдан келиб чиқадиган масалалар асосида ёритилди.

Дарсликни яратишда муаллиф собиқ иттифоқдош республикаларнинг қонунларига илмий шарҳлар бериб ёзилган асарларнинг ижобий жиҳатларидан фойдаланганлигини таъкидлаш билан уларнинг муаллифларига чуқур ҳурмат туйғусини изҳор қилади.

Фуқаролик процессуал ҳуқуқ соҳасида яратилган бу дарслик мустақил республикаимизнинг мустақил қонунларига ва ҳуқуқий ҳужжатларига асосланган ўзбек тилидаги дарслик бўлиб, юқорида қайд этилган ижобий жиҳатлари билан муқаддам нашр этилган дарсликлардан фарқ қилади.

“Беками-кўст парвардигор” деганларидек, ушбу дарслик ҳам айрим камчиликлардан ҳоли эмас. Шунинг учун унинг сифатини яхшилашга қаратилган таклифларни муаллиф миннаддорчилик билан қабул қилади.

ФУҚАРОЛИК ПРОЦЕССУАЛ ҲУҚУҚИНИНГ ПРЕДМЕТИ, ТУШУНЧАСИ ВА ТИЗИМИ

1-§. ФУҚАРОЛИК СУД ЮРИТИШИНИНГ МАҚСАДИ ВА ВАЗИФАЛАРИ

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгандан сўнг, демократик ҳуқуқий давлатни қуриш, адолатли фуқаролик жамиятини шакллантириш йўлидан дадил қадам ташлаб бориб, жаҳон ҳамжамиятида мустаҳкам ўрин эгалламоқда. Мамлакатимизда турли соҳаларда кенг кўламли ислохотлар ўтказилмоқда. Уларнинг қонуний замини Конституцияда ёритилган, унда инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг устуворлиги қонунларнинг устунлиги, ҳуқуқ ва одил судловни тўғри амалга оширишга қаратилган қоидалар ўз ифодасини топган.

Ҳар бир шахсга ўз ҳуқуқ ва эркинликларини суд орқали ҳимоя қилиш, давлат органлари, мансабдор шахслар, жамоат бирлашмаларининг гайриқонуний ҳатти-ҳаракатлари устидан судга шикоят қилиш ҳуқуқининг кафолатланиши тўғрисида Конституциянинг 44-моддасида алоҳида ҳуқуқий меъёр белгиланган бўлиб, бунда суд ҳокимиятининг бошқа давлат органларидан устунлиги белгиланган. Бирорта даълат идораси суд каби низоли фуқаролик масалаларини тўғри, одилona ҳал эта олмаслиги суд ҳокимиятининг муҳим жиҳатларидан эканлиги кўрсатилган.

Президентимиз И.А.Каримов инсон ва давлат ўртасидаги муносабатларда инсон манфаатлари устувор бўлиши кераклиги, давлат ва давлат ҳокимиятининг барча тармоқлари ўз фаолиятини инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва қўриқлаш ишига сафарбар қилгандагина ўз вазифасини тўғри адо этажagini, фуқароларнинг манфаатлари ва ҳуқуқларини суд орқали ҳимоя қилиш соҳасини мумкин қадар кенгайтириш даркорлиги, айрим тармоқ қонунларида ҳуқуқлари поймол этилган фуқароларнинг шикоятларини судлов йўли билан эмас, маъмурий йўл билан кўриб чиқиш тартиби учраб туришлиги, бу ҳол Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясига ва бизнинг Конституциямиз талабларига зидлиги, фуқаро, агар унинг қонуний манфаатлари ва ҳақ-ҳуқуқлари поймол этилган

тақдирда, ҳар қандай масала бўйича ҳимоя учун судга мурожаат қилиш ҳуқуқига эга бўлмоғи даркор¹, - деб кўрсатиши суд ҳокимиятига нисбатан бўлган муносабатни ўзгартириш лозимлигидан далолатдир.

Манфаатдор шахсларнинг қонуний ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг суд тартибида амалга ошириш тадбирлари амалиётда ижобий натижалар бераётганлигини ҳаёт тақозо этмоқда. Бунга асос сифатида фуқаролик процессуал ҳуқуқий меъёрларнинг суд амалиётига таъсир кўрсатиши ва суднинг ўзига берилган ваколат доирасида чин ҳақиқатни аниқлашга ва шу билан одил судловни амалга оширишга қаратилган барча ҳуқуқлардан фойдалана олиш имкониятига эга бўлиши суд ҳокимиятини бошқа давлат органларидан ажратиб туради. Демак, Конституция ва бошқа қонунларда кўрсатилганидек, суд органларининг демократик жиҳатларининг энг муҳимларидан бири давлат ва жамият манфаатларини ҳимоя қилишда фуқаролар ҳуқуқи ва эркинликлари ҳимоясининг устун қўйилишидир.

Манфаатдор шахсларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш билан суд одил судловни амалга оширади. Одил судлов фақат судлар томонидан амалга оширилиши Ўзбекистон Республикасининг "Судлар тўғрисида"ги қонунида ўз ифодасини топган.

Ўзбекистонда суд ҳокимияти қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятлардан, сиёсий партиялардан, бошқа жамоат бирлашмаларидан мустақил ҳолда иш юритиши Конституцияда ўз ифодасини топганлиги истиқлолга эришган республикамизнинг демократик, адолатли ҳуқуқий давлат қуриш сари ташлаган илк қадамларидан ҳисобланади.

Судлар ўз фаолиятлари билан манфаатдор шахсларни нафақат ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиши, шу билан бирга уларни қонунни ҳурмат қилиш ва унга риоя этиш руҳида ҳам тарбиялайди.

Судлар одил судловни мустақил амалга оширишда фақат қонунга бўйсунилари, бу борада олиб бориладиган фаолиятга бирон-бир тарзда аралашинишга йўл қўймаслиги ва бундай аралашув қонунга мувофиқ жавобгарликка сабаб бўлишлиги

¹ Қаранг: И.А.Каримов. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари. Т. "Ўзбекистон", 1995, 23-24-бетлар.

Ўзбекистон Республикасининг "Судлар тўғрисида"ги янги таҳрирдаги қонунининг 4-моддасида белгилаб қўйилган¹.

Суд одил судловга қаратилган фаолиятини фуқаролик суд ишларини юритиш тўғрисидаги қонунларга мослаган ҳолда, судга тааллуқли бўлган фуқаролик, оила, меҳнат, уй-жой ва бошқа ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган даъво талабларига оид ишларни, низосиз бўлган алоҳида тартибда кўриладиган ишларни ҳамда давлат идоралари, бошқа идоралар, шунингдек, мансабдор шахсларнинг хатти-ҳаракатлари (қарорлари) устидан берилган ариза ва шикоятларни кўриш тўғрисидаги ишлар бўйича қонуний асослантилган, адолатли ҳал қилув қарори чиқариш билан амалга оширади.

Фуқаролик суд юритишининг мақсад ва вазифалари процесс иштирокчиларининг бузилган моддий ва процессуал ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва шу билан фуқароларни қонунлар, ҳуқуқий меъёрларнинг бажарилишига онгли муносабатда бўлиш руҳида тарбиялашни назарда тутди. Жамиятда ҳуқуқий маданиятни юксалтириш миллий дастурида бу борада қуйидаги фикрлар билдирилган: "Инсон ҳуқуқлари - инсонпарвар демократик ҳуқуқий онгнинг ўзагидир. Ҳуқуқий онг даражаси - бу одамларнинг ҳуқуқлардан шунчаки, хабардорлиги, қонунларни билишигина эмас. Бу, энг аввало, қонунларга риоя этиш ва уларни бажаришга тайёргарлик, қонунга итоаткорлик, ҳуқуқни ва одил судловни ҳурмат қилишдир."²

Демак, суднинг одил судловни амалга оширишга қаратилган фаолияти, кўрилиши лозим бўлган масалани тўғри ҳал қилиш учун манфаатдор шахсларга қонунда кўрсатилган процессуал ҳаракатларни татбиқ этиш билан ғайриқонуний ҳаракат қилган тарафга нисбатан давлатнинг мажбурлаш кучини қўллаш ва тегишли фуқаролик ишларининг ечимини топиш муаммолари тушунилади.

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикасининг Судлар тўғрисидаги Қонунининг янги таҳрири. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 2001.

² Қаранг: "Жамиятда ҳуқуқий маданиятни юксалтириш миллий дастури". Ўзбекистоннинг янги қонунлари. 17-сон. Т., "Адолат", 1998.

2-§. ФУҚАРОЛИК ПРОЦЕССИ ТУШУНЧАСИ ВА СУБЪЕКТИВ ҲУҚУҚЛАРНИ ҲИМОЯ ҚИЛИШ ШАКЛЛАРИ

Ҳуқуқ соҳасида ишлатиладиган "процесс" атамаси лотинча "процессум" сўздан олинган бўлиб, ҳаракат деган маънони англатади. Фуқаролик процесси фуқаролик ишларини кўриш ва ҳал қилиш билан боғлиқ ҳаракатни, фаолиятни билдиради.

Фуқаролик процесси деб, қонун билан белгиланган фуқаролик ишларини кўриш, ҳал қилиш ва суд қарорларини ижро этиш билан боғлиқ фаолиятга айтилади. Процессуал қонун суд фаолиятининг амалга оширилишида манфаатдор шахсларга ишда иштирок этиш ҳуқуқини, уларга қатор процессуал ҳуқуқлар берилишини ва процессуал бурчлар юклатилишини белгилайди.

Мустақил Ўзбекистонда фуқароларнинг ҳуқуқларини янада тўлароқ ҳимоя қилиш мақсадида фуқаролик процессуал қонунчилиги ҳам янгиланмоқда.

Субъектив ҳуқуқларни, яъни фуқаролар, ташкилотларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш шакллари "Судлар тўғрисида"ги қонунда белгиланган. Бунга кўра Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди, Ўзбекистон Республикаси Олий суди ва Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди ва жойлардаги судлар ўз фаолиятини ана шу вазифаларга қаратилади.

Конституциявий судни ташкил этиш ва унинг фаолият тартиби алоҳида кўриладиган соҳага киради.

Умумий судлар Конституция ва бошқа қонунларда ҳамда инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги халқаро ҳужжатларда эълон қилинган фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларига, корхоналар, муассасалар ва ташкилотларнинг ҳуқуқлари ҳамда қонун билан кўриқланадиган манфаатларига риоя этилишини кафолатлашга қаратилган фуқаролик ишларини кўриш, одил судловни амалга ошириш билан боғлиқ процессуал ҳаракатларни амалга оширадилар¹.

Фуқаролик процесси мулкӣ ва шахсий ҳуқуқларнинг суд томонидан ҳимоя қилиниши шакли сифатида кўрилади. Шу муносабат билан муайян фуқаролик процессуал ҳаракатлар қилинади. Бундай ҳаракатлар судда фуқаролик ишининг тарафлари сифатида қатнашувчилар ва ишнинг бошқа иштирокчилари

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикасининг "Судлар тўғрисида"ги янги таҳрирдаги қонуни, 2-модда. Т. "Адолат", 2001.

томонидан қилинадиган процессуал ҳаракатлар, шунингдек, фуқаролик ишлари бўйича одил судловни амалга оширувчи суднинг процессуал ҳаракатларидан иборат бўлади.

Суднинг, тарафлар ва ишда иштирок этувчи бошқа шахсларнинг муайян фуқаролик процессуал ҳуқуқ ва бурчлари бор. Бу ҳуқуқ ва процессуал бурчлар фуқаролик процессида иштирок этувчиларнинг процессуал ҳаракат қилишлари тарзида амалга оширилади.

Бирон бир ҳуқуқни амалга оширишда манфаатдор шахс ишни судда даъво қўзғатиш йўли билан бошлайди. Суд бу ишнинг судга тааллуқли бўлиш-бўлмаслигини текшириб, даъво аризасини қабул қилиш ёки қабул қилмаслик тўғрисида ажрим чиқаради. Даъво талабларининг қўзғатилишидан хабардор бўлган жавобгар эса даъво юзасидан баёнот беради, ўз эътирозини билдиради ёхуд қарши даъво қўзғатади. Суд, тарафлар ва ишда иштирок этувчи бошқа шахслар бундай ҳаракатлардан ташқари, яна бошқа бирмунча ҳаракатларни ҳам қиладилар. Бу ҳаракатларнинг ҳаммаси фуқаролик процессуал ҳаракатлар бўлиб, фуқаролик суд ишларини юритиш, яъни фуқаролик процесси сифатида кўрилади.

Суднинг ишда иштирок этувчи шахсларга нисбатан ва бу шахсларнинг судга нисбатан бўлган фуқаролик процессуал ҳуқуқ ва бурчларини амалга оширишга қаратилган ҳаракатлари фуқаролик процессуал ҳуқуқий муносабатлар бўлади.

Фуқаролик суд ишларини юритиш (фуқаролик процесси) вазифалари тўғрисида шуни айтиш керакки, Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик процессуал кодексининг 4-моддасида белгиланганидек, "фуқаролик суд ишларини юритиш вазифалари фуқароларнинг шахсий, сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий ҳуқуқларини, эркинликларини ва манфаатларини, шунингдек, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, жамоат бирлашмалари ва фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органларининг ҳуқуқлари ҳамда қонун билан қўриқланадиган манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида фуқаролик ишларини тўғри, ўз вақтида кўриб чиқиш ва ҳал этишдан иборатдир.

Фуқаролик суд ишларини юритиш қонунийлик ва ҳуқуқ-тартиботни мустаҳкамлашга, демократияни, ижтимоий адолатни, фуқаролар ўртасида тинчлик ва миллий тотувликни таъминлашга кўмаклашиши лозим".

Мустақил Ўзбекистон давлати истиқлол қонунларининг қатъиян ва аниқ бажарилиши фуқароларнинг қонуний манфаатлари ва ҳуқуқларини шак-шубҳасиз қўриқлаш борасида Президентимиз раҳнамолигида қатор тадбирлар белгиланиб, шу билан ҳуқуқни муҳофаза қилувчи идоралар олдига муҳим вазифалар қўйилди.

И.А.Каримов ҳуқуқ органлари фаолиятининг қонуний негизини мустаҳкамлашимиз зарурлиги... ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар зиммасига катта масъулият юкланганлиги, суд, прокуратура, милиция тўғрисидаги қонунларни такомиллаштириб бориш заруриятини тобора кўзга ташланаётганлиги ҳақида¹ таъкидлади. Шу муносабат билан фуқаролик процессининг ҳам роли тобора ошиб бормоқда. Бунга Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 1997 йил I чақириқ IX сессиясида Фуқаролик ва Хўжалик процессуал кодексларининг қабул қилиниши ёрқин мисол бўла олади. Фуқаролик суд ишларини юритишда одил судловни Ўзбекистон халқининг иродасини ифодаловчи қонунларга асосланган ҳолда амалга оширилиши ўз аксини топган.

Фуқаролик суд ишларини юритиш қоидаларига кўра ФПК-нинг 2-моддаси Ўзбекистон Республикасининг ҳамма судларида фуқаролик ишларини юритиш тартиби қонун ҳужжатлари ва Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик процессуал кодекси² билан белгиланиши кўрсатилган.

Фуқаролик суд ишларини юритиш тўғрисидаги қонун ҳужжатлари даъво тартибидаги ишларни, органлар ва мансабдор шахсларнинг хатти-ҳаракат (қарор)лари устидан берилган шикоят бўйича ишларни ҳамда алоҳида тартибда юритиладиган ишларни кўриб чиқиш ва ҳал этиш тартибини белгилайди.

Органлар ва мансабдор шахсларнинг хатти-ҳаракат (қарор)-лари устидан берилган шикоятлар, шунингдек, алоҳида тартибда кўриладиган ишлар бўйича иш юритиш тартиби асосан ФПКнинг 26-35-бобларида келтирилган моддалар билан тартибга солинади.

Ўзбекистон Республикаси судларида фуқаролик суд ишларини юритиш, иш кўриладиган, айрим процессуал

¹ Қаранг: И.А.Каримов. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг аоссий тамойиллари. Т. "Ўзбекистон", 1995, 18-19-бетлар.

² Қаранг: Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик процессуал кодекси. Т., "Адолат", 1997. (кейинги бетларда қисқартириб "ФПК" деб берилган).

ҳаракатлар бажарилаётган ёки суднинг ҳал қилув қарори ижро қилинаётган вақтда амалда бўлган Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик процессуал кодекси ва бошқа қонунлар асосида олиб борилади.

Башарти Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномасида Ўзбекистон Республикасининг фуқаролик суд ишларини юритиш тўғрисидаги қонун ҳужжатларидагидан бошқача қоидалар белгиланган бўлса, халқаро шартнома қоидалари қўлланилади (ФПКнинг 3-моддаси).

Суд ишларини юритиш муайян шаклда амалга оширилади. Бу фуқаролик процессуал шаклнинг моҳияти қуйидагилардан иборат:

биринчидан, фуқаролик ишлари бўйича иш юритиш тартиби олдиндан процессуал қонун билан белгилаб қўйилган бўлади;

иккинчидан, суд ҳимояси учун қонунда белгиланган ёзма шаклда судга мурожаат қилиш ҳуқуқи берилди;

учинчидан, ишда иштирок этувчи шахслар процессуал ҳуқуқлардан, хусусан ишни кўришда суд мажлисида иштирок этиш ҳуқуқидан фойдаланадилар;

тўртинчидан, суднинг ҳал қилув қарори процессуал қонунда кўрсатилган далиллар воситаси билан аниқланган далилий маълумотларга ва қонунга асосланган бўлиши шарт қилиб қўйилади.

Ишни кўриш жараёнида суд умумий қоида бўйича чин ҳақиқатни аниқлаш учун ишни кўриш вақти ва жойи тўғрисида тарафларни хабардор қилиши лозим.

Суд мажлисида уларга ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, баёнот бериш, иш материаллари билан танишиш, далиллар тақдим этиш, иккинчи тарафга эътироз билдириш, ўзининг даъво талабларига ёки даъвога тегишли бўлган эътирозни тегишли далиллар билан исботлаш имконияти таъмин қилади.

Одил судловнинг бундай процессуал шакли судга иш бўйича чин ҳақиқатни аниқлаш ва қонунга асосланган ҳал қилув қарорини чиқариш имкониятини бериш билан бирга тарафларга суд орқали шахсий ва мулкий ҳуқуқларнинг ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларнинг ҳимоя қилиниши имкониятини ҳам яратади.

Ишда иштирок этувчи шахслар процессуал ҳуқуқларини ва процессуал бурчларини тегишли процессуал ҳаракатлар қилиш йўли билан амалга оширадилар. Масалан, фуқаролик

суд иши бошланишида, агар даъвогар бўлса, даъво талабларини қўзғатиш ҳуқуқини судга даъво аризасини бериш йўли билан амалга оширади. Жавобгар эса - даъвога қарши ҳимоя қилиниш ҳуқуқини, яъни даъвога қарши эътироз билдириш ёки қарши даъво қўзғатиш йўли билан амалга оширади. Суднинг дастлабки процессуал ҳуқуқи тарафларнинг шахсан баёнот бериш учун таклиф қилиш тўғрисида ажрим чиқариш ва уларни судга чақириш тартибида амалга оширилади. Суднинг процессуал бурчи тарафлар ўртасидаги низога оид масалаларни аниқлаш учун тарафларни сўроқ қилиш, далилларни тўплаш, келтирилган далилларни текшириш ва бошқа баъзи процессуал ҳаракатларни бажаришдан иборат бўлади.

Ниҳоят, юқорида таъкидланганидек, фуқаролик процессининг моҳияти фуқароларнинг сиёсий ҳуқуқларини, меҳнатга, уй-жойга оид ҳуқуқларини ва бошқа шахсий ва мулкӣ ҳуқуқларини, ташкилотларнинг мулк шаклидан қатъий назар, уларнинг мулкӣ ва қонун билан ҳимоя қилинадиган манфаатларини суд йўли билан қўриқлаш, қонунчилик ва ҳуқуқ тартиботига роя қилинишини таъминлаш, фуқароларни, демократияни, ижтимоӣ адолатни, фуқаролар ўртасида тинчлик ва миллий тотувликни таъминлашдан иборатдир.

3-§. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ПРОЦЕССУАЛ ҲУҚУҚИ ТУШУНЧАСИ ВА ПРЕДМЕТИ

Фуқаролик ишлари бўйича одил судловни амалга ошириш, фуқаролик суд ишларини юритиш тартиби, суднинг ва процессда иштирок этувчиларнинг процессуал ҳаракатлари, шунингдек, уларнинг процессуал ҳуқуқ ва бурчлари процессуал қонунларда белгиланган.

Маълумки, мустақил республикамизнинг ҳуқуқ фанлари бир неча соҳаларга бўлинади. Шулардан бири фуқаролик процессуал ҳуқуқидир. Ўзбекистон Республикасининг фуқаролик процессуал ҳуқуқи эса ҳуқуқ соҳасининг бир тармоғи ҳисобланади.

Фуқаролик процессуал ҳуқуқи деб, фуқаролик ишларини кўришда суд одил судловни амалга ошириш билан боғлиқ ижтимоӣ муносабатларни, фуқаролик процесси иштирокчиларининг ҳаракатларини қонун асосида тартибга соладиган, шунингдек, суд қарорларининг ижро этилиши

тартибини белгилайдиган ҳуқуқ меъёрларининг мажмуига айтилади.

Фуқаролик процессуал ҳуқуқининг предмети - суд мажлисида текшириладиган ва ҳал қилинадиган, фуқаролик ишлари туфайли бўладиган суд фаолияти натижасида вужудга келадиган суд ва процесснинг бошқа иштирокчилари ўртасидаги ижтимоий муносабатларни ташкил этади.

Фуқаролик ишларини кўриш ва ҳал қилиш бўйича бўладиган суд фаолияти маълум босқич (қисм)ларга бўлиниб амалга оширилади. Фуқаролик процессининг бундай босқичлари: фуқаролик ишини кўзғатишдан; ишни судда кўриш учун тайёрлашдан; ишни суд мажлисида кўриш ва ҳал қилишдан; суднинг ҳал қилув қарорлари ва ажримлари юзасидан шикоятлар бериш ва протестлар келтиришдан ва, ниҳоят, суднинг ҳал қилув қарорлари ижросидан иборат бўлади.

Фуқаролик процессуал ҳуқуқи ўз мазмунига кўра фуқаролик ишларини юритишни тартибга солиб, кўзғатилган фуқаролик иши юзасидан суднинг, процесс иштирокчиларининг, суд қарорларини ижро этувчиларнинг ҳар қандай ҳаракатларини қай тарзда бажаришлари лозимлигини, бундай ҳаракатларнинг оқибатлари нималардан иборат бўлишлигини (масалан, иш ҳақи ундиришни, келтирилган зарарни тўлашни) белгилайди.

Фуқаролик процессуал ҳуқуқининг мазмунига назар солинса, бу ҳуқуқнинг ҳуқуқ соҳалари билан маълум даражада боғлиқ эканлигини кўрамыз. Чунончи, фуқаролик процессуал ҳуқуқи жиноят процессуал ҳуқуқи билан чамбарчас боғлиқ ҳолда кўрилади. Ҳуқуқнинг бу ҳар икки соҳасини бирлаштирадиган мазмун шуки, улар одил судловни амалга ошириш билан боғлиқ ижтимоий муносабатларни тартибга солади.

Фуқаролик процессуал ҳуқуқи ҳуқуқнинг қатор бошқа соҳалари билан ҳам боғлиқ. Масалан, унинг давлат ҳуқуқи билан боғлиқлиги шундаки, уларнинг иккиси ҳам давлат ҳокимияти органи бўлган суд фаолиятини тартибга солади. Фуқаролик процессуал ҳуқуқи фуқаролик, оила, меҳнат, уй-жой, шунингдек, маъмурий ҳуқуқ соҳалари билан ҳам узвий боғлиқдир, чунки фуқаролик процессида бундай ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган низолар судга тегишли бўлишига қараб текширилади ва ҳал қилинади.

Аксарият ҳолларда фуқаролик, оила, меҳнат, уй-жой, давлат органлари ва бошқа органлар, мансабдор шахсларнинг хатти-

ҳаракат (қарор)лари устидан шикоятлар бўйича ҳуқуқий муносабатларда ишгирик этувчи шахслар зиммаларидаги бурчларни ўз ихтиёрларича бажарадилар. Аммо барча ҳолларда ҳам шундай бўлавермайди. Баъзи шахслар (фуқаролар, ташкилотлар) бурчларини бажаришдан бош тортадилар. Бундай ҳолларда бузилган ҳуқуқни суд йўли билан қўриқлаш, давлатнинг мажбурлаш тадбирини қўллаш талаб қилинади. Бундай мажбуриятни фуқаролик процесси тартибида суд амалга оширади.

Ҳуқуқнинг ва қонун билан ҳимоя қилинадиган манфаатнинг суд томонидан қўриқланиши фуқаролик процессуал қонунларда кўрсатилган процессуал шаклда амалга оширилади. Чунончи, фуқароларнинг соғлиғига ғайриқонуний шикаст етказилганида кўрилган моддий зарарни ундиришга бўлган ҳуқуқ (моддий ҳуқуқ) фуқаролик ҳуқуқий меъёрлари билан белгиланса, фуқаролик процессуал ҳуқуқ меъёрларида бундай бузилган ҳуқуқни қўриқлаш (зарар ҳақини ундириш учун зарур далиллар тўплаш, талаб (даъво)нинг кўрилиши, ҳал қилиниши, тегишли ҳақнинг ундирилиши) тартиби белгиланади.

4-§. ФУҚАРОЛИК ПРОЦЕССУАЛ ҲУҚУҚНИНГ МАНБАЛАРИ ВА ТИЗИМИ

Ҳуқуқнинг, шу жумладан, фуқаролик процессуал ҳуқуқнинг ҳам ягона манбаи Ўзбекистон халқининг иродаси бўлади.

Мустақил Ўзбекистоннинг жамият тараққиёти тўғрисидаги билимларга асосланган сиёсати ўз қонунларида яққол ифодасини топмоқда.

Бозор иқтисодиётига ўтиш даврида давлатимизнинг сиёсати фуқаролик процессуал ҳуқуқнинг ҳам мазмунини белгилайди.

Фуқаролик процессуал ҳуқуқнинг юридик манбалари тўғрисидаги кўрсатмалар қонунларда белгиланган. ФПКнинг 2-моддасида ва бошқа қонунларда белгиланганидек, суд ишлари Республика Олий Мажлисининг сессияларида қабул қилинган қонунлар, Президент фармонлари, Республика Олий вакиллик органининг қарорларига асосан ҳал қилинади. Шунингдек, суд давлат ҳокимиятининг бошқа органлари томонидан ўзларига берилган ҳуқуқ доирасида чиқарилган ҳужжатларни ҳам татбиқ қилади. Суд қонунга мувофиқ чет эл ҳуқуқ меъёрларини ҳам татбиқ этади. Шунга биноан **фуқаролик процессуал ҳуқуқининг манбалари** қуйидагилардан иборат:

биринчидан, Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси¹ суд, хўжалик суди ва прокуратура идораларининг ташкил топиши ва фаолиятлари принципларини, фуқаролар, ташкилотларнинг ҳуқуқ ва бурчларини белгилайдиган ҳуқуқий меъёрдир;

иккинчидан, Ўзбекистон Республикасининг 2000 йил 14 декабрда янги таҳрирда қабул қилинган Судлар тўғрисидаги қонуни² одил судлов вазифаларини белгиловчи, унинг демократик принципи асосида амалга оширилиши усуллари, одил судлов органларининг тузилиши, ташкил топиши ва фаолияти принципларини белгиловчи муҳим қонун ҳужжатидир;

учинчидан, Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик ва Хўжалик процессуал кодекслари - фуқаролик ишлари бўйича одил судловни амалга оширишнинг процессуал тартибини батафсил қоидалаштирувчи қонунлар ҳисобланади;

тўртинчидан, процессуал масалалар юзасидан ҳуқуқий меъёрлар Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодексида, Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодексида, Ўзбекистон Республикасининг Оила кодексида, транспортга оид қонунларда, муаллифлик, ихтирочиликка оид қонун ва рационализаторлик Низомларида, маъмурий ҳуқуқ, молия ҳуқуқи ва бошқа ҳуқуқ меъёрларида ҳам берилган;³

бешинчидан, фуқаролик процессуал ҳуқуқ манбаларига Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг, давлат ҳокимияти ва бошқарув органларининг ҳуқуқий меъёрий ҳужжатлари киради.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди ва Олий хўжалик суди Пленумларининг қарорлари ҳуқуқ манбаи ҳисобланмаса ҳам, аммо уларда процессуал қонунларни тўғри татбиқ этиш юзасидан берилган тушунтиришлари муҳим аҳамиятга эга. Бундай тушунтиришлар шарҳланаётган қонунни татбиқ қилувчи судлар

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. Т., "Адолат", 1999, 19, 26, 44, 106-116-моддалар.

² Қаранг: Ўзбекистон Республикасининг Судлар тўғрисидаги қонуни. Т., "Адолат", 2001.

³ Қаранг: Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси. Т., "Адолат", 1996; Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодекси. Т., "Адолат", 1996; Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекси. Т., "Адолат", 1998; Ўзбекистон Республикасининг Оила кодекси. Т., "Адолат", 1998.

ва бошқа мансабдор шахслар учун мажбурийдир (Ўзбекистон Республикасининг Судлар тўғрисидаги Қонунининг 21-моддасининг 3-қисми).

Процессуал қонунларнинг ҳудуд ва вақт бўйича амалда бўлиши тўғрисида шуни айтиш керакки, Ўзбекистон Республикаси қонунлари республикамиз ҳудудида, Қорақалпоғистон Республикасининг қонунлари - шу республика ҳудудида, Ўзбекистон давлат ҳокимиятининг маҳаллий органлари томонидан қабул қилинган ҳуқуқий-меъёрий ҳужжатлар мазкур ҳудудларда ҳамма учун, барча фуқаролар ва ташкилотлар учун мажбурий кучга эга бўлади.

Умумий меъёрий характерга эга бўлган Ўзбекистон Республикаси қонунлари, шу жумладан, фуқаролик процессуал ҳуқуқлар ҳам, агар уларнинг қайси вақтдан эътиборан кучга кириши тўғрисида шу эълон қилинаётган Қонуннинг ўзида махсус кўрсатма бўлмаса, умумий қонда бўйича газеталарда эълон қилинганидан кейин кучга киради (масалан, Фуқаролик процессуал кодексининг қонуний кучга кириши Олий Мажлис қарорида 1998 йил 1 январдан эътиборан амалга киритилиши, Конституциявий суд томонидан қабул қилинадиган қарорлар эса матбуотда эълон қилингандан кейин амалга киритилган ҳисобланиши ва ҳоказо).

Фуқаролик процессуал ҳуқуқда қиёслаш (аналогия) ва унинг татбиқ этилиши тўғрисида ФПК 12-моддасининг 3-қисмида кўрсатма берилган. Унда: "Низоли муносабатни тартибга соладиган қонун бўлмаган тақдирда, суд шунга ўхшаш муносабатни тартибга соладиган қонунни татбиқ этади, борди-ю бундай қонун ҳам бўлмаса, республика қонун ҳужжатларининг умумий асослари ва маъносига таянади", деб кўрсатилади. Бу қонун мазмунидан қиёслашнинг икки кўринишида бўлиши, яъни қонун ва ҳуқуқ қиёслашига бўлиниши англашилади.

Қонун ва ҳуқуқ қиёсланиши таърифи фуқаролик ҳуқуқ фанида берилган. Ўхшаш муносабатларни тартибга соладиган қонунни татбиқ этишликка қонун қиёслаши деб айтилса, низоли муносабатни республика қонунларининг умумий асослари ва маъносига таяниб ҳал қилишликка ҳуқуқ қиёслаш, деб айтилади.

Қиёслаш тўғрисидаги қонунларни татбиқ этишда қуйидагиларни назарда тутиш лозим:

биринчидан, юқорида кўрсатилган қоидаларга фақат мазкур масала юзасидан тегишли қонун ва фармойишларнинг бўлмагани ҳолдагина асосланиб, ишни ҳал қилиш мумкинлигини;

иккинчидан, бундай қиёслаш тариқасида чиқарилган суд қарори фақат кўрилаётган фуқаролик ишигина кучда бўлишлигини;

учинчидан, суд "республика қонун ҳужжатларининг умумий асослари ва маъносига таянади" деб берилган кўрсатмага қуруқдан-қуруқ ҳавола қилмай, балки қарорни ифодалашда, суд қонунчилигининг қайси бир умумий асосларига таяниб, ўз қарорини чиқарганлигини кўрсатиши лозим.

Ўзбекистон Республикаси фуқаролик процессуал ҳуқуқининг тизими ФПКнинг дастурий тузилишига бирмунча мувофиқ тарзда бўлиб, қуйидагича ифодаланади:

биринчи бўлимда - умумий қоидаларда ўз мазмуни бўйича процесснинг бўлимларига оид бўлган суд ишларини юритишнинг умумий қоидалари билан бирга суднинг таркиби, рад қилиш, яъни фуқаролик ишини ҳал қилишда иштирок этувчиларнинг бирига ёки бир нечтасига норозилик билдириш; тааллуқлилиқ, яъни ишнинг қайси суд идораси ёки бошқа идора томонидан ҳал қилиниши; процесс иштирокчилари; далиллар; умумий қисмига ФПК бўйича иш юритишни тухтатиш, аризани кўришдан қолдириш; иш юритишни тугатиш тўғрисидаги боблар ҳам киритилди, чунки бу иш юритишнинг барча босқичларида учраб туриши назарда тутилган. Булардан ташқари суд харажатлари, процессуал муддатлар, суд жарималари ва ниҳоят суд хабарлари ва чақириқлари тўғрисидаги масалалар берилган;

иккинчи бўлим - биринчи инстанция судида иш юритишга бағишланган бўлиб, у ўз навбатида кичик бўлимларга бўлинган. Биринчи бўлимда умумий қоидалар берилиб, унда судловлик; иш кўзғатиш; фуқаролик ишини судда кўришга тайёрлаш; судда ишни кўриш; суд ҳал қилув қарори; сиртдан иш кўриш; биринчи инстанция судининг ажримлари берилган.

Қолган кичик бўлимларда иш юритишнинг учта тури берилган, масалан, иккинчи бўлимда даъво ишларини юритиш ва унинг умумий қоидалари; даъво ишларини юритишнинг судларга тааллуқлилиги; қарши даъво; даъвони таъминлаш; даъво ишларини кўришнинг хусусиятлари ифодаланган; учинчи кичик бўлимда давлат органлари ва бошқа органлар,

шунингдек, мансабдор шахсларнинг хатти-ҳаракати (қарор)лари устидан берилган шикоят ва аризалар бўйича иш юритиш; тўртинчи кичик бўлимда алоҳида тартибда иш юритиш тўғрисидаги қоидалар баён этилган;

учинчи бўлимда апелляция, кассация ва назорат тартибида иш юритишнинг умумий қоидалари апелляция инстанциясида иш юритишга оид ҳамда қонуний кучга кирган ҳал қилув қарорлари ажримлар ва қарорларнинг қонуний, асосли ва адолатли эканлигини кассация ва назорат ҳамда янги очилган ҳолатлар бўйича ишларни қайтадан кўриш тўғрисидаги қоидалар белгиланган;

тўртинчи бўлимда суд қарорларининг ижро этилишига оид қоидалар баён этилган;

бешинчи бўлимда фуқаролик процессида чет эл фуқаролари ва ташкилотлари, фуқаролиги бўлмаган шахсларнинг иштироки тўғрисидаги қоидалар берилган.

Ўзбекистон Республикаси фуқаролик процессуал қонунларининг юқорида кўрсатилган тарзда бўлиниб ифодаланиши фуқаролик процессуал ҳуқуқнинг умумий ва махсус қисмларига бўлиниб классификация қилинганлигини кўрсатади.

Демак, дарсликнинг **умумий қисмида** жараённинг ҳамма босқичларида юритиладиган ишларнинг барча турлари учун **умумий аҳамиятга эга бўлган қоидалар** берилган. **Махсус қисмда эса**, фуқаролик ишларининг айрим туркумларини кўриш, ҳал қилиш учун ва фуқаролик жараённинг айрим босқичлари учун махсус аҳамиятга эга бўлган меъёрлар баён этилади.

Фуқаролик ишларини кўришда одил судлов олдига ҳам янгидан-янги вазифалар қўйилиши муносабати билан фуқаролик процессуал ҳуқуқ тизими ҳам ривожланиб, такомиллашиб боради ва доимий ҳаракатда бўлади.

Фуқаролик процессуал ҳуқуқнинг умумий қисмида кўрсатилган фуқаролик жараёнининг асосий тамойиллари, далиллар, жараён субъектлари, тааллуқлилиқ, фуқаролик процессуал ҳуқуқнинг манбалари тўғрисидаги нормалар юқорида айтилганидек, ишларни юритишнинг ҳамма турлари, жараённинг ҳамма босқичлари учун умумий аҳамиятга эга.

Фуқаролик жараённинг субъектлари: тарафлар, учинчи шахслар, прокурор, суддаги вакиллик, процессуал ҳуқуқ лаёқати ва муомала лаёқати ҳақидаги меъёрлар жараённинг турли босқичлари учун ҳам судда кўриладиган турли туркумдаги

фуқаролик ишлари, биринчи инстанция суди, ишни юқори судда кўриш ва ҳал қилув қарорини ижро босқичи учун ҳам бир хил умумий аҳамиятга эга.

Суд процессуал ҳаракатларни фуқаролик ишларини тўғри ҳал қилиш, бу борада корхона, муассаса, ташкилот ва бошқа жамоат бирлашмаларининг манфаатларини ва тарафларнинг ҳуқуқларини ҳар томонлама кўриқлаш, қонунчиликнинг бузилишига йўл қўймаслик мақсадларида амалга оширади.

Фуқаролик жараёнида иштирок этувчи тарафлар процессуал ҳаракатларни ўз ҳуқуқларини амалга ошириш зиммаларига юкланган процессал бурчларни адо этиш мақсадида қатнашадилар.

Процессуал ҳаракатлар муайян процессуал оқибатларни келтириб чиқаради, чунончи, даъво қўзғатилишини, даъво юзасидан суд жараёнининг ўтказилишини, кўрилган даъво бўйича суднинг ҳал қилув қарорининг чиқарилишини, ҳал қилув қарорининг мажбурий ижро этилиши оқибатини; тарафларнинг шикоятлари ва прокурорнинг ишни апелляция, кассация ва назорат тартибида кўриш тўғрисида келтирган протести эса, ишнинг юқори суд органи томонидан қайтадан кўрилиши оқибатларини туғдиради.

Фуқаролик процессуал ҳуқуқнинг махсус қисми фуқаролик ишларининг турли туркумлари бўйича ишларнинг юритилишини тартибга соладиган махсус процессуал меъёрлар йиғиндисидан иборатдир. ФПКнинг 2-моддасида кўрсатилганидек, фуқаролик суд ишлари уч турга: биринчидан, даъво тартибида фуқаролик, оила, меҳнат ва уй-жойга оид ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган ва бошқа низоли ишларга; иккинчидан, органлар, мансабдор шахсларнинг хатти-ҳаракат (қарор)лари устидан берилган шикоятларга оид ишларга; ва учинчидан, алоҳида тартибда юритиладиган ишларга бўлинади.

Биринчи туркумдаги даъво ишларининг ўзига хос хусусияти шундаки, бунда муайян ҳуқуқ тўғрисидаги низолар кўрилади. Судда даъво ишларининг юритилиши - даъво талабини қўзғатиш пайтидан эътиборан бошланади. Бузилган ёки низолашилаётган фуқаролик ҳуқуқини ҳимоя қилиш тўғрисидаги талаб сифатида кўриладиган даъво - судда иш кўришнинг предмети бўлади ва унинг исботланишига қараб ё қондиришга ёки рад қилишга тегишли бўлади.

Органлар, мансабдор шахсларнинг хатги-ҳаракат (қарор)лари устидан берилган шикоятларнинг ўзига хос хусусиятлари шундан иборатки, бунда тарафларнинг муносабатлари давлат бошқарув органларининг фаолияти билан боғлиқ ҳолда кўрилади.

Алоҳида иш юритиш тартибида кўриладиган ишлар шундай фуқаролик ишларидирки, булар юзасидан ҳуқуқ бўйича низо бўлмайди, бировга нисбатан даъво ҳам кўзгатилмайди, аризачи судга фақат муддаосини билдиради. Агар суд алоҳида тартибда иш кўраётганда манфаатдор шахс бирон-бир ҳуқуқ тўғрисида низо кўзгатса, суд низоли ишнинг умумий даъво иши тартибида ҳал қилиниши лозимлиги тўғрисидаги масалани кўриб чиқиш керак бўлади.

Судда алоҳида иш юритиш тартибида кўриладиган фуқаролик ишлари ҳам республика қонунларида белгиланган айрим истисноларга риоя қилган ҳолда суд ишларини юритишнинг умумий қоидалари асосида кўрилади.

Фуқаролик процессуал ҳуқуқининг махсус қисми ҳуқуқий меъёрлари жараённинг қуйидаги босқичларида: биринчидан, биринчи инстанция судида иш кўришда; **иккинчидан,** ҳал қилув қарорларининг апелляция тартибида юқори судларда текширилишида; **учинчидан,** ҳал қилув қарорларининг кассация ва назорат тартибида қайтадан кўрилишида; **тўртинчидан,** ҳал қилув қарорларининг янги очилган ҳолатлари бўйича қайтадан кўрилишида ва, **бешинчидан,** қарорларнинг ижро этилишига оид қилинадиган ҳаракатларни, фаолиятларни тартибга солади.

Фуқаролик ишларининг биринчи инстанция судида, одатда, туманлараро, туман (шаҳар) судида, шунингдек, баъзи мураккаб ишларнинг юқори судда биринчи инстанция суди сифатида кўрилишида ҳам ишнинг ҳақиқий ҳолатлари текширилади, келтирилган далилларга баҳо берилади, моддий ҳуқуқ (фуқаролик, меҳнат, оила ва бошқа ҳуқуқи) меъёрий ҳужжатлари татбиқ этилади ва ишнинг мазмуни бўйича ҳал қилув қарори чиқарилади.

Қонуний кучга кирмаган суднинг ҳал қилув қарор, ажримларини апелляция тартибида қайта кўриш фуқаролик қонунчилигида янгилик бўлиб, бу босқичда фуқаролик иши мазмунан тўлиқ кўрилиши мумкин.

Кассация тартибида ишнинг юқори судда кўрилишида ишни асослаш учун кўрсатилган фактлар ва келтирилган далиллар

текширилмайди, фақат ҳал қилув қарорининг қонуний, асосли ва адолатли бўлишигина текширилади.

Ҳал қилув қарорларини суд назорати тартибида қайтадан кўриш фуқаролик ишлари бўйича суднинг қонуний кучга кирган ҳал қилув қарорлари, ажримлари ва қарорларининг асослилиги, тўғрилиги, адолатлилиги ва қонунга мувофиқ чиқарилганлигини текширишдан иборат бўлади.

Ишни кўриш вақтида мавжуд бўлган, аммо тарафларга олдин маълум бўлмаган ва иш учун муҳим аҳамиятга эга бўлган ҳолатлар очилганида, суднинг ҳал қилув қарори бекор қилинди ва фуқаролик иши янгидан очилган ҳолатлар бўйича қайтадан кўрилади.

Ҳал қилув қарорини ижро этиш босқичида, агар тарафлар суднинг ҳал қилув қарорини ўз ихтиёрларича бажармасалар, бу ҳолда қарор тарафларнинг (ҳақ ундирувчи билан қарздорнинг) иштирокида суд ижрочиси томонидан мажбурий тартибда ижро этилади.

5-§ ФУҚАРОЛИК ПРОЦЕССУАЛ ҲУҚУҚ ФАНИНИНГ ПРЕДМЕТИ ВА ТИЗИМИ

Фуқаролик процессуал ҳуқуқ фани бирмунча кенгроқ маънода тушунилиб, фуқаролик ишлари бўйича одил судловни амалга ошириш борасида вужудга келадиган фуқаролик процессуал ҳуқуқий муносабатларни ўрганади, текширади ва булар тўғрисида умумий хулоса чиқаради. Бундай муносабатларнинг кўрилиши ва ҳал қилинишида амалдаги процессуал меъёрларнинг тўғри татбиқ этилиши тўғрисида фикр юритилади, процессуал қонунларга илмий шарҳлар берилади.

Бу фаннинг вазифасига фуқаролик ишларининг ҳал қилинишига оид суд тажрибасини текшириш, улар тўғрисида хулосалар чиқариш ҳам киради.

Фуқаролик процессуал ҳуқуқ фани юридик фаннинг таркибий қисми бўлиб, фуқаролик процессуал ҳуқуқ масалаларини ўрганишда, мустақил Ўзбекистоннинг бозор иқтисодиётига ўтиш жараёнидаги қонунларни Конституция асосида такомиллаштириш ва процессуал ҳуқуқи ана шу ғоя талаблари билан суғорилган фан бўлиши лозимлиги унинг муҳим жиҳатларидандир. Фуқаролик жараёнини жамиятнинг устқурмаларидан бири сифатида кўрилиб, ҳуқуқ-тартиботни ва

ҳуқуқий муносабатларни кўриқдаш воситаларидан бири бўлиб хизмат қилиши назарда тутилади.

Ўзбекистон Республикасининг фуқаролик процессуал ҳуқуқи фани тизими Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик процессуал кодекси тизимига нисбатан кенгроқ, тўлароқ бўлиб, қуйидаги таълимотларни: **биринчидан**, умумий қисмга кирадиган фаннинг предмети ва тизими, процессуал ҳуқуқ тамойиллари, процессуал ҳуқуқий муносабатлар, ишда иштирок этувчи шахслар, судда вакиллик қилиш, процессуал муддатлар, тааллуқлилиқ тўғрисидаги таълимотлари; **иккинчидан**, махсус қисмга кирадиган даъво ишларини юритиш, органлар, мансабдор шахсларнинг хатти-ҳаракати (қарор)лари устидан берилган шикоятлар бўйича ишларни юритиш, алоҳида тартибда юритиладиган ишларни юритиш, суднинг биринчи инстанция, апелляция, кассация ва назорат инстанцияларида ишларни юритиш, янги очилган ҳолатлар бўйича ҳал қилув қарорларини қайта кўриш, суд қарорларини ижро этиш, фуқаролик ишларининг алоҳида турлари бўйича суд ишларини юритиш ҳақидаги таълимотларни ўз ичига олади. Булардан ташқари фуқаролик процессуал ҳуқуқи фани тизимига фуқаролик ишларини кўриш ва ҳал қилишнинг бошқа шакллари, яъни бундай масалалар билан шуғулланадиган бошқа органларнинг, чунончи, нотариат, хўжалик судлари, ҳакамлар судларининг фаолиятлари билан боғлиқ таълимотлар кирази.

И К К И Н Ч И Б О Б

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФУҚАРОЛИК ПРОЦЕССУАЛ ҲУҚУҚИНИНГ ПРИНЦИПЛАРИ

1-§ ФУҚАРОЛИК ПРОЦЕССИНИНГ ДЕМОКРАТИК ПРИНЦИПГА АСОСЛАНИШИ

Мустақил Ўзбекистон фуқароларининг кенг иштирокида қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси халқ иродасини ифода этиб, унинг манфаатларига хизмат қилишини ҳамда давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг жамият ва фуқаролар олдидан масъул эканлигини эълон қилди.

Давлат ҳокимияти органлари демократик принципларга асосланган ҳолда иш олиб боришлари билан бирга мажбур этиш

воситаларини ҳам сақлаб қолади ва бу воситаларни халқнинг туб манфаатлари, уларнинг турмуш қоидаларини бузувчиларга ишлатади.

Ўзбекистонда яшовчи барча фуқароларнинг Конституция ва бошқа қонун ҳужжатларда белгилаб қўйилган ва бажарилиши лозим бўлган ҳуқуқ ва бурчлари турли усуллар билан назорат қилинади.

Конституциянинг янги жиҳатларидан бири фуқароларнинг ҳам, давлатнинг ҳам ўзаро ҳуқуқ ва бурчлар орқали узвий боғланганлигидадир. Шундай экан, фуқароларнинг ўз ҳуқуқ ва эркинликларини амалга оширишлари бошқа фуқароларнинг ҳамда давлат ва жамиятнинг қонуний манфаатларига зид бўлмаслиги лозим.

Амалдаги қонунлар Конституция асосида фуқароларга берилган ҳуқуқлар билан бир қаторда тегишли бурчларини бажариш лозимлигини қайд этади. Масалан, процессуал қонунчиликда фуқароларга эркин ҳуқуқ принциплари билан бир қаторда шу ҳуқуқларни асослаш, тасдиқлаш, исботлаш-бахслашиш (тортишувчилик) қонунчилигида риоя қилган ҳолда амалга ошириш лозимлиги ҳам белгиланган. Демак, ҳуқуқ бор жойда бурч бўлишлиги зарурий талаб бўлиб, жамиятда шахснинг тутган ўрни, мавқеи фақат ҳуқуқ билангина эмас, шу билан бирга бурч билан ҳам белгиланади.

Ҳар бир фуқаронинг қонунда белгиланган ҳуқуқларини бажармаслиги муайян оқибатларни келтириб чиқаради. Бу уларда қонунларни бажариш масъулиятини оширади. Фуқарога берилган эркинлик билан бир қаторда ўзига юклатилган масъулиятни ҳам сезиш зарур.

Фуқаролик ҳуқуқ ва бурчларининг асослари Ўзбекистон қонунларида назарда тутилган тамойиллардан, шунингдек фуқаролар ва ташкилотларнинг қонунда назарда тутилмаган бўлсада, фуқаролик қонунларининг мазмунидан, фуқаролик ҳуқуқлари ва бурчларини вужудга келтирадиган ҳаракатлардан келиб чиқиши Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодексига баён қилинган. Амалдаги қонунларда мустақил Ўзбекистон Республикаси ўз фуқароларига берилган асосий ҳуқуқ ва эркинликларни кафолатлаши билан бирга уларга нисбатан муайян бурчларни юклаши қонуннинг устуворлиги, унга ҳурмат нуқтаи назари билан қараб, ижро қилиш зарурлиги назарда тутилган.

Фуқароларнинг асосий бурчлари Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва бошқа қонун ҳужжатларида ўз ифодасини топиб, уларда фуқаролар Конституцияга риоя қилиш билан бирга ундаги ҳар қандай қоидалар бузилишининг олдини олиши, бошқа шахсларнинг қадр-қимматини ҳурмат қилишга мажбур эканлиги кўрсатилган. Ҳуқуқи бузилган манфаатдор шахс уни тиклаш мақсадида судга мурожаат қилишга ҳақли эканлиги ҳам таъкидланган (ФПКнинг 1-моддаси).

Ҳар бир фуқаро ўзига юклатилган бурчларни бажариш вақтида қонунларга риоя қилиши, жамиятнинг турмуш қоидалари ва маънавий қадриятларини ҳурмат қилиши лозим.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясида халқимиз учун муҳим аҳамиятга эга бўлган демократик принциплар ўз ифодасини топган ва уларнинг кафолатланиши кўрсатилган. Бу конституциявий принциплар жумласига: ҳуқуқ-тартиботни мустаҳкамлаш, фуқаролар ва ташкилотлар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш мақсадларини кўзлаб суд ишларини юритишда қонунчиликка риоя қилиш асосида иш олиб бориш, судда ишларни кўриш ва ҳал қилиш билан фуқаролар ва ташкилотларнинг бузилган ҳуқуқларини тиклаш, суд ишларининг тайинланган ва сайланган судьялар томонидан кўрилиши, одил судловни амалга оширишда судьялар ишларни яқка тартибда, ҳайъат тарзида кўрилиши, судьяларни фақат қонунга бўйсунушлари каби муҳим тамойиллар киради.

Мамлакатимизда одил судловни амалга оширишнинг процессуал шакли сифатида кўрилган фуқаролик суд ишларини юритиш тартиби жамият тузумига хос демократик принциплар асосида тузилган. Булар Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик процессуал кодексига ва бошқа қонун ҳужжатларида ўз аксини топган.

2-8-қисм **ФУҚАРОЛИК ПРОЦЕССУАЛ ҲУҚУҚИ ПРИНЦИПЛАРИ ТУШУНЧАСИ ВА ТИЗИМИ**

Фуқаролик жараёнининг принциплари деб, фуқаролик процессуал ҳуқуқининг асосий, раҳбарий қоидаларига айтилади. Ўзининг мазмуни бўйича бу принциплар суднинг фуқаролик ишларини кўриш ва ҳал қилиш борасидаги вазифалари ва фаолияти тўғрисидаги принциплардир.

Жараён принциплари тизими Ўзбекистон Республикасининг “Судлар тўғрисида” ги янги таҳрирдаги қонунида ва фуқаролик процессуал ҳуқуқи меъёрларида ифодаланган бўлиб, амалда бўлиши, татбиқ этилиши юзасидан бир-бирлари билан ўзаро боғлиқ ҳолда икки/гуруҳга: биринчидан, суд тузилиши ҳамда суд ишларини юритишга оид умумий принципларга ва, иккинчидан, фақат суд ишларини юритишга хос принципларга бўлинади.

Биринчи гуруҳга доир бўлган принциплар:

- 1) одил судловнинг фақат судлар томонидан амалга оширилиши;
- 2) фуқароларнинг қонун ва суд олдида тенглиги;
- 3) одил судловнинг сайланган (тайинланган) судьялар томонидан амалга оширилиши;
- 4) фуқаролик ишларининг биринчи инстанция судида кўрилишида халқ маслаҳатчиларининг иштирокисиз судьянинг якка тартибда, юқори судларда эса ишларнинг ҳайъат асосида, яъни энг камида учта судья иштирокида кўрилиши;
- 5) судьяларнинг мустақиллиги ва уларнинг фақат қонунга бўйсунуши;
- 6) суд ишларининг миллий тилда юритилиши;
- 7) судда иш кўришнинг ошкоралигидир.

Иккинчи гуруҳга оид принциплар:

- 1) ишларнинг амалдаги қонунлар асосида ҳал қилиниши;
- 2) ишни холисона (объектив ҳақиқатни) аниқлашга қаратилиши;
- 3) эркинлик ҳуқуқи;
- 4) тортишувчилик;
- 5) фуқаролик ишларида иштирок этувчи тарафларнинг тенг ҳуқуқлилиги;
- 6) ишнинг оғзаки кўрилиши;
- 7) иш кўришнинг бевоситалиги;
- 8) суд ҳимоясидан фойдаланиш имкониятининг таъминланишидан иборат.

Процессуал ҳуқуқнинг конституциявий принциплари ва уларнинг амалда бўлиши кафолатлари тўғрисида тўхталиб, бу принципларни ўзлаштиришни осонлаштириш мақсадида, аввало юқорида кўрсатилган биринчи гуруҳга оид принципларни баён этамиз.

1. Одил судловнинг фақат судлар томонидан амалга оширилиши принципи. Ўзбекистон Республикасида одил судловни амалга ошириш учун иш махсус ташкил этилган давлат органларига - судларга топширилган.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 44-моддасида ҳар бир шахсга ўз ҳуқуқ ва эркинликларини суд орқали ҳимоя қилиш ҳуқуқи кўрсатилган.

Фуқаролик ҳуқуқлар асосан суд органлари томонидан ҳимоя қилинади. Шу билан бирга меҳнат ҳуқуқи, оила ҳуқуқи, уй-жой ҳуқуқи муносабатларидан келиб чиқадиган низолар бошқа органларда ҳам, чунончи, меҳнат ишлари комиссияларида, ҳакамлар (холислар) судларида ҳам кўрилиши мумкин. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 111-моддасида мулкчиликнинг турли шаклларида асосланган корхоналар, муассасалар, ташкилотлар ўртасидаги, шунингдек, тадбиркорлар ўртасидаги, иқтисодиёт соҳасида ва уни бошқариш жараёнида вужудга келадиган хўжалик низоларини ҳал этиш Олий хўжалик суди ва жойлардаги хўжалик судлари томонидан уларнинг ваколатлари доирасида амалга оширилиши таъкидланган.

Суд ўз фаолиятини амалга оширишда муайян процессуал шароитларда ҳаракат қилади. Бу шароитлар чин ҳақиқатни аниқлашга, ҳаққоний қарор чиқаришга имкон беради.

Суднинг фуқаролик ишлари бўйича чиқарган қарорлари фақат юқори суд органлари томонидангина бекор қилиниши ёки ўзгартирилиши мумкин. Маълум ҳуқуқнинг бузилганлигини белгилаш ва ҳуқуқни бузувчи шахсни муайян фуқаролик ҳуқуқий жавобгарликка, яъни мулкий жавобгарликка тортиш ҳуқуқи асосан суд органларига берилган.

Фуқаролик процессуал қонунлари судга, муайян асослар бўлган тақдирда, фуқаролик ишларини судга тааллуқли бўлмаса, иш юритишни тугатишга, ишни мазмуни бўйича ҳал қилиш учун бошқа бирон-бир ташкилотга юбориш ҳуқуқини беради. Бундай тартибнинг ўрнатилиши одил судловнинг фақат суд томонидан амалга оширилиши принциpidан четлаш бўлиб кўрилмайди.

Айрим фуқаролик ишларининг кўрилиши ва ҳал қилинишини суд тааллуқлилигига қараб, бошқа идораларга ҳам юбориш мумкин. Аммо бундай ҳолларда ҳам суд ўзининг устунлик ҳуқуқини сақлаб қолади, чунки чиқарган қарорлари

юзасидан ижро варақалари берилишида, уларнинг қонунга мувофиқ бўлиш-бўлмаглигини текшириш вазифаси судга юклатилган бўлади.

Баъзи низолар бир неча органлар томонидан кўрилиши мумкин, масалан, меҳнатга оид низолар бўйича ходим хоҳишига қараб меҳнат низоларини кўриш комиссиясига, сўнгра унинг қарорларидан норози бўлса, судга мурожаат қилишга ҳақли.

Қонун баъзи ҳолларда, айрим талабларни кўриш ва ҳал этишда устунликни хўжалик судига нисбатан умумий судга беради, чунончи: ФПКнинг 32-моддасида бир-бири билан боғлиқ бўлиб, баъзилари судга, баъзилари эса, хўжалик судларига тааллуқли бўлган бир қанча талаблар бирлаштирилганда, бу талабларнинг ҳаммаси судда кўрилиши кераклиги белгиланган.

Агар ҳакамлар (холислар) судлари меҳнат ва оила муносабатларидан келиб чиққан низоларни ҳал қила олмаса, хўжалик судлари фуқаролар билан фуқаролар ўртасидаги низоларни кўрмаса, маъмурий органлар эса, фуқаролик, оилавий ва меҳнатга оид ҳуқуқларни ҳимоя қилиш вазифасини фақат қонунда махсус назарда тутилган ҳоллардагина амалга оширса - умумий судлар фуқаролар иштирок этган барча ҳуқуқий низоларни ҳал қилади. Чунки судларга бундай устунликнинг берилиши уларнинг Конституцияга мувофиқ демократик тартибда ташкил топиши билан амалдаги қонунларга мувофиқ ҳар томонлама тўла текшириш ва ҳаққоний ҳал қилиш имкониятига эга бўлишлари билан белгиланади. Суд вазифаларини бошқа органлар ўз зиммасига олиши одил судлов тўғрисида Конституцияда белгиланган принципнинг бузилиши ҳисобланади.

2.1. Фуқароларнинг қонун ва суд олдида тенглиги принципи. Ўзбекистон Республикасида одил судлов фуқароларнинг қонун ва суд олдидаги тенглиги асосида амалга оширилади.

Одил судлов соҳасида бу принцип фуқаролик ишларининг судда кўрилишида барча фуқароларнинг жинси, ирқи, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахсий ва ижтимоий мавқеидан қатъи назар қонун ва суд олдида тенг даражада бўлишлари билан белгиланади (ФПКнинг 6-моддаси ва Судлар тўғрисидаги қонуннинг 6-моддаси).

Барча фуқаролар учун суд ишлари ягона тартибда амалга оширилади. Фуқаролик ишларининг тааллуқлилиги, яъни судга

ёинки бирон бир ташкилотга, идорага тааллуқли бўлишлиги бу принципни ўзгартирмайди.

Фуқароларнинг қонун ва суд олдида тенглиги принципи икки турдаги мазмунга эга. Бунда, биринчидан, ягона, яъни ҳаммага бирдай бўлган суд тўғрисидаги қоида ифодаланса, иккинчидан, ҳаммага баробар татбиқ қилинадиган ҳуқуқнинг ягоналиги тўғрисидаги қоида ўз ифодасини топган.

Ягона суд тўғрисидаги қоида шундан иборатки, республикамизда миллат, жинс, ижтимоий аҳвол ва бошқа ҳолатларга қараб айрим шахсларга муайян имтиёзлар берадиган ёки ҳуқуқларни камситадиган судлар йўқ. Конституциямиз ва судлар тўғрисидаги қонунларда белгиланганидек, суд тизими ягона ҳисобланади ва судлар фуқаролар учун бир хилда иш кўради.

Ҳуқуқларнинг, жумладан процессуал ҳуқуқларнинг ҳам ягоналиги тўғрисидаги қоида қонунларнинг ҳаммага тенг татбиқ этилишини билдиради.

Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг тенглигини фақат расмийгина эмас, балки амалда белгилади ва фақат эълон этиш билангина чекланмай, барча фуқароларга Конституция ва бошқа қонунларда ўрнатилган ҳуқуқлардан тенг даражада, бирдек фойдаланиш имкониятини таъминлади. Ўзбекистон халқини миллатидан қатъи назар, Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари ташкил этади (Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 8-моддаси).

Шунинг учун фуқароларнинг ҳуқуқларини тўғридан-тўғри ёки бошқа бирон усулда чеклашга ёхуд, аксинча, айрим фуқароларга уларнинг ирқи, миллатига мансуб бўлишига, мулкӣ, ижтимоий ҳолатига, диний эътиқодларига қараб бирон-бир имтиёзларнинг берилишига йўл қўйилмайди.

Фуқаролар ҳуқуқларининг тенглиги - уларнинг ҳуқуқлари бузилганида ҳуқуқни бузувчилар давлат, жамият, суд олдида тенг даражада жавобгарликка тортилиши билан ҳам белгиланади. Қонунларни бузувчи шахслар хизмат вазифаларидан ва кўрсатган хизматларидан қатъи назар, жавобгарликка тортиладилар.

Демократик ҳуқуқий давлат қуришда кишиларнинг ҳуқуқ ва бурчлари уйғунлаштирилган тарзда ифодаланиши керак. Фуқаролар ва ташкилотларнинг ҳеч қайсилари фақат бурчларгагина эга бўлиб, ҳуқуқлардан маҳрум этилишига ва, аксинча, ҳуқуқ-

лардан фойдаланиб, мажбуриятлардан, бурчлардан четлаштиришга йўл қўйилмайди. Кимда-ким қонун ёки шартнома билан олинган бурчларини бажаришдан бош тортса, қонун ва суд ҳимоясидан фойдалана олмайди.

3. Одил судловнинг сайланган (тайинланган) судьялар томонидан амалга оширилиши принципи. Ўзбекистон ўз мустақиллигига эга бўлгунга қадар судьялар сайланиши асосида фаолият кўрсатар эдилар. Янги Конституцияга кўра, суд тизими беш йил муддатга Ўзбекистон Республикаси Конституциявий суди, Ўзбекистон Республикаси Олий суди, Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди судьялари Ўзбекистон Республикаси Президенти тақдимномасига биноан Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан сайланади. Шу муддатга тайинланадиган Қорақалпоғистон Республикаси судьялари Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси Раисининг Ўзбекистон Республикаси Президенти билан келишилган тақдимномасига биноан Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси томонидан сайланади ёки тайинланади.

Вилоят судлари, Тошкент шаҳар судлари, туманлараро, туман (шаҳар) судлари судьялари Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Судьяларни танлаш ва лавозимга тавсия этиш бўйича олий малака комиссиясининг тақдимномасига биноан, ҳўжалик судлари судьялари эса Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди раисининг тақдимномасига биноан Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан тайинланади.

Ҳарбий судлар судьялари Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Судьяларни танлаш ва лавозимга тавсия этиш бўйича олий малака комиссиясининг тақдимномасига биноан Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан беш йил муддатга тайинланадилар. Агар муқаддам Республика Олий суди судьялари Олий Совет сессиясида, вилоят ва Тошкент шаҳар судларининг раислари, уларнинг ўринбосарлари, аъзолари тегишли халқ депутатлари советлари томонидан беш йил муддатга сайланадиган бўлса, эндиликда бу қоидага ўзгартириш киритилиб, вилоят, Тошкент шаҳар ва туман судлари Президент томонидан тайинланадиган бўлди.

Муқаддам туман, шаҳар судьяларини юқори Советлар томонидан сайланиши тартиби амалиётда ижобий натижа бермаётганлиги туғрисида ҳуқуқшунослар юридик адабиётларда

ўз фикр-мулоҳазаларини баён қилгандилар. Айрим собиқ совет ходимлари ва депутатларнинг судья танлаш ишларига асоссиз равишда аралашувлари, агар уларнинг талаблари бажарилмаса, "судьяни сайлашда қарши овоз беражаклари ҳақида" кўп далиллар бўлган ва бу ҳақда матбуотларда ҳам берилган эди. Бундай нуқсонларни бартараф этиш ва суд ҳокимиятини мустаҳкамлаш мақсадида Ўзбекистон Республикаси янги Конституциясининг 93-моддаси 10-11-бандларида Президент Олий Мажлисга Конституциявий суд раиси ва аъзолари, Олий Суд раиси ва аъзолари, Олий хўжалик суди раиси ва аъзоларини тақдим этилишига, вилоят, туман, шаҳар, хўжалик судларининг судьяларини тайинлаш ва лавозимларидан озод этишга ҳақли эканлиги кўрсатилган¹. Бундай ваколатнинг Президентга берилиши ниҳоятда тўғри ва адолатли бўлиб, бу ўзбек давлатчилиқ тарихидан маълум. Масалан, Қўқон хонлигида қози калон ва бошқа қозилар бевосита хон томонидан тайинланган.² Демак, бундай қонданнинг Конституцияга киритилишини давр талаби деб қаралмоғи лозим.

Судлар тўғрисидаги янги таҳрирдаги қонунда судьяларни сайлаш, тайинлашда номзодлар масаласига ҳам қатор янгиликлар киритилган. Унга кўра, Ўзбекистон Республикасининг 25 ёшга тўлган, олий юридик маълумотли, ҳуқуқ ихтисоси бўйича камида уч йиллик меҳнат стажига эга бўлган, малака имтиҳонини топширган фуқароси туманлараро, туман (шаҳар) суди, хўжалик суди судьяси этиб тайинланиши; олий юридик маълумотли, ҳуқуқ ихтисоси бўйича камида беш йиллик, жумладан, қоида тариқасида судьялик лавозимида камида икки йиллик меҳнат стажига эга бўлган, малака имтиҳонини топширган Ўзбекистон Республикасининг фуқароси Қорақалпоғистон Республикаси Олий суди, вилоят суди, Тошкент шаҳар суди, Ҳарбий суди судьяси этиб тайинланиши; олий юридик маълумотли, ҳуқуқ ихтисоси бўйича камида етти йиллик, жумладан, қоида тариқасида судьялик лавозимида камида беш йиллик меҳнат стажига эга бўлган ва малака имтиҳонини муваффақиятли топширган Ўзбекистон

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Конституциясига шарҳлар, Т., "Ўзбекистон", 1995, 221-бет.

² Қаранг: Ф.Бакиров. Чор Туркистонда суд, шарият ва одаг. Т., "Фан", 1967. 9-бет.

Республикасининг фуқароси Ўзбекистон Республикаси Олий Суди, Олий ҳужалик суди судьяси этиб сайланиши муҳим талаблардандир.

Мустақил Республикамиз ўзининг Қурулли Кучларига, алоҳида мудофаа вазирлигига эга бўлганлиги туфайли ҳарбий судларни ҳам ташкил этиш лозим бўлди. Шунинг учун қонунда бу тўғрида алоҳида кўрсатилди. Жумладан, ҳақиқий ҳарбий хизматни ўтаётган, офицерлик таркибидаги ҳарбий унвонга эга бўлган, юқорида қайд этилган талабларга жавоб берувчи Ўзбекистон Республикасининг фуқароси ҳарбий суд судьяси бўлиши мумкин.

Булардан ташқари Судлар тўғрисидаги қонунда ҳарбий судлар судьяларини Ўзбекистон Республикасининг Умумий ҳарбий мажбурият ва ҳарбий хизмат тўғрисидаги қонуни, ҳарбий низомлар, ҳарбий хизматлар учун белгиланган ва мазкур қонунда кўзда тутилган ҳуқуқий ва ижтимоий ҳимоялаш чоралари татбиқ этилиши кўрсатилган.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясига асосан Ўзбекистон Республикаси Олий судини сайлаш Республика Олий Мажлисининг мутлақ ваколатига кириши, вилоят, туман судлари судьяларини тайинлаш ва лавозимидан озод этиш ваколати Президентга берилиши ва шу билан боғлиқ мунозараларга чек қўйди.

Муқаддам белгиланган туман, шаҳар судьяларини юқори Советлар томонидан сайлаш тартиби амалиётда ижобий натижа бермаганлиги амалда ўз тасдиғини топди. Бу масаланинг Конституцияда тўғри ва замон талабига асосланган ҳолда ҳал этилганлиги, кадрлар танлаш билан боғлиқ ғайриқонуний ҳаракатларнинг олдини олишга имкон берадиган бўлди.

Конституцияда судьяларни тайинлаш масаласини Президентнинг ваколатига берилиши суд тузилиши қонунчилигида бурилиш нуқтаси бўлди, дейиш мумкин.

4. Фуқаролик ишларини биринчи инстанция судида кўрилишида халқ маслаҳатчиларининг иштирокисиз судьянинг якка тартибда, юқори судларда эса ишларнинг ҳайъат асосида кўрилиши принципи. Фуқаролик ва жиноий суд ишларини юритиш процесснинг раҳбарий қондаларига амал қилган ҳолда олиб борилиши лозимлиги қонунда ўз ифодасини топган. Муқаддам ҳар қандай ишларни суд биринчи инстанция тариқасида халқ маслаҳатчиларининг иштирокида кўриши белгиланган эди.

Амалдаги қонунчиликка киритилган ўзгартиришларга қараганда, барча биринчи инстанция судларида ишлар судьянинг якка ўзи томонидан кўрилади. Ишни судьянинг якка ўзи кўрганда ва ҳал этганда у суд номидан иш юритади.

Ишни апелляция ва кассация тартибида кўриш Қорақалпоғистон Республикаси Фуқаролик ишлари бўйича Олий судида, фуқаролик ишлари бўйича вилоятлар ва Тошкент шаҳар судларида уч нафар судьядан иборат таркибда, назорат тартибида кўриш эса Раёсат аъзоларининг кўпчилиги ҳозир бўлган тақдирда амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикаси Олий судининг фуқаролик ишлари бўйича судлов ҳайъатида ишлар апелляция, кассация тартибида ва назорат тартибида уч нафар судьядан иборат таркибда, Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Раёсатида - Раёсат аъзоларининг кўпчилиги ҳозир бўлган тақдирда, Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Пленумида - Пленум таркибининг камида учдан икки қисми ҳозир бўлган тақдирда кўрилади.

Ишни кўриш пайтида келиб чиқадиган ҳамма масалалар судьянинг якка ўзи томонидан, ишни судьялар ҳайъати кўраётган ҳолларда эса, судьяларнинг кўпчилик овози билан ҳал қилинади. Ҳар бир масала ҳайъат томонидан ҳал қилинганда судьяларнинг биронтаси ҳам овоз беришда бетараф қолишга ҳақли эмас. Раислик қилувчи ҳаммадан кейин овоз беради.

Озчилик томонида қолган судья ўзининг алоҳида фикрини ёзма равишда баён қилишга ҳақли, унинг бу фикри ишга қўшиб қўйилади, бироқ эълон қилинмайди. Ишда иштирок этувчи шахслар судьянинг алоҳида фикри билан таништирилмаслиги юқоридаги қонунларда ўз аксини топган (ФПКнинг 14-моддаси).

Одил судловни ҳайъат тартибида амалга оширишда судьялар тенг ҳуқуқлардан фойдаланадилар.

Фуқаролик ишларининг ҳайъат тартибида кўрилиши ҳар қайси судьянинг билими ва тажрибасини ҳисобга олган ҳолда фуқаролик ишининг тўғри ва асослантириб ҳал қилинишига ёрдам беради.

Суднинг маслаҳат хонасида қарор чиқаришда улар тенг ҳуқуққа эга бўлиб, масалалар кўпчилик овоз билан ҳал қилинади.

Кўрилаётган принцип билан судьяларни рад қилиш ҳуқуқи тўғрисидаги принцип узвий боғлиқдир. Бу принцип фуқаролик

ишларининг судда тўғри, бегараз кўрилишини таъминлаш имкониятини бериш билан бирга, суд таркибидан судьяни асоссиз рад қилишга йўл қўймайди.

Судьянинг якка ўзи томонидан бажарган процессуал ҳаракатлари ҳам баъзи ҳолларда суд томонидан ҳайъат тартибида текширилиши мумкин. Чунончи, судья томонидан нотўғри қабул қилинган ариза юзасидан қўзғатилган фуқаролик иши бекор қилиниши ёинки бутунлай кўрилмай қолдирилиши мумкин.

Ўзбекистоннинг 1978 йилги Конституциясида судлар одил судловни амалга оширишда биринчи босқичдаги ҳамма судларда фуқаролик ва жиноий ишларни бамаслаҳат, ҳайъат тартибида, халқ маслаҳатчилари иштирокида кўрилиши белгиланган эди. Кўп ҳуқуқшунос олимлар ва амалиётчи ходимлар ўша Конституцияда халқ маслаҳатчилари институти ўз ифодасини топмаганлигидан таажубланган эдилар.

Таъриба шуни кўрсатадики, янги Конституция ижодкорлари бу масалани суд амалиётига тўғри ёндашган ҳолда ҳал этганликлари исботланди. Чунки амалдаги Конституция асосида 1993 йил 2 сентябрда қабул қилинган ва ўз кучини йўқотган Судлар тўғрисидаги қонунга асосан Ўзбекистон Республикаси Олий судида биринчи инстанция тариқасида ишларни халқ маслаҳатчилари иштирокисиз Олий суднинг уч судьясидан иборат таркибда кўриш тўғрисидаги ҳуқуқий меъёр фуқаролик ишларини мутахассис судьялар томонидан тўғри ҳал этилишига қаратилган тадбир эди.

5. Судьяларнинг мустақиллиги ва уларнинг фақат қонунга бўйсунуши принципи. Судьялар мустақилдирлар, фақат қонунга бўйсундилар. Судьяларнинг одил судловни амалга ошириш борасидаги фаолиятига бирон-бир тарзда аралашушга йўл қўйилмайди ва бундай аралашуш қонунга мувофиқ жавобгарликка сабаб бўлади (Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 112-моддаси).

Ўзбекистон Республикасининг Судлар тўғрисидаги янги таърирдаги қонунида судьяларнинг мустақиллиги таъминланишига аниқ таъриф берилган, унга кўра уларни қонун билан белгиланган тартибда сайлаш, тайинлаш, озод қилиш; судьялар дахлсизлиги; одил судлов қатъий тартибда амалга оширилиши; қарор чиқариш чоғида судьялар маслаҳатининг сир тутилиши ва уни ошкор қилишни талаб этишнинг тақиқланиши; судга ҳурматсизлик ёки муайян ишларни ҳал қилишга аралашуш;

судьялар дахлсизлигини бузганлик учун жавобгарлик; судьяга унинг олий мақомга муносиб равишда давлат ҳисобидан моддий ва ижтимоий таъминот белгилаш орқали таъминланиши белгиланган (Судлар тўғрисида янги таҳрирдаги қонуннинг 67-70-моддалари)¹.

Булардан ташқари давлат идоралари ва бошқа ташкилотлар, муассасалар, мансабдор шахслар, фуқаролар судьялар мустақиллигини ҳурмат қилишлари ва шунга риоя этишлари шарт. Судьяларга ҳурматсизлик билдириш, шунингдек уни очиқдан-очиқ менсимасликдан далолат берувчи ҳаракатлар қилиш амалдаги қонун ҳужжатларига асосан жавобгарликка сабаб бўлади.

Судьяларнинг одил судловни амалга ошириш борасидаги фаолиятига ҳар қандай аралашувларга йўл қўйиб бўлмайди. Оммавий ахборот воситалари ўз хабарларида муайян иш бўйича ҳукм, ҳал қилув қарори чиқмасдан олдин ишни қандай ҳал бўлиши лозимлиги ҳақида фикр билдириши тақиқланади.

Бу талаб Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, Фуқаролик ва Жиноят-процессуал кодексларида ҳамда судлар тўғрисидаги қонунида ўз аксини топган ва такомиллаштирилган. Масалан, ФПКнинг 7-моддасида айтилишича, фуқаролик ишлари бўйича одил судловни амалга оширишда судьялар мустақилдирлар ва фақат қонунга бўйсунадилар.

Судьялар фуқаролик ишларини қонун асосида мустақил республиканинг ҳуқуқий тушунчасига мувофиқ тарзда судьяларга четдан таъсир этишга йўл қўйилмайдиган шароитда ҳал қилишлари лозим. Ишни кўришда ташқи таъсир бўлмаслиги заминида, ишнинг қандай ҳал қилиниши кераклиги тўғрисида ҳеч кимнинг кўрсатма бермаслиги, бундай ҳуқуқ юқори судга ҳам берилмаганлиги тўғрисидаги қоидалар кўрсатилган.

Судьяларнинг мустақиллиги қатор процессуал меъёрлар билан таъминланади. Чунончи, қарор чиқаришда судьялар маслаҳати сир сақланади; иш юзасидан бирон-бир масалани ҳал этишда, қарор чиқаришда судья мустақил бўлиб, ўз фикр ва мулоҳазаларини билдириши мумкин. Қарорга қўшилмаган судья ўз фикрини алоҳида ёзма равишда таён этишга ҳақлидир.

Судьялар фуқаролик ишлари юзасидан келтирилган далилларга баҳо беришда, иш ҳолатларини аниқлашда, иш ва

¹ Қаранг: Судлар тўғрисида (янги таҳрир)даги Ўзбекистон Республикасининг қонуни. "Ўзбекистоннинг янги қонунлари", 25-сон, Т., "Адолат", 2001.

ишга оид бошқа масалаларни кўриш ва ҳал қилишда қўлланиши лозим бўлган ҳуқуқий меъёрларни танлашда мустақилдирлар.

Ишнинг судда кўрилишида прокурор ёки давлат идора органининг, эксперт ва мутахассисларнинг берган хулоса ва фикрлари, шунингдек, жамоат ташкилотлари фикрлари суд учун мажбурий эмас.

Ишни апелляция, кассация ва назорат тартибида кўрувчи юқори суд идоралари ҳам суд қарорини бекор қилишда ва ишни янгидан кўриш учун юборишда қандай ҳал қилиш лозимлиги ҳақида кўрсатма беришга ҳақли эмас.

6/ Суд ишларининг миллий тилда юритилиши принципи.
Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 115-моддасига мувофиқ Ўзбекистон Республикасида суд ишларини юритиш ўзбек тилида, қорақалпоқ тилида ёки муайян жойдаги кўпчилик аҳоли сўзлашадиган тилда олиб борилади. Суд ишлари олиб борилаётган тилни билмайдиган судда қатнашувчи шахсларга таржимон орқали иш материаллари билан тўла танишиш ва суд ишларида иштирок этиш ҳуқуқи ҳамда судда она тилида сўзлаш ҳуқуқи таъминланади. Бу принцип Ўзбекистон Республикасининг Судлар тўғрисидаги қонуни (8-модда)да ҳам уқтирилган¹.

Суд ишлари юритилаётган тилларни билмайдиган шахсларга ишга тааллуқли материаллар билан ўз она тилида тўлиқ танишиб чиқиш, ўз она тилида кўрсатув ва тушунтириш бериш, судда сўзлаш, арз билан мурожаат қилиш, шунингдек ФПКнинг 9-моддасида белгиланган тартибда таржимоннинг хизматидан фойдаланиш ҳуқуқи таъминланади.

Суд ҳужжатлари ишда иштирок этувчи шахсларга уларнинг она тилларига ёки улар билладиган бошқа тилга таржима қилиб топширилиши лозим. Бу ҳуқуқий меъёрнинг асосий вазифаси суд ишлари юритиладиган тилни билмаган шахсларнинг ҳуқуқ ва манфаатларининг тегишли даражада ҳимоя этилишини кафолатлайди.

Суд ишларининг миллий тилда юритилиши қондасига кўра суд ишлари юритилишида иштирок этувчиларга ва суд мажлиси залида ҳозир бўлган шахсларга жараённинг тушунарли, шу билан бирга судда иш кўришнинг тарбиявий характерда бўли-

¹ Қаранг: "Судлар тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикасининг янги таҳрирдаги Қонуни. Т., "Адолат", 2001.

шини таъминлайди. Бу қоида жараённинг барча босқичларига тегишли бўлиб, унинг бузилиши суд ҳукми, ҳал қилув қарорининг бекор қилинишига асос бўлади.

Юқорида қайд этилган ҳоллардан кўринадики, агар ишда қатнашувчи шахснинг иши, масалан, тожик миллатига мансуб аҳоли кўпчиликини ташкил этадиган жойда бўлса, шу ерли халқнинг тилида иш кўрилиши, бунинг учун лозим ҳолларда таржимон билан таъминлаш масаласи туради. Бу қонданинг заминидан республиканинг миллий сиёсатга бўлган муносабати муҳимлигини кўрсатувчи ҳолатдир.

Суд ишлари юритиладиган тил тўғрисидаги принципнинг бузилиши ФПКнинг 314-моддаси 3-бандида кўрсатилганидек, суд ҳал қилув қарорининг бекор қилинишига асос бўлади. /

7. Судда иш кўришнинг ошкоралиги принципи. Қонун билан белгиланган айрим истеснолардан ташқари, барча ҳолларда, ишлар барча судларда очиқ кўрилиши Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 113-моддаси билан белгиланган ва кафолатланган. Шунга биноан фуқаролик суд ишлари ошқора равишда, фуқароларнинг иштирокида кўрилади. /

4 (Фуқаролик суд ишларининг очиқ, ошқора кўрилиши ишда иштирок этувчиларга, шунингдек суд залида ҳозир бўлган бошқа шахсларга ҳам катта таъсурот қолдириб, суд жараёнининг тарбиявий ролини таъминлайди. /

Ишларнинг очиқ кўрилиши фуқароларга судьяларнинг ишлари билан бевосита танишиш, уларнинг фаолиятини халқ назорати остига олиш имконини беради ва фуқаролик ишларининг тўғри ҳал этилишини таъминлайди. /

9 ФПКнинг 10-моддасида ва Судлар тўғрисидаги янги таҳрирда берилган Қонуннинг 7-моддасида кўрсатилганидек, барча судларда ишларни кўриш ошқора олиб борилади. Бунда баъзи истеснолар белгиланган. Чунончи: қонунда белгиланишича, давлат сирини сақлаш манфаатлари ёки ишда иштирок этувчи шахсларнинг ҳаёт сирларига оид маълумотларнинг фош қилинмаслиги талаб қилинган барча ҳолларда ҳамда тижорат сирларини сақлаш билан боғлиқ бўлса, фарзандликка олишнинг сир сақланишига оид маълумотларнинг ва ёзишмаларнинг сирини фош бўлмаслиги, суднинг асосланган ажримига биноан судда иш кўриш бутунлай ёки қисман ёпиқ равишда ўтказилади.

Суд мажлисида иш ёпиқ кўрилса, ишда иштирок этувчи шахслар, уларнинг вакиллари судда ишни кўришда қатнашишга

Йўл қўйилган жамоат ташкилотлари вакиллари, зарур ҳолларда эса гувоҳлар, экспертлар, мутахассислар ва таржимонлар ҳам қатнашадилар.

Ишнинг ёпиқ суд мажлисида кўрилиши тўғрисидаги ажрим судья (суд) томонидан чиқарилиши тегишли равишда асослантирилган бўлиши керак. Ёпиқ суд мажлисида қабул қилинган суд қарорлари ҳамма ҳолларда ошкора эълон қилинади. /

Суд ишларининг юритилишини белгилайдиган иккинчи гуруҳ принциплари қуйидагилардан иборат:

1). Ишларнинг амалдаги қонунлар асосида ҳал қилиниши принципи. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 2-моддасида кўрсатилганидек, “Давлат халқ иродасини ифода этиб, унинг манфаатларига хизмат қилади. Давлат органлари ва мансабдор шахслар жамият ва фуқаролар олдида масъулдирлар.”

Давлат ва жамоат ташкилотлари, мансабдор шахслар Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва қонун ҳужжатларига риоя қилишга мажбурдирлар. ФПКнинг 12-моддаси 1-қисмида бу конституциявий ҳуқуқий меъёр ўз ифодасини топган. Унда кўрсатилишича, суд ишларини Конституция ва Ўзбекистон Республикасининг қонунларига асосан ҳал қилиши лозим. Суд, шунингдек, қонунга ва Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномасига мувофиқ чет давлатларнинг ҳуқуқий меъёрларини ҳам қўллайди. Давлат ҳокимияти ва бошқарув идоралари томонидан ўзларига берилган ҳуқуқ доирасида чиқарилган ҳуқуқий ҳужжатларни ҳам татбиқ қилади.

Қонунларнинг суд томонидан тўғри татбиқ этилиши алоҳида аҳамиятга эга. Фуқаролик суд ишларининг тўғри ва одилона ҳал қилиниши фуқаролик, оила, меҳнат ва бошқа ҳуқуқий меъёрларнинг тўғри татбиқ этилиши йўли билан белгиланади.

Фуқаролик суд ишлари кўзғатилганда муайян қонуннинг бўлмаслигини кўрсатиб, фуқаролик ҳуқуқлари суд томонидан ҳимоя қилинишини рад этишга йўл қўйилмайди. ФПКнинг 12-моддаси 3-қисмида кўрсатилганидек, низоли муносабатни тартибга соладиган қонун бўлмаган тақдирда, суд шунга ўхшаш муносабатни тартибга соладиган қонунни татбиқ этади. Бундай қонун ҳам бўлмаган тақдирда эса, республика қонун ҳужжатларининг умумий асослари ва маъносига таянади.

Суд фуқаролик ишларини қонун қиёслаши (аналогияси) ёки ҳуқуқ қиёслаши (аналогияси) бўйича фақат низоли муносабатни

тартибга солувчи моддий ҳуқуқ (масалан, фуқаролик, меҳнат, оила ҳуқуқи) меъёрлари бўлмагандагина ҳал қилинади. Фуқаролик ишларини процессуал ҳуқуқ меъёрлари қиёслаши (аналогияси) бўйича ҳал қилиш қонунда белгиланмаган.

Фуқаролик жараёнида ишларнинг амалдаги қонунлар асосида ҳал қилиниши принципи - ишларнинг процессуал ҳуқуқ меъёрларига аниқ риоя қилганлиги ҳолда кўрилиши, ишларнинг ҳал қилинишида моддий ҳуқуқ меъёрларига қатъий амал қилиниши, суд ишида қатнашувчи тарафларнинг процессуал ҳаракатлари устидан суд назоратининг олиб борилиши, суднинг чиқарган ҳал қилув қарорларининг қонунга мувофиқ бўлиш-бўлмаслигининг апелляция, кассация ва назорат тартибида текширилишнинг мажбурийлиги, суднинг ўз ташаббуси билан баъзи процессуал ҳаракатлар қилишга ҳуқуқли ва мажбур бўлишлиги, қонунларнинг айрим фуқаролар ва ташкилотлар томонидан бузилиши ҳоллари аниқланганда - суднинг бу тўғрида хусусий ажримлар чиқариши билан таъминланади.

2). Ишни холисона (объектив ҳақиқатни) аниқлашга қаратилган принципи. Бу принцип ФПКнинг 15-моддасида белгиланган. Унда айтилишича, суд тақдим этилган материаллар ва тушунтиришлар билан чекланмасдан, ишнинг ҳақиқий ҳолатини, тарафларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини ҳар тарафлама, тўлиқ ва холисона аниқлаш учун қонунга асосланган ҳолда чораларни кўришга ҳақли.

Бу принцип мазмунида фуқаролик ишларини кўриш ва ҳал қилишда суд ҳақиқатда мавжуд бўлган ҳолатларни аниқлаш учун чоралар кўриши, тарафлар ўртасидаги муносабатларни аниқ белгилаши, суднинг қарори суд мажлисида ҳар тарафлама текширилган ва аниқ исботланган ҳолатларни асосланган бўлиши тўғрисидаги қоида ётади.

Ишни холисона, ҳақиқатни белгилаш мақсадларида суд ишда иштирок этувчи шахсларга ҳуқуқ ва бурчларини тушунтириш, муайян процессуал ҳаракатлар қилиш ёки қилмасликнинг оқибатлари тўғрисида уларни огоҳлантириш ҳамда уларга ўз ҳуқуқларини амалга оширишларига ёрдам кўрсатиши лозим бўлади.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик процессуал ҳуқуқи ҳамда ҳуқуқий меъёрларнинг аксарияти қандай шаклда бўлмасин, фуқаролик ишининг ҳақиқий ҳолатини аниқлашга

қаратилган бўлиб, бу ўз навбатида ишни ҳолисона ҳал қилишга қаратилган принципнинг амалдаги кўринишидир. Бу қоида фуқаролик жараёнининг ҳамма босқичларига тегишлидир.

3). Эркин ҳуқуқ принципи. Фуқаролар ва ташкилотларнинг ҳуқуқлари ва қонун билан ҳимоя қилинадиган манфаатлари бузилганида, бу ҳуқуқларнинг кўриқланиши, ҳуқуқларнинг тикланиши тўғрисида одатда суд органларига мурожаат қилинади. Бундай ҳолларда моддий ҳуқуқ ҳамда уни ҳимоя қилиш воситалари бўлган процессуал ҳуқуқ меъёрларини ишлатиш ҳуқуқи фуқаролик жараёнининг эркин ҳуқуқлилиги, яъни жараёндаги эркинлик ҳуқуқи деб аталади.

Эркинлик ҳуқуқининг мазмуни: 1) даъво қилиш ҳуқуқи; 2) даъводан воз кечиш ҳуқуқи ёки даъвони эътироф этиш (тан олиш) ҳуқуқи; 3) ўзаро келишиб ишни тамомлаш ҳуқуқи; 4) суднинг қарори устидан шикоят қилиш; 5) суд қарорини мажбурий равишда бажартиришни талаб қилиш ҳуқуқларидан иборат.

Суд фуқаролик ишини куйидаги ҳолларда кўзғатади:

1) ўзининг ҳуқуқи ёки қонун билан кўриқланадиган манфаатини ҳимоя қилишни сўраб мурожаат қилган шахснинг аризаси бўйича;

2) прокурорнинг аризаси бўйича;

3) агар давлат боқаруви органлари, ташкилотлар ва айрим фуқаролар қонунга мувофиқ бошқа шахсларнинг ҳуқуқлари ва қонун билан кўриқланадиган манфаатларини ҳимоя қилиш учун судга мурожаат этишга ҳақли бўлсалар, уларнинг берган аризалари бўйича (ФПКнинг 5-моддаси).

Юқорида келтирилган қонун фуқароларнинг ҳуқуқи бузилганда унинг кўриқланишини илтимос қилиш ҳуқуқини мазкур шахснинг ўзига бериши билан бирга, бузилган ҳуқуқларнинг ҳимоя қилиниши мақсадида фуқаролик жараёнида прокурорнинг иштирок этиши, фуқаролик ишининг бевосита суд, давлат ва жамоат ташкилотлари ташаббуси билан кўзғатилиши мумкинлигини белгилайди.

Моддий ҳуқуқи бузилган фуқаро эркин ҳуқуқлилиқ принципига биноан даъво кўзғатиш ёки кўзғатмаслик ҳуқуқига эга. Ташкилотларнинг ҳуқуқлари бузилиши ҳолларида эса - мазкур ташкилотларнинг мансабдор шахслари мулкий бўлган ҳуқуқни кўриқлаш мақсадида, даъво кўзғатиш ҳуқуқига эга бўлибгина қолмай, балки бундай даъвони кўзғатишга мажбурдирлар.

Бу принципга мувофиқ даъвогар ўз даъвосининг предмети, ҳажмини, ҳуқуқий асосини белгилайди; иккинчи тараф - жавобгар эса, даъвони тан олиш ёки қарши бўлиб, даъвони инкор этиш ҳуқуқига эга.

Судда қўзғатилган фуқаролик иши тарафларнинг ўзаро келишувлари бўйича тамомланиши ҳам мумкин. Аммо тарафларнинг, яъни даъвогар ва жавобгарнинг ўз ҳуқуқ ва бурчларини амалга ошириш-оширмаслик тўғрисидаги ихтиёрий ҳаракатлари, ўзаро келишувлари суд учун мажбурий эмас. Суд давлат ва жамоат манфаатлари талаб қилинганида ёки бирон-бир шахснинг ҳуқуқлари бузилишига қаратилган ҳолларда даъводан воз кечишни ёки даъвони тан олишни ҳал қилмаслиги ҳам мумкин. Тарафларнинг даъво ишини ўз розиликлари бўйича бутунлай тамомлашлари тўғрисидаги келишувлари ҳам суд учун мажбурий эмас.

Фуқаролик ишида қатнашувчи даъвогар ва жавобгарлар суднинг ҳал қилув қарори устидан, шунингдек, юқори судларнинг ажримлари устидан шикоят бериш ва бермаслик ҳуқуқига эгадирлар. Аммо баъзи ҳолларда фуқароларнинг, ташкилотларнинг ҳуқуқларини ва қонун билан қўриқланидиган манфаатларини ҳимоя қилиш зарур бўлган ҳолларда, қонуний кучга кирмаган суднинг ҳал қилув қарори устидан прокурор апелляция протести келтириши мумкин. Ишда иштирок этувчиларнинг бири томонидан шикоят берилганида ёки бир шахснинг ёки бир неча шахсларнинг манфаатлари кўзланиб протест келтирилганида, юқори суд фақат бу шикоят ва протестлар билан чекланиб қолмай, ишнинг ҳамма ҳолатини бутунлай текширишга мажбур бўлади.

Эркин ҳуқуқ принципи даъво ишининг қўзғатилишидан бошлаб то даъво юзасидан чиқарилган қарорларнинг ижро этилишигача қўлланиб, ишда иштирок этувчиларга тегишли процессуал ҳуқуқларнинг қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда амалга оширилишини таъминлайди.

4). Торгишувчилик принципи. Фуқаролик жараёнида бу принцип қуйидагилардан иборат:

биринчидан, /ишда иштирок этувчи ҳар қандай шахс фуқаролик иши тўғрисида арз қилиши, баёнотлар бериши, эътироз билдириши, илтимослар қилиши, судга далиллар топшириш билан ўзининг ҳақлигини исботлаши, иш мазмуни бўйича ўз фикрларини айтиши мумкин; /

иккинчидан, /прокурор иш ҳолатларини исботлаши, ишнинг айрим масалалари юзасидан, шунингдек, ҳамма иш бўйича судга ўз фикрини бериши мумкин; /

учинчидан, /суд холисона усул билан ҳақиқатни белгилаш мақсадида ўз ташаббуси билан далиллар тўплаш ҳуқуқига эга. /

Тортишувлик принципига мувофиқ/ҳар бир тараф ўзининг талаблари ва эътирозларига асос қилиб кўрсатилган ҳолатларни исботлаши керак. Шунинг учун тарафлар ва ишда иштирок этувчи бошқа шахслар зарур далилларни судга келтиради. Агар тақдим этилган далиллар етарли бўлмаса, суд тарафларга ва ишда иштирок этувчи бошқа шахсларга қўшимча далиллар тақдим этишни таклиф қилади. Қўшимча далиллар тақдим этиш тарафлар ва ишда иштирок этувчи бошқа шахслар учун қийинчилик туғдирса, суд уларнинг илтимосномасига кўра далиллар тўплашда уларга ёрдам бериши мумкин (ФПКнинг 57-моддаси 3-қисми) /

Юқорида келтирилган қоидадан маълум бўлишича, тортишувчилик принципи тарафларнинг иш ҳолатларини исботлаш борасида бўлган ҳуқуқ бурчларининг суднинг ишни ҳал қилиш учун зарур бўлган ҳолатларни аниқлашга бўлган ҳуқуқ ва бурчлари билан узвий боғлиқ бўлишлигини билдиради. Ишда қатнашувчи тарафларнинг ўз талаблари ва эътирозларини исботлаш учун келтирилган далиллар суд томонидан текширилади ва иш учун аҳамиятли бўлган бошқа фактлар билан солиштирилади ҳамда зарур ҳолларда тарафлардан бошқа қўшимча далиллар келтириш талаб қилинади ёки суд бу далилларни тўплашда уларга ёрдам кўрсатади. /

Тортишувчилик принципи - суднинг чиқарган ҳал қилув қарорининг қонунийлиги ва асосли бўлишлиги апелляция тартибида текширувчи иккинчи инстанция судида ҳам қўлланилади. Бинобарин, тарафлар апелляция шикоятининг ёки прокурорнинг апелляция протестининг рад қилинишини кўзлаб, ўзларининг баёноتلарини беришга ҳам ҳақлидир.

Қонун тортишувчилик принципининг амалга оширилишини таъминлаш мақсадида фуқаролик ишларини кўрувчи ва ҳал қилувчи судларга муайян бурчлар ҳам юклайди. ФПКнинг 15-моддасида белгиланганидек, суд тақдим этилган материаллар ва тушунтиришлар билан чекланмасдан, ишнинг ҳақиқий ҳолатини, тарафларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини ҳар тарафлама, тўлиқ ва холисона аниқлаш учун қонунга асосланган ҳолда чоралар кўришга ҳақли.

Суд ишда иштирок этувчи шахсларга уларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини тушунтириши, уларни процессуал ҳаракатларни амалга ошириш ёки амалга оширмасликнинг оқибатлари тўғрисида огоҳлантириши ҳамда уларга ўз ҳуқуқларини рўёбга чиқаришларида ёрдам кўрсатиши лозим.

5). **Фуқаролик ишларида иштирок этувчи тарафларнинг тенг ҳуқуқлилиги принципи.** Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 18-моддасида ва ФПКнинг 8-моддасида кўрсатилганидек, фуқаролар ҳаётимизнинг барча соҳаларида тенг ва эркин ҳуқуқли бўлишлари, қонун олдида тенглиги кўрсатилган. Фуқаролик жараёнида иштирок этувчи тарафларнинг тенг ҳуқуқли бўлишлари республикамиз судининг демократик принципларга асосан тузилганлигидан далолат беради.

Юқорида кўрсатилган конституциявий принципга мувофиқ фуқаролик ишида иштирок этувчи шахслар фуқаролик ишларининг юритилишида тенг ҳуқуқдан фойдаланадилар. Улар тенглик асосида судда турли илтимос қилишлари, ишнинг ҳамма материаллари билан танишишлари, барча процессуал ҳаракатларнинг қилинишида иштирок этишлари, суд мажлисида шахсан ёки вакиллари орқали кўрсатув беришлари, суддан тушунтиришлар олишлари, лозим ҳолларда эса - ёрдамлар ҳам олишлари, суднинг ҳал қилув қарорлари ва ажримлари устидан шикоятлар беришлари, ҳал қилув қарорларининг ижро этилишида иштирок этишлари мумкин. Фуқаролик ишида ҳар икки тараф тенг даражада даъво қўзғатиш-қўзғатмаслик, даъво талабларига эътироз билдириш-билдирмаслик, даъвони бутунлай ёки қисман тан олиш ёки бутунлай тан олмаслик ҳуқуқига эгадирлар. Қонун даъвогарга қандай ҳуқуқлар берган бўлса, масалан, даъво қўзғатиш ёки даъводан тўла ёки қисман воз кечиш ҳуқуқлари берилган бўлса, жавобгар ҳам ўз навбатида даъвога қарши бўлиш, даъвони рад этиш учун далиллар келтириш, даъвони тўла ёки қисман тан олиш ҳуқуқига эга бўлади. Тарафлар суд мажлиси давомида ҳам тенг бўлиб, сўзга чиқиш, кўрсатувлар, тушунтиришлар бериш ҳуқуқига эгадирлар.

6. **Ишнинг оғзаки кўрилиши принципи.** Бу принцип судда иштирок этувчи тарафлардан процессуал ҳаракатларни оғзаки равишда ифодалашни талаб қилади. Суд ишни оғзаки кўрганда тарафлар, гувоҳлар, экспертлар, мутахассислар, таржимонлар, шунингдек, ишда иштирок этувчи прокурор билан бевосита иш муносабатида бўлиш имкониятига эга бўлади.

Фуқаролик ишига изоҳлар ёзма равишда тақдим этилган бўлса ҳам, суддаги иш материаллари оғзаки равишда текширилади. Суд мажлисида оғзаки текширилган вақтда аниқланган ва тасдиқланган материалларгина суд қарорига асос қилиб олинади. Суд мажлисида айтилган сўзларнинг ҳаммаси суд мажлисининг баённомасига ёзилиши оғзакилик принципига хилоф келмайди. Аксинча, суд мажлисида айтилган сўзлар баённомага ёзилмаслиги суд қарорининг қонуний ва асосли бўлишини текшириш имкониятидан маҳрум қилади.

Фуқаролик жараёнини оғзаки кўриш принципига мувофиқ суд тарафларнинг оғзаки тушунтиришлари, изоҳларини, гувоҳлар, экспертлар ва мутахассисларнинг оғзаки кўрсатувларини эшитади. Суд мажлисида кўриладиган барча масалалар оғзаки муҳокама қилинади. Бундай усул судьяларга иш ҳолатларини ойдинлаштиришларига ва уларда иш юзасидан тўғри ички тушунча пайдо бўлишига имкон беради. Судга тақдим этилган барча ёзма ҳужжатлар, чунончи экспертларнинг ёзма хулосалари ва бошқа ёзма далиллар оғзакилик принципи талабларига кўра суд мажлисида кўрилиши, оғзаки муҳокама қилиниши лозим. Фуқаролик ишининг судда оғзаки кўрилиши ҳақида ҳамда агар ишни кўриш давомида судья алмаштирилган ҳолларда, бу иш бошидан қайта кўрилиши ФПКнинг 11-моддасида кўрсатилган.

7). Судда иш кўришнинг бевоситалиги принципи. Бу принципга биноан фуқаролик ишларини текширувчи ва иш юзасидан қарор чиқарувчи судьялар иш материаллари билан шахсан танишишлари, гувоҳларнинг кўрсатмаларини, экспертлар ва мутахассисларнинг хулосаларини эшитиш, ёзма далиллар билан танишиш, ашёвий далилларни кўздан кечириши (ФПКнинг 11-моддаси 1-қисми) далилларни суд мажлисида бевосита ўзлари, шунингдек ишда қатнашувчиларнинг иштирокида текширишни тақазо этади.

Бу принципга мувофиқ суд фуқаролик ҳуқуқий низоларни ҳал этишда тарафларнинг ҳуқуқлари пайдо бўлиши, ўзгариши ёки тугаши билан боғлиқ далилларни бевосита аниқлайди. Суд умумий қоида бўйича топширилган ҳужжатларнинг асл нусхаларини кўради, фақат истеъно тариқасидаги бундай ҳужжатларни суд мажлисига топшириш мумкин бўлмагандагина, ҳужжатларнинг иккинчи нусхаларидан фойдаланиши мумкин.

Фуқаролик жараёни бевоситалик принципига асосланган бўлса ҳам, айрим ҳолларда бу қоидадан четга чиқишга қонун

йўл қўяди. Масалан, гувоҳ иш қўрилаётган судда бевосита сўроқ қилиниши лозим бўлса ҳам у иш қўраётган: шахар ёки тумандан узоқда яшаганида, ишни қўрувчи суднинг махсус топшириги бўйича, у ўзи турадиган жойдаги суд томонидан сўроқ қилиниши мумкин.

8) Суд ҳимоясидан фойдаланиш имкониятининг таъминланиши принципи. Бу принципга асосан Ўзбекистон Республикасининг янги таҳрирдаги Судлар тўғрисидаги қонуни (9-модда)га қўра, Ўзбекистон Республикаси фуқаролари, чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахслар, давлат бошқарув идоралари ва мансабдор шахсларнинг ҳар қандай ғайриқонуний хатти-ҳаракатларидан, шунингдек, шаъни ва қадр-қиммати, ҳаёти ва соғлиғи, шахсий эркинлиги ва мулки, бошқа ҳуқуқ ва эркинликларига тажовузлардан суд ҳимоясида бўлиш ҳуқуқига эга. Қонунда корхоналар, муассаса ва ташкилотлар ҳам суд ҳимоясида бўлишга ҳақли.

Фуқароларнинг, корхоналар, муассасалар ва ташкилотларнинг ҳуқуқлари ҳамда қонуний манфаатлари суд йўли билан самарали ҳимоя қилинишини таъминлаш мақсадида суд муҳокамасининг барча босқичларида ва қонун ҳужжатларини қўллаш амалиёти тўғрисидаги масалалар судлар томонидан қўрилаётганда прокурор иштирок этади.

Суд ҳимоясидан фойдаланиш имкониятининг берилиши принципи, аввало, суд харажатларининг кўп бўлмаслиги, баъзи фуқароларнинг суд харажатларини тўлашда суд томонидан озод қилиниши ёки уларнинг тўланиши кечиктирилиши билан ифодаланadi. Фуқароларга суд ҳимоясидан фойдаланишда қулайликлар туғдириш мақсадида суд идоралари халқнинг яшаш жойларига мумкин қадар яқинлаштириб жойлаштирилади.

Фуқаролик иши бўйича аризанинг қабул қилиниши тўғрисидаги илтимос суд томонидан фақат айрим, қонунда махсус назарда тутилган ҳоллардагина рад қилиниши мумкин.

Фуқаролик жараёнидан фуқаролик ишининг судда фақат адвокат орқали юргизилиши шарт эмас. Судья иш юзасидан судга мурожаат қилувчига унинг ҳуқуқ ва бурчлари, даъводан воз кечиш, шунингдек, бошқа процессуал ҳаракатларнинг оқибатлари тўғрисида тушунтиришлар беради.

Фуқаролик жараёни содда, мураккаблаштирилмаган шаклда амалга оширилиши туфайли фуқаролар ҳар қачон суд ҳимоясидан фойдаланиш имкониятига эга бўладилар.

ФУҚАРОЛИК ПРОЦЕССУАЛ ҲУҚУҚИЙ МУНОСАБАТЛАР ВА УЛАРНИНГ СУБЪЕКТЛАРИ

1-§. ФУҚАРОЛИК ПРОЦЕССУАЛ ҲУҚУҚИЙ МУНОСАБАТЛАР ТУШУНЧАСИ

Ҳуқуқий меъёрлар билан тартибга солинадиган ижтимоий муносабатлар ҳуқуқий муносабатлар деб аталади. Фуқаролик процессуал ҳуқуқий муносабатлар фуқаролик муомала ишларининг, бошқача айтганда фуқаролар билан фуқаролар, ташкилотлар билан фуқаролар ўртасида бўладиган шахсий, мулкӣ, оила ҳуқуқи, меҳнатга оид, уй-жой ва бошқа ҳуқуқий муносабатлардан, айрим ташкилотлар билан фуқаролар ўртасидаги баъзи хўжалик муносабатларидан келиб чиқадиган ишларнинг судда кўрилиши ва ҳал қилинишида қонунда белгиланган ҳолларда суд ва бошқа органлар қарорларининг ижро қилинишида иштирок этувчилар ўртасида бўладиган ижтимоий муносабатлардан иборат.

Бундай ҳуқуқий муносабатлар суд билан фуқаролик иши юзасидан бўлган даъвогар ўртасида, суд билан жавобгар ўртасида, суд билан прокурор ва бошқа органлар ўртасида, суд билан тарафларнинг вакиллари ўртасида бўлиб, фуқаролик процессуал ҳуқуқи нормалари билан тартибга солинганлиги туфайли фуқаролик процессуал ҳуқуқий муносабатлар ҳисобланади.

Суд билан фуқаролик процессининг бошқа иштирокчилари ўртасида вужудга келадиган муносабатлар ҳам фуқаролик процессуал ҳуқуқ меъёрлари билан тартибга солинганлиги сабабли фуқаролик процессуал ҳуқуқий муносабатлар бўлиб кўрилади.

Фуқаролик процессида, яъни фуқаролик суд ишларининг юритилишида ва бундай ишлар бўйича чиқарилган ҳал қилув қарорларининг ижро этилишида (вужудга келадиган ҳуқуқий муносабатлар фуқаролик, оила, меҳнат, маъмурий ҳуқуқ масалаларига оид ва бошқа ҳуқуқий муносабатлардан фарқланиши керак. Масалан, фуқаролик ҳуқуқига оид муносабатларни олсак, унинг объектлари ҳар турли мулкӣ (моддий) ҳуқуқлар, ашёлар, мулкни эгаллаш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф қилиш (идора этиш, бошқариш)га

оид ҳуқуқлар, шахсий ва мулкӣ ҳуқуқларни амалга оширишга қаратилган хилма-хил юридик ҳаракатлар, ижодий меҳнат натижалари, чунончи: муаллифлик ҳуқуқи тўғрисидаги муносабатлар ва бошқа мулкӣ ва шахсий характердаги ҳуқуқий муносабатлар бўлади. Моддий ҳуқуқий муносабатларга оид тушунчалар фуқаролик, оила, меҳнат, уй-жой, маъмурий ва бошқа ҳуқуқ фанларида батафсил ёритилган. Фуқаролик процессуал ҳуқуқий муносабатларнинг муҳим хусусиятлари қуйидагилардан иборат:

Биринчидан, суд ҳар бир фуқаролик процессуал муносабатда албатта иштирок этувчи субъект бўлиб қўрилади. Чунки бундай муносабатлар юқорида айтганимиздек, суд билан процессда иштирок этувчиларнинг бири ўртасида, масалан, суд билан даъвогар ўртасида, суд билан жавобгар ўртасида ва процесснинг бошқа иштирокчилари ўртасида вужудга келади. Аммо бундай муносабатлар суд билан процесснинг барча иштирокчилари ўртасида бир вақтнинг ўзида вужудга келмайди. Бинобарин, фуқаролик процессуал муносабатларда барча ҳолларда фақат иккита субъект бўлиб, улардан бири албатта суд бўлади. Фуқаролик ишида иштирок этувчи тарафлар, учинчи шахслар ва процесснинг бошқа иштирокчилари тўғридан-тўғри ўзаро фуқаролик процессуал ҳуқуқий муносабатларда бўлмайди, чунки фуқаролик процессуал ҳуқуқ меъёрлари мазмунида фуқаролик процесси иштирокчилари ўртасидаги муносабатларнинг суддан ташқари вужудга келиши назарда тутилмаган.¹

Суд ҳокимияти давлатнинг муҳим вазифасини - одил судловни амалга оширади. Бинобарин, суд фақат фуқаролик ишларини юритиш тартибидагина, яъни ўзининг процессуал фаолиятини амалга ошириш жараёнида шахсларнинг (фуқароларнинг, ташкилотларнинг) бузилган ҳуқуқларини ёхуд қонун билан қўриқланадиган манфаатларини ҳимоя қилади. Демак, ҳар қандай процессуал ҳуқуқий муносабат фақат суднинг процессуал фаолияти натижасидагина вужудга келиши мумкин ва шунинг учун ҳам суд барча ҳолларда ҳар қандай фуқаролик процессуал ҳуқуқий муносабатнинг иштирокчиси бўлди. Фуқаролик процессида иштирок этувчи барча шахсларнинг ўзаро процессуал муносабатлари фақат суднинг тегишли ҳаракатлари воситасидагина амалга оширилади;

¹ Қаранг: С.А.Якубов. "Субъекты гражданского процесса". Т., "Фан", 1973.

иккинчидан, фуқаролик процессуал ҳуқуқий муносабатларда асосий субъект бўлиб кўрилган суднинг манфаатлари процессуал ҳуқуқий муносабатнинг бошқа субъектлари манфаатларига зид келмайди. Чунки суднинг ўзи фуқаролик суд ишларининг юритилишида ҳуқуқий муносабат субъектларининг процессуал ҳуқуқлари мумкин қадар тўла амалга иширилишидан манфаатдор бўлиб кўрилади. Шунинг учун ҳам ФПКнинг 15-моддасида кўрсатилганидек, суд тақдим этилган материаллар ва тушунтиришлар билан чекланмасдан, ишнинг ҳақиқий ҳолатини, тарафларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини ҳар тарафлама, тўлиқ ва ҳолисона аниқлаш учун қонунга асосланган ҳолда чоралар кўришга ҳақли. Суд ишда иштирок этувчи шахсларга уларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини тушунтириши, уларни процессуал ҳаракатларни амалга ошириш ёки амалга оширмасликнинг оқибатлари тўғрисида огоҳлантириши ҳамда уларга ўз ҳуқуқларини рўёбга чиқаришларида ёрдам кўрсатиши лозим;

учинчидан, процессуал ҳаракатни рўёбга чиқаришда вужудга келадиган ижтимоий муносабатлар фақат юридик муносабатлар тарзидагина мавжуд бўлиши мумкин. Бинобарин, суд ҳуқуқ меъёрлари билан тартибга солинмайдиган муносабатлар бўйича бузилган ҳуқуқни, масалан, қимор ўйнаб пул ютқизган фуқаронинг мулкӣ ҳуқуқини ҳимоя қилиш учун ҳеч қандай шахс билан процессуал ҳуқуқий муносабатга кириша олмайди;

тўртинчидан, фуқаролик процессуал муносабатларда процесснинг барча иштирокчилари фақат суд билан процессуал муносабатларда бўлсалар ҳам, бу ҳолат ягона бир бутун процессуал ҳуқуқий муносабатни вужудга келтирмайди. Маълумки, судда фуқаролик ишлари юритилишида суд билан процесснинг бошқа иштирокчилари ўртасида фақат биргина ҳуқуқий муносабат вужудга келмасдан, балки бир нечта процессуал ҳуқуқий муносабатлар вужудга келади. Чунончи: суднинг даъвогар билан бўлган процессуал муносабати ўзининг мазмуни, вужудга келиши асоси ва вақти бўйича суднинг учинчи шахс билан ёки суднинг гувоҳ билан бўладиган муносабатидан фарқ қилади.

Тегишли фуқаролик иши юзасидан бўладиган ҳар қандай иш юритиш жараёни бу ишда иштирок этувчи субъектларнинг доирасига қараб бир қанча ҳуқуқий муносабатларни ўз таркибига олиши мумкин. Бу ҳуқуқий муносабатларнинг ҳар қайсиси бир-

бири билан бевосита боғлиқ бўлганлиги туфайли уларнинг ҳар бири ҳуқуқий муносабатлар мажмуининг таркибий қисми ҳисобланади. Масалан, суд билан даъвогар ўртасида муайян ҳуқуқий муносабат бўлиши, суд билан жавобгар ўртасида ҳам ҳуқуқий муносабатни вужудга келтиради. Бинобарин, маълум иш бўйича бўладиган фуқаролик процессуал ҳуқуқий муносабат барча ҳолларда кетма-кет вужудга келадиган ҳуқуқий муносабатлар тизимининг муайян мажмуи бўлиб кўрилади. Бу муносабатларнинг тизими ҳар бир иш учун ўзига хос ва мустақил бўлади. Иш юритиш жараёни давомида бу муносабатлардан баъзилари бекор бўлиши, баъзилари янгитдан вужудга келиши ёки мутлақ янги ҳуқуқий муносабатлар вужудга келиши мумкин.

Фуқаролик жараёнида ҳар бир аниқ иш бўйича иштирок этувчиларнинг процессуал ҳаракатлари ягона умумий мақсадга эришиш учун, яъни муайян ҳуқуқлар ва қонуний манфаатларни ҳимоя қилишга қаратилганлиги сабабли бу умумий мақсад аниқ иш юзасидан бўладиган фуқаролик процессуал муносабатлар тизимининг асоси бўлиб кўрилади.

2-§. ФУҚАРОЛИК ПРОЦЕССУАЛ ҲУҚУҚИЙ МУНОСАБАТЛАРНИНГ СУБЪЕКТЛАРИ, УЛАРНИНГ ҲУҚУҚ ВА МУОМАЛА ЛАЁҚАТЛАРИ

Фуқаролик процессуал ҳуқуқий муносабатларнинг субъектлари, яъни фуқаролик ишида иштирок этувчи шахсларнинг, бир томондан, энг асосий ва ҳал қилувчиси суд ҳисобланади. Иккинчи томондан эса, фуқаролар, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар ҳамда жамоат бирлашмалари бўладилар.¹

Қонун фуқаролик процессуал ҳуқуқнинг субъекти сифатида Ўзбекистонда яшовчи чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахсларни ҳам танийди. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 23-моддасида Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги чет эл фуқароларининг ва фуқаролиги бўлмаган шахсларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари халқаро ҳуқуқ нормаларига мувофиқ таъминланиши, улар Ўзбекистон Республикасининг

¹ Қаранг: И. Зокиров. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик ҳуқуқи. 1-қисм. Т. "Адолат", 1996. 36-42-бетлар.

Конституцияси, қонунлари ва халқаро шартномалари билан белгиланган бурчларни адо этишлари кўрсатилган. Шу муносабат билан мазкур шахслар фуқаролик процессуал муносабатларга киришишлари, яъни бирон-бир ҳуқуқ тўғрисида ёки қонун билан ҳимоя қилинадиган манфаат тўғрисида судга мурожаат қилишлари билан фуқаролик процессуал муносабатнинг субъектлари ҳисобланадилар.

Фуқаролик процессуал муносабатларнинг субъектлари доираси уларнинг процессда иштирок этиш мақсадлари ва вазифалари билан белгиланади.

Суднинг вазифаси, юқорида айтилганидек, одил судловни амалга оширишдан иборат бўлганлиги сабабли фуқаролик процессуал ҳуқуқий муносабат субъектларининг орасида суд алоҳида ҳал қилувчи ўринни эгаллайди, чунки фақат судья томонидан даъво аризаси қабул қилинган тақдирдагина фуқаролик иши қўзғатилиши ва бу иш юзасидан муайян процессуал ҳаракатлар қилиниши мумкин.

Фуқаролик процессуал муносабатларнинг субъектлари фақат биринчи инстанция судларигина бўлмай, ишни шикоят ва назорат тартибида кўрувчи иккинчи инстанция судлари ва бошқа юқори суд органлари ҳам бўлиши мумкин.

Фуқаролик процессуал муносабатларнинг субъектлари орасида муҳим ўринни ишда иштирок этувчи шахслар эгаллайди. Уларнинг процессуал фаолияти фуқаролик процессуал ҳуқуқий муносабатларнинг бориши ва ривожланишига, фуқаролик процессининг бутунлайича вужудга келиши, ўзгариши ва бекор қилинишига таъсир қилади.

Ишда иштирок этувчи шахсларнинг таркиби ФПКнинг 33-моддасида кўрсатиб ўтилган. ФПКнинг 5 ва 48-49-моддаларида кўрсатилган асослар бўйича процессда қатнашувчи тарафлар, учинчи шахслар, уларнинг вакиллари, процессда бошқа шахсларнинг ҳуқуқлари ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларини ҳимоя қилишда иштирок этадиган прокурор, давлат бошқаруви органлари, ташкилотлар ва айрим фуқаролар ишда иштирок этувчи шахслар деб тан олинади.

Ишда иштирок этувчи шахсларнинг муайян ишнинг олиб борилишида ҳуқуқий жиҳатдан қанчалик манфаатдор бўлишлари даражаси ҳар хилдир. Бундай шахсларнинг бир гуруҳи, чунончи: даъво ишида иштирок этувчи тарафлар, учинчи шахслар, давлат органлари ва бошқа органлар, шунингдек,

мансабдор шахсларнинг хатги-ҳаракат (қарор)лари устидан берилган шикоятлар бўйича иш юритиш муносабатларидан келиб чиқадиган ишларда иштирок этувчилар (ФПКнинг 264-моддаси) ва алоҳида тартибда кўриладиган иш юзасидан арз қилувчилар (ФПКнинг 279-моддаси) ўзларининг субъектив ҳуқуқларини ёки қонун билан ҳимоя қилинадиган манфаатларини кўриқлаш учун жараёнда қатнашишлари сабабли, ишнинг қандай оқибат билан тугатилишида моддий-ҳуқуқий ва процессуал жиҳатдан манфаатдор бўладилар. Ишда иштирок этувчи шахсларнинг иккинчи бир гуруҳи эса, масалан, прокурор, давлат органлари, касаба уюшмалари ўзларининг ҳуқуқларини кўриқламай, балки давлат ёхуд жамоатчилик манфаатларини ёинки айрим фуқароларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қиладилар ва иш юзасидан қабул қилинадиган қарорлар уларнинг субъектив ҳуқуқ ва манфаатларига таъсир қилмайди. Ишнинг кўрилиши ва ҳал қилинишида уларнинг манфаатдорлиги моддий-ҳуқуқий турда бўлмай, балки процессуал ҳуқуқий турда бўлиб, иш юзасидан қонуний ва асослантирилган қарорларнинг чиқарилишини кўзлайдилар.

Фуқаролик ишида иштирок этувчи шахслардан ҳар қайсилари жараёнда қатнашиш мақсади ва асосларига қараб қатор процессуал ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўладилар. Чунончи: бу шахслар ФПКнинг 34-моддасида кўрсатилганидек, иш материаллари билан танишиш, улардан кўчирмалар олиш, нусхалар кўчириш, рад этиш тўғрисида арз қилиш, далиллар тақдим этиш, далилларни текширишда иштирок этиш, ишда иштирок этувчи бошқа шахсларга ва одил судловни амалга оширишга кўмаклашаётган шахсларга саволлар бериш, арз қилиш, илтимослар тақдим этиш, судга оғзаки ва ёзма тушунтиришлар бериш, ишни судда кўриш давомида туғиладиган ҳамма масалалар бўйича ўзларининг важларини баён қилиш, бошқа шахсларнинг арзлари, илтимосномалари, важларига қарши эътирозлар билдириш, суднинг ҳал қилув қарори, ажрими ва қарори устидан шикоят қилиш, суд чиқарган ҳал қилув қарори, ажрим ва қарорнинг мажбурий ижросини талаб қилиш, суд ижрочисининг ҳаракатлари вақтида ҳозир бўлиш ва ўз ҳуқуқларини амалга ошириш ҳуқуқига эгадирлар. Ишда иштирок этувчи шахслар ФПКда назарда тутилган бошқа процессуал ҳуқуқлардан ҳам фойдаланадилар.

Ишда иштирок этувчи шахслар ўзларига берилган барча процессуал ҳуқуқлардан инсофли равишда фойдаланишлари ва ўзларига юклатилган мажбуриятларни бажаришлари шарт.

Ишда иштирок этувчи шахслардан бошқа жараёнда ишнинг қай тарзда ҳал бўлишига юридик жиҳатдан манфаатдор бўлмаган, аммо жараённинг субъектлари ҳисобланган ва муайян процессуал ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлган шахслар ҳам жараёнда қатнашадилар. Бундай шахслар жумласига: гувоҳлар, экспертлар, мутахассислар, таржимонлар киради. Уларнинг процессуал ҳаракатлари доираси бирмунча чекланган. Улар фақат аниқ белгиланган ҳаракатларни қилиш учун зарур бўлган ҳуқуқ ва бурчларгагина эга бўладилар.

Фуқаролик процессуал ҳуқуқий муносабатларнинг субъектлари қонунга биноан процессуал ҳуқуқ ва муомала лаёқатига эга бўлган шахслар (фуқаролар ва ташкилотлар)гина бўлиши мумкин.

Фуқаролик процессуал ҳуқуқ лаёқати деб фуқаролик процессуал ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлиш лаёқатига айтилади. Судда ўз ҳуқуқ ва мажбуриятларини амалга ошириш лаёқати вояга етган фуқаролар ва ташкилотларга тегишли эканлиги ФПКнинг 38-моддасида кўрсатилган.

Фуқаролик процессуал ҳуқуқ лаёқатига мувофиқ ишда иштирок этувчи шахслар ФПКнинг 34-моддасида кўрсатилган ҳуқуқлардан ўзлари бевосита ёки вакиллари орқали фойдаланишларида ва зиммаларидаги мажбуриятларини бажаришларида ҳуқуқлари тенг даражада кўрилиб, уларнинг ҳеч бирига устунлик ҳуқуқи бирон-бир имтиёз берилмайди.

Агар шахсни ҳуқуқидан муайян қонунда назарда тутилган баъзи ҳолларда суд ҳукмига биноан таъқиқланса, масалан, Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 45-моддасига мувофиқ фуқаро муайян мансабни эгаллаш ёки муайян иш билан шуғулланиш ҳуқуқидан маҳрум қилинса,¹ фуқаролик процессуал ҳуқуқ лаёқатидан маҳрум этиш қонунда назарда тутилмаган.

Фуқаролик процессуал ҳуқуқ лаёқати ҳам фуқаролик ҳуқуқ лаёқати каби фуқаронинг туғилиши билан вужудга келиб вафот этиши ёки ўлган деб эълон қилиниши билан тугайди.

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодекси. Т., "Адолат", 1998.

Фуқаролик ишида тарафлар ёки учинчи шахслар сифатида иштирок этувчи муассасалар, корхоналар, ташкилотлар юридик шахс бўлиб ҳисобланганларидагина фуқаролик процессуал ҳуқуқ лаёқатига эга бўладилар ва бу лаёқатни ўзларининг вужудга келишлари (ташкил топишлари) пайтидан эътиборан оладилар (ФКнинг 41,44-моддалари).

Агар моддий ҳуқуқ соҳасида юридик шахсларнинг ҳуқуқ лаёқати ва муомала лаёқати уларнинг фақат ўз фаолиятлари мақсадларига тўғри келадиган ҳуқуқ ва мажбуриятларига эга бўлишлари туфайли махсус лаёқат бўлиб кўрилса, фуқаролик жараёни соҳасида, юридик шахсларнинг ҳуқуқ ва муомала лаёқати махсус лаёқат бўлиб кўрилмади.

Фуқаролик процессуал муомала лаёқати тушунчаси ФПКнинг 38-моддасида берилган. Бу қонунда кўрсатилишича, судда ўз ҳуқуқини шахсан амалга ошириш ва ишни олиб боришни вакилга топшириш лаёқати (фуқаролик процессуал муомала лаёқати) вояга етган фуқароларга ва ташкилотларга тегишлидир.

Вояга етмаган, яъни ёши ўн тўртдан ўн саккизгача бўлган фуқароларнинг, шунингдек, муомала лаёқати чекланган деб топилган ҳуқуқлари ва қонун билан қўриқланадиган манфаатлари судда уларнинг ота-оналари, уларни фарзандликка олганлар ёки ҳомийлар томонидан ҳимоя қилинади¹. Аммо бу ҳол вояга етмаганларни ва муомала лаёқати чекланган деб топилган фуқароларнинг бундай ишларда шахсан иштирок этиш ҳуқуқидан маҳрум қилмайди.

Меҳнат билан боғлиқ ҳуқуқий муносабатлардан ва олинган иш ҳақини ва бошқа даромадни тасарруф этиш билан боғлиқ битимлардан келиб чиқадиган ишлар бўйича вояга етмаганлар судда ўз ҳуқуқлари ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларини шахсан ҳимоя қилиш ҳуқуқига эгадирлар. Бундай ишларда вояга етмаганларга ёрдам бериш учун уларнинг ота-оналари, уларни фарзандликка олганлар ёки ҳомийларни жалб қилиш масаласини суд ҳал этади.

Ёш болаларнинг, яъни ўн тўрт ёшга тўлмаган фуқароларнинг, шунингдек, руҳий касаллик ёки ақли заифлиги туфайли муомалага лаёқатсиз деб топилган фуқароларнинг ҳуқуқлари ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларини судда уларнинг

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси. Т., "Адолат", 1996. 13-18-бетлар.

қонуний вакиллари - ота-оналари, уларни фарзандликка олганлар ёки ҳомийлар ҳимоя қиладилар.

Юқорида келтирилган қонунда маълум бўлишича, ўн тўрт ёшга тўлган шахслар ўзлари томонидан етказилган зарар учун ФКнинг 27-моддасида кўрсатилганидек, (унинг иккинчи қисмида санаб ўтилганлардан ташқари) ўз ҳолларича мустақил жавобгар бўладилар. Бинобарин, зарар етказиш билан боғлиқ ишлар бўйича улар судда мустақил қатнаша оладилар.

Вояга етгунга қадар қонуний асосда никоҳдан ўтган фуқаролар, чунончи, Ўзбекистон Республикасида 16 ёшдан никоҳга кирган қизлар¹ никоҳга киришлари вақтидан эътиборан тўла ҳажмда муомалага лаёқатли деб ҳисобланадилар (ФКнинг 22-моддаси). Бинобарин, бундай фуқаролар фуқаролик процессуал ҳуқуққа ҳам тўла ҳажмда эга бўладилар.

Фуқаролик процессуал ҳуқуқ лаёқати фуқароларнинг вафот этиши ёки унинг суд тартибида ўлган деб эълон қилиниши ёхуд муомалага лаёқатсиз деб танилиши билан бекор бўлади.

Юридик шахсларнинг процессуал муомала лаёқати ҳуқуқ лаёқати каби юридик шахснинг ташкил этилиши пайтидан эътиборан вужудга келади ва фаолияти бекор бўлиши билан тугайди.

Чет эл фуқароларининг, шунингдек, фуқаролиги бўлмаган шахсларнинг, шунингдек, хорижий корхоналарнинг ва ташкилотларнинг процессуал ҳуқуқлари тўғрисидаги масала Ўзбекистон Республикаси ФПКнинг V бўлимида келтирилган қоидалар бўйича тартибга солинади.

3-§. ФУҚАРОЛИК ПРОЦЕССУАЛ ҲУҚУҚИЙ МУНОСАБАТЛАРНИНГ ВУЖУДГА КЕЛИШИ АСОСЛАРИ ВА МАЗМУНИ

Фуқаролик процессуал ҳуқуқий муносабатлар муайян шартлар бўлгандагина ёки бошқача қилиб айтганда, ҳуқуқий муносабатларни вужудга келтирадиган асослар бўлгандагина вужудга келиши, ўзгариши ва бекор бўлиши мумкин. Бундай асослар: ҳуқуқ меъёрлари, процессуал ҳуқуқ лаёқати ва юридик далолатномалар ҳисобланади.

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси. Т., "Адолат", 1996; Ўзбекистон Республикасининг Оила кодекси. Т., "Адолат", 1998. 11-бет.

Фуқаролик процессуал ҳуқуқий муносабатнинг вужудга келиши учун, биринчидан, тегишли фуқаролик процессуал ҳуқуқ меъёри мавжуд бўлиши керак, чунки фуқаролик процессуал муносабатлар фақат ҳуқуқий муносабат шаклидагина вужудга келади, ривожланади ва бекор бўлади.

Фуқаролик процессуал ҳуқуқий муносабатнинг вужудга келиши учун иккинчи асос - унинг субъектлари фуқаролик процессуал ҳуқуқ лаёқатига ҳам, яъни ФПКнинг 37-моддасида кўрсатилганидек, фуқаролик процессуал ҳуқуқ ва мажбуриятлар олиш лаёқатига ҳам эга бўлиш зарур. Фуқаролик процессуал ҳуқуқий муносабатларнинг субъектлари, барча ҳолларда аниқ процессуал ҳуқуқ ва мажбуриятлар эгаси бўлиши туфайли муайян процессуал ҳуқуқ ва мажбуриятларни ола олиш лаёқатига эга бўлишлари лозим.

Ҳуқуқий муносабатнинг ҳар бир субъектига тегишли процессуал ҳуқуқ ва мажбуриятларнинг мазмуни ва ҳажми унинг фуқаролик жараёнида иштирок этиш роли ва мақсадига қараб ҳар хил бўлади.

Фуқаролик процессуал муносабатларни вужудга келтирадиган **учинчи асос юридик далолатнома (факт)лар ҳисобланади**. Бундай юридик далолатномалар: муайян процессуал ҳаракатлар, ҳодисалар, шунингдек, қилиниши лозим бўлган процессуал ҳаракатларнинг қилинмаслиги бўлади. Масалан, даъво қўзғатишдан иборат процессуал ҳаракат судьяни, қонунда назарда тутилган шартлар бўлганида, даъво аризасини қабул қилишга, ишни кўриш учун тайёрлаш юзасидан муайян ҳаракатлар қилишга ва ҳоказоларга мажбур қилади. Шахснинг ўлими каби ҳодиса судни қўзғатилган фуқаролик ишини бекор қилиш ёки ишнинг кўрилишини тўхтатиш тўғрисида қарор чиқаришга мажбур этади.

Жараён иштирокчиларининг муайян процессуал ҳаракатларни қилмасликлари, масалан, апелляция шикоятни ёки прокурорнинг апелляция протести берилмаслиги суд қарорининг қонуний кучга киришига ва бунинг натижасида муайян ҳуқуқий оқибатларнинг вужудга келишига сабаб бўлади.

Фуқаролик процессуал муносабатлар қонда бўйича фақат юридик далолатномаларнинг муайян мажмуи (юридик таркиби) бўлгандагина вужудга келади. Бундай юридик таркибнинг энг зарур элементи - суднинг муайян ҳаракати ҳисобланади, чунки жараёнда иштирок этувчи ҳар қандай шахснинг ҳаракати, суд-

нинг ҳаракати билан боғланган ҳолдагина процессуал ҳуқуқий муносабатни вужудга келтириши мумкин. Чунончи: фуқаролик ишени кўзғатиш учун даъвогарнинг судга ариза бериши юзасидан муайян ҳаракатлар қилишигина зарур бўлмасдан, балки суднинг ҳам бундай аризани қабул қилиш ёки аризани қабул қилишни рад этишга қаратилган ҳаракати бўлиши зарур. Суднинг муайян ҳаракати бўлмай туриб, фуқаролик процессуал муносабат ҳам вужудга келиши мумкин эмас.

Фуқаролик процессуал муносабатларни вужудга келтирадиган юридик далолатномаларнинг яна бир хусусияти шундаки, улар процессуал ҳуқуқ меъёрларида назарда тутилган, муайян тартибда ва жараённинг ривожланиш босқичлари билан муқаррар қилинадиган тарзда вужудга келади. Чунончи: фуқаролик процессуал ҳуқуқий муносабатлар аввало даъво кўзғатиш далолати билан вужудга келади. Бинобарин, асосий даъвонинг қилинишига қадар муқобил (қарши) даъвони таъминлаш юзасидан тегишли ҳаракатлар қилиб бўлмайди ёинки ишга учинчи шахс сифатида киришиб бўлмайди ва шу тартибда кетма-кет бошқа процессуал ҳаракатларни ҳам қилиб бўлмайди.

Фуқаролик процессуал ҳуқуқий муносабатнинг мазмунини фуқаролик процессуал ҳуқуқ ва мажбуриятлар ташкил этади. Ҳуқуқий муносабатнинг мазмунида бундай муносабатнинг субъектлари қандай процессуал ҳаракатлар қилишлари зарурлиги ва қандай ҳаракатларни қилмаслиги кераклиги белгиланади.

Субъектив ҳуқуқ ва мажбуриятлар муайян процессуал ҳаракатлар қилиниши натижасида амалга оширилади. Масалан, суд муайян моддий ҳуқуқий муносабатдан келиб чиқадиган низони, чунончи, алимент ундириш тўғрисидаги низони ҳал қилар экан, бунинг учун ишни мазмунан ҳал қилиш учун суд иш юзасидан тегишли ҳолатларни белгилаш билан бирга, мазкур ҳуқуқий муносабат бўйича тарафларнинг субъектив ҳуқуқ ва мажбуриятлари нималардан иборат бўлишини, низоли ҳуқуқ муносабатининг қайси қонун ва ҳуқуқий меъёрлар асосида ҳал қилинишини аниқлайди.

Суд фақат низоли ҳуқуқий муносабатнинг мазмунини, яъни тарафларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларининг ҳажмини тўғри аниқлангандагини низони мазмунан тўғри ҳал қилиш мумкин. Бунинг учун суд ФПКнинг 15-моддасида кўрсатилганидек, ишнинг ҳақиқий ҳолати, тарафларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини ҳар

тарафлама, тўлиқ ва холисона аниқлаш учун қонунга асосланган ҳолда чораларни кўради.

Процессуал ҳуқуқ ва мажбуриятлар фуқаролик процессуал муносабатларнинг субъектлари ҳаракати воситасида амалга оширилади. Уларнинг бу ҳуқуқ ва мажбуриятлари фуқаролик процессуал ҳуқуқ меъёрларига мувофиқ, амалга оширилиши эса, фуқаролик ишининг барча ҳолатини ҳар тарафлама аниқлашни, қонуний ва асослантирилган суд қарорларининг чиқарилишини ва шу билан одил судлов вазифаларининг амалга оширилишини таъминлайди.

Т Ў Р Т И Н Ч И Б О Б

ФУҚАРОЛИК ЖАРАЁНИДА ТАРАФЛАР

1-§. ФУҚАРОЛИК ЖАРАЁНИДА ТАРАФЛАР ТУШУНЧАСИ

Аксарият фуқаролик ишларининг суд мажлисида кўрилишида, хусусан, фуқаролар билан фуқаролар, ташкилотлар билан фуқаролар ўртасидаги ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган низоларнинг судда кўрилишида албатта икки тараф: даъвогар ва жавобгар иштирок этади. Аммо баъзи ҳолларда, чунончи: алоҳида тартибда кўриладиган ишларда фақат бир тараф - бирон-бир муддаони айтиб судга ариза билан мурожаат қилувчи тарафгина иштирок этиши мумкин.

Низоли ишларда низо предметига нисбатан қарама-қарши бўлган икки тараф бўлади. Тарафлардан бири даъвогар, яъни ҳуқуқнинг ва қонун билан кўриқланадиган манфаатларнинг ҳимоя қилинишини илтимос қилиб даъво кўзғатган ёхуд манфаатини кўзлаб иш кўзғатган шахс, иккинчи томонидан эса жавобгар, яъни даъво юзасидан даъвогарнинг ҳуқуқ ва қонуний манфаатини бузганлиги учун суд томонидан жавоб бериш учун жалб этилган шахс бўлади. Шу тарзда низоли ҳуқуқнинг ёки қонун билан қуриқланадиган манфаатнинг субъекти даъвогар деб, низоли бурчнинг субъекти эса жавобгар сифатида фарз қилинади.

Шу маънода ФПКда (39-модда) даъвогар ва жавобгар фуқаролик процессининг тарафлари эканлиги, даъвогар ўзининг бузилган ёки низолашилаётган ҳуқуқлари ёхуд қонун билан кўриқланадиган манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида судга

мурожаат этган ёинки манфаатини кўзлаб иш кўзгатилган шахс, жавобгар эса суд томонидан даъвогарнинг бузилган ҳуқуқлари ва қонун билан қўриқланадиган манфаатлари юзасидан жавоб бериш учун жалб қилинган шахс, деб таъриф берилган.

Фуқаролик жараёнида тарафлар, яъни даъвогар ва жавобгар сифатида фуқаролар, шунингдек корхоналар, муассасалар, ташкилотлар ва жамоат бирлашмалари бўлиши мумкин.

Фуқаролик жараёнида даъво фақат даъвогар томонидангина кўзгатилмасдан, балки бузилган ҳуқуқларнинг барча ҳолларда ҳимоя қилинишини таъминлаш мақсадида қонун судда даъво кўзгатиш ҳуқуқини бошқа шахсларга ҳам беради. Чунончи: ФПКнинг 46-48-моддаларида кўрсатилишича, прокурор, давлат бошқаруви идоралари, муассасалар, корхоналар, ташкилотлар, жамоат бирлашмалари ёхуд айрим фуқаролар, агар қонунга кўра улар бошқа шахсларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш учун судга мурожаат қилишлари мумкин бўлса (ФПКнинг 5-моддаси), кўзгатилган жараён тўғрисида суд томонидан хабардор қилинади ва ўзининг ҳуқуқини ва қонун билан қўриқланадиган манфаатини ҳимоя қилиш учун ариза берган шахс билан бир қаторда жараёнда даъвогар тарафида туриб иштирок этишлари мумкин.

Аммо суд ишининг ким томонидан кўзгатилишидан қатъи назар, низоли ҳуқуқ субъекти (манфаатдор шахс) жараёнда, барча ҳолларда даъвогар бўлиб кўрилади. Масалан, айтайлик, ногирон ва кўзи ожиз фуқаронинг мулкига бировлар томонидан ғайриқонуний равишда етказилган зарарнинг ундирилиши тўғрисида даъво ишини прокурор кўзгатса ҳам, даъвогар ногирон шахс, жавобгар тараф эса, ногирон, кўзи ожиз шахснинг мулкӣ ҳуқуқини бузган шахс (ёки шахслар) бўлади.

Фуқаролик ишларининг судда кўрилиши ва ҳал қилинишида тарафларнинг (даъвогар ва жавобгарнинг) тенг ҳуқуқли бўлиб кўрилишлари - Республика фуқароларининг тенг ҳуқуқлиги тўғрисидаги конституциявий принципнинг ифодасидир. Жараёнда тарафларнинг тенглиги, фуқаролик ишининг кўрилишида даъвогар ёки жавобгар бўлиб иштирок этувчи фуқаро учун ҳам, ташкилот, давлат бошқаруви идоралари, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар ва жамоат бирлашмалари учун ҳам тааллуқлидир.

Судда ишнинг ҳал қилинишида ҳар икки тараф: даъвогар ҳам, жавобгарлар ҳам тенг ҳуқуқлардан фойдаланадилар. Ҳар

икки тараф ўзлари ўртасидаги низонинг кўрилишида, бу низонинг ким томонидан қўзғатилишидан қатъи назар, суд мажлисларида тенг даражада иштирок этиш ҳуқуқига эгадирлар.

Жараёнда, яъни фуқаролик ишининг кўрилишида тенг даражада иштирок этиш ҳуқуқи тарафларнинг бир қатор процессуал ҳуқуқлардан баб-баравар фойдаланишларини билдиради. Бу принципга риоя қилингани ҳолда тарафлар иш материаллари билан танишиш, иш материалларидан кўчирмалар ва нусхалар олиш, четлатишни билдириш, далиллар келтириш ёки далилларни текширишда иштирок этиш, ишда иштирок этувчи гувоҳларга, экспертларга, мутахассисларга саволлар бериш, судга илтимослар қилиш, оғзаки ва ёзма баёнотлар бериш, ишнинг судда кўрилиши давомида вужудга келган барча масалалар юзасидан ўз важларини келтириш ва фикрларини айтиш, иккинчи тарафнинг илтимосларига, кўрсатган важлари ва илтимосларига қарши эътирозлар билдириш, суднинг ҳал қилув қарори ва ажримлари устидан шикоятлар бериш, ҳал қилув қарорининг мажбурий равишда ижро этилишини талаб қилиш, суднинг ҳал қилув қарорлари ижро этилишида суд ижрочисининг муайян ҳаракатларида қатнашиш, шунингдек, қонун билан берилган бошқа процессуал ҳуқуқлардан тенг даражада фойдаланишга ҳақли бўладилар.

Низоли ҳуқуқ тўғрисидаги масалалар судда кўрилиши ва ҳал қилинишида тарафлар жараённинг бошқа иштирокчиларидан фарқ қилиб, ўзларига хос ҳуқуқларга эга бўладилар. Чунончи: даъвогар даъвонинг асосини ёки предметини ўзгартиришга, даъво талабларининг миқдорини оширишга ёки камайиришга ёхуд улардан бутунлай ёки қисман воз кечишга, жавобгар эса, даъвога иқрор бўлишга ҳақли. Тарафларнинг жараённинг ҳар қандай даврида ишни келишув битими билан тамомлашлари мумкин (ФПКнинг 40-моддаси). Тарафларнинг бу ҳуқуқлари қонунга биноан суд назорати остида амалга оширилади.

Суд даъвогарнинг даъводан воз кечишини, жавобгарнинг даъвога иқрорлигини, башарти, бу ҳаракатлар қонунга хилоф бўлса ёки кимнинг бўлмасин ҳуқуқини ва қонун билан кўриқланадиган манфаатларини бузса, қабул қилмайди ва тарафларнинг келишув битимини тасдиқламайди.

Агар даъводан воз кечиш, даъвога иқрор бўлиш, келишув битими тарафларнинг эркига, қонунга, давлат манфаатларига хилоф бўлса, тарафлардан бирининг ёки бошқа шахсларнинг

манфаатларига зарар келтирадиган бўлса, суд иш юзасидан тўп-ланган далилларни текширишни давом эттиради ва мазкур иш-нинг ҳолатларига мувофиқ тарзда ҳал қилув қарори чиқаради.

Суд тарафларга тегишли бўлган ҳуқуқларнинг амалга оширилишида уларга ҳар томонлама ёрдам беради, ҳуқуқларини тушунтиришда муайян процессуал ҳаракатнинг қилиниши ёки қилинмаслигининг оқибатлари тўғрисида огоҳлантиради.

Тарафлар ўзларига берилган барча процессуал ҳуқуқлардан виждонан, инсофли тарзда фойдаланишга мажбур. Жараённи чўзиш ёки бузиш мақсадида ҳар қандай ғайриқонуний ҳаракатлар қилинишига суд йўл қўймайди.

2-§. ПРОЦЕССУАЛ ИШТИРОКЧИЛИК ВА УНИНГ ТУРЛАРИ

Процессуал шерик иштирокчилик деб, муайян фуқаролик ишининг судда кўрилишида ҳар икки тарафдан ҳам бир неча даъвогарлар ёки бир неча жавобгарлар иштирок этишига айтилади.

ФПКнинг 41-моддасида кўрсатилганидек, талаб қўйилган ариза бир ёки бир неча даъвогарлар томонидан биргаликда ёхуд бир ёки бир неча жавобгарларга нисбатан қўзғатилиши мумкин.

Юқорида келтирилган қонунда белгиланганидек, даъвогарнинг ўрнини бир вақтнинг ўзида, қачонки низоли ҳуқуқ бир неча субъектларга тегишли бўлганида бир неча шахслар (шерик даъвогарлар) эгаллаши мумкин. Масалан, васият бўйича мерос мулкни ворисларнинг фақат биригагина қолдирилганида қонунга (ФКнинг 1142-моддасига) биноан мерос мулкидан мажбурий ҳисса олиш ҳуқуқига эга бўлган шахслар (марҳумнинг вояга етмаган болалари, боқимида бўлган бошқа шахслар) ўзларига тегишли мерос хиссаси ажратиб берилиши тўғрисида даъво қўзғатиб шерик даъвогарлар бўла оладилар.

Даъво юзасидан жавобгар тараф ҳам бир неча шахслардан иборат бўлиши мумкин. Масалан, бир неча шахс биргаликда жиноят қилиб, айтайлик ўғрилиқ қилиб, фуқарога ёки ташкилотга зарар етказганида, жиноятдан зарар кўрган шахс судда даъво қўзғатиб, кўрган зарарининг жиноятда иштирок қилган барча шахслардан шерикчилик принципи асосида ундирилиши тўғрисида талаб қўя олади.

Бу принципнинг мазмуни, моҳияти шундан иборатки, агар зарарни шериклардан биридан ундириш мумкин бўлмаганида,

унинг хиссасини бошқа шерик жавобгарлардан ундириш мумкин бўлади.

Даъвогар томонидан бўладиган шерик иштирокчилар одатда, фаол (актив) иштирокчилар жавобгар томонидан ишда қатнашадиган шерик иштирокчилар эса фаол бўлмаган (пассив) иштирокчилар, дейилади. Агар жараёнда бир вақтнинг ўзида бир неча даъвогар ва бир неча жавобгар иштирок этса, аралаш шерик иштирокчилик тўғрисида сўз боради.

Жараёнда шерик иштирокчилик мажбурий ва номажбурий (факультатив) бўлиши мумкин. Шерик иштирокчилик турлари низонинг предмети нимадан иборат бўлишига ва шерик иштирокчилар ўртасидаги ҳуқуқий муносабатнинг характериға қараб белгиланади.

Жараёнда мажбурий шерик иштирокчилик тўғрисида шуни айтиш керакки, жараён субъектларидан бирининг ҳуқуқи (ёки мажбурияти) тўғрисидаги масалани, ҳуқуқий муносабатнинг бошқа субъектлари ҳуқуқлари ёки мажбуриятларини шу бир вақтнинг ўзида аниқламай ҳал этиш мумкин бўлмаганида, суд низоли ҳуқуқий муносабатнинг ҳамма шерик даъвогарлар ёки шерик жавобгарларини ишга жалб этишга мажбур бўлганида - мажбурий шерик процессуал иштирокчилик тўғрисида сўз боради. Масалан, турар жойдан кўчириш тўғрисидаги ишларни кўришда, суд шерик жавобгарлар сифатида оиланинг барча вояга етган аъзоларини жараёнга жалб қилишга мажбур.

Шу тартибда мажбурий шерик иштирокчиликни белгилаш учун зарур асос - низоли ҳуқуқий субъектларнинг умумий мажбурияти бўлади.

Фуқаролик жараёнида номажбурий (факультатив) шерик иштирокчилик бир-бири билан узвий боғлиқ бўлган талабларнинг бирга қўшиб ҳал қилиниши мажбурий бўлмаса ҳам, мақсадга мувофиқ деб топилган ҳолда вужудга келади. Масалан, мулкнинг ўғирланиши туфайли зарар кўрган бир шахснинг даъво иши судда қўзғатилганида жавобгарга нисбатан бошқа шахсларнинг ҳам даъволари борлиги аниқлаганида, бундай шахслар ҳуқуқларининг ҳимоя қилинишини хоҳласалар кўриладиган ишда шерик даъвогарлар бўлиб ҳисобланишлари мумкин. Суд ҳамма даъво ишининг бир вақтнинг ўзида кўрилиши мақсадга мувофиқ деб топганида ва бундай ҳолларда ишда бошқаларнинг ҳам иштирок этишини лозим деб топса, иш юзасидан қўшимча даъвогарлар сифатида ишда иштирок

этиш учун бошқа зарар кўрган шахсларни таклиф қилади. Уларнинг ишда иштирок этишлари мажбурий эмас, аммо ўз мулкӣ ҳуқуқларининг ҳимоя қилинишини хоҳласаларгина бир вақтда кўриладиган ишда шерик даъвогарлар сифатида ишда иштирок этишлари мумкин.

Шерик иштирокчиларнинг ҳар қайсиси фуқаролик жараёнида ҳар қандай даъвогар ва жавобгар каби процессуал ҳуқуқлардан ва процессуал мажбуриятлардан тенг фойдаланадилар.

Фуқаролик ишида иштирок этган шерик даъвогарлар ёки шерик жавобгарларнинг биронтаси томонидан бериладиган шикоят аризасига уларнинг ҳар қайсиси қўшилиш ҳуқуқига ҳам эга.

Фуқаролик ишининг юритилишида шерик иштирокчилардан бирининг ҳаракати бошқа шерикларнинг фойдасига ҳам, зарарига ҳам қаратилмайди, чунки шерик даъвогарлар ва шерик жавобгарларнинг ҳар қайсиси жараёнда бошқа тарафга нисбатан мустақил даъвогар ёки мустақил жавобгар бўлиб кўрилади.

Шерик иштирокчилар ишнинг судда юритилишини ўз шерикларидан бирига топширишлари мумкин.

3-§. ИШГА ТЕГИШСИЗ ТАРАФНИ АЛМАШТИРИШ

Судья арз қилган даъво талабларини қабул қилишда, ишни суд мажлисида кўриш учун тайинлашда ариза билан судга мурожаат қилган шахснинг (фуқаро ёки ташкилотнинг) ҳуқуқи ёки қонун билан ҳимоя қилинадиган манфаати бузилганлигини ва жавобгар сифатида кўрсатилган айнан шу шахс томонидан бузилганлигини ҳануз билмайди, фақат бундай ҳолатнинг бўлиши фараз қилинади ва кимнинг даъвогар ва кимнинг жавобгар бўлиши тахминан белгиланади.

Даъвогар шахс ҳуқуқининг бузилганлиги ва шу мунсабат билан унинг ўзи даъвогар бўлиши ва бу низоли ҳуқуқни бузувчи жавобгар сифатида кўрсатилган шахснинг айнан ўзи жавобгар бўлишлиги суд мажлисида ишни атрофлича, холисона текшириш натижасида аниқланади.

Ишнинг кўрилишида аксарият ҳолларда даъвогар ҳам, жавобгар ҳам даъво аризасида кўрсатилган шахслар бўлади. Аммо баъзи ҳолларда жараёнда ё даъвогар ё жавобгар тараф ёинки ҳар икки томон ҳам хатолик билан ишга жалб этилишлари

туфайли тегишсиз (дахлдор бўлмаган) тараф (тарафлар) бўлиб чиқиши, яъни даъвогар даъво иши қўзғатишга ҳақли бўлмаган тараф, жавобгар эса мазкур даъво юзасидан жавоб беришга мажбур бўлмаган шахс бўлиб топилиши мумкин. Шундай ҳолатларни назарда тутиб қонун ишга дахлдор - тегишсиз тарафни суднинг ташаббуси ёки прокурорнинг талаби бўйича ёинки тарафлардан бирининг илтимосига кўра бошқа тегишли тараф билан алмаштиришга йўл қўяди.

ФПКнинг 42-моддасида кўрсатилишича, суд талаб қилиш ҳуқуқига эга бўлмаган шахс томонидан қўзғатилганлигини ёки даъвогарнинг аризаси бўйича жавоб бериши лозим бўлмаган шахсга нисбатан тақдим этилганлигини аниқласа, даъвогарнинг розилиги билан дастлабки даъвогар ёки жавобгар ишга дахлдор даъвогар ёки жавобгар билан алмаштиришга йўл қўйиши мумкин.

Тегиссиз, дахлсиз даъвогар деб низоли ҳуқуқнинг ёки қонун билан кўриқланадиган манфаатнинг ўзига тегишли бўлиши тўғрисида даъво қўзғатиш ҳуқуқига эга бўлмаган даъвогарга айтылади. Чунончи, фуқаро Г. вафот этган ўғлининг хотинини квартирадан кўчириш тўғрисида судда даъво иши қўзғатишда даъвога асос қилиб, келинининг шу шаҳарда шахсий эгалигида отасидан мерос бўлиб қолган уй-жойи борлигини кўрсатади. Суд ФКнинг 601-моддаси мазмунига кўра, аниқ мақсадга қаратилган коммунал уй-жой фондидаги уй-жойлар фуқароларга уй-жойни ижарага бериш асосида берилганлигини, уй-жойдан кўчиришни ҳар ким талаб қила олмасдан, балки бу жойни ижарага берувчигина талаб қилиши мумкинлигини кўрсатиб, фуқаро Г.нинг иши бўйича тегишсиз тараф эканлиги ва унинг тегишли даъвогар тараф ҳокимиятнинг уй-жой фонди раҳбарияти билан алмаштирилиши лозимлиги тўғрисида ажрим чиқаради.

Агар даъвогар ўзининг ўрнига бошқа шахс билан алмаштирилишига рози бўлмаса, бу шахс низо предмети юзасидан мустақил талаб билан арз қилувчи учинчи шахс сифатида ишга киришишга ҳақли. Масалан, юқорида келтирилган мисолдаги дастлабки даъвогар Г. давонинг бошқа асосини, чунончи: келини билан доимо жанжаллашуви сабабли бир квартирада яшаши мумкин эмаслигини асос қилиб кўрсатиб, ФКнинг 615-моддасига мувофиқ келинини кўчириш тўғрисида мустақил талаб қўйиб, ишда учинчи шахс сифатида қатнашиши мумкин.

Агар дахлсиз, тегишсиз даъвогар тараф жараёндан чиқишлик-ка розилик берса-ю, аммо тегишли даъвогар тараф суд ишига киришишга ўзининг розилигини бермаса, бундай ҳолда суд дастлабки ҳолда даъвогарнинг арз қилган талабларидан воз кечганлиги туфайли иш юритишни тугатади (ФПКнинг 100-моддасининг 3-банди).

Фуқаролик ишларининг кўрилишида баъзи ҳолларда дахлсиз, тегишсиз жавобгарнинг иштирок этиши учраб туради. Масалан, мулкани ўғирлатган фуқаро А. фуқаро Б.га нисбатан ўзига етказилган зарарнинг ундирилиши тўғрисида даъво қўзғатади. Қўзғатилган жиноят ишининг судда кўрилишида фуқаро А. низоли ҳуқуқнинг тахмин қилинган субъекти сифатида даъвогар ўрнини олади. Фуқаро Б. эса низоли мажбуриятнинг субъекти, яъни жавобгар сифатида кўрсатилган бўлади. Аммо ишнинг судда кўрилиши давомида А.нинг мулки Б. томонидан ўғирланмай, балки унинг укаси В. томонидан ўғирланганлиги аниқланади. Шу муносабат билан суд тегишсиз жавобгарнинг дахлдор - тегишли жавобгар билан алмаштирилиши тўғрисида ажрим чиқаради.

Агар даъвогар жавобгар ўрнига бошқа шахсни жавобгар қилишга рози бўлмаса, суд у шахсни иккинчи жавобгар сифатида ишга жалб қила олади. Қонун (ФПКнинг 42-моддасининг 3-қисми) тегишсиз тарафнинг (тегишсиз даъвогар ва тегишсиз жавобгарнинг) алмаштирилиши шарти сифатида албатта даъвогарнинг розилиги бўлишлиги зарурлигини кўрсатади.

Қонун жавобгарнинг ёки даъвогарнинг тегишли тараф билан алмаштирилишига жавобгарнинг розилик беришини талаб қилмайди.

Ишга иккинчи, яъни дахлдор - тегишли жавобгар жалб этилгани ҳолда чиқариладиган суднинг ҳал қилув қарори мазмуни ҳар турли бўлиши мумкин. Чунончи: биринчидан, даъвогарнинг биринчи жавобгарга нисбатан хатолик билан қўзғатилган талабларини иккинчи жавобгар ҳисобидан ундириш тўғрисидаги қарор; иккинчидан, суд биринчи жавобгарга нисбатан, шунингдек, иккинчи жавобгарга нисбатан ҳам, қўзғатилган даъво иши бўйича жавобгарликдан озод қилиши, масалан, иккинчи жавобгарга нисбатан даъво муддатининг ўтиши ёки мажбуриятнинг иш судда кўрилишига қадар ижро этилиши ва бошқа асослар бўйича озод этиш тўғрисидаги қарор; учинчидан, суд иккинчи жавобгарни масъулиятдан озод қила туриб,

биринчи жавобгарга нисбатан қўзғатилган даъво ни қондириш тўғрисида ҳал қилув қарори чиқариши ҳам мумкин.

Тарафлардан бири алмаштирилганидан кейин ёки ишга мустақил талаб билан арз қилувчи учинчи шахс ёхуд иккинчи жавобгар жалб қилинганидан кейин тарафларга иш учун лозим ҳужжатларни тўплаш, жараёнга тайёрланиш имкониятини бериш мақсадида ишнинг янгидан кўрилиши бошқа вақтга қолдирилади.

4-§. ПРОЦЕССУАЛ ҲУҚУҚНИ ҚАБУЛ ҚИЛИШ (ҲУҚУҚИЙ ВОРИСЛИК)

Низоли ёки суднинг ҳал қилув қарори билан аниқланган ҳуқуқий муносабатдан тарафларнинг бири, учинчи шахс ёки уларнинг қонуний вакили чиқиб кетган тақдирда (фуқаронинг ўлими, юридик шахснинг қайта ташкил этилиши, талабнинг бошқа шахс фойдасига талабдан воз кечиш, қарзнинг бошқа шахсга ўтказилиши ва ҳ.к.) суд бу шахсларни уларнинг ҳуқуқий ворис билан алмаштирилишига йўл қўяди. Ҳуқуқий ворислик процесснинг ҳар қандай босқичида амалга оширилиши мумкин. Ҳуқуқий вориснинг процессга киришганлиги ҳақида суд ажрим чиқаради (ФПКнинг 43-моддаси).

Процессуал маънода ҳуқуқнинг қабул қилиниши (ҳуқуқий ворислик) - судда даъво предмети бўлган моддий ҳуқуқнинг қабул қилиниши муносабати билан рўй беради.

Баъзи ҳолларда муайян ҳуқуқ ва мажбуриятлари бошқа шахсга ўтишида ҳуқуқ ва мажбурият субъектлари ҳам ўзгаради. Чунончи: мерос қолдирувчи вафот этганида унинг мулкӣй характердаги ҳуқуқ ва мажбуриятлари қонун ва васият бўйича белгиланган ворисларга ўтади. Худди шунингдек, юридик шахс ҳисобланган ташкилот қайта тузилишида ҳам унинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари бошқа ташкилотга ўтади.

Фуқаролик ҳуқуқида кўрсатиладиган талаб қилиш ҳуқуқи ва қарзининг бошқа шахсга ўтказилиши институти (ФКнинг 313-324-моддалари) моддий-ҳуқуқий маънодаги ҳуқуқнинг, шу билан процессуал ҳуқуқнинг ҳам, қабул қилинишига олиб келади. Масалан, бировга қарз берган шахс (кредитор) вафот этса, қарздордан тегишли ҳақни талаб қилиш ҳуқуқи (моддий ҳуқуқ) билан бирга жавобгарга нисбатан даъво ишини қўзғатиш, судда иш юритилишида иштирок этиш ҳуқуқи

(процессуал ҳуқуқ) талаб қилиш ҳуқуқини олувчиларга (ворисларга) ўтади.

Процессуал ҳуқуқнинг қабул қилиниши ҳолларида ишда иштирок этиш учун янги даъвогар ёки жавобгар жалб этилишига қадар фуқаролик ишининг кўрилиши вақтинча тўхтатилади.

ФПКнинг 43-моддаси 2-қисмида кўрсатилганидек, ҳуқуқни қабул қилувчи жараёнга киришганига қадар қилинган ҳамма ҳаракатлар алмаштирилган шахсга қанчалик мажбурий бўлган бўлса, унга ҳам шунчалик мажбурийдир, яъни ҳуқуқни қабул қилувчи шахс (ҳуқуқий ворис) учун ҳам тегишли бўлади.

Агар жараёнда тарафлардан бири, масалан, тегишсиз, дахлсиз тараф тегишли тараф билан алмаштирилишида фуқаролик ишининг кўрилиши қайтадан бошланса, процессуал ҳуқуқнинг бошқа шахс томонидан қабул қилинишида унга иш материаллари билан танишиш учун вақт ва имконият берилиб, ишни кўриш давом эттирилаверади, янгитдан бошланмайди.

Ҳуқуқий ворис (ҳуқуқ қабул қилиш) процесснинг ҳар қандай босқичида амалга оширилиши мумкин. Ҳуқуқий вориснинг процессга киришганлигини суд тегишли ажрим билан расмийлаштиради.

Б Е Ш И Н Ч И Б О Б

ФУҚАРОЛИК ПРОЦЕССИДА УЧИНЧИ ШАХСЛАР

1-§. УЧИНЧИ ШАХСЛАР ТУШУНЧАСИ

Фуқаролик низоли ишларини биринчи инстанция тариқасида судда кўрилишида юқорида айтганимиздек, одатда икки тараф: даъвогар ва жавобгар иштирок этади, суднинг вазифаси улар ўртасидаги ана шу низоли-даъволи ишни ҳал қилишдан иборат.

Баъзан шундай ҳоллар ҳам бўладики, низонинг ҳал этилишида тарафлардан ташқари бошқа шахслар ҳам манфаатдор бўладилар. Бундай шахсларнинг манфаати ҳуқуқий манфаат ҳисобланади, чунки иш юзасидан чиқарилган суднинг ҳал қилув қарори маълум даражада уларнинг фуқаролик моддий ҳуқуқига таъсир этиши, ишнинг судда ҳал этилиши натижасида уларга нисбатан муайян ҳуқуқ ёки мажбурият вужудга келтирилиши мумкин. Шу туфайли бу шахслар ўз ҳуқуқларини

ҳимоя қилиш мақсадида бошланган фуқаролик ишига кириб боришлари (аралаштиришлари) ёки бошланган процесда иштирок этиш учун суд томонидан жалб этилишлари мумкин. Шунинг учун улар учинчи шахслар деб аталади.

Учинчи шахс манфаатларининг мазмунига ва иш юзасидан чиқарилган қарор билан боғлиқ бўлган оқибатларга қараб бундай шахслар мустақил талаб билан арз қилувчи (мустақил даъво қилувчи) учинчи шахсларга ва мустақил талаб билан арз қилмайдиган (мустақил даъволари бўлмаган) учинчи шахсларга ажратиладилар.

2-§. МУСТАҚИЛ ДАЪВО ҚИЛУВЧИ УЧИНЧИ ШАХСЛАР

Даъвогар билан жавобгар ўртасидаги низонинг предмети ўзига тегишли бўлиши тўғрисида арз қилувчи шахс - мустақил даъво қилувчи учинчи шахс деб аталади.

ФПКнинг 44-моддасига асосан низонинг предметига нисбатан мустақил талаблар билан арз қилувчи учинчи шахслар суд ҳал қилув қарорини чиқаргунига қадар ишга киришишлари мумкин. Масалан, фуқаро А. отаси вафот этгани муносабати билан мерос очилганини билиб, мерос мулкани эгаллаб турган акаси Б.га нисбатан мерос хиссасини ажратиб беришини талаб қилиб, судда фуқаролик ишини қўзғатади. Бундан хабардор бўлган фуқаро В. (марҳумнинг қизи) мерос мулкнинг ҳаммаси нотариал тартибда расмийлаштирилиб, қизига отаси томонидан васият қилинганлигини айтиб, низонинг предмети (мерос мулкнинг) қизига топширилиши тўғрисида даъво талаби билан суддан қўзғатилган ишга киришиш ҳақида талаб қилиши мумкин. Бундай ҳолларда суд бир ишда икки даъвони: биринчидан, фуқаро А.нинг фуқаро Б.га бўлган даъвосини ва, иккинчидан, фуқаро В.нинг фуқаро А. ва Б.га нисбатан бўлган даъвосини ҳал қилиши лозим бўлади.

Шу тартибда учинчи шахснинг низо предметига ўзининг мустақил даъво билан процесда иштирок этиши учун асос бўлади.

Учинчи шахснинг ишга киришиши умумий асосларга (ФПКнинг 44 ва 148-моддаларига) биноан ариза бериш билан қўзғатилади. Бинобарин, мустақил талабни арз қилувчи шахс аризасига тегишли ҳужжатларни илова қилиши, судга таклиф қилиниши керак бўлган гувоҳларни кўрсатиши, ва агар давлат

Божини тўлашдан озод қилинмаган бўлса, тегишли божни тўлаши лозим бўлади.

Учинчи шахснинг процессуал ҳолати ариза берувчи ёки даъвогарники билан баробар бўлиб, бошқача қилиб айтганда, бундай учинчи шахс ариза берувчи ёки даъвогар ҳисобланади, дастлабки тарафлар эса жавобгар бўлиб кўрилади. Шу туфайли учинчи шахс ариза берувчи ёки даъвогарнинг ҳамма процессуал ҳуқуқларидан фойдаланади ва унинг ҳамма процессуал мажбуриятларини ўз зиммасига олади.

Дастлабки даъвогардан (ариза берувчидан) учинчи шахснинг фарқи фақат шундаки, аризачи (даъвогар) даъво талабини қилиш йўли билан ишни бошласа, учинчи шахс биров томонидан бошланган процессга киришади.

Мустақил даъво қилувчи учинчи шахс низоли ҳуқуқнинг субъекти деб фараз қилинади. Шу муносабат билан унинг процессуал ҳолати дастлабки даъвогар (аризачи) ҳолатига ўхшайди.

Процессга учинчи шахс киришганида жавобгар шахс дастлабки низо юзасидан ҳар икки низо (икки иш), биринчидан, дастлабки даъвогарнинг дастлабки жавобгарга бўлган даъволи талаб иши ва, иккинчидан, учинчи шахснинг процессдаги даъвогар ва жавобгарга нисбатан бўлган талаб иши мавжуд бўлади. Аммо ҳар қайси низонинг даъвогарлари тенг даражада процессуал ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўладилар.

Мустақил даъво қилувчи учинчи шахснинг процессда иштирок этишига йўл қўйилиши: тўғрисидаги илтимоси, агар ишнинг судда кўрилишига тайёрланиши даврида қилинган бўлса, судьянинг якка ўзи томонидан кўрилади, агар иш кўриш бошланганидан кейин қилинган бўлса, ишни биринчи инстанция судидан ташқари суд мажлисида суднинг тўла таркибида ҳал қилади. Бу тўғридаги илтимосни кўришда суд икки ҳолатни: биринчидан, учинчи шахс сифатида процессда иштирок этиш учун қонунда назарда тутилган асоснинг бўлиш-бўлмаслигини, иккинчидан, ҳар икки низонинг бир процессда ҳал қилиниши мақсадга мувофиқ бўлиш-бўлмаслигини эътиборга олади.

Учинчи шахс иштирок этиши лозим бўлган фуқаролик ишининг барча манфаатдор шахслар қатнашгани ҳолда кўрилиши, биринчидан, суд ва тарафларнинг вақтларини анча тежашликка имкон беради.

Процессда учинчи шахснинг иштирок этишига йўл қўйилиши тўғрисида судьянинг ёки суднинг чиқарган ажрими қатъий бўлиб, шикоят қилинмайди. Учинчи шахснинг ишда иштирок этиши тўғрисидаги илтимосини рад қилиш тўғрисидаги ажрими юзасидан эса хусусий шикоят берилиши ёки протест келтирилиши мумкин. Аммо ишда иштирок этишга йўл қўйилмаган учинчи шахс алоҳида мустақил даъво қўзғатиш йўли билан низоли предметга нисбатан бўлган ҳуқуқини ҳимоя қилишга ҳақли бўлади.

3-§. МУСТАҚИЛ ТАЛАБЛАРИ БЎЛМАГАН УЧИНЧИ ШАХСЛАР

Учинчи шахснинг манфаати ҳаммавақт низонинг предметига нисбатан мустақил ҳуқуққа эга бўлишдан иборат бўлавермайди. Баъзан дастлабки тарафларнинг иши юзасидан қарор чиқарилиши муносабати билан процессдаги тарафлардан бирига нисбатан учинчи шахс учун қандайдир ҳуқуқ ва мажбурият пайдо бўлиши, шу туфайли учинчи шахс низонинг предметини талаб қилмаса ҳам қонуний ва асосли қарор чиқартириш ва шунинг билан процессдаги тарафлардан бирига бўлган талабини таъминлаш ёки процессда иштирок этувчи тарафлардан бирининг ўзидан бир нарса талаб қилишга йўл қўймаслик учун процессда қатнашади. Қисқаси, дастлабки тарафлар ўртасидаги низо юзасидан чиқарилган ҳал қилув қарори учинчи шахснинг (бошқа бир фуқаро ёки ташкилотнинг) ҳуқуқ ва мажбуриятларига таъсир этиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси ФПКнинг 45-моддасида кўрсатилганидек, низонинг предметига нисбатан мустақил талаблар билан арз қилмайдиган учинчи шахслар, агар иш бўйича чиқариладиган ҳал қилув қарори уларнинг тарафлардан бирига нисбатан бўлган ҳуқуқ ва мажбуриятларига таъсир этадиган бўлса, суд ҳал қилув қарори чиқаргунига қадар даъвогар ёки жавобгар томонидан ишга киришишлари мумкин.

Қонуннинг бу қондасини мисол билан тушунтирайлик. Бир ташкилотнинг ходими фуқаро А. айби билан фуқаро Б.га зарар етказилди. Қонун (Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 333-моддаси) бўйича фуқаро Б. ташкилотга нисбатан даъво қўзғади. Фуқаро А. етказган зарар ҳақини ташкилотдан ундириш тўғрисида суднинг ҳал қилув қарори чиқарилгани ҳолда бу жавобгар ташкилот кейинчалик унга, фуқаро А.га

нисбатан регресс (қайтарма) даъвои қилиш мумкинлигини билиб, айбдор бўлган шахс зарар етказишидан ўз айбининг йўқлигини исботлаш мақсадида ишда жавобгар томонидач туриб қатнашиши мумкин. Бу мисолда учинчи шахсга нисбатан кейинчалик регресс даъво қилиши мумкинлигини ва бунинг олдини олиш мақсадида унинг суд ишига қатнашишини айтдик. Аммо учинчи шахслар тарафларнинг, прокурорнинг, ишда иштирок этувчи бошқа шахсларнинг илтимосномаси бўйича ёки суднинг ташаббуси билан ишда иштирок этишга жалб қилинишлари мумкин (ФПКнинг 45-моддасининг 1-қисми).

Ўзбекистон Республикасининг Олий суди Пленумининг республиканинг “Никоҳ ва оила тўғрисидаги қонунларини судлар томонидан татбиқ этилиши амалиёти тўғрисида”ги қарорида “агар ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум этиш ҳақидаги даъво ота-оналардан бирига нисбатан қўзғатилса, суд бошқа ота (ёки она)-нинг турмуш шароитини аниқлашга, уни учинчи шахс сифатида ишда қатнашиш учун жалб қилишга ва болани унинг тарбиясига бериш мумкин бўлиш-бўлмаслиги тўғрисидаги масалани муҳокама қилишга мажбур” деб тушунтириш берди.¹

Юқорида келтирилган мисоллардан маълум бўлишича, учинчи шахслар фақат регресс мажбуриятлари рўй бериши туфайлигина эмас, бошқа асослар бўйича ҳам ишда иштирок этишга жалб қилинишлари мумкин. Демак, низоининг предмети-га нисбатан мустақил талаби бўлмаган учинчи шахс деб, муайян иш юзасидан чиқарилган суд қарори, тарафлардан бирига нисбатан бўлган унинг ҳуқуқ ва мажбуриятларига таъсир этиши мумкинлиги туфайли бошқа бировларнинг ишида иштирок этувчи шахсга айтылади.

Низоининг предмети-га нисбатан мустақил талаблар билан арз қилмайдиган учинчи шахсни ишга жалб этиш манфаати низолашувчи тарафларда ҳам бўлиши мумкин. Чунончи: фуқаро А.га нисбатан унинг сотиб олган нарсаси (ашёси) тўғрисида бошқа бир шахс даъво қўзғатса, ашёни сотган фуқаро Б. низоли ишда олувчи томонида туриб қатнашиши шарт бўлади (ФКнинг 394-моддаси).

Бундай ҳолларда бир томондан жавобгарнинг процессуал ҳолати энгиллаштирилса, иккинчи томондан учинчи шахс

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг қарорлари тўплами, 1991-1998. II-жилд. “Шарқ” НМК, Т., 1999. 127-148-бетлар.

келгусида ўзига нисбатан қилиниши мумкин бўлган регресс даъвонинг олдини олишга ҳаракат қилган бўлади.

Мустақил талаблар билан арз қилмайдиган учинчи шахс, одатда ариза берувчи (даъвогар) ва жавобгар томонидан бўлади ва тарафлардан бирининг ёрдамчиси сифатида ишда иштирок этиб, ўз ҳуқуқини ҳимоя қилиш мақсадида унга ёрдам беради. Учинчи шахс билан процессдаги тарафлардан бирининг манфаатлари фақат иш юзасидан қарор чиқарилгунча бир-бирига тўғри келиб, кейинчалик буларнинг манфаатлари бир-бирига зид келади. Учинчи шахс моддий-ҳуқуқий жиҳатдан ишда тараф бўлиб ҳисобланмаса ҳам, иш юзасидан чиқарилган ҳал қилув қарори унга бевосита жорий қилинмаса ҳам у ишнинг судда кўрилишида тарафларга бериладиган қатор процессуал ҳуқуқлардан фойдаланади ва зиммасига мажбуриятлар олади.

Мустақил талаб билан арз қилмайдиган учинчи шахслар арз қилинган талабнинг асосини ва предметини ўзгартириш талабларининг миқдорини кўпайтириш ёки камайтиришдан ташқари, тарафларга оид ҳамма процессуал ҳуқуқлардан фойдаланадилар ва уларнинг процессуал мажбуриятларини ўз зиммаларига оладилар.

Агар мустақил талаб билан арз қилмайдиган учинчи шахс ўз ҳаракати ёки ҳаракатсизлиги оқибатида даъвогарнинг ҳуқуқлари бузилганлиги тўғрисида арз қилинган талабларни тан олса, суд мажбуриятни учинчи шахс зиммасига юклаш тўғрисида ҳал қилув қарори чиқаришга ҳақли. Қонунда айнан шундай ҳолларда даъвогар ва мустақил талаб билан арз қилмайдиган учинчи шахс ўртасида келишув битими тузилишига йўл қўйилиши таъкидланган.

Учинчи шахс ҳам тарафларга (яъни даъвогар ва жавобгарга), гувоҳлар ва экспертларга саволлар бериб, зарур ҳужжатларни судга топшириб, ишнинг ҳақиқий ҳолатини аниқлашда процессда фаол қатнашади.

Юқорида кўрсатилганидек, иш юзасидан қарор чиқарилиши муносабати билан процессдаги тарафлардан бирига нисбатан учинчи шахсда пайдо бўлиши мумкин бўлган ҳуқуқ ва мажбуриятлар, учинчи шахснинг ишга аралashi ёки жалб этилиши учун асос бўлади. Агар пайдо бўлган мажбуриятлар ихтиёрий равишда бажарилмаса, учинчи шахснинг ёки процессдаги собиқ тарафлардан бирининг янгитдан даъво кўзгатишга (регресс даъвога) сабаб бўлиши мумкин.

Бундай ҳолларда бир процесда икки даъвони: дастлабки арз қилинган талабни (даъвогарнинг) жавобгарга ва жавобгарнинг учинчи шахсга (ёки аксинча учинчи шахснинг жавобгарга) бўлган даъво талабини бир процесда ҳал қилиб бўлмайдами, деган савол туғилади. Умумий қоида бўйича бундай мураккаб процеснинг бир вақтда ўтказилиши мумкин эмас. Бунга сабаб шуки, биринчидан, чиқарилган қарор юзасидан учинчи шахсда ёки тарафлардан бирида пайдо бўладиган ҳуқуқларни мажбурий равишда амалга ошириш керак бўлиши-бўлмаслиги дастлабки даъво талаби бўйича ҳал қилув қарори чиқарилганда ҳали маълум бўлмайди; иккинчидан, суднинг ҳал қилув қарори то қонуний кучга киргунча қатъий бўлмайди, бинобарин, ҳуқуқ ва мажбуриятларнинг пайдо бўлиши тўғрисида ҳануз гапириб бўлмайди; учинчидан тарафлар ўртасидаги муносабатлар тўғрисида қатъий бир хулосага келмасдан туриб, тарафлардан бирининг учинчи шахс билан бўлган муносабатини аниқлаш ҳам қийин бўлади.

Аммо қонун истесно сифатида бир процесда икки даъвони ҳам ҳал қилишга йўл қўяди. Бундай истеснога, чунончи, нотўғри бўшатишган ходимни ишга тиклаш тўғрисидаги ишлар бўйича учинчи шахсларни жалб қилишда йўл қўйилади.

ФПКнинг 259-моддасида кўрсатилганидек, меҳнат шартномаси ғайриқонуний равишда бекор қилинган ходимларни ёки ғайриқонуний равишда бошқа ишга ўтказилган ходимларни аввалги ишига тиклаш тўғрисидаги ишлар бўйича суд ўз ташаббуси билан меҳнат шартномасини бекор қилишга ёки бошқа ишга ўтказишга фармойиш берган мансабдор шахсни учинчи шахс сифатида ишда иштирок этиш учун жавобгар томонига жалб қилиши шарт. Суд меҳнат шартномасининг бекор қилиниши ёки бошқа ишга ўтказиш очиқдан-очиқ қонунга хилоф бўлганлигини аниқласа, шу процеснинг ўзидаёқ айбдор мансабдор шахс зиммасига мажбурий прогул ёки кам ҳақ тўланадиган иш бажарилган вақт учун ҳақ тўлаш натижасида ташкилотга етказилган зарарнинг ўрнини қоплаш мажбуриятини юклайди. Бундай ҳолларда мансабдор шахсдан ундириладиган сумманинг миқдори меҳнат ҳақидаги қонун ҳужжатларига биноан белгиланади

Агар суд амалиётда ходимни ишдан ғайриқонуний бўшатилиши тўғрисидаги ишни ҳал қилишда унинг мажбуран бекор юргани учун тўланадиган ҳақни мансабдор шахсдан уни про-

цессга жалб қилмасдан ундириш тўғрисида ҳал қилув қарори чиқарса, бундай қарор фуқароларнинг қонуний ҳуқуқ ва манфаатларини кўпол равишда бузиш деб қаралмоғи ва бундай қарор юқори суд томонидан бекор қилиниши учун асос бўлиши мумкин.

О Л Т И Н Ч И Б О Б

ФУҚАРОЛИК ПРОЦЕССИДА ПРОКУРОРНИНГ ИШТИРОКИ

1-§. ФУҚАРОЛИК ПРОЦЕССИДА ПРОКУРОРНИНГ ИШТИРОК ЭТИШ АСОСЛАРИ ВА ШАКЛЛАРИ

Прокурор назорати маъмурий ҳокимиятга эга бўлмаганлиги, ҳар қандай маъмурий ҳокимиятдан фарқ қилишлигини ва бирорга маъмурий масала бўйича ҳеч қандай ҳал қилувчи овозга эга эмаслигини эътиборда тутиш керак.

Прокурор, фақат биргина нарсага ҳаққи бор ва мажбур, у ҳам бўлса маҳаллий хусусиятларга ва маҳаллий таъсирларга қарамай бутун республикада қонунни ва бошқа ҳуқуқий меъёрларни бир хилда тушунишнинг татбиқ этилишини кузатиб бориши лозим. Прокурорнинг бирдан-бир ҳуқуқ ва мажбурияти масалани суд ҳукмига топшириш лозимлиги юридик адабиётлардан маълум. Ана шу талабларга мувофиқ Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 120-моддасига кўра Ўзбекистон Республикаси прокуратура органлари ўз ваколатларини ҳар қандай давлат органлари, жамоат бирлашмалари ва мансабдор шахслардан мустақил ҳолда, фақат қонунга бўйсуниб амалга оширадилар.

Прокуратуранинг ташкилий фаолиятидаги муҳим хусусияти унинг ҳар қандай давлат органлари, жамоат бирлашмалари, маҳаллий органлар ва мансабдор шахслардан мустақиллигидир.

Ўзбекистон Республикасида Прокуратуранинг фаолияти фақат Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси ва Президент назоратида бўлиб, давлат ҳокимияти ва бошқарувининг бошқа органлари, жамоат бирлашмалари, оммавий ахборот воситалари, уларнинг вакиллари, шуънингдек, мансабдор шахслар прокуратуранинг қонунлар ижроси устидан назорат қилиш, жиноят ишларини тергов қилиш, шикоят, ариза ва

хабарларни текшириб кўриш каби вазифаларни бажаради. Бироқ, кадрларни танлаш ва жой-жойига қўйиш каби ташкилотларнинг фаолиятларига аралашувлари ман қилинади.¹

Ўзбекистон Республикаси Конституциясида прокурорлар ўз ваколатлари даврида сиёсий партиялар ва сиёсий мақсадларни кўзловчи бошқа жамоат бирлашмаларига аъзоликни тўхтатиб туриш тўғрисида қоида белгиланган. Бу қоида мустақилликка қадар тоталитар тузум даврида аксинча, прокурорлар сиёсий талаблар билан боғлиқ бўлиб, унга кўра прокуратура идоралари фақат партиянинг талаблари ва кўрсатмалари асосида иш тутди, бу эса партия билан бирга прокуратура ходимларининг ўзларини ҳам қонунчиликнинг бузилишида иштирокчи бўлишига, инсон ҳуқуқлари топталишига олиб келган ҳолатларни республика халқи ҳануз эсдан чиқармайди.

Ўзбекистон Республикасидаги ҳамма вазирликлар, давлат қўмиталари ва идоралари, давлат назорати идоралари, ҳокимлар, шунингдек, кимга бўйсунушидан, кимнинг тасарруфида бўлишидан ва мулкчилик шаклидан қатъи назар, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, жамоат бирлашмалари, ҳарбий қисмлар, мансабдор шахслар, шунингдек, фуқаролар томонидан қонунларнинг аниқ ва бир хилда бажарилишини назорат қилиш Ўзбекистон Республикасининг Бош прокурори ва унга бўйсунувчи қуйи прокурорлар томонидан амалга оширилади.

Ҳуқуқий демократик давлат қуриш учун қонун устуворлигини таъминлашда қонунларни аниқ ва очиқмай бажариш фуқаролар, ташкилотларнинг ҳуқуқлари ҳамда қонун билан кўриқланадиган манфаатларининг ҳимоя қилинишидек муҳим вазифаларни амалга оширишда прокуратура идораларининг роли катта. Прокуратура идораларининг фаолияти Ўзбекистон Республикасининг Прокуратура тўғрисидаги қонунида кўрсатилганидек, қонуннинг устунлигини ҳар томонлама қарор топтиришга, ҳуқуқ-тартиботни мустақкамлашга, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси билан мустақкамланган инсон ва фуқаронинг ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, шахсий ҳуқуқлари ҳамда эркинликларини, шунингдек, давлат мустақиллигини, ижтимоий давлат тузумини, сиёсий ва иқтисодий тизимларни, миллий гуруҳлар ва ҳудудий

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Конституциясига шарҳлар. Т., "Ўзбекистон", 1995. 289-бет.

тузилмаларнинг ҳуқуқларини ғайриқонуний тажовузлардан муҳофаза қилишни таъминлашга қаратилгандир.¹

Фуқаролик суд ишлари билан боғлиқ бўлган қонунларнинг бажарилиши юзасидан назорат олиб борувчи прокурор фуқаролик ишлари бўйича судлар томонидан қонуний ва асосли қарор чиқарилишига судларнинг мустақиллиги ва фақатгина қонунга бўйсунуш принципига қатъий риоя этишни таъминлаш билан одил судловни амалга оширишга кўмаклашади. Қонунда прокурор бошқа шахсларнинг ҳуқуқларини ва қонун билан кўриқланидиган манфаатларини ҳимоя қилиш учун ариза билан судга мурожаат этиш ҳуқуқига эга. Шунингдек, прокурор бошқа шахслар ташаббуси билан кўзғатилган ишни кўришда бошидан иштирок этиш ҳуқуқига эга эканлиги белгиланган. (ФПКнинг 46-моддаси).

Фуқаролик ишини кўришда прокурорнинг иштироки қонунда кўрсатилган ҳолларда, шунингдек унинг аризаси билан кўзғатилган ишларда иштирок этиши шарт эканлиги кўрсатилган ёки мазкур ишда иштирок этишни суд томонидан зарур деб топилган ҳоллардагина мажбурийдир.² Масалан, Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 1998 йил 11 сентябрдаги “Болалар тарбияси билан боғлиқ бўлган низоларни ҳал қилишда судлар томонидан қонунларни қўллаш амалиёти тўғрисида”ги қарорининг 13-бандида “ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш тўғрисидаги ишлар бўйича прокурорнинг иштироки қонунда назарда тутилганлигини эътиборга олиб, судлар бу ишларни прокурор иштирокисиз кўришга ҳақли эмаслиги” кўрсатилган.³

Юқорида келтирилган қонунда (ФПКнинг 46-моддаси) прокурорнинг фуқаролик процессида икки шаклда иштирок қилишини: биринчидан, ариза бериш йўли билан иш бошлашини, иккинчидан, манфаатдор шахс томонидан кўзғатилган ишни кўришда жараён бошланишидан бошлаб қатнашиш ҳуқуқига эга эканлиги назарда тутилади.

¹ Қаранг: Ўзбекистоннинг янги қонунлари. 7-сон, Т., “Адолат”, 1999, 102-бет.

² Қаранг: Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик процессуал кодекси. Т., 1997.

³ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Ахборотномаси. Т., 1998. 3-сон, 33-бет.

Демак, прокурор ФПКнинг 5-моддасига мувофиқ ўз ташаббуси билан ишга киришишдан ташқари, суд ташаббуси (қарори) бўйича ҳам, шунингдек, қонуннинг махсус, тўғридан-тўғри кўрсатмасига биноан ҳам ишга жалб қилиниши мумкин. Фуқаролик жараёнида қонунчиликка риоя қилиниши юзасидан ва одил судловни амалга оширишда судга кўмаклашиш мақсадида прокурор қатор процессуал ҳуқуқлардан фойдаланади. Унинг бу ҳуқуқлари ФПКнинг 34, 46, 47 ва бошқа моддаларида белгиланган.

Прокурор фуқаролик ишини кўзғатишга, жараённинг бошланишида кўзғатилган ишга киришишга, иш материаллари билан танишишга, улардан кўчирмалар ва нусхалар олишга, четлатиш тўғрисида арз билдиришга, далиллар тақдим этишга, гувоҳлар, экспертлар, мутахассислар, таржимонлар, даъвогар, жавобгарларга ва ишда иштирок этаётган бошқа шахсларга одил судловни амалга оширишда кўмаклашувчи шахсларга саволлар беришга, далилларнинг текширилишида иштирок этишга, илтимос қилишга, судга оғзаки ва ёзма тушунтиришлар беришга, иш мазмуни бўйича, шунингдек, ишни кўриш вақтида келиб чиққан айрим масалалар бўйича судга ёзма ва оғзаки фикр беришга, ваз ва мулоҳазаларни баён қилишга, ишда иштирок этувчи бошқа шахсларнинг илтимос, ваз ва мулоҳазаларига қарши эътирозлар билдиришга, суд мажлиси баённомаси билан танишишга, баённомага изоҳлар беришга, суднинг қонуний кучга кирмаган ҳал қилув қарор ва ажримлари устидан апелляция протестини билдиришга ва апелляция ишига оид янги материаллар топширишга, юқори инстанцияси судида фикр беришга, протестни қувватлашга, протестни қайтиб олишга, ҳал қилув қарорлари, ажримлари қонуний кучга кирган ишларни назорат тартибида кўриш учун талаб қилиб олишга, суднинг қонуний кучга кирган қарорларининг ижросини тўхтатишга, ишнинг назорат тартибида кўрилишида прокурорнинг протестини қувватлашга, суд раислари томонидан келтирилган протестлар юзасидан фикр беришга, қонуний кучга кирган ҳал қилув қарорларини, ажримларни янгидан очилган ҳолатлар бўйича қайтадан кўриш тўғрисида илтимослар қилишга, суд ижрочисининг ва қарорларни ижро этувчи бошқа органларнинг нотўғри ҳаракатларни протест қилишга, шунингдек, ФПКнинг 19, 310, 330, 346, 349, 351, 364-моддалари ва Прокуратура

тўғрисидаги қонун бўйича берилган бошқа процессуал ҳуқуқлардан фойдаланишга ҳақлидир.

Прокурорнинг қандай процессуал ҳуқуқларга эга бўлиши унинг жараёнда иштирок этиш шаклига қараб белгиланади. Агар прокурор ўз ташаббуси билан ариза берса, уни нусхалари билан судга топширишга, ўз талабларини исботлашга мажбур. Бундай ҳолларда прокурор жавобгар тараф билан судда тортишади. Судда биринчи бўлиб сўзга чиқади, талабдан воз кечиши ҳам мумкин. Хуллас, ишда даъвогар тараф каби процессуал ҳуқуқлардан фойдаланади.

Бироқ, прокурор манфаати кўзланган шахснинг ўрнига ўтмайди, бу шахс ишда даъвогар бўлганича қолади. Прокурор талаб қилувчи тарафнинг баъзи ҳуқуқларидан фойдалана олмайди, чунончи прокурор жавобгар тараф билан келишув битимини туза олмайди, прокурорга нисбатан муқобил даъво кўзғатиш мумкин эмас, прокурор суд божи тўламайди ва ҳоказо.

Прокурорнинг ўзи кўзғатган талабдан воз кечиши ёки арз қилган талабларини ўзгартириши манфаатини ҳимоя қилиш учун прокурор даъво кўзғатган шахсни суддан ишни мазмунан кўришни талаб қилиш ҳуқуқидан маҳрум қилмайди.

Прокурор ишда қандай шаклда иштирок этса ҳам, у ҳамма вақт суд фаолиятини эмас, балки судда қонуннинг бажарилиши устидан ўз ваколатини таъминлайди ва одил судловни амалга оширишда кўмаклашувчи шахс бўлиб қолаверади. Шу сабабли прокурор процессда қайси томоннинг ҳуқуқини ҳимоя қилишига қарамай, процессда қайси тарафнинг ҳуқуқи бузилса, барча ҳолларда ана шу қонун бузилишига қарши чиқиши лозим. Бундан ташқари прокурор, даставвал тутган йўлидан қатъи назар, судда низо кўрилганидан сўнг оқибатда ҳақли чиққан тарафнинг манфаатини ҳимоя қилади.

Маълумки, талаб кўзғатган прокурор жавобгарга қарши бўлган шахснинг ҳуқуқини ҳимоя қилади. Аммо ишнинг судда кўрилиши натижасида талабнинг асоссизлиги аниқланса, прокурор ундан воз кечиб, даъвогарнинг талабини рад қилишни суддан сўрайди ва шу билан жавобгарнинг ҳуқуқини ҳимоя қилган бўлади.

Юқорида прокурорнинг асосан, биринчи инстанция судида иштирок этиши тўғрисида баён этилди.

2-§. ПРОКУРОРНИНГ ИККИНЧИ ИНСТАНЦИЯ СУДИДА ИШТИРОК ЭТИШИ

Прокурорнинг иккинчи инстанция судида иштирок этиши тўғрисида шуни айтиш керакки, унинг бу инстанцияда икки шаклда: биринчидан, суд қарори устидан протест келтириш йўли билан; иккинчидан, тарафлардан бирининг суд қароридан норози бўлиб шикоят аризаси берганида бу тўғрида фикр бериш йўли билан иштирок қила олади.

Прокурорнинг протест билдириш ҳуқуқи - унинг биринчи инстанция судида ишнинг кўрилишида иштирок қилиш-қилмаслигига боғлиқ эмас. Апелляция протестини ҳамма прокурорлар, яъни туман, шаҳар, вилоят ва юқори турган прокурорлар бера оладилар. Иккинчи инстанция судида протест кўрилганида прокурор иштирок этади ва протестни қувватлайди.

Агар тарафлардан бири суд қарори устидан шикоят аризаси берган бўлса, бу шикоят судда кўрилишида прокурор, гарчи ўзи протест бермаган бўлса ҳам ишда иштирок эта олади ва ўзининг оғзаки ва ёзма фикрини беради.

Прокурор биринчи ва иккинчи инстанция судларида иштирок этишдан ташқари, юқорида айтилганидек, суд қарорларининг қонуний кучга киргандан кейин ҳам уни текширишда иштирок этишга ҳақли. Унинг бу ҳуқуқи суднинг қонуний кучга кирган ҳал қилув қарори, ажримлари ва қарорлари юзасидан протест келтиришдан иборат. Кассация ва назорат тартибида протест келтириш ҳуқуқи ФПКнинг 348¹, 349-моддаларида кўрсатилган шахсларга берилган.

Нazorat тартибида берилган протест судда кўрилишида прокурорнинг/иштирок этиши шарт ва шу бўйича ўзи ёки юқори турган прокурор келтирган протестни қувватлайди, ваколатли шахсларнинг берган протести бўйича иш юзасидан фикр беради. Демак, прокурор ўз фаолиятини қуйидаги йўналишларда амалга оширади, жумладан:

- инсон ва фуқароларнинг ижтимоий, сиёсий, шахсий ҳуқуқлари, эркинликларини муҳофаза қилишни таъминлашга қаратилган қонунларнинг аниқ ва бир хилда ижро этилиши устидан назорат олиб бориш;

- судларда жиноий ишларнинг кўриб чиқилишида давлат айбини қўллаб-қувватлаш, судларда фуқаролик ишларини, маъмурий ҳуқуқбузарликлар тўғрисидаги ишларни ҳамда хўжалик

ишларини қараб чиқишда иштирок этиш, қонунларга зид бўлган ҳужжатларга протест келтириш ва ҳоказо.

Е Т Т И Н Ч И Б О Б

ФУҚАРОЛИК ПРОЦЕССИДА БОШҚА ШАХСЛАРНИНГ ҲУҚУҚЛАРИНИ ҲИМОЯ ҚИЛУВЧИ ИДОРАЛАР, ТАШКИЛОТЛАР ВА АЙРИМ ФУҚАРОЛАРНИНГ ИШТИРОК ЭТИШИ

1-§. БОШҚА ШАХСЛАРНИНГ ҲУҚУҚЛАРИНИ ҲИМОЯ ҚИЛУВЧИ ДАВЛАТ БОШҚАРУВИ ИДОРАЛАРИ, ТАШКИЛОТЛАР ВА АЙРИМ ФУҚАРОЛАРНИНГ ФУҚАРОЛИК ПРОЦЕССИДА ИШТИРОК ЭТИШЛАРИ¹

Юқорида давлат идоралари, ташкилотлар, бирлашмалар фуқаролик процессида ўзларининг ҳуқуқлари ва манфаатларини ҳимоя қилиб, тарафлар ёки учинчи шахслар сифатида қатнаша олишлари, бундай ҳолларда уларнинг процессуал ҳолати низоли-ҳуқуқий муносабатнинг субъекти бўлган ҳар қандай ташкилотнинг даъвогар, жавобгарнинг ёки учинчи шахснинг процессуал ҳолатидан фарқ қилмаслиги, яъни улар ҳам ариза билан мурожаат этишлари, даъвога қарши эътирозлар билдиришлари ва бошқа процессуал ҳаракатлар қилишлари мумкинлиги айтиб ўтилди.

Фуқаролик процессида давлат бошқарув идоралари, ташкилотлар ва айрим фуқароларнинг иштирок этишининг бошқа асослари ҳам мавжуд. Давлат бошқарув идоралари, муассасалари, корхоналари ҳамда жамоат ташкилотлари ёки айрим фуқаролар қонунда кўрсатилган ҳолларда бошқа шахсларнинг ҳуқуқлари ва қонун билан қўриқланидиган манфаатларини ҳимоя қилиш учун даъво кўзгата оладилар.

¹Давлат бошқарув идоралари, қонунда кўрсатилган ҳолларда, ўзларига юкланган вазифаларни бажариш мақсадида судда

¹ Матндаги "Бошқа шахсларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилувчи давлат бошқарув идоралари, ташкилотлар ва айрим фуқароларнинг фуқаролик процессида иштирок этиши" айрим ҳолларда қисқартирилиб, "Давлат бошқаруви идоралари" деб берилди.

хулоса бериш учун ҳамда фуқароларнинг ҳуқуқлари ва давлат манфаатларини ҳимоя қилиш учун суднинг таклифига мувофиқ процесда иштирок этишга жалб этишлари ёки ўз ташаббуслари билан процесда қатнашишлари мумкин.

Демак, қонун бошқа шахсларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш мақсадида фуқаролик процессида прокурордан ташқари яна бошқа идоралар ва шахсларнинг ҳам иштирок этишини белгилайди.

Агар прокурор ҳар қандай иш бўйича бошқа шахсларнинг ҳуқуқ ва қонун билан кўриқланадиган манфаатларини ҳимоя қилиш учун фуқаролик процессининг иштирокчиси бўла олса, юқорида кўрсатилган идоралар, ташкилотлар ва айрим фуқаролар фақат қонунда кўрсатилган ҳоллардагина фуқаролик процессида иштирок эта оладилар.

Ўзбекистон Республикасининг Оила, Фуқаролик, Фуқаролик процессуал ва бошқа кодекслари ҳамда қонунлар ҳужжатларида бошқа шахсларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш мақсадида бошқарув идоралари, ташкилотлар ва айрим фуқароларнинг фуқаролик процессида иштирок этиш ҳоллари ва асослари назарда тутилган.

Фуқаролик процессида кўпинча ҳокимиятларнинг маориф ва соғлиқни сақлаш бўлимлари қошидаги васийлик ва ҳомийлик идоралари қатнашади. Бу идоралар фарзандликка олишни бекор қилиш, ота-оналик ҳуқуқларидан маҳрум этиш, болани тарбиялаш учун ота-онадан иккинчисига олиб бериш, болаларнинг тарбияси учун алиментлар ундириш, болаларнинг турар жойга бўлган ҳуқуқлари, вояга етмаганларнинг етказилган зарарнинг ундирилиши ҳақидаги фуқаролик ишларида қатнашадилар. Бундай ҳолларда васийлик ва ҳомийлик вазибаларини амалга ошириш учун ўн саккиз ёшга тўлмаган шахсларга нисбатан халқ таълими бошқармалари, муомалага лаёқатсиз ёки муомалага лаёқати чекланган деб топилганларга нисбатан соғлиқни сақлаш бўлимлари, соғлиғининг ёмонлиги туфайли ҳомий тайинланишига муҳтож муомалага лаёқатли шахсларга нисбатан эса, ижтимоий таъминот бўлимлари жалб қилинади.

Болаларнинг тарбияси билан боғлиқ бўлган низоларнинг судда кўрилишида ҳомийлик ва васийлик идоралари вакилларининг иштирок этиши зарурлиги Ўзбекистон Республикаси Оила кодексининг 173-193-моддаларида ҳамда

Ўзбекистон Республикаси Олий судининг 1998 йил 11 сентябрдаги Пленум қарорида тўғридан-тўғри кўрсатилган.¹

Болалар тўғрисидаги масаланинг ҳал қилиниши билан боғлиқ фуқаролик иши юзасидан васийлик ва ҳомийлик органларининг процессга киришишларидан асосий мақсад судга ишнинг тўғри ва тўла ҳал қилинишга ҳар томонлама ёрдам кўрсатиш йўли билан болаларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини муҳофаза қилиш бўйича ўз бурчларини бажаришдан иборатдир. Фуқаролик процессига киришишдан васийлик идоралари боланинг тарбияси тўғрисидаги манфаатларнигина кўзламай, жамоатчилик ва давлат манфаатларини ҳам кўзлайди. ✓

Васийлик ва ҳомийлик идораси вакилининг фуқарони муомалага лаёқати чекланган ёки уни муомалага лаёқатсиз деб таниш тўғрисидаги ишларда албатта иштирок этиши талаб қилинади (ФПКнинг 38-моддаси).

Никоҳдан ажратиш ишларида ҳам, агар муомала лаёқатига эга бўлмаган эр ёки хотиннинг манфаатини ҳимоя қилиш талаб қилинса, зарур ҳолларда, никоҳдан ажралиш тўғрисидаги даъво васий ёки прокурор томонидан қўзғатилиши ва ФПКнинг 48-моддаси 1-қисмига мувофиқ васий органини иш бўйича худоса бериш учун процессга жалб қилиши мумкинлиги тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Олий суди 1998 йил 11 сентябрдаги “Ўзбекистон Республикаси судлари томонидан никоҳдан ажратиш ҳақидаги ишларни кўришда қонунларни қўллаш амалиёти тўғрисида”ги қарорида берилган.

Ўзбекистон Республикаси судлар амалиётида бирмунча мураккаб бўлган фуқаролик ишларида манфаатдор шахслар билан бошқа шахслар ишда иштирок этишлиги маълум. Бундай мураккаб фуқаролик ишлари ҳовли-жойларни сотиш билан боғлиқ ишлар, иморатларни мерос қилиб олиш тўғрисидаги ишлар, турар жойларни қайтадан қуриш, тақсимлаш тўғрисидаги талаблар, турар жойларни ўзгартириш, турар жой бўлмаган биноларни турар жойга айлантириш, турар жой ўйдонини бўлиш ва алмаштириш, якка тартибда турар жой қуриш, ер майдонларидан фойдаланиш тўғрисидаги ва бошқа

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикасининг Оила кодекси. Т., “Адолат”, 1998; Қонун номи билан. Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Ахборотномаси. 1998. 3-сон, 33-бет.

низолари ишлар анча мураккаб ҳисобланади.¹ Бундай ишларнинг кўрилишида, аксарият ҳолларда фуқаролик процессида тегишли маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг турар жой билан шуғулланувчи бўлим ва бошқармаларининг вакиллари қатнашадилар. Бундай идоралар суд процессида қатнашиш билан ўзларининг турар жой ҳўжалигини бошқариш юзасидан олинган бурчларини бажарадилар. Бинобарин, турар жой идоралари, турар жойлардан фойдаланиш билан боғлиқ ишларнинг судда кўрилишида фуқароларнинг ва турар жой ҳўжалигини идора этишда давлатнинг манфаатларини тўғри тушуниш ва ҳимоя қилиш мақсадларида судга ёрдам кўрсатиш учун ишда иштирок этишга мажбурдирлар.

Давлат уй-жой сиёсатининг асослари тўғрисидаги қонунда уй-жой соҳасида кўчмас мулкнинг мажбурий равишда олиб кўйилиши фақат суднинг қарори асосида бўлиши (23-модда), ижара шартномаларининг суд тартибида бузилишига йўл кўйилиши (16-18-моддалар) тўғрисидаги низоларни кўришда маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг иштирок этиши лозимлигини кўрсатади.²

Ўзбекистон Республикаси Олий суди турар жойга оид қатор Пленум қарорларида бундай ишларнинг судда кўрилишида процессда қатнашиш учун зарур ҳолларда маҳаллий давлат органларининг уй-жой бўйича вакиллари жалб қилиш зарурлиги тўғрисида тушунтириш берилган. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 1997 йил 2 майдаги “Хусусийлаштирилган турар жойларга эгалик қилиш, улардан фойдаланиш ва уларни тасарруф қилиш билан боғлиқ ишлар бўйича суд амалиёти ҳақида”ги қарорида давлат уй-жой фондидаги турар жойни хусусийлаштиришни амалга оширишда фуқаро ва мулкдорларнинг ҳуқуқини муҳофаза қилиш билан вужудга келувчи низолар судларга тааллуқлидир. Булардан ташқари Пленум турар жойга эгалик ҳуқуқини берувчи давлат ордерини ҳақиқий эмас деб топиш билан боғлиқ ишларни кўришда судларда хусусийлаштирилган турар жой эгасининг оила аъзолари ҳамда турар жой майдонига ҳақли бўлган ва уй-

¹ Қаранг: “Давлат уй-жой сиёсатининг асослари тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил 27 декабрь қонуни. Ўзбекистоннинг янги қонунлари, 15-сон, Т., “Адолат”, 1997. 65-78-бетлар.

² Қаранг: Ўзбекистоннинг янги қонунлари, 15-сон, Т., “Адолат”, 1997, 72-74-бетлар.

жойни хусусийлаштиришга розилик берган шахслар, шунингдек, ҳокимият, Давлат мулк қўмитасининг турар жой бўйича ҳудудий бўлинмалари иштирок қилишларини таъминлашлари зарурлиги ҳақида таъкидлайди.¹ Турар жойларни алмаштириш тўғрисидаги шартномани ҳақиқий эмас деб топиш тўғрисидаги ишлар кўрилганида ишда қатнашиш учун турар жой бошқармаси суд мажлисига жалб этилиши лозим. Агар бундай вакил суд мажлисига жалб этилмасдан иш кўрилиб, ҳал қилув қарорини чиқарган тақдирда бундай ҳал қилув қарорлари аксарият ҳолларда қонуний ва асослантилмаган ҳолда чиқаришлик суд амалиётидан маълум. Шунинг учун агар суднинг ҳал қилув қарори маҳаллий идораларнинг, давлат ва жамоат ташкилотларининг манфаатларини ҳимоя қилиш билан боғлиқ бўлса, суд мазкур ташкилотларнинг вакиллари ишда иштирок этишга жалб қилиш лозимлиги ҳақида Олий суднинг қатор пленум қарорларида ўз аксини топган.²

Юқорида кўрсатилганидек, давлат бошқарув идоралари фуқаролик процессига давлат ташкилотлари ва фуқароларнинг манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида киришадилар. Процессга киришишдан мақсад давлат бошқарув идоралари фуқароларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилишда суд идораларига ҳолисона, қонуний ва адолатли ҳал қилув қарорини чиқаришда ёрдам кўрсатишдан иборат бўлади. Худди шундай мақсадларда фуқаролик процессида давлат бошқарув идоралари ҳисобланган ер ўлимлари, молия бўлимлари, кредит муассасалари, ижтимоий таъминот идоралари ва бошқа ташкилотлар ҳам қатнашишлари мумкин. Чунончи, маҳаллий молия идоралари иморатга бўлган эгалик ҳуқуқини белгилаш, ворислик тўғрисидаги ишларда, давлат томонидан бериладиган ҳар хил мулкӣ ҳуқуқлар ва имтиёзларни олиш мақсадларида қўзғатилган ишларда, юридик аҳамиятга эга бўлган далолатномани белгилаш тўғрисидаги ва бошқа баъзи ишларда қатнашадилар. Масалан, жисмоний шахслардан солиқлар ва йиғимлар бўйича боқимандаларни ҳамда тўланмаган

¹ Қаранг: Қонун номи билан. Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Ахборотномаси. 1997. 3-сон, 29-31-бетлар.

² Қаранг: Қонун номи билан. Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Ахборотномаси. 1998. 3-сон, 30-40-бетлар.

жарималарни ундириш суднинг қарори асосида амалга оширилиши белгиланган.¹

Бундай ишларни кўришда суд ўз ташаббуси билан солиқ идораларининг вакиллари иш юзасидан хулоса бериш учун жалб қилиши билан масалани одилона ҳал этишда кўмаклашишни назарда тутди.

Муаллифлик ҳуқуқидан келиб чиқадиган низоларда муаллифнинг шахсий ва мулкый ҳуқуқларини ҳимоя қилиш мақсадида суд ишида Муаллиф ҳуқуқларини ҳимоя қилиш бўйича Республика Агентлигининг вакили иштирок этиши мумкинлиги қонунда ўз ифодасини топган.

Фуқаролик кодексининг 1054-моддасида муаллиф вафот этганидан сўнг шахсий ҳуқуқларининг ҳимоя қилиниши муаллифлар ҳуқуқларини муҳофаза қиладиган ташкилотларнинг даъвоси бўйича амалга оширилиши мумкинлиги кўрсатилган.

Ўзбекистон Республикасининг Ихтиролар, фойдали моделлар ва саноат намуналари тўғрисидаги қонунда² кўрсатилишича, уларнинг муаллифларини агар патентни ғайриқонуний равишда олганликларини аниқласалар, бу ҳақда манфаатдор шахс судга шикоят билан мурожаат этишлари мумкин. Бундай туркумдаги ишлар фуқаролик ишларининг ечими мураккаб тоифадагиси бўлгани учун қонунда судда ишни кўриб ҳал қилишда тегишли идораларнинг вакиллари процессга жалб этилиши белгиланган (Қонуннинг 40-моддаси).

Қонунда тўғридан-тўғри кўрсатилган ҳолларда фуқаролик процессида бошқа шахсларнинг ҳуқуқларини ва қонун билан кўриқланадиган манфаатларини ҳимоя қилиш учун даъво қўзғатиш йўли билан жамоат ташкилотлари, шунингдек, корхоналар, ташкилотлар ва муассасаларнинг вакиллари ва айрим фуқаролар ҳам иштирок этишлари мумкин. Масалан, Ўзбекистон Республикасининг Фуқароларни ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисидаги янги таҳрирдаги 1999 йил 14 апрель қонуни (13-модда)³ фуқаролар йиғинининг раиси (оқсоқоли) қонунларда кўзда тутилган ҳолларда давлат ҳокимияти

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикасининг Солиқ кодекси (134-модда). Т., "Адолат", 1999. 117-бет.

² Қаранг: Ўзбекистоннинг янги қонунлари, 10-сон, Т., "Адолат", 1995.

³ Қаранг: Ўзбекистоннинг янги қонунлари, 21-сон, Т., "Адолат", 1999. 123-бет.

ва бошқарув органларида, судда, юридик ва жисмоний шахслар билан муносабатларда фуқароларнинг манфаатларини ифодалаши кўрсатилган. Чунончи: Ўзбекистон Республикаси ФКнинг 123-моддасида кўрсатилганидек, агар бирон-бир битим алдаш, зўрлик, қўрқитиш таъсири остида ёки бир тараф вакилининг иккинчи тараф билан ёмон ниятда келишуви туфайли тузилган битим, шунингдек, бошқа баъзи ғайриқонуний битимлар фақат жабрланган шахснинг даъвоси бўйичагина эмас, давлат ёки жамоат ташкилотининг даъвоси бўйича ҳам қонунда кўрсатилган органларда ҳақиқий эмас деб топилиши мумкин.

Бирон-бир фуқаронинг спиртли ичимликлар ёки гиёванд моддаларни суиистемол қилиши туфайли муомала лаёқатини чеклаш тўғрисида ёки касаллиги ёхуд ақли заифли сабабли муомалага лаёқатсиз деб топилиши тўғрисидаги фуқаролик иши унинг оила аъзолари аризаси бўйича касаба уюшмалари ва бошқа жамоат ташкилотларининг, даволаш муассасасининг аризаси бўйича судда васий, ҳомий органлар вакилларининг иштирокида кўриб ҳал этилади.

Баъзи ҳолларда муайян фуқаролик ишининг тўғри ҳал қилинишидан манфаатдор бўлган жамоат ташкилотлари ҳам қатнашишлари мумкин. Чунончи, касаба уюшмалари меҳнат тўғрисидаги қонунларга риоя қилиш, ходимларнинг меҳнатга оид ва бошқа ҳуқуқ ҳамда қонун билан кўриқланидиган манфаатларини ҳимоя қилиш каби муҳим вазифаларни бажарадилар. Бу вазифаларни амалга ошириш учун амалдаги Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодексига меҳнатга оид ҳуқуқий муносабатларда ходимларнинг манфаатларини ифода этишда вакил бўлиш ва бу манфаатларни ҳимоя қилишни корхонадаги касаба уюшмалари ва уларнинг сайлаб қўйилган органлари ёки ходимларнинг сайлаб қўйилган бошқа органлари амалга оширади. Ходимларнинг вакиллик органлари бошқа ишлар билан бир қаторда меҳнат низоларини кўрувчи органларда ходимлар манфаатини ҳимоя қилишда қатнашишлари мумкин (Меҳнат кодексининг 216-223-моддалари).

Демак, улар ҳам фуқаролик процессида бошқа шахсларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилишда қатнашиш ҳуқуқидан ҳам фойдалана олишлари мумкин экан.

Меҳнатга оид ишларни судда кўришда ходимларга ишлаб чиқаришда етказилган зарарларни ундириш ва бахтсизлик

ходисасининг рўй бериши сабаблари тўғрисида ходимларнинг вакиллик органларининг фикр бериши (ФПКнинг 48-49-моддалари, Меҳнат кодексининг 259-моддасида) кўрсатилган.

Якка меҳнат низоларини судда кўришда ходим манфаатини ифода этувчи тарафи бўлиб ходимларнинг вакиллик органи иштирок этишлиги қонунда ўз ифодасини топган.

Давлат бошқарув идоралари, ташкилотлар ва айрим фуқароларнинг фуқаролик процессида иштирок этиш мақсадлари уларнинг олдига қўйилган вазифалар билан белгиланади. Бу вазифаларни, яъни хўжалик масалалари, тарбия, соғлиқни сақлаш, молия ва бошқа соҳалардаги вазифаларни амалга оширишда юқорида кўрсатилганидек, давлат органлари, бошқа ташкилотлар даъво қўзғатадилар ва баъзи ҳолларда ўз фикрларини берадилар. Уларнинг махсус билим ва тажрибаларига асосланган фикрлари фуқаролик ишини тўғри ҳал қилиш учун муҳим аҳамиятга эга бўлади.

Юқорида кўрсатилган ташкилотлар ва айрим шахслар (фақат қонунда назарда тутилган айрим ҳоллардагина) низоли фуқаролик ҳуқуқий муносабатларнинг субъекти бўлмай, ишнинг ҳал этилиши натижасидан ўзларининг моддий субъектив ҳуқуқларини ҳимоя қилишдан манфаатдор бўлмай, уларга берилган ҳуқуқ доирасида бошқа шахсларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиб процессда иштирок этадилар. Улар ўзларига юклатилган ҳуқуқ ва мажбуриятларини амалга ошириш билан судда қонуний ва асослантирилган ҳал қилув қарорининг чиқарилишидангина манфаатдор бўладилар. Бу идораларнинг манфаатдорлигининг процессуал характерга эга эканлигига аҳамият бериш лозим.¹

Давлат бошқарув органлари, ташкилотлар ва айрим фуқароларнинг фуқаролик процессида иштирок этишларининг ҳуқуқий асослари ФПКнинг 48 ва 49-моддаларида берилган. Бундай асос ФПКнинг 160-моддасининг 3 ва 4-бандларида кўрсатилган қоидалар билан ҳам белгиланган. Унда кўрсатилишича, судья ишда иштирок этишга жалб қилинмаган ташкилот ёки фуқаронинг иш якунидан манфаатдорлигини аниқласа, уларга, шунингдек, прокурорга юритилаётган ишни ва уни кўриш вақтини маълум қилиши лозим.

¹ Қарсиз: М.К.Треушников таҳриридаги “Советский гражданский процесс”, изд. МГУ. 1989. 95-бет.

2-§. ИШНИ СУДДА КЎРИШДА ИШТИРОК ЭТИШНИНГ ПРОЦЕССУАЛ ШАКЛИ

ФПКнинг юқорида келтирилган 48-моддасида бошқа шахсларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини фуқаролик процессида ҳимоя қилишнинг процессуал қоидалари кўрсатилган. Иштирок этишнинг биринчи шаклига кўра, давлат бошқарув органлари, ташкилотлар ва айрим фуқароларнинг ҳуқуқлари ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларини ҳимоя қилиш учун судга ариза билан мурожаат этиш ҳуқуқига эгадирлар.

Давлат бошқарув органлари, ташкилотлар бирон-бир шахснинг ҳуқуқи ёки қонун билан қўриқланадиган манфаатлари бузилиши тўғрисида маълумот олиб, манфаатдор шахслар бирон-бир сабабга кўра судга мурожат қила олмаганларида, бу ташкилотлар ўз ташаббуслари бўйича фуқаролик ишларини кўзгагишлари мумкин. Масалан, васийлик ва ҳомийлик органи мактаб ёшига тўлмаган боланинг фарзандликка олинишини бекор қилиш тўғрисида фуқаро К.га нисбатан судда даъво кўзгатган. Даъвонинг кўзгагилишига асос фуқаро К. фарзанд қилиб олинган болани тарбиялаш учун тегишли шароитлар яратмаганлиги ва у ҳақда лозим даражада ғамхўрлик қилмаганлиги тўғрисида тушган маълумот бўлди. Васийлик ва ҳомийлик органи вакиллари томонидан ўтказилган текшириш натижасида олинган маълумотлар боланинг хонадонда ёлғиз қолдирилганлиги, вақтида овқатлантирилмаётганлиги, болага нисбатан кўпол муомалада бўлганлиги тўғрисидаги маълумотлар суд мажлисида тасдиқланганидан сўнг, суд боланинг манфаатини кўзлаб, уни фарзанд қилиб олинишини бекор қилиш ва меҳрибонлик уйига тарбияга бериш тўғрисида қарор чиқаради¹ (Оила кодексининг 169-171-моддалари).

Иккинчи бир мисол хонадонда яшовчи фуқаро М. кўп вақтдан буён қўшниларини бетинч қилиб, бир уйда бирга яшаш имкониятини бермаганлиги уйлар бошқармасига маълум бўлади. Фуқаро М.га нисбатан қилинган жамоатчилик таъсир чоралари ҳеч қандай натижа бермаган. Шу муносабат билан туман уй-жой бошқармаси фуқаро М. билан бир уйда

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикасининг Оила кодекси. Т., "Адолат". 1998.

яшовчиларнинг манфаатларини кўзлаб, уни кўчириш тўғрисида судда даъво қўзғатади. Суд даъвони қаноатлантиради.

Суд амалиётида давлат бошқарув органларининг фуқаролик процессида иштирок этишлари кўпроқ тарқалган иккинчи тури - иш юзасидан хулоса бериш учун бошланган процессда иштирок этишдан иборатдир.

ФПК 48-моддасининг иккинчи қисмида давлат бошқарув органлари қонунда кўрсатилган ҳолларда ўзларига юкланган вазифаларни бажариш мақсадида хулоса бериш учун ҳамда фуқаро ва давлатнинг манфаатларини ҳимоя қилиш учун процессда қатнашишлари мумкинлиги кўрсатилган. Унда фақат давлат органларигина бундай ҳуқуққа эга бўлиши айтилган бўлса ҳам, аммо суд амалиётида баъзи ҳолларда, масалан, ходимнинг ишхонасида меҳнат, хизмат вазифасини бажариб турганида етказган зарарнинг/ундирилиши тўғрисида (Меҳнат кодексининг 207-моддаси) судда даъво қўзғатилганида ходимнинг вакиллик органи томонидан иштирок этувчининг хулосаси талаб этилади.

Фуқаролик процессида қатор ҳолларда кўпгина ишлар бўйича бу турдаги иштирок этиш суд томонидан жуда зарур деб топилади.

Юқорида айтилганидек, болаларни тарбиялашга бўлган ҳуқуқ тўғрисида қўзғатилган ишлар юзасидан васийлик ва ҳомийлик органларининг хулосаси бўлиши суд учун зарурдир. Бундай ишлар бўйича суд боланинг моддий-маиший турмуш шароитларини, унинг тарбияланиши шароитларини, боланинг ўз тарбиясига берилишини талаб қилувчи ҳар қандай ота-она билан муносабати хусусиятларини диққат билан ўрганди. Бундай ҳолатларнинг (далилларнинг) ҳаммасини суд мажлисида текшириш йўли билан аниқлаш анча мураккабдир. Шу туфайли боланинг турар жойида, унинг турмуш шароити ва тарбияланиши билан яхши танишиш, кейинчалик бу тўғрида асослантирилган хулоса бериш учун тегишли органларнинг, масалан, маориф бўлими, оналик ва болаликни муҳофаза қилиш, соғлиқни сақлаш бўлимлари суд процессига жалб этилиши мақсадга мувофиқдир. Бундай органлар ходимлари томонидан болаларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш мақсадини кўзлаб хулоса беришлари билан ўзларига юклатилган тегишли вазифаларни амалга оширадилар.

Процессда иштирок этишнинг бу туридан касаба уюшмаларининг техник инспекторлари ҳам фойдаланишлари

мумкин. Жумладан, улар ходимларга уларнинг ишлари билан боғлиқ ҳолда шикаст етказилиши ёки соғлиқларига бошқача шикаст етказилиши туфайли келтирилган зарарнинг ундирилиши тўғрисидаги ишлар юзасидан зарур ҳолларда ўз хулосаларини берадилар. Бу туркумдаги ишлар бўйича процессда қатнашиш йўли билан касаба уюшмаларининг техник инспекторлари техник хавфсизлиги юзасидан ўрнатилган қоидаларга ва меҳнат қонунчилигига риоя қилиниши борасидаги назоратни амалга оширишда ўз мажбуриятларини бажарган бўладилар ва шу билан ходимларнинг манфаатларини ҳимоя қилиш юзасидан касаба уюшмалари органларига юклатилган умумий вазифани амалга оширадилар.

Юқорида кўрсатилган органлар фуқаролик процессида барча ҳолларда эмас, балки қонунда, масалан, ФПКнинг 272, 281, 291, 296 ва бошқа моддаларида кўрсатилган ҳоллардагина суд таклифига мувофиқ ёинки ўз ташаббуслари билан иштирок этадилар.

3-§. ДАВЛАТ БОШҚАРУВИ ОРГАНЛАРИ, ТАШКИЛОТЛАР ВА АЙРИМ ФУҚАРОЛАРНИНГ ПРОЦЕССУАЛ ҲУҚУҚЛАРИ ВА МАЖБУРИЯТЛАРИ

Давлат бошқаруви органлари, ташкилотлар фуқаролик процессида иштирок этиш шакилларида қатъи назар, суд, унинг субъектлари, муайян процессуал ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлган шахслар бўлиб кўриладилар. Қонун (ФПКнинг 33-моддаси) бу шахсларни ишда иштирок этувчи шахслар жумласига киритади.

Бошқа шахсларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш учун фуқаролик процессида қатнашувчи давлат бошқарув органлари, ташкилотлар, жамоат бирлашмалари ва айрим фуқаролар иш материаллари билан танишиш, улардан кўчирмалар ва нусхалар олиш, рад этиш, далиллар келтириш, далилларни текширишда иштирок этиш, ишда иштирок этувчи шахсларга, гувоҳларга, экспертларга ва мутахассисларга саволлар бериш, илтимослар қилиш, шунингдек, ишда иштирок этувчи шахслар учун қонунда назарда тутилган бошқа процессуал ҳаракатлар қилиш ҳуқуқига эгадирлар. Улар ҳам иш юзасидан чиқарилган ҳал қилув қарори, қарор ва ажримлар тўғрисида, процесснинг бошқа субъектлари учун қонунда назарда тутилган тартибда ва муддатларда шикоят бериш

ҳуқуқига эгадирлар. Аммо бу вазифа давлат, жамият, фуқароларнинг ҳуқуқлари бузилиб қарорлар чиқарилган ҳолларда, давлат бошқарув органлари учун фақат ҳуқуқгина бўлиб қолмай, балки уларнинг мажбуриятлари ҳам бўлиб кўрилади.

Давлат бошқарув органлари ишда иштирок этиш учун процесснинг ҳар қандай босқичида то суд қарори ижро этилгунга қадар жалб этилишлари мумкин. Баъзи ҳолларда суд қарорининг ижро қилинишида уларнинг иштирок этишлари, чунончи: Ўзбекистон Республикаси Оила кодексининг 89-моддасида назарда тутилган ҳолларда (болани ота-онасидан ёки бошқа шахслардан олиш ҳақидаги қорорнинг ижро этилишида) қатнашишлари албатта зарур деб топилади.

Бошланган процессда иштирок этишда давлат бошқарув органларининг асосий ҳуқуқи: низоли ишнинг мазмуни бўйича хулоса беришдан иборат. Масалан, боланинг бир ота ёки онадан олиниб, иккинчи бирининг тарбиясига бериш тўғрисидаги ишларда васийлик ва ҳомийлик органи, ота-оналардан қайси бири болага яхши шароитлар яратиши ва тўғри тарбия беришликни таъминлаши мумкинлиги ва улардан қайси бирининг тарбиясида боланинг қолдирилиши кераклиги тўғрисида хулоса берадилар. Давлат бошқарув органи процессда иштирок этишга суд томонидан жалб қилинишига иш юзасидан хулоса бериш - аризачининг ҳуқуқигина бўлмай, балки бурчи ҳам ҳисобланади.

Фуқаролик иши юзасидан хулосани муайян мутахассис-экспертлар ҳам берадилар. Аммо давлат бошқарув органлари ва касаба уюшмаларининг техник инспекторлари томонидан бериладиган хулоса ва фикрларни экспертлар томонидан бериладиган хулоса билан алмаштириш мумкин эмас. Эксперт ишнинг ҳал қилинишидан манфаатдор бўлмаган шахс ҳисобланади. У суд қарори билан тайинланади ва ишнинг фақат ҳақиқий ҳолатига оид саволларгагина жавоб беради. Давлат бошқарув органларининг вакили ёки ходимларининг вакиллик органлари эса ишда процесс иштирокчиси сифатида қатнашиб, ўзининг хизмат бурчи туфайли ишнинг ҳал бўлишига, асосли ва қонуний қарор чиқарилишига манфаатдор шахс бўлиб кўрилади. Бундай органлар ўз хулосасини беришда фақат далилларга баҳо бериш билангина чекланмайдилар. Улар суд мажлисида

текширилган барча маълумотларга асосланиб, суднинг қандай қарори уларнинг фикрича тўғри бўлишлиги тўғрисида ўз мулоҳазаларини ҳам айтишлари лозим.

Суд ишни ҳал қилишда давлат бошқаруви органининг ёки ташкилотнинг берган фикрига қўшилмаслиги ҳам мумкин. Бундай фикр ва мулоҳазалар суд томонидан муҳокама қилинади, баҳоланади ва лозим бўлса эътиборга олинади.

Процессда иштирок этиш учун суд томонидан жалб этилган ёки ўз ташаббуси билан процессга киришган давлат бошқарув органларининг вакиллари суд мажлисида тарафлар ва учинчи шахслардан сўнг сўзга чиқадилар.

Бошқа шахсларнинг манфаатларини ҳимоя қилиш юзасидан ариза билан мурожаат этган бошқарув органлари ва ташкилотлар ҳамда фуқароларнинг процессуал ҳуқуқлари ва бурчлари ҳажми уларнинг процессдаги процессуал ҳолатларига мувофиқ келади. Улар ариза билан судга мурожаат этишлари муносабати билан иш юзасидан тараф бўлиб кўрилмасалар ҳам, ўзларининг талабларини асослашлари лозим ва шу муносабат билан ўз манфаатларини ҳимоя қилиш бўйича арз билан мурожаат этган даъвогар каби муайян процессуал ҳаракатлар қилишга, чунончи: суд мажлисида иш юзасидан маъруза қилинганидан сўнг ФПКнинг 196 ва 198-моддаларига мувофиқ биринчи бўлиб музокарада сўзлашга ҳақли бўладилар. Улар даъвогарлар қандай ҳуқуқлардан фойдалансалар, шундай ҳуқуқлардан фойдаланадилар. Фақат даъво предмети тўғрисида буйруқ бериш билан боғлиқ бўлган ҳуқуқлардангина ва иш юзасидан тарафларга, яъни низоли моддий-ҳуқуқий муносабатнинг субъекти ҳисобланган шахсларга тегишли ҳуқуқлардангина фойдалана олмайдилар. Бинобарин, даъво кўзғатган шахс даъводан воз кечиш ҳуқуқига эга бўлса ҳам, унинг бундай воз кечиши ҳуқуқий оқибатларни туғдирмайди. Демак, бошқа шахсларнинг манфаатлари ва ҳуқуқларини ҳимоя қилиш юзасидан кўзғатилган даъводан воз кечишлари ёки ўзлари арз қилган даъво талабларини ўзгартиришлари қонунда (ФПКнинг 49-моддасида) тўғридан-тўғри кўрсатилганидек, манфаати ҳимоя қилиниб, даъво кўзғатилган шахсни суддан ишини мазмунан кўришни талаб қилиш ҳуқуқидан маҳрум қилмайди.

Бошқа шахсларнинг манфаатларини ҳимоя қилишда давлат бошқаруви органлари, жамоат бирлашмалари, ташкилотлар,

фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари ва айрим фуқаролар ўзаро келишув битимлари туза олмайдилар, уларга нисбатан муқобил қарши даъволар ҳам қилиниши мумкин эмас.

Фуқаролик процессида давлат бошқарув органлари ва бошқа ташкилотларнинг бировларнинг манфаати юзасидан иштирок этиши институти фақат демократик асосда тузилган процессуал ҳуқуқ учунгина хосдир.

Фуқаролик ишларининг кўрилиши ва ҳал қилинишида давлат органлари ва ташкилотларнинг иштирок этишларига йўл қўйилиши фуқаролик процессуал ҳуқуқининг келгусида яна ҳам демократлаштирилишининг намоёни бўлиб кўрилади ва фуқаролар, давлат ҳамда бошқа ташкилотларнинг ҳуқуқлари ва қонун билан кўриқланадиган манфаатларини ҳимоя қилишда муҳим аҳамиятга эга.

САККИЗИНЧИ БОБ

СУДДА ВАКИЛЛИК ҚИЛИШ

1-§. СУДДА ВАКИЛЛИК ҚИЛИШ ТУШУНЧАСИ, АСОСЛАРИ ВА ТУРЛАРИ

Фуқаролар ва юридик шахслар фуқаролик ишларини судда кўришда аксарият ҳолларда, ўзлари бевосита иштирок этадилар. Аммо баъзи сабабларга кўра, чунончи: бетоблик, хизмат сафаридида бўлиш, ҳуқуқ меъёрларидан етарли даражада хабардор бўлмаслик, муомала лаёқатига эга бўлмаслик сингари сабаблар билан даъвогар ва жавобгар шахслар суд ишини юритишни бошқа шахсга (вакилга) топширишлари мумкин.

Қонунда (ФПКнинг 50-моддасида) кўрсатилганидек, фуқаролар ўз ишларини судда шахсан ва ўз вакиллари орқали юритишлари мумкин. Фуқароларнинг ишда шахсан қатнашуви уни шу иш бўйича вакилга эга бўлиш ҳуқуқидан маҳрум этмайди.

Ташкилотлар ишларни ўз раҳбарлари ёки ўз вакиллари орқали юритадилар.

Судда вакиллик қилиш учун қонун фуқаролик ҳуқуқидаги вакиллик каби фуқароларга ва юридик шахсларга уларни тегишли ҳуқуқ ва мажбуриятларини бошқа шахс (вакиллар)лар воситасида амалга ошириш имконини беради.

Қонунда фуқаролар ва юридик шахсларнинг ўз ишларини судда вакиллар орқали юритиш ҳуқуқи тўғрисида гапирилганда, бундай ҳуқуқдан тарафлар (даъвогар ва жавобгарлар) билан бир қаторда учинчи шахсларнинг ҳам фойдаланиши мумкинлиги назарда тутилади.

Шу тариқа қонун даъвогар ва жавобгарга, шерик даъвогарлар ва шерик жавобгарларга, шунингдек, учинчи шахсларга фуқаролик процессининг иштирокчилари бўла туриб, ўзларига тегишли процессуал ҳуқуқларни вакиллари орқали амалга ошириш ҳуқуқига эга бўлишларини ва ўзларига тегишли процессуал мажбуриятларни вакиллари орқали бажаришлари мумкинлигини белгилайди.

Вакиллар юқорида кўрсатилган шахслар номидан ва уларнинг манфаатини кўзлаб судда иш юритиш билан боғлиқ процессуал ҳаракатларни амалга оширувчи шахслар ҳисобланади.

Судда вакиллик қилиш деб, манфаатдор шахснинг топшириғи бўйича ёки қонунда назарда тутилган барча асосларга кўра бошқа шахслар томонидан процессуал ҳаракатларни амалга оширишга айтилади.

Судда вакиллик қилиш институтининг аҳамияти фуқаролар ва ташкилотларнинг ҳуқуқларини ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш, холисона ҳақиқатни белгилаш, низонинг мазмуни юзасидан тўғри қарор қабул қилишда судга кўмаклашишдан иборат.

Қонун ҳамма суд инстанцияларида кўриладиган фуқаролик ишларида вакилларнинг қатнашишига йўл қўяди.

Баъзи фуқаролик ишларининг судда кўрилишида тарафларнинг шахсан баёнот беришлари лозим деб топилган ҳолларда, масалан, ФПКнинг 261-моддасида кўрсатилганидек, суд алиментлар ундириш тўғрисидаги ишлар бўйича жавобгарнинг судга келишини шарт деб топганида вакилнинг бўлишидан қатъи назар, фуқаролик ишида тараф бўлиб ҳисобланган жавобгар шахс ҳам судга чақирилиши мумкин.

Судда фуқаролик ишларини вакиллар орқали юритиш фуқаролик процессуал ҳуқуқ назариясида суд ҳимоясида бўлган ҳуқуқни таъминлаш усулларида бири бўлиб кўрилади.

Кимларнинг қандай асослар ва мақсадларда судда вакиллик қилишлари мумкинлигини қуйидагилардан аниқлаш мумкин:

1) корхона, муассаса ва ташкилотларнинг ўз раҳбарлари, ходимлари - шу корхона, муассаса ва ташкилотларнинг ишлари бўйича;

2) касаба уюшмаларининг вакиллари - ходимларнинг, шунингдек, ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш касаба уюшмалари томонидан амалга ошириладиган бошқа шахсларнинг ишлари бўйича;

3) қонун, устав ёки низомда ўз аъзоларининг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш ҳуқуқи берилган ташкилотларнинг вакиллари;

4) қонун, устав ёки низомда бошқа шахсларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш ҳуқуқи берилган ташкилотларнинг вакиллари;

5) адвокатлар;

6) тарафлар сайлаган ва ишни кўраётган суд шу иш бўйича вакиллик қилишга рухсат этган шахслар;

7) иштирокчилар (шерик даъвогарларга ёки шерик жавобгарлар)дан бири ФПКнинг 41-моддасига кўра, бошқа иштирокчиларнинг топшириғи бўйича вакил бўла оладилар.

Шу билан бирга **қонун** (ФПКнинг 55-моддаси) **кимларнинг судда вакил бўла олмасликларини ҳам белгилайди. Бундай шахслар, биринчидан, вояга етмаган, яъни ёши ўн саккизга тўлмаган шахслар, айрим ҳолларда Ўзбекистонда қизларга 16 ёшдан никоҳга киришга рухсат этилиши муносабати билан улар ўз фарзандларининг манфаатлари юзасидан судда вакиллик қилишлари мумкин. Бу тўғрида ФПКда тўғридан-тўғри кўрсатув бўлмаса ҳам, лекин уларнинг бу ҳуқуқлари Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси 22-моддасининг 2-қисми қонидасидан келиб чиқади. Унда айтилишича, вояга етгунга қадар қонуний асосда никоҳдан ўтган фуқаро никоҳдан ўтган вақтдан эътиборан тўла ҳажмда муомалага лаёқатли бўладилар;**

иккинчидан, васий ёки ҳомийлар назоратида бўлган шахслар, яъни болалар ва руҳий касаллар;

учинчидан, судьялар, прокурорлар, терговчилар, суриштирувчилар, улар қонуний вакил (ота-оналар, фарзандликка олганлар, васийлар, ҳомийлар) сифатида, шунингдек, тегишли суд, прокуратура, суриштирув ва тергов органининг тегишли вакили сифатида қатнашган ҳоллар бундан мустасно эканлиги кўрсатилган.

Ваколат берувчи билан вакиллик қилувчи ўртасидаги муносабатлар фуқаролик, оила, меҳнат ва маъмурий ҳуқуқий меъёрлар (масалан, ФКнинг 129-141-моддалари¹, Оила кодексининг 173-193-моддалари, Маъмурий жавобгарлик кодексининг 295-297-моддалари) билан тартибга солинади.

Судда вакиллик турлари қуйидагича: қонуний вакиллик; ихтиёрий (шартномали) вакиллик; касаба уюшмалари ва бошқа жамоат ташкилотларининг вакиллиги; юридик шахсларнинг вакиллиги ва уставли вакиллик бўлиши мумкин

1. Қонуний вакиллик. Муомалага лаёқатсиз ёки белгиланган тартибда муомалага лаёқати чекланган деб танилган шахсларнинг ишлари бўйича судда уларнинг қонуний вакиллари иштирок этадилар. Қонуний вакиллик болаларга, фарзанд қилиб олинганларга нисбатан ота-оналари ва фарзанд қилиб олганлар бўлади. Булар махсус тайинланмай фуқаролик ва оила қонуни ҳужжатларида белгиланганидек, ўз болаларига ва фарзанд қилиб олган болаларга нисбатан васий ва ҳомий бўлиб таниладилар. Агар болаларнинг ота-оналари ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум этилган бўлса, бундай шахслар болаларга нисбатан вакил бўла олмайдилар. Улар учун васийлик ёки ҳомийлик органлари томонидан тайинланган шахслар судда вакиллик қиладилар. Бундай шахслар васийликда бўлган шахсларга яқин кишилар ёки бунинг учун жамоат ташкилоти, касаба уюшмаси ва бошқа ташкилотлари томонидан тайинланган шахслар, улар бўлмаган тақдирда бошқа бегона кишилар ҳам бўлиши мумкин.

Қонуний вакилликнинг вужудга келиши учун турли юридик далил - қариндошлик, фарзандликка олиш, васий ва ҳомий тайинлаш асос бўлади.

Белгиланган тартибда васийлар ва ҳомийлар барча муассасаларда, жумладан, суд органларида ҳам, махсус ваколатнома олмай, васийликда бўлган шахсларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қиладилар.

Ота-оналар, болаларни фарзандликка олганлар, муомалага лаёқатсиз шахснинг вакили сифатида судда иштирок этиш учун ўзларининг ота-оналик ҳуқуқларини гувоҳлантирадиган ҳуж-

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси. Т., "Адолат", 1996. 64-70-бетлар; Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекси. Т., "Адолат", 1995. 130-131-бетлар; Ўзбекистон Республикасининг Оила кодекси. Т., "Адолат", 1998. 104-115-бетлар.

жатларни, масалан, боласининг туғилиши тўғрисидаги гувоҳномани такдим этишлари лозим.

Ҳомий, васийлик органлари томонидан тайинланган васийлар, ҳомийлар муомалага лаёқатсизлар ёки муомалага лаёқати чекланганларнинг манфаатларини ҳимоя қилиш учун ўзларининг ҳомий ёки васий сифатида тайинланганликлари тўғрисидаги ҳужжатни судга топширишлари лозим.

Васийлар (ҳомийлар) муомалага лаёқатли шахслар даъвогар, жавобгар, учинчи шахслар қандай процессуал ҳаракатлар қилишлари мумкин бўлса, худди шундай ҳаракатларни қила оладилар. Аммо даъвонинг асоси ёки предмети тўғрисида буйруқ бериш, даъво предметини бошқаларга ўтказиш билан боғлиқ бўлган процессуал ҳаракатларни қилиш учун васийлик органларининг розилиklarини олишлари керак.

ФПКнинг 51-моддасида кўрсатилишича, белгиланган тартибда бедарак йўқолган деб топилган фуқаро иштирок этиши лозим бўлган иш бўйича унинг вакили сифатида мазкур фуқаронинг мол-мулкни қўриқлаш ва бошқариш ҳамда шахсий ҳуқуқлари ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларини ҳимоя қилиш учун тайинланган шахс қатнашади.

Қонуний вакил ФПКнинг 51-моддасида кўрсатилган ишлар бўйича судда иш олиб боришни вакил сифатида ўзи танлаган бошқа шахсга (ўринбосарга) топширишга ҳақли.

2. Ихтиёрий (шартномали) вакиллик. Тарафлар томонидан ихтиёрий равишда сайланиб, белгиланадиган вакиллик суд амалиётида кўп учрайди. Ихтиёрий вакиллик тарафларнинг вакиллик қилувчининг эрклари бўйича белгиланиб, кўпинча топшириқ ёки меҳнат шартномаси билан расмийлаштирилади.

Вафот этган ёки белгиланган тартибда ўлган деб эълон қилинган шахснинг меросхўри қатнашиши лозим бўлган иш бўйича, агар меросни ҳали ҳеч ким томонидан қабул қилиб олмаган бўлса, меросхўрнинг вакили сифатида васий ёхуд мерос мол-мулкни сақлаш ва бошқариш учун тайинланган шахс қатнашади.

Шартнома бўйича (ихтиёрий) вакилликка биноан ишонч билдирувчи ўз ҳуқуқлари ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларини ҳимоя қилиш бўйича судда иш юритишни вакилга топширади.

Қуйидагилар шартнома бўйича (ихтиёрий) вакил бўла оладилар:

- 1) адвокатлар;
- 2) тарафлар, учинчи шахслар томонидан тайинланган шахслар;

3) биргаликда иштирок этувчилардан бири бошқа иштирок этувчиларнинг топшириғи бўйича.

Ихтиёрий вакил сифатида судда, аксарият ҳолларда адвокатлар қатнашадилар. Адвокатлар ҳайъатининг аъзолари ваколатлари бўлса, фуқаролар ва ташкилотларнинг манфаатларини судда ҳимоя қилувчи вакил бўлиб ҳисобланадилар. Адвокатлар тарафларнинг манфаатларини ҳимоя қилувчи вакил бўлибгина қолмай, балки ишнинг ҳақиқий ҳолатларини аниқлашда ва унинг тўғри ҳал қилинишида судга кўмаклашиб, одил судловни амалга оширишда ёрдам ҳам берадилар. Адвокатларнинг фаолияти Ўзбекистон Республикасида Адвокатура тўғрисидаги 1996 йил 27 декабрдаги қонун¹; Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1997 йил 13 мартдаги қарори билан тасдиқланган адвокатлик бюрolari, ҳайъатлари, фирмаларнинг давлат рўйхатидан ўтказиш ҳамда Ўзбекистон Республикаси фуқароларига адвокатлик фаолияти билан шуғулланиш ҳуқуқини берувчи лицензияларни бериш тартиби тўғрисидаги Низом; Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги ҳайъати ва Ўзбекистон Адвокатлар уюшмаси бошқарувининг 1997 йил 14 мартдаги қўшма қарори билан тасдиқланган, Қорақалпоғистон Республикаси Адлия вазирлиги, вилоятлар, Тошкент шаҳар ҳокимликлари адлия бошқармалари ҳузуридаги малака комиссиялари тўғрисидаги Низом ҳамда Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги ҳузуридаги Олий малака комиссияси тўғрисидаги Низом, Ўзбекистон Республикасининг бошқа ҳуқуқий меъёрлари мустақил республикамизда инсон ҳуқуқларини янада ҳимоя қилишга қаратилган ҳужжатлардир.

Адвокатура тўғрисидаги қонунда адвокатлик фаолиятининг асосий тамойиллари белгиланиши билан бирга, адвокатларнинг мустақиллиги ва дахлсизлигини таъминлаш кафолатлари ҳам назарда тутилган.²

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1997. 2-сон, 54-62-бетлар.

² Шартнома бўйича (ихтиёрий) вакиллик, ушбу дарсликнинг тўққизинчи бобида батафсил берилган.

3. Касаба уюшмалари ва бошқа жамоат ташкилотларининг вакиллиги. Касаба уюшмаларининг вазифаларидан бири ўз аъзоларининг ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини судда ҳимоя қилишдан иборат бўлганлиги сабабли касаба уюшмалари судда жамоатчилик асосида вакиллик қиладилар.

Судда касаба уюшмаси вакилининг тарафлар ёинки учинчи шахслар вакили сифатида иштирок этиши ихтиёрий вакилликнинг бир тури саналади.

Касаба уюшмалари фақат уюшма аъзоларининг ишлари бўйичагина эмас, балки мазкур ташкилотнинг ҳамма ишчи ва хизматчилари бўйича ҳам судда вакилликни амалга оширишлари мумкин. Касаба уюшмаларининг судда меҳнат масалалари ҳамда маиший ва маданий масалалар бўйича ходимларнинг манфаатларини ҳимоя қилишга бўлган ҳуқуқлари меҳнат тўғрисидаги қонун ҳужжатларида ҳам назарда тутилган.¹

Судда вакиллик қилиш касаба уюшмалари, юридик консультацияларда хизмат қилувчи юристконсултлар томонидан ҳам амалга оширилиши мумкин.

Ижодий фаолият билан шуғулланувчи шахслар: ёзувчилар, композиторлар, рассомлар уюшмалари сингари ташкилотлар ҳузуридаги муаллифлик ҳуқуқларини ҳимоя қилиш бошқармаларига юклатилган. Ўзбекистон Республикасининг Ихтиролар, фойдали моделлар ва саноат намуналари тўғрисидаги 1994 йил 6 май қонунинг 40-моддасига кўра ихтирочилар ва рационализаторларнинг авторлик ҳуқуқларини судда ҳимоя қилишни уларнинг жамиятлари амалга оширадилар.²

Ижодий меҳнат ходимларининг ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини судда ҳимоя қилиш учун юқорида кўрсатилган ташкилот тегишли топшириқлар беришлари мумкин.

4. Юридик шахсларнинг вакиллиги. Юридик шахсларнинг фуқаролик ишларини судда уларнинг қонун, устав ёки низоми бўйича берилган ваколат доирасида ҳаракат қилувчи органлари ёки уларнинг вакиллари юритади.

Юридик шахс органи сифатида ишда қатнашаётган ташкилотларнинг раҳбарлари ўзларининг хизмат лавозимлари

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодекси. Т., “Адолат”, 1998. 117-128-бетлар.

² Қаранг: Ўзбекистоннинг янги қонунлари, 10-сон, Т., “Адолат”, 1995.

ёки ваколатларини тасдиқлайдиган ҳужжатларни судга тақдим этадилар.

Ташкилотлар номидан бериладиган ишончнома ташкилот раҳбари томонидан имзоланиб, ташкилот муҳри билан тасдиқланади.

Ташкилотнинг раҳбари судга ўзларининг хизмат лавозимларини тасдиқлайдиган ҳужжатлар тақдим этадилар.

Ташкилот раҳбарининг ўз муассасаси ёки корхонасининг иши бўйича бевосита шахсан иштирок этишини, шунингдек, ҳайъат орган аъзоларидан бирининг иштирок этишини юридик шахс вакилининг иштирок этиши сифатида кўрилиши мумкин эмас.

Юридик шахсларнинг вакилликка кўра процессда юридик шахс органларининг эрки бўйича ҳам иштирок этишини фараз қилади, аммо юридик шахсларнинг вакиллик қилишларига асос кўпинча топшириқ шартномаси бўлмай, балки меҳнат шартномаси бўлади.

Аксарият корхоналар, муассасалар, ташкилотларнинг ходимлари таркибида юристконсултлар ҳам бўлади. Юридик шахсларнинг ишлари бўйича судда вакиллик қилиш бурчи уларга юклатилади. Баъзи ҳолларда юридик шахс вакили топшириқ шартномаси бўйича ҳам фуқаролик ишида иштирок этиши мумкин. Бундай ҳолларда вакилга тегишли ваколат юридик шахс органи томонидан берилган бўлиши керак.

Процессда юридик шахс вакилининг иштирок этиши суд мажлисида ташкилот раҳбарининг ҳам бевосита иштирок этишига тўсқинлик қилмайди.

5. Уставли вакиллик. Юқорида кўрсатилганлардан ташқари кооператив ташкилотларнинг уставлари билан назарда тутилган уставли вакиллик деб аталадиган вакиллик ҳам мавжуд. Матлубот жамиятларининг вилоят, республика уюшмаларининг уставларида белгиланишича, матлубот жамиятлари республика уюшмасининг бошқаруви республика матлубот жамиятлари уюшмасининг ҳамда матлубот кооперацияси ташкилотларининг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида суд ва ҳўжалик судларида, шу жумладан, давлат, кооператив ва жамоат ташкилот ҳамда корхоналарида олиб бориладиган низоли ишлар бўйича вакиллик қилиш мумкинлиги кўрсатилган.

2-§. СУДДА ВАКИЛЛИК ҚИЛУВЧИНИНГ ҲУҚУҚЛАРИ (ВАКОЛАТЛАРИ)

Судда вакиллик қилувчи қонун, устав, низом ва шартнома билан белгиланган ҳуқуқларга эга. Вакил ваколатнома берувчининг манфаатларини кўзлаб процессуал ҳаракатлар қилиш, ишнинг судда кўрилишида муайян далилларни келтириш, уларнинг текширилишини илтимос қилиш, далилларнинг баҳоланиши ва белгиланиши, муайян ҳуқуқий меъёрларнинг татбиқ этилиши тўғрисида ўз фикрини айтишга ҳақлидир.

Судда вакиллик қилувчи баъзи махсус ҳуқуқларни тарафлар (даъвогар, жавобгар, учинчи шахслар) томонидан берилган ваколатномада ифода этилган бўлсагина амалга ошира олади. Чунончи, вакил ФПКнинг 54-моддаси мазмунида англашилишича, судда иш юритиш ваколатлари вакилига ҳамма процессуал ҳаракатларни ваколат берувчи номидан амалга ошириш ҳуқуқини беради.

Шартнома ва устав бўйича вакиллик қилувчининг арз қилинган талаблардан бутунлай ёки қисман воз кечиш, уларнинг асосини ёки предметини ўзгартириш, миқдорини кўпайтириш ёки камайтириш, даъвогарнинг талабларини тан олиш, келишув битими тузиш, ваколатларни бошқа шахсга ўтказиш (бошқа шахсга ишониб топшириш), суднинг ҳал қилув қарори (ажрим) устидан шикоят бериш, ижро варақасини ундирувга қаратиш, даъво тақдим этувчига тегишли деб қарор чиқарилган мол-мулк ёки пулни олиш ваколоти тўғрисида ҳар бири алоҳида ҳолда ваколат берувчи томонидан топширилган ваколатномада махсус изоҳ берилиши керак.

Вакилга бериладиган ваколатнинг расмийлаштирилиши тўғрисидаги қондалар ФПКнинг 53-моддасида берилган. Бу ҳуқуқий меъёрларда кўрсатилишича, вакилнинг ваколоти қонунга мувофиқ берилган ва расмийлаштирилган ваколатномаларда (ишончномада) ифодаланган бўлиши лозим.

Фуқаролар томонидан бериладиган ваколатномалар нотариал тартибда тасдиқланади. Шунингдек, фуқаролар томонидан бериладиган ваколатномалар шу фуқаро яшаб турган ҳудуддаги ўзини-ўзи бошқарадиган идоралар, фуқаролар ишлаётган ёки ўқиётган муассаса, корхона ёки ташкилот, у яшаётган уй-жой бошқармаси, фуқаролар даволанаётган шифохона маъмурияти томонидан тасдиқланиши; ҳарбий хизматчи

томонидан бериладиган ваколатнома эса - тегишли ҳарбий қисм кўмондонлиги томонидан тасдиқланиши мумкин.

Қамоқдаги фуқаролар томонидан бериладиган ваколатнома тегишли қамоқ жойининг маъмурияти томонидан тасдиқланади.¹

Юридик шахс номидан, шунингдек, ФПКнинг 49-моддаси тартибида ишда қатнашувчи шахс номидан ваколатнома тегишли ташкилот бошлиғининг имзоси билан берилади.

Касаба уюшмасининг ва бошқа жамоат ташкилотларининг вакиллари (ФПКнинг 53-моддаси) тегишли ташкилотларнинг мазкур иш бўйича вакилликни амалга ошириш тўғрисидаги топшириғини гувоҳлантирувчи ҳужжатни судга тақдим этишлари керак.

Судда иш юритиш учун тарафлар вакилининг ваколоти қуйидаги ҳужжатлар билан тасдиқланган бўлиши лозим:

биринчидан, жамоат ташкилотлари вакилларининг ваколоти уларнинг хизмат лавозимини гувоҳлантирадиган ҳужжат билан ва судда иш юритишга ваколат берган тегишли бошқарув органининг мажлис баённомасидан кўчирма билан;

иккинчидан, корхона, муассаса ва ташкилот ходимларининг ваколоти корхона, муассаса ва ташкилотлар номидан берилган ваколатнома билан;

учинчидан, фуқароларнинг ваколоти - ваколат берувчининг берган ваколатномаси ёки суд баённомаси киритилган оғзаки ариза билан;

тўртинчидан, адвокатнинг ваколоти - юридик маслаҳатхона томонидан берилган ордер билан гувоҳлантирилади.

Тарафларнинг эрки ифода этилган ваколатнома судда оғзаки равишда берилиб, суд баённомасида ифодаланган бўлиши лозим.

Касаба уюшмаларининг вакиллари касаба уюшмалари ташкилотлари берган ваколатнома асосида ҳаракат қиладилар. Уларнинг вакиллари ходимларнинг ишлари бўйича, манфаатдор шахслардан махсус ваколатнома олмасдан ҳамма процессуал ҳаракатларни бажаришга ҳақлидирлар.

Аммо ФПКнинг 54-моддасида кўзда тутилган ҳаракатларни ўзларига берилган ваколатномада махсус кўрсатилган бўлсагина амалга ошира оладилар.

¹ Қаранг: Вакиллик ва ишончнома ҳақида Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 129-144-моддаларида батафсил берилган.

ШАРТНОМА БЎЙИЧА (ИХТИЁРИЙ) ВАКИЛЛИК

Фуқароларнинг ва ташкилотларнинг қонуний ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилишда юқорида баён этилганидек, манфаатдор шахслар қандайдир сабабларга кўра судда иштирок эта олмасалар, уларнинг номидан бошқа шахсларнинг қатнашишлари мумкинлиги кўрсатиб ўтилган эди.

Ихтиёрий вакил (шартномали вакиллик) сифатида судларда аксарият ҳолларда адвокатлар қатнашадилар.

Адвокатура ва унинг вазифалари ҳақида қонунда атрофлича таъриф берилган бўлиб, бунга кўра: “Адвокатура - ҳуқуқий институт бўлиб, у адвокатлик фаолияти билан шуғулланувчи шахслар ҳамда хусусий адвокатлик амалиёти билан шуғулланувчи айрим шахсларнинг мустақил, кўнгилли, касбий бирлашмаларини ўз ичига олади. Адвокатура Ўзбекистон Республикаси Конституциясига мувофиқ Ўзбекистон Республикаси фуқаролари, ажнабий фуқаролар, фуқаролиги бўлмаган шахсларга, корхоналар, муассасалар, ташкилотларга юридик ёрдам кўрсатади.”

Юқоридаги ҳуқуқий меъёрга асосан, адвокатура хайъат аъзолари фуқаролик, хўжалик, жиноий ишлар бўйича тузилган шартнома асосида манфаатдор шахсларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қиладилар.

Амалдаги Ўзбекистон Республикасининг Адвокатура тўғрисидаги 1996 йил 27 декабрдаги қонунда ва шу асосда қабул қилинган ҳуқуқий ҳужжатларда¹ адвокатларнинг маъмурий, меҳнат, хўжалик низоларида ҳам иштирок этиши каби кенг моддий ва процессуал ҳуқуқлардан фойдаланиш ҳуқуқи берилган. Шу билан бир қаторда адвокатларга нисбатан бир қатор талаблар ҳам белгиланган.

Адвокат бўлиш учун олий юридик маълумотга эга бўлган ва белгиланган тартибда адвокатлик фаолияти билан шуғулланиш ҳуқуқини берувчи лицензияни олган Ўзбекистон Республикасининг фуқароси Ўзбекистон Республикасида адвокат бўлиши мумкин. Адвокатлик фаолияти билан

¹ Қаранг: Ушбу дарсликнинг вакиллик мавзусида берилган.

шуғулланиш ҳуқуқини берувчи лицензияни олиш учун шахс малака имтиҳонини топшириши шарт.

Адвокатлик фаолияти билан шуғулланиш ҳуқуқини берувчи лицензия Қорақалпоғистон Республикаси Адлия вазирлиги, вилоятлар, Тошкент шаҳар ҳокимликларида адлия бошқармалари томонидан тегишли малака комиссияларининг қарорларига асосан берилади.

Белгиланган тартибда муомалага лаёқатсиз ёки муомала лаёқати чекланган деб топилган шахслар, шунингдек, судланганлиги бекор қилинмаган ёки олиб ташланмаган шахсларнинг адвокатлик фаолияти билан шуғулланишга йўл қўйилмаслиги кўрсатилган.

Қонунга асосан адвокатура ўз фаолиятини қонуннинг устунлиги, мустақил ва бошқа процессуал қонунларда белгиланган демократик тамойиллар асосида амалга оширадилар.

Адвокатура тўғрисидаги қонуннинг янги жиҳатларидан бири шундаки, адвокатлик фаолияти билан шуғулланиш ҳуқуқини берувчи лицензияни белгиланган тартибда олган шахс ўз адвокатлик бюросини очиб, якка тартибда фаолият кўрсатишга ҳамда ихтиёрийлик асосида бошқа адвокатлар билан ҳайъатлар ва фирмалар тузишга ҳақли ва улар тегишли қоидаларга риоя қилган ҳоллардагина ҳақиқий ҳисобланади.

Адвокатлар ваколат берувчи шахсларнинг топшириғига мувофиқ уларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун ҳуқуқий масалалар бўйича маслаҳатлар ва тушунтиришлар, қонун ҳужжатлари юзасидан оғзаки ва ёзма маълумотлар беради;

ҳуқуқий ҳусусдаги аризалар, шикоятлар ва бошқа ҳужжатларни тузади;

фуқаролик ишлари ҳамда маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисидаги ишлар бўйича судда, бошқа давлат органларида, жисмоний ва юридик шахслар олдида вакилликни амалга оширади;

жиноий ишлар бўйича дастлабки терговда ва судда ҳимоячи, жабрланувчининг вакили, фуқаровий жавобгар сифатида иштирок этади;

тадбиркорлик фаолиятига юридик хизмат кўрсатади.

Адвокатлар юридик ёрдам сўраб мурожаат қилган шахсларга нисбатан қариндошлик муносабатларда бўлсалар ёки иш юзасидан бевосита ёки билвосита манфаатдор бўлсалар ва ҳ.к.

юридик ёрдам кўрсатиш тўғрисидаги ишлардан воз кечишлари лозим.

Адвокат Фуқаролик, Жиноят-процессуал кодекслари ҳамда Адвокатура тўғрисидаги қонун талаблари асосида иш тутишлари лозим. Агар адвокат кимнинг манфаатларини ҳимоя қилиш топшириғи олган шахс томонидан махсус кўрсатмаси бўлмаган ҳолларда берилган ваколатдан шу шахснинг зарарига фойдаланишга ҳамда гумон қилинувчини, айбланувчини, судланувчини ҳимоя қилишдан бош тортишга ҳақли эмас.

Адвокатура тўғрисидаги қонуннинг яна муҳим жиҳатларидан бири шундаки, унга кўра, адвокат билан мижозлар ўртасидаги ишга оид муносабатларнинг сир сақланишига қаратилган ҳуқуқий меъёрдир.

Адвокатлик сири жумласига мижоз адвокатдан ёрдам сўраб мурожаат этганлигининг ўзи, мижоз ёрдам сўраб мурожаат этган масалалар, адвокатдан мижоз олган маслаҳатлар, насиҳатлар ва тушунтиришларнинг моҳияти, адвокатнинг мижоз билан ўтказган суҳбатида тўхтаб ўтилган барча масалалар киради.

Амалдаги Фуқаролик процессуал кодексига асосан адвокат суддаги вакил бўлиши муносабати билан у фуқаролик ишларини судда кўришда ишда иштирок этувчи шахс қаторига киритилди. Адвокатлик фаолиятининг кафолатлари ва адвокатларнинг ижтимоий ҳимояси тўғрисидаги қонунга кўра ҳам ишда адвокат иштирок этувчи шахслар қаторига киритилганлигини кўрамиз.

Тарафлар, учинчи шахслар, уларнинг вакиллари, процессда бошқа шахсларнинг ҳуқуқлари ва қонун билан кўриқланадиган манфаатларини ҳимоя қилишда иштирок этадиган прокурор, давлат бошқаруви органлари, ташкилотлар ва айрим фуқаролар ишда иштирок этувчи шахслар деб тан олинади.

Адвокатлик фаолиятининг кафолатлари ва адвокатларнинг ижтимоий ҳимояси тўғрисидаги Ўзбекистон Республикасининг 1998 йил 25 декабрь қонунига¹ асосан, адвокат ишда иштирок этувчи шахс сифатида, суд ишларини юритишнинг ҳамма босқичида процесснинг барча иштирокчилари билан тенг ҳуқуқларга эга эканлиги (4-модда) юқоридаги ҳуқуқий меъёрда бир мунча оидинлашди. Юқорида баён этилганидек, адвокат ишда иштирок этувчи шахс сифатида қонунда кўрсатилган

¹ Ўзбекистоннинг янги қонунлари, 21-сон, Т., "Адолат", 1999. 27-бет.

барча процессуал ҳуқуқлардан фойдаланадилар ва кўрсатилган мажбуриятларни бажарадилар.

Ишда иштирок этувчи шахслар иш материаллари билан танишиш, улардан кўчирма олиш, нусхалар кўчириш, рад этиш тўғрисида арз қилиш, далиллар тақдим этиш, далилларни текширишда иштирок этиш, ишда иштирок этувчи бошқа шахсларга ва одил судловликни амалга оширишга кўмаклашаётган шахсларга саволлар бериш, арз қилиш, илтимосномалар тақдим этиш, судда оғзаки ва ёзма тушунтиришлар бериш, ишни судда кўриш давомида туғиладиган ҳамма масалалар бўйича ўз важларини баён қилиш, бошқа шахсларнинг арзлари, илтимосномалари, важларига қарши эътирозлар билдириш, суднинг ҳал қилув қарори, ажрими устидан шикоят қилиш, суд чиқарган ҳал қилув қарори, ажримнинг мажбурий ижросини талаб қилиш, суд ижрочисининг ҳаракатлари вақтида ҳозир бўлиш ва ўз ҳуқуқларини амалга ошириш ҳуқуқига эгадирлар. Бироқ ваколат берувчи шахс, яъни шартнома ва устав бўйича вакиллик қилувчининг арз қилинган талабларидан бутунлай ёки қисман воз кечиш, уларнинг асосини ёки предметини ўзгартириш, миқдорини кўпайтириш ёки камайтириш, даъвогарнинг талабларини тан олиш, келишув битими тузиш, ваколатларни бошқа шахсга ўтказиш (бошқа шахсга ишониб топшириш), суднинг ҳал қилув қарори (ажрими) устидан шикоят бериш, ижро варақасини ундирувга қаратиш, даъво тақдим этушига тегишли деб қарор чиқарилган мол-мулк ёки пулни олиш ваколоти тўғрисида ҳар бири алоҳида ҳолда ваколат берувчи томонидан топширилган ваколатномада махсус изоҳ берилиши керак.

Демак, шартнома асосида вакиллик қилувчи адвокат ваколат берувчи жисмоний ва юридик шахсларнинг берган топшириқларидан ташқари бошқа ҳаракатларни бажаришига ҳақли эмаслиги ва лозим ҳолларда вакилнинг бажарадиган ҳаракатлари ваколатномада ўз аксини топган бўлиши талаб этилади.

Адвокатлик фаолиятининг кафолатлари ва адвокатуранинг ижтимоий ҳимояси тўғрисидаги қонунда, адвокатнинг мустақиллигини таъминлаш, унинг дахлсизлигини, адвокатлик фаолиятига аралашмаслик уларнинг ижтимоий ҳимоя чоралари ва бошқа масалалар ўз ифодасини топган.

ЎНИНЧИ БОБ

СУД ХАРАЖАТЛАРИ ВА ЖАРИМАЛАРИ

1-§. ФУҚАРОЛИК ПРОЦЕССИДА СУД ХАРАЖАТЛАРИ ТУШУНЧАСИ ВА ТУРЛАРИ

Фуқаролик ишлари бўйича одил судловни амалга оширишда давлат томонидан сарфланадиган маблағларнинг муайян қисми ишда манфаатдор бўлган шахслар томонидан тўланади. Қонун бу шахсларга (фуқаролар ва ташкилотларга) судларда фуқаролик ишларини юритиш юзасидан қилинадиган суд харажатлари - давлат божи ва ишни кўриш билан боғлиқ чиқимларни қоплашни юклайди.

Суд харажатларининг бир қисмини давлат божи ташкил этади. Бу судлар томонидан фуқаролик ишининг юритилиши муносабати билан қилинадиган харажатлар учун олинадиган ҳақдир.

Давлат божининг миқдори қонун билан белгиланган бўлиб¹, қоида бўйича даъво қиймати, яъни даъвогарнинг мулкий манфаатининг пул билан ифодаланган суммаси миқдорига боғлиқ бўлади. Суд орқали талаб қилинадиган пул ёки мулк қиймати қанча кўп бўлса, олинадиган давлат божи ҳам шунга яраша ошиқроқ белгиланади (ФПКнинг 105-моддаси).

Ишнинг судда кўрилиши билан боғлиқ бўлган харажатларнинг иккинчи қисмини суд чиқимлари ташкил қилади. ФПКнинг 109-моддасида белгиланганидек, ишни кўриш билан боғлиқ бўлган чиқимлар: гувоҳлар, экспертлар, мутахассислар, таржимонларга тўланадиган суммалардан, иш учун аҳамиятли бўлган жойнинг суд томонидан бориб кўрилиши билан боғлиқ бўлган харажатлардан, ФПКнинг 140-моддасида кўрсатилган ҳолларда жавобгарни, чунончи, алимент тўлашдан ёки бировга етказилган зарар ҳақини тўлашдан қочган шахсни қидириш учун қилинган харажатлардан ва суднинг ҳал қилув қарорини ижро этиш билан боғлиқ харажатлардан иборат бўлади.

¹ Қаранг: Давлат божи тўғрисидаги Ўзбекистон Республикасининг қонуни. Ўзбекистоннинг янги қонунари, 7-сон, Т., "Адолат", 1993.

Ишда манфаатдор бўлган шахслар томонидан суд харажатлари тўлатилишининг аҳамияти давлат учун маблағ олишда эмас, балки тарафларнинг ўзлари фуқаролик ҳуқуқий бурчларини ихтиёрий равишда бажаришга рағбатлантириш ва асоссиз низоларнинг қўзғатилишига йўл қўймасликдир.

Судда фуқаролик ишининг юритилиши муносабати билан тарафларнинг қиладиган суд харажатлари уларнинг шахсий ва мулкий ҳуқуқларининг ҳамда қонуний манфаатларининг ҳимоя қилиниши учун судга мурожаат этишларига ҳеч қандай тўсқинлик қилмайди. Бунга: фуқаролик ишларининг судда кўрилишига тўланадиган давлат божининг оз миқдорда олиниши, ишни кўриш билан боғлиқ чиқимларни энг кам миқдорда белгилаш, тўланган бож ва чиқимлар судда ҳал қилинган низода ҳақли бўлган тарафга қайтарилиши, қатор ишлар бўйича даъвогарлар давлат божи ва ишни юритиш чиқимларини тўлашдан бутунлай ёки қисман озод қилиниши билан эришилади.

2-§. ДАВЛАТ БОЖИ

Давлат божи суд муассасаларига бериладиган даъво аризалари, органлар ва мансабдор шахсларнинг хатти-ҳаракат (қарор)лари устидан шикоятлар, алоҳида тартибда юритиладиган ишлар бўйича аризалар, судларнинг ҳал қилув қарорлари устидан апелляция, кассация тартибида шикоят ва назорат тартибида протестлар келтириш тўғрисида аризалар берганлик учун, шунингдек, судлар томонидан ҳужжатларнинг нусхалари берилганлиги учун қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда ва миқдорда ундирилади.

Давлат божининг миқдори ва унинг тўланиши тартиби Давлат божи тўғрисидаги Ўзбекистон Республикасининг 1992 йил 9 декабрь қонуни ва шу асосда Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 3 ноябрдаги 533-сонли “Давлат божи ставкалари тўғрисида”ги ва унга киритилган ўзгартишлар ҳақидаги қарори: Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1996 йил 11 октябрдаги 358-сонли қарори; Давлат солиқ қўмитаси томонидан 1993 йил 8 июнда тасдиқланган “Давлат божи тўғрисида”ги йўриқномаси; Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг “Фуқаролик ишлари бўйича суд харажатларини ва жиноят ишлари юзасидан суд чиқимларини ундириш амалиёти тўғрисида”ги 1996 йил 20 декабрь қарори

ҳамда ФПКнинг 103-121-моддалари билан белгиланган.¹ Давлат божи фуқаролардан ҳам, корхоналар, муассасалар, ташкилотлардан ҳам олинади.

Давлат божи оддий, яъни қатъий ставкаларда, сўм ва тийинлар билан ҳисоблаб олинadиган божга ва пропорционал божга, яъни даъво қиймати (суммаси)га нисбатан фоиз ҳисоблаб ундириладиган божга бўлинади.

Давлат божи дастлабки ва муқобил даъво аризалари берувчилардан, мустақил даъво талаблари билан судга мурожаат қилувчи учинчи шахслардан, шунингдек, алоҳида тартибда кўриладиган ишлар тўғрисида ариза берувчилардан ҳамда апелляция, кассация шикоятлари ва назорат тартибида протестлар келтириш тўғрисидаги ариза берувчилардан олинади. Хусусий шикоятлар берилишида бож ундирилмайди, шунингдек, судлар томонидан ҳужжатларнинг кўчирма нусхалари берилганлиги учун ҳам белгиланган тартибда бож ундирилади.

Булардан ташқари, юқорида айтилганидек, давлат божи тарафларнинг ва ишда иштирок этувчи бошқа шахсларнинг илтимослари бўйича ишда бўлган қоғозлар ва ҳужжатларнинг нусхаларини олишда ундирилади

Бож суд томонидан ҳал қилув қарори, ҳукмлар ва ажримларнинг нусхаларини такрор берганлик учун ҳам олинади.

Дастлабки даъвогарнинг розилиги бўйича унинг бошқа шахс билан суд томонидан алмаштирилганида бу шахс ҳам умумий асосларда бож тўлаши лозим. Бундай ҳолларда дастлабки даъвогар томонидан тўланган бож қайтарилмайди

Давлат божи давлат банки муассасасига ёки жамғарма банкига ёхуд бенақд ҳисоб-китоб қилиш йўли билан тўланади ва бу ҳақдаги квитанция судга топширилади. Фуқаролар томонидан сотиб олинган давлат божининг маркалари қайтиб олинмайди.

Бож маркалари ариза ёки шикоятга ёпиштирилади ва мансабдор шахснинг имзоси билан тўланиши санаси кўрсатилиб бекор қилинади.

¹ Қаранг: Давлат божи тўғрисидаги Ўзбекистон Республикасининг қонуни. Ўзбекистоннинг янги қонунлари, 7-сон. Т., "Адолат", 1993. 82-93-бетлар. Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Ахборотномаси. Т., 1995. 1-2-сонлари, 34-бет. Қонун номи билан. Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Ахборотномаси, 1997. 3-сон, 35-бет; Ўша жойда, 1997. 1-2-сонлари, 51-бет.

ФПКнинг 108-моддасига ва давлат божи тўғрисидаги юқорида келтирилган қонун ҳужжатларига мувофиқ давлат божини даъвогарга қуйидаги ҳолларда қайтарилади. Амалдаги қонун бўйича талаб қилинганидан кўп миқдорда бож тўланган бўлса; ариза (шикоят)ни қабул қилиш рад этилса; ФПКнинг 154-моддасида назарда тутилган асослар бўйича аризаси даъвогарга қайтариб берилса; ФПКнинг 100-моддаси 1-3-бандида назарда тутилган асосларга кўра иш судга тааллуқли бўлмаганлиги сабабли ишни юритиш тугатилган бўлса, ариза муомалага лаёқатсиз шахс томонидан берилганлиги сабабли (ФПКнинг 97-моддаси 1-банди) кўрилмай қолдирилса, қайтарилади. Булардан ташқари давлат божини қайтариш Бож тўғрисидаги қонуннинг 6-моддасида назарда тутилган ҳолларда ҳам қайтарилади.

Давлат божи пул бюджетга ўтказилган кундан бошлаб бир йиллик муддат ўтмасдан уни қайтариш ҳақида судга ариза берилган тақдирдагина қайтарилади.

Давлат божининг миқдори унинг қиймати суммасига қараб белгиланади. Даъвонинг баҳоси (ФПКнинг 105-моддасида) қуйидагича белгиланади:

1) пул ундириш тўғрисидаги даъволар бўйича - ундириладиган суммага қараб;

2) мулк талаб қилиш тўғрисидаги даъволар бўйича - талаб қилинаётган мулкнинг қийматига қараб;

3) бир қанча мустақил талаблардан иборат даъволар бўйича - ҳамма талабларнинг умумий суммасига қараб;

4) алимент ундириш тўғрисидаги даъволар бўйича - бир йиллик тўловларнинг йиғиндисига қараб;

5) муддатли тўловлар ва пул бериш тўғрисидаги даъволар бўйича - тўловларнинг ёки бериладиган пулларнинг йиғиндисига қараб, лекин кўпи билан уч йиллик йиғиндисига қараб;

6) муддатсиз ёки умрбод тўловлар ва пул бериш тўғрисидаги даъволар бўйича - тўловларнинг ёки пулларнинг уч йил ичидаги йиғиндисига қараб;

7) тўловларни ёки пул беришни камайтириш ёки кўпайтириш тўғрисидаги даъволар бўйича - тўловлар ёки бериладиган пуллар камайтириладиган ёки кўпайтириладиган суммасига, лекин кўпи билан бир йиллик суммага қараб;

8) тўловларни ёки пул беришни тўхтатиш тўғрисидаги даъволар бўйича - қолган тўловлар ёки пуллар йиғиндисига, лекин кўпи билан бир йиллик йиғиндисига қараб;

9) мулк ижараси шартномасини муддатидан илгари бекор қилиш ҳақидаги даъволар бўйича - шартнома амал қилинишининг қолган муддатида мулкдан фойдаланиш учун тўланадиган тўловларнинг, лекин кўпи билан уч йил ичидаги тўловларнинг йиғиндисига қараб;

10) хусусий мулк ҳуқуқи асосида фуқароларга тегишли иморатларга эгалик ҳуқуқи тўғрисидаги даъволар бўйича - иморатнинг ҳақиқий қийматига қараб, лекин бу миқдор инвентаризация баҳосидан, инвентаризация бўлмаганда эса, мажбурий суғурта баҳосидан кам бўлмаслиги керак, ташкилотларга қаршли иморатларга даъволар бўйича эса иморатларнинг ҳақиқий баҳосидан кам бўлмаслиги керак

Даъвонинг баҳоси даъвогар томонидан кўрсатилади. Даъвогар кўрсатган баҳо даъво қилинаётган мулкнинг ҳақиқий қийматига мувофиқ эмаслиги яққол бўлса, даъвонинг баҳосини судья белгилайди.

Даъво тақдим этилган вақтда унинг баҳосини белгилаш қийин бўлса, давлат божининг миқдорини судья дастлабки тарзда белгилайди ва кейинчалик ишни ҳал қилиш вақтида суд белгилаган даъво баҳосига мувофиқ, божнинг кам қисми ундирилади, ортиқча олинган қисми қайтарилади (ФПКнинг 106-моддаси).

Даъво талаблари оширилганда божнинг етишмаган суммаси даъво қийматининг оширилиши миқдорига қараб қўшимча тўланади.

Давлат божининг миқдори ФПКнинг 105-моддаси ва “Давлат божи ставкалари тўғрисида”ги Вазирлар Маҳкамасининг юқорида келтирилган қарорида белгиланади.¹

3-§. ИШНИНГ СУДДА КЎРИЛИШИ БИЛАН БОҒЛИҚ ЧИҚИМЛАР

Конунда кўрсатилганидек, ишни кўриш билан боғлиқ бўлган чиқимлар: гувоҳлар, экспертлар, мутахассислар, таржимонларга тўланиши лозим бўлган суммалар; жойга бориб кўздан кечириш билан боғлиқ бўлган харажатлар; алиментлар ва зарар ҳақини ундириш тўғрисидаги ишлар бўйича жавобгарни қидириш учун

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Ахборотномаси. Т., 1995. 1-2-сонлар, 34-бет.

қилинган харажатлар; суднинг ҳал қилув қарорини ижро этиш билан боғлиқ харажатлардан иборат бўлади (ФПКнинг 109-моддаси).

Гувоҳлар, экспертлар, мутахассислар ва таржимонларга тегишли бўлган суммалар улар ўз вазифаларини бажариб бўлганларидан сўнг, харажат тарафлардан ундириб олинган-олинмаганлигидан қатъи назар, суд томонидан тўланади (ФПКнинг 112-моддаси).

Меҳнат муносабатларида бўлган ходимни судда гувоҳ сифатида чақирилганида судга келиши муносабати билан ишда бўлмаган вақти учун иш жойидаги ўртача иш ҳақи сақланади.

Ходимларга мансуб бўлмаган гувоҳлар ишдан ёки одатдаги машғулотлардан қолдирилганликлари учун ҳақ олишга ҳақлидирлар. Бундай ҳолларда тўланадиган пулнинг миқдорини суд белгилайди, лекин бу ҳақда мазкур жойдаги тегишли малакали ходимнинг ўртача иш ҳақидан ортиқ бўлмаслиги керак.

ФПКнинг 113-моддасига мувофиқ гувоҳларга, экспертларга, мутахассисларга, таржимонларга тўланиши лозим бўлган пулни ёки жойга бориб кўздан кечириш харажатлари учун зарур бўлган пулни тегишли илтимос билан мурожаат қилган тараф олдиндан тўлаб қўяди. Агар бу илтимосни иккала тараф қилган бўлса ёки гувоҳларни, экспертларни, мутахассисларни, таржимонларни чақириш, жойга бориб кўздан кечириш суднинг ташаббуси билан амалга оширилса, бунинг учун керакли суммани тарафлар баб-баравар тўлайдилар. Бу қонунларда кўрсатилган суммалар суд харажатларини тўлашдан озод қилинган тарафдан ундирилмайди.

4-§. СУД ХАРАЖАТЛАРИНИ ТўЛАШДАН ОЗОД ҚИЛИШ

Суд идораларида кўриладиган фуқаролик ишлари бўйича ҳамма ҳолларда ҳам суд харажатлари ундирилавермайди.

Мустақил республикамиз қонунлари инсонпарварлик руҳида тузилганлиги суд харажатларига оид ҳуқуқий нормаларда ҳам ўз ифодасини топди. Қонунга биноан суд ёки судья тарафларнинг мулкий аҳволларига қараб, тарафларнинг бири ёки ҳар иккаласидан ҳам давлат даромадига ундириладиган суд харажатларини тўлашнинг кечиктирилишга ёки бўлиб-бўлиб тўланишига йўл қўйилиши, шунингдек бу харажатларнинг

миқдорини камайтирилиши ёхуд бу харажатларни тўлашдан бутунлай озод қилиниши мумкин.¹

Бу ҳақда ФПКнинг 110-111-моддаларига ва Давлат божи тўғрисидаги қонуннинг 4-модадасида айрим давлат бюджетида турган муассасалар, ташкилотлар ҳам давлат божини тўлашдан озод қилиниши мумкинлиги ўз ифодасини топган.

Ушбу дарсликни ўзлаштиришга енгиллик туғдириш мақсадида бож тўғрисидаги юқоридаги қонунда кимларга имтиёз берилганлигини аниқ кўрсатишни лозим деб топдик. Масалан:

а) даъвогарлар - иш ҳақини ундириб олиш тўғрисидаги даъволар ва меҳнат ҳуқуқлари муносабатларидан келиб чиқадиган бошқа талаблар юзасидан;

б) даъвогарлар - муаллифлик ҳуқуқларидан келиб чиқадиган даъволардан, шунингдек янгилик очиш, (кашфиёт) ихтиро қилиш, рационализаторлик таклифлари ва саноат намуналарига бўлган ҳуқуқлари тўғрисидаги даъволар юзасидан;

в) даъвогарлар - алимент ундириш тўғрисидаги даъволар юзасидан;

г) даъвогарлар майиб бўлишдан ёки соғлиққа етказилган бошқа шикастланишлардан, шунингдек боқувчисининг ўлимидан келиб чиққан зарарларни қоплаш тўғрисидаги даъволар юзасидан;

д) даъвогарлар - қонунга зид тарзда маҳкум этиш, жиноий жавобгарликка тортиш, маъмурий жазога тортиш орқали фуқароларга етказилган зарарни тўлаш билан боғлиқ низолар юзасидан;

е) ижтимоий суғурта идоралари ва ижтимоий таъминот идоралари жабрланувчига ёки оила аъзоларига зарар етказувчидан етказилган зарарни пенсия ёки нафақа тарзида ундириш тўғрисидаги регресс даъволар юзасидан;

ж) ижтимоий таъминот идоралари - зарар етказувчидан бензинга кетадиган харажатларнинг товон пули, таъмирлаш, автомобилотранспорт воситаларига техник хизмат кўрсатиш ва уларнинг эҳтиёт қисмлари, ногиронларни автомобилотранспорт воситаларини ҳайдашга ўргатишга кетган харажатларнинг суммаларини ундириш тўғрисидаги регресс даъволар юзасидан,

¹ Қаранг: Давлат божи тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг қонуни. Ўзбекистоннинг янги қонунлари, 7-сон. Т., "Адолат", 1993. 82-93-бетлар.

шунингдек нотўғри тўланган пенсия ва нафақа суммаларини ундириб олиш тўғрисидаги даъволар юзасидан;

з) даъвогар - шикоят туфайли етказилган моддий зарарни қоплаш тўғрисидаги даъволар юзасидан;

и) шахслар - мол-мулкни бўлиш билан боғлиқ бўлмаган никоҳни бекор қилиш тўғрисидаги ишлар бўйича шикоятлардан;

к) юридик ва жисмоний шахслар - жиноий ишлар ва алиментларни ундириш тўғрисидаги ишлар билан боғлиқ ҳужжатларни уларга берганлик учун;

д) Ўзбекистон Республикаси Меҳнат вазирлиги ва унинг маҳаллий идоралари - кўчиб борувчиларга нисбатан кўчиб бориш жойига бормаганликлари учун ёки кўчиб борган жойларини ўз ҳолича тарк этганликлари учун, кўчиб бориш билан боғлиқ бўлган харажатларни қоплаш тўғрисидаги даъволар юзасидан;

м) ҳунар-техника таълими тизимининг билим юртлари - ўқув даргоҳларини ўз ҳолича ташлаб кетган ёки улардан ҳайдалган ўқувчиларни таъминлашга давлат томонидан сарф қилинган харажатларни ундириш тўғрисидаги даъволар юзасидан;

н) Ўзбекистон Республикаси Мелорация ва сув хўжалиги вазирлиги, унинг идоралари - Ўзбекистон Республикаси ҳудудида амал қилаётган сув тўғрисидаги қонунларни бузиш натижасида давлатга етказилган зарарни қоплаш учун маблағларни давлат фойдасига ундириш тўғрисидаги даъволар юзасидан;

о) шахслар - жиноят туфайли етказилган моддий зарарни ундириб олиш тўғри эканлиги бахслашилаётган жиноий ишлар юзасидан апелляция, кассация шикоятлардан;

п) қонунда назарда тутилган ҳолларда бошқа шахсларнинг қонун билан муҳофаза қилинадиган ҳуқуқлари ва манфаатларини ҳимоя қилиб судга ариза билан мурожаат этган юридик ва жисмоний шахслар;

р) даъвогарлар - ўрмон хўжалиги даромадини ундириш тўғрисидаги ишлар юзасидан (шу жумладан, дарахтларни ўсиб турган жойида сотиш тўғрисидаги қоидаларни бузганлик учун кўрилган зарар ва жарима, шунингдек ўзбошимчалик билан дарахтларни кесганлиги, пичан ўрганлиги ва моллар ўтлаганлиги учун ундириладиган жарималар), жисмоний шахслар мулки бўлган уй-жойларни, дала-ҳовлиларни ва бошқа мулкларни маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш идоралари фондига

бепул олиб қўйиш тўғрисидаги ишлар юзасидан, шунингдек жисмоний шахслардан уларга тегишли бўлган тарихий, бадий ва бошқа жиҳатдан жамият учун аҳамиятга эга бўлган мол-мулкни олиб қўйиш тўғрисидаги ишлар юзасидан - жисмоний шахслар бу мулкка хўжасизларча муносабатда бўлган ҳолларда;

с) Ўзбекистон Республикаси молия ва солиқ идоралари барча ишлар ва ҳужжатлар юзасидан, шунингдек алоҳида ишлар бўйича судга ариза берганлик учун;

т) Ўзбекистон Республикаси давлат суғурта идоралари - мажбурий суғурта қилиш операциялари билан боғлиқ ишлар юзасидан;

у) даъвогар Ўзбекистон Республикаси ички ишлар идоралари - алиментлар ва бошқа тўловлар тўлашдан қочиб юрган шахсларни қидириш учун қилинган харажатларни ундириш тўғрисидаги ишлар юзасидан;

ф) юридик ва жисмоний шахслар - суднинг ишни тўхтатиш ёки уни қараб чиқишни қолдириш тўғрисидаги қарор ижросини кечиктириш ёки чўзиш, ижро усули ва тартибини ўзгартириш тўғрисидаги, даъвони қондириш ёки уни бошқасини қондириш билан алмаштириш тўғрисидаги ажримларни бекор қилиш ҳақидаги аризалар, янги очилган ҳолатлар муносабати билан судлов қарорини, ажримни ёки қарорни қайта кўриб чиқиш тўғрисидаги аризалар, суд томонидан белгиланган жарималарни бекор қилиш ёки камайтириш тўғрисидаги, ўтказиб юборилган муддатни тиклаш тўғрисидаги аризалар, суд ижрочисининг хатти-ҳаракатлари устидан шикоятлар, судларнинг жаримани бекор қилиш ва камайтиришни рад этиш тўғрисидаги ажрими устидан хусусий шикоятлар ҳамда суд ажрими устидан бошқа хусусий шикоятлар;

х) прокуратура идоралари - юридик ва жисмоний шахслар фойдасини кўзлаб қилинадиган даъволар юзасидан;

ц) ногиронлар жамоат ташкилотлари, уларнинг муассасалари, ўқув ишлаб чиқариш корхоналари ва бирлашмалари - ҳамма даъволар юзасидан;

ч) Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ва унинг жойлардаги идоралари - балиқчилик ва балиқ заҳираларини муҳофаза қилиш қондаларини бузиш муносабати билан балиқ хўжалигига; атроф-муҳитни ифлослантириш ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланмаслик оқибатида овчилик хўжалигига ва давлат

овчилик фондига етказилган зарар ўрнини қоплаш тўғрисидаги даъволар юзасидан;

ш) Ўзбекистон Республикаси Нафақа жамғармаси ва унинг жойлардаги идоралари - жисмоний шахслардан мажбурий тўловларни ундириш тўғрисидаги даъволар юзасидан келиб чиқадиган ишлар юзасидан умумий судларга бож тўлашдан озод қилинадилар.

Даъвогарнинг талаблари суд томонидан қаноатлантирганида, у фуқаролик ишининг юритилиши туфайли қилган харажатларнинг тўланишини талаб қилишга ҳақли. Бундай харажатлар жавобгарнинг даъвогар олдидаги мажбуриятларини ихтиёрий равишда бажармагани ва шу туфайли даъвогар муайян суд харажатларини қилишга мажбур бўлганлиги учун бу харажатлар жавобгар ҳисобидан ундирилиши лозим. Худди шунингдек, жавобгар ҳам агар даъвогарнинг унга нисбатан қилган даъво талаблари рад қилинса, иш юзасидан қилган харажатларнинг даъвогар томонидан ўзига тўлашини талаб қила олади.

ФПКнинг 116-117-моддалари мазмунига кўра, суд харажатлари (давлат божи ва суд чиқимлари) суд ажрими бўйича қуйидагича йўсинда тақсимланади:

Ҳал қилув қарори қайси тарафнинг фойдасига чиқарилган бўлса, суд шу тарафга иккинчи тарафдан, гарчи бу тараф давлат даромадига тушадиган суд харажатларини тўлашдан озод этилган бўлса-да, иш бўйича қилинган ҳамма харажатларни ундириб беради.

Агар арз қилинган талаблар қисман қаноатлантирилган бўлиб, ушбу моддада кўрсатилган суммалар жавобгардан даъвогарга талабларнинг суд қаноатлантирган қисмига мутаносиб равишда, жавобгарга эса даъвогардан у арз қилган талабларнинг рад этилган қисмига мутаносиб равишда ундириб берилади.

Ушбу моддада баён қилинган қоидалар апелляция, кассация шикоят ва назорат тартибида протест келтиришни сўраб ариза берганда тарафлар тўлаган давлат божига ҳам тааллуқлидир.

Агар юқори турувчи суд ишни янгидан кўриб чиқиш учун юбормай, чиқарилган ҳал қилув қарорини ўзгартирса ёки янги ҳал қилув қарори чиқарса, у суд харажатлари тақсимотини ҳам тегишлича ўзгартиради (ФПКнинг 116-моддаси).

Давлат органлари ва бошқа органлар, шунингдек, мансабдор шахсларнинг хатти-ҳаракатлари (қарорлари) устидан берилган

шикоят ва аризани кўриш билан боғлиқ чиқимлар суд томонидан, башарти суд фуқаронинг шикояти ёки аризасини қаноатлантиришни рад этиш ҳақида ҳал қилув қарорини чиқарса, ана шу фуқаронинг зиммасига ёки агар органлар ёки мансабдор шахс хатти-ҳаракатларининг ғайриқонунийлигини аниқлаган бўлса, ана шу орган ёки мансабдор шахс зиммасига юклаш мумкин. (ФПКнинг 117-моддаси).

ФПКнинг 118-моддасида кўрсатилганидек, даъвогар арз қилган талабларидан воз кечса, унинг харажатларини жавобгар тўламайди. Лекин талаб қўйилгандан сўнг уларни жавобгар ихтиёрий равишда қаноатлантирганлиги натижасида даъвогар ўз талабларидан воз кечган бўлса, суд даъвогарнинг илтимоси бўйича унинг иш юзасидан қилган ҳамма суд харажатларини жавобгардан ундириб беради.

Агар тарафлар келишув битими тузиш вақтида харажатларини тақсимлаш тартибини назарда тутмаган бўлсалар, суд бу масалани ФПКнинг 114, 116 ва 120-моддаларига мувофиқ равишда ҳал қилади.

Фойдасига ҳал қилув қарори чиқарилган тарафга суд иккинчи тарафдан иштирок этган адвокатнинг ёрдами учун қилинган харажатлар оқилона миқдорда ундириб берилади.

Агар ўрнатилган тартибга мувофиқ тарафга адвокатнинг ёрдами бепул кўрсатилган бўлса, бу сумма бошқа тарафдан адвокатлар бюроси (хайъати, фирмаси) фойдасига ундириши мумкин.

Адвокатлар томонидан кўрсатилган юридик ёрдам учун тўланадиган ҳақнинг миқдори ва қандай ишлар бўйича бепул юридик ёрдам кўрсатилиши Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланган тартибда давлат ҳисобидан амалга оширилади.¹

Аксарият ҳолларда даъвогар ва жавобгарлар судда инсофли равишда ҳаракат қиладилар. Аммо баъзан аксинча ҳоллар ҳам юз беради.

Жавобгарга нисбатан даъво нотўғри қўзғатилганда унинг шу муносабат билан қилган харажатлари тўла ҳажмда қайтарилиши лозим.

¹ Қаранг: Адвокатура тўғрисидаги Ўзбекистон Республикасининг қонуни. (11-модда). Ўзбекистоннинг янги қонунари, 15-сон. Т., "Адолат", 1997. 60-бет.

Прокурорнинг, шунингдек, бошқа шахслар ҳуқуқларини ҳамда қонун билан қўриқланадиган манфаатларини ҳимоя қилишни сўраб судга мурожаат қилган давлат бошқарув органлари, ташкилотлар ва айрим фуқароларнинг арз талаблари бутунлай ёки қисман рад қилинганда, жавобгарнинг суд харажатлари унга бюджет маблағлари ҳисобидан тўлиқ ёки даъвогар арз қилган талабларнинг рад қилинган қисмига мутаносиб равишда қайтариб берилади.

Талабларни қаноатлантириш рад этилганда суд томонидан жалб қилинган жавобгарнинг суд харажатлари унга бюджет маблағлари ҳисобидан қайтарилади.

Мол-мулкни хатлашни бекор қилиш тўғрисидаги даъво қаноатлантирилганда, даъвогарнинг суд харажатлари унга бюджет маблағлари ҳисобидан қайтарилади (ФПКнинг 119-моддаси).

Амалдаги қонунда кўрсатилганидек, ишни кўриш билан боғлиқ бўлган ва даъвогар тўлашдан озод қилинган суд чиқимлари ҳамда давлат божи даъвогардан арз қилинган талабларнинг қаноатлантирилган қисмига мутаносиб равишда давлат даромадига ундирилади.

Агар арз қилинган талаблар қисман қаноатлантирилган, жавобгар эса, суд харажатларини тўлашдан озод қилинган бўлса, суднинг ишни кўриш билан боғлиқ чиқимлари суд харажатларини тўлашдан озод қилинмаган даъвогардан талабларининг рад этилган қисмига мутаносиб равишда давлат даромадига ундирилади.

Агар ҳар икки тараф ҳам суд харажатларини тўлашдан озод қилинган бўлса, суднинг ишни кўриш билан боғлиқ чиқимлари давлат ҳисобига ўтказилади.

Жавобгарни қидириш эълон қилинган бўлса, суд қидирув иши бўйича қилинган харажатларни жавобгардан давлат даромадига ундирилади.

Фуқаролик ишларининг судда кўрилиши ва чиқарилган қарорларнинг ижро этилиши давомида суд харажатлари тўғрисида келиб чиқадиган ҳамма масалаларни суд ўз ажримлари билан ҳал қилади. Бу ажримлар устидан белгиланган тартибда хусусий шикоят берилиши ёки хусусий протест келтирилиши мумкин (ФПКнинг 121-модда).

Фуқаролик процессининг иштирокчилари ўзларига қонун билан юкланган барча процессуал мажбуриятларини қоида бўйича ихтиёрий равишда ва виждонан бажарадилар. Агар ишда иштирок этувчи шахслар процессуал мажбуриятларини бажармасалар, бундай ҳолларда суд муайян жазоларни, яъни процессуал таъсир этиш чораларини қўллашга мажбур бўлади. Бундай жазо (таъсир этиш чораси) асосан суд жарималари шаклида татбиқ этилади.

Фуқаролик процессуал таъсир чораларини маъмурий ва бошқа тартибда солинадиган жарималар билан аралаштирмаслик лозим.

Суд жарималари деб, процессуал мажбуриятларни ёки суд мажлисидаги тартибни бузишда айбли бўлган шахсларга, қонунда кўрсатилган ҳолларда пул билан белгиланган процессуал таъсир этиш чорасига айтилади.

Суд томонидан жарималар солиниши ҳоллари ва унинг миқдори ФПКнинг 75, 81, 86, 166, 176, 253, 381-моддаларида кўрсатилган. Суд қонунда кўрсатилган ҳоллардан ташқари ва белгиланган суммадан ортиқ жарима солишга ҳақли эмас. Жарималарнинг миқдори юқорида келтирилган қонунларга биноан ундирилади. Аммо қарздорни муайян ҳаракатлар қилишга мажбур этадиган суд ҳал қилув қарорининг бажарилмаганлиги учун солинадиган жарималарнинг миқдори ФПКнинг 381-моддасида кўрсатилишича, бошқа ҳаракатлар учун солинадиган жарималарга нисбатан бирмунча кўпроқ белгиланган.

Суд мажлисига узрсиз сабаблар бўйича келмаган гувоҳларга, суд чақириғи бўйича келмаган ёки фикр билдиришдан бош тортган ёхуд атайин ёлғон фикр берган экспертларга, мутахассисларга нисбатан қонунда қанча миқдорда жарима солиниши мумкинлиги кўрсатилган (ФПКнинг 86, 91-моддалари).

Суд чақириғи бўйича кела олмасликнинг сабаби узрли бўлиши судга аввалдан маълум қилиниши керак, акс ҳолда судда ҳозир бўлмаслик сабаби узрсиз деб кўрилади. Суд талаб қилган далилларнинг ишда иштирок этувчи шахслар томонидан узрсиз сабаблар бўйича келтирилмаслиги, шунингдек, уларнинг умумий ёки белгиланган муддатга келтириш мумкин бўлмаслиги тўғрисида судга хабар бермаганлик учун айбли шахсларга, шу жумладан мансабдор шахсларга ҳам, энг кам иш ҳақининг беш

бараваригача миқдорда жарима солиш мумкин. Ашёвий далилларни етказиб бермаганлик учун ҳам (ФПКнинг 81-моддасида) жарима солиниши кўзда тутилган.

Даъвони таъминлаш юзасидан қўрилган чоралар бузилганида айбдор шахсларга суд ажрими бўйича жарима солиниши мумкин (ФПКнинг 249, 253-моддалари).

Суд қарори ўз вақтида ва лозим даражада ижро этилмаганида, жумладан ижро этиш қондасида кўрсатилган талаблар, суд томонидан узрсиз деб топилган бўйича бажарилмаганида ҳам айбли шахслар суд ижросининг тавсияси бўйича жаримага тортилишлари мумкин. Чунончи, суд ижрочиси талабларининг бажарилмаганлиги учун; қарздорнинг муайян ташкилотда хизматда бўлиши ва унинг қанча миқдорда иш ҳақи олиши тўғрисида мансабдор шахслар ёки фуқаролар томонидан маълумотлар бермаслиги; суд ижрочисининг талаби бўйича қарздорларга тегишли суммалардан муайян ҳақни ушлаб қолмаслик ёки қарздорнинг ишдан бўшаб кетганлиги тўғрисида маълумот бермасдан, ижро варақасини суд ижросига қайтармаганлик; қарздорга тегишли мулк ёки пулларнинг бошқа шахсларда бўлиши тўғрисида суд ижрочисига маълумот бермаганлик, шунингдек, уларни, суд ижрочисининг ман этишига қарамай, суд томонидан узрсиз деб топилган сабаблар бўйича қарздорларга берганлик учун қонунда белгиланган миқдорда жарима солиниши мумкин.

Қарздорни муайян мулк ёки пулни топшириш билан боғлиқ бўлмаган маълум ҳаракатларни қилишга, масалан, рухсатсиз қурилган уй-жойни бузишга, болани тарбияга беришга ва шу каби бошқа ҳаракатларни қилишга мажбур этадиган суднинг ҳал қилув қарори бажарилмаганида қарздорни жаримага тортиш учун сабаб бўлиши мумкин.

Қарздор ҳал қилув қарорини ижро этиш учун белгиланган муддатларни иккинчи марта ва ундан кейин ҳам бузса, яна такрор жаримага тортилади. Лекин бундай ҳолларда жариманинг суммаси энг кам иш ҳақининг беш баравари миқдоридан ошмаслиги керак (ФПКнинг 381-моддаси). Жариманинг тўланиши қарздорнинг суднинг ҳал қилув қароридан кўрсатилган ҳаракатларни бажариш мажбуриятидан озод қилмайди.

Ташкилотларнинг мансабдор шахсларига суд томонидан солинган жарималар уларнинг шахсий маблағларидан ундирилади (ФПКнинг 123-моддаси).

Жарима солиш тўғрисидаги суд ажримининг нусхаси жаримага тортилган шахсга тезлик билан юборилади. Бу шахс суд ажримининг нусхасини олиши билан беш кун муддат ичида жарима солган суддан жаримани олиб ташлаш ёки камайтириш тўғрисида илтимос қилиши мумкин. Бу тўғридаги ариза жарима солинган шахс чақирилиб, очиқ суд мажлисида кўрилади. Лекин бу шахснинг келмаслиги аризани кўриш учун тўсқинлик қилмайди.

Суднинг жаримадан озод қилиши ёки унинг миқдорини камайтиришни рад этиш тўғрисидаги ажрими устидан хусусий шикоят берилиши ёки хусусий протест келтирилиши мумкин (ФПКнинг 125-моддаси).

Ў Н Б И Р И Н Ч И Б О Б

ФУҚАРОЛИК ПРОЦЕССУАЛ МУДДАТЛАР

1-§. ПРОЦЕССУАЛ МУДДАТЛАР ТУШУНЧАСИ ВА ТУРЛАРИ

Фуқаролик ишлари судларда белгиланган муддатларда кўрилади ва ҳал қилинади. Қонун (ФПКнинг 4-моддаси)да фуқаролик ишларини тўғри ва ўз вақтида кўриш лозимлиги кўрсатилган.

Ҳуқуқни ҳимоя қилиш юзасидан суд фаолиятининг суствлик билан амалга оширилиши фуқаролик ишида иштирок этувчи тарафларнинг қонуний ҳуқуқларининг бузилишига олиб келиши мумкин. Шу туфайли Республика Олий суди ўзининг бир қатор Пленум қарорларида айрим фуқаролик ишларини, хусусан, алиментлар ундириш, етказилган зарар ҳақини ундириш тўғрисидаги ишларнинг судларда кўрилишида сарсонгарчиликка йўл қўймаслик, процесснинг чўзилишига ва нотўғри олиб борилишига қаратилган ҳар қандай ҳаракатларнинг олдини олиш зарурлиги таъкидланган.¹

Республика Олий суди “Фуқаролик ишларини биринчи инстанция судида кўрилишда процессуал қонунларнинг қўлланиши тўғрисида”ги Пленум қарорида судлар процессуал

¹ Қаранг: Қонун номи билан. Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Ахборотномаси. 1998. 3-сон, 16-40-бетлар.

муддатларга риоя қилиш лозимлигини таъкидлаб, суд қарорларининг ижросини ва фуқаролик ишларини қонун билан белгиланган муддатда кўришга қаттиқ риоя қилишлари зарур - деб кўрсатма берди.¹

Фуқаролик ишларининг ўз вақтида кўрилиши муҳим процессуал ҳаракатларни бажариш учун муайян муддатлар белгилаш билан таъминланади. ФПКнинг 126-моддасида кўрсатилишича, процессуал ҳаракатлар қонунда белгиланган муддатларда бажарилади. Процессуал муддатлар қонунда белгиланмаган ҳолларда, уларни суд тайинлайди.

Бинобарин, процессуал муддатлар деб, фуқаролик ишларини судда кўриш ва ҳал қилиш учун қонун билан белгиланган ёки суд томонидан тайинланган муддатларга айтилади.

Иш кўриш билан боғлиқ бўлган процессуал муддатларнинг турлари тўғрисида шуни айтиш керакки, қонун фуқаролик ишларини кўришнинг умумий муддатини бир ой деб белгилайди. Махсус муддатлар кўриладиган ишларнинг турларига қараб ҳар хил белгиланади. Чунончи, ФПКнинг 131-моддасида белгиланишича, фуқаролик ишлар бўйича ариза қабул қилинган кундан бошлаб куйидаги муддатларда:

майиб бўлиш ёки соғлиққа бошқача шикаст етганлиги, шунингдек боқувчининг ўлими натижасида кўрилган зарарнинг ўрнини қоплаш тўғрисидаги ишлар ҳамда меҳнатга доир ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган талаблар бўйича кўз-ғатилган ишлар, башарти тарафлар бир туман ёки шаҳарда жойлашган бўлса, биринчи инстанция суди томонидан судда кўришга тайёрлаб бўлинган кундан эътиборан ўн кундан кечиктирмай, бошқа ҳолларда эса йигирма кундан кечиктирмай кўрилиши лозим (ФПКнинг 131-моддаси);

нотариусларнинг ҳаракатлари устидан шикоятлар йигирма кунлик муддатдан кечиктирмай берилиши лозим (ФПКнинг 273-моддаси).

Қонунда (масалан, ФПКнинг 23, 65, 223, 273 ва бошқа моддаларида) айрим процессуал ҳаракатларни бажариш, чунончи: суд топшириқларини, суд ҳал қилув қарори ва ажримларининг нухаларини тарафларга ва учинчи шахсларга юбориш, суд мажлиси баённомасига изоҳлар (ёзма фикр)

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Бюллетени. 1989. 3-сон, 13-бет.

бериш ва бу изоҳларни кўриш ҳамда бошқа процессуал ҳаракатларни бажариш учун муддатлар белгиланган. Давлат органлари ва бошқа органлар, шунингдек мансабдор шахсларнинг хатти-ҳаракатлари (қарорлари) устидан судга шикоят бериш учун ҳам муайян муддат белгиланган. Бу муддат давомида манфаатдор шахслар ўз шикоятини беришлари мумкин (ФПКнинг 269, 273-моддалари).

Меҳнатга оид низоларнинг кўрилиши тўғрисидаги судга ёки меҳнат низолари комиссиясига мурожаат этиш, масалан, ишга тиклаш низолари бўйича - ходимга у билан меҳнат шартномаси бекор қилинганлиги ҳақидаги буйруқнинг нусхаси берилган кундан бошлаб бир ой; ходим томонидан иш берувчига етказилган моддий зарарни тўлаш ҳақидаги низолар бўйича - зарар етказилганлиги иш берувчига маълум бўлган кундан бошлаб бир йил; бошқа меҳнат низолари бўйича - ходим ўз ҳуқуқи бузилганлигини билган ёки билиши лозим бўлган кундан бошлаб уч ой белгиланган.

Меҳнат қонунларида, ходимнинг соғлиғига етказилган зарарни қоплашга доир низолар бўйича судга мурожаат қилиш учун муддат белгиланмаганлиги инсон манфаатларини ҳимоя қилишга қаратилган ҳуқуқий меъёр эканлигига эътибор бериш лозим.¹

Суднинг хусусий ажрими; баённома юзасидан ёзма фикр билдириш; жаримадан озод қилиш ёки унинг миқдорини камайтириш; қўшимча ҳал қилув қарори; ҳужжатни сақловчининг мажбурияти; апелляция, кассация шикояти бериш (протест келтириш) муддати; янги очилган ҳолатлар бўйича ариза бериш; ижро варақасини ижрога топшириш муддатининг узилиши; ижро варақасини ижрога топширишнинг ўтказиб юборилган муддатини тиклаш; ҳал қилув қарорининг қайтарма ижроси ФПКнинг 19, 23, 124, 214, 270, 304, 320, 364, 377, 378, 379, 382, 385-моддаларида ўз ифодасини топган.

ФПКнинг 383-моддаси ҳам процессуал характердаги муддатлардир.

Суд даъво аризаларининг камчиликларини тузатиш, далиллар келтириш учун ҳам муддатлар белгилайди. Ишнинг

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодекси. Т., "Адолат", 1996. 122-бет.

кўрилиши қолдирилгандан сўнгра унинг яна қайта кўрилиши учун муайян кун тайинланади.

Суд ҳал қилув қарорлари ва ажримларини ижро этиш муддатлари қонунда кўрсатилмаган бўлса, бундай муддатлар суд ижрочиси томонидан тайинланади. Чунончи, суд ижрочиси ҳал қилув қарорини ихтиёрий равишда ижро этиш, хатланган (арест солинган) мулкни сотиш муддатларини белгилайди.

Процессуал муддатлар одатда процессуал ҳаракатлар бажарилиши мумкин бўлган давр эътиборга олиниб, аниқ календарь куни билан белгиланади. Шу билан бирга бошқача тарзда ҳам белгиланиши мумкин, масалан, ФПКнинг 126-моддаси 2-қисмида кўрсатилганидек, албатта содир бўлиши мумкин бўлган воқеани ёки ҳаракатни кўрсатиб ёхуд муайян даврни кўрсатиб белгилаши мумкин. Кейинги ҳолларда ҳаракат бутун давр мобайнида бажарилиши мумкин. Чунончи, учинчи шахслар суд томонидан ҳал қилув қарори чиқарилгунча ишга киришишлари (ФПКнинг 44-45-моддалари), жавобгар иш юзасидан суд ҳал қилув қарорини чиқаргунга қадар даъвогарга қарши даъво қўзғатиши мумкин бўлади (ФПКнинг 246-моддаси).

Айрим ҳолларда процессуал ҳаракатларни қилиш вақти суд томонидан аниқ календарь санасини кўрсатиш, масалан, иш кўриладиган кунни ва бошқа процессуал ҳаракатларни бажариш кунини кўрсатиш йўли билан белгиланади. Муддатларнинг бундай аниқ кўрсатилиши тарафларга ўз манфаатларини ҳимоя қилиш учун тайёрланиш имкониятини ҳам беради. Процессуал муддатларни ҳисоблаш қондаси ФПКнинг 127-моддасида белгиланган. Унда кўрсатилишича, процессуал муддатлар йиллар, ойлар ёки кунлар билан ҳисобланади. Муддатнинг ўтиши календарь сананинг ёки муддатнинг бошлангани деб белгиланган воқеа юз берган куннинг эртасидан бошланади.

Йиллар билан ҳисобланадиган муддат унинг охириги йилининг тегишли оyi ва кунда тамом бўлади.

Ойлар билан ҳисобланадиган муддат тегишли ойда ва муддатнинг охириги ойининг тегишли кунда тамом бўлади.

Агар ойлар билан ҳисобланадиган муддатнинг охири тегишли куни бўлмаган ойга тўғри келса, муддат шу ойнинг охириги кунда тамом бўлади. Бу муддатнинг охириги куни иш куни бўлмаган кунга тўғри келган тақдирда ундан кейинги биринчи иш куни муддатнинг тамом бўлиш куни ҳисобланади.

Муддати белгиланган процессуал ҳаракат муддатнинг охириги кунни соат йигирма тўртгача бажарилиши мумкин.

Агар процессул ҳаракат судда бажарилиши лозим бўлса, белгиланган қоидаларга мувофиқ судда иш тугаган соатда муддат тамом бўлган ҳисобланади.

Агар ариза, шикоят, ҳужжатлар ёки пул суммаси муддатнинг охириги кунни соат йигирма тўртгача алоқа ташкилотига топширилган бўлса, муддат ўтмаган ҳисобланади.

Процессуал муддатларни ўтказиб юбориш оқибатлари ФПК-нинг 128-моддасида кўрсатилган. Унда айтилишича, процессуал ҳаракатларни бажариш ҳуқуқи қонунда белгиланган ёки суд тайинлаган муддатнинг ўтиши билан бекор бўлади. Процессуал муддатлар ўтгандан сўнг берилган аризалар, шикоятлар ва ҳужжатлар кўрилмайди.

2-§. ПРОЦЕССУАЛ МУДДАТЛАРНИНГ ТЎХТАТИБ ТУРИЛИШИ, УЗАЙТИРИЛИШИ ВА ТИКЛАНИШИ

Процессуал муддатларнинг ўтиши иш юритишнинг тўхтатиб турилиши (ФПКнинг 129, 377, 378-моддалари) ёки ижро ҳаракатларининг тўхтатилиши билан боғлиқдир. Юритилаётган ишнинг тўхтатиб турилиши билан ҳануз ўтмаган ҳамма процессуал муддатларнинг ўтиши ҳам тўхтатилади. Бу ҳолда муддат тўхтатилишининг бошланғич пайти фуқаролик ишининг тўхтатилиши тўғрисидаги ажримнинг чиқарилиши ёки кучга кириши вақти бўлмай, балки ишни тўхтатиб туриш учун асос бўлган ҳолатларнинг вужудга келиши факти ҳисобланади.

Фуқаролик ишининг юритилиши қайтадан бошланган кундан эътиборан процессуал муддатларнинг ўтиши давом этади. Ишда иштирак этувчи шахслар қонунда белгиланган муддатни суд узрли деб топган сабаблар билан ўтказиб юборган бўлсалар, бу муддат тиклаб берилиши мумкин.

Муддатнинг ўтказилиши сабаби ишнинг аниқ ҳолатларига қараб суд томонидан узрли деб топилиши мумкин. Чунончи, даъвогар ёки жавобгар учун оғир ҳолатларнинг юз бериши (бемор бўлиши, яқин кишиларнинг ўлими ёки касал бўлиши каби ҳолатлар) суд томонидан узрли сабаблар деб топилади. Шунингдек, хизмат сафарида бўлиши ҳам муддатнинг ўтказилишида узрли сабаб деб топилиши мумкин. Суд бундай ҳолларда ишда иштирак этувчи шахсларнинг ўтказилган муддатни тиклаш

тўғрисидаги аризасида кўрсатилган ҳолатларнинг қанчалик узрли бўлишини ҳам эътиборга олади. Муддатнинг тикланиши тўғрисидаги суднинг ажрими тегишли равишда асослантирилган бўлади.

Ўтказиб юборилган муддатни тиклаш тўғрисидаги ариза процессуал ҳаракат қилиниши ёки ҳужжат топширилиши лозим бўлган судга берилади ва ишда иштирок этувчи шахслар хабардор қилинган ҳолда суд мажлисида кўриб чиқилади. Бироқ бу шахсларнинг келмаслиги суд олдида қўйилган масалани ҳал қилиш учун тўсқинлик қилмайди.

Ўтказиб юборилган процессуал муддатни тиклаш тўғрисида ариза бериш билан бир вақтда, муддати ўтказиб юборилган ҳаракат бажарилиши ёки ҳужжат топширилиши лозим.

Ўтказиб юборилган процессуал муддатни тиклашни рад этиш тўғрисида суд чиқарган ажрим устидан хусусий шикоят берилиши ёки хусусий протест келтирилиши мумкин (ФПК-нинг 130-моддаси).

Суд томонидан тайинланган муддатлар тарафларнинг ва ишда иштирок этувчи бошқа шахсларнинг илтимоси бўйича, прокурорнинг аризаси бўйича ва суднинг ўз ташаббуси билан ҳам узайтирилиши (кечиктирилиши) мумкин.

Процессуал муддатнинг узайтирилиши муайян процессуал ҳаракатлар қилиш учун янги муддатнинг тайинланишидир, суд томонидан тайинланган муддатлар ҳам узайтирилиши мумкин.

Суд томонидан муддатнинг узайтирилиши (кечиктирилиш), масалан, ФПКнинг 140-моддасида кўрсатилганидек, жавобгарни қидириш назарда тутилган ҳолларда, ҳал қилув қарорининг ижросини кечиктириш суд мажлисида тарафлар иштирокида ҳал қилинади.

Ў Н И К К И Н Ч И Б О Б

ФУҚАРОЛИК ИШЛАРИНИНГ СУД ВА БОШҚА ОРГАНЛАРГА ТААЛЛУҚЛИЛИГИ

1-§. ТААЛЛУҚЛИЛИК ТУШУНЧАСИ

Фуқаролик ишларининг тааллуқлилиги деганимизда бундай ишларни кўриш ва ҳал қилиш вазифаси қонун билан муайян давлат органи ёки жамоат ташкилотига юклатилганлиги тушунилади.

Маълумки, суд, прокуратура, ҳокимликларнинг бўлимлари, касба уюшмаси ташкилотлари, ҳакамлар суди ва фуқаролик ишларини кўриш ва ҳал қилишга ваколатли бўлган бошқа ташкилотлар фуқаролик ишларини кўрувчи ва ҳал қилувчи органлар ҳисобланади.

Бинобарин, бирон-бир фуқаролик даъво талаблари қўзғатилганда масалани ҳал қилиш вазифаси қайси бир давлат органига ёки жамоат ташкилотига юклатилгани, яъни бу масалани ҳал қилиш ҳуқуқи мазкур органга (ташкилотга) тегишли бўлиш-бўлмаслигини ёки бошқа органга мурожаат қилиш лозим бўлишлигини билиш керак бўлади.

Судлов тушунчаси икки маънода англашилади. Судлов, биринчидан, айрим фуқаролик ишларининг кўрилиши ва ҳал қилиниши суд органларига тааллуқли бўлишлигини, иккинчидан, судлов ягона суд тизимига кирадиган судларнинг туманлараро, туман (шаҳар), вилоят, республика Олий судларининг) қайси бири муайян фуқаролик ишини кўриш ва ҳал қилишга ваколатли бўлишини билдиради (кейинги маънодаги тушунча тўғрисида шу китобнинг 13-бобида гапирилади).

Давлат ҳокимияти органи ҳисобланган суд қонун билан ўзига тааллуқли фуқаролик ишларинигина кўриш ва ҳал қилишга ҳақли. Бинобарин, судга тааллуқлилиқ тушунчаси муайян суд органининг ваколатига кирадиган ишларнигина ўз доирасига олади. Бундай кўриладиган ва ҳал қилинадиган ишларнинг доираси маъмурий ва бошқа органларнинг ваколат доирасини суд органларининг ваколатидан ажратади.

Фуқаролик ишларининг қандай туркумлари судга доир бўлишлиги ва қайси бири бошқа органларга (хўжалиқ судига, маъмурий органларга, ҳакамлар судларига, касба уюшмасига ва ҳоказоларга) тааллуқли бўлишлигини қонун белгилайди.¹

Аксарият фуқаролик ишларининг кўрилиши ва ҳал қилиниши қонун ҳужжатлари (Ўзбекистон Республикасининг Судлар тўғрисидаги қонун ва ФПК) билан суд органларига тааллуқли бўлиши белгиланган.

Тааллуқлилиқ ва судловликнинг белгиланишида биринчи инстанция судлари ҳисобланган судларнинг ҳуқуқий доираси

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Ахборотномаси. Т., 1992, 2-сон, 22-бет.

назарда тутилади. Фуқаролик ишларининг судларга тааллуқли эканлиги ФПКнинг 31-моддасига мувофиқ қуйидагилардан иборат:

1) тарафлардан ҳеч бўлмаганда биттаси фуқаро бўлган низоларга доир ишлар, қонунда бундай низоларни ҳал қилиш хўжалик суди ёки бошқа органларга топширилган ҳоллар бундан мустасно;

2) ушбу Кодекснинг 279-моддасида санаб ўтилган алоҳида тартибда қўриладиган ишлар;

3) қонун билан судларнинг ваколатига берилган бошқа ишлар.

Бундай ишларга:

- фуқаролик, оила, меҳнат, уй-жой ҳуқуқий муносабатларидан келиб чиқадиган низоларга оид ишлар, давлат органлари ва бошқа органлар, шунингдек мансабдор шахсларнинг хатти-ҳаракат (қарор)лари устидан берилган шикоят ва аризалар тўғрисидаги ишлар (ФПКнинг 26-29-боблари);

- чет эл фуқаролари, фуқаролиги бўлмаган шахслар ёки чет эл фуқаролари ва ташкилотлари иштирок этаётган ишлар ва бошқалар кирази.

Қонунда бошқа баъзи ишлар ҳам судлар ваколатига киритилганлиги кўрсатилган. Жумладан, судларга фуқаролик ишларининг тааллуқлилиги тўғрисидаги умумий қоидада (ФПКнинг 32-моддасида) бир-бири билан боғлиқ бўлиб, баъзилари судга, баъзилари эса, хўжалик судларига тааллуқли бўлган бир қанча талаблар бирлаштирганида, бу талабларнинг ҳаммаси умумий судда қўрилиши кераклиги кўрсатилган.

Қонунда ёки бошқа ҳуқуқий ҳужжатларда фуқаролик ишларининг судга тааллуқлилиги кўрсатилган бўлиши мумкин. Масалан, шаън ва қадр-қимматни пастга урувчи маълумотларни рад этиш ҳақидаги талаблар, маълумотлар қандай шакл ва методда тарқатилганлигидан қатъи назар, судга тааллуқлилиги белгиланган.¹

Қонунда ёки халқаро битимларда кўзда тутилган ҳолларда фуқаролик ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиққан низоларни ҳал қилиш тарафларнинг ўзаро келишувлари бўйича ҳакамлар судига топширилиши мумкин.

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Ахборотномаси. 1992. 3-сон, 19-бет.

Фуқаролар ўртасида келиб чиққан баъзи низоларнинг ҳакамлар (холислар) суди томонидан кўрилиши тартиби ҳакамлар суди тўғрисидаги Низомда белгиланган.

2-§. ФУҚАРОЛИК ИШЛАРИНИНГ ҚАЙСИ ОРГАНГА ТААЛУҚЛИ БЎЛИШЛИГИНИ БЕЛГИЛАШ АСОСЛАРИ

Фуқаролик ишларининг суд, хўжалик суди ва маъмурий идораларга тааллуқли бўлишлиги - фуқаролик ҳуқуқий низони вужудга келтирган ҳуқуқий муносабатларга ва низолашувчи шахсларнинг таркибига қараб белгиланади.

Агар низо фуқаролик, оила, меҳнат ёки уй-жойга оид ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиққан бўлса ва низолашувчи тарафлардан бири фуқаро ёки ташкилот бўлса, ишнинг кўрилиши ва ҳал қилиниши судларга тааллуқли бўлади.

Суд амалиётида баъзи ҳолларда судлар ўзларига тааллуқли ишларни иш юритишга қабул қилмай, даъво аризаларини рад этиш ёки, аксинча, тегишли бўлмаган ишларни қабул қилишдек мисоллар учрайди. Масалан, суд касаба уюшмаси қўмитасига нисбатан назорат инстанцияси эмаслиги, унинг қарорларига юридик баҳо бера олмаслиги, уларни ўзгартира олмаслиги ёки бекор қила олмаслиги тўғрисида ҳамда касаба уюшмаси қўмитасининг қарорлари тўғрисидаги низолар судларга тааллуқли эмаслиги тўғрисида тушунтириш берилган.¹

Агар низо ташкилотлар, жамоа бирлашмалари ўртасидаги ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиққан бўлса, низо қоида бўйича хўжалик судларига тааллуқли бўлади.

Агар низо давлат ҳуқуқи, маъмурий, молия ёки ер ҳуқуқи меъёрлари билан тартибга солинадиган маъмурий ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиққан бўлса, бундай низода қатнашувчилар таркибидан қатъи назар, иш тегишли маъмурий идоралар томонидан ҳал қилинади.

Қонун юқорида келтирилган умумий қоидалардан икки турдаги истиснони белгилайди. Бир томондан, фуқаролик ҳуқуқий характердаги баъзи низолар суд ва хўжалик судларига тааллуқли бўлмай маъмурий органлар ваколатига берилган. Масалан, турар жойни ўзбошимчалик билан эгаллаган

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Бюллетени. Т., 1990. 2-сон, 36-37-бетлар.

фуқарони кўчириш тўғрисидаги фуқаролик иши маъмурий тартибда (судда кўрилмасдан) прокуратура органида ҳал қилинади. Ширкат хўжалиги билан маҳсулот олувчи ташкилот ўртасидаги низо хўжалик судида ҳал бўлиши кўрсатилган ва ҳоказо.

Иккинчи томондан, фуқаролик ҳуқуқий характерда бўлмаган баъзи ишлар, масалан, сайловчилар рўйхатида нотўғри маълумотлар берилганлиги тўғрисида тушган шикоятлар, фуқароларнинг мулклари ҳисобидан ҳақ ўндириш, айрим юридик фактларни белгилаш тўғрисидаги ва шу каби бошқа ишлар аксинча, судларга тааллуқли эканлиги қонунда белгилаб қўйилган.

Судларга тааллуқли ишларнинг баъзи туркумлари муайян шартлар бўлгандагина, чунончи: низолар судга қадар бирон-бир ташкилотда кўрилиши тўғрисида қонунда белгиланган тартибга риоя қилганидагина судда ҳал этилиши учун қабул қилиниши мумкин. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 1992 йил 19 июндаги “Суд амалиётида фуқаролар ва ташкилотларнинг шаън ва қадр-қимматини ҳимоя қилиш ҳақидаги қонунларни қўллаш тўғрисида”ги қарорининг 2-бандида “Судлар шаън ва қадр-қимматни ҳимоя қилиш ҳақидаги аризаларни иш юритишга қабул қилишга қадар низоли судсиз кўриш тартибига риоя қилишлари лозимлиги кўрсатилган.

Агар фуқаро ёки ташкилот ишни дастлаб судсиз ҳал қилиш юзасидан белгиланган тартибга риоя қилмаслик, аризани қабул қилишни рад этишга, борди-ю иш фуқаролик иш юритишига қабул қилинган бўлса, уни кўрмасдан қолдиришга асос бўлиши мумкин”.¹ Ёки темир йўл транспорти билан юк ташишдан келиб чиққан даъволар бўйича фуқаролик ишлари фақат даъвогар талаб қилиш (претензион) тартибга риоя қилган ҳолдагина, яъни агар даъвогар жавобгарга ўз талаби билан бевосита мурожаат қилгани ҳолдагина, суд томонидан кўриш учун қабул қилиниши мумкин.

Ёки меҳнат ҳуқуқий муносабатларидан келиб чиқадиган ишларда асоссиз ҳукм қилинганлиги ёки мансабдан четлаштирилганлиги, асоссиз жиноий жавобгарликка

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Ахборотномаси. 1992, 3-сон, 19-бет.

тортилганлиги муносабати билан фуқаронинг олдинги ишини (мансабини) бериш ҳақидаги талабини фуқаро ҳукм қилинганига ёки жиноий жавобгарликка тортилганига қадар ишлаган корхона, муассаса, ташкилот маъмурияти бир ой муддат ичида дастлаб судсиз ҳал қилиши лозим.

Суд аризани иш юритишга, иш берувчи иш беришни рад этганидан ёки бу талабни бир ой муддатда қаноатлантормаганидан сўнг қабул қилиши Олий суднинг Пленум қарорида кўрсатилган.¹

Фуқаролик ишларининг баъзи туркумлари учун қонун альтернатив (ё у ёки бу турдаги) тааллуқлилики назарда тутади. Бундай ҳолларда манфаатдор шахс бузилган ҳуқуқининг ёки низоли ҳуқуқининг ҳимоя қилинишини илтимос қилиб, ўз ихтиёри бўйича ё судга ёки қонунда кўрсатилган бошқа органга мурожаат этиши мумкин. Масалан, фуқаролар ўртасидаги мулкӣ низолар судларга тааллуқли ёки шартномада кўрсатилган идорага тегишли бўлиши мумкин.

Баъзи меҳнат низолари учун ҳам қонун билан альтернатив тааллуқлилики белгиланган. Чунончи: ходимнинг касаба уюшмасининг розилигидан ташқари нотўғри бўшатилиши тўғрисидаги низо ё бевосита судда ёки меҳнат низолари комиссияси томонида кўрилиши мумкин.²

Хуллас, фуқаролик ишларининг судда айрим туркумларини кўриб ҳал этишда улар қайси органга тааллуқли бўлишлигини билиш учун ҳуқуқ тўғрисидаги низонинг қандай ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиққанлигини билиш талаб этилади.

3-§. МЕҲНАТГА ОИД ҲУҚУҚИЙ МУНОСАБАТЛАРДАН КЕЛИБ ЧИҚАДИГАН НИЗОЛАРНИНГ ТААЛЛУҚЛИЛИГИ

Меҳнат ҳуқуқий муносабатларидан келиб чиқадиган ишларни кўриб ҳал этиш, Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат ва Фуқаролик процессуал кодекслари билан тартибга солинади.

Меҳнатни ташкил қилиш ҳамда меҳнат шароитлари билан боғлиқ бўлган масалалар иш берувчининг мажбуриятига киради.

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Бюллетени. Т., 1991, 4-сон, 6-бет.

² Қаранг: Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодекси. Т., "Адолат". 1999, 117-бет, 260-модда.

Шунга асосан барча корхоналарда хавфсизлик ва гигиена талабларига жавоб берадиган меҳнат шароитлари яратилган бўлиши лозимлиги ва бу ишларга иш берувчининг масъуллиги Меҳнат кодексининг 211-моддасида ўз ифодасини топган.

Меҳнат низоларини мазмуни бўйича икки туркумга: **биринчидан**, меҳнат шартларини белгилаш ёки ўзгартириш тўғрисида келиб чиқадиган ва, **иккинчидан**, қонун, шартнома ёки ички меҳнат қоидалари билан белгиланган меҳнат шартларини қўлланиш билан боғлиқ низоларга бўлинади.

Меҳнат шартномаларини белгилаш ёки мавжуд шартларни ўзгартиришга доир низолар судларга тааллуқли бўлмайди. Бундай низолар бевосита қасаба уюшмаси, иш берувчининг ва тегишли орган ёки ходимларнинг бошқа вакиллик органи томонидан ҳал этилади.

Меҳнат шартлари ҳақидаги низолар ходимнинг танлаши бўйича меҳнат низоларини кўриш комиссиялари ёки судлар томонидан кўрилади (Меҳнат кодексининг 280-моддаси).

Меҳнат низоларини кўриш комиссияси корхоналарда, муассасаларда, ташкилотларда, ходимлар билан иш берувчи ўртасида юз берадиган меҳнат низоларини кўриб чиқувчи орган ҳисобланади.

Судларда кўриладиган меҳнат низолари аксарият ҳолларда якка меҳнат низоларидир. Якка меҳнат низолари деганда иш берувчи ва ходим ўртасидаги қонунлар ва бошқа маъмурий ҳужжатларни, меҳнат шартномасида назарда тутилган меҳнат шартларининг қўлланиши юзасидан келиб чиқадиган келишмовчиликлар тушунилади. Бундай ишларда ходимларнинг вакиллик органи ходимнинг манфаатини ифода этувчи тараф бўлиб иштирок этади.

Якка меҳнат низолари юқорида айтиб ўтилганидек, меҳнат низолари комиссияларида ҳамда туманлараро, туман (шаҳар) судлари томонидан ҳал этилади.

Амалдаги бу ҳуқуқий меъёрнинг афзалликларидан бири шундаки, ходим меҳнат низосини ҳал қилиш учун ўз хоҳишига кўра, меҳнат низолари комиссиясига ёки бевосита судга мурожаат этишлигидир. Демак, бу қоидага кўра ходим биринчи босқич сифатида меҳнат низоли комиссиясига мурожаат этмай, тўғридан-тўғри судга даъво ариза билан мурожаат қилишга ҳақли. Ходимга бундай ҳолларда танлаш бўйича, яъни (альтернатив) тааллуқлилиқ тўғрисидаги қоидалар татбиқ этилиши мумкин.

Судга қадар меҳнат низолари меҳнат низолари комиссиясида кўрилади. Мазкур қонунга кўра, башарти, ходим келишмовчиликни мустақил равишда ёки касаба уюшмаси кўмитаси ёхуд ходимларнинг бошқа вакиллик органи иштирокида иш берувчи билан бевосита олиб борган музокараларида ҳал эта олмаган бўлса; меҳнат низоси меҳнат низолари комиссиясида кўриб чиқилиши лозим.

Қонунда меҳнат низолари комиссияси меҳнат низосини ариза берилган кундан эътиборан ўн кун муддат ичида кўриб чиқиши лозим. Низо ариза берган ходимнинг иштирокида кўрилади. Ходимнинг иштирокисиз низоли кўриб чиқишга унинг ёзма аризаси бўлган тақдирдагина йўл қўйилиши мумкин.

Ходим, касаба уюшмаси кўмитаси ёки ходимларнинг бошқа вакиллик органи меҳнат низоси кўриб чиқилишида иштирок этиш учун адвокат таклиф қилиш ҳуқуқига эга.

Меҳнат низолари комиссияси мажлисига гувоҳларни чақиртириш, мутахассисларни таклиф қилиш, иш берувчидан зарур ҳисоб-китоблар ва ҳужжатлар тақдим этишни талаб қилиш ҳуқуқи бўлиши ҳам ходимнинг меҳнат ишини қонуний ва асосли ҳал этишга кўмаклашади (Меҳнат кодекси, 265-модда).

Меҳнат низолари комиссиясининг қарори иш берувчи ва касаба уюшмаси кўмитаси ёхуд ходимлар бошқа вакиллик органининг вакиллари ўртасидаги келишувга биноан қабул қилинади.

Меҳнат низолари комиссиясининг қарори бу қарор устидан шикоят қилиш учун белгиланган ўн кунлик муддат ўтганидан кейин уч кун ичида иш берувчи томонидан бажарилиши керак.

Башарти, иш берувчи белгиланган муддат ичида комиссия қарорини бажармаса, меҳнат низолари комиссияси томонидан ходимга ижро варақаси кучига эга бўлган гувоҳнома берилади.

Агар ходим ёки иш берувчи белгиланган муддат ичида туманлараро, туман (шаҳар) судига меҳнат низосини ҳал этиш тўғрисидаги ариза билан муурожаат этса, гувоҳнома берилмайди.

Меҳнат низолари комиссияси берган гувоҳнома асосида уни олган манфаатдор шахс уч ой ичида туманлараро, туман (шаҳар) судига тақдим этади. Суд ижрочиси эса, меҳнат низолари комиссиясининг қарорини мажбурий тарзда ижро этишга киришади.

Ходим белгиланган уч ойлик муддатни узрли сабабларга кўра ўтказиб юборган тақдирда, гувоҳномани берган меҳнат

низолари комиссияси ўтказиб юборилган муддатни тиклаши мумкин (Меҳнат кодекси, 266-модда).

Башарти, меҳнат низолари комиссияси ўн кунлик муддат ичида меҳнат низосини кўриб чиқмаса ёки ҳал этмаса, манфаатдор ходим ушбу низони кўришни туманлараро, туман (шаҳар) судига ўтказишга ҳақлидир.

Меҳнат низолари комиссиясининг қарори устидан манфаатдор ходим ёки иш берувчи комиссия қарорининг нусхаси топширилган кундан эътиборан ўн кунлик муддат ичида туманлараро, туман (шаҳар) судига шикоят қилиши мумкин. Ушбу муддатни ўтказиб юборганлиги аризани қабул қилишни рад этиш учун асос бўла олмайди. Суд бу муддатни узрли сабабларга биноан ўтказиб юборилган деб эътироф этган ҳолда, ўтказиб юборилган бу муддатни тиклаши ва низони моҳияти бўйича кўриб чиқиши мумкин (Меҳнат кодекси, 267-модда).

Амалдаги қонунларга асосан меҳнат низосини кўришни сўраб судга мурожаат қилиш ҳуқуқига қуйидагилар эгадирлар:

1) ходим, касаба уюшмаси ёки ходимларнинг бошқа вакиллик органи;

2) меҳнатнинг ҳуқуқ бўйича инспектори;

3) иш берувчи, меҳнат низолари комиссиясининг қарорига рози бўлмаган тақдирда, шунингдек унга ходим томонидан етказилган зарарни қоплаш ҳақидаги низолар бўйича;

4) прокурор.

Фуқаролик процессуал ҳуқуқидаги судлов қонунчилигига амал қилган ҳолда меҳнат низоларини қуйидаги ҳолларда бевосита туманлараро, туман (шаҳар) судларида кўриб чиқиш белгиланган:

1) агар ходимнинг иш жойида меҳнат низолари комиссияси тузилмаган бўлса;

2) улар меҳнат шартномасини бекор қилиш асосларидан қатъи назар, ишга тиклаш тўғрисида, меҳнат шартномасини бекор қилиш вақти ва асослари тарифини ўзгартириш тўғрисида, мажбурий прогул ёки кам ҳақ тўланадиган ишни бажарган вақт учун ҳақ тўлашга доир бўлса;

3) улар ходим томонидан иш берувчига етказилган зарарнинг тўланиши ҳақида бўлса;

4) улар меҳнат вазифаларини бажараётганда ходимнинг соғлиғига шикаст етказилгани оқибатидаги зарарни (шу жумладан

маънавий зарарни) ёки унинг мол-мулкига етказилган зарарни иш берувчи томонидан тўланиши ҳақида бўлса;

5) улар МК 78-моддасининг иккинчи қисмида назарда тутилган ҳолларда ишга қабул қилиш рад этилганлиги ҳақида бўлса;

6) улар иш берувчи ва касаба уюшмаси қўмитаси ёки ходимларнинг бошқа вакиллик органи билан олдиндан келишиб ҳал этилган масалалар юзасидан келиб чиққан бўлса.

Булардан ташқари санаб ўтилган меҳнат низоларидан бошқа низолар ҳам ходимнинг хоҳишига кўра бевосита туманлараро, туман (шаҳар) судларида кўрилиши мумкин.

Амалдаги Меҳнат кодексига асосан меҳнат низоси меҳнат низолари комиссиясида кўрилмаган деган важ билан ходимнинг аризасини кўриб чиқишни рад этишга йўл қўйилмайди.

Меҳнат низолари бўйича ходим ва бошқа манфаатдор шахслар судга ёки меҳнат низолари комиссиясига мурожаат этиш учун қуйидаги муддатлар белгиланади:

ишга тиклаш низолари бўйича - ходимга у билан меҳнат шартномаси бекор қилинганлиги ҳақидаги буйруқнинг нусхаси берилган кундан бошлаб бир ой;

ходим томонидан иш берувчига етказилган моддий зарарни тўлаш ҳақидаги низолар бўйича - зарар етказилганлиги иш берувчига маълум бўлган кундан бошлаб бир йил;

бошқа меҳнат низолари бўйича - ходим ўз ҳуқуқи бузилганлигини билган ёки билиши лозим бўлган кундан бошлаб уч ой.

Ходимнинг соғлиғига етказилган зарарни қоплашга доир низолар бўйича судга мурожаат қилиш учун муддат белгиланмаган, бу меҳнат қонунларини Конституция асосида инсон-жамият-давлат манфаатларини ҳимоя қилишда фуқаролар ҳақ-ҳуқуқлари биринчи ўринга қўйилганлигини кўрсатади. Меҳнат кодексининг 265-270-моддаларида меҳнат низоларини кўриш ва ҳал этиш тартиби батафсил берилган.

4-§. НИКОҲ ВА ОИЛАГА ОИД ҲУҚУҚИЙ МУНОСАБАТЛАРДАН КЕЛИБ ЧИҚАДИГАН НИЗОЛАРНИНГ ТААЛЛУҚЛИЛИГИ

Ўзбекистон Республикасининг Оила кодекси никоҳ ва оилага оид ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган низоларни ҳал қилиш тартибини белгилайди. Баъзи ҳолларда қонун бундай

низоларни ҳал қилишни судлар ихтиёрига қўйса, айрим ҳолларда, судсиз маъмурий тартибда ҳал қилинади¹.

Амалдаги қонунлар бўйича судлар томонидан кўриладиган ва ҳал қилинадиган никоҳ ва оилага оид низолар асосан қуйидагича:

никоҳ эр (хотин)нинг вафоти ёки суд уни вафот этган деб эълон қилиши оқибатида, никоҳ эр-хотиндан бири ёки ҳар иккаласининг аризасига мувофиқ никоҳдан ажралиш йўли билан, шунингдек, суд томонидан муомалага лаёқатсиз деб топилган эр ёки хотиннинг васийси берган аризага мувофиқ тугатилиши (Оила кодексининг 37-моддаси);

вояга етмаган болалари бўлмаган эр ва хотин ажралишига ўзаро рози бўлсалар, никоҳдан фуқаролик ҳолати далолатномаларини ёзиш идораларида ажратиладилар. Аммо эр ва хотин ўртасида муҳтож бўлган, меҳнатга лаёқатсиз эр ёки хотинга таъминот тўлаш ҳақида ёки уларнинг биргаликдаги умумий мулкни бўлиш ҳақида низо бўлса, эр-хотин ёхуд улардан бири никоҳдан ажратиш ҳақида даъво билан судга мурожаат қилишга ҳақли.

Белгиланган тартибда бедарак йўқолган, руҳий касаллиги сабабли муомалага лаёқатсиз деб топилган ва уч йилдан кам бўлмаган муддатга озодликдан маҳрум қилинган шахслар билан никоҳдан ажралиш ваколоти фуқаролик ҳолати далолатномаларини ёзиш органига берилган. Аммо бундай ҳолларда ҳам, агар болалар ҳақида, биргаликдаги умумий мулкни бўлиш ҳақида ёхуд муҳтож бўлган, меҳнатга лаёқатсиз эр ёки хотиннинг таъминоти учун маблағ тўлаш тўғрисида низо бўлса, никоҳдан суд орқали ажратилади;

никоҳни ҳақиқий эмас деб топиш тўғрисидаги даъволар (Оила кодексининг 49-56-моддалари);

оталикни белгилаш тўғрисидаги низолар (Оила кодексининг 62-моддаси);

ота-оналар ва болаларнинг, қариндошлар ҳамда бошқа шахсларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларидан келиб чиқадиган даъволар, чунончи: ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум этиш, ота-оналик ҳуқуқларини тиклаш, алиментлар ундириш, бировларнинг

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикасининг Оила кодекси. Т., "Адолат", 1998. Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг қарорлари тўплами (1991-1998). Иккинчи жилд. Т., 1999. 127-148-бетлар.

болаларини қонунсиз ушлаб турган шахслардан талаб қилиб олиш тўғрисидаги даъволар (Оила кодексининг 79-82, 96-107-моддалари);

фарзандликка олишни ҳақиқий эмас деб топиш ва бекор қилиш тўғрисидаги даъволар, шунингдек фарзандликка олиш бекор қилинганидан кейин боланинг таъминоти учун маблағ ундириш ҳақидаги низолар (Оила кодексининг 20-боб, 151-172-моддалари);

фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш идораларида қайд этилган туғилиш, никоҳ, ўлим тўғрисидаги ва бошқа ёзувларни ҳақиқий эмас деб топиш тўғрисидаги даъволар (Оила кодексининг 13, 233-моддалари);

ҳақиқий никоҳ муносабатларида бўлганлик фактини белгилаш тўғрисидаги ишлар, агар ҳақиқий никоҳ Олий Совети Президиумининг 1944 йил 8 июль Фармони чиққунга қадар вужудга келиб, эр ва хотиннинг бири вафот этганга қадар давом этган бўлса;

фуқароларнинг бири билан туғишганлик муносабатларида бўлишлари ёки бўлганликлари фактини ва шахснинг биров қарамоғида бўлганлиги фактини белгилаш тўғрисидаги ишлар;

фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш идораларида қайд этилиши лозим бўлган фактларни, чунончи: фуқарони туғилиши, фарзандликка олиниши, никоҳга кириш, ажралиш ва ўлим тўғрисидаги фактларни белгилаш тўғрисидаги ишлар ҳам судларга тааллуқлидир.

Оила ҳуқуқий муносабатларидан келиб чиқадиган фуқаролик ишларини кўриб ҳал этилишига оид масала, ушбу дарсликнинг йигирманчи бобида батафсил берилган.

5-§. ТУРАР ЖОЙГА ОИД ҲУҚУҚИЙ МУНОСАБАТЛАРДАН КЕЛИБ ЧИҚАДИГАН НИЗОЛАРНИНГ ТААЛЛУҚЛИЛИГИ

Турар жойга оид ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган ҳамма низолар фуқаролик ҳуқуқий низолар бўлиб, асосан судларга тааллуқлидир. Истисно сифатида Ўзбекистон Республикаси Уй-жой кодексининг 104-113-моддаларида кўрсатилган, яъни турар жойлар ўзбошимчалик билан эгалланган ҳолларда уйнинг емирилиши хавфи бўлган ҳоллар бундай уйларда яшовчиларни хизмат билан боғлиқ бўлган турар жойлардан, ётоқхоналардан ва меҳмонхоналардан кўчириш

тўғрисидаги ишлар судларга тааллуқли бўлмасдан, маъмурий органларга, яъни прокуратура органларига тааллуқли бўлади (Уй-жой кодексининг 70-моддаси).

Қоида бўйича маъмурий тартибда кўчириш учун прокурорнинг санкцияси (қарори) талаб қилинади. Прокурор маъмурий тартибда кўчириш тўғрисида санкция бермаган тақдирда манфаатдор ташкилотлар, муассасалар, корхоналар турар жойда яшовчиларни кўчириш тўғрисида судга мурожаат қила олмайди.

Фуқаролик кодексининг 615-моддасига асосан тарафларнинг келишуви билан уй-жойни ижарага бериш шартномаси бекор қилиниши қонунда ўз ифодасини топган. Бу қоидага кўра турар жойларни фойдаланиш учун бериш тўғрисидаги баъзи даъволарни, чунончи: фуқаролик ҳуқуқий мажбуриятларига асосланган талаблар тўғрисида, масалан, аввал эгаллаган турар жойнинг капитал таъмирдан сўнг қайтариб берилиши, уй-жойнинг бузилиши муносабати билан квартира берилиши ва шу каби бошқа ҳолларда қўзғатилган даъволарни судлар кўришга ҳақлидир.

Қонунда белгиланган тартибни бузиб, турар жойни эгаллаш тўғрисидаги низолар ҳам судларга тааллуқли бўлиб, суд берилган ордерни ҳақиқий эмас деб топиши мумкин (Уй-жой кодексининг 46-моддаси).

Давлат уй-жой фондидаги турар жойни хусусийлаштиришни амалга оширишда фуқаро ва мулкдорларнинг ҳуқуқини ҳимоя қилиш муносабати билан вужудга келувчи низоларни судларга тааллуқли бўлиши Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 1997 йил 2 майдаги “Хусусийлаштирилган турар жойларга эгалик қилиш, улардан фойдаланиш ва уларни тасарруф қилиш билан боғлиқ ишлар бўйича суд амалиёти ҳақида”ги қарорида кўрсатилган.¹

Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми “Иморатларга бўлган шахсий мулк ҳуқуқи ҳақидаги ишлар бўйича суд практикаси тўғрисида” чиқарилган қарорида ўзбошимчалик билан қурилган иморатларга нисбатан эгалик ҳуқуқини белгилаш тўғрисидаги даъволарнинг судларга тааллуқли бўлмаслиги тушунтирилади.

¹ Қаранг: Қонун номи билан. Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Ахборотномаси. 1997, 3-сон, 29-бет. Бу Пленум қарорига 1998 йил 11 сентябрдаги Пленумда ўзгартиришлар киритилган.

Фуқаролар билан турар жой қуриш кооперативлари ўртасидаги низолар тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми томонидан берилган тушунтиришга кўра турар жой қуриш кооператив аъзоларининг умумий мажлиси (вакиллар мажлиси) ҳал қилинадиган масалалар бўйича судларга тааллуқли бўлмайди. Масалан, кооператив аъзолари ўртасида турар жойларни тақсимлаш кооперативга кириш ва пай бадалларининг миқдорини белгилаш, кооператив аъзолигига қабул қилиш тўғрисидаги ишлар судга тааллуқли бўлмайди.

Кооператив аъзолари умумий мажлиснинг қарорига биноан берилган турар жойни фойдаланиш учун олиш ҳуқуқи бузилгани ҳолда, кооператив аъзоларининг бу тўғридаги даъволари судларга тааллуқли бўлади (Уй-жой кодексининг 99, 103-моддалари).

Турар жой қуриш кооперативи билан кооператив аъзолари ўртасидаги, кооператив аъзолари билан уларнинг оила аъзолари ўртасидаги фуқаролик ҳуқуқий муносабатларидан келиб чиқадиган бошқа низолар ҳам, масалан, жойни айирбошлаш, кооператив аъзолигидан чиқариш тўғрисидаги ва шу каби бошқа баъзи низолар судларга тааллуқли бўлади.

Агар кооператив аъзоларининг умумий мажлиси турар жойни айирбошловчи шахсни кооператив аъзолигига қабул қилишга рози бўлса-ю, ҳокимият айирбошлаш учун рухсат бермаса, бундай ҳолда ҳам кооператив аъзосининг эгаллаб турган турар жойини бошқа турар жойга айирбошлаш тўғрисидаги низо судларга тааллуқли бўлади.

Ўзбекистон Республикаси Уй-жой кодексининг 106, 112-моддалари, турар жой қуриш кооперативи аъзолигидан чиқариш билан боғлиқ бўлган низоларнинг турлари суд органлари томонидан ҳал қилинади.

6-§. ИНТЕЛЕКТУАЛ МУЛК ОБЪЕКТЛАРИНИ МУҲОФАЗА ҚИЛИШДАН КЕЛИБ ЧИҚАДИГАН НИЗОЛАРНИНГ СУДГА ТААЛЛУҚЛИЛИГИ

Интеллектуал, яъни ақлий меҳнат мулк объектлари қонунда кўрсатилган ҳолларда турли усуллар билан ҳимоя қилинади, бу ҳақда ФКнинг 1032-моддасида кўрсатилган. Унга асосан интеллектуал мулк объектларини ҳуқуқий муҳофаза қилиш уларнинг яратилганлиги туфайли қонунларда назарда тутилган ҳолларда ва тартибда ваколат берилган давлат органи томонидан ҳуқуқий муҳофаза берилиши натижасида юзага келади.

Интеллектуал мулк объектлари қаторига фан, адабиёт ва санъат асарлари, ихтиролар, фойдали моделлар, саноат намуналари, селекция ютуқлари ва ҳоказолар киради (ФКнинг 1031-моддаси).

Интеллектуал объектларга нисбатан бўлган ҳуқуқ қайси шаклда бўлишидан қатъи назар, бузилган тақдирда манфаатдор тараф ўз ҳуқуқини тиклашга ҳақли, масалан, шу мулкка нисбатан мутлақ ҳуқуқларни ҳимоя қилиш усуллари ФКнинг 11, 1040-моддаларида ўз ифодасини топган.

Муаллифлик ҳуқуқида муаллиф ҳамда ҳаммуаллифнинг мулкӣ ёки шахсий номулкий ҳуқуқлари бузилган ҳолларда манфаатдор томонларнинг ҳуқуқлари судсиз ва суд йўли билан ҳимоя қилиниши мумкин.

Ижодий ишларнинг якунига қараб, агар у қонунда кўрсатилган талабларга жавоб берса, муҳофаза қилинади. Шунинг учун ҳар қандай асар дахлсиз ҳисобланади. Асарнинг дахлсизлиги тушунчасига муаллифларнинг асарига бирон-бир шахс томонидан ўзгартиришлар, қўшимчалар киритилиши қатъий тақиқланиши киради. Демак, интеллектуал мулкка қандайдир кўринишда ўзгартириш киритиш учун фақат муаллифнинг розилиги талаб этилади. Бу қонуннинг бузилиши нисонинг келиб чиқишига асос бўлади. Масалан, амалдаги Фуқаролик кодекси (1072-модда)да асардан шартнома тузмаган ҳолда ноқонуний фойдаланганлик учун жавобгарлик ҳуқуқ эгасига етказилган зарарнинг ўрнини, шу жумладан, бой берилган фойдани қоплаш шартлиги кўрсатилган. Булардан ташқари ҳуқуқбузардан ўзи кўрган зарар ўрнига унинг қоидабузарлик оқибатида олган даромадларини ундириб олиши ҳам ўз ифодасини топган.

Бундай қоидалар ижодий меҳнат билан шуғулланувчи турли соҳаларда учраши мумкин. Масалан, ихтиро, фойдали моделлар ва саноат намунасига бўлган ҳуқуқ фақат муаллифнинг патенти, дастлабки патенти ва фойдали модель гувоҳномаси бўлган тақдирдагина қонун ўз муҳофазасига олади.

Қонунда патентни бузганлик учун ҳам жавобгарлик белгиланган. Агар, патентдан фойдаланиш бошқа шахс томонидан содир этилиб, патент эгасининг талаби билан у тўхтатилиши, қоидабузар эса патент эгасига етказилган зарарнинг ўрнини қоплаши лозим бўлади.

Булардан ташқари патент эгаси кўрилган зарарни қоидабузардан қоидабузарлик оқибатида олган даромадларини ундириш учун судга мурожаат қилишга ҳақли.

Рационализаторлик таклифларининг муаллифи деб тан олиниши билан рационализаторлик таклифлари учун тўланадиган мукофотларнинг миқдори, уларни ҳисоблаш тартиби ва тўлаш ҳақидаги низолар, рационализаторлик таклифларининг биринчи бўлиб берилганлиги тўғрисидаги низолар судларга шартли равишда тааллуқли. Бунинг маъноси муаллиф бундай масалалар бўйича тегишли ташкилотларга мурожаат этгандан кейингина ҳал бўлмаса, судга мурожаат этиши тушунилади. Муаллифлик тўғрисидаги низолари, шунингдек рационализаторлик таклифини ким аввал киритганлиги тўғрисидаги низолар ҳам, агар бу низолар таклиф жорий этилган ташкилотда ҳал қилинмаган бўлса, суд йўли билан ҳал қилиниши мумкин.

Рационализаторлик таклифлари учун тўланадиган ҳақнинг миқдори, уни ҳисоблаш тартиби ва тўлаш муддатлари масалаларига оид низолар рационализаторлик таклифлари тўғрисидаги Низомда¹ назарда тутилган тартибда ҳал қилинади. Рационализаторлик фаолияти билан боғлиқ бўлган айрим (таклифни рационализаторлик деб тан олиниши билан боғлиқ) низолардан ташқари судга тааллуқли қилиб белгиланган.

Рационализаторлик таклифлари тўғрисидаги қуйидаги низолар: рационализаторлик таклифи бир неча корхоналар томонидан амалга оширилганда - қайси бирининг муаллифига мукофот тўлаши лозимлиги; рационализаторлик таклифларини қабул қилмаслик судга тааллуқли эмас.

Рационализаторлик таклифларини қабул қилмаслик тўғрисидаги низолар корхона раҳбарлари билан касаба уюшмаси ташкилоти иштирокида кўрилади. Агар рационализатор қабул қилинган қарордан норози бўлса, юқори ташкилот маъмуриятига шикоят билан мурожаат қилиши мумкин. Маъмуриятнинг бу масаладаги қарори қатъий бўлади. Ўзбекистон Республикасининг Ихтиролар, фойдали моделлар ва саноат намуналари тўғрисидаги қонунини татбиқ қилишдан келиб чиқадиган низолар, масалан, ихтиро муаллифларининг ва патент эгаларининг ҳуқуқлари патент идорасининг апелляция кенгаши судлар томонидан белгиланган тартибда кўриб ҳал қилади (Қонуннинг 37-моддаси).

¹ Қаранг: "Рационализаторлик фаолияти тўғрисида Низом". Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари тўплами. 1992, 28 декабрь.

Патент идорасининг апелляция кенгаши Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан тасдиқланадиган Апелляция кенгаши тўғрисидаги Низом асосида иш тутади ва қонун ҳужжатларида кўрсатилган (Қонуннинг 38-моддаси) ҳаракатларини амалга оширади.

Ихтиролар, фойдали моделлар ва саноат намуналари бўйича келиб чиқадиган низоли ишлар ўз ваколатига кўра қуйидаги судларга тааллуқлидир:

Олий судга патент берганлик патент юзасидан билдирилган эътирозлар тўғрисидаги; мажбурий лицензия берилганлиги тўғрисидаги низолар, бошқа қуйи судлар эса, саноат мулк объектига муаллифлик тўғрисидаги; патент эгасини аниқлаш тўғрисидаги; аввал фойдаланилганлик тўғрисидаги низолар тааллуқлидир.

Демак, бундай туркумдаги ишларнинг судга тааллуқли эканлигини тўғри аниқлаш низони холис ҳал этиш учун асос бўлади ва қонун бузилишининг олдини олади.

Ихтиролар, фойдали моделлар ва саноат намуналари муаллифларининг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш билан боғлиқ бўлган низоларнинг қайси орган томонидан кўрилиши ва ҳал қилиниши тўғрисидаги низолар Ихтиролар, фойдали моделлар ва саноат намуналари тўғрисидаги 1994 йил 6 майда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг қонуни билан тартибга солинади.¹

Ў Н У Ч И Н Ч И Б О Б

ФУҚАРОЛИК ИШЛАРИНИНГ ҚАЙСИ СУДЛАРДА КўРИЛИШЛИГИ (СУДЛОВ)

1-§. СУДЛОВ ТУШУНЧАСИ

Қандай фуқаролик ишларини судда кўриш лозим бўлиши, яъни суднинг ваколатига берилганлиги юқоридаги 12-бобда тааллуқлилиқ тушунчасида айтилган. Судлов, яъни судларнинг ваколатига берилган ишларни энди қайси суд кўриб ҳал этилиши тушунчаси билан тааллуқлилиқ чамбарчас боғлиқдир.

¹ Қаранг: Ўзбекистоннинг янги қонунлари, 10-сон, Т., "Адолат", 1995. 213-242-бетлар.

Бу тушунчалар ўртасидаги асосий фарқ шундаки, тааллуқлилиқ деганимизда фуқаролик ишларини кўриш ва ҳал қилиш юзасидан судлар билан бошқа давлат органлари ва жамоат ташкилотлари ўртасидаги ҳуқуқ доираси (компетенция)нинг чегараланиши, ажратилиши назарда тутилса, судловда эса, бир томондан ҳал қилинадиган масаланинг судга тааллуқли бўлишини ва, иккинчи томондан, ягона суд тизими ичида судлар ўртасидаги ҳуқуқ даражасининг белгиланиши тушунилади. Бу бобда шу кейинги иккинчи маънодаги судлов тўғрисида сўз боради.

Судлов деб судларга тааллуқли бўлган ҳамма ишларнинг суд тизими бўғинлари ўртасида тақсимланишига айтилади. Ишнинг судловлигини белгилаш - мазкур ишни айнан қайси суд кўришга ва ҳал этишга ваколатли эканлигини белгилаш демакдир.

Муайян аниқ бўлган ишни ҳал қилишга қайси суд ваколатли эканлигини белгилашда судлов икки томонлама: биринчидан, турдош судлов ва, иккинчидан, ҳудудий судловга бўлиниб чегараланади.

Ягона суд тизими таркибидаги судловнинг қайси бир тури туманлараро, туман (шаҳар), вилоят суди, Қорақалпоғистон Республикаси Олий суди, Ўзбекистон Республикаси Олий суди) фуқаролик ишларини биринчи инстанция суди тариқасида кўришга ваколатлилигини қонун белгилайди.

Ишнинг қайси судга тегишли бўлишлигини (судловни) белгилашда кўриладиган ишнинг турига ҳам, низонинг предмети нимадан иборат бўлиши ва тарафларнинг кимлар бўлишига ҳам қаралади. Судловнинг бундай чегараланишига *турдош судлов деб айтилади.*

Турдош ёки предметли судлов деб ишнинг тури ёки характериға қараб ҳар хил турдаги судларга ишларнинг тегишли бўлишлиги тушунилади. Турдош судлов бўйича ягона суд тизимидаги ҳар турли судлар ўртасидаги ваколоти ажратилади.

ФПКнинг 141-моддасида кўрсатилганидек, судларга тааллуқли фуқаролик ишлари бўйича туманлараро, туман (шаҳар) судларида кўрилади. Қонунда бундай ишларни кўриш бошқа судлар ваколатига берилган ҳоллар бундан мустасно. Бу қонданинг мазмунига кўра фуқаролик ишларини кўрувчи ва ҳал қилувчи биринчи ва асосий суд инстанцияси туманлараро, туман (шаҳар) судлари ҳисобланади. Юқори судлар, яъни Ўзбекистон Республикаси Олий суди, фуқаролик ишлари

бўйича Қорақалпоғистон Республикаси Олий суди, вилоят, Тошкент шаҳар суди алоҳида ҳолатларни ҳисобга олиб, ҳар қандай фуқаролик ишини ўз ҳудудидаги маҳаллий (қуйи) судлардан олишга ва уни биринчи инстанция суди сифатида ўзининг иш юритишига қабул қилишга ёки ишни бир суддан бошқа тегишли судга ўтказишга ҳақлидир.

Ўзбекистон Республикаси Олий судига қандай ишларнинг тегишли бўлишлиги ҳам қонунда қатъий белгиланмаган. Ўзбекистон Республикаси Олий суди “Судлар тўғрисида”ги қонунда кўрсатилишича, биринчи инстанция суди сифатида алоҳида муҳим аҳамиятга эга бўлган ишларни кўради. Айрим ҳолларда қайси туркумдаги иш қайси судда кўрилиши қонунда кўрсатилган бўлади. Ўзбекистон Республикасининг Жамоат бирлашмалари тўғрисидаги 1991 йил 15 февралдаги қонунда жамоат бирлашмаларининг Низомларини рўйхатдан ўтказиш рад этилган тақдирда шикоят қилиш ҳуқуқи судга тааллуқли эканлиги кўрсатилган.

Қонунда бундай туркумдаги ишларни судларга тааллуқли эканлигини белгилаш билан шу ишларни қайси судлар томонидан кўриб ҳал этиш кераклигига, яъни судловга ҳам аниқлик киритилган, масалан, халқаро, республика, вилоятлараро жамоат бирлашмаларининг низоларини рўйхатдан ўтказиш рад этилса, бундай ҳаракатлар Республика Олий судига шикоят қилиниши мумкинлиги, маҳаллий жамоат бирлашмаларини рўйхатдан ўтказишни рад этиш эса, тегишли вилоят, Тошкент шаҳар судларига шикоят қилиниши мумкинлиги белгиланган.¹ Бинобарин, Республика Олий суди ҳар қандай қуйи судлардан фуқаролик ишини олишга ва кўриш учун қабул қилишга ҳақли. Агар қонунда кўрсатилган бўлса, Республика Олий суди биринчи инстанция тартибида иш кўра олиши мумкин, масалан, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов ўтказишда марказий сайлов комиссиясининг қарори устидан ўн кун муддат ичида Ўзбекистон Республикаси Олий судига шикоят қилиниши белгиланган.²

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси. 1991, 4-сон, 76-модда.

² Қаранг: Сайловлар тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг қонунлари. “Ўзбекистон”, 1994, 13-бет.

Қонун судловни ишнинг муайян ҳудудда (маҳаллий жойларда) кўрилишини ҳам назарда тутати. Бундай ҳудудий (маҳаллий) судлов деб фуқаролик ишларининг, асосан жавобгарнинг қонун билан назарда тутилган алоҳида ҳолларда эса - даъвогарнинг ҳам яшаш жойида кўрилишига айтилади.

Ҳудудий судловга оид умумий қоида шундан иборатки, тегишли фуқаролик ишларининг кўрилиши ва ҳал қилиниш жойи жавобгарнинг турар жойи бўйича белгиланади. Бу қоида асосан фуқароларга оид. Агар жавобгар юридик шахс ҳисобланган давлат корхонаси, муассасаси, ташкилоти ёки жамоат ташкилоти бўлса - ишнинг қайси суд томонидан кўрилиш жойи юридик шахснинг органи ёки мулки, турар жой бўйича белгиланади.

ФПКнинг 145-моддасида кўрсатилганидек, даъвогар жавобгарнинг доимий яшаш ёки доимий ишлаб турган туман (шаҳар) судида кўзғатилади. Юридик шахсга қилинадиган даъво юридик шахс органи ёки унинг филиали жойлашган жойда кўзғатилади.

Жавобгарнинг мулки турган жой ва унинг маълум бўлган охириги яшаб ёки ишлаб турган жойи даъвогар томонидан кўрсатилиши лозим.

Жавобгарнинг ҳақиқатан яшаб турган жойи номаълум бўлса, суд ишни унинг охириги турар жойи бўйича кўради. Бу жой чақирув қоғозининг уйлар бошқармаси ёки ўзини-ўзи бошқариш органлари томонидан олинганини гувоҳлантирадиган хат ёзилган чақирув қоғозидида кўрсатилган манзил бўйича белгиланади.

Умумий қоида бўйича суд ва бошқа органлар фуқаролик ишлари бўйича жавобгарларни қидирмайди. Аммо алимент ундириш ҳақидаги майиб бўлиш ёки соғлиққа бошқача тарзда шикаст етганлиги, шунингдек боқувчисининг ўлими натижасида келган зарарнинг ўрнини қоплаш ҳақидаги даъвогар бўйича жавобгарнинг (қарздорнинг) амалдаги яшаш жойи номаълум бўлса, жавобгар (қарздор) қидирилиши шарт эканлиги (ФПКнинг 140-моддаси) кўрсатилган.

2-§. ҲУДУДИЙ СУДЛОВ ТУРЛАРИ

Ҳудудий судловга кўра, тегишли бўғиндаги тенг бўлган туман (шаҳар) судларининг қайси бири фуқаролик ишларини кўриб ҳал қилиши лозим бўлади.

Худудий судлов: альтернатив судлов, мустасно судлов, келишилган судлов, бир-бири билан боғлиқ ишларнинг судловига бўлинади.

Альтернатив судлов. *Фуқаролик ишларининг қайси судда кўрилиши даъвогарнинг танлаши бўйича белгиланишига альтернатив судлов, дейилади.* ФПКнинг 241-моддасида кўрсатилганидек, даъвогарнинг танлаши бўйича альтернатив судлов қуйидаги ҳолларда амалга оширилади:

яшаш жойи номаълум бўлган жавобгарга нисбатан даъвогар унинг мол-мулки турган жойда ёки унинг сўнгги яшаган жойида тақдим этилиши мумкин;

Ўзбекистон Республикасида яшаш жойига эга бўлмаган жавобгарга нисбатан даъвогар Ўзбекистон Республикасида унинг мол-мулки турган жойда ёки маълум бўлган сўнгги яшаш жойида тақдим этилиши мумкин;

даъвогар алимент ундириш тўғрисидаги, оталикни белгилаш ҳақидаги ва майиб бўлганлик ёки соғлиққа бошқача тарзда шикаст етганлик ёхуд боқувчининг ўлими натижасида кўрилган зарар ўрнини қоплаш тўғрисидаги даъвогарни ўзи яшаб турган жойда ҳам тақдим этилиши мумкин;

кемалар тўқнашуви натижасида кўрилган зарарнинг ўрнини қоплаш тўғрисидаги, шунингдек, сувда ёрдам берганлик ва қутқарганлик учун ҳақ ундириш тўғрисидаги даъвогар ҳам жавобгарнинг кемаси турган ёки кема рўйхатга олинган порт жойлашган манзилда тақдим этилиши мумкин;

ижро қилиш жойи кўрсатилган шартномалардан келиб чиқадиган даъвогар шартномани ижро қилиш жойида ҳам тақдим этилиши мумкин;

фуқароларнинг еки юридик шахснинг мол-мулкига етказилган зарарнинг ўрнини қоплаш тўғрисидаги даъвогар зарар етказилган жойда ҳам тақдим этилиши мумкин;

юридик шахснинг филиали фаолиятдан келиб чиқадиган даъвогар филиал жойлашган манзилда ҳам тақдим этилиши мумкин;

турли жойларда яшовчи ёки турувчи бир неча жавобгарга нисбатан ёки юридик шахс бўлиб, турли манзилда жойлашган жавобгарларга нисбатан даъво даъвогарнинг танлаши бўйича жавобгарнинг бири яшайдиган ёки турган жойда тақдим этилади.

Ғайриқонуний ҳукм қилиш, ғайриқонуний равишда жиноий жавобгарликка тортиш, эҳтиёт чораси сифатида ғайриқонуний

қамоққа олиш ёхуд маъмурий қамоққа олиш ёки ахлоқ тузатиш ишлари тарзида маъмурий жазони ғайриқонуний қўллаш натижасида фуқарога етказилган зарар ўрнини қоплаш билан боғлиқ бўлган меҳнат, пенсия ва уй-жойга доир ҳуқуқларни тиклаш, мол-мулкни ёки унинг қийматини қайтариб бериш тўғрисидаги даъволар даъвогарнинг яшаш жойида ҳам тақдим этилиши мумкин.

Агар даъвогарнинг вояга етмаган болалари борлиги, шунингдек, ногиронлиги ёки оғир касаллиги туфайли у жавобгар яшаб турган жойидаги тегишли судга боришга қийналса, никоҳни бекор қилиш тўғрисидаги даъволар даъвогарнинг яшайдиган жойида тақдим этилиши мумкин.

Бедарак йўқолган деб ёхуд руҳий ҳолатининг бузилганлиги (руҳий касаллиги ёки ақли заифлиги) сабабли муомалага лаёқатсиз деб топилган шахслар, шунингдек, уч йилдан кам бўлмаган муддатга озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинган шахслар билан никоҳни бекор қилиш ҳақидаги даъволар, даъвогарнинг хоҳишига қараб, унинг яшаш жойида кўрилиши мумкин.

Ишнинг судловлиги бир неча судларга тегишли бўлганида, улардан бирини танлаш даъвогарнинг ихтиёрида бўлади.

ФПК 241-моддасининг учинчи қисмида белгиланганидек, даъвогар алимент ундириш тўғрисидаги, оталикни белгилаш ҳақидаги ва майиб бўлганлик ёки соғлиққа бошқача тарзда шикаст етганлик ёхуд боқувчининг ўлими натижасида кўрилган зарар ўрнини қоплаш тўғрисидаги даъволар куйидагича уч суднинг бирида: корхона, муассаса, ташкилот жойлашган манзилдаги судда ёки ўзи турган жойидаги судда ёхуд зарар етказилган жойидаги судда кўзғатилиши мумкин.

Мустасно судлов. *Баъзи фуқаролик ишларининг турларига нисбатан уларнинг хусусиятларини эътиборга олиб, қонун бундай ишларнинг фақат муайян судга тегишли бўлишини белгилаши мустасно судлов дейилади.*

Бундай ишларнинг турлари ФПКнинг 242-моддасида келтирилган бўлиб, унинг кенгайтирилишига йўл қўйилмайди, яъни бундай судловдан тарафларнинг ўзаро келишувлари бўйича ёки даъвогарнинг танлаши бўйича четга чиқишига йўл қўйилмайди. Қонун бундай ҳолда шу тўғридаги фуқаролик ишларининг кўрилиши қаерда қулай бўлишига қараб, ё низоли моддий объектнинг турган жойи бўйича (масалан, иморатга бўлган

ҳуқуқ тўғрисидаги даъволар қўзғатилганида - иморат жойлашган жойда) ёки низоли ҳуқуқий муносабат бўйича асосий ҳужжатларнинг тўпланган жойи бўйича судловни белгилайди.

Қонун (ФПКнинг 242-моддаси)да мустасно судлов, яъни судловга тегишли алоҳида ҳоллар қуйидагича белгиланган:

иморатга бўлган ҳуқуқ тўғрисидаги, мол-мулкни хатлашдан чиқариш ҳақидаги, ер майдонидан фойдаланиш тартибини белгилаш тўғрисидаги даъволар иморат, мол-мулк ёки ер майдони жойлашган ҳудуддаги суднинг судловига тааллуқлидир;

мерос қолдирувчининг кредиторлари мерос ворислар томонидан қабул қилингунига қадар тақдим этган даъволар мерос мол-мулк ёки унинг асосий қисми жойлашган ҳудуддаги суднинг судловига тегишлидир;

йўловчи, багаж ёки юк ташиш шартномаларидан юк ташувчиларга нисбатан келиб чиқадиган даъволар белгиланган тартибда талаб қўйилган транспорт ташкилотининг органи жойлашган ҳудудда тақдим этилади.

Келишилган судлов. *Тарафларнинг ўзаро келишувлари бўйича ихтиёрий равишда белгиланган судловни ўзгартириш имкониятига келишилган судлов дейилади.* Қонун айрим ҳолларда тарафларга ҳудудий судловни ўзаро келишув бўйича ўзгартириш ҳуқуқини ҳам беради. Шунга биноан тарафлар фуқаролик ишини қаерда, яъни қайси туманлараро судида кўрилиши тўғрисида ўзаро келишиб олишлари мумкин. ФПКнинг 243-моддасида белгиланган бу қонуннинг мақсади фуқаролик ҳуқуқларининг суд тартибида ҳимоя қилинишида фуқаролар ва ташкилотлар учун кўпроқ қулайликлар яратишдир. Тарафлар ўз манфаатларини қаерда ҳимоя қилиши бирмунча қулай бўлишлигини ўзлари биладилар. Шу сабабли низоларнинг кўрилиши жойини танлашдан тарафларнинг эркинлигини ошиқча чеклаш нотўғри бўлур эди.

Фуқаролик ишларининг муайян бир судда кўрилиши тўғрисидаги ўзаро келишув ҳар хил шаклда бўлиши мумкин. Масалан, тарафлар ўзаро шартнома туза туриб “ушбу шартномадан келиб чиққан низолар фалон туманлараро судида кўрилади”, деб кўрсатишлари мумкин. Бундай келишувга кейинчалик низо чиққандан сўнг ҳам йўл қўйилади.

Агар ихтиёрий келишув бўйича белгиланган судлов тарафлардан бири ёки учинчи шахснинг ҳуқуқини бузиши

аниқланса, суд томонидан ҳақиқий эмас деб топилиши лозим ва бундай ҳолларда судлов тўғрисида қонун билан белгиланган умумий қоидалар татбиқ этилади.

ФПКнинг 243-моддаси иккинчи қисмида кўрсатилганидек, фуқаролик ишларининг баъзи туркумларига нисбатан ФПКнинг 242-моддасида белгиланган мустасно (яъни алоҳида ҳоллар) судловнинг тарафларнинг келишуви билан ўзгартирилиши мумкин эмас.

Бир-бири билан боғлиқ ишларнинг судлови. Бундай судлов тўғрисида шуни айтиш керакки, баъзи ҳолларда тарафларнинг ҳақиқий ўзаро муносабатларини ҳар тарафлама аниқлаш, ишнинг кўрилишини тезлаштириш, суд харажатларини камайтириш мақсадида бир-бири билан боғлиқ бўлган ишлар бирга қўшиб кўрилади. Бундай ҳолларда судлов шундай белгиланади, чунончи: қарши даъво ўзининг судловга тааллуқлилигидан қатъи назар, дастлабки даъво кўриладиган жойдаги судга тақдим этилади (ФПКнинг 244-моддаси).

Никоҳдан ажратиш билан боғлиқ бўлган ишларда даъвони рад этган тақдирда никоҳдан ажрალიш билан бирга берилган бошқа низоларни ҳал қилмайди. Бундай вазиятда тарафларга судлов ҳақидаги қоидаларга риоя қилган ҳолда бу талаблар бўйича қайтадан даъво қўзғатишга ҳақли эканлиги Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Пленуми қарорида кўрсатилган.¹

Жиноят ишидан келиб чиқадиган фуқаролик даъвоси, агар жиноят иши кўрилаётганда арз қилинмаган ёки ҳал этилмаган бўлса, фуқаролик суд ишларини юритиш тартибида кўриш учун фуқаролик ишларининг судловга тааллуқлигига доир умумий қоидаларга биноан тақдим этилади (ФПКнинг 245-моддаси).

Ходим ғайриқонуний равишда судланганлиги муносабати билан меҳнат шартномаси бекор қилиниши ёки ғайриқонуний равишда жиноий жавобгарликка тортилиши муносабати билан уни ишга тиклаш тўғрисидаги низолар ходимнинг хоҳишига қараб ё ўзи яшаб турган жойдаги ёки зарар кўрган собиқ иш жойидаги судга мурожаат этиши мумкин (альтернатив судлов).

¹ Қаранг: Қонун номи билан. Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Ахборотномаси. 1998. 3-сон, 16-29-бетлар.

3-§. ҚАБУЛ ҚИЛИНГАН ИШНИНГ БОШҚА СУДГА ЎТКАЗИЛИШИ

Маълумки, фуқаролик ишининг судлови, яъни ишнинг мазкур судда кўрилиш-кўрилмаслиги тўғрисидаги масала даъво ари-засининг қабул қилинишида судьянинг якка ўзи томонидан ҳал қилинади.

Суд судловга тааллуқли қоидаларга риоя қилган ҳолда ўзи-нинг юритишига қабул қилиб олган ишни, гарчи кейинчалик бу иш бошқа суднинг судловига тааллуқли бўлиб қолса ҳам, мазмунан ҳал қилиши лозим (ФПКнинг 146-моддаси).

Аммо баъзан қабул қилинган ишнинг бошқа судда кўрилиши зарур ва мақсадга мувофиқ деб топилиши ҳам мумкин. Бундай ҳолларда қонун судьяга ишни кўриш учун тенг даражадаги судга ўтказиш ҳуқуқини беради.

ФПКнинг 146-моддаси иккинчи қисмида кўрсатилишича, суд куйидаги ҳолларда ишни кўриш учун бошқа судга ўтказа олади:

1) муайян иш бошқа судда, хусусан, далилларнинг кўпчилик қисми жойлашган ердаги судда ўз вақтида ва ҳар томонлама кўриб чиқилади деб ҳисобласа;

2) илгари турган жойи номаълум бўлган жавобгар ишни ўзи яшаб турган жойдаги судга ўтказишни илтимос қилса;

3) бир ёки бир неча судья рад қилинган, бу судда уларни алмаштириш мумкин бўлмай қолса;

4) иш муайян судда кўрилаётганида бу иш судловга тааллуқлилиқ қоидалари бузилган ҳолда юритишига қабул қилинганлиги маълум бўлиб қолса.

Ишнинг бошқа судга ўтказилиши тўғрисида суд томонидан ажрим чиқарилади. Ажримда ишнинг бошқа судга ўтказилиши сабаблари, вазлари аниқ кўрсатилган бўлиши керак. Бундай ажрим юзасидан хусусий шикоят ёки хусусий протест келтирилиши мумкин.

Фуқаролик иши Ўзбекистон Республикаси судидан бошқа ҳамдўстлик давлатлари судига ёки бошқа ҳамдўстлик давлати судидан Ўзбекистон Республикаси судига суднинг ажримига асосан, шу ажримга шикоят ёки протест бериш муддати ўтганидан сўнг шикоят ёки протест берилган ҳолда эса, шикоят ёки протестни қаноатлантирмай қолдириш тўғрисида ажрим чиқарилгандан сўнг ўтказилади.

Бундай ишларни ўтказиш учун ҳамдўстлик мамлакатлари ўртасида ҳуқуқий ёрдам кўрсатиш тўғрисида шартнома бўлгандагина йўл қўйилади.

Фуқаролик ишлари Ўзбекистон Республикаси судларининг биридан бошқасига суднинг ажримига асосан, бу ажрим устидан шикоят бериш ёки унга нисбатан протест келтириш муддати ўтганидан кейин, шикоят берилган ёки протест келтирилган тақдирда эса, шикоят ёки протестни қаноатлантирмай қолдириш ҳақида ажрим чиқарганидан кейин ўтказилади.

Бир суддан бошқа судга юборилган иш ана шу кейинги суд томонидан кўриш учун қабул қилиниши керак.

Судловга тааллуқлилиқ тўғрисида низоларга йўл қўйилмайди (ФПКнинг 147-моддаси).

Ў Н Т Ў Р Т И Н Ч И Б О Б

ДАЪВО ҚЎЗГАТИШ ҲУҚУҚИ

1-§. ДАЪВО ТУШУНЧАСИ

Ҳар қандай манфаатдор шахс бузилган ёки низолашилаётган ҳуқуқи ёхуд қонун билан қўриқланадиган манфаатини ҳимоя қилиш учун қонунда белгиланган тартибда судга мурожаат қилишга ҳақли (ФПКнинг 1-моддаси).

Юридик шахс ҳуқуқидан фойдаланувчи ташкилотлар ўзаро низолари юзасидан мулкӣ ҳуқуқлари ва қонунӣ манфаатларини ҳимоя қилиш хусусида белгиланган тартибда хўжалик судига мурожаат қилишга ҳақлидирлар (ХПКнинг 3-моддаси).¹

Баъзи даъволар қонунда назарда тутилган ҳолларда, ҳолислар судида қўзғатилиб ҳал қилиниши мумкин.

Юқорида келтирилган қонун кўрсатмаларига асосланиб, даъво деб ҳуқуқнинг ёки қонун билан қўриқланадиган манфаатнинг ҳимоя қилиниши тўғрисида судга ёки бошқа ваколатли ташкилотга мурожаат этишга айтамыз.

Даъво қўзғатиш ҳуқуқи фуқаролар, давлат манфаатларини ва ташкилотларнинг шахсий ва мулкӣ ҳуқуқларини биринчи

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикасининг Хўжалик процессуал кодекси. Т., "Адолат", 1998.

инстанция судида ҳимоя қилишнинг процессуал воситаси бўлиб кўринади.

Шариат ҳуқуқида фуқаролар ўзларининг манфаатлари, ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилишда арз-шикоятлар билан бир қаторда даъво қўзғатиш йўли билан ҳам қозиларга (қозилар судига) мурожаат қилганлар.

Даъво сўзини нафақат фуқаролик, шу жумладан жиноий ишларда ҳам фойдаланганлар. Буларни қуйидагилардан англаш мумкин.

Даъво асли арабча сўз бўлиб, ўз ҳақ-ҳуқуқини ҳимоя қилиш ҳақида суд орқали ёки бошқа йўллар билан қўйилган талаб тушунилади. Даъвонинг бир қанча турлари мавжуд бўлган:

1) хун даъвоси - ўлдирилган кимсанинг қонига қон олиш ёки қонун билан жазо талаб этиш;

2) бировни айблаш, туҳмат қилиш даъвоси;

3) ўзида йўқ ҳақ-ҳуқуқни ёки хислат-фазилатларнинг эътироф этилиши йўлидаги талаб қилишга бўлган ноўрин ёки ноҳақ уриниш (иддао) талаби даъво қилиши ва ҳоказо.¹

Ҳуқуқи бузилган шахс **муддаинг** деб юритилган.

Даъво қўзғатувчи шахс судга мурожаат қилишдан олдин ўз талабини ихтиёрий равишда қаноатлантирилиши тўғрисида мажбурият субъектига мурожаат қилади, ташкилотларнинг талаби (претензияси) бутунлай қаноатлантирилмаса ёки қисман қаноатлантирилган бўлса ёхуд талабга жавоб бўлмаса, манфаатдор шахс (фуқаро ёки ташкилот) бузилган ёки низоли ҳуқуқнинг ёхуд қонун билан ҳимоя қилинадиган манфаатнинг қўриқланиши тўғрисида махсус ариза билан судга мурожаат қилади.

Фуқаролик даъво иши низоли иш бўлиб кўрилади. Бундай ишларда албатта низолашувчи тарафлар: даъвогар ва жавобгар қатнашади ва улар ўртасида низоли ҳуқуқий талаб бўлади. Бундай низоли ҳуқуқий талаб бўлмаса - даъво ҳам, низоли суд иши ҳам бўлмайди.

Амалиётда бирон-бир даъвосиз, низосиз даъвогар ва жавобгари бўлмаган фуқаролик ишлари ҳам судда кўрилиши мумкин. Низосиз ҳуқуқларнинг ёки қонун билан ҳимоя қилинадиган манфаатларнинг қўриқланиши тўғрисида судга

¹ Қаранг: Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 1-жилди. Москва, "Рус тили" нашриёти, 1981, 215-бет.

мурожаат қилиш мумкинлиги тўғрисида қонунда назарда тутилган. Масалан, алоҳида тартибда кўриладиган ишларда; фуқарони бедарак йўқолган деб топилиши ёки фуқарони ўлган деб эълон қилиниши (ФПКнинг 286-290-моддалари); спиртли ичимликлар ёки гиёвандлик моддалари ва психотроп моддаларни суистеъмол қилганлик учун фуқароларнинг муомалага лаёқатини чеклаш ёки фуқаронинг руҳий касаллиги туфайли уни муомалага лаёқатсиз деб топиш (ФПКнинг 291-моддаси) тўғрисидаги фуқаролик ишлари бўйича судга мурожат қилишда фақат муддао баён қилинади. Бундай фуқаролик ишларида низоли ҳуқуқий талаб бўлмагани учун даъво ҳам бўлмайди.

Даъво ишида муайян ҳуқуқ тўғрисидаги низо ҳал қилинади ва шу муносабат билан даъвогарнинг талаблари ҳамда жавобгарнинг эътирози қонуний ва асосли бўлишлиги текширилади. Оқибатда суд ё даъвони (даъвогарнинг жавобгарга бўлган талабини) бутунлай ёки қисман қаноатлантиради ёинки даъвони рад этади (даъвогарнинг талаби қайтарилади).

Ҳар қандай фуқаролик даъвосининг икки томони бор:

биринчидан, моддий-ҳуқуқий томони - бунда, аввало, даъвогарнинг жавобгарга нисбатан муайян низоли моддий ҳуқуқий талаби бўлиши, масалан, бирон-бир ашёнинг топширилиши, пул тўланиши, хизмат кўрсатилиши, зарарнинг қопланиши хусусида талаб қилинади;

иккинчидан, процессуал ҳуқуқий томони - бунда тарафлар ўртасида келиб чиққан нисонинг мазмунан ҳал қилиниши ва бузилган ёки низоли ҳуқуқнинг қўриқланиши тўғрисида судга илтимос билан мурожаат қилинади.

Даъвонинг мазкур ҳар иккала томони бирга қўшилгандагина, даъво низоли ҳуқуқни ҳимоя қилиш воситаси бўлиб кўрилади. Даъво қилиш - судда фуқаролик иши кўзғатилиши учун асос бўлади. Ишнинг юритилиши учун даъво аризаси қабул қилинган кундан эътиборан мазкур иш юзасидан фуқаролик процесси давом эта бошлайди ва фуқаролик процессуал ҳуқуқий муносабат вужудга келади.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 10-моддасида кўрсатилганидек, фуқаролик ҳуқуқларини ҳимоя қилиш белгиланган тартибда суд, хўжалик суди ёки холислар суди томонидан амалга оширилади. Фуқаролик ҳуқуқларини ҳимоя қилиш Ўзбекистон Республикаси қонунлари билан белгиланган

қолларда ва тартибда қасаба уюшма қўмиталари ва бошқа жамоат ташкилотлари томонидан ҳам амалга оширилади. Бу тартиб ФПКнинг меъёрларида, хўжалик суди, холислар суди ва бошқа органларда иш кўриш тўғрисидаги қоидалар билан ҳам белгиланган.

Қонунда назарда тутилган ҳоллардагина фуқаролик ҳуқуқлари маъмурий тартибда ҳимоя қилинади. (ФК 10-моддасининг 2-қисми). Бундай тартиб (масалан, ташкилот ёки фуқаро) бировнинг квартирасини ўзбошимчалик билан эгаллаган шахсни прокурор қарорига асосан кўчиришда ва шу билан бузилган ҳуқуқни тиклашда қўлланилади. Бундай ҳолларда процессуал тартиб қўлланилмайди.

Даъво, яъни низоли моддий-ҳуқуқий муносабатдан келиб чиқадиган ва муайян процессуал тартибда кўриш ва ҳал қилиш учун суд ёки бошқа ваколатли органда қўзғатилган талаб тушунчаси билан даъвога бўлган ҳуқуқ тушунчаси чамбарчас боғлиқдир.¹

Даъвога бўлган ҳуқуқ деганимизда ёинки низоли фуқаролик ҳуқуқини, оила, меҳнат, уй-жой каби масалаларга оид ҳуқуқни, фуқаролик процесси тартибида суд ҳимоясини олишга бўлган ҳуқуқни, шунингдек, суд томонидан қонуний ва асосли деб топилган даъво талабининг қаноатлантирилишига бўлган ҳуқуқни тушунаимиз.

Даъво қилиш, даъво қўзғатиш учун асос (ҳуқуқ)нинг бўлмаслиги оқибати -даъво аризасининг қабул қилинишини рад этиш ёки ФПКнинг 100-моддасида кўрсатилганидек, ишнинг юритилишини тугатиш бўлади. Даъвонинг қаноатлантирилиши учун ҳуқуқнинг бўлмаслиги оқибатида - даъвони рад қилишга асос бўлади.

2-§. ДАЪВОНИНГ ЭЛЕМЕНТЛАРИ

Ҳар бир даъвонинг ўзига хос хусусиятга эга эканлигини ҳисобга олиб, яъни бир даъвони иккинчи даъводан ажратиш мақсадида **даъволар икки таркибий қисмга**: даъво предмети (даъво қилинаётган нарса)га ва даъво асосига бўлинади. Бу икки таркибий қисм даъвонинг мазмунини ташкил этади.

¹ Қаранг: Э.Э.Эгамбердиев. "Фуқаролик суд ишларини юритиш турлари". Т., "Камалак", 1996.

Даъвонинг предмети даъвогарнинг талаби, яъни унинг жавобгардан суд орқали талаб қилинаётган нарсаси бўлади. Даъво предмети бирон-бир нарсани ундириш тўғрисидаги талабдир. Чунончи: муайян сумманинг ундирилиши, бирон-бир мулкнинг топширилиши, хизмат кўрсатилиши тўғрисидаги моддий-ҳуқуқий ёинки шахсий ҳуқуққа асосланган талаб бўлиши мумкин.

Даъво предмети муайян ҳуқуқий муносабатнинг бўлиши ёки бўлмаслигини, чунончи: низоли мулкда даъвогарнинг хиссаси бўлиши, мерос мулкига нисбатан ворис деб танилиши, асарнинг муаллифи деб танилиши тўғрисидаги талаблар бўлиши мумкин.

Даъвонинг асоси деб даъво талабини тасдиқлайдиган далилларга айтилади. ФПКнинг 149-моддасининг 4 ва 6-бандларида айтилганидек, даъвогар аризасида талаби қандай ҳолатларга асосланганлигини ва бу ҳолларнинг мавжудлигини тасдиқлайдиган далилларни кўрсатиш лозим. Бундай ҳолларда муайян юридик фактни вужудга келтирадиган ёки ўзгартирадиган ёхуд бекор қиладиган ҳолатлар ҳисобланади. Даъво қўзғатиш учун асос бўладиган юридик фактлар беҳисобдир. Чунончи, тузилган шартномаларнинг бажарилмаслиги, муайян шартларнинг бузилиши, қарзга олинган нарсанинг, пулнинг тўланмаслиги, топшириқнинг бажарилмаслиги ёинки сифатсиз бажарилиши, турар жой ижараси шартномаси шартларининг ўзгартирилиши, фуқаронинг ўлими, юридик шахснинг тугатилиши, тадбиркорлик тўғрисидаги қонунларнинг бузилиши¹ каби қатор ҳолатлар, юридик фактлар, даъвогар ва жавобгарга нисбатан ҳуқуқ ва мажбуриятлар вужудга келтирадиган асослар бўлади.

3-§. ДАЪВОНИНГ ТУРЛАРИ

Маълумки, даъвогар судга мурожаат қилишида бирон-бир процессуал мақсадни кўзлайди. Унинг бу мақсади: бузилган ёки низоли ҳуқуқнинг ёхуд қонун билан қўриқланадиган манфаатнинг ҳимоя қилиниши тўғрисида суд қарорига эришишга қаратилади.

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Ахборотномаси, 1992, 2-сон, 18-бег.

Бундай қарор, масалан, бировдан тегишли пулни ундириш ёинки бирон-бир мулкнинг эгаси деб топилиши тўғрисида бўлиши мумкин.

Даъвогарнинг қандай мақсадни қўзлашига, нима тўғрисида қарор чиқарилишини суддан илтимос қилишига қараб даъволар икки турга: ундириш (олиб бериш) ва тан олиш тўғрисидаги даъволарга бўлинади.

Ундириш тўғрисидаги даъволарда даъвогар, биринчидан, муайян ҳуқуқни олишга ҳақли бўлишлигини белгилашни, чунончи: мулкка нисбатан эгалик ҳуқуқини олишга, турар жойдан фойдаланишга, вояга етмаган болани ўз тарбиясига олишга ҳақли бўлишлигини, иккинчидан, жавобгарнинг муайян ҳаракатларни қилиши, масалан, даъвогарга низоли мулкни топшириш, турар жойни бўшатиб бериши, болани тарбиялаш учун топшириши лозимлиги тўғрисида суд қарорининг чиқарилишини илтимос қилди. Агар суднинг қарори жавобгар томонидан ихтиёрий равишда бажарилмаса, қарор белгиланган тартибда ижро этилиши учун топширилади. Шу туфайли бундай даъво ижро этиладиган даъво деб ҳам аталади.

Эътироф этиш, тан олиш тўғрисидаги даъволарда даъвогар фақат низоли ҳуқуқнинг ўзига тегишли бўлишини тан олишнигина, низоли ҳуқуқий муносабатнинг мавжуд бўлгани ёки бўлмаганлигинигина илтимос қилади. Бундай даъволарда, масалан, даъвогар васиятноманинг ҳақиқий эмас деб топилишини, асарнинг муаллифи деб танилишини суддан илтимос қилади. Тан олиш, эътироф этиш даъволарида даъвогар жавобгарни бирон-бир ҳаракат қилишга, масалан, мерос ҳиссасини ажратиб беришга, муаллифга қалам ҳақини тўлашга мажбур этиш тўғрисида қарор чиқарилишини илтимос қилмайди.

Даъволар, юқорида кўрсатилганидек, фақат процессуал мақсад бўйичагина эмас, балки даъво талабларининг келиб чиқишига сабабчи бўлган низоли ҳуқуқий муносабатларнинг тури бўйича ҳам турларга бўлинади (классификация қилинади). Чунончи: меҳнатга оид ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган даъволар, алиментлар ундириш тўғрисидаги даъволардан фарқ қилади. Зарар етказишдан келиб чиқадиган даъволар эса турар жойлардан кўчириш тўғрисидаги даъволардан фарқ қилади. Бундай даъволар бир-биридан моддий ҳуқуқий мазмунни жиҳатидангина эмас, балки бундай низоларни кўриш

ва ҳал қилиш учун қонун билан белгиланган процессуал хусусиятлари жиҳатидан ҳам фарқланади.

4-§. ДАЪВО ҚЎЗҒАТИШ

Қонун фуқароларга, ташкилотларга суд ҳимоясидан фойдаланиш ҳуқуқини беради. Улар бу ҳуқуқдан, аввало, белгиланган тартибда даъво қўзғатиш йўли билан фойдаланадилар.

Даъво қўзғатилиши муҳим процессуал ҳаракат бўлиб, даъво муддатининг ўтишини узади. Қонунда белгиланишича, даъво муддатининг ўтиши белгиланган тартибда даъво қўзғатилиши билан, шунингдек мажбур шахс қарзни тан олганлигини кўрсатувчи ҳаракатларни қилиши билан узилади (ФКнинг 157-моддаси).

Шу пайтдан эътиборан фуқаролик ишининг ҳаракати бошланади. Суднинг тарафлар ўртасидаги низони кўриш ва бу тўғрида қарор чиқариш бурчи вужудга келади.

Қонун (ФПКнинг 1-моддаси)да белгиланишича, ҳар қандай манфаатдор шахс бузилган ёки низолашилаётган ҳуқуқи ёхуд қонун билан қўриқланадиган манфаатини ҳимоя қилиш учун қонунда белгиланган тартибда судга мурожаат қилишга ҳақли.

Масалан, Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 1997 йил 2 майдаги “Хусусийлаштирилган турар жойларга эгалик қилиш, улардан фойдаланиш ва уларни тасарруф қилиш билан боғлиқ ишлар бўйича суд амалиёти тўғрисида”ги қарорида фуқаролар эгаллаб турган турар жойларни хусусийлаштиришнинг рад қилиниши натижасида фуқаролик ҳуқуқи бўйича низо вужудга келишини ҳисобга олиб, бундай ишлар судлар томонидан даъво ишини юритиш тартибида ҳал қилиниши кўрсатилган.¹

Судда фуқаролик иши прокурорнинг аризаси бўйича ҳам, шунингдек, давлат бошқарув органлари, касаба уюшмаси, ташкилотлар ёки айрим фуқароларнинг аризалари бўйича ҳам (агар қонунга кўра улар бошқа шахсларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш учун судга мурожаат қилишлари мумкин бўлса) қўзғатилади.

¹ Қаранг: Қонун номи билан. Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Аxbopтuюмaси. 1997, 3-сон, 30-31-бетлар. Шу Пленум қарорига 1998 йил 11 сентябрда ўзгартириш киритилган.

Судда фуқаролик иши қўзғатилишида даъво аризаси ёзма шаклда берилади. ФПКнинг 149-моддасида кўрсатилганидек, даъво аризасининг мазмунида қўйидагилар кўрсатилиши лозим:

1) ариза бериладиган суднинг номи;

2) даъвогарнинг номи (фамилияси, исми ва отасининг исми) ва яшаш жойи, агар даъвогар ташкилот бўлса, унинг номи ва қаерда жойлашганлиги, шунингдек агар ариза вакил томонидан берилётган бўлса, вакилнинг номи (фамилияси, исми ва отасининг исми) ва манзили;

3) жавобгарнинг номи (фамилияси, исми ва отасининг исми), яшаш жойи ёки агар жавобгар ташкилот бўлса, унинг номи ва қаерда жойлашганлиги;

4) даъвогарнинг талаби;

5) агар даъвони баҳолаш лозим бўлса, унинг баҳоси;

6) даъвогар ўзининг талабларига асос қилиб кўрсатаётган ҳолатлар ва бу ҳолатларни тасдиқлайдиган далиллар;

7) аризага илова қилинган ҳужжатларнинг рўйхати.

Ариза даъвогар ёки унинг вакили томонидан имзоланади. Агар ариза вакил томонидан берилган бўлса, ариза ишончнома ёки унинг ваколатини тасдиқловчи бошқа ҳужжат илова қилиниши лозим.

Прокурор томонидан, шунингдек, давлат бошқарув органлари, давлат корхоналар, ташкилотлар ёки айрим фуқаролар томонидан бошқа шахсларнинг манфаатларини ҳимоя қилиш учун бериладиган аризаларда ФПКнинг шу моддасида айtilган маълумотлардан ташқари ариза кимнинг манфаатини кўзлаб берилган бўлса, ўша шахснинг номи (фамилияси, исми ва отасининг исми), манзили кўрсатилиши лозим.

Судга ариза жавобгарларнинг сонига қараб мутаносиб миқдорда нусхалари билан берилади.

Судья ишнинг мураккаблиги ва хусусиятига қараб, даъвогарни аризасига илова қилинган ҳужжатларнинг нусхаларини ҳам жавобгарларнинг сонига мутаносиб миқдорда тақдим этишга мажбур қилиши мумкин (ФПКнинг 150-моддаси).

Аризалар туманлараро, туман (шаҳар) судида судья, бошқа судларда эса - суднинг раиси, унинг ўринбосари ёки судья томонидан қабул қилинади. Фуқаролик иши бўйича аризани қабул қилиш масаласини судьянинг ёлғиз ўзи ҳал қилади. Агар ариза почта орқали юборилган бўлса, суд идорасида олинган

куннинг ўзидаёқ, ҳар ҳолда иккинчи кундан кечиктирилмай судьяга топширилиши лозим.

Судья аризани ФПКнинг 149-150-моддаларида белгиланган талабларга риоя қилмай ёки давлат божи тўланмай берилганлигини аниқласа, аризани ҳаракатсиз қолдириши тўғрисида ажрим чиқариб, бу ҳақда даъвогарни хабардор қилади ва камчиликларни тузатиш учун унга муддат беради.

Аризанинг кўрилмай қолдирилиши тўғрисида судья томонидан чиқариладиган ажримда аризанинг камчиликлари, уни тузатиш йўллари ва муддати, судьянинг таклифларини бажармаслик оқибатлари кўрсатилади. Агар даъвогар белгиланган муддатда аризанинг камчиликларини тузатса, фуқаролик иши ҳаракатга киритилади ва бундай ҳолда даъво муддатининг ўтиши ариза берилган куннинг ўзидаёқ узилган ҳисобланади. Акс ҳолда судья ариза берилмаган деб ҳисобланиши тўғрисида ажрим чиқаради ва аризани даъвогарга қайтаради. Ариза қайтарилган ҳолда, даъво муддатининг ўтиши узилмайди. Ариза кейинчалик даъво муддати давомида қонун талабларига риоя қилиниб, қайта берилиши мумкин.

Қонун суд ҳимоясига бўлган ҳуқуқни таъминлаб, фақат алоҳида қонунда аниқ белгиланган ҳоллардагина, фуқаролик ишлари бўйича аризаларнинг судья томонидан қабул қилинмаслиги мумкинлигини таъминлайди. Бундай ҳоллар ФПКнинг 152-моддасида белгиланиб қўйилган. Унга кўра аризани қабул қилиш тўғрисидаги илтимос:

1) ариза судда кўришга тегишли бўлмаса;

2) суднинг айнан ўша тарафлар ўртасида, айнан бир предмет тўғрисида ва айнан бир асослар бўйича чиққан низо юзасидан қабул қилиниб, қонуний кучга кирган ҳал қилув қарори ёхуд даъвогарнинг арз қилган талабларидан воз кечганлигини қабул қилиш ёки тарафларнинг келишув битимини тасдиқлаш тўғрисидаги ажрими мавжуд бўлса;

3) суд айнан ўша тарафлар ўртасида, айнан бир предмет тўғрисида ва айнан бир асослар бўйича чиққан низо юзасидан иш юритаётган бўлса;

4) тарафлар ўртасида ушбу низо кўриш учун холислар судига топшириш тўғрисида шартнома тузилган бўлса;

5) иш шу суднинг судловига тааллуқли бўлмаса;

6) ариза муомалага лаёқатсиз шахс томонидан берилган бўлса;

7) манфаатдор шахс номидан аризани иш юритиш ваколатига эга бўлмаган шахс берган бўлса, судья томонидан рад этилиши мумкин.

Судьянинг ФПК 152-моддаси 5, 6, ва 7-бандларида назарда тутилган асослар бўйича аризани қабул қилишни рад этиши, башарти йўл қўйилган хатолар бартараф этилса, шу иш бўйича судга иккинчи марта ариза билан мурожаат этишга тўсқинлик қилмайди.

Судья қонунда кўрсатилган асослар бўйича аризани қабул қилишни рад этганида бу ҳақда асослантирилган ажрим чиқаради. Ажримда, агар иш суднинг судловига тегишли бўлмаса, ариза берувчи қайси органга мурожаат қилиши лозимлиги ёки иш кўзғатилишига тўсқинлик қиладиган ҳолатларни қандай қилиб бартараф қилиши кераклиги кўрсатилиши лозим.

Ариза иловалар ва ажримнинг нусхаси билан биргаликда даъвогарга қайтарилади (ФПКнинг 153-моддаси).

Судья бу тўғрида чиқарган ажрими ФПКнинг 238-моддаси талабларига жавоб берадиган мазмунда бўлиши керак.

5-§. БИР НЕЧА ТАЛАБЛАРНИ БИРЛАШТИРИШ ВА АЖРАТИШ

Қонун даъвогарнинг бир-бири билан боғлиқ бўлган бир неча талабларни бирлаштириш, бирга кўрилиши ва ҳал этилишига йўл қўяди. Бундай талаблар бир даъвогар томонидан бир неча талабларга нисбатан қилиниши мумкин.

ФПКнинг 155-моддасида даъвогар бир аризада ўзаро боғлиқ бўлган бир неча талабни бирлаштиришга ҳақли эканлиги кўрсатилган. Бундай ҳолларда даъво асослари ва предметлари умумий бир-бирлари билан боғлиқ, талаблар ҳам бир турда бўлганида - даъволарнинг объект сифатида бирлаштирилиши кераклиги тўғрисида сўз боради. Бунга мисол қилиб, ишга қайта тикланиш ва ноилож бекор юргани учун ҳақ тўланиши ёки ховли-жойга (иморатга) бўлган эгалик ҳуқуқининг эътироф этилиши (тан олиниши) ва жавобгарнинг кўчирилиши даъволарни ёинки эр-хотиннинг ажралиш тўғрисидаги иши кўрилишида уларнинг вояга етмаган фарзандлари учун алиментлар ундириш тўғрисидаги даъвонинг бир ишга қўшиб ҳал қилинишини ҳам кўрсатсак бўлади.

Қонун судьяга бир турдаги фуқаролик ишларини бирлаштириш ҳуқуқини беради. ФПКнинг 156-моддасида кўрсатилишича, судья шу судда айнан ўша тараф иштирок этаётган бир турдаги бир неча иш юритилаётганлигини ёхуд бир шахснинг турли жавобгарларга ёки бир неча даъвогарнинг айнан битта жавобгарга нисбатан аризалари бўйича бир неча иш юритилаётганлигини аниқласа, агар бу ишларни бирлаштириш ишнинг ўз вақтида ва тўғри ҳал қилинишига ёрдам берса, биргаликда кўриш учун битта ишга бирлаштиришга ҳақли.

Талабнинг бир неча даъвогар томонидан ёки бир неча жавобгарга нисбатан қилинишига процессуал иштирокчилик деб айтилади *(бу тўғрида шу китобнинг 4-бобида қаралсин)*.

Судья бир неча талабни битта ишга бирлаштириш ҳуқуқига эга бўлганидек, унга бундай талабларни ажратиш ҳуқуқи ҳам берилади. ФПКнинг 157-моддасида айтилишича, агар аризани қабул қилаётган судья талабларни алоҳида кўришни мақсадга мувофиқ деб топса, бирлаштирилган талаблардан бирини ёки бир нечасини алоҳида иш юритиш учун ажратишга ҳақли.

Бир неча даъвогар томонидан ёки бир неча жавобгарга нисбатан талаблар тақдим этилса, аризани қабул қилаётган судья, агар талабларни алоҳида кўриб чиқишни мақсадга мувофиқ деб топса, улардан бири ёки бир нечасини алоҳида иш юритиш учун ажратишга ҳақли.

6-§. ЖАВОБГАР МАНФААТЛАРИНИНГ ҲИМОЯ ҚИЛИНИШИ

Фуқаролик процессида тарафларнинг тенг ҳуқуқчилик принципи асосида иш юритишда даъвогар билан бир қаторда жавобгарга ҳам тенг ҳуқуқ берилади.

Даъвогар бузилган ҳуқуқнинг ҳимоя қилиниши мақсадида даъво кўзғатиш имкониятига эга бўлса, жавобгар ҳам даъвогарга қарши ҳимоя қилиниш воситаларига эга. Бундай процессуал воситалардан бири - эътироз билдириш ва, иккинчиси - қарши, муқобил даъво кўзғатишдан иборат.

Жавобгар ўзига нисбатан кўзғатилган даъвони инкор этиши ва бунинг сабаблари (важлари)ни кўрсатиши мумкин. Даъвони бундай асослантирилган равишда инкор этишга, эътироз деб айтилади.

Эътирозномада даъвогарнинг низоли ҳуқуқига, масалан, бирон-бир нарсанинг топширилишини, топшириқнинг бажарилишини зарарнинг тўлатилиши ва ҳоказоларни талаб қилиш ҳуқуқига эга бўлмаслиги ёинки уни (жавобгарни) даъвогар олдида жавобгарликдан озод қиладиган ҳолатлар кўрсатилиши мумкин.

Даъвогар талабига қарши бўлишини билдиришда жавобгар муайян моддий-ҳуқуқий ва процессуал ҳуқуққа оид юридик асосларни ҳам кўрсатиши мумкин.

Моддий ҳуқуқ (фуқаролик, оила, меҳнат ҳуқуқи) меъёрларига асосланиб, чунончи: даъво қилинаётган нарсани (предметни) талаб қилиш учун фуқаролик қонунчилиги меъёрларида белгиланган муддат (даъво муддати) ўтганлигини кўрсатиб, эътироз баён этишга моддий-ҳуқуқий эътироз деб айтилади. Агар жавобгарнинг эътирози процессуал ҳуқуқ меъёрларига асосланган ва даъвсни рад этишга (ишни бекор қилишга) қаратилган бўлса, чунончи: қилинган талаб юзасидан муқаддам суд қарори (ажрими) чиқарилганлигини ёинки бу ишнинг судга тааллуқли эмаслигини кўрсатиб, даъвога қарши бўлишга процессуал эътироз деб айтилади.

Жавобгар манфаатини ҳимоя қилишнинг иккинчи процессуал воситаси қарши даъводир. Эътироздан қарши даъвонинг фарқи шундаки, бунда даъвогарнинг талабига қарши бошқа бирон-бир моддий-ҳуқуқий талаб қўйилади.

ФПКнинг 246-моддасида кўрсатилишича, суд иш юзасидан ҳал қилув қарорини чиқаргунига қадар жавобгар дастлабки даъво билан бирга кўриб чиқилиши учун даъвогарга нисбатан қарши даъво тақдим этишга ҳақли. Мазкур қонданинг мазмунига кўра жавобгарнинг ўзига қилинган дастлабки даъво билан қўшиб кўриш учун даъвогарга нисбатан қилган мустақил даъво қарши даъво деб айтилади. Қарши даъвони баъзан муқобил даъво деб ҳам атайдилар.

Даъво турларидан бири сифатидаги қарши даъво қуйидаги шартлар бўлганида бир вақтнинг ўзида ҳам даъвога қарши ҳимоя воситаси, ҳам жавобгарнинг ҳуқуқини ҳимоя қилиш воситаси бўлиб кўрилади.

Қарши даъвони қабул қилиш шартлари (ФПКнинг 247-моддаси) қуйидагича:

1) қарши талаб дастлабки талабни қоплашга қаратилган бўлса;

2) қарши даъвонинг қаноатлантирилиши дастлабки даъво қаноатлантирилишини бутунлай ёки қисман истесно этса;

3) қарши ва дастлабки даъво ўртасида ўзаро боғланиш мавжуд бўлиб, уларни бирга кўриш низо тезроқ ва тўғри ҳал қилинишига ёрдам берса.

Ана шу уч шартдан бири бўлса ҳам, судья қарши талабни судда кўриш учун қабул қилади.

Бу қонун судьяга кенг ваколатлар бериш билан бирга у тарафларнинг бир-бирларига нисбатан қилган даъво талабларини бирга кўшиб кўриш мақсадга мувофиқ бўлиш-бўлмаслигини жиддий тарзда текширишга мажбур.

Қарши даъволар даъво қўзғатиш тўғрисидаги умумий қоидалар бўйича қўзғатилади. Қарши даъво қўзғатилишида, умуман даъвога оид процессуал қоидалар, чунончи, аризанинг мазмуни, давлат божи ва суд чиқимларининг тўланиши ва ҳоказолар тўғрисидаги қоидалар (ФПКнинг 40, 41, 103, 104, 105, 149) ва даъво ҳақидаги бошқа моддаларига риоя қилинади.

7-§. ДАЪВОНИ ТАЪМИНЛАШ

Даъвони таъминлаш асослари ФПКнинг 248-моддасида белгиланган. Унда кўрсатилишича, суд (судья) ишда иштирок этувчи шахсларнинг аризасига биноан ёки ўз ташаббуси билан даъвони таъминлаш чораларини кўриши мумкин. Даъвони таъминлаш чораларини кўрмаслик суд чиқарган ҳал қилув қарорининг ижросини қийинлаштиради ёки уни бажариб бўлмайдиган қилиб қўйса, даъвони таъминлашга йўл қўйилади.

Умумий қоидага кўра даъвони таъминлаш учун у даъво қўзғатилганидан сўнгина кўрилади. Бу қоидадаги айрим истеснолар Ўзбекистон Республикасининг Жиноят - процессуал кодекси қоидалари билан белгиланган бўлиб, баъзи шароитларда ҳали қўзғатилмаган даъволарни ҳам таъминлаш чоралари кўрилиши назарда тутилади. Жумладан, шу Кодекснинг 57 ва 276-моддаларида кўрсатилишича, жиноят орқасида моддий зарар етказилганлиги тўғрисида етарли маълумотлар бўлган тақдирда терговчи, прокурор, суриштирувчи шахс судда қўзғатилган ёки келажақда қўзғатилиши мумкин бўлган фуқаролик даъвосини таъминлаш чорасини кўришга мажбур. Масалан, шахсий автомашина эгаси томонидан бировга шикаст етказилганда ёки у бировнинг ўлимига сабабчи

бўлганда, келгусида ўзига нисбатан фуқаролик даъвоси қилинишини назарда тутиб, жамғарма банкдаги пулларини олиши, уйдаги қимматбаҳо буюмларни беркитиши мумкинлигини кўзда тутиб, терговчи жиноят содир этилганидан хабардор бўлган замониёқ келажакда қўзғатилиши мумкин бўлган даъвони таъминлаш чорасини (бу тўғрида арз бўлиш-бўлмаслигидан қатъи назар) ўз ташаббуси билан кўриши лозим.

Юқорида келтирилган қоидаларга асосланиб чиқариладиган ҳал қилув қарорининг ижро этилишини таъминлаш учун суд ва бошқа ваколатли орган томонидан чора кўрилишига даъвони таъминлаш деб айтилади.

Фуқаролик даъвосини таъминлаш, чунончи, даъвогарга тегишли ҳақнинг келгусида ундирилишини таъминлаш юзасидан бундай чоранинг белгиланиши - жавобгарнинг ноинсоф ҳаракатига қарши бўлиб, даъвогарнинг манфаатини ҳимоя қилиш учун зарурдир.

Даъвони таъминлаш тўғрисидаги ажрим суднинг ҳал қилув қарорини бажариш учун белгиланган тартибда дарҳол ижро қилинади.

Даъвони таъминлаш тўғрисидаги аризани ишни кўраётган судья ёки суд ўша куннинг ўзидаёқ жавобгарни ёки ишда иштирок этувчи бошқа шахсларни хабардор қилмай ҳал этади.

Даъвони таъминлаш чоралари:

1) жавобгарга тегишли бўлган ва унинг ўзида ёки бошқа шахсда турган мол-мулк ёхуд пул суммасини хатлаш;

2) жавобгарнинг муайян ҳаракатларни амалга оширишини тақиқлаш;

3) бошқа шахсларнинг жавобгарга мол-мулк беришини ёки унга нисбатан бошқа мажбуриятларни бажаришини тақиқлаш;

4) мол-мулкни хатлашдан чиқариш тўғрисида даъво қўзғатилган тақдирда уни сотишни тўхтатиш;

5) агар қарздор ижро ҳужжати юзасидан даъво тартибда низолашаётган бўлса ва бундай низолашишга қонун ҳужжатларида йўл қўйилса, бу ҳужжат бўйича ундирувни тўхтатишдан иборат бўлиши мумкин.

Алимент ундириш тўғрисидаги, майиб бўлганлик ёки соғлиққа бошқача тарзда шикаст етказганлик, шунингдек боқувчининг ўлими оқибатида кўрилган зарар ўрнини қоплаш тўғрисидаги, ўзгалар мол-мулкни талон-торож қилганлик

натижасида қўрилган зарарнинг ўрнини қоплаш тўғрисидаги даъволардан бўлак даъволарнинг иш ҳақини, даромадни, пенсия ва стипендияни хатлаш йўли билан таъминланишига йўл қўйилмайди.

Зарур ҳолларда суд даъвони таъминлаш чорасининг бир неча турини қўллаши мумкин, лекин уларнинг умумий суммаси даъвонинг баҳосидан ошиб кетмаслиги керак (ФПКнинг 249-моддаси).

Даъвони таъминлаш чораларини кўришда қонун жавобгарнинг ҳам манфаатларини кўзлаб суд ишда иштирок этувчи шахсларнинг тушунтиришларини эшитиб, даъвони таъминлашнинг бир турини бошқа тури билан алмаштиришга йўл қўйиш мумкинлигини белгилайди.

Даъвони таъминлашнинг бир турини бошқа тури билан алмаштириш масаласи ишда иштирок этувчи шахслар хабардор қилинган ҳолда суд мажлисида ҳал этилади. Бироқ, бу шахсларнинг келмаслиги даъвони таъминлашнинг бир турини бошқаси билан алмаштириш масаласини кўриб чиқиш учун тўсқинлик қилмайди.

Пул суммасини ундириш тўғрисидаги даъвони таъминлашда жавобгар қўлланилган таъминлаш чоралари ўрнига, даъвогар талаб қилаётган суммани суднинг депозит варағига ўтказишга ҳақли (ФПКнинг 251-моддаси).

Даъвони таъминлаш тўғрисидаги ажрим суднинг ҳал қилув қарорини ижро этиш учун белгиланган тартибда дарҳол ижро қилинади (ФПКнинг 252-моддаси).

Даъвони таъминлаш юзасидан хатланган (арест солинган) мол-мулк нобуд қилинмаслиги (сотилмаслиги, бекитилмаслиги, умуман бирон-бир усулда сақлаш кафолатини олган шахс қўлидан чиқарилмаслиги) керак. Акс ҳолда айбдор шахсларга суднинг ажрими билан энг кам иш ҳақининг беш баробаригача миқдорда жарима солинади. Даъвогар мазкур шахслардан суднинг даъвони таъминлаш тўғрисидаги ажримини бажармаганликлари оқибатида ўзи кўрган зарарни умумий тартибда ундириб олишга ҳақли (ФПКнинг 253-моддаси).

Даъвони таъминлаш чоралари ишни кўраётган суд томонидан бекор қилиниши мумкин.

Даъвони таъминлашни бекор қилиш масаласи ишда иштирок этаётган шахслар хабардор қилинган ҳолда суд мажлисида ҳал этилади. Бироқ, бу шахсларнинг келмаслиги даъвони таъ-

минлашни бекор қилиш масаласини кўриб чиқиш учун тўсқинлик қилмайди (ФПКнинг 254-моддаси).

Даъво рад қилинган тақдирда, даъвони таъминлаш чоралари суднинг ҳал қилув қарори қонуний кучга киргунга қадар сақланади. Бироқ, суд ҳал қилув қарори билан бир вақтда ёки қарор чиқаргандан сўнг даъвони таъминлашни бекор қилиш тўғрисида ажрим чиқара олади (ФПКнинг 255-моддаси).

Даъвони таъминлаш тўғрисидаги аризани қаноатлантириш ёки уни рад этиш тўғрисидаги ажрим, шунингдек, даъвони таъминлаш чорасини бекор қилиш ёки таъминлаш чорасининг бир турини бошқаси билан алмаштириш тўғрисидаги ажрим устидан апелляция тартибида хусусий шикоят берилиши ёки хусусий протест келтирилиши мумкин.

Агар даъвони таъминлаш тўғрисидаги хусусий ажрим шикоят берган шахсни хабардор қилмаган ҳолда чиқарилган бўлса, шикоят бериш муддати ажримнинг нусхаси топширилган ёки шикоят берган шахсга суд ажрими маълум бўлган кундан бошлаб ҳисобланади (ФПКнинг 256-моддаси).

Даъвони таъминлаш тўғрисидаги ажрим устидан шикоят бериш ёки протест келтириш оқибатлари ФПКнинг 257-моддасида кўрсатилган. Унда айтилишича, суднинг даъвони таъминлаш тўғрисидаги ажрими устидан хусусий шикоят берилиши ёки хусусий протест келтирилиши бу ажримнинг ижросини тўхтатмайди.

Даъвони таъминлашни бекор қилиш тўғрисидаги ёки даъвони таъминлашнинг бир турини бошқаси билан алмаштириш тўғрисидаги суднинг ажрими устидан хусусий шикоят берилиши ёки протест келтирилиши бу ажримнинг ижросини тўхтатиб қўяди.

Суднинг бундай ажримлари хусусий шикоят бериш учун белгиланган муддат ўтиши билан ёки унинг апелляция инстанцияси томонидан оқибатсиз қолдирилганидан сўнггина ижро этилади.

Даъвони таъминлаш чорасининг кўрилиши жавобгарнинг ўз мулкани тасарруф этишини маълум даражада чеклаб қўйиши билан, шу билан бирга унга баъзи ҳолларда мулкий зарар етказилиши мумкин. Бундай ҳолларни эътиборга олиб қонун (ФПКнинг 258-моддаси), суд (судья) даъвои таъминлаш билан бирга жавобгарга етказилиши мумкин бўлган зарарни қоплашни даъвогардан талаб қилиши мумкинлигини белгилайди. Шу

мақсадда суд жавобгарнинг кўриши мумкин бўлган зарарни қоплаш учун маълум сумма пулнинг даъвогар томонидан суднинг депозит ҳисоб рақамига ўтказишини талаб қилиши мумкин.

Жавобгар даъвони рад қилиш ҳақидаги ҳал қилув қарори қонуний кучга киргандан кейин даъвогарнинг илтимоси билан даъвони таъминлаш учун кўрилган чоралар натижасида ўзига етказилган зарарни қоплашни даъвогардан талаб қилишга ҳақли. Агар даъвони таъминлаш чоралари суднинг ташаббуси ёки прокурорнинг аризаси бўйича кўрилган бўлса, даъво рад қилинганидан сўнг жавобгар бундай ҳуқуққа эга бўлмайди, яъни кўрилган зарарни қоплашни талаб қила олмайди.

8-§. ЖИНОЯТ ИШИДА ФУҚАРОВИЙ ДАЪВО

Ўзбекистон Республикаси Жиноят-процессуал кодексининг 56-57-моддаларида белгиланганидек, жиноят орқасидан моддий зарар кўрган шахс жиноят иши кўрилаётган вақтда айбланувчига ёки айбланувчининг ҳаракати учун моддий жавобгар бўлган шахсга нисбатан фуқаровий даъво кўзғатиши мумкин. Бу даъво суд томонидан жиноят иши билан бирга кўрилади.¹

Юқорида келтирилган қонданинг мазмунига кўра, жиноят ишидаги фуқаровий даъво деб жиноят туфайли кўрилган мулкий зарар тўғрисидаги жабрланувчининг жиноят ишида айбланувчига ёки унинг ҳаракатлари учун моддий жавобгар шахсга нисбатан қилган талабига айтилади.

Жиноят ишидаги фуқаровий даъво тўғрисидаги қондалар ишнинг барча ҳолатларини тўла, холис равишда ҳар томонлама текширилиб жабрланувчининг фуқаролик ҳуқуқий талабларини тезда кўрилишини таъминлашга қаратилади.

Фуқаровий даъвонинг жиноят иши кўрилишида кўзғатилиши жабрланувчининг қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш учун кўшимча имкониятлар яратади: у давлат божини тўлашдан озод қилинади, даъво жиноят ишини кўзғатган орган томонидан исботланади. Бундан ташқари фуқаровий даъвонинг жиноят ишида кўрилиши иш учун аҳамиятли ҳолатларни такрор текширишдан судни озод қилади.

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-процессуал кодекси. Т., "Адолат", 1996.

Жиноят иши кўрилишида фақат шу иш билан боғлиқ бўлган талабларгина ҳал қилиниши мумкин.

Фуқаровий даъво айбланувчига ҳам, унинг ҳаракатлари учун жавобгар бўлган шахслар (фуқаролар ва юридик шахслар)га ҳам тақдим этилиши мумкин.

Жиноят ишида фуқаровий даъво тўғрисида арз қилиш жабрланган фуқароларнинг ҳуқуқи бўлса, жиноят туфайли моддий зарар кўрган ташкилотларнинг раҳбарлари учун фуқаровий даъво қилиш мажбурийдир.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми “Жиноят туфайли етказилган моддий зарарни қоплаш бўйича суд практикаси тўғрисида” чиқарган қарорида судлар жиноят ишларини кўришда фуқаровий даъвога эътибор беришларича, жиноят сабабли зарар кўрган ташкилотларнинг мулкӣ манфаатларини, шунингдек айрим фуқароларнинг мулкӣ ҳуқуқларини ҳимоя қилиш воситаси сифатида муҳим аҳамиятга эга бўлишини эътиборга олишлари кераклиги тўғрисида кўрсатма берди.

Жиноят ишида фуқаровий даъвогар тушунчаси тўғрисида, унинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари, фуқаровий даъво қилиш, даъво қилинмаганида зарарни қоплаш тартиби, даъво кўрмай қолдириш ҳоллари ва оқибатлари ҳамда бу ҳақдаги бошқа масалалар юзасидан Ўзбекистон Республикаси Жиноят-процессуал кодексининг 33, 34, 35-боблари ва 56, 62, 276, 288, 304, 310, 375, 377, 401, 402, 436, 471, 501, 506 ҳамда ушбу масалага оид Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг “Жиноий ҳаракатлар оқибатида етказилган моддий зарарни қоплаш масаласига доир суд амалиёти тўғрисида”ги 1998 йил 11 сентябрь қарори¹ билан танишиш тавсия этилади.

¹ Қаранг: Қонун номи билан. Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Ахборотномаси. 1998, 3-сон, 8-13-бетлар.

ФУҚАРОЛИК ПРОЦЕССИДА ИСБОТЛАШ ВА ДАЛИЛЛАР

1-§. ФУҚАРОЛИК ПРОЦЕССИДА ИСБОТЛАШ ВА ДАЛИЛЛАР ТУШУНЧАСИ. ИСБОТЛАШ ПРЕДМЕТИ

Фуқаролик процессида иштирок этувчи тарафларнинг низоларини тўғри ҳал қилиш учун суд уларнинг ўзаро ҳуқуқий муносабатлари мазмунини белгилаши, даъвогарнинг талаблари, жавобгарнинг даъвога қарши эътирозлари асосли бўлишини текшириши, даъвогарнинг ҳуқуқи бузилган-бузилмаганлигини, даъвогарнинг бузилган ҳуқуқини жавобгар деб фараз қилинган шахс тиклашга мажбур бўлиш-бўлмаслигини аниқлаши лозим. Бу масалаларнинг ҳаммасини низоли ҳуқуқий муносабатга оид далилий ҳолатлар белгилангандан кейингина ҳал қилиш мумкин.

Низосиз фуқаролик ишларида, чунончи, алоҳида тартибда кўриладиган ишларда муайян юридик далиллар белгиланади. Бунинг учун муддаосини арз қилувчи шахс муайян далилий ҳолатни, масалан, мерос олиш ёки пенсия олиш учун бирон-бир шахснинг қарамоғида бўлганлигини белгилаш учун асос борлигини исботлаши лозим.

Бинобарин, исботлаш деб фуқаролик процесси субъектлари бўлган тарафлар, суд, прокурор ва бошқа шахсларнинг фуқаролик ишини ҳал қилиш учун зарурий далилларнинг мавжуд бўлиш-бўлмаслигини аниқлашга қаратилган фаолиятларига айтилади.

Исботлаш тарафларнинг ва ишда иштирок этувчи бошқа шахсларнинг судга далиллар келтиришидан, тушунтиришлар беришларидан, қарши томоннинг тушунтиришларидан ва келтирилган далилларга қарши эътироз билдиришдан, далилларни таҳлил қилишдан, низоли далиллардан хулосалар чиқаришдан иборат.

Судда исботлашнинг мақсади процессуал қонунда кўрсатилган тартибда муайян фуқаролик ишини ҳал қилиш учун муҳим аҳамиятга эга бўлган далилларни белгилашдан иборат.

Судда низоли фуқаролик даъвоси қўзғатилганда, аввало тарафлардан исботлар келтириш, яъни даъво талабининг асосли

бўлишлигини ёинки унинг асосизлигини исботлаш талаб қилинади.

Фуқаролик процессида исботлаш воситалари далиллар ҳисобланади. Судга оид далиллар деб фуқаролик иши учун аҳамиятли далиллар тўғрисидаги маълумотлар олишнинг қонун билан белгиланган процессуал воситаларига ва исботлаш аҳамиятга эга бўлган далилларга айтилади.)

Фуқаролик процессининг хусусияти шундан иборатки, судлар объектив ҳақиқатни белгилаш учун тарафлар ва ишда иштирок этувчи бошқа шахслар томонидан далиллар келтириш ва баҳолаш билангина чекланмай, далилларни ўз ташаббуслари билан тўплаш ҳуқуқига ҳам эгадирлар.

ФПКнинг 56-моддасида далиллар тушунчаси ҳамда далил ва исботлаш воситалари нималардан иборат эканлиги кўрсатилган. Унда белгиланишича, тарафларнинг талаблари ва эътирозларини асослайдиган ҳолатлар мавжудлиги ёки мавжуд эмаслигини суднинг қонунда белгиланган тартибда аниқлашга асос бўладиган ҳар қандай фактик маълумотлар ва ишни тўғри ҳал қилиш учун аҳамиятга эга бўлган бошқа ҳолатлар фуқаролик иши бўйича далил ҳисобланади.

Шу модданинг ўзида исботлаш воситалари ҳам санаб ўтилган. Булар тарафларнинг ва ҳамда уларнинг қонуний вакилларининг тушунтиришлари, гувоҳларнинг кўрсатувлари, ёзма, ашёвий далиллар, экспертларнинг хулосаларидир.

Мазкур маълумотлар ва исботлаш воситалари бир-бири билан боғлиқ ҳолда кўрилади. Бу ерда судга оид далиллар масаласида ҳам, мазмун билан шаклнинг диалектик боғлиқ бўлишлиги ҳам назарда тутилади. Мазмун деганимизда - далиллар тўғрисидаги маълумотлар назарда тутилса, шакл деганда, исботлаш воситалари (далиллар) назарда тутилади. Даъвони исботлаш ёинки инкор этиш учун ҳар икки элемент мавжуд бўлиши керак. Далиллар тўғрисидаги маълумотларга эга бўлмаган исботлаш воситаси ҳеч нарсани исботламайди ва, аксинча, далиллар исботлаш воситаларининг қонун билан белгиланган манбаларидан олинмаган бўлса, далил сифатида фойдаланилмайди ва суд қарорининг асосига қўйилмайди.

Амалдаги янги Фуқаролик процессуал кодексида муаллифи кўрсатилмаган хатлар ва манбаи номаълум бўлган ёки ғайриқонуний тарзда олинган бошқа маълумотлар далил бўла олмаслиги кўрсатилган. Бу қоида киритилиши билан суд

амалиётида турли усул билан “далил” деб ишда фойдаланадиган ҳаракатларнинг олдини олишга эришилди.

Далилларнинг дахлдорлиги тўғрисидаги ФПКнинг 58-модда-сида берилган қоидада суд фақат иш учун аҳамиятга эга бўлган далилларнигина кўришга қабул қилиши кўрсатилган.

Суд тарафлар томонидан келтирилган далилларни қабул қи-лиш-қилмаслик масаласини ва кўшимча далилларни талаб қи-либ олиш тўғрисидаги илтимосларни ҳал қилишда, шунингдек, ўз ташаббуси билан далиллар тўплашда **мазкур** қонунга амал қилади.

Далилларнинг кўриладиган ишга дахлдор бўлиш-бўлмасли-гини тўғри ҳал қилиш - оз куч ва кам вақт сарф қилиб, ишнинг барча ҳолатларини тўла ва холисона аниқлаш имконини беради. Чунончи, воқеадан хабардор бўлган кўп гувоҳлардан фақат бир нечасигина суд мажлисига чақирилиб сўралганда, бир неча фуқаролар асосий ишларини, хизмат вазифаларини бажаришдан қолдирилмайдилар, бундай иш учун ошиқча (керагидан кўп) чақирилган гувоҳларнинг кўрсатувлари эшитилмайди ва суд процесси ҳам кўпга чўзилмайди.

Судья ишни суд мажлисида кўришга тайёрлаш жараёнида, процессда иштирок этиш учун таклиф қилинадиган шахсларни белгилаш билан бирга ишга дахлдор, иш учун зарур бўлган хужжатларнигина қабул қилиб ишга қўшади.

Далилларнинг дахлдорлиги тўғрисидаги қоида билан ФПК-нинг 71, 72, 75, ва 81-моддаларида белгиланган меъёрлар боғ-лиқдир. Уларда гувоҳларнинг чақирилиши, ёзма ёки ашёвий далиллар келтирилиши ёки уларнинг талаб қилиб олинишини илтимос қилувчи шахс қандай ҳолатлар гувоҳларнинг кўрса-тувлари билан тасдиқланиши ёки ёзма ёхуд ашёвий далиллар билан аниқланиши мумкинлигини кўрсатишга мажбур эканлиги айтилган.

Далилларнинг ишга дахлдор бўлиш-бўлмаслиги принципини қўллашда судьялар ўзларининг ички тушунчаларига асосланиб иш кўрадилар. Фуқаролик ишини судда кўришга тайёрлаш вақтида тарафлар томонидан кўрсатилган ёки прокурор таклиф қилган гувоҳлардан кимларни суд мажлисига чақириш, ёзма ва ашёвий далиллардан қайси бирини қабул қилиш масаласини якка ўзи ҳал қилади. Аммо бу тўғридги таклифлар суд мажлисида қилинса, қонунда кўрсатилган ҳолда масала судья, иш юқори судларда кўрилса, хайъат тартибида ҳал қилинади ва бу тўғрида

ажрим чиқарилади. Суднинг далиллар қабул қилишни ёки талаб қилишни рад этиш тўғрисидаги ажрими асослантирилган бўлиши керак.

Исботлаш воситаларига йўл қўйилиши тўғрисида ФПКнинг 59-моддасида кўрсатма берилади. Бунда қонун бўйича муайян исботлаш воситалари билан тасдиқланиши лозим бўлган ҳолатларини бошқа ҳеч қандай исботлаш воситалар билан тасдиқлаш мумкин эмаслиги айтилади. Масалан, уй-жойларнинг олди-сотдиси Ўзбекистон Республикаси ФКнинг 112 ва 488-моддаларига мувофиқ нотариал тартибда гувоҳлантирилган ва тегишли давлат рўйхатидан ўтказилган шартнома билангина тасдиқланиши мумкин. Энг кам иш ҳақининг ўн бараваридан ортиқ суммага тузиладиган қарз шартномаси оддий ёзма шаклда тузилиши лозим. Акс ҳолда шартнома тузилганлигини (арз берилганлигини) ёки шартноманинг ижро этилганлигини (қарзнинг тўланганлигини) гувоҳларнинг кўрсатмалари билан исботлаб бўлмайди. Аммо жинойи жазога тортиладиган хатти-ҳаракатлар рўй берганда, чунончи, қарз олган шахс бировларнинг ишончидан фойдаланиб, бир неча фуқаронинг ҳақиға хиёнат қилса (олган қарзидан тонса), ҳуқуқий тилда айтилганда - фирибгарлик қилса, умумий қоидадан (ФКнинг 733-моддасидан) мустасно тариқасида даъво гувоҳларнинг кўрсатмалари билан исботланиши мумкин (ФКнинг 737-моддаси).

Ташкилотлар ўртасидаги ҳуқуқий муносабатларда ҳам, худди шунингдек муайян ёзма ҳужжатлар билан тасдиқланиши мумкин бўлган ҳолатлар бошқа исботлаш воситалари билан тасдиқланиши мумкин эмас. Масалан, темир йўл транспорти билан ташиладиган юк йўқотилган ёки кам келганлиги коммерческий акт билан тасдиқланиши шарт бўлади.

Агар далилларнинг дахлдорлиги принципи масаласида судьялар ўзларининг ички тушунчаларига асосланишлари мумкин бўлса, исботлаш воситаларига йўл қўйилиши принципини қўлланишда фақат қонун кўрсатмаларига қатъиян риоя қилишлари талаб қилинади. Қонун билан исботлаш воситаси бўла олмайдиган далилларни, уларнинг мазмуни ва иш учун аҳамиятидан қатъи назар, қабул қилишга йўл қўйилмайди.

Юқорида айтилганларга асосланиб, **фуқаролик процессида далилларнинг белгилари** қуйидагилардан иборат десак бўлади:

биринчидан, далиллар, аввало - фактик маълумотлар, яъни ишни ҳал қилиш учун аҳамиятли бўлган ҳолатларни ўз мазмунида акс эттирувчи маълумотлар бўлиши билан характерланади;

иккинчидан, далиллар - тарафларнинг талаблари ва эътирозларини асослайдиган ҳолатлар ҳамда ишга доир бошқа ҳолатларнинг мавжуд бўлиш-бўлмаглигини белгилайдиган фактик маълумотлар бўлади;

учинчидан, далиллар - процессуал қонун билан белгиланган тартибга риоя қилиниб, суд томонидан олинган фактик маълумотлар бўлади;

тўртинчидан, далиллар - суд томонидан назарда тутилган исботлаш воситаларидан олинган маълумотлар бўлиб кўрилади.

Қонунда назарда тутилмаган манбалардан олинган фактик маълумотлар, чунончи: аноним хатлар, миш-миш гап сингарилар далил ҳисобланмайди.

Исботлаш предмети деб, муайян ҳуқуқни вужудга келтирадиган ёки ўзгартирадиган ёхуд бекор қилинадиган ёки ҳуқуқнинг амалга оширилишига тўсқинлик қиладиган далилларга айтилади.

Бундай юридик далолатларнинг баъзилари шахслар (фуқаролар, ташкилотлар)нинг аризаларига боғлиқ ҳолда вужудга келса, (масалан, ҳар турли битимлар тузиш, бировга зарар етказиш натижасида пайдо бўлса), баъзилари шахсларнинг аризаларидан ташқари рўй беради (масалан, фуқаронинг ўлими натижасида вужудга келиши мумкин). Юридик далолат тушунчаси бирмунча тафсиллий равишда фуқаролик ҳуқуқи дарслигида баён этилган.

Муайян ҳуқуқни вужудга келтирадиган, ўзгартирадиган ёки бекор қиладиган ҳолатларнинг (юридик далолатларнинг) мавжуд бўлган-бўлмаганлиги судда исботланиши лозим.

Суд иш учун аҳамиятли ҳолатларни аниқлашга, уларни далиллар билан исботлашга, тасдиқланишига ёрдам берадиган маълумотларни тўплаш чораларини кўради. Масалан, Олий суд Пленуми судларга турар жойларни хусусийлаштириш тўғрисидаги ишлар юзасидан берилган даъво аризаларини қабул қилишда давлат уй-жой фонди тасарруфида бўлган туман (шаҳар) ҳокимиятининг (муниципал) ва идоравий уй-жойларни хусусийлаштириш ҳақидаги тегишли текширишлари, бундай ҳужжатлар мавжуд бўлса, уларни иш материалларига қўшиши учун талаб қилиб олишлари лозимлиги кўрсатилган¹.

¹ Қаранг: Қонун номи билан. Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Ахборотномаси. 1997, 3-сон, 31-бет.

Одил судлов ва ишда иштирок этувчи тарафларнинг манфаатлари - ишнинг фактик томонини, фуқаролик ишини, тўғри ҳал қилиш учун аҳамиятли бўлган барча юридик далолатларни мумкин қадар тўла аниқлашни талаб қилади. Даъвогар даъвоси учун асос бўлган юридик далолатлари, яъни талабларини асослайдиган ҳолатлар ва уларни тасдиқлайдиган далилларни судга кўрсатиши лозим. Жавобгар эса - агар даъвога қарши бўлса, ўз навбатида эътирознинг асосига қўйилган юридик далолатларни, яъни эътирознинг қандай далиллар билан исботланиши мумкинлигини кўрсатиши лозим.

Тарафларнинг кўрсатуви бўйича аниқланиши лозим бўлган иш ҳолатлари, исботлаш воситалари ва ҳажми судда белгиланади. Бундай материалларнинг ҳажми кейинчалик ишни ҳал қилиш учун аҳамиятли бўлган бошқа материалар билан суд ташаббуси бўйича тўлғазилиши мумкин (ФПКнинг 15-моддаси). Ҳақиқатни аниқлашга мажбур бўлган суд фақат тарафларнинг арзлари ва тушунтиришлари билангина чекланиб қолмайди.

Фуқаролик процессида тарафлар ўзаро ҳуқуқлари ва мажбуриятлари тўғрисидаги масалалар бўйичагина низолашмай, ишнинг ҳақиқий томонлари тўғрисида ҳам, чунончи, қарши тарафларнинг кўрсатувлари тўғрилиги борасида ҳам низолашишлари мумкин.

Шу муносабат билан низоли юридик далолатнинг мавжуд бўлиш-бўлмаслигини текшириш билан бирга, исботлаш воситаларини ҳам текшириш зарурияти туғилади.

Судда далилларни белгилаш учун келтириладиган далилларнинг аҳамияти катта, чунки ҳар бир ҳуқуқ, ҳар бир мажбурият, ҳар бир ҳуқуқий муносабат муайян далолатлар натижасида вужудга келади ва муайян юридик далолатлар туфайли ўзгаради ва бекор бўлади.

Ҳуқуқ меъёрлари юридик далолатлар туфайли муайян ҳуқуқий оқибатларнинг пайдо бўлиши, ўзгариши ёки бекор бўлишини белгилайди. Бинобарин, фуқаролик ишининг судда кўрилиши - фактларни белгилашга, уларга юридик баҳо беришга ва ҳуқуқий оқибатнинг бўлиш-бўлмаслигига қаратилади.

Маълумки, қонун ҳуқуқ субъектлари ўртасида фуқаролик ҳуқуқий муносабатларни бевосита вужудга келтирмайди. Аммо ўзининг мазмунида фуқаролик ҳуқуқи субъектларининг ўзаро талаблари ва мажбуриятлари қандай ҳолатлардан келиб чиқиши

мумкинлигини белгилайди. Хилма-хил далилий ҳолатлар қонун билан йўл қўйилган ҳоллардагина юридик муносабатларга асос бўлади. Қонун ҳимоя қилмайдиган ҳаракатлар (далилий ҳолатлар) тўғрисида судда даъво қўзғатишга йўл қўйилмайди. Шу сабабли бу хусусдаги талаб ва эътирозлар ҳам, исботлаш воситалари ҳам ҳисобга олинмайди. Масалан, қимор ўйнаб пулини ютқизган фуқаро пулини қайтиб олиши тўғрисида судда даъво қўзғата олмайди, чунки қонун бундай далилий ҳолатни юридик факт деб ҳисобламайди.

Юридик далолатларнинг ҳамма турлари, агар улар даъвогар томонидан даъвонинг асосига қўйилса, исботлаш нарсаси бўлади. Масалан, мерос тўғрисида даъво қўзғатилганда мерос қолдирувчининг ўлими факти белгиланади, чунки бу марҳумнинг ҳаётлигида унинг билан эр-хотинлик, туғишганлик муносабатида бўлган шахсларнинг, қарамоғида бўлганларнинг мерос олиш ҳуқуқини вужудга келтиради. Шу туфайли бундай муносабатнинг мавжуд бўлган-бўлмаганлигини исботлаш зарур. Агар айтайлик, даъвогар хотин мерос олиш тўғрисида даъво қўзғатса, дарҳақиқат марҳумнинг расмий хотини бўлганлигини тегишли ҳужжатлар билан исботлаши лозим.

Юқорида келтирилган мисолдан исботлаш нарсаси: биринчидан, юридик факт (ўлим ҳолати) ва, иккинчидан, мерос олишга бўлган ҳуқуқни исботлайдиган восита - никоҳни расмийлаштирувчи органнинг ҳужжати бўлади.

Исботлаш мажбуриятларининг тарафлар ўртасида тақсимланиши тўғрисида шунни айтиш керакки, ФПКнинг 56-моддасида кўрсатилган ҳар бир тараф ўзининг талабларига ва эътирозларига асос қилиб кўрсатган ҳолатларни исботлаши керак. Унда белгиланишича, исботлаш мажбурияти, яъни ишни ҳал қилиш учун зарур бўлган маълумотлар бериш мажбурияти, аввало тарафларга (даъвогар ва жавобгарга) юклатилади. Алоҳида кўриладиган ишларда эса, бундай мажбурият (мудаони) - арз қилувчига юклатилади.

Далиллар тарафлар ва ишда иштирок этувчи бошқа шахслар томонидан тақдим этилади. Агар тақдим этилган далиллар етарли бўлмаса, суд тарафларга ва ишда иштирок қилувчи бошқа шахсларга қўшимча далиллар тақдим этишни таклиф қилади ёки уларни тўплашга ёрдамлашади. Исботлаш мажбурияти тўғрисида умумий қондалар фуқаролик ҳуқуқи меъёрларида берилган. Чунончи, **Ўзбекистон Республикаси ФКнинг 333-мод-**

дасида кўрсатилганидек, мажбуриятларни бажармаганлик ёки уни лозим даражада бажармаганлик учун жавобгарнинг масъулияти тўғрисида (даъво) низо чиққан ҳолда айбнинг йўқлиги мажбуриятини бузган шахс томонидан исботланади. Шу Кодекснинг 985-моддасида белгиланганидек, бировга зарар етказиш туфайли вужудга келадиган мажбуриятларда, зарар етказган шахсни ёинки зарар учун жавобгар бўлган шахсни жабрланувчи ҳузурида фуқаролик ҳуқуқий жавобгарликдан озод қилинадиган ҳолатларни исботлаш бурчи зарар етказган шахсга ва фаолияти ошиқча хавф билан боғлиқ бўлган шахсга (ташкilot ва фуқарога) юклатилади.

Суд амалиётида шартномалар юзасидан келиб чиққан даъволарда шартнома мажбуриятларининг вужудга келганлиги, масалан, қарз берилганлигини исботлаш мажбурияти кредиторга, мажбуриятнинг ижро этилганлигини (қарзнинг тўланганлигини) исботлаш мажбурияти эса қарздорга юклатилиши кўрсатилади.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди 1992 йил 19 июндаги "Суд амалиётида фуқаро ва ташкилотларнинг шаън ва қадр-қимматини ҳимоя қилиш ҳақида қонунларни қўллаш тўғрисида"ги Пленум қарори ҳам, масалан, бадном қилувчи маълумотларнинг жавобгар томонидан тарқатилганлик фактини тасдиқловчи далилларни судга даъвогарни тақдим этишга мажбурлиги ёки шаън ва қадр-қимматни ерга урувчи маълумотларнинг ҳақиқатга тўғри келишини тасдиқлаш жавобгарнинг зиммасига юклатилганлиги асослантирилган¹.

2-§. ИСБОТЛАШДАН ОЗОД ҚИЛИШ АСОСЛАРИ

Баъзи ҳолларда фуқаролик иши бўйича тарафлар исботлаш мажбуриятидан ҳам озод қилинишлари мумкин. **Тарафларни исботлаш мажбуриятидан озод қиладиган ҳолатлар (асослар) ФПК-да иккига: ҳаммага маълум деб топилган ҳолатлар ва аввалдан аниқланган далилларга бўлинади.**

ФПКнинг 60-моддасида суд ҳаммага маълум деб топган ҳолатлар исботлашга муҳтож эмас, деб кўрсатилади. Дарҳақиқат ҳаммага, шу жумладан, судьяларга ҳам маълум бўлган шундай фактлар борки, уларнинг бўлган-бўлмаганлигини исботлаш мут-

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Ахборотномаси, 1992. 3-сон, 20-21-бетлар.

лақо талаб қилинмайди. Чунончи: Тошкентда 1999 йил февраль ойида бўлган воқеа ҳаммага маълум. Шу туфайли унинг бўлган-бўлмаганлигини, яъни ҳуқуқ ва мажбуриятлар вужудга келтирадиган, ўзгартирадиган ёки уларни бекор қиладиган ҳолатлар (юридик факт)нинг бўлган-бўлмаганлигини белгилаш, аниқлаш, исботлаш талаб қилинмайди.

Бирон-бир фактнинг ҳаммага маълум бўлиши, бу фактга алоқадор шахслар доирасига ва унинг содир бўлиш вақти ҳамда жойига қараб белгиланади.

Барча мамлакатлар ҳудудида ҳаммага маълум юридик фактлар (масалан, Тошкент зилзиласи) бўлиши билан бирга фақат аҳолининг бир қисмигина, яъни муайян вилоят, шаҳар, туман ҳудудида яшовчи аҳолига, жумладан, судьяларга ҳам муайян вақтда маълум фактлар бўлиши мумкин. Масалан, бирон-бир туманда бир йили июль ойида қурғоқчилик ёинки сув тошқини бўлиши факти шу туман ва вилоятда яшовчилар учунгина маълум бўлади.

Агар суд фуқаролик ишини кўришда бутун мамлакат ҳудудида ҳаммага маълум бўлган ҳолатларнинг мавжудлигини аниқласа - қарорда исботлашнинг зарур бўлмаслигини кўрсатади. Агар мазкур факт муайян туман, вилоятда яшовчилар учунгина маълум бўлса, суд бундай фактни исботловсиз қабул қила туриб, ўз қарорида бу ҳолат шу жойда яшовчи ҳамма аҳолига маълум эканлигини ва шу сабабдан бу ҳолатнинг даъвогар ёки жавобгар томонидан далиллар билан исботлаши зарур эмаслигини кўрсатади.

Масалан, айтайлик, Тошкент вилоятининг Ангрен шаҳрида ер кўчиши (кўчки), Фарғона водийсида сел келганлиги, тошқин бўлганлиги туфайли ўша вақтда жамоа хўжаликлари, фуқаролар кўрган зарарнинг бутунлай ёки қисман қопланиши тўғрисида давлат суғурта органларига нисбатан даъво кўзғатганларида суд тошқин бўлганлигини исботлашни талаб қилмай, фақат кўрилган зарар учун тўланадиган ҳақнинг миқдори тўғрисидаги масаланигина ҳал қилади.

Ҳаммага маълум бўлган фактларни судьянинг шахсан ўзи бирон-бир ҳодисани ёки ҳаракатни ўз кўзлари билан кўриши, яъни гувоҳлар бўлиши факти билан алмаштирмаслик керак. Ўзи кўраётган иш юзасидан гувоҳлик бера олмайди ва унинг кўрган билганлари суд қарорига кўйилмайди. Агар судья бу қондани билмай, судда ўз фикрини баён этса, тарафлар унинг ишни

кўриш ва ҳал этишдан четлатиши тўғрисида илтимос қилишлари мумкин.

Иш ҳолатлари, фактларнинг бошқа суд қарорлари (ҳукмлари) билан аввал белгиланиши исботлашдан озод қилинадиган иккинчи асос бўлади.

Бундай фактлар кейинчалик кўриладиган суд ишларининг исботланиши талаб қилинмайди. Фуқаролик процессидаги бу асос (буни лотинча “преюдициал” асос, яъни муқаддам ҳал этилган ҳолат деб ҳам атайдилар) суд ишининг тез ва аниқ олиб борилишини таъминлайди ва бир масала юзасидан суд органлари томонидан қарши қарор чиқарилишига йўл қўймасликка қаратилади.

ФПКнинг 92-моддасида мазкур ишни фуқаролик, жиноий ёки маъмурий тартибда кўриб қўйилган бошқа иш ҳал қилинмасдан илгари кўриш мумкин бўлмаса, суд бундай фуқаролик ишининг юритилишини тўхтатишга мажбур деб кўрсатилади.

Бу қоида судда бўлган, аммо ҳануз кўрилмаган фуқаролик иши учун маълум аҳамиятга эга, чунки бир фуқаролик иши бўйича суднинг қонуний кучга кирган ҳал қилув қарори билан аниқланган фактлар ўша шахслар иштирок этаётган бошқа фуқаролик ишларини текширишда янгидан исбот қилинмайди (ФПК 60-моддасининг 2-қисми). Масалан, мулкни инсофсиз ёки инсофли эгалловчидан олиб берилиши тўғрисида даъво (виндикацион даъво) кўзгатганда, суд даъвони ҳал қила туриб, ашёнинг муқаддам даъвогар томонидан ўғирлатилганлигини аниқласа, кейинчалик ашёни сотиб олувчининг сотувчига нисбатан регресс (қайтарма) даъво қилинишида исботланиши талаб қилинмайди, чунки бундай факт муқаддам биринчи ишнинг кўрилишида белгиланган ҳолат ҳисобланади.

ФПК 60-моддасининг 3-қисмида кўрсатилишича, жиноят иши бўйича қонуний кучга кирган суд ҳукми суд томонидан ҳукм этилган шахс ҳаракатларининг фуқаролик ҳуқуқий оқибатлари тўғрисидаги ишни кўраётган суд учун фақат шу ҳаракатлар содир этилган ёки содир этилмаганлиги ва улар мазкур шахс томонидан содир этилган ёки этилмаганлиги масалалари юзасидангина мажбурийдир. Чунончи, жиноят натижасида бировга мулкий зарар етказилгани жиноят иши юзасидан чиқарилган ҳукмда кўрсатилганлиги сабабли даъвогар фақат ҳукм нусхасини судга топшириш билангина чекланиши мумкин. Бундай ҳолларда жиноят ишида аниқланган фактларни

тасдиқлайдиган ёки инкор қиладиган далиллар келтирилиши, яъни фактлар яна қайта исботланиши талаб қилинмайди, чунки ҳукмнинг бу қисми жиноят туфайли етказилган зарарни қоплаш тўғрисидаги фуқаролик ишини кўрувчи суд учун ҳам мажбурийдир.

Агар суд муайян шахсни жиноят қилишда айбли деб топиш билан бирга жабрланувчига судланувчининг жинойи ҳаракатлари билан мулкӣ зарар етказилганлигини белгиласа-ю, етказилган зарарнинг миқдорини аниқлаш учун иш материалларида етарли далиллар бўлмаса, жабрланувчи шахснинг даъвосини қаноатлантиришга ҳуқуқи борлигини белгилаб, зарарнинг миқдорини аниқлаш ва етказилган зарарни қоплаш учун ишни фуқаролик иш юритиш тартибида кўришга юбориши мумкин. Фуқаролик иши кўрилишида зарар етказилиши факти ва бунда маҳкумнинг айби бўлиш-бўлмаслиги исботланмайди.

Исботлашдан озод қиладиган асосларнинг яна бир тури ҳуқуқ фавида белгиланган юридик фараз деб аталади. Юридик фараз деганимизда ҳуқуқ нормаси билан белгиланган, муайян ҳуқуқий оқибатлар туғдирадиган ва тарафлардан бирини фараз қилинган фактик исботлашдан озод қиладиган асос тушунилади. Масалан, бир шахс (фуқаро ёки ташкилот) бировнинг ғайриқонуний ҳаракати туфайли зарар кўрса, бундай шахс (даъвогар) зарар учун жавобгар шахс ҳаракатида айб бўлиш-бўлмаслигини исботлашдан озод бўлади.

Зарар етказилишида айби йўқлигини иккинчи тараф (жавобгар) исботлаши керак. То бунди исбот этмагунча зарар етказган шахс айбли деб фараз қилинади. Бу тўғрида Ўзбекистон Республикаси ФКнинг 260-моддасида фуқаронинг шахсига ёки мулкига, шунингдек, ташкилотга етказилган зарар тўла миқдорда зарар етказган шахс томонидан қопланиши лозим. Зарар етказган шахс, агар зарар унинг айби билан етказилмаганлигини исботласа, зарарни қоплашдан озод қилинади.

Худди шундай қоида шартнома мажбуриятлари ҳақидаги ҳуқуқий меъёрларда ҳам белгиланган. Агар шартнома бўйича олинган мажбурият бажарилмаса ёки лозим даражада бажарилмаса, бунинг учун айбли ҳисобланган шахс мулкӣ жавобгар бўлади. Бундай шахс мажбуриятни бажармаслигида айби йўқлигини исботласагина, жавобгарликдан озод қилинади. Қонун (ФКнинг 333-моддаси)да айбнинг йўқлиги мажбуриятни

бузган шахс томонидан исботланади деб кўрсатилган. У исботланмагунча бундай шахс айбли фараз қилинади. Бундай ҳолларда ҳам ҳуқуқий меъёр муайян фактни исботлашдан даъвогарни озод қилади.

Хуллас, фараз қилинадиган фактларни исботлашдан тарафлардан бирининг озод этилиши туфайли суд фаолияти бирмунча ихчамлаштирилади ва шу билан ҳуқуқий фараз фуқаро ва ташкилотнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилишни осонлаштиради.

3-§. ДАЛИЛЛАРНИНГ ТАСНИФИ (КЛАССИФИКАЦИЯСИ), ТУРЛАРГА БЎЛИНИШИ, ТЕКШИРИЛИШИ ВА БАҲОЛАНИШИ

Судга оид далиллар таснифи (классификация қилиниши) юзасидан вужудга келиш манбаларига, шаклига, тузилиши (пайдо бўлиши) характериға далил билан аниқланиши лозим бўлган фактнинг узвий боғланишиға қараб туркумларға бўлинади.

Далиллар вужудга келиш манбаларига қараб **шахсий ва ашёвий далилларға** бўлинади.

Шахсий далилларға тарафларнинг ва ишда иштирок этувчи бошқа шахсларнинг баёнотлари, гувоҳларнинг кўрсатувлари ва экспертларнинг хулосалари киради. Кўриладиган иш учун аҳамиятли бўлган ашёвий далилларға турли нарсалар киради.

Далилларнинг бундай бўлиниши - уларни текшириш ва баҳолаш, хусусан, далилларнинг олиниши тарзини текшириш, ҳодиса ва ҳаракатларни гувоҳнинг қабул (идрок) қилиши, ўзлаштириши, хотирасида сақлаши, суд ҳузурида айтишини текшириш учун ҳужжат тузилишидан олдинги ҳолатларни, ҳужжатнинг расмийлаштирилиши, ундан олинган нусха ва ҳоказоларни текшириш учун аҳамиятға эға.

Суд томонидан олинадиган далиллар ифодаланиш шаклиға қараб, оғзаки, ёзма ва ашёвий далилларға бўлинади.

Далиллар тузилиши ҳамда вужудга келишиға қараб **дастлабки** ва **ҳосила далилларға** бўлинади. **Дастлабки далил** бевосита биринчи манбадан олинган далилдир. Масалан, ҳужжатнинг асли, ҳодисани ўз кўзи билан кўрган гувоҳнинг кўрсатуви шундай далилдир. **Ҳосила далиллар** дастлабки далилнинг мазмунини акс эттиради. Масалан, ҳужжатнинг нусхаси, **факт тўғрисидаги маълумотларни бошқа шахсларнинг сўзидан олиб айтувчи гувоҳнинг кўрсатувидир**. Ҳосила далилларни текшириш ва баҳолаш кўпроқ диққат ва эҳтиёткорлик кўрсатилиши,

хусусан, дастлабки далилнинг қанчалик тўғри акс эттирилишини аниқлаш лозим бўлади.

Далил билан исботланувчи факт ўртасидаги узвий боғланишга қараб далиллар тўғри ва эгри далилларга бўлинади. Агар бундай боғланиш бир турда бўлса ва исботланувчи фактнинг мавжудлиги тўғрисида фақат биргина далиллар натижасида хулоса чиқариш мумкин бўлса, далил тўғри далил ҳисобланади. Масалан, қарз тўғрисидаги тилхат қарзнинг берилган ва олинганлигини исботлайдиган бирдан-бир тўғри далилдир.

Агар исботланадиган далил билан факт ўртасидаги боғланиш кўп турда бўлса ва исботланадиган фактнинг мавжудлиги фақат фараз қилинса - далил эгри далил бўлиб кўрилади¹. Ўзбекистон Республикаси Олий судида кўрилган бир ишда даъвогарнинг мерос қолдирувчи томонидан фарзанд қилиб олинганлиги эгри далиллар билан исботланиши кўрсатилган. Бундай далиллар сифатида, **биринчидан**, даъвогар мерос қолдирувчи томонидан икки яшар вақтидан бошлаб тарбияланганлиги;

иккинчидан, даъвогар мерос қолдирувчининг ўз болалари фамилиясида бўлишлиги;

учинчидан, даъвогар мерос қолдирувчининг то ўлими кунига қадар бирга яшаганлиги кўрсатилади.

Судга оид далиллар (исботлаш воситалари)нинг турлари:

биринчидан, тарафлар, учинчи шахслар ва вакилларнинг тушунтиришлари;

иккинчидан, гувоҳларнинг кўрсатмалари;

учинчидан, ёзма далиллар;

тўртинчидан, ашёвий далиллар;

бешинчидан, экспертларнинг хулосаларидан иборат.

Тарафлар, учинчи шахслар ва вакилларнинг тушунтиришлари.

Бундай тушунтириш тарафлар ва учинчи шахсларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва судда холис ҳақиқатни белгилаш учун муайян аҳамиятга эга.

Фуқаролик иши судда тарафларнинг тушунтиришларини эшитиш билан бошланади ва аниқланадиган фактлар тўғрисида тушунтиришлар олиш мақсадида тарафларга саволлар берилади.

Фуқаролик ишлари бўйича суд мажлисида тарафларнинг иштирок этиши умумий қоида бўйича мажбурий бўлмаса-да,

¹ Қаранг: Қонун номи билан. Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Ахборотномаси. 1997 йил. 3-сон. 31-бет.

бирок, жавобгар иккинчи чақириш бўйича ҳам узрсиз сабабларга кўра келмаса у мажбурий тартибда келтирилиб, бунинг учун сарфланган харажат ундирилади. Аммо алимент ундириш тўғрисидаги иш бўйича - жавобгарнинг судга келиши мажбурий бўлиб, узрсиз сабаблар бўйича судга келмаганда жаримага тортилиши ва мажбурий тартибда келтирилиши мумкин. Бундай ҳолида иш учун аҳамиятли бўлган фактлар тўғрисида жавобгарнинг тушунтиришларини эшитиш зарурлиги учун белгиланган.

Фактлар тўғрисидаги маълумотлар, аввало ишнинг оқибати, қандай ҳал қилинишидан манфаатдор бўлган шахслардан, яъни даъвогар ва жавобгардан олинади. Ишнинг оқибатида бундай манфаатдор бўлишлик тарафларнинг тушунтиришлари тўғри бўлишлигига таъсир этиши мумкин. Шу сабабли фақат манфаатдор шахсларнинг далилларсиз, ҳеч қандай тарзда асослантилмаган тушунтиришларга қараб қарор чиқариш нотўғри бўлади. Қонун фуқаролик ишининг барча ҳолларида объектив ҳал қилинишини таъминлаш мақсадида тарафларнинг ва учинчи шахсларнинг ҳамда улар қонуний вакилларининг ўзларига маълум ва иш учун аҳамиятли бўлган ҳолатлар тўғрисидаги тушунтиришлари иш юзасидан тўпланган бошқа далиллар қаторида текширилиши ва баҳоланиши лозим эканлигини кўрсатади (ФПКнинг 68-моддаси).

Суд фақат тарафларнинг тушунтиришларинигина эмас, умуман ҳар қандай далилларни ҳам бошқа далиллар билан бирга таққослаб текшириш лозим.

Тарафларнинг ишга оид ҳақиқий ҳолатлар тўғрисида берган маълумотларигина далил сифатида аҳамиятга эга. Бинобарин, ҳар хил фикрлар, хулосалар, вазлар ҳисобланмайди.

Баъзи ҳолларда тарафларнинг тушунтиришларида бошқа тараф томонидан кўрсатилган ва у томондан исботланиши лозим бўлган фактларга иқдор бўлиш ҳам билдирилади. Бундай иқдор ўз характери бўйича тараф бирон-бир факт юзасидан суд мажлисига ёки судга ёзилган аризасида иқдор бўлса, бу судга оид иқдор ҳисобланади. Суд мажлисидан ташқарида қилинган иқдорлик далил ҳисобланмай, ўз навбатида суд мажлисида аниқланиши лозим бўлган ҳолат бўлади.

Қарши тарафнинг талабларига ёки эътирозларига асос қилиб олинган фактларга иккинчи тарафнинг иқдорлиги суд учун мажбурий эмас.

Агар иқрорлик ишнинг аҳволига мувофиқ келишига ва тарафнинг бундай иқрорлигида алдаш, зўрлик, қўрқитиш, янглишиш таъсири ёки ҳақиқатни яшириш нияти йўқлигига шубҳа қилиш учун судда асос бўлмаса, у ҳолда суд иқрор бўлинган фактни аниқланган деб ҳисоблаши мумкин.

Маълумки, қарз шартномаси энг кам иш ҳақининг ўн баробари миқдоридан ортиқ бўлса, оддий ёзма шаклда расмийлаштирилиши лозим. Акс ҳолда, низо бўлганида шартноманинг тузилганлигини ёки унинг ижро этилмаганлигини исботлаш учун гувоҳларнинг кўрсатмаларига асосланиб бўлмайди. Аммо қарздорнинг қарзга суд мажлисида иқрор бўлса, бундай иқрор эътиборга олинishi мумкин.

Гувоҳларнинг кўрсатмалари. Судда кўриладиган фуқаролик ишига оид ҳолатлардан хабардор бўлган ҳар қандай фуқаро гувоҳ бўла олади. Гувоҳ фуқаролик иши учун муайян аҳамиятга эга бўлган фактни бевосита кўрган ёки бошқа шахслардан эшитган маълумотлар тўғрисида кўрсатма бериш учун судга чақириладиган фуқаро ишнинг оқибатига (қандай ҳал бўлишига) ҳуқуқий жиҳатдан манфаатдор шахс бўлмаслиги керак.

Гувоҳ шахсига нисбатан қўйиладиган шартлардан яна бири гувоҳ бўладиган фуқаро рўй берган ҳодисаларни ўзлаштиришга, ёдида сақлашга, кейин улар тўғрисида маълумотлар беришга қобилиятли бўлиши керак.

Далилларни тўғри ўзлаштириш (қабул қила билиш) ва улар тўғрисида кўрсатмалар беришга қобилиятли бўлиш-бўлмаслик ҳар сафар, ҳар бир алоҳида ҳолатда суд томонидан аниқланади. Чунончи, вояга етмаган болани гувоҳ сифатида таклиф қилиш масаласи унинг руҳий ҳолатига қараб суд томонидан ҳал қилинади.

Бирон-бир фактни, иш ҳолатини тўғри қабул қилиш, ёдда сақлаш ва бу ҳақда судда тўғри маълумот бериш учун гувоҳнинг сезги органлари нормал бўлиши керак. Аммо ана шу органлардан бирининг ҳодисани ўзлаштиришга яроқсиз бўлиши, унинг бошқа сезги органлари билан қабул қилинган фактлар тўғрисида маълумот беришга тўсқинлик қилмайди. Масалан, кўзи ожиз фуқаро қулоғи билан эшитганлари тўғрисида гувоҳлик бериши мумкин.

Қонунда гувоҳ қаторида чақирилиши ва сўроқ қилиниши мумкин бўлмаган шахслар кўрсатилган. Улар жумласига қуйидагилар киради:

1) вакиллик ёки ҳимоячилик вазифаларини бажаришлари муносабати билан ўзларига маълум бўлган ҳолатлар тўғрисида фуқаролик ишлари бўйича вакил ёки жиноят ишлари бўйича ҳимоячилар;

2) жисмоний ёки руҳий нуқсонлари сабабли фактларни тўғри идрок қилишга ёки улар ҳақида тўғри кўрсатув беришга лаёқатсиз шахслар (ФПКнинг 69-моддаси).

Агар судда қулоғи оғирроқ, кўзи хирароқ ёки руҳий касал бўлган шахснинг тўғри гувоҳлик бериши тўғрисида гумон бўлса, бу аҳвол, агар гувоҳни бошқа гувоҳ билан алмаштириш мумкин бўлмаганда, мазкур шахснинг фактларни қанчалик ўзлаштириши ва улар тўғрисида гувоҳлик беришга қобилиятли бўлиш-бўлмаслиги экспертиза орқали аниқланиши мумкин.

Гувоҳ чақириш ҳақида илтимоснома тақдим этувчи шахс гувоҳнинг иш учун аҳамиятли бўлган қандай ҳолатларни тасдиқлай олишини кўрсатиши, унинг исми, отасининг исми ва фамилиясини ҳамда яшаш ёки ишлаш жойини судга маълум қилиши шарт (ФПКнинг 70-моддаси).

Бу маълумотлар судга гувоҳнинг кўриладиган ишга дахлдор бўлиш-бўлмаслигини аниқлаш имконини беради.

Гувоҳнинг мажбурият ва жавобгарлиги ФПКнинг 71-моддасида белгиланган. Унда айтилишича, гувоҳ сифатида чақирилган шахс судга келиши ва тўғри кўрсатув бериши шарт.

Мусулмон ҳуқуқида тўғри гувоҳлик беришга жиддий эътибор берилган.

”Эй мўминлар, адолат билан тургувчи ҳамда ўзларининг ёки ота-она ва қариндош-уруғларнинг зарарига бўлса-да, Оллоҳ учун тўғри гувоҳлик бергувчи бўлинглар! У, яъни (гувоҳлик бергувчи) бой бўладими, камбағал бўладими, ҳар иккисига ҳам Оллоҳнинг ўзи (сизлардан кўра) яқинроқдир. Бас, адолат қилмасдан нафси ҳавога эргашиб кетманглар. Агар тилларингни буриб, (нотўғри гувоҳлик берсанглар) ёки (гувоҳлик беришдан) бош тортсанглар, албатта Оллоҳ қилаётган амалларингиздан хабардор бўлган зотдир.”¹

Агар чақирилган гувоҳ суд мажлисига узрсиз деб топилган сабабларга кўра келмаса, у судга ҳурматсизлик қилгани учун Ўзбекистон Республикаси Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексининг 180-моддасига асосан жавобгарликка тортилиши,

¹ Қаранг: Куръони Карим. “Нисо” сураси. Т., “Чулпон”, 1992, 68-бет.

иккинчи чақиришда ҳам келмаса, у суднинг ажримига кўра маъмурий тартибда келтирилади ва мажбурий келтириш билан боғлиқ бўлган харажатлар гувоҳдан ундирилади (ФПКнинг 176-моддаси).

Гувоҳ суд томонидан асоссиз деб топилган сабаблар билан судга кўрсатув беришдан бош тортса ёки бўйин товласа, Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 238-240-моддалари бўйича жавобгарликка тортилади.

Судда гувоҳлик бериш кўпинча фуқаронинг ишдан қолдирилиши билан боғлиқ бўлади. Шундай бўлса ҳам қонун фуқароларнинг судда гувоҳлик беришга мажбур бўлишларини белгилаган ва бундай ижтимоий мажбуриятни бажаришдан бош тортилувчиларнинг юқорида кўрсатилганидек, масъулиятга тортилишини назарда тутди.

Қонун фуқароларга судда гувоҳлик бериш мажбуриятини юклаш билан бирга уларга қатор ҳуқуқлар ҳам беради, чунончи: Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 115-моддаси ва Ўзбекистон Республикаси ФПКнинг 9-моддасига асосан гувоҳлар судда ўз она тилларида кўрсатув беришга ҳақлидир. Агар гувоҳ иш юритилаётган тилни билмаса, суд таржимон таклиф қилишга мажбур.

Ходимлар жумласидан бўлган гувоҳлар гувоҳлик бериш учун судда ишитроқ этган кунларида ўртача иш ҳақини олиш ҳуқуқига эгадирлар.

Гувоҳлар суд мажлисида оғзаки сўроқ қилинадилар. Гувоҳларнинг кўрсатувлари оғзаки шаклда бўлишлиги - суд томонидан гувоҳнинг кўрсатувларини бевосита қабул қилиш имкониятини таъминлайди. Фактик маълумотлар тўғрисида бирмунча тўла ва ҳар тарафлама маълумотларни ишни мазмунан кўрувчи судда, гувоҳни сўроқ қилиш воситасидагина олиш мумкин.

Баъзи ҳолларда бошқа судда, чунончи, гувоҳнинг яшаш жойидаги судда ёки бошқа органда, масалан, нотариал идорада далилларни таъминлаш тартибида олинган гувоҳлик кўрсатувларидан фойдаланишга ҳам йўл қўйилади. ФПКнинг 72-моддасида кўрсатилганидек, ишни кўраётган суд жойлашган ердан ташқарида доимий яшайдиган ва узрли сабаблар билан суд мажлисига келиш имкони бўлмаган гувоҳлар суднинг ташаббуси билан, тарафларнинг ёки ишда иштироқ этувчи бошқа шахсларнинг илтимоси ёхуд гувоҳнинг ўзи қилган илтимоси

бўйича ишни кўраётган суднинг топшириғига биноан ўзлари яшаб турган жойдаги суд томонидан сўроқ қилиниши мумкин. Бу гувоҳлар ишни кўраётган суд мажлисига келсалар, суд томонидан сўроқ қилинадилар.

Фуқаролик ишини кўриш кейинга қолдирилганда, агар ишда иштирок этувчи шахслар суд мажлисига келган бўлиб, гувоҳларнинг иккинчи марта келиши қийин бўлса, суд келган гувоҳларни сўроқ қилиши мумкин. Бу гувоҳлар кейинги суд мажлисига фақат зарур ҳоллардагина қайтадан чақириладилар (ФПКнинг 178-моддаси).

Гувоҳдан бирмунча аниқ ва тўғри кўрсатмалар, маълумотлар олиш мақсадида судда раислик қилувчи гувоҳга иш юзасидан ўзига шахсан маълум бўлган ҳолатлар тўғрисида гапириб беришни таклиф қилади. Бу қоида гувоҳларнинг эркин ҳимоя шаклида баён этилишини белгилаб, савол-жавоб шаклида олинadиган кўрсатмалардан афзаллигини билдиради.

Гувоҳ суд мажлисида сўроқ қилинишидан олдин кўрсатма беришдан бош тортганлик ва атайин ёлғон кўрсатма берганлик учун жиноий жавобгарликка тортилиши тўғрисида огоҳлантирилади.

Гувоҳнинг берган кўрсатмасини тўғри баҳолаш учун суд уни сўроқ қилишда унинг шахси тўғрисидаги маълумотларни, тарафга, учинчи шахсларга ва бошқа гувоҳларга нисбатан муносабатини аниқлайди. Агар гувоҳнинг кўрсатмаларида қарама-қаршилик бўлса, унинг сабабини билишга ҳаракат қилинади. Гувоҳларнинг кўрсатмаларини баҳолашда суд уларнинг нимага асосланганлигини, хусусан гувоҳ томонидан маълум қилинаётган фактларнинг ўзлаштирилиши шароитлари, ишга оид ҳолатларнинг кўрилиши, эшитилишида гувоҳнинг руҳий ҳолати хусусиятларнинг таъсироти бўлган-бўлмаганлигини аниқлаши лозим.

Гувоҳнинг манфаатларини кўзлаб ва ишнинг вақтида кўрилишини таъминлаш мақсадида судга узрли сабаблар билан, чунончи, касаллиги, қариллиги, ногиронлиги туфайли кела олмаган гувоҳ ўзининг яшаш жойида сўроқ қилиниши мумкин. Гувоҳларнинг суд мажлисида сўроқ қилинишига оид қоидалар тўғрисида бирмунча батафсил маълумотлар шу китобнинг 17-бобида (судда ишни кўриш боби)да баён этилади.

Ёзма далиллар. Бу хилдаги далиллар иш учун аҳамиятли бўлган ҳолатлар тўғрисидаги маълумотлар баён этилган ҳужжатлар,

хизматга дахлдор шахсий ёзишмалардан иборат бўлади (ФПКнинг 73-моддаси).

Ёзма далиллар фуқаролик ишларини ҳал қилиш учун муайян аҳамиятга эга бўлган фактлар тўғрисидаги маълумотлар ўз мазмунида ёзма равишда ифодаланган ҳужжат ҳисобланади. Турли гувоҳномалар, аттестатлар, дипломлар, маълумотномалар, шартномалар, тилхатлар ва бошқа мазмундаги ҳужжатлар, ёзишмалар шундай ҳужжатлар сирасига кирилади.

Фуқаролик процессида ёзма далиллар муҳим аҳамиятга эгадир, чунки уларнинг мазмунида ифодаланадиган маълумотлар аниқлаштирилган шаклда бериллади.

Ёзма далилларнинг тақдим қилиниши ва талаб қилиб олинishiга оид қонунлар ФПКнинг 74-76-моддаларида белгиланган. Уларда айтилишича, ёзма далилни тақдим этувчи шахс далил билан иш учун аҳамиятли бўлган қандай ҳолатларни аниқлаш мумкин эканлигини кўрсатиши, талаб қилиб олиш ҳақида илтимоснома тақдим этилганда эса бу қандай далил эканлигини кўрсатиши ва ёзма далил муайян шахсда деб ҳисоблаши учун қандай асоси борлигини ҳам баён этиши шарт.

Суд давлат органлари, ташкилотлар ёки фуқаролардан талаб қилган ёзма далиллар бевосита судга юборилади.

Суд, шунингдек, ёзма далилларни талаб қилиб олиш ҳақида илтимоснома тақдим этган шахсга шу далилни судга кейин тақдим этиш учун олиш ҳуқуқини берадиган сўровнома бериши мумкин.

Суд талаб қилинган ёзма далилларни тақдим этишга имконияти бўлмай, ишда қатнашмайдиган ташкилотлар, шунингдек фуқаролар бунинг сабабини кўрсатиб, бу ҳақда судни хабардор қилишга мажбурдирлар. Судга маълум қилинмаган тақдирда, шунингдек ёзма далил тақдим этиш рад қилинганлигини сабаби суд томонидан узрсиз деб топилса, суд бунда айбдор бўлган ташкилотларнинг мансабдор шахсларига, шунингдек фуқароларга энг кам иш ҳақининг беш бараваригача миқдорда жарима солиши мумкин.

Жарима солиш тегишли мансабдор шахсларни ва фуқароларни суд талаб қилаётган ёзма далилни тақдим этиш мажбуриятидан озод қилмайди.

Қоида тариқасида, ёзма далилларнинг асли тақдим қилинади. Агар ҳужжатнинг нусҳаси тақдим этилган бўлса, суд зарурат

туғилса, ҳужжатнинг аслини тақдим этишни талаб қилишга ҳақли (ФПКнинг 76-моддаси).

Ёзма далилларни судга тақдим қилиш қийин бўлса, масалан, улар ниҳоятда кўп бўлса ёки улардан фақат бир қисми иш учун аҳамиятли бўлса, суд уларнинг тегишли равишда тасдиқланган кўчирмасини талаб қилиши ёки далилларни улар сақланаётган жойда кўздан кечириши ва текшириши мумкин (ФПКнинг 77-моддаси).

Юқорида кўрсатилган қонунларнинг мазмунига кўра ёзма далиллар қуйидагича туралрга бўлиниши мумкин:

1. Ҳужжатнинг асли ва нусхаси. Фуқаролик иши кўрилишида умумий қоида бўйича ҳужжатнинг асли талаб қилинади. Унинг топширилиши мумкин бўлмагандагина нусхаси қабул қилиниши мумкин.

2. Мазмуни бўйича муайян эркин ифодаланадиган ва маълумотлар билдирадиган ҳужжатлар. Эркин ифодаладиган ёзма далилларда, масалан, шартномада ёки битимда (васиятномани ифодалашда) шахснинг эрки кўрсатилади. Маълумотларга оид ёзма далиллар бундай эркининг ифодаланиши бўлмайди. Буларда ахборот характеридаги маълумотлар, масалан, фуқаронинг туғилиши, никоҳга кириш, ўлими ҳолатларини рўйхатга олиш органлари томонидан берилган ҳужжатлардир.

3. Ёзма далиллар расмий ва хусусий ҳужжатлар. Давлат органлари ва ташкилотлари томонидан берилган ҳужжатлар расмий ҳужжатлар ҳисобланади. Булар жумласига суднинг ҳал қилув қарорлари ва ҳукмлари, давлат бошқарув органларининг ҳужжатлари сингарилар киради. Фуқаролар қўли билан ёзилган ёки имзоланган ҳужжатлар норасмий ёки хусусий ҳужжатлардир. Бундай ҳужжатлар жумласига турли ёзишмалар, битимлар, шартномалар ва шу кабилар киради.

4. Ёзма далиллар ифодаланиши шакли бўйича оддий ёзма ва нотариал гувоҳлантирилган ҳужжатлар. Ёзма шаклдаги ҳужжатлар ўз навбатида оддий ёзма ва мураккаб ҳужжатларга бўлинади.

Оддий ёзма далиллар қонун талабига биноан тегишли тартибда, масалан, нотариал тартибда ёки ҳокимиятларда ва ўзини ўзи бошқариш идоралари гувоҳлантирилган ҳужжатлар бўлади. Бундай ҳужжатлар суммасига қараб далиллар сифатида қабул қилинишига барча ҳолларда йўл қўйилади.

Нотариал тасдиқланиши талаб этиладиган битимлардан ташқари қуйидаги битимлар оддий ёзма шаклда тузилади:

1) юридик шахсларнинг ўзаро ва фуқаролар ўртасидаги битимлар;

2) фуқаролар ўртасидаги белгиланган энг кам ойлик иш ҳақининг ўн бараваридан ортиқ суммадаги битимлар, қонунда белгиланган ҳолларда эса - битим суммасидан қатъи назар, бошқа битимлар.

Битимнинг оддий ёзма шаклига риоя қилмаслик унинг ҳақиқий эмаслигига олиб келмайди, бироқ низо чиққан тақдирда тарафларни битимнинг тузилганлигини, мазмунини ёки бажарилганлигини гувоҳларнинг кўрсатувлари билан тасдиқлаш ҳуқуқидан маҳрум қилади.

Тарафлар битимлар тузилганлигини, мазмуни ёки бажарилганлигини ёзма ёки бошқа далиллар билан тасдиқлашга ҳақли.

Қонунда ёки тарафларнинг келишувида тўғридан-тўғри кўрсатилган ҳолларда битимнинг оддий ёзма шаклига риоя қилмаслик унинг ҳақиқий эмаслигига олиб келади.

Баъзи ҳужжатларнинг ҳақиқий саналмаслик хавфи остида нотариал тартибда гувоҳлантирилиши лозимлиги қонун билан талаб қилинади. Масалан, давлат нотариал идораси томонидан гувоҳлантирилган ёзма битимлар, уй-жойнинг олиниши-сотилиши тўғрисидаги шартномалар нотариал тартибда гувоҳлантирилган ёзма далиллар ҳисобланади.

Баъзи ҳолларда битимнинг нотариал шакли ёинки қонун талабига кўра бирон-бир органда гувоҳлантирилган (тасдиқланган) бўлиши муҳим ҳолат ҳисобланади, чунки битимнинг шаклига риоя қилинмаган бўлса, бундай битим ҳақиқий деб топилмайди. Бошқа ҳолларда қонун ҳужжатнинг ҳақиқий саналиши учун фақат унинг нотариал тартибда гувоҳлантирилишинигина эмас, балки коммунал бўлимда ёки бошқа бир ташкилотда, масалан, Фуқаролик далолатномаларини қайд этиш идораларида рўйхатдан ўтказилишини ҳам талаб қилади. Агар бундай талаблар бажарилмаган бўлса, (битим, ҳужжат) юридик аҳамиятга эга бўлмайди.

Битимнинг қонун талаб қиладиган шаклига риоя этмаслик, қонунда тўғридан-тўғри кўрсатилган ҳоллардагина унинг ҳақиқий эмаслигига сабаб бўлади (ФКнинг 115-моддаси).

Муайян фактларни белгилаш учун далил сифатида қонунда шакли ва мазмуни аниқ назарда тутилган ҳужжатларнигина бе-

рилишини талаб қилади. Масалан, фуқаронинг туғилиши, фарзанд қилиб олинганлиги, никоҳга кириши, никоҳнинг бекор қилиниши, ўлим тўғрисидаги фактлар Фуқаролик далолатномаларини қайд этиш органларидан олинган ҳужжатларнинг кўчирмалари билан тасдиқланиши керак.

Фуқаролик ишида далил сифатида келтирилган ҳужжатнинг қалбаки бўлишлиги тўғрисида арз қилиниши низо қўзғатилишига асос бўлиши мумкин. Бундай ҳолларда суд ҳужжатнинг ҳақиқий бўлиш-бўлмаглигини бошқа далиллар билан солиштириш ёки гувоҳлардан сўраш ёхуд хатни солиштириш учун экспертизага бериш йўли билан текширади. Ҳужжатнинг ҳақиқийлиги ёки қалбакилиги тўғрисидаги масала ишни ҳал қилувчи суд томонидан кўрилаётган ишни тўхтатмай ва рўй берган низони ҳал қилишни жиноят процесси тартибида ҳал қилиш учун топширмай, суднинг ўзи ҳал қилади.

Агар ҳужжатнинг қалбаки эканлиги ҳақидаги низони кўришда ҳужжатнинг дарҳақиқат қалбакилиги аниқланса, бундай ҳужжат фуқаролик иши бўйича далил сифатида қабул қилинмайди. Қалбаки ҳужжат топширилган шахсга нисбатан қонунда кўрсатилган ҳаракатлар амалга оширилади.

Ашёвий далиллар. Ашёвий далиллар тўғрисида ФПКнинг 79-моддасида кўрсатилган. Бунда ишни мазмунан ҳал қилиш учун аҳамиятли ҳолатларни аниқлаш воситаси бўлиб хизмат қилиши мумкин бўлган нарсалар ашёвий далиллар ҳисобланиши белгиланган.

Бинобарин, муайян фактлар (ҳолатлар)нинг мавжуд бўлишлиги бирон-бир ашё, унинг хусусиятлари, турган жойи, унда қолдирилган излар билан исботланиши мумкин бўлган ҳолларда, бундай ашё фуқаролик ишида исботлаш воситаси бўлади. Ашёвий далиллар кўпинча низонинг предмети бўладиган нарсалар: кийим-кечак, мебель, уй-рўзғор ашёлари, фотосурат кабилардан иборат бўлади.

Ашёвий далилларни судга тарафлар топширадилар, ammo суд уларни ўз ташаббуси билан ҳам талаб қилиб олиши мумкин. Ашёвий далилни тақдим этувчи ёки талаб қилиб олишни илтимос қилаётган шахс шу далил орқали иш учун аҳамиятли бўлган қандай ҳолатларни аниқлаш мумкинлигини кўрсатиши шарт.

Ашёвий далилларни талаб қилиб олиш ёки тақдим этиш тартиби тўғрисидаги қоидалар ФПКнинг 80-моддасида

келтирилган. Унда кўрсатилишича, ишда иштирок этувчи ёки иштирок этмаётган шахслардан далил сифатида бирор ашёни талаб қилиб олиш ҳақида судга илтимоснома тақдим этувчи шахс шу ашёни тавсифлаб бериши ва бу ашё у ёки бу шахсда деб ҳисоблаш учун қандай асослари борлигини баён этиши лозим.

Ташкилотлардан ёки фуқаролардан суд талаб қиладиган ашёвий далиллар бевосита судга юборилади.

Суд, шунингдек, ашёвий далилни талаб қилиб олиш ҳақида илтимоснома тақдим этган шахсга шу далилни судга кейин тақдим этиш учун олиш ҳуқуқини берадиган сўров хати ҳам топширилиши мумкин.

Ишда иштирок этмаётган давлат муассасалари, корхоналари, кооператив ҳамда жамоат ташкилотлари ва фуқаролар талаб қилинаётган ашёни тақдим этиш ёки суд белгилаган муддатда келтириш имконига эга бўлмасалар, буни судга маълум қилиб, сабабини кўрсатишлари шарт.

Судга маълум қилинмаган тақдирда, шунингдек, суднинг ашёни тақдим этиш тўғрисидаги талаби суд узрсиз деб топган сабабларга кўра бажарилмаган тақдирда, бундай айбдор бўлган ташкилотларнинг мансабдор шахсларига ва фуқароларга энг кам иш ҳақининг беш бараваригача миқдорда жарима солиниши мумкин.

Жарима солиш тегишли мансабдор шахсларни ва фуқароларни суд талаб қиладиган ашёни тақдим этиш мажбуриятидан озод қилмайди (ФПКнинг 81-моддаси).

Суд тарафларнинг иштирокида ашёвий далилларни суд мажлисида кўриб чиқади. Агар ашёвий далиллар бирон-бир сабабга кўра судга келтирилиши мумкин бўлмаса, улар турган жойида кўрилади.

Ашёвий далилнинг кўрилиши натижалари суд мажлиси баённомасига ёзилади. Судга келтирилиши мумкин бўлмаган ёзма далиллар ҳам шу тарзда кўрилади ва текширилади. Суд мажлиси баённомасига ашёнинг рўйхати билан бирга уни кўришда чизилган режалар, олинган сурат ва бошқалар илова қилинади.

Агар ашёвий далиллар озиқ-овқатлар ва тез бузиладиган бошқа ашёлар бўлса, ишда иштирок этувчи шахслар хабардор қилинган ҳолда, суд томонидан дарҳол кўздан кечирилади. Бундай ашёлар кўздан кечирилганидан кейин кимдан олинган

бўлса, ўша шахсларга қайтарилади ёхуд улардан ўз ўрнида фойдаланиши мумкин бўлган бошқа шахсларга топширилади. Ашё бошқа шахсга берилган тақдирда унинг эгасига ўша хил ва ўша сифатдаги буюмлар ёки қайтариш вақтидаги баҳоси бўйича уларнинг қиммати қайтариб берилиши керак (ФПКнинг 82-моддаси).

Ашёвий далиллар ФПКнинг 83-моддасига мувофиқ сақланади ва қайтарилади. Унда таъкидланишича, ашёвий далиллар суднинг ажримига биноан ишга қўшиб қўйилган ва ишда сақланади ёки алоҳида рўйхат қилиниб, суднинг ашёвий далиллар сақлаш хонасига топширилади.

Судга келтирилиб бўлмайдиган ашёлар турган жойида сақланади. Улар батафсил тасвирланиши, сурғучланган, зарур ҳолларда эса, фото ёки видео суратга ҳам олинган бўлиши лозим.

Ашёвий далиллар суднинг ҳал қилув қарори қонуний кучга кирганидан кейин кимдан олинган бўлса, ўша шахсларга қайтариб берилади ёки суд шу ашёларга суд кимни ҳуқуқи бор деб топган бўлса, ўша шахсларга берилади.

Айрим ҳолларда суд ашёвий далилларни кўздан кечириб ва текшириб чиққанидан кейин, башарти, ашёвий далилларни тақдим этган шахслар уларни қайтариб бериш ҳақида илтимоснома тақдим этган бўлсалар ва бундай илтимосномани қаноатлантириш ишни кўриш ва ҳал қилув қарорини ижро этиш учун зарар келтирмаса, иш тамом бўлгунига қадар улар кимдан олинган бўлса, ўша шахсларга қайтариб берилиши мумкин.

Қонун бўйича фуқароларнинг эгалигида бўлиши мумкин бўлмаган буюмлар тегишли ташкилотларга топширилади.

Экспертларнинг хулосалари. Ишни кўриш вақтида келиб чиққан фан, санъат, техника ёки ҳунар соҳасида махсус билим талаб қиладиган масалаларни тушунтириш учун суд ишда иштирок этувчи шахсларнинг илтимосига кўра ёки ўз ташаббуси билан экспертиза тайинлаши мумкин (ФПКнинг 84-моддаси).

Экспертиза турли масалалар бўйича, чунончи, фуқаронинг руҳий ҳолати текширилганда - психиатрия экспертизаси, ёзувлар, хатлар текширилганида - криминалистик экспертизалар тайинланиши мумкин.

Экспертиза воситасида фактлар таҳлил қилинади. Уларни экспертлар фан нуқтаи назаридан ёки ўзларининг шахсий тажрибаларига асосланиб тушунтирадilar.

Экспертнинг хулосаси исботлаш воситаси ҳисобланади. Ишда иштирок этувчи шахс экспертлар томонидан тушунтирилиши лозим бўлган масалаларни судга тақдим этишга ҳақли.

Экспертларнинг хулосаси талаб қилинадиган масалалар доирасини суд узил-кесил белгилайди. Суд тақлиф қилинган масалаларни рад қилса, буни асослаб бериши шарт (ФПКнинг 85-моддаси).

Экспертлар ўз хулосаларини бериш учун далилларни текширишлари, материаллар билан танишишлари, гувоҳларга ва тарафларга саволлар беришлари мумкин.

Экспертлар ўз хулосаларини беришда фактларни текшириш йўли билан белгиланган далилларга ва ўзларининг билимларига таянадилар. Экспертизани экспертларнинг хулосасига тенглаш-тирмаслик керак. Экспертиза - далилларни текшириш жараёни бўлса, экспертларнинг хулосалари эса - иш учун аҳамиятли бўлган ҳолатларни текшириш натижаси, исботлаш воситаси (далил) бўлиб ҳисобланади.

Модомики, экспертиза далилларни текшириш усули, экспертнинг хулосаси эса - исботлаш воситаси бўлар экан, демак, экспертиза муайян процессуал тартибда ўтказилиши лозим.

Экспертиза судда ўтказилади ёки текширишнинг характери бўйича зарур бўлса, ёхуд текшириладиган ашёни судга келтириш мумкин бўлмаса ёки қийин бўлса, суддан ташқарида ўтказилади.

Экспертиза тайин қилиш тўғрисидаги ажримда қандай масалалар бўйича экспертларнинг хулосаси талаб қилиниши ва экспертиза ўтказиш кимга топширилганлиги кўрсатилган бўлиши лозим. Экспертларни тайинлашда суд ишида иштирок этаётган шахсларнинг фикрлари эътиборга олинади. Экспертиза тегишли муассасаларнинг экспертлари ёки суд тарафидан тайинланадиган бошқа мутахассислар томонидан ўтказилади. Бундай муассасалар, чунончи, Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги ҳузуридаги суд экспертизаси институти, Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги қошидаги суд-медицина экспертизаси каби муассасалар бўлиши мумкин.

Одатда экспертизани суд ўз ташаббуси билан тайинлайди, ammo тарафлар суд тайинланган экспертларнинг текшириш ўтказишига қарши чиқишлари, уларни рад қилишлари мумкин.

Тарафлар экспертларга саволлар беришлари, уларнинг хулосалари тўғрисида ўз фикрларини айтишлари, такрор

экспертиза ўтказилиши ҳақида илтимоснома тақдим этишлари мумкин.

Текшириш ўтказиш учун экспертларни танлаш ҳуқуқи судга берилган. Бу масала юзасидан тарафларнинг ўзаро келишувлари суд учун мажбурий эмас. Шу билан бирга тарафларнинг ҳар қайсилари бир неча экспертлардан қайси бирини тайинлаш лозимлиги тўғрисида ўз фикрларини айтишлари мумкин, аммо масалани узил-кесил суд ҳал қилади.

Эксперт этиб тайинланган шахс суднинг чақируви бўйича келишга ва ўз олдига қўйилган масалалар бўйича холис хулоса беришга мажбур.

Агар эксперт суднинг чақируви бўйича суд узрсиз деб топган сабабларга кўра келмаса, унга ФПКнинг 86-моддасида белгиланган миқдорда жарима солинади.

Била туриб ёлгон хулоса берганлик, суд узрсиз деб топган сабабга кўра хулоса беришдан бош тортганлик учун эксперт Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 238 ва 240-моддалари бўйича жавобгар бўлади (ФПКнинг 86-моддаси).

Экспертнинг ҳуқуқлари ФПКнинг 87-моддасида белгиланган. Унда кўрсатилишича, эксперт иш материаллари билан танишиш, ишда иштирок этаётган шахсларга ва гувоҳларга саволлар бериш, жойга бариб кўздан кечиришда иштирок этишга ва эксперт сифатида ўзини қизиқтираётган ҳолатларни аниқлаш учун ўзига қўшимча материаллар берилишини суддан илтимос қилишга ҳақли.

Эксперт, башарти ўзига берилган материаллар етарли бўлмаса ёки ўз зиммасига юклатилган мажбуриятни бажариш учун етарли билимга эга бўлмаса, хулоса беришдан бош тортиши мумкин.

Белгиланган тартибда экспертиза ўтказилгандан кейин эксперт ўз хулосасини ёзма шаклда беради ва у ишга қўшиб қўйилади. Суд экспертга ўз хулосасини оғзаки тушунтириб беришни таклиф қилиш ҳуқуқига эга. Оғзаки тушунтириш суд мажлисининг баённомасига киритилади, экспертга ўқиб берилади ва эксперт томонидан имзоланади.

Экспертнинг хулосасида ўтказилган текширувларнинг батафсил баёни, текширувлар натижасида чиқарилган хулосалар ва суднинг қўйган саволларига асосли жавоблар бўлиши лозим. Агар эксперт экспертиза ўтказилаётганида суднинг қўйган саволларида кўрсатилмаган, лекин иш учун аҳамиятли бўлган

ҳолатларни аниқласа, у ўзининг хулосасига шу ҳолатлар тўғрисидаги фикрларни киритишга ҳақли (ФПКнинг 88-моддаси).

Экспертнинг хулосаси суд учун мажбурий эмас ва суд унга белгиланган қоидаларга биноан баҳо беради. Суднинг эксперт хулосасига қўшилмаганлиги иш юзасидан чиқарилган ҳал қилув қарорида ёки ажримда асослаб берилган бўлиши лозим.

Айрим ҳолларда суд (судья) тарафларнинг илтимослари бўйича ёки ўз ташаббуси билан бир неча эксперт тайинлаши мумкин. Бундай ҳолларда улар ўзаро маслаҳатлашишга ҳақлидирлар. Агар экспертлар умумий хулосага келсалар, уларнинг ҳаммаси бир хулосани имзолайди. Агар келишувга эришилмаса, уларнинг ҳар бири алоҳида хулоса ёзади. Бундай ҳолда суд экспертлардан қўшимча тушунтиришларни талаб қилиш ёки бошқа экспертлар тайинлаши мумкин (ФПКнинг 89-моддаси).

Эксперт (экспертлар) хулосаси олинганидан кейин суд улар олдига қўйилган саволларга жавоб олинган-олинмаганлиги, уларга берилган материаллардан қандай фойдаланилганлиги, берилган хулосаларнинг текшириш материалларига мувофиқ келиш-келмаслигини аниқлайди.

Экспертларнинг хулосаси қатъий бўлсагина исботлаш воситаси сифатида фойдаланилиши мумкин. Тахминий хулосаларни суд чиқарадиган қарор асосига қўйиб бўлмайди.

Далилларни текширилиши ва уларга баҳо берилиши тўғрисида шунини айтиш керакки, суд томонидан далиллар сифатида қабул қилинадиган маълумотларнинг қандай шароитларда, қайси усулда олинганлигини текшириш муайян аҳамиятга эга.

Суд ҳақиқатни аниқлаш учун ишнинг барча ҳолатларини, тўпланган далилларни чуқур текшириши асосида олиб бориш лозим, чунки ишнинг ҳақиқий ҳолатини ҳар томонлама текшириш принципининг бузилиши суд қарорини бекор қилиш учун асос бўлади.

Судга оид далилларнинг ҳақиқийлигини белгилаш мақсадида биринчи инстанция суди далилларни бевосита текширади, судга маълум қилинган маълумотларнинг (гувоҳларнинг тушунтиришлари, ёзма ҳужжатларнинг) қанчалик тўғри бўлишлигини аниқлайди.

Суд тарафларнинг иштирокида далилларни текшириш натижаларига баҳо беради, яъни ҳаракат қандай ҳолатда, қандай фактлар асосида рўй берганлиги ҳақида хулоса чиқаради. ФПКнинг 67-моддасида кўрсатилганидек, суд далилларга ишнинг

ҳамма ҳолатларни жамлаб, уларни суд мажлисида қонунга амал қилган ҳолда ҳар тарафлама, тўлиқ ва холис кўриб чиқиш асосида ички ишонч бўйича баҳо беради.

Далилларни ички ишонч бўйича баҳолаш тўғрисидаги қонуннинг маъноси - далиллар сифатида келтирилган маълумотларнинг тўғри бўлиш-бўлмаглиги ва бу воситалар текшириляётган ҳолатларнинг ҳақиқатан содир бўлишлиги тўғрисидаги масалани судьянинг ўзи ҳал қилиши лозимлигини билдиради.

Суднинг далилнинг текшириш ва баҳолаш тўғрисидаги ҳулосалари ҳал қилув қарорининг асослангириш қисмида кўрсатилади.

Судда мутахассиснинг иштирок этиши. Амалдаги Фуқаролик процессуал қонунчилигининг далиллар ва исботлашга оид қоидаларига киритилган янги жиҳатлардан мутахассисларнинг фуқаролик ишларини судда кўриб ҳал этишда, уларнинг билим ва ҳунарларидан фойдаланишни ҳуқуқий тартибга солинганлигидир.

ФПКнинг 90-моддасида судда мутахассиснинг иштирок этиши тўғрисидаги қоида кўрсатилган. Унда белгиланишича, судга ёки суд мажлиси иштирокчиларига далилларни текширишда фан, техника, санъат ёки ҳунар соҳасида махсус билим ва малака талаб қилинган ҳолларда, судда ишни кўришда иштирок этиш учун мутахассис таклиф қилинади.

Суднинг мутахассис чақириш ҳақидаги талаби мутахассис ишлаб турган ташкилот раҳбари учун мажбурийдир.

Мутахассис эксперт каби экспертиза муассасаларида ишламаслиги ҳам мумкин. Мутахассисдан иш юритишни тайёрлов босқичида, ишни судда мазмунан кўришда ва ижро босқичида ҳам фойдаланиш мумкин.

Мутахассис судга суд муҳокамасида фактларни аниқлашда ва уни асослашда ўз фикрини бериши учун жалб этилади. Мутахассис сифатида судга тиббиёт ходимлари, педагоглар, музикашунослар ва бошқа муайян билим, ҳунар ва малакага эга бўлган шахслар чақирилиши мумкин.

Суд муҳокамасини ўтказишда илмий-техника воситаларини (магнитофон, видеомагнитофон, кинога олиш аппаратлари ва бошқалар)ни қўллаш учун мутахассис чақириши мумкинлиги белгиланган (ЖПКнинг 69-моддаси).

Тергов ва суд муҳокамасига мутахассис чақириш ҳамда унинг иштирок этиши тартиби ЖПКнинг 91, 92, 93, 136-138, 146, 147, 149, 151, ва 156-моддаларида назарда тутилган тартибда амалга оширилади.

Судда иштирок этиш учун жалб этилган мутахассис процессида қатор процессуал ҳуқуқ, яъни ўзининг қандай мақсадда чақирилганлигини билиш; агар тегишли билимларга эга бўлмаса, иш юритишда иштирок этишдан бош тортиш; ўзи иштирок этаётган процессуал ҳаракатларга оид иш материаллари билан танишиш; ўзи иштирок этаётган процессуал ҳаракатларга алоқадор арз ва мулоҳазалар билдириш; суднинг рухсати билан саволлар бериш; суднинг ҳаракатлари устидан шикоят бериш ҳуқуқларига эга.

Яна мутахассис зиммасида, ўзига хос мажбуриятлар мавжуд. У, жумладан, суднинг чақирувига биноан ҳозир бўлиши; суд муҳокамасини юритишда далилларни аниқлаш ва мустаҳкамлаш учун илмий-техника воситалари, махсус билим ва малакасидаан фойдаланган ҳолда иштирок этиши; иш бўйича ҳақиқатни аниқлаш учун аҳамиятли ҳолатларга эътиборни қаратиши; ўзи бажараётган ҳаракатлар бўйича тушунтиришлар бериши; низони келиб чиқиш сабабларини аниқлаш ва уларни баргараф этиш чораларини ишлаб чиқишда судга ёрдам бериши; суд мажлиси вақтида тартибга риоя этиши ва иш юзасидан ўз билим ва малакасига асосланиб, фикрини билдириши лозим.

Фуқаролик ишини кўраётган судга чақирилган мутахассис суд узрсиз топган сабабларга кўра суд чақируви бўйича келмаса, унга энг кам иш ҳақининг беш бараваригача миқдорда жарима солиниши мумкин (ФПКнинг 91-моддаси 3-қисми).

Мутахассиснинг фикри суд учун мажбурий эмас, агар суд лозим топса, бошқа мутахассисни жалб этиши мумкин.

4-§. ДАЛИЛЛАРНИ ТАЪМИНЛАШ

Суд амалиётида манфаатдор шахсларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш муҳим аҳамиятга эга. Далилларни таъминлаш билан иш кўриш тезлашади, шу борадаги айрим тўсиқлар баргараф этилади.

ФПКнинг 61-моддасида кўрсатилганидек, ўзлари учун зарур бўлган далилларни кейинчалик тақдим этиш мумкин бўлмай

қолади ёки қийинлашади, дейишга асоси бўлган шахслар ариза беришдан олдин ҳам ва кейин ҳам судъядан бу далилларни таъминлашни илтимос қилишлари мумкин.

Мазкур қоидага мувофиқ тарафлар, чунончи, бирон-бир гувоҳнинг бошқа жойга кетиб қолишлигини назарда тутиб, ундан сўроқ олиб қолинишини, бирон-бир ҳужжатнинг йўқотилиши тўғрисида хавотирланиш бўлганида, унинг асли ёки тасдиқланган кўчирмаси олинанишини ва шу каби бошқа далилларнинг суд мажлисига қадар сақланишини таъминлаш тўғрисида илтимос қилишлари мумкин¹. Ариза далилларни таъминлаш учун процессуал ҳаракатлар қилиниши лозим бўлган жойдаги судга топширилади.

Далилларни таъминлаш тўғрисидаги аризада таъминлаш зарур бўлган далиллар, бу далиллар тасдиқланиши керак бўлган ҳолатлар, далилларни таъминлаш тўғрисида аризачини илтимос билан мурожаат қилишга ундаган сабаблар, шунингдек таъминланадиган далиллар зарур бўлган ёки кейинчалик асқотиши мумкин бўлган иш кўрсатилиши керак (ФПКнинг 62-моддаси). Далилларни таъминлаш тўғрисидаги аризада юқорида кўрсатилганлардан ташқари иш учун аҳамиятли бўлган бошқа маълумотлар ҳам кўрилиши мумкин.

Далилларни таъминлаш тартиби ФПКнинг 63-моддасида белгиланган. Унда айтилишича, далилларни таъминлаш ФПКда белгиланган далилларни тўплаш ва текшириш қоидалари бўйича суд томонидан амалга оширилади. Аризачи ва ишда иштирок этувчи бошқа шахсларга далилларни таъминлаш вақти ва жойи ҳақида маълум қилинади, бироқ уларнинг келмаслиги далилларни таъминлаш ҳақидаги ариза кўриб чиқилишига тўсқинлик қилмайди. Кечиктириш, шунингдек, кейинчалик аризачи билан кимнинг ўртасида низо келиб чиқишини аниқлаш мумкин бўлмаган ҳолларда, далилларни таъминлаш фақат биргина аризачининг ўзини хабардор қилиш йўли билан амалга оширилади.

Далилларни таъминлаш тартибида тарафларнинг, учинчи шахсларнинг тушунтиришлари эшитилади, гувоҳлар сўроқ қилинади, экспертиза тайинланади, ёзма ва ашёвий далиллар талаб қилиб

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикасининг Адвокатура, нотариат тўғрисидаги қонунлари. Т. "Адолат", 1997 йил.

олинади ёки кўздан кечирилади, жойга бориб кўздан кечириб ўтказади.

Далилларни таъминлаш тартибида тўпланган барча материаллар ишни кўрадиган судга юборилади ёки аризачига берилади.

ФПКнинг 62-моддасида далилларни таъминлаш тўғрисидаги аризанинг судъя томонидан кўрилиши ва тўпланган материалларнинг ишни кўрадиган судга юборилиши муддати кўрсатилмаган, бундай ҳолларда суд топшириқларини бажариш ҳаракатларига ўхшаш бўлганлиги туфайли аналогия бўйича ФПКнинг 65-моддасида кўрсатилган ўн беш кунлик муддатда бажарилиши керак. Бу тўғрида тузилган баённомалар эса - тузилган замон дарҳол юборилиши лозим.

Далилларни таъминлаш тўғрисидаги суд ажрими устидан шикоят қилиш мумкин эмас.

Далилларни таъминлашни рад этиш тўғрисидаги ажрим устидан хусусий шикоят бериш ёки унга нисбатан хусусий протест келтириш мумкин (ФПКнинг 64-моддаси).

Қонунда ишни кўраётган суд далилларни бешқа туман ёки шаҳарда зарур бўлган тақдирда, тегишли судга муайян процессуал ҳаракатларни амалга оширишни топшириш назарда тутилган.

Суд топшириғи ажрим билан расмийлаштирилиб, унда кўрилатётган ишнинг моҳияти, аниқланиши зарур бўлган ҳолатлар, топшириқни бажарадиган суд тўплаши лозим бўлган далиллар кўрсатилади. Бу ажрим қайси суд номига ёзилган бўлса, ўша суд учун мажбурий бўлиб, беш кунлик муддат ичида бажарилиши лозим (ФПКнинг 65-моддаси).

Суд топшириғини бажариш тартиби ФПКнинг 66-моддасида белгиланган. Унда кўрсатилишича, суд топшириғини бажариш суд мажлисида ФПКда белгиланган қоидаларга биноан амалга оширилади. Ишда иштирок этаётган шахсларга мажлис вақти ва жойи тўғрисида маълум қилинади, бироқ уларнинг келмаслиги топшириқни бажаришга тўсқинлик қилмайди. Баённомалар ва топшириқни бажариш вақтида тўпланган материаллар ишни кўриб чиқаётган судга дарҳол юборилади.

Агар топшириқни бажараётган судга тушунтиришлар ёхуд кўрсатувлар берган ишда иштирок этувчи шахслар ёки гувоҳлар ишни кўраётган судга келсалар, улар умумий тартибда тушунтиришлар ёки кўрсатувлар берадилар.

ФУҚАРОЛИК ИШЛАРИНИ СУДДА КЎРИШГА ТАЙЁРЛАШ

1-§. ИШЛАРНИ СУДДА КЎРИШГА ТАЙЁРЛАШ ВА УНИНГ АҲАМИЯТИ

Фуқаролик ишларини судда кўришга тайёрлаш вазифалари ФПКнинг 158-моддасида кўрсатилганидек, ишнинг ўз вақтида ва тўғри кўриб чиқиш ҳамда ҳал қилишдан иборат.

Фуқаролик ишларини судда кўришга тайёрлаш фуқаролик процессининг мустақил ва муҳим босқичи бўлиб, фуқаролик ҳуқуқий низоларнинг мумкин қадар тезлаштириб, тўла ва ҳар томонлама кўрилиши ва ҳал қилинишини таъминлаш мақсадларида ўтказилади.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди фуқаролик ишлари бўйича суд амалиётини умумлаштиришда фуқаролик ишларини баъзи судларда жуда суствлик билан ҳал қилинишини, ишларнинг кўрилиши кўп маротаба қолдирилиши, юқори суд инстанцияси томонидан қарорларнинг қайта-қайта бекор қилиниши туфайли бир ишнинг ўзи бир суддан бошқасига бир неча марта ўтказилган. Булар Олий суд пленумларида алоҳида қайд этилган. Жумладан, бундай камчиликлар 1999 йил 24 сентябрдаги Пленум қарорида кўрсатиб ўтилган¹.

Фуқаролик ишларини судда кўришга тайёрлашда қонун билан белгиланган талабларнинг судлар томонидан бажарилмаслиги ҳоллари учрайди. Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 1998 йил 11 сентябрдаги "Болалар тарбияси билан боғлиқ бўлган низоларни ҳал қилишда судлар томонидан қонунларни қўллаш амалиёти тўғрисида"ги, 1998 йил 11 сентябрдаги "Ўзбекистон Республикаси судлари томонидан никоҳдан ажратиш ҳақидаги ишларни кўришда қонунларни қўллаш амалиёти тўғрисида"ги қарорлари судда ишлари бўлган фуқаролар ва ташкилотларнинг сарсон бўлишларига ва ҳуқуқлари ҳамда қонуний манфаатларининг ўз

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Ахборотномаси. 1999, 3-4-сонлари, 17-бет.

вақтида ва лозим даражада ҳимоя қилинмаслигига олиб келиши мумкинлиги кўрсатилган¹.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми қарорларида фуқаролик ишларини судда кўрилиши учун тўла ва ҳар томонлама тайёрланганидан кейингина тайинланиши лозимлиги тўғрисида кўрсатма берди².

Судга тайёрлаш ишларини олиб боришда судьяларнинг фаолиятида нуқсон ва камчилик бўлмаслиги керак. Иш кўрилишининг сифати, фуқаролик процессининг тез ва аниқ бўлиши кўп жиҳатдан фуқаролик ишларини судда тўғри тайёрлашга боғлиқ.

Ишларни судда кўришга тайёрлашда муайян фуқаролик ишларининг туркумлари, уларнинг хусусиятлари, шунингдек, аниқ низонинг тури эътиборга олинади, чунки бир хил турдаги ишларни тайёрлашда бажарилиши лозим бўлган процессуал ҳаракатлар бошқа турдаги ишларни кўриш учун тайёрлашда бажарилиши талаб қилинмаслиги мумкин. Чунончи, меҳнат низоларини кўришга тайёрлашда қилинадиган ҳаракатлар алимент ундириш тўғрисидаги ишларни судда кўришга тайёрлашдан фарқ этади. Суд амалиётини умумлаштириш шуни кўрсатадики, деб қайд этади. Ўзбекистон Республикаси Олий суди "Судлар томонидан никоҳдан ажратиш ҳақидаги ишларни кўришда қонунларни қўллаш амалиёти ҳақида"ги 1998 йил 11 сентябрдаги Пленум қарорида ишни судда кўришга пухта тайёрлаш зарурлиги судларнинг эътибори қаратилиши, судья томонидан ФПКнинг ишни судга тайёрлаш ҳақидаги моддаларига мувофиқ олиб борилиши лозим бўлган барча тайёргарлик ҳаракатлари ажримда ўз аксини топиши лозимлиги кўрсатилган³.

Булардан ташқари, судья никоҳдан ажратиш ҳақидаги аризани қабул қилиб, одатда жавобгарни чақириши, унинг ушбу аризага муносабатини аниқлаши, эр-хотинни яраштириш

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленум қарорлари тўплами (1991-1998) "Шарқ" матбуот концерни. II-жилд. Т. 1999, 127-148-бетлар.

Қонун номи билан. Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Ахборотномаси. 1998, 3-сон.

² Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Ахборотномаси, 1992, 2-сон, 14-бет; Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Ахборотномаси, 1996, 3-4-сонлар, 49-53-бетлар; Қонун номи билан. Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Ахборотномаси 1997, 3-сон, 32-бет.

³ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Ахборотномаси. 1998, 3-сон, 16-29-бетлар.

чораларини кўришни қолаверса, тарафларнинг ҳар бири билан алоҳида, шунингдек, уларнинг ҳар иккаласи билан биргаликда оилани сақлаб қолиш масаласида суҳбат ўтказиши лозимлиги ҳамда ишни судда кўришга тайёрлаш жараёнида эр-хотин ўртасида суд томонидан ҳал этиладиган бошқа низоли масалалар бор-йўқлигини аниқлаши, қандай талаблар никоҳдан ажралиш ҳақидаги даъво билан бирга кўрилиши мумкинлигини тушунтириши, тарафлар ўртасида муқаддам никоҳдан ажралиш ҳақида иш кўрилган-кўрилмаганлигини аниқлаши, агар иш кўрилган бўлса, тарафларнинг ҳақиқий муносабатларини аниқлаш мақсадида, суд мажлисида кўздан кечириш учун чақириши ҳам белгиланган (Пленум қарорининг 12-банди)¹.

Фуқаролик ишларини судда кўришга тайёрлаш тўғрисида Н.М.Гурбатов таҳрири остида чиқарилган китобда судда кўриладиган фуқаролик ишлари (даъволари) йигирма саккиз туркумга бўлиниб, уларнинг ҳар қайсиси бўйича судга қандай ҳужжатлар, далиллар келтирилиши зарурлиги, ишни ҳал қилишда қўлланиладиган ҳуқуқий нормалар кўрсатилган².

Фуқаролик иши судда мазмунан кўрилгунга қадар даъвогар ўз манфаатларини ҳимоя қилиш учун зарур бўлган барча ишларни бажарган, ҳамма далилларни келтирган бўлса, жавобгар ҳам даъвога қарши эътирозларини судда кўрсатган бўлса, эътирозларни асослаш учун топширилиши мумкин бўлган далиллар келтирилганидек, ишни кўришга тайёрлаш юзасидан барча процессуал ҳаракатлар судья томонидан қабул қилинганидан кейингина етарли даражада тайёрланган ҳисобланади.

Агар тарафлар ўртасидаги низо суднинг бир мажлисидаёқ ҳал қилиниши қийин бўлмаса, даъвогар эса, ўзининг барча талабларини тўғри баён этган, ва уларни асослаш учун зарур далиллар келтирилган бўлса, бу ҳолда судья даъвогарнинг ҳузурда ишни кўриш вақтини белгилаш билан ҳамда бу тўғрида ишда иштирок этувчи бошқа шахсларни хабардор қилиш билан чегараланади. Аммо бундай ҳолда ҳам судья ишни судда кўриш учун маълум даражада тайёргарлик кўриши лозим. Бунда даъвогардан ариза қабул қилишдан, қатор масалалар бўйича

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Ахборотномаси. 1998 йил. 3-сон.

² Қаранг: Н.М.Гурбатов таҳрири остида. Справочник по подготовке гражданских дел к судебному разбирательству. Москва. "Юридическая литература", 1989.

суҳбатлашишдан иборат. Шу билан судья ФПКнинг 158-моддасида кўрсатилган ҳаракатлардан бирини бажарган бўлади.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумларининг берган тушунтиришларида барча фуқаролик ишлари бўйича ишни судда кўришга тайёрлаш мажбурий эканлиги айтилади¹.

Ишни суд мажлисида кўрилишига тайёрлаш барча ҳолларда (процессуал ҳаракатларнинг ҳажми ва мураккаблигидан қатъи назар) ўтказилади ва судья фуқаролик процессининг ҳар қандай босқичи каби махсус расмийлаштиради.

ФПКнинг 158-моддасида белгиланишича, судья фуқаролик ишини судда кўриш учун тайёрлашга бу тўғрида аризани қабул қилиб, фуқаролик иши қўзғатилганидан сўнг ишни ўз вақтида ва тўғри кўриб чиқиш ҳамда хал қилиш мақсадида уни судда кўришга тайёрлайди. Бинобарин, аризани қабул қилмасдан аввал судда кейинчалик кўриладиган ишлар юзасидан баъзи ҳаракатлар қилиниши (чунончи, бирон-бир ҳужжат далиллар талаб қилиб олинishi) қонунга хилоф бўлади. Аммо судья аризасини қабул қилишдан аввал фуқаролик ишини судда қўзғатиш учун зарур бўлган маълумотларни даъвогардан сўраб олиши мумкин.

Ишни судда кўришга тайёрлаш учун киришиш расмий равишда бу тўғрида судья томонидан ажрим чиқарилганидан сўнг, яъни ишни суд мажлисида кўриш учун тайинлашдан аввал бошланади.

Судья томонидан чиқарилган ажрим ишни тайёрлаш учун расмий равишда киришилганини ва тамомланишинигина билдирса ҳам, аммо ишни кўришга оид баъзи ҳаракатлар олдин ҳам, кейинчалик ҳам қилиниши мумкин. Чунончи, даъвогарнинг низони ҳал қилиш учун холислар судига мурожаат қилишга ҳуқуқи мавжудлиги тўғрисида тушунтиришлар бериш юзасидан судьянинг қилган ҳаракатларчи даъво аризаси қабул қилингунга қадар ҳам бўлиши мумкин.

Фуқаролик ишининг судда кўрилишига оид ҳаракатлар кейинчалик суд иши бошланганидан сўнг ҳам, ишнинг кўрилиши бошқа вақтга қолдирилганида ҳам ёинки юқори суднинг кўрсатмаси бўйича ҳам қилиниши мумкин.

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг қарори. 11 сентябр 1998 йил. Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Ахборотномаси. 1998 йил, 3-сон, 16-бет.

Демак, фуқаролик судларида ишларни кўришга тайёрлашдан мақсад ишларни мазмунан тўғри кўриш учун шароит яратишдан иборат бўлиши билан бирга даъво талаблари асосли эканлигини аниқлаш; тарафларнинг ҳуқуқий муносабатларини, татбиқ қилиниши лозим бўлган ҳуқуқий меъёрларни аниқлаш; ишда иштирок этувчи шахсларнинг доирасини, низони мазмунан ҳал этиш учун тақдим этилиши лозим бўлган далилларни аниқлашдан иборат.

2-§. ИШНИ СУДДА КЎРИШГА ТАЙЁРЛАШДА СУДЬЯНИНГ ПРОЦЕССУАЛ ҲАРАКАТЛАРИ

Фуқаролик ишларини судда кўришга тайёрлаш юзасидан қилинадиган процессуал ҳаракатларнинг мазмуни қонунда белги-ланган. Жумладан, ФПКнинг 159-моддасига кўра, судья ишни судда кўришга тайёрлашда:

1) даъвогарни арз қилган талабларининг моҳияти бўйича сўроқ қилади, ундан жавобгар билдириши мумкин бўлган эътирозларни аниқлайди ва, агар зарур бўлса, даъвогарга қўшимча далиллар тақдим этишни таклиф қилади, шунингдек унинг арз қилган талабларидан воз кечиш ҳуқуқига эга эканлигини ва воз кечишнинг ҳуқуқий оқибатларини тушунтиради;

2) қоида тариқасида, жавобгарни чақиради, ишнинг ҳолатлари бўйича уни сўроқ қилади, даъвогарнинг талабига қарши қандай эътирозлари борлигини ва бу эътирозлар қандай далиллар билан исботланиши мумкинлигини аниқлайди, шунингдек унга даъвогарнинг талабларини тан олиш ёхуд қарши талаблар тақдим этиш ҳуқуқига эга эканлигини тушунтиради, алоҳида мураккаб ишлар бўйича эса, жавобгарга иш юзасидан ёзма тушунтириш тақдим этишни таклиф қилади.

3) тарафлардан келишув битими тузиш эҳтимолини аниқ-лайди ва келишув битимининг ҳуқуқий оқибатларини тушун-тиради.

Булардан ташқари ишни судда кўришга тайёрлаш бўйича яна ФПКнинг 160-моддасида ҳам судьянинг ҳаракатлари берил-ган. Унга кўра судья:

1) ишга учинчи шахсларнинг жалб этилиши ёки киришиши масаласини ҳал қилади ва ишда иштирок этишига йўл қўйилган учинчи шахсларни ФПКнинг 159-моддасига мувофиқ сўроқ қилади;

2) ишни кўришда вакилларнинг қатнашиши масаласини ҳал қилади;

3) ишда прокурорнинг иштирок этиши тўғрисидаги ва тегишли давлат бошқаруви органини суд процессида қатнашишга жалб этиш ҳақидаги масалани ҳал қилади;

4) ишда иштирок этишга жалб қилинмаган ташкилот ёки фуқаронинг иш якунидан манфаатдорлигини аниқласа, уларга, шунингдек, прокурорга юритилаётган ишни ва уни кўриш вақтини маълум қилади;

5) гувоҳларни суд мажлисига чақириш ёки уларни ФПКнинг 72-моддасида назарда тутилган тартибда сўроқ қилиш масаласини ҳал қилади;

6) ташкилотлар ёки фуқаролардан ёзма ва ашёвий далилларни талаб қилиб олади ёки бу далилларни олиб, судга тақдим этиш учун ишда иштирок этувчи шахсларга талабнома беради;

7) ишда иштирок этувчи шахсларнинг фикрларини ҳисобга олиб, экспертиза тайинлаш ва мутахассис жалб қилиш масаласини ҳал қилади;

8) кечиктириб бўлмайдиган ҳолларда, ишда иштирок этувчи шахсларни хабардор қилиб, жойда кўздан кечириш ўтказди;

9) бошқа судларга суд топшириқлари юборади;

10) ишда иштирок этувчи шахсларга уларнинг процессуал ҳуқуқлари ва мажбуриятларини тушунтиради.

Масалан, Республика Олий судининг 1997 йил 2 майдаги Пленуми қарорида тайёрлов ҳаракатларига алоҳида эътибор бериб, турар жойларни хусусийлаштириш билан боғлиқ масалаларни кўришда турар жойларни хусусийлаштиришга розилик берган оила аъзолари ўртасидаги низолар бўйича ишни суд мажлисида кўришга тайёрлаш босқичида судлар туман (шаҳар) ички ишлар бошқармаларидан низоли уйда рўйхатда бўлганликлари ҳақидаги маълумотни ҳамда шу хонадонда яшаган барча шахслар имзо чеккан ва ҳокимиятда сақланадиган хусусийлаштиришни сўраб ёзилган аризани ва низони тўғри ҳал этиш учун аҳамиятли бўлган бошқа тегишли ҳужжатларни талаб қилиб олишлари зарурлиги таъкидланган¹.

¹ Қаранг: Қонун номи билан. Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Ахборотномаси, 1997 йил, 3-сон, 32-бет.

Ишни суд мажлисида кўришга тайинлаш, тегишли ҳаракатларни қилиш тўғрисидаги ажримни судьянинг ўзи чиқаради ва бу ажрим устидан апелляция шикоятдан алоҳида тарзда шикоят қилинмайди.

Юқориди кўрсатилган ҳаракатларни судьянинг шахсан ўзи қилса ҳам, улар суд номидан амалга оширилади.

Ишни судда кўришга тайёрлаш юзасидан бажариладиган ҳаракатлар судья томонидан амалга оширилади. Бошқа суднинг топшириғини бажариш тартибидида қилинадиган ҳаракатлар ҳам шу тарзда судья томонидан бажарилади.

Судья ҳар ҳолда ишнинг бир суд мажлисида кўрилиб, ҳал қилиниши учун барча тайёргарликни кўради. У шу мақсадда тарафларнинг процессуал ҳуқуқ ва мажбуриятларини тўла тушунтиради, баъзи фуқаролик ишларининг, чунончи, турар жойдан фойдаланиш, мулкни тақсимлаш каби, даъволарнинг ўзаро келишув бўйича тамомланиши мумкинлигини тушунтиришга ҳаракат қилади¹.

Судья ишнинг мазмунан тўғри ҳал этилишида ёрдам кўрсатадиган гувоҳларнигина суд мажлисига чақиради. Баъзан бу тартибга риоя қилмаслик ҳоллари ҳам учрайди. Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг "Суд процессларининг ташкил этилишини яхшилаш, уларнинг маданий ўтказилиши ва фаолиятининг тарбиявий таъсирчанлигини кучайтириш тўғрисида"ги қарорида айрим судларда кўриладиган ишнинг ҳолатлари тўғрисида ҳеч қандай маълумотлар бера олмайдиган гувоҳларни чақиритилари ва шу вақтнинг ўзида иш ҳолатларини тўла ва холисона равишда текширишлари учун зарур бўлган гувоҳларнинг иштирок этишларини таъминлаш учун тегишли чоралар кўрмасликлари айтилган.

Баъзи ҳолларда ишнинг судда кўрилишига қадар ишни судда кўришга тайёрлаш билан боғлиқ бўлмаган бошқа ҳаракатларни ҳам қилишга тўғри келади. Чунончи, судья, даъвони таъминлаш: (ФПКнинг 248-моддаси), суд ҳаражатларини тўлашдан озод қилиш (110-модда), суд ҳаражатларини тўлашни кечиктириш, бўлиб-бўлиб тўлаш ва уларнинг миқдорини камайтириш (111-модда) ва ФПКда назарда тутилган бошқа баъзи масалаларни ишнинг судда кўрилишига қадар ҳал қилади.

¹ Қаранг: Қонун номи билан. Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Ахборотномаси. 1998 йил, 1-2-сонлар. 52-бет.

Ўзлари учун зарур бўлган далилларни кейинчалик тақдим этиш мумкин бўлмай қолади ёки қийинлашади дейишга асоси бўлган шахслар ариза беришидан олдин ҳам, кейин ҳам судьядан бу далилларни таъминлашни илтимос қилишлари мумкин.

Хорижий давлатларнинг органларида иш юритиш учун зарур далиллар билан таъминлаш давлат нотариал идоралари томонидан амалга оширилади (ФПКнинг 61-моддаси).

Далилларни таъминлаш тўғрисидаги ариза далилларни таъминлаш билан боғлиқ процессуал ҳаракатлар амалга оширилиши керак бўлган ҳудудда фаолият олиб бораётган судга берилади.

Аризада таъминланиши зарур далиллар, бу далиллар билан тасдиқланиши керак бўлган ҳолатлар, далилларни таъминлаш тўғрисида аризачининг илтимос билан мурожаат қилишга ундаган сабаблар, шунингдек таъминланадиган далиллар зарур бўлган ёки кейинчалик керак бўлиб қолиши мумкин бўлган иш кўрсатилиши керак.

3-§. СУД ХАБАРЛАРИ ВА ЧАҚИРИҚЛАРИ

Фуқаролик ишида иштирок этувчи шахслар, шунингдек, бошқа шахсларнинг манфаатларини кўриқлаш мақсадида судда иштирок этувчи шахслар, ишнинг кўрилиш жойи, вақти тўғрисида хабардор қилинадилар. Ишда иштирок этувчи шахслар ва вакилларнинг ишнинг кўрилиши вақти ва жойи тўғрисида хабардор қилинмасликлари кейинчалик ишнинг апелляция, кассация ёки назорат тартибида кўрилишида бекор қилиниши учун асос бўлади.¹

Ишда иштирок этувчи шахслар, шунингдек гувоҳлар, экспертлар, мутахассислар ва таржимонлар судга чақирув хатлари, зарур ҳолларда эса телеграммалар ва телефонограммалар орқали чақириладилар ва суднинг айрим процессуал ҳаракатлари тўғрисида хабардор қилинадилар.

Судья чақирув қоғози билан бир вақтда жавобгарга аризининг ва аризага илова қилинган ҳужжатларнинг нусхаларини ҳам юборади. Агар жавобгар судга ёзма тушунтириш берган бўл-

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг “Фуқаролик ишларини судда кўришга тайёрлаш ва уларни кўриш муддатлари ҳақида”ги 1999 йил 24 сентябрдаги қарори. Ўзбекистон Республикаси олий судининг Ахборотномаси. 1999, 3-4-сонлар, 14-бет.

са, судья судга мурожаат қилган шахсга чақирув қоғози билан бирга ана шу тушунтириш хатининг нусхасини ҳам юборади.

Чақирув қоғози ишда иштирок этувчи шахсларга ва уларнинг вакилларига шундай ҳисоб билан юборилиши керакки, уларнинг судга ўз вақтида етиб келишлари ва ишга тайёрланишлари учун етарли фурсатлари бўлсин.

ФПКнинг 132-140-моддаларида суднинг чақирув қоғозлари суд чақирув қоғозлари мазмуни, чақирув қоғозини топшириш муддати, бу хатни етказиб бериш ва топшириш, умуман суд хабарлари ва чақириқларига оид асосий қоидалар белгиланган.

Суднинг чақирув қоғозида:

- 1) суднинг номи ва аниқ манзили;
- 2) бориш жойи ва вақти;
- 3) шахс қандай иш юзасидан чақирилаётганлиги;
- 4) шахснинг ким тариқасида чақирилаётганлиги;
- 5) ишда иштирок этувчи шахсларга иш бўйича ўзлари эга бўлган ҳамма далилларни тақдим этиш тўғрисидаги тақлиф;

6) чақирилувчининг шахсан ўзи йўқлиги сабабли чақирув қоғозини қабул қилиб олган шахснинг имконият бўлиши билан уни дарҳол чақирилувчига топшириш мажбурияти;

7) судга келмасликнинг оқибатлари (ФПКнинг 86, 174, 175, 176-моддалари) кўрсатилади.

Чақирув қоғози чақирилаётган шахсга тараф ёки ишда иштирок этувчи бошқа шахс томонидан кўрсатилган манзил бўйича етказиб берилади. Агар фуқаро судга маълум қилинган манзилда амалда яшамаса, чақирув қоғози унинг иш жойига юборилиши мумкин.

Чақирув қоғози алоқа ташкилоти орқали топширилганлиги тўғрисида тилхат олиш йўли билан ёки хат ташувчи орқали юборилади.

Судья ишда иштирок этувчи шахснинг розилиги билан унга иш бўйича чақирилаётган бошқа шахсга топшириш учун чақирув қоғози бериши мумкин.

Судья чақирув қоғозини етказиб бериш вазифасини топширган шахс чақирув қоғозининг иккинчи нусхасини чақирилувчининг чақирув қоғозини олганлиги тўғрисидаги имзоси билан судга қайтариши шарт (ФПКнинг 135-моддаси).

Чақирув қоғози фуқарога топширилганида, у чақирув қоғозининг судга қайтариладиган иккинчи нусхасига чақирувчи қоғозни олган вақтни кўрсатиб, имзо чекади.

Ташкилот номига ёзилган чақирув қоғози тегишли мансабдор шахсга топширилади, у чақирув қоғозининг иккинчи нусхасига имзо чекади.

Агар чақирув қоғозини келтирган шахс иш бўйича чақири-лаётган фуқарони яшаш ёки ишлаш жойида топмаса, чақирув қоғози у билан бирга яшайдиган катта ёшдаги оила аъзоларининг бирига, улар ҳам бўлмаса, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органига ёки иш берувчига (иш жойи маъмуриятининг мансабдор шахсига) топширилади. Бундай ҳолларда чақирув қоғозини қабул қилиб олган шахс унинг иккинчи нусхасида ўзининг фамилияси, исми ва отасининг исмини, шунингдек, чақирув қоғози юборилган шахснинг кими эканлигини (эри ёки хотини, отаси, онаси, ўғли, қизи ва ҳоказо) ёки эгаллаб турган лавозими кўрсатилади. Чақирув қоғозини қабул қилиб олган шахс уни имконият бўлиши билан чақирилувчига топшириши лозим.

Чақирилувчи вақтинча бирор жойга кетган бўлса, чақирув қоғозини келтирган шахс унинг иккинчи нусхасига чақирилувчи қаерга кетганлиги ва қачон келиши кутилаётганлиги туғрисида ёзиб қўяди. Бу маълумотлар тегишли фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари томонидан ёки иш берувчи вакилнинг имзоси билан тасдиқланиши ва гувоҳлантирилиши лозим (ФПКнинг 136-моддаси).

Чақирилувчи ўз номига юборилган суднинг чақирув қоғозини қабул қилиб олишдан бош тортса, чақирув қоғозини келтирган шахс буни чақирув қоғозида қайд этиб, уни судга қайтариб топширади. Чақирилувчи чақирув қоғозини олишдан бош тортганлик ҳақидаги қайд фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органи ёки чақирилувчининг иш берувчиси (маъмуриятининг мансабдор шахси) томонидан ёхуд камида икки нафар фуқаронинг имзоси билан тасдиқланади. Чақирилувчининг чақирув қоғозини қабул қилишдан бош тортиши ишни кўришга тўсқинлик қилмайди (ФПКнинг 137-моддаси).

Ишда иштирок этаётган шахслар иш юритилаётган вақтда ўз манзили ўзгаргани ҳақида судга маълум қилишлари шарт. Акс ҳолда, чақирув қоғози судга маълум бўлган охириги манзил бўйича юборилади ва чақирилувчи бу манзилда яшамаётган бўлса-да, чақирув қоғози унга топширилган ҳисобланади (ФПКнинг 138-моддаси).

Жавобгарнинг амалдаги яшаш жойи номаълум бўлган тақдирда, жавобгарнинг охирги яшаш жойидаги алоқа ташкилоти, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органи ёхуд охирги иш жойидаги иш берувчи (маъмуриятнинг мансабдор шахси) чақирув қоғози иккинчи нусхасига чақирув қоғози олинганлиги ва чақирилувчининг қаердалиги маълум эмаслиги сабабли уни топширишнинг имкони бўлмаганлиги ҳақида ёзиб юборган маълумот судга келиб тушгач, суд ишни кўришга киришади (ФПКнинг 139-моддаси).

Алимент ундириш ҳақидаги, майиб бўлиш ёки соғлиққа бошқача шикаст етганлиги, шунингдек боқувчисининг ўлими натижасида кўрилган зарарнинг ўрнини қоплаш ҳақидаги даъволар бўйича жавобгарнинг (қарздорнинг) амалдаги яшаш жойи номаълум бўлса, жавобгарни (қарздорни) қидириши тўғрисида ажрим чиқаради.

Юқорида кўрсатилган ҳолларда суд жавобгарни ички ишлар органлари орқали қидиртириш тўғрисида ажрим чиқаради.

Ў Н Е Т Т И Н Ч И Б О Б

ФУҚАРОЛИК ИШЛАРИНИНГ СУДДА КЎРИЛИШИ

1-§. СУДДА ИШНИ КЎРИШ ТУШУНЧАСИ ВА УНИНГ АҲАМИЯТИ

Фуқаролик ишининг суд мажлисида кўрилиши ва ҳал этилиши фуқаролик процессининг муҳим босқичи бўлиб, катта сиёсий ва процессуал аҳамиятга эга. Бу босқичда суд биринчи инстанция тариқасида ишни мазмунан кўради, тўпланган далилларнинг қанчалик тўғри бўлишлигини аниқлайди, тарафларнинг ҳақиқий ҳуқуқий муносабатларини текширади ва ишнинг ҳолатига қараб, қонунга риоя қилган ҳолда, ҳал қилув қарори чиқаради.

Суд фуқаролик ишларини кўриш ва ҳал қилиш билан ўз фаолиятини давлатнинг, фуқароларнинг ва ташкилотларнинг бузилган ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилишга қаратади. Шунинг ўзи билан суд айни шу босқичда одил судловнинг мақсад ва вазифаларининг амалга оширади.

Судда ишни кўриш деганимизда фақат суд ваколатига, яъни судда кўрилишига тегишли бўлган фуқаролик ишларинигина

(ФПКнинг 31 ва 239-моддаларида) суд мажлисида кўрилиши назарда тутилади.

Фуқаролик ишларининг судда очик, ошкора кўрилиши муайян тарбиявий аҳамиятга эга. Судда ишнинг кўрилиши ташкилотлар ва фуқароларнинг ҳуқуқлари бузилишининг олдини олиш, қонунга амал қилиш ва халқимизнинг урф-одатлари, турмуш тарзи қоидаларига риоя қилиш руҳида тарбиялаш мақсадлари кўзланади.

Одил судловни амалга оширадиган суднинг жамият олдида жавобгарлиги катта. Истиқлол қонунларини ҳар қандай бузишга қарши курашиш суднинг иш кўриши фаолиятида муҳим аҳамиятга эга бўлиб, судьянинг фуқаролик иши бўйича қонунни тўғри татбиқ қила билишга ҳам боғлиқдир.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг чиқарган қатор қарорларида¹ фуқаролик ишларини судда кўришда қонунчиликка қатъий риоя қилиш ҳақида, процессуал ҳуқуқий меъёрни, тарафларнинг ҳуқуқлари бузилишига йўл қўймаслик зарурлиги қайд этилади. Фуқаролик ишлари бўйича судларнинг суд процессини тўғри, аниқ ташкил қилиш низолар келиб чиқшининг олдини олишга ва энг муҳими фуқаролик ҳуқуқий муносабатлари бузилишини олдини олишга ёрдам беради. Процессуал қонунларга амал қилмаслик, чунончи: ишда иштирок этувчи тарафлардан биронтасининг йўқлигида уни суд мажлисининг бўлиш вақти ва жойи тўғрисида хабардор қилмай кўрилиши - иш юзасидан чиқарилган қарор апелляция, кассация ёки назорат тартибида бекор қилиш учун асос бўлади. Бу ҳақда ФПКнинг 314-моддасида ҳамда фуқаролик ишларини судларда кўришда процессуал қонунларни татбиқ қилишда суд амалиёти тўғрисидаги 1983 йил 12 декабрь Пленум қарорида кўрсатиб ўтилган.

2-§. СУД МАЖЛИСИДА ИШ КЎРИШНИНГ ПРОЦЕССУАЛ ТАРТИБИ

Фуқаролик иши ишда иштирок этувчи шахсларни албатта хабардор қилган ҳолда суднинг очик мажлисида кўрилади (ФПКнинг 162-моддаси).

¹ Қаранг: Қонун номи билан. Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Ахборотномаси. 1998 йил. 1-2-сонлар. 52-бет.

Ишнинг кўрилишида судда иштирок этаётган тарафлар ва бошқа шахсларнинг ҳаракатлари қатъий ўрнатилган процессуал тартиб асосида олиб борилиши талаб қилинади.

Суд мажлисини раислик этувчи судья, суднинг раиси ёки унинг ўринбосари бошқаради. Туманлараро, туман (шаҳар) судининг мажлисида судья, юқори судларнинг мажлисида эса - раис, унинг ўринбосари ёки судьялардан бири раислик қилади.

Раислик қилувчи суд мажлисига раҳбарлик қилиб, ишдаги барча ҳолатларни, тарафларнинг ҳуқуқ ва вазифаларини тўлиқ ҳар томонлама ҳолисона аниқлашни таъминлайди, кўрилаётган ишга алоқаси бўлмаган ҳамма нарсани суд текширувидан чиқариб ташлайди.

Ишда иштирок этувчи шахслар, экспертлар, мутахассислар, таржимонлар, гувоҳлардан бирортаси раислик қилувчининг ҳагти-ҳаракатига эътироз билдирса, бу эътирозлар суд мажлисининг баённомасига киритилади ва масала суд томонидан ҳал қилинади. Раислик қилувчи суд мажлисида тегишли тартибни таъминлаш учун зарур чора-тадбирлар кўради (ФПКнинг 164-моддаси).

Ишни текшириш вақтида тартибни бузган шахсни раислик қилувчи суд номидан огоҳлантиради. Ишда қатнашувчи шахслар, гувоҳлар, экспертлар, мутахассислар, таржимонлар тартибни такроран бузсалар, суднинг ажрими билан, бошқа фуқаролар эса - раислик қилувчи фармойиши билан суд мажлиси залидан чиқариб юборилиши мумкин. Шунингдек, суд ишни кўришда ҳозир бўлган фуқароларга бу ҳолда энг кам иш ҳақининг беш бараваригача миқдорда жарима солишга ҳақли.

Прокурор ёки адвокат раислик қилувчининг фармойишларига итоат қилмасалар, улар огоҳлантирилади. Мазкур шахслар раислик қилувчининг фармойишларига яна итоат этмасалар, агар уларни ишга зарар етказмаган ҳолда бошқа шахс билан алмаштириш мумкин бўлмаса, суднинг ажримига биноан ишни кўриш кейинга қолдирилиши мумкин. Айни вақтда суд бу ҳақда тегишлича юқори турган прокурорга ёки адвокатлар малака комиссиясига маълум қилади.

Суд мажлисида тараф ёки учинчи шахс тартибни бузса, суд тартиббузарни иш кўриладиган ҳамма вақтга ёки унинг бир қисмига мажлис залидан чиқариб юборади. Вақтинча чиқариб юборилган шахсни суд раиси унинг йўқлигида қилинган

процессуал ҳаракатлар билан таништиради. Суд мажлисида ҳар икки тараф (учинчи шахслар) тартибни бузса, суд ишни кўришни кейинга қолдириши мумкин (ФПКнинг 166-моддаси). Борди-ю суд мажлиси жараёнида фуқаролар томонидан оммавий тартибсизликларга йўл қўйган бўлсалар, суд бундай ҳолларда ҳам ишни кўришни кейинга қолдиришга ҳақли.

Ишда иштирок этувчи шахсларнинг ўзаро ва суд билан тўғри муносабатда бўлишлиги ва айрим процессуал масалалар шошилмай ҳар томонлама ўйлаб ҳал этилиши, суд томонидан қилинадиган турли процессуал ҳаракатлар оқибатларининг аниқ тушунтириб борилиши - суд обрўсини кўтаради, судда иш кўришнинг тарбиявий таъсирини кучайтиради.

Фуқаролик ишларининг судда кўришда биринчи инстанция тартибида судья яқка ўзи олиб боради, агар иш суд таркибида кўрилса, ишни кўриш ва ҳал қилув қарорини чиқариш билан боғлиқ ҳамма масалаларни ҳал қилишда судьялар, суд мажлисида раислик қилувчи билан тенг ҳуқуқлардан фойдаланадилар.

Фуқаролик ишлари умумий қоида бўйича ошкора кўрилади, бу эса, ўз навбатида одил судловни амалга оширишда халқнинг назорат этилишини таъминлайди. Қонунда назарда тутилган айрим ҳолларда иш ёпиқ суд мажлисида кўрилади, чунончи, давлат сирларини сақлаш, шунингдек фуқароларнинг шахсий қонуний манфаатларини талаб қилган ҳолларда иш ёпиқ суд мажлисида кўрилади. Ишда иштирок этувчи шахсларнинг ҳаётига тааллуқли маълумотлар ошкор бўлишига йўл қўймаслик мақсадида ҳам иш ёпиқ мажлисда кўрилиши мумкин. Фуқаролик ишининг ёпиқ суд мажлисида кўрилишида кимлар қатнашиши мумкинлиги ФПКнинг 10-моддасида кўрсатилган.

Ишнинг кўрилиши судьяларнинг ўзгармас таркибида олиб борилади. Агар процесс давомида судьялардан бири алмаштирилса, бу иш яна қайтадан бошлаб кўрилиши керак.

Фуқаролик ишларини ҳал қилишда суд мажлиси: тайёрлов; ишни мазмуни бўйича кўриш; суд музокаралари; агар ишда иштирок этса, прокурорнинг фикр бериши; қарор чиқариш ва уни эълон қилиш қисмларига бўлинади.

Суд мажлисининг ҳар қайси қисми мустақил аҳамиятга эга ва бир-бири билан боғлиқ бўлиб, кетма-кет ўтказилади. Буларнинг ҳар қайсисида муайян масалалар ҳал этилади ва кейинги қисмга ўтиш учун тайёргарлик кўрилади.

Суд мажлисининг тайёрлов қисмида суд фуқаролик ишини мазкур суд мажлисида кўриш учун зарур шарт-шароитлар бўлиш-бўлмаслигини аниқлайди. Бунинг учун суд ишни мазкур таркибда чақирилган шахсларнинг иштирокида кўриш мумкин ёки мумкин эмаслиги ва тўпланган далилларнинг етарли бўлиш-бўлмаслиги масалаларини ҳал қилади.

Суднинг мазкур масалаларни ҳал қилиш юзасидан процессуал ҳаракатлари қуйидаги тартибда амалга оширилади. Аввало судда раислик қилувчи суд мажлисини очиб, қандай иш кўрилишини эълон қилади. Шундан сўнг суд мажлиси котиби иш бўйича чақирилган шахслардан кимларнинг келганлигини, келмаганларга чақирув қоғози топширилган-топширилмаганлигини, уларнинг келмаганлик сабаблари тўғрисидаги қандай маълумотлар борлигини судга маълум қилади.

Суд келганларнинг шахсини аниқлайди, шунингдек мансабдор шахслар ва вакилларнинг ваколатини текширади (ФПКнинг 167-моддаси).

Агар ишда таржимон иштирок этса, раислик қилувчи унинг қонунда назарда тутилган бурчларини, вазифаларини тушунтиради ва нотўғри таржима қилинганлиги учун Ўзбекистон Республикаси ЖКнинг 238-моддаси бўйича жавобгарликка тортилиши мумкинлиги тўғрисида огоҳлантиради.

Суд мажлисида ҳозир бўлган гувоҳлар сўроқ учун чақирилишларига қадар суд мажлиси залидан чиқариб турилади. Раислик қилувчи судда сўроқ қилинган гувоҳларнинг сўроқ қилинмаган гувоҳлар билан бирга бўлмасликлари чорасини кўради.

Шундан сўнг раислик қилувчи суднинг таркибини эълон қилади ва кимлар прокурор, эксперт, мутахассис, таржимон, суд мажлиси котиби сифатида иштирок этишини маълум қилади. Судья ва процесснинг бошқа иштирокчиларини четлаштириш (рад қилиш) тартиби, уларнинг судья, прокурор ва процесснинг бошқа иштирокчиларини четлатиш (рад этиш)даги ҳуқуқлари, яъни улардан бири ёки бир нечтасини ишда иштирок этишдан четлатиш ҳақида арз қилишлари мумкинлигини тушунтиради. Агар четлатиш ҳақида арз қилинган бўлса, унинг сабаблари аниқланади, ишда иштирок этувчи шахсларнинг фикрлари ва кимга нисбатан четлатиш билдирилган бўлса, унинг тушунтириши эшитилади ва суд

(судья) четлатиш тўғрисидаги масаласини ҳал қилиш учун алоҳида хонага киради.

Фуқаролик ишини кўришда иштирок этишдан рад этиш (четлатиш) асослари, ва бу масалага оид бошқа қондалар ФПК-нинг 25-30-моддаларида белгиланган. Жумладан, судья, прокурор, суд мажлисининг котиби шахсан бевосита ёки билвосита ишнинг оқибатидан манфаатдор бўлсалар ёки уларнинг беғаразликларига шубҳа туғдирадиган бошқа ҳолатлар мавжуд бўлса, улар ишни кўришда иштирок эта олмайдилар ва ишдан четлатишлари лозим.

Четлатиш тўғрисидаги арз асослантирилган бўлиши ва ишни мазмуни бўйича кўришдан олдин билдирилиши керак. Четлатиш тўғрисида кейинчалик арз қилишга, фақат бунинг учун асосларнинг бўлиши судга ёки кимга нисбатан арз қилинадиган бўлса - шу шахсга ишнинг кўрилиши бошланганидан сўнг маълум бўлсагина йўл қўйилади.

Четлатиш учун асослар деганимизда, кимга нисбатан четлатиш тўғрисида арз қилинган бўлса, бу шахснинг ишда иштирок этувчи шахслар билан дўстлик, қариндошлик муносабатларида бўлиши, хизмат жиҳатидан ёки бошқача манфаатдор бўлишлиги тушунилади.

ФПКнинг 25-26-моддаларида кўрсатилган ҳолатлар мавжуд бўлса, судья, прокурор, эксперт, мутахассис, таржимон, суд мажлисининг котиби бу ҳақда арз қилишга мажбур, яъни ўзини ўзи четлатиш тўғрисида масала қўйишлари керак. Шу асослар бўйича ишни кўришда иштирок этувчи шахсларга ҳам четлатиш ҳақида арз бериши мумкин.

Четлатиш бериш тўғрисида арз қилинган тақдирда суд ишда иштирок этувчи шахсларнинг фикрларини, шунингдек ишни кўришдан четлатилиши талаб қилинган шахснинг сўзини, агар у изоҳ беришни хоҳласа, эшитиши керак.

Юқори судларда ишни кўришдан четлатиш масаласи четлатиш берилган судьянинг иштирокисиз қолган судьялар томонидан ҳал қилинади. Рад қилишни ёқлаб берилган овозлар сони тенг бўлса, судья ишни кўришдан четлатилган ҳисобланади.

Икки судьяни ёки суднинг бутун таркибини рад қилиш талаб қилинганида рад қилиш масаласи шу суднинг тўлиқ таркибида оддий кўпчилик овоз билан ҳал қилинади.

Прокурор, эксперт, мутахассис, таржимон ва суд мажлисининг котибини рад қилиш масаласини ишни кўриб чиқаётган суд ҳал қилади.

Судья ёки суднинг бутун таркиби рад қилинган тақдирда, иш шу туманлараро, туман (шаҳар) судида, лекин судьяларнинг бошқа таркибида кўрилади ёки кўриш учун иш бошқа туманлараро, туман (шаҳар) судига ўтказилади.

Иш Ўзбекистон Республикаси Олий судида, Қорақалпоғистон Республикаси Олий судида, вилоят суди ва Тошкент шаҳар судида кўрилаётганида судьялар ёки суднинг бутун таркиби рад қилинса, иш шу судда, лекин судьяларнинг бошқа таркибида кўрилади.

Агар фуқаролик ишлари бўйича Қорақалпоғистон Республикаси Олий судида, фуқаролик ишлари бўйича вилоят суди ёки Тошкент шаҳар судида ФПКнинг 25-моддасида кўрсатилган сабабларга кўра рад қилиш тўғрисидаги арз қаноатлантирилганидан сўнг шу ишни кўриш учун суднинг янги таркибини ташкил қилишга имкон бўлмаса, иш Ўзбекистон Республикаси Олий судига ўтказилиши лозим.

Суд мажлиси бошланиши билан раислик қилувчи ишда иштирок этаётган шахсларга ва вакилларга уларнинг процессуал ҳуқуқлари ва бурчларини тушунтиради ва шу билан бирга уларни муайян процессуал ҳаракатлар қилиш ёки қилмасликларининг оқибатлари тўғрисида огоҳлантирилади.

Шундан сўнг суд ишда иштирок этувчи шахсларнинг янги далиллар талаб қилиб олиш ҳамда ишнинг кўрилиши билан боғлиқ бўлган барча бошқа масалалар бўйича илтимосларини ҳал қилишга киришади. Ишда иштирок этувчи шахсларнинг, бу тўғридаги фикрлари эшитилганидан сўнг суд илтимосни қаноатлантириш ёки уни рад қилиш тўғрисида ажрим чиқаради. Суднинг бу ажрими дарҳол суд мажлисида эшиттирилади.

Судда ҳозир бўлмаган тарафларнинг иштирокисиз ишни ҳал қилиш келмаган тарафнинг суд ҳимоясидан фойдаланиш ҳуқуқини жиддий равишда бузиши мумкин. Бинобарин, тарафларнинг ишни кўрилиш вақти ва жойи тўғрисида қонун билан белгиланган тартибда хабардор қилинганликлари суд томонидан текширилиши керак. Агар тарафлар хабардор қилинмаган бўлса, ишнинг кўрилиши бошқа вақтга қолдирилиши лозим.

Агар суд мажлисига келмаган шахслар ёки экспертларнинг йўқлигида ишни кўришни суд мумкин деб топса, иш кўрилишини давом эттириш тўғрисида ажрим чиқарилади.

Фуқаролик ишини судда мазкур тартибда ва ҳозир бўлган шахсларнинг иштирокида, тўпланган далиллар бўйича кўриш мумкинлиги тўғрисида фикрга келинса - суд ишни мазмуни бўйича кўришга ўтади.

Фуқаролик ишининг судда мазмунан кўрилиши қисми раислик қилувчининг қандай иш кўрилиши, кимнинг кимга нисбатан нима тўғрисидаги даъвоси ёинки бирон-бир юридик фактнинг белгиланиши ҳақида илтимос билан мурожаат қилинганлиги тўғрисидаги маърузаси билан бошланади.

Сўнгра раислик қилувчи даъвогардан ўз талабларини қувватлаш-қувватламаслигини, жавобгардан даъвогарнинг талабларига иқрор бўлишини ёки иқрор эмаслигини ва тарафларнинг ишни келишув битими билан тамомлашни иташ-истамасликларини сўрайди. Бундан сўнг судья тарафларга ва учинчи шахсларга иш бўйича қўлларида бўлган далилларга асосланиб, тушунтиришлар беришга таклиф қилади. Аввало даъвонинг мазмуни даъвогардан эшитилади, шундан сўнг даъвогар тарафида туриб ишда қатнашувчи учинчи шахс тушунтириш беради. Кейин тарафларнинг тенг ҳуқуқлилик принципига биноан тушунтиришни жавобгар ва унинг тарафида туриб ишда иштирок этувчи учинчи шахс беради. Прокурор, шунингдек, бошқа шахсларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш учун даъво кўзгатган шахслар биринчи бўлиб сўзлайдилар (даъвонинг мазмунини баён қиладилар). Ишда иштирок этувчи шахслар суд мажлисида эркин ҳуқуқ тамойилига кўра бир-бирларига саволлар беришга ҳақлидирлар.

Ишда иштирок этаётган шахсларнинг ёзма тушунтиришлари ва ФПКнинг 63-65 ва 72-моддаларида назарда тутилган тартибда суд олган тушунтиришлар ўқиб эшиттирилади (ФПКнинг 181-моддаси).

Тарафлар ва учинчи шахсларнинг кўрсатмалари, тушунтиришлари эшитрилгандан сўнг иш ҳолатини тушунтириш учун сўз ишда иштирок этувчи бошқа шахсларга берилади.

Ишда иштирок этувчи барча шахсларнинг тушунтиришлари эшитилгандан сўнг суд гувоҳларни, экспертларни сўроқ қилиш ва иш ҳолатини аниқлаш учун зарур бўлган бошқа исботлаш воситаларини текшириш тартибини белгилайди. Бу масалани ҳал қилишдан олдин суд ишда иштирок этувчи шахсларнинг ва прокурорнинг фикрини эшитади ва суднинг ажримига мувофиқ суд мажлиси залига бирма-бир гувоҳлар чақирилади.

Гувоҳларни сўроқ қилиш тартиби. Гувоҳларни сўроқ қилиш тартибига ва уларнинг кўрсатмаларига оид қоидалар ФПКнинг 183-186-моддаларида берилган. Бу қоидаларда кўрсатилишича, ҳар бир гувоҳ алоҳида сўроқ қилинади. Раислик қилувчи гувоҳни сўроқ қилишдан олдин унинг шахсини, ёшини, машғулот турини шу ишга алоқасини ҳамда тарафлар ва ишда иштирок этувчи бошқа шахслар билан ўзаро муносабатини аниқлайди, шунингдек уни била туриб ёлгон кўрсатув берганлик, кўрсатув беришдан бош тортганлик ёки бўйин товлаганлик учун Ўзбекистон Республикаси ЖКнинг 238-240-моддалари бўйича жавобгарликка тортилиши тўғрисида огоҳлантиради. Гувоҳларни сўроқ қилиш ва уларнинг жавобгарлиги ва бошқа муносабатлари ҳақида мусулмон ҳуқуқида алоҳида аҳамият берилган.

Мусулмон ҳуқуқида гувоҳлик беришга ҳар бир мўмин мусулмон тўғри масъулиятли бўлиши ҳақида фикр юритилади, жумладан; Куръони Каримда:

”Етимнинг молига то вояга етгунича фақат энг чиройли йўл билан яқинлашингиз! Ўлчов ва тарозини адолат билан тўла тортингиз!... Сўзлаганингизда (гувоҳлик берганингизда), гарчи қариндошингиз бўлса ҳам, адолат қилингиз!”¹ дейилган.

Гувоҳлардан уларга ўзларининг бурчлари ва масъулиятлари тушунтирилганлиги тўғрисида тилхат олинади. Тилхат суд мажлиси баёнига қўшилади. Ҳали кўрсатув бермаган гувоҳлар ишни кўриш вақтида суд мажлиси залида бўлишлари мумкин эмас.

Гувоҳ кимнинг аризаси бўйича чақирилган бўлса, ана шу шахс ва унинг вакили биринчи бўлиб, сўнгра эса, ишда иштирок этаётган бошқа шахслар гувоҳга савол беради. Суднинг ташаббуси билан чақирилган гувоҳга саволларни биринчи бўлиб даъвогар беради. Раислик қилувчи ва бошқа судьялар гувоҳ сўроқ қилинаётган вақтда унга ҳар қанча савол беришга ҳақли.

Сўроқ қилинган гувоҳлар иш кўриш тамом бўлганига қадар суд мажлиси залида қолишлари лозим. Суд сўроқ қилинган гувоҳлар ишни кўриш тамом бўлмасидан олдин суд мажлиси залидан чиқиб кетишларига тарафларнинг розилиги билан рухсат бериши мумкин.

¹ Қаранг: Куръони Карим. Т., “Чўлпон” нашриёти. Анъом сураси. 152-оят. 98-бет.

Зарур ҳолларда суд гувоҳни ўша ёки келгуси мажлисда такроран сўроқ қилиши, шунингдек гувоҳларнинг кўрсатувларида мавжуд бўлган зиддиятларни аниқлаш учун уларни юзлаштириши мумкин.

Гувоҳ кўрсатув беришда кўрсатув бирон-бир ҳисоблар ёки хотирада сақлаб қолиши қийин бўлган бошқа маълумотлар билан боғлиқ бўлган ҳолларда, ёзма хотиралардан фойдаланиши мумкин. Бу хотиралар судга ва ишда иштирок этувчи шахсларга кўрсатилади ва суднинг ажрими билан ишга қўшиб қўйилиши мумкин.

Раислик қилувчи ўн олти ёшга етмаган гувоҳларга иш бўйича ўзлари билган ҳамма маълумотни рўй-рост айтиб беришга мажбур эканликларини тушунтиради, бироқ улар кўрсатув беришдан бош тортганлик ёки бўйин товлаганлик учун ва била туриб ёлғон кўрсатув берганлик учун жиноий жавобгар бўлиши тўғрисида огоҳлантирилмайди.

Ўн тўрт ёшга тўлмаган гувоҳларни сўроқ қилишда, суд лозим топган тақдирда эса, ўн тўрт ёшдан ўн олти ёшгача бўлган гувоҳларни сўроқ қилишда мутахассис (ўқитувчи), зарур ҳолларда эса, уларнинг ота-оналари, уларни фарзандликка олганлар, уларнинг васий ҳамда ҳомийлари чақирилади. Бу шахслар раислик қилувчининг руҳсати билан гувоҳга саволлар бериши мумкин.

Алоҳида ҳолларда, ўн олти ёшгача тўлмаган гувоҳни сўроқ қилиш вақтида ишда иштирок этувчи у ёки бу шахс суднинг ажрими билан суд мажлиси залидан чиқариб юборилиши мумкин. Бу шахс мажлис залига қайтиб кирганидан кейин унга вояга етмаган гувоҳнинг кўрсатувлари ўқиб эшиттирилиши ва гувоҳга саволлар бериш имконияти яратилиши лозим.

Ўн олти ёшга тўлмаган гувоҳ сўроқ қилиб бўлингач, суд мажлиси залидан чиқариб юборилади, суд бу гувоҳнинг мажлис залида бўлишини зарур деб топган ҳоллар бундан мустасно.

Суд томонидан ФПКнинг 65-68 ва 75-моддаларида назарда тутилган тартибда гувоҳлардан олинган кўрсатувлар суд мажлисида ўқиб эшиттирилади.

Ёзма далилларни текширишда суд оғзакилик принципига биноан уларни тўла ёки ишга оид бўлган қисмини ўқиб эшиттирилиши ва ишда иштирок этувчи шахсларга, лозим ҳолларда эса, эксперт, мутахассис ва гувоҳларга танишиш учун тақдим этиши, шундан кейин ишда иштирок этувчи шахслар булар юзасидан тушунтиришлар беришлари мумкин.

Фуқароларнинг шахсий ёзишмалари каби далиллар суд мажлисида, бундай ёзишмалар кимлар ўртасида бўлган бўлса, бу шахсларнинг розилиги билан ўқилиши мумкин. Уларнинг розилиги бўлмаганида эса - суд уларни фақат ёпиқ мажлисдагина текширади.

Агар тарафлар далилларни узрли сабабларга кўра ўз вақтида топшира олмаган бўлса, суд иш юзасидан ҳақиқатни белгилаш мақсадида иш учун аҳамиятли бўлган далилларни суд мажлисида ҳам қабул қилиши мумкин.

Тақдим қилинган ҳужжатларнинг қалбакилиги тўғрисидаги аризалар бўйича суд экспертиза тайинлаши мумкин. Агар суд ҳужжатни қалбаки деган хулосага келса, уни далиллар қаторидан чиқариши ва зарур ҳолларда суд материалларни текшириш учун прокурорга юбориши мумкин. Агар ишда ашёвий далиллар бўлса, улар суд томонидан кўздан кечирилади ва ишда иштирок этувчи шахсларга, зарур ҳолларда эса эксперт мутахассис ва гувоҳларга ҳам кўрсатилади.

Ашёвий далилларни кўздан кечириш тўғрисидаги қоидалар ФПКнинг 191-192-моддаларида берилган. Булардан ташқари Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми қарорида ишни судда кўриш жараёнида иш учун муҳим аҳамиятга эга бўлган ҳолатларни аниқлаш зарурлиги ҳақида таъкидланган. Масалан, шаън ва қадр-қимматга оид ишларни кўришда:

а) раддия берилиши талаб қилинаётган маълумотнинг тарқатилган-тарқатилмаганлиги;

б) бу маълумотларнинг фуқаро ёки ташкилотнинг қадр-қимматига путур етказган-етказмаганлиги;

в) бу маълумотларнинг ҳақиқатга тўғри келиш-келмаслиги ва ҳоказолар кўрсатилган¹.

Судга келтириш мумкин бўлмаган ашёвий ва ёзма далиллар уларнинг турган жойида кўздан кечирилади ва текширилади. Жойларда кўздан кечиришни ўтказиш тўғрисида суд ажрим чиқаради.

Кўздан кечириш жойига борганда раислик қилувчи суднинг иш кўришни давом эттириши тўғрисида эълон қилади, ишни кўриш фуқаролик процессуал қонунларда белгиланган қоидалар бўйича олиб борилади. Кўздан кечириш натижалари суд

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Ахборотномаси. 1992, 3-сон, 20-21-бетлар.

мажлисининг баённомасига киритилади. Баённомага кўздан кечириш пайтида тузилган ёки тасдиқланган режалар, чизмалар ва суратларни ҳам кўшиш мумкин.

Суд процесда иштирок этишга жалб қилган ёки ўз ташаббуслари билан процесга кирган давлат бошқарув идораларининг хулосалари суд мажлисида ўқиб эшиттирилади, суд ва ишда иштирок этувчи шахслар мазкур вакилларга кўрилаётган иш бўйича саволлар беришлари мумкин.

Суд мажлиси бошидан охиригача тарафларнинг тортишувчилик принципи асосида ўтказилади. Тарафлар даъвои исботлаш ёинки рад қилиш учун барча далилларни келтирадидлар.

Суд қонун (ФПКнинг 15-моддаси)да кўрсатилганидек, тақдим этилган материаллар ва тушунтиришлар билан чекланмасдан, ишнинг ҳақиқий ҳолатини, тарафларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини ҳар тарафлама, тўлиқ ва холисона аниқлаш учун қонунга асосланган ҳолда чоралар кўради. Иш бўйича йиғилган ҳамма далиллар текшириб бўлинганидан кейин раислик қилувчи ишда иштирок этувчи шахсларни иш материалларини бирор нарса билан тўлдириш истаклари бор-йўқлигини сўрайди. Бундай арзлар бўлмаса, раислик қилувчи ишни мазмунан кўриш тамом бўлганлигини эълон қилади ва суд музокараларни эшитишга ўтади (ФПКнинг 197-моддаси).

Суд музокаралари. Бунга оид қо.да ФПКнинг 198-199-моддаларида берилган. Биринчи инстанция суди мажлисининг музокаралари ишда иштирок этувчи шахсларнинг сўзларидан ва прокурорнинг фикридан иборат бўлади. Бу қисмда тарафлар: аввал даъвогар, сўнгра жавобгар ёки уларнинг вакиллари суд мажлисида даъвонинг қандай далиллар билан исботланганлигини ёки исботланмаганлигини, қандай ҳуқуқлар ёки мажбуриятлар белгиланган ёки белгиланмаганлигини тегишли ҳуқуқ меъёрларига ҳавола қилиб (асосланиб) кўрсатадилар. Суд мажлисининг шу қисмида даъвогар қоида бўйича, даъвонинг қаноатлантирилишини, жавобгар эса, агар даъвои тан олмаган бўлса, унинг рад этилишини илтимос қилади.

Суд музокаралари белгиланган тартибда ўтказилади ва ишда иштирок этувчи шахслар ва вакилларнинг сўзларидан иборат бўлади. Суд музокараларида дастлаб даъвогар ва унинг вакили, кейин жавобгар ва унинг вакили сўзлайди. Бошланган процесда низо предметига мустақил талаби борлигини арз қилган учинчи

шахс ва унинг вакили тарафлардан кейин сўзлайди. Низо предметига нисбатан мустақил талаби борлигини арз қилмаган учинчи шахс ва унинг вакили шу учинчи шахс ишда қайси даъвогар ёки жавобгар томонидан иштирок этувчи бўлса, ана шу даъвогар ёки жавобгардан кейин сўзлайди.

Прокурор, шунингдек, давлат бошқарув органлари, ташкилотлар ва айрим фуқаролар ФПКнинг 5-моддасида кўрсатилган тартибда иш бошлаган бўлсалар, суд муҳокамасида биринчи бўлиб сўзлайдилар.

Суд томонидан процессда иштирок қилишга жалб этилган ёки процессга ўз ташаббуси билан киришган давлат бошқаруви органларининг вакиллари суд музокараларида тарафлар ва учинчи шахслардан кейин сўзлайдилар (ФПКнинг 198-моддаси 5-қисми).

Бундан кейин музокара иштирокчилари бир-бирларига луқма ташлашлари мумкин. Охирги луқма ҳуқуқига доим жавобгар ва унинг вакили эга бўлади.

Суд мажлисида прокурорнинг фикр бериш қисми. Ишда иштирок этувчи прокурор, ишнинг тўла моҳияти бўйича ўз фикрини беради, прокурорнинг бошқа шахслар ҳуқуқлари ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида берган аризаси бўйича қўзғатилган ишлар бундан мустасно (ФПКнинг 199-моддаси).

Прокурор ўз сўзида суд мажлисида текширилган далилларга таҳлил бериб, қандай далиллар аниқланганлиги, иш бўйича қайси қонунга асосланиш лозимлиги, даъвонинг қаноатлантирилиши ёинки қаноатлантирилмаслиги тўғрисида фикр беради. Агар судда кўрилаётган иш жамоатчилик манфаатлари билан боғлиқ бўлса, унинг ижтимоий-сиёсий аҳамияти тўғрисида тўхталиб ўтиши керак.

Баъзи ҳолларда прокурор судга оғзаки фикр бериш билан бирга унинг суд мажлиси баённомаси тўғри ва тўлиқ ёзилишини таъминлаш ҳамда баённомага қўшиш учун фикрини ёзма равишда ҳам бериши мақсадга мувофиқ.

Суд музокарасида қатнашувчилар ёки фикр берувчи прокурор ўз сўзида судда аниқланмаган, шунингдек, суд мажлисида текширилмаган далилларга асосланишга ҳақли эмас.

Суд музокараси ёки прокурорнинг фикр бериши вақтида ишга аҳамияти бўлган янги ҳолатларнинг аниқланишини ёки далилларнинг текширилишини зарур деб топса, суд ишни мазмунан

кўришни қайтадан бошлаш тўғрисида ажрим чиқаради. Ишни мазмунан кўриш тамом бўлганидан кейин суд музокараси ва прокурорнинг фикри умумий тартибда тингланади.

Суд мажлисининг хулоса қисми. Суд мажлисининг охириги қисми ҳал қилув қарорини чиқариш ва бу қарорни эшиттириш тўғрисида бўлади.

ФПКнинг 201-моддасида кўрсатилганидек, суд музокараларини эшитгач, суд ҳал қилув қарори чиқариш учун алоҳида хонага (маслаҳатхонага) киради, бу ҳақда раислик қилувчи суд мажлисида ҳозир бўлганларга эълон қилади.

Ҳал қилув қарорини чиқаришга оид асосий қоидалар ФПКнинг 203-205-моддаларида берилган. Уларда кўрсатилишича, ишни мазмунан ҳал қиладиган биринчи инстанция судининг қарори ҳал қилув қарори шаклида Ўзбекистон Республикаси номи билан чиқарилади.

ФПКнинг 203-моддасига кўра алоҳида ҳолларда жуда мураккаб ишлар юзасидан асослантирилган ҳал қилув қарорини тайёрлаш кўпи билан уч кунга кечиктирилиши мумкин, лекин ҳал қилув қарорининг хулоса қисмини суд ишни кўриш тамомланган мажлисининг ўзидаёқ эълон қилиши керак. Айни бир вақтда суд ишда иштирок этувчи шахслар асослантирилган ҳал қилув қарори билан қачон танишиб чиқишлари мумкинлигини эълон қилади. Ҳал қилув қарорининг эълон қилинган хулоса қисми судья (судьялар) томонидан имзоланади ва ишга қўшиб қўйилади.

Алоҳида хона (маслаҳатхона)да бошқа шахсларнинг бўлишига йўл қўйилмайди.

Судьяларнинг маслаҳати белгиланган тартибда бўлади. Судьялар суднинг маслаҳат вақтидаги муҳокамаларини ошкор қилишга ҳақли эмаслар.

Суднинг ҳал қилув қарори қонуний ва асосли бўлиши лозим. Суд ҳал қилув қарорини фақат суд мажлисида текширилган далилларгагина асослайди.

Суд ҳал қилув қарорини чиқаришда далилларга баҳо беради, иш учун аҳамиятга эга бўлган қандай ҳолатлар аниқланганлигини, қандайларни аниқланмаганлигини, бу ишга нисбатан қандай қонун қўлланилиши лозимлигини ва арз қилинган талабни қаноатлантириши лозимлиги ёки лозим эмаслигини аниқлайди.

Суд, шунингдек, суд ҳаражатларини тақсимлайди, ҳал қилув қарорини ижро этиш тартиби ва муддатини белгилайди, бошқа қўшимча масалаларни ҳал қилади.

Агар маслаҳат вақтида иш учун аҳамиятли ҳисобланган янги ҳолатни аниқлаш ёки янги далилни текшириш зарур бўлиб қолса, суд ҳал қилув қарори чиқармасдан, ишни судда текширишни янгидан бошлайди ва бу тўғрида ажрим чиқаради. Бундай ҳолда суд ишни фақат қўшимча текширишга муҳтож ҳолатлар доирасидагина кўради.

Суднинг ҳал қилув қарори, агар ҳайъат тартибида кўрилса, кўпчилик овоз билан қабул қилинади. У раислик қилувчи ёки (судья) томонидан ёзма шаклда баён этилади ва ҳал қилув қарорини чиқаришда иштирок этган судья (судьялар) томонидан имзоланади. Озчиликда қолган судья ўзининг алоҳида фикрини ёзма шаклда баён қилишга ҳақли. Суднинг алоҳида фикри суд мажлисида ўқиб эшиттирилмайди, лекин ишга қўшиб қўйилади.

Ҳал қилув қарори имзолангандан сўнг судья (суд) мажлис залига қайтиб киради. Раислик қилувчи суднинг ҳал қилув қарорини ўқиб эшиттиради. Сўнгра унинг мазмунини тушунтиради, тарафлардан суднинг ҳал қилув қарорига нисбатан ҳамда уни дарҳол ижро қилишга қаршилиги бор-йўқлигини аниқлайди. Тарафлар ҳал қилув қарорини дарҳол ижро қилишга бўлган розилиги суд мажлисининг баённомасига киритилиб, иккала тараф томонидан имзоланади. Унинг устидан шикоят қилиш тартиби ва муддатини тушунтиради ҳамда шу иш юзасидан суд мажлисини ёпиқ деб эълон қилади (ФПКнинг 202-моддаси).

3-§. ИШ ЮРИТИШНИ ТЎХТАТИБ ТУРИШ

Иш юритишни тўхтатиб туриш - фуқаролик ишининг судда ҳал қилинишига тўсқинлик қиладиган муайян ҳолатларнинг рўй бериши туфайли иш юзасидан процессуал ҳаракатларнинг тўхтатиб турилишини билдиради. Иш кўришга тўсқинлик қиладиган ҳолатлар турлича бўлиб, у судга ҳам, тарафларга ҳам боғлиқ бўлмайди ва қачон бундай тўсиқ бартараф қилиниши номаълум бўлади. Шунинг учун суд ишни аниқ маълум вақтга тайинлаш имкониятига эга бўлмайди. Шу сабабли процессуал ҳаракатларни вақтинча тўхтатади. Иш юритишни тўхтатиб туриш асослари **мажбурий ва факультатив** асосларга бўлинади.

Иш юритишни тўхтатиб туришнинг **мажбурий асослари** ФПКнинг 92-моддасида белгиланган. Унда кўрсатилишича, суд қуйидаги ҳолларда иш юритишни тўхтатиб туриши шарт:

1) агар ишда тараф бўлган фуқаро вафот этиб, низоли ҳуқуқий муносабат ҳуқуқий ворисликка йўл қўйса ёки ишда тараф бўлган юридик шахс қайта ташкил этилса;

2) фуқаро (тараф) муомала лаёқатини йўқотса;

3) жавобгар Куролли Кучларнинг ҳаракатдаги қисмида бўлса ёки Куролли Кучларнинг ҳаракатдаги қисмида бўлган даъвогар илтимос қилса;

4) фуқаровий, жиноий ёки маъмурий суд ишларини юритиш тартибида кўрилаётган бошқа иш ҳал қилинмасдан олдин кўришнинг имкони бўлмаса.

Иш юритишнинг **факультатив**, яъни қўшимча, мажбурий бўлмаган асоси ФПКнинг 93-моддасида белгиланган. Бу қонунда кўрсатилишича:

1) тараф Куролли Кучлар таркибида муддатли ҳақиқий ҳарбий хизматни ўтаётган бўлса ёки мазкур шахслар давлатнинг бирорта мажбуриятини бажариш учун жалб қилинган бўлса;

2) тараф даволаш муассасасида бўлса, шунингдек тарафлардан бирида судга келишга тўсқинлик қиладиган, тиббиёт муассасасининг маълумотномаси билан тасдиқланган касаллик мавжуд бўлса;

3) ФПКнинг 140-моддасида назарда тутилган ҳолларда жавобгар қидирилаётган бўлса;

4) тараф узоқ муддатли хизмат сафарида бўлса ёки бошқа узрли сабабга кўра йўқ бўлса;

5) суд томонидан экспертиза ўтказиш тайинланган бўлса, суд ишда иштирок этувчи шахсларнинг илтимоси бўйича ёки ўз ташаббуси билан иш юритишни тўхтатиб туришга ҳақли. Судда ишнинг юритилиши қайси вақтгача тўхтатиб турилиши ФПКнинг 94-моддасида кўрсатилган. Иш юритишни тўхтатиб туриш тўғрисида суд асослантирилган ажрим чиқариши лозим. Суднинг иш юритишни тўхтатиб туриш тўғрисидаги ажрими устидан шикоят бериш ёки хусусий протест келтириш мумкин (ФПКнинг 95-моддаси). Иш юритиш уни тўхтатиб туришга сабаб бўлган ҳолатлар бартараф қилинган, ишда иштирок этувчи шахсларнинг аризаси ёки суднинг ташаббуси билан қайта тикланади.

Суд иш юрителишни тиклаганида бошланганда ишда иштирок этувчи шахсларни умумий асосларда чақиради (ФПКнинг 96-моддаси).

Иш юритилишининг тўхтатилишини аризани кўрмай қолдиришдан (ФПКнинг 97-моддаси) ва иш кўришни кейинга қолдиришдан (ФПКнинг 177-моддаси) ажрата билиш керак. Уларнинг фарқи юқорида келтирилган моддаларнинг мазмунидан англашилади.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди иш юрителишни тўхтатиб туриш масаласига жиддий эътибор бериш лозимлигини таъкидлайди. Масалан, “фуқаролик ишларини судда кўришга тайёрлаш ва уларни кўриш муддатлари тўғрисида”ги 1999 йил 24 сентябрдаги қарори, ёки “Суд амалиётида фуқаролар ва ташкилотларнинг шаън ва қадр-қимматини ҳимоя қилиш ҳақидаги қонунларни қўллаш тўғрисида”ги 1992 йил 19 июнь Пленуми қарорида ишни кўришни бир неча маротаба қолдириш, иш юрителишни асоссиз ҳаракатдан тўхтатиб қўйиш оқибатида низонинг муҳимлиги моҳияти йўқолиши туфайли даъвогарлар ўз талабларидан воз кечаётганликлари, анчагина аризалар эса, кўрмасдан ҳам қолдирилаётганлиги кўрсатиб ўтилган¹.

4-§. ИШ БЎЙИЧА ҲАЛ ҚИЛУВ ҚАРОРИНИ ЧИҚАРМАЙ ИШ ЮРИТИШНИ ТАМОМЛАШ

Иш юрителишни тугатиш ўз мазмуни билан даъво талабини кўзғатган шахснинг ҳуқуқини судда ҳимоя қилишга ҳақли эмаслигидан далолат беради, суд эса бундай ишларни суд ўз иш юрителишига қабул қилишга ҳақли эмаслигини билдиради. Шунинг учун суд, тарафни суд ҳимоясидан фойдаланиш ҳуқуқига эга бўлмаслиги сабабли иш юрителишни тугатади. Бу деган сўз манфаатдор шахсни шу иш бўйича қайтадан судга мурожаат этиш ҳуқуқидан маҳрум қилиш демакдир.

Ўзбекистон Республикаси фуқаролик процессуал қонунчилиги судда иш юрителишни низо юзасидан ҳал қилув қарори чиқармасдан тамомлашнинг икки шаклини: биринчидан, иш юрителишни тугатиш; иккинчидан, аризани кўрмай қолдириш

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Ахборотномаси. 1999, 3-4-сонлари, 17-бет; Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Ахборотномаси. 1992, 3-сон, 18-бет.

шаклларини белгилайди. Иш юритишни тугатиш деганимизда, - суднинг иш бўйича фаолияти даъвогарнинг худди шу иш юзасидан судга қайтадан мурожаат қилиш ҳуқуқидан маҳрум қилиш билан тугатилиши назарда тутилади.

Аризанинг кўрилмай қолдирилишида эса, иш юритиш тамомланса ҳам, даъвогарга даъвонинг кўрилмай қолдирилишига асос бўлган тўсқинликлар бартараф этилганидан сўнг худди шу иш бўйича қайтадан мурожаат қилиш ҳуқуқи берилади.

ФПКнинг 100-моддасига мувофиқ суд:

1) иш судга тааллуқли бўлмаса;

2) айтиб берилган тарафлар ўртасидаги, айтиб берилган предмет тўғрисидаги ва айтиб берилган асослар бўйича чиққан низо юзасидан суднинг қонуний кучга кирган ҳал қилув қарори ёки даъвогарнинг арз қилган талабларидан воз кечишини қабул қилиш тўғрисидаги ёхуд тарафларнинг келишув битимини тасдиқлаш тўғрисидаги ажрим мавжуд бўлса;

3) даъвогар арз қилган талабларидан воз кечган ва суд воз кечишни қабул қилган бўлса;

4) тарафлар келишув битими тузган бўлсалар ва суд томонидан тасдиқланган бўлса;

5) ишни судда кўришга тайёрлаш вақтида жавобгар даъвогарнинг талабларини тан олган бўлса ва бу тан олиш судья томонидан қабул қилинган бўлса;

6) низони кўриш учун ҳакамлар судига топшириш ҳақида тарафлар ўртасида шартнома тузилган бўлса;

7) иш бўйича тарафлардан бири бўлган фуқаронинг вафотидан сўнг низоли ҳуқуқий муносабат ҳуқуқий ворисликка йўл қўйилмаса иш юритишни тугатади.

Иш юритишни тугатиш бўйича юқорида айтиб ўтилган асослар қатъий бўлиб, кенгайтирилмаслиги ва бошқа асослар қўшилмаслиги керак. Иш юритиш суднинг ажрими бўйича тугатилади. Агар иш юритиш ишнинг судга тааллуқли бўлмаганлиги сабабли тугатилса, суд аризачи қайси органга мурожаат қилиши кераклигини кўрсатиши шарт. Иш юритишни тугатиш тўғрисидаги суднинг ажрими устидан хусусий шикоят берилиши ва хусусий протест келтирилиши мумкин (ФПКнинг 101-моддаси).

Иш юритиш тугатилган тақдирда, айтиб берилган предмет тўғрисидаги айтиб берилган предмет тўғрисидаги ва айтиб берилган асослар

бўйича низо юзасидан судга иккинчи марта мурожаат қилишга йўл қўйилмайди.

Аризани кўрмасдан қолдириш. Суд мажлисида аризани кўрмасдан қолдириш асослари ФПКнинг 97-моддасида белгиланган. Унга кўра суд қуйидаги ҳолларда аризани кўрмасдан қолдиради:

1) ариза муомалага лаёқатсиз шахс томонидан берилган бўлса;

2) манфаатдор шахс номидан аризани иш юритишга ваколати бўлмаган шахс берган бўлса;

3) суд айна бир тарафлар ўртасидаги, айна бир предмет тўғрисидаги ва айна бир асослар бўйича чиққан низо юзасидан иш юритаётган бўлса;

4) ишни ўзларининг иштирокисиз кўришни илтимос қилмаган тарафлар иккинчи чақирув бўйича ҳам узрли сабабларсиз судга келмасалар, суд эса ишга оид мавжуд материаллар асосида ишни ҳал қилиш мумкин эмас, деб ҳисобласа;

5) ишни ўзининг иштирокисиз кўришни илтимос қилмаган даъвогар иккинчи чақирув бўйича судга келмаса, жавобгар эса, ишни мазмунан кўришни талаб қилмаса.

Юқорида кўрсатилган беш асосдан ташқари яна бошқа баъзи ҳолларда ҳам, чунончи: судда қўзғатилган ишнинг ФПКнинг 279-моддалари бўйича алоҳида тартибда кўрилиши лозимлиги аниқланганида, иш ҳал қилув қарори чиқарилмасдан тамомлаш ҳисобланади ва аризачига ишнинг суд мажлисида кўрилмай қолдирилишига ва алоҳида юритиш тартибида кўрилиш тушунтирилади.

Суд қонунда кўрсатилган ҳолларда аризани кўрмасдан қолдириш тўғрисидаги ажримни бекор қилиши мумкин. Агар тарафлар суд мажлисига келмаганлик сабабларини узрли эканлигини тасдиқловчи далиллар тақдим этсалар йўл қўйилади.

Ариза кўрмай қолдирилган ҳолларда иш юзасидан, юқорида айтилганидек, ҳал қилув қарори чиқарилмасдан ишнинг кўрилмай қолдирилиши тўғрисида ажрим чиқариш билан тамом қилинади. Ажримда ишни ҳал этишга тўсқинлик қиладиган ФПКнинг 97-моддасида кўрилган ҳолатларни бартараф этиш кераклиги кўрсатилади.

Аризани кўрмасдан қолдиришга асос бўлган ҳолатлар бартараф этилганидан кейин манфаатдор шахс судга ариза билан яна умумий тартибда мурожаат қилишга ҳақли (ФПКнинг 99-моддаси).

5-§. СУД МАЖЛИСИ БАЁННОМАСИ

Суд мажлисининг баённомаси суд мажлисида бажарилган барча процессуал ҳаракатларни акс эттирувчи муҳим ҳужжат ҳисобланади. Унинг тузилишига алоҳида эътибор бериледи. Чунки фуқаролик ишининг кўрилишида унинг тўғри юритилганлиги, процессуал меъёрларга амал қилинганликни юқори судлар шу баённома орқали билишлари мумкин¹.

Суд мажлисида ёки ишни кўриш бўйича мажлисдан ташқари амалга оширилган алоҳида процессуал ҳаракатлар тўғрисидаги баённома ишни текширишнинг тўлиқ муҳим томонларини ёки алоҳида процессуал ҳаракатлар қилинганлигини акс эттириши лозим.

ФПКнинг 21-моддаси суд мажлиси баённомасида хусусан қуйидагиларнинг кўрсатилишини талаб қилади:

- 1) суд мажлиси бўлиб ўтган йил, ой, кун ва жой;
- 2) суд мажлиси бошланган ва тамомланган вақт;
- 3) ишни кўраётган суднинг номи, суд таркиби ва суд мажлисининг котиби;
- 4) ишнинг номи;
- 5) ишда иштирок этувчи шахсларнинг ва одил судловга кўмаклашаётган шахсларнинг келган-келмаганлиги тўғрисидаги маълумотлар;
- 6) суднинг тарафлар ва процесснинг бошқа иштирокчиларига уларнинг процессуал ҳуқуқ ва мажбуриятларини тушунтирганлиги;
- 7) ушбу модданинг 5-бандида кўрсатилган шахсларга чақирув қоғози топширилганлиги тўғрисидаги ва улар суд мажлисига келмаганлигининг сабаблари ҳақидаги маълумотлар;
- 8) раислик қилувчининг барча фармойишлари ва суднинг алоҳида хонага (маслаҳатхонага) чиқмасдан чиқарган ажримлари;
- 9) ишда иштирок этувчи шахсларнинг аризалари;
- 10) судга тақдим этилган ҳамма ёзма ва ашёвий далиллар, экспертларнинг ёзма хулосалари тўғрисидаги маълумотлар;
- 11) ишда иштирок этувчи шахсларнинг тушунтиришлари, гувоҳларнинг кўрсатувлари, экспертларнинг ўз хулосаларини

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Ахборотномаси. 1999, 3-4-сонлари, 18-бет.

оғзаки тушунтиришлари, мутахассисларнинг фикрлари, ашёвий ва ёзма далилларни кўздан кечиришга тааллуқли маълумотлар;

12) суд музокараларининг мазмуни ва прокурорнинг фикри;

13) суднинг ҳал қилув қарори, ажрими ёки қарори ўқиб эшиттирилганлиги тўғрисидаги маълумотлар.

Баённома суд мажлисининг ўзида ёки мажлисдан ташқари алоҳида процессуал ҳаракатлар қилинганида котиб томонидан тузилади.

Ишда иштирок этувчи шахслар ўзлари иш учун аҳамиятли ҳисоблаган ҳолатларни баённомага киритиш тўғрисида илтимос қилишга ҳақли.

Тарафларнинг даъводан тўлиқ ёки қисман воз кечганлиги, даъвога иқдорлиги, ишни келишув битими билан тамомлаш тўғрисидаги арзлар баённомага киритилиб, тегишли тарафлардан бири ёки ҳар иккаласи томонидан имзоланади. Баённома суд мажлиси тамом бўлганидан ёки алоҳида процессуал ҳаракат амалга оширилганидан кейин кечи билан уч кунда раислик қилувчи ва суд мажлисининг котиби томонидан имзоланиши керак. Кўрсатилган барча ўзгаришлар, тузатишлар, қўшимчалар ҳақида баённомада изоҳ берилиши лозим (ФПКнинг 22-моддаси).

ФПКнинг 23-моддасида кўрсатилганидек, ишда иштирок этувчи шахслар суд мажлисининг баённомаси билан танишиб чиқишга ва у имзоланган кундан эътиборан беш кун ичида унда йўл қўйилган нотўғриликларни ёки унинг тўлиқ эмаслигини кўрсатиб, баённома юзасидан ёзма равишда фикр билдиришга ҳақлидирлар.

Баённома юзасидан билдирилган ёзма фикрларни раислик қилувчи кўриб чиқиб, уларга қўшилса, бу фикрларнинг тўғрилигини тасдиқлайди ва суд мажлисининг баённомасига қўшиб кўяди.

Раислик қилувчи билдирилган ёзма фикрларга қўшилмаса, улар суд мажлисида кўриб чиқилади. Лекин уни кўришда раислик қилувчи ишни кўришда қатнашган судьялардан бўлиши керак. Билдирилган ёзма фикрлар ҳамма ҳолларда ҳам ишга қўшиб қўйилиши керак.

Баённомага берилган ёзма фикрлар берилган кундан бошлаб етти кун ичида кўриб чиқилиши лозим.

Суд мажлисининг баённомасига билдирилган фикрларни кўриб чиқишда зарур ҳолларда фикр берган шахсларни чақиради.

Суд амалиётида баъзан суд мажлиси баённомасига эътибор бермаслик ҳоллари учраб туради. Баённомаларнинг нотўғри тузилиши суд ҳал қилув қарорининг бекор қилинишига ва ишнинг қайтадан кўриб чиқилиши учун юборилишига сабаб бўлиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг “Фуқаролик ишларини кўришда судларнинг процессуал қонунларни татбиқ этиш амалиёти ҳақида”ги қарориди айрим фуқаролик ишлари бўйича тузилган баённомаларнинг сифатсизлиги, баённомаларда, тарафлар ўзларининг талаблари қандай ҳолатлар билан асослашлари ва бу борада берган аризалари ва ишда иштирок этувчи шахсларнинг судни суд мажлисида бажарган ҳаракатлари ҳақидаги маълумотлар тўлиқ берилмаганлиги туфайли бундай ҳаракатларни аниқлаш имконияти бўлмаслиги, бу ноаниқликлар туфайли ишларнинг апелляция, кассация ва назорат тартибида кўрилишида суд текширишига етарли баҳо беришга қийинлик туғдириши қайд этилган ва шунга кўра биринчи инстанция судининг ҳал қилув қарорининг бекор бўлишига олиб келиш ҳоллари кўрсатилган. Никоҳдан ажратиш ҳақидаги ишлар бўйича суд мажлиси баёнлари ФПКнинг 21-моддаси талабларига мос келмаслик ҳолатлари ҳам, Пленум қарориди кўрсатилган¹.

6-§. КЕЛИШУВ БИТИМИ

Суд раиси фуқаролик ишининг судда кўрилишидан аввал ёки суд мажлиси бошланишида ёхуд давом этишида ҳар сафар тарафлардан низонинг ўзаро келишув битими тузиш йўли билан тамомлашни исташ-истамасликларини сўрайди (ФПКнинг 159-моддасининг 3-бандида ҳамда 179-моддалари).

Тарафлар ўртасидаги низонинг битишув йўли билан, судлашмай, муайян шартларда мурасага келиш асосида ҳал қилиниши кўп ҳолларда мақсадга мувофиқ, манзур ва маъқул иш бўлиб кўрилади. Келишув битимининг тузилиши, баъзи ҳолларда арзимаган иш (низо, даъво) бўйича кўпгина фуқароларни ишдан қолиб суд идораларига келишларидан озод қилади. Шунинг учун ҳам суд (судья) тарафлар ўртасидаги

¹ Қаранг: Қонун номи билан. Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Ахборотномаси. 1998 йил, 3-сон, 29-бет.

низонинг ўзаро келишув йўли билан тугатилишига қаратилган чораларни кўради.

Агар тарафлар келишув битими тузишга рози бўлсалар - суд ҳамма ҳолларда битимни тузиш сабабларини аниқлаши, текшириши лозим. Бундай битимлар ғайриқонуний, қалбаки бўлмаслиги, тарафлардан бирининг ёинки учинчи шахсларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини бузишга қаратилмаслиги керак. Агар битим тузилишида ғайриқонуний ҳаракатлар, мақсадлар мавжудлиги аниқланса, суд битимни тасдиқламайди ва суд ишни юритишни давом эттиради¹.

Келишув битими суд мажлисида, суддан ташқари ҳам ва ижро босқичида ҳам тузилиши мумкин. Тарафларнинг келишув битимининг шартлари суд мажлиси баённомасига киритилади ва иккала тараф томонидан имзоланади.

Агар тарафларнинг келишув битими уларнинг судга юборилган ёзма аризаларида ифодаланган бўлса, бу аризалар ишга қўшиб қўйилиб, у ҳақда суд мажлиси баённомасида кўрсатилади.

Тарафларнинг келишув битимларини тасдиқлашдан олдин суд даъвогарга ёки тарафларга тегишли процессуал ҳаракатларнинг оқибатларини тушунтиради.

Фуқаролик ишларини судда кўриш амалиётида айрим судлар тарафларнинг келишув битимларини тузишга эътибор бермаслиги, битимлари тузилган ҳолларда эса уни тегишли тарзда расмийлаштирилмаганлиги, шу туфайли бундай ажримларни ижро қилишда низо келиб чиқиш ҳоллари учрайди.

Тарафларнинг келишув битимларини тасдиқлаш тўғрисида суд ажрим чиқаради, айти вақтда шу ажрим билан бу ишнинг юритилишини тугатади. Ажримда тарафларнинг келишув битимидаги шартлари кўрсатилиши керак. Агар суд тарафларнинг келишув битимини тасдиқламаса, суд бу ҳақда асослантирилган ажрим чиқаради ва ишни мазмунан кўришга ўтади.

Келишув битими тузилганидан ва тасдиқланганидан кейин тарафлар иш қўзғатишга, суд эса - худди шу ишни қайта кўришга ҳақли эмас. Тарафларнинг ўз хоҳишлари билан тузилган келишув битими - суднинг ҳал қилув қарори кучига эга бўлади.

¹ Қаранг: Қонун номи билан. Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Ахборотномаси. 1998. 1-2-сонлар, 52-бет.

**БИРИНЧИ ИНСТАНЦИЯ СУДИНИНГ
ҲАЛ ҚИЛУВ ҚАРОРЛАРИ**

1-§. СУД ҚАРОРЛАРИ ТУШУНЧАСИ ВА ТУРЛАРИ

Фуқаролик ишларини кўриш ва ҳал қилишда суднинг мулоҳаза ва хулосалари муайян процессуал шаклда белгиланган тартибда чиқариладиган суд қарорлари тарзида ифода этилади.

Фуқаролик ишлари бўйича ҳал этиладиган масалаларга кўра суд қарорлари икки турга: ҳал қилув қарорлари ва ажримларга бўлинади.

Биринчи инстанция судининг ишни мазмунан ҳал қиладиган қарори ҳал қилув қароридир (ФПКнинг 203-моддаси).

Бундай ҳал қилув қарори суд томонидан кўрилаётган асосий масалаларга жавоб тариқасида - тарафлардан даъво талаблари бўйича, давлат органлари ва бошқа органлар, шунингдек мансабдор шахсларнинг хатти-ҳаракатлари (қарорлари) устидан берилган шикоят ва протестлар, алоҳида тартибда кўриладиган ишлар, чунончи: юридик аҳамиятга эга бўлган ҳолатларни белгилаш бўйича қабул қилинади.

Биринчи инстанция судининг ишни мазмунан ҳал қилмайдиган қарори ажрим деб айтилади (ФПКнинг 237-моддаси). Биринчи инстанция судида фуқаролик ишларини кўриш, одатда ҳал қилув қарори қабул қилиш билан тамом бўлади. Ажрим эса, фуқаролик процессининг юритилиши ёки унинг тўхтатилиши, тугатилиши масалалари бўйича далилларни тўплаш, процессга янги шахсларни жалб қилиш, суднинг ҳал қилув қарорини ижро этиш бўйича, шунингдек ташкилотларнинг ишларидаги жиддий камчиликлар ҳамда фуқаролар томонидан қонуннинг бузилиши масалалари ва бошқа баъзи масалалар бўйича чиқарилади.

Юқори суд идораларининг ажримлари ва қарорлари биринчи инстанция судларининг чиқарган қарорлари қонуний ва асосли бўлишлигини текшириш муносабати билан қабул қилинади. Улар низони мазмуни бўйича ҳал қилмайди.

2-§. СУД ҲАЛ ҚИЛУВ ҚАРОРИНИНГ МОҲИЯТИ ВА АҲАМИЯТИ

Суднинг ҳал қилув қарори одил судловнинг жуда муҳим ҳужжатиدير. Фуқаролик ишлари бўйича одил судловнинг вазифаси маълум ишни ҳал қилишда фуқароларни Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида, бошқа қонунларда ва инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги халқаро ҳужжатлар билан кафолатланиб қўйилган шахсий, сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий ҳуқуқлари, эркинликлари ва манфаатлари, шунингдек корхоналар, муассасалар, ташкилотлар ва жамоат бирлашмаларининг ҳуқуқлари ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларини ҳимоя қилишга, қонунчилик ва ҳуқуқ-тартиботни мустаҳкамлашга, демократияни таъминлашга, ижтимоий адолатни, фуқароларнинг тотувлиги ва миллий ҳамжиҳатлигини, мавжуд одат ва анъаналарини ҳурмат қилиш руҳида, истиқлоллик ва мустақиллик ишига садоқатли қилиб тарбиялашдан иборат.

Суд ўзининг ҳал қилув қарори билан тарафлар ўртасида чиққан моддий-ҳуқуқий низога истиқлол қонунларига асосланиб жавоб беради, бузилган шахсий ва мулкӣ ҳуқуқларни тиклайди ҳамда баъзи низосиз ишларни ҳам ҳал қилади.

Агар даъвогарнинг талаблари бузилмаган бўлса, унинг талабини рад этади ва шу билан жавобгарнинг ҳуқуқини ҳимоя қилади.

Суд ҳал қилув қарорида маълум низони ҳал этиб, процессдаги у ёки бу тарафнинг ҳуқуқини ҳимоя қилибгина қолмай, шу билан бирга мустақилликка эришган халқимизнинг иродасини ифода этувчи қонунларга таянади.

Судда ишни мазмунан кўришда суд залида ҳозир бўлган кишилар иш ҳолатлари билан танишадилар ва суд ҳал қилув қарори чиқаргандан кейин низони қандай ҳал қилганлигини, қонунларнинг қанчалик тўғри тадбиқ этганлигини шу ва айрим мисоллар орқали аниқ билиб оладилар.

Судда ҳозир бўлган фуқаролар суднинг ҳал қилув қароридан мамнун бўлиб, унинг тўғрилигини тушунсалар ва бу ҳақда уларда шубҳа туғилмаса, суд мақсадига эришган ҳисобланади. Суд қарорининг мамнуният билан қабул қилиниши фуқароларда қонунларга риоя қилиш, уларнинг хоҳ ўзаро, хоҳ давлат ва жамоат ташкилотлари билан бўлган муносабатлар қонунларнинг ва жамият қоидаларининг талабларига мувофиқ тарзда тузилиши кераклиги тўғрисида фикр туғдиради.

Суднинг ҳал қилув қарори одил судловнинг жуда муҳим ва ҳал қилувчи процессуал ҳужжати бўлиб, Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, Судлар тўғрисидаги ва бошқа қонун ҳужжатлари билан судларга юкланган вазифаларнинг бажарилишини аниқ ифода этади.

Демак, суднинг ҳал қилув қарори - одил судлов ҳужжати бўлиб, далиллардан фойдаланган ҳолда ишнинг ҳақиқий ҳолатини белгилашга моддий ва процессуал ҳуқуқ меъёрларини татбиқ этиш билан фуқаролар ва юридик шахс ҳуқуқига эга бўлган ташкилотлар ва бошқа жамоат бирлашмаларининг қонуний ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилишга қаратилгандир.

3-§. ҲАЛ ҚИЛУВ ҚАРОРИНИНГ ЧИҚАРИЛИШИ ТАРТИБИ

Суд ҳал қилув қарорини Ўзбекистон Республикаси номи билан чиқаради.

Процесснинг узлуксиз принципига мувофиқ ҳал қилув қарори иш кўрилиши биланоқ, дарҳол чиқарилиши лозим. Бироқ, қонун алоҳида мураккаб ишлар юзасидан асослантирилган ҳал қилув қарорини тайёрлаш кўпи билан уч кунгача кечиктирилиши мумкинлиги тўғрисида кўрсатма беради (ФПКнинг 203-моддаси 4-қисми).

Барча ҳолларда суд ишни кўриб бўлгандан кейин ҳал қилув қарорини чиқариш билан боғлиқ масалаларни муҳокама қилишга киришади.

Суд ҳал қилув қарорини алоҳида хонада (маслаҳатхонада) чиқаради. Суднинг ҳал қилув қарорини қабул қилишда маслаҳатхонада шу иш бўйича суд таркибига кирадиган судьяларгина бўлиши мумкин. Алоҳида хонада (маслаҳатхонада) бошқа шахсларнинг ҳозир бўлишига йўл қўйилмайди.

Суд томонидан ишни кўриш пайтида келиб чиқадиган ҳамма масалалар алоҳида хона (маслаҳатхона)да судья (судьялар) томонидан, агар иш ҳайъат таркибида кўрилса кўпчилик овоз билан ҳал қилинади.

Ҳайъат (коллегиал) тартибда ҳар қандай масалани ҳал қилишда судьялардан ҳеч бири овоз беришда бетараф қолишга ҳақли эмас. Раислик қилувчи энг кейин овоз беради. Судьялар ҳал қилув қарори чиқариш вақтида айтилган мулоҳазаларни ошкор қилишга ҳақли эмас.

Суднинг ҳал қилув қарори қонуний, асосли ва адолатли бўлиши лозим, акс ҳолда, бу қарор кейинчалик апелляция, кассация ва назорат тартибида текширилишида ФПКнинг 313-314-моддалари тартибида бекор қилиниши мумкин. Суд ўз ҳал қилув қарорини фақат суд мажлисида текширилган далилларгагина асослайди.

Ҳал қилув қарорини чиқаришда ҳал қилинадиган масалалар ФПКнинг 205-моддасида кўрсатилган. Унда айтилишича, суд ҳал қилув қарорини чиқараётганда далилларга баҳо беради, иш учун аҳамиятга эга бўлган қандай ҳолатлар аниқланганлигини, қандайлари аниқланмаганлигини, бу ишга нисбатан қандай қонун қўлланилиши лозимлигини ва арз қилинган талабни қаноатлантириш лозимлиги ёки лозим эмаслигини аниқлайди.

Суд, шунингдек, суд ҳаражатларини тақсимлайди, ҳал қилув қарорини ижро этиш тартиби ва муддатини белгилайди, бошқа қўшимча масалаларни ҳал этади.

Агар маслаҳат вақтида иш учун аҳамиятли янги ҳолатни аниқлаш ёки янги далилни текшириш зарур бўлиб қолса, суд ҳал қилув қарори чиқармасдан, ишни судда текширишни қайтадан бошлайди ва бу тўғрида ажрим чиқаради. Бундай ҳолда суд муҳокамаси фақат қўшимча текшириш зарур бўлган ҳолатлар доирасидагина олиб борилади.

Агар фуқаролик иши судьялар ҳайъатида кўрилса, суднинг ҳал қилув қарорини кўпчилик овоз билан, судья якка ўзи кўрса, суднинг ўзи чиқаради. У раислик қилувчи ёки судьялардан бири томонидан ёзма шаклда баён қилинади ва ҳал қилув қарорини чиқаришда иштирок этган ҳамма судьялар томонидан имзоланади. Озчиликда қолган судья ўзининг алоҳида фикрини ёзма шаклда баён қилишга ҳақли. Судьянинг алоҳида фикри суд мажлисида ўқиб эшиттирилмайди, лекин ишга қўшиб қўйилади.

Агар алоҳида фикр берилган ҳал қилув қарори апелляция инстанцияда кўриб чиқилмаса, у қонуний кучга киргандан кейин ҳал қилув қарорига протест келтирилганлиги тўғрисидаги масалани ҳал қилиш учун иш билан бирга тегишли суд раисига юборилади.

Ҳал қилув қарори раислик қилувчи судья ёки судьяларнинг бири томонидан ёзилиб, барча судьялар, шу жумладан, озчиликда қолган ва алоҳида фикрини илова қилган судья

томонидан имзоланади. Ҳал қилув қарорини чиқариш юзасидан белгиланган бу процессуал тартиб фуқаролик процессида икки хил мақсадни кўзда тутаяди:

биринчидан, судьялар мустақил бўлиб, фақат қонунга бўйсунганлари туфайли уларни четдан бўлиши эҳтимол тутилган таъсирдан сақлайди. Суднинг қарори судьяларни ишни кўрган-дан кейин чиқарган хулосалари қонунгагина асосланади. Тарафлар ва суд залида ҳозир бўлган кишиларда қарор фақат шу ишни кўрган судьялар томонидан чиқарилганига тўла ишонч ҳосил бўлиши лозим;

иккинчидан, чет кишилар бўлмаган ҳоли жойда қарор чиқаришдан мақсад судьяларга бутун масалаларни хотиржамлик билан ҳал этишга, бошқа ишлар билан шуғулланмасдан тўғри қарор чиқаришга имкон беришдир.

Ҳар бир маълум бўлган суд ишининг алоҳида хона (маслаҳатхона)да ҳал қилиниши суднинг ҳақиқатан мустақил ва холислигини таъминлашнинг энг муҳим воситаларидан бири бўлиб кўрилади. Алоҳида хона (маслаҳатхона)да суд мажлиси давом этади. Ҳайъат тартибида кўриладиган ишларда раислик қилувчи бу ерда ҳам суд мажлисига раҳбарлик қилади. Муҳокама қилиниши ва ҳал этилиши лозим бўлган масалаларни баён қилади.

Алоҳида хона (маслаҳатхона)да муҳокама қилиниши ва ҳал этилиши лозим бўлган масалаларнинг доираси даъвогарнинг талаби ва жавобгарнинг ҳамда суд мажлисида кўрилган материаллари билан белгиланади. Судьялар алоҳида хона (маслаҳатхона)да суд мажлисида кўрилмаган масаларни ҳал қила олмайдилар ва суд мажлисида текширилмаган далилларга асосланиб, хулоса чиқара олмайдилар. Шунинг учун, агар ҳал қилув қарорини чиқариш билан боғлиқ бўлган муҳокама суд мажлисида кўрилмаган масалалар келиб чиқса, ишни кўришни давом қилдириш ҳақида ажрим чиқариш лозим бўлади. Бундай ҳолларда суд муҳокамаси фақат кўшимча муҳтож ҳолатлар доирасидагина олиб борилиши лозим.

4-§. СУД ҲАЛ ҚИЛУВ ҚАРОРИНИНГ МАЗМУНИ

Ўзбекистон Республикасида кўрилган фуқаролик ишлари юзасидан суд Ўзбекистон Республикаси номидан чиқарган ҳал қилув қарорида тарафлардан бирининг маълум ҳуқуқини ва ик-

кинчи тарафнинг маълум мажбуриятини эътироф қилади ва шунга биноан буйруқ беради.

Суднинг ҳал қилув қарори қисқа, шу билан бирга масаланинг ҳамма томонларини ўз ичига олиши ва аниқ-равшан бўлиши керак.

Суднинг қандай далилларга биноан шундай хулоса чиқарганлиги, у ёки бу қонунни тадбиқ қилганлиги ва суднинг иш юзасидан қандай қарор чиқарганлиги ҳал қилув қарорининг мазмунидан кўриниб туриши лозим.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми томонидан берилган қатор тушунтиришларда суднинг ҳал қилув қарори ёзилганда масаланинг ҳамма томонини ўз ичига оладиган қилиб ёзиш зарурлиги қайта-қайта кўрсатиб ўтилди. Ўзбекистон Республикаси Олий судининг 1998 йил 17 апрелдаги "Суднинг ҳал қилув қарори тўғрисида"ги Пленум қарорида суд томонидан аниқланган барча ҳолатларни, суднинг шундай қарор чиқаришига асос бўлган далилларни ва суд амал қилган қонун моддаларини аниқ кўрсатиш айниқса муҳимлиги таъкидлаб ўтилган¹.

Суднинг ҳал қилув қарорида шундай асослар бўлиши керакки, суд даъво талабларини қаноатлантирганда ёки даъвони рад этганда нимага амал қилганлиги ва суднинг нима учун бир хил исботларни тўғри деб топганлиги ва иккинчи бир хил исботларни рад этганлиги равшан кўриниб турсин. Ҳар бир ҳал қилув қарори аниқ бўлиши учун **кириш, баён, асослантирувчи ва хулоса қисмларидан** иборат бўлишлиги қонунда белгиланган (ФПКнинг 206-моддаси).

Ҳал қилув қарорининг кириш қисмида ҳал қилув қарори чиқарилган вақт ва жой, ҳал қилув қарори чиқарган суднинг номи, судьянинг фамилияси (суд таркиби) суд мажлисининг ко-тиби, тарафлар, ишда иштирок этувчи бошқа шахслар кўрсатилади.

Ҳал қилув қарорининг баён қисмида даъвогарнинг талаби, жавобгарнинг эътирозлари ва ишда иштирок этувчи бошқа шахсларнинг тушунтиришлари кўрсатилиши керак.

Ҳал қилув қарорининг баён қисми мумкин қадар қисқа ёзилиб, низонинг нимадан иборат экани тўла баён қилинмоғи лозим. Бу қисмда даъвогарнинг талаблари ва уларнинг асослари,

¹ Қаранг: Қонун номи билан. Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Ахборотномаси. 1998, 1-2-сонлари, 54-60-бетлар.

шунингдек даъвогарнинг талабига қарши жавобгарнинг эътирозлари ва уларга асос бўлган материаллар баён қилинади. Агар учинчи шахс мустақил талаб билан арз қилган бўлса, бу қисмда учинчи шахсларнинг ҳам иштирок этганликлари ва уларнинг талабларини кўрсатиш лозим. Агар иш юзасидан бир марта ҳал қилув қарори чиқарилиб, апелляция, кассация ёки назорат тартибида иш бекор қилинган бўлса, муқаддам қарорлар чиқарилганлиги ва юқори суд ўзининг ажримида қандай кўрсатмалар берганлиги кўрсатилиши керак.

Суд амалиётида ҳал қилув қарорининг баён қисмини ёзишда турли хатолар учрайди. Баъзан бу қисмда ишдаги барча ҳолатларнинг мазмуни, тарафларнинг барча тушунтиришлари ҳеч бир зарурат бўлмаса ҳам тўла равишда ёзилган бўлади.

Қарорда тарафлар ўртасида даъво қилинаётган нарсани аниқлаш учун зарур бўлган далилларгина баён қилиниши, яъни даъвогарнинг нимани ва қандай асосга биноан ўша нарсани талаб қилганлиги ва жавобгар даъвогарнинг қандай талабларига ва нима учун эътироз қилинганлиги кўрсатилиши лозим.

Ҳал қилув қарорининг асослантирувчи қисмида ишнинг суд томонидан аниқланган ҳолатлари, ишнинг ҳолатлари тўғрисидаги суд хулосаларига асос бўлган далиллар, суд у ёки бу далилни рад қилишда асосланган хулосалар, суд амал қилган моддий ва процессуал ҳуқуқ нормалари кўрсатилмоғи лозим. Агар жавобгар арз қилинган талабни тан олса, асослантириш қисмида фақат арз қилинган талабнинг тан олинганлиги ва унинг суд томонидан қабул қилинганлиги кўрсатилиши мумкин.

Ҳал қилув қарорининг асослантирувчи қисмида суд, тарафлар топширган ҳужжатларни, суд мажлисида аниқланган далилларни таҳлил қилиб, тарафлар ўртасидаги муносабатлар тўғрисида чиқарилган хулоса ва бу муносабатларга берилган юридик баҳони кўрсатиш лозим. Бошқача айтганда, суд ҳал қилув қарорининг шу қисмида далилларга баҳо беради, қандай далиллар аниқланган деб ҳисобланганини ва даъвогарнинг қандай талаблари ёки жавобгарнинг қандай эътирозларини тўғри деб топганини ва қандай қонунларга биноан тўғри деб ҳисобланганини кўрсатиб ўтади. Ўзбекистон Республикаси Олий суди 1992 йил 19 июндаги Пленумининг "Суд амалиётида фуқаро ва ташкилотларнинг шаън ва қадр-қимматини ҳимоя қилиши ҳақидаги қонунларини қўллаш тўғрисида"ги қароридан судлар ҳал қилув қарорини чиқаришда ҳамма вақт ҳам шаън

ва қадр-қимматга путур етказувчи маълумотларга раддия беришнинг аниқ усули ҳамда раддия берилиши лозим бўлган муддатларнинг кўрсатилмаслиги, суд ҳаражатларини ундириш масаласини муҳокама қилинмаслиги кўрсатиб ўтилган¹.

Ўзбекистон Республикаси Олий судининг 1998 йил 11 сентябрдаги Пленум қарорларида ҳам, кўпчилик ишлар бўйича суднинг ҳал қилув қарорлари Фуқаролик процессуал кодекси талабларига жавоб бермаслиги кўрсатиб ўтилди².

Судьялар ҳал қилув қарорини чиқаришда ишдаги ҳужжатларга, далилларга, шахсий фикрга қараб баҳо берадилар. Аммо судьяларнинг фикрлари асоссиз фикр бўлмаслиги керак. Бу фикр ишнинг суд аниқлаган ҳолатларига асосланган бўлмоғи лозим. Суднинг ҳал қилув қароридан ва бу қарорни текширувчи юқори судга, суднинг нима учун шундай қарорга келганлиги ва тарафларнинг талабларини тўғри ёки нотўғри деб топишга қандай асос борлиги очиқ кўриниб турсин. Бундан ташқари, суд у ёки бу қонунни, моддий-ҳуқуқий нормани тўғри қўллаган бўлиши лозим.

Ўзбекистон Республикаси Олий судининг 1998 йил 17 апрелдаги "Суднинг ҳал қилув қарори ҳақида"ги Пленум қароридан айрим судларнинг ҳал қилув қарорини чиқаришда қўлланиши лозим бўлган қонунлар кўрсатилмаслиги ва уни етарли даражада далиллар билан асосламаслиги қайд этилган.

Ҳал қилув қарорининг хулоса қисмида суднинг арз қилинган талабларни қаноатлантириш ёхуд бутунлай ёки қисман рад этиш тўғрисидаги хулосаси, суд ҳаражатларининг тақсимланиши, ҳал қилув қарори устидан шикоят бериш муддати ва тартиби кўрсатилиши лозим (ФПКнинг 206-моддаси).

Ҳал қилув қарорининг хулоса қисмида суд қандай қарорга келган бўлса, ўша ёзилади. Қарорнинг бу қисмида, агар даъво қондирилган бўлса, жавобгар нимани бажариши кераклигини қатъий, аниқ ва равшан кўрсатадиган буйруқ шакилад ёзилмоғи лозим. Агар даъво қисман қондирилса, суд қандай талаблар қондирилганлигини ва қандай талаблар рад этилганлигини аниқ кўрсатиши керак. Агар суд даъвонинг ҳаммасини рад қилишни

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Ахборотномаси. 1992, 3-сон, 18-бет.

² Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Ахборотномаси. 1998, 3-сон, 17-бет.

зарур деб топса, хулоса қисмида "даъво рад қилинсин" дебгина ёзилмай, балки қайси даъвогарнинг даъвоси, қандай даъво ва қайси жавобгарга нисбатан бўлган даъво рад қилинганлигини аниқ кўрсатиши лозим¹.

Ҳал қилув қарорининг аниқ ва равшан ёзилмаслиги қарорнинг бажарилишини қийинлаштиради.

Низонинг моҳиятига қараб, ҳал қилув қарорининг хулоса қисми турлича ёзилади, чунончи:

1) пул ундириш тўғрисидаги ишларда ундирилган пулнинг аниқ суммасини кўрсатиш лозим. Агар даъво бир неча талабдан иборат бўлса, суд ҳар бир талабнинг айрим миқдорини ва кейинчалик умумий суммасини кўрсатиши керак. Бундан ташқари суд пул ундириш тўғрисидаги қарор чиқарилганда ундириладиган пул суммаси қанча фоизни ташкил этиши масаласини ҳам ҳал қилиши лозим;

2) вақти-вақти билан тўланадиган пуллари ундирганда аниқ суммани қайси ойдан ва қайси кундан бошлаб қачонгача ойма-ой ундириш кераклиги аниқ кўрсатилиши керак. Алимент ундириш тўғрисидаги ишларни алиментни кимдан, қанча, ким фойдасига ва кимни тарбиялаш учун ундирилиши ҳам аниқ кўрсатилиши лозим;

3) суд ташкилотлардан пул суммаларини ундириш тўғрисидаги ҳал қилув қарорида ундириладиган пул суммасининг тури, шунингдек, ундириладиган сумма жавобгарнинг банкдаги қайси ҳисобидан олиниши кераклигини кўрсатади (ФПКнинг 209-моддаси).

4) суд мол-мулкни натура тарзида ундириш тўғрисида чиқарган ҳал қилув қарорида, агар ҳал қилув қарорини ижро этиш вақтида мазкур мулк нақд бўлмаса, жавобгардан ундириб олиниши лозим бўлган қийматини кўрсатади (ФПКнинг 210-моддаси);

5) суд жавобгар зиммасига мол-мулк ёки пул бериш билан боғлиқ бўлмаган муайян ҳаракатларни бажариш мажбуриятини юклайдиган ҳал қилув қарорида, агар жавобгар ҳал қилув қарорини белгиланган муддатда бажармаса, даъвогар бу ҳаракатларни жавобгарнинг ҳисобидан бажариб, қилган ҳаражатларини кейинчалик жавобгардан ундиришга ҳақлидир, деб кўрсатиши

¹ Қаранг: Қонун номи билан. Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Ахборотномаси. 1998, 1-2-сонлар, 54-60-бетлар.

мумкин. Агар мазкур ҳаракатлар фақат жавобгар томонидан бажарилиши мумкин бўлса, суд ҳал қилув қароридан уни бажариш лозим бўлган муддатни белгилаб қўяди (ФПКнинг 211-моддаси).

Булардан ташқари суд манфаатдор шахсларнинг талаблари ёки суд ўзининг ташаббуси билан ҳал қилув қароридан:

а) агар бир неча даъвогарнинг фойдасига чиқариладиган ҳал қилув қароридан суд улардан ҳар бирига унинг қандай ҳиссаси бор ёки ундириш ҳуқуқи шериклик эканини;

б) бир неча жавобгарларга қарши чиқариладиган ҳал қилув қароридан суд улардан ҳар бири ҳал қилув қарорининг қандай ҳиссасини бажариши кераклигини ёки уларнинг жавобгарлиги шерик жавобгарлик эканлигини;

в) агар тарафларни бирор ҳаракат қилишга мажбур этиш ёки бирор ҳаракатни қилишни тақиқлаш тўғрисидаги ишларни ким ва қандай ишни қандай муддатда бажариши ёки ким қандай ҳаракатни қилмаслиги кераклигини;

г) никоҳдан ажралиш тўғрисидаги ишлар юзасидан чиқарилган ҳал қилув қарорининг хулоса қисмида, агар даъво қондирилса, ажралиш тўғрисидаги гувоҳномани берганда ундириладиган суд ҳаражатлари ва бу суммани эр билан хотиннинг қайси биридан (ё ҳар иккаласидан) ундириш кераклигини;

д) агар болалар масаласи кўрилган бўлса, ҳал қилув қарорининг хулоса қисмида қайси бола кимнинг қарамоғида қолиши, шунингдек, болаларнинг тарбияси учун лозим бўлган чиқимларни ота-оналардан қайси бири ва қанча миқдорда тўлаши;

е) ҳал қилув қарорининг хулоса қисмида эр-хотин ўртасидаги мулкни тақсим қилиш тартиби (бу масала судда кўрилган бўлса) ва агар эр-хотин илтимос қилган бўлса, улардан ҳар қайсисига никоҳдан олдинги фамилияларни бериш-бермаслик аниқ кўрсатилади.

Фуқаролик низоли (масалан, шаън, қадр-қимматни ҳимоя қилиш ҳақидаги) ишларни судда кўришда, агар даъво қаноатлантирилган тақдирда, суд ҳал қилув қарорининг хулоса қисмида ҳақиқатга тўғри келмайдиган маълумотларга раддия бериш усулини кўрсатиши лозимлиги юқоридаги Пленум қарорида кўрсатилган¹.

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Ахборотномаси. 1992, 3-сон, 21-бет.

Фуқаролик процессуал қонунчилиги ишда иштирок қилувчи тарафларгагина эмас, балки суднинг ўзи ҳам, тарафларнинг ўзаро ҳақиқий муносабатларини аниқлаш ва уларнинг ҳуқуқларини белгилаш юзасидан ташаббус ва фаолият кўрсатишга мажбурлигини белгилайди. Шу сабабли, агар суд корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, уларнинг бирлашмалари ва бошқа жамоат ташкилотлари ёки фуқаролар (даъвогар)нинг ҳуқуқлари ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларини ҳимоя қилиш зарур деб топса, шунингдек, қонунда назарда тутилган бошқа ҳолларда даъвогарнинг арз қилган талаблари доирасидан четга чиқиши мумкин (ФПКнинг 207-моддаси). Суд қонуннинг бу моддасини тадбиқ қилганда шуни эсда тутиши керакки, талабнинг миқдори қонуннинг ўзида кўрсатилмаган ёки шартнома билан белгиланмаган ҳоллардагина қўллайди.

Агар жавобгар қарши даъво қўзғатса, қарорнинг хулоса қисмида бу даъво тўғрисидаги масалага ҳам жавоб берилиши лозим¹.

Суд ҳал қилув қарорининг хулоса қисмида низонинг мазмуни бўйича ҳал қилиш билан бирга суд ҳаражатлари тўғрисидаги масалани, яъни суд ҳаражатларини кимдан ва ким фойдасига ва қанча ундириш масаласини ҳам ҳал қилиши керак.

Суд ҳал қилув қарорининг хулоса қисмида уни ижро этиш тартибини, яъни ҳал қилув қарорини ижро қилиш усули ва муддатини ҳам кўрсатади.

Алоҳида ҳолларда иш бўйича ҳал қилув қарорини чиқарган суд ёки ҳал қилув қарорини ижро этиш жойидаги суд ишда иштирок этувчи шахсларнинг аризаси бўйича тарафларнинг мулкӣ аҳволи ёки бошқа ҳолатларига қараб ҳал қилув қарорининг ижросини кечиктиришга ёки бўлиб-бўлиб ижро этишга, шунингдек, уни ижро этиш усули ва тартибини ўзгартиришга ҳақли.

Суд ҳал қилув қарорини ижро этиш учун маълум тартиб ва муддат белгиласа ёки ҳал қилув қарорини дарҳол ижро этишни зарур деб топса ёхуд унинг ижросини таъминлаш чораларини кўрса, бу тўғрида ҳал қилув қарорида айтилади (ФПКнинг 216, 218-223-моддалари). Аммо суднинг барча қарорларини йўққа чиқарадиган равишда кечиктириш ёки муҳлат бериш (масалан,

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий судининг 1998 йил 17 апрелдаги Пленум қарори. Қонун ном: билан. Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Ахборотномаси, 1998, 1-2-сонлар, 28-53-бетлар.

қарорнинг ижросини 5-10 йил ичида бўлиб-бўлиб бажариш)дан сақланиш керак. Ижрони кечиктиргандан ёки суд қарорини бўлиб-бўлиб бажарганда жавобгарнинг манфаати қўриқланса ҳам, даъвогарнинг манфаати бузилиши мумкин.

Ҳал қилув қарорининг ижросини кечиктириш ёки бўлиб-бўлиб бажариш масаласи суд томонидан алоҳида ҳолларда қарор чиқарилгандан кейин ҳал қилиниши мумкин. ФПКнинг 216-моддасида ҳал қилув қарорининг ижросини кечиктириш ва уни бўлиб-бўлиб ижро этиш, ҳал қилув қарорини ижро этиш усули ва тартибини ўзгартириш тўғрисида қоида белгиланган. Унда кўрсатилишича, алоҳида ҳолларда, иш бўйича ҳал қилув қарори чиқарган суд ёки ҳал қилув қарорини ижро этиш жойидаги суд ишда иштирок этаётган шахсларнинг аризасига кўра тарафларнинг мулкӣ аҳволи ёки бошқа ҳолатларга қараб, ҳал қилув қарорининг ижросини кечиктиришга ёки уни бўлиб-бўлиб ижро этишга йўл қўйишга, шунингдек, уни ижро этиш усули ва тартибини ўзгартиришга ҳақли.

Мазкур аризалар ишда иштирок этувчи шахслар хабардор қилинган ҳолда суд мажлисида кўриб чиқилади. Бироқ, бу шахсларнинг келмаслиги суд олдига қўйилган масалани ҳал этишга тўсқинлик қилмайди.

Ҳал қилув қарорининг ижросини кечиктириш ёки бўлиб-бўлиб ижро этиш тўғрисидаги, шунингдек, ижро этиш усули ва тартибини ўзгартириш ҳақидаги масала бўйича суднинг чиқарган ажрими устидан хусусий шикоят берилиши мумкин.

Ҳал қилув қарорининг хулоса қисми охирида суд тарафларнинг ҳал қилув қарори устидан шикоят қилишга ҳақли эканликларини ва шикоят қилиш тартибини (қайси муддатда, қаерга топшириш сингариларни) кўрсатиб ўтиши лозим.

Суднинг ҳал қилув қарори қонун бўйича дарҳол ижро қилиниши лозим бўлган ишлар (ФПКнинг 219-220-моддалари) юзасидан чиқарилган ҳал қилув қарорининг хулоса қисмида “қарор дарҳол ижро қилинсин”, деб кўрсатилиши лозим. Суднинг ўзи қарорнинг дарҳол ижро этилишига йўл қўйишни зарур деб топган тақдирда, бунга асос бўлган сабабни қарорнинг асослантурув қисмида кўрсатиши лозим. Хулоса қисмида эса, “дарҳол бажарилишига йўл қўйилсин” деб кўрсатилади.

Ҳал қилув қарорининг хулоса қисми тўғрисида юқорида санаб ўтилган ҳолатлар ва асосий низодан ташқари суднинг ҳал қилиши керак бўлган бошқа масалалар булар билан

чегараланиб бўлмайди. Бу ерда суд амалиётида айниқса кўп учрайдиган ҳоллар тўғрисидагина гапирилди.

5-§. ҲАЛ ҚИЛУВ ҚАРОРЛАРИНИ ТУЗАТИШ ВА ТУШУНТИРИШ

Ҳал қилув қарорини чиқарган суднинг ўзи ҳал қилув қарорини бекор қилишга ёки ўзгартиришга ҳақли эмас, сиртдан чиқадиган қарор бундан мустасно. Бу ҳуқуқ фақат ҳал қилув қарорининг тўғрилигини манфаатдор тарафларнинг шикоятини ёки прокурорнинг протести бўйича текширадиган юқори судга берилган. Ҳал қилув қарорини чиқарган суд фақат қўшимча қарор чиқаради ёки ўз қарорига изоҳ бера олади.

Аммо суд ўз гашаббуси билан ёки ишда иштирок этувчи шахсларнинг аризасига биноан ҳал қилув қарорини ёзишда йўл қўйилган хатоларни ва очиқ кўриниб турган бошқа арифметик хатоларни тузатиши мумкин. Тузатиш киритиш масаласи ишда иштирок этувчи шахслар хабардор қилинган ҳолда суд мажлисида ҳал этилади. Бироқ, бу шахсларнинг келмаслиги тузатиш киритиш масаласини кўриб чиқиш учун тўсқинлик қилмайди.

Ҳал қилув қарорига тузатиш киритиш тўғрисидаги суднинг ажрими устидан шикоят берилиши ёки хусусий протест келтирилиши мумкин (ФПКнинг 213-моддаси).

Суд ишни ҳал қилганда ўзининг ҳал қилув қарорида даъвогарнинг барча саволларига тўла жавоб бериши керак. Суд ўз фикрича асосли деб топилган талабларни қондириши ва асоссиз талабларни рад қилиши лозим. Аммо қандайдир сабаб билан ҳал қилув қарори тўлиқ, яъни унда даъвогарнинг барча талабларига жавоб бўлмаса, тарафлар қўшимча қарор чиқаришни суддан сўрашлари мумкин.

Иш бўйича ҳал қилув қарори чиқарган суд ёки ҳал қилув қарорини ижро этиш жойидаги суд ишда иштирок этаётган шахсларнинг аризасига кўра ёки ўз ташаббуси билан қуйидаги ҳолларда қўшимча қарор чиқариши мумкин:

биринчидан, агар суд ҳуқуқ тўғрисидаги маслаани ҳал қилиб, ундирилган сумма миқдорини, топширилиши лозим бўлган мулкни ёки жавобгар бажариши лозим бўлган ҳаракатни кўрсатмаган бўлса (масалан, даъвогар ўзини ишдан ғайриқонуний бўшатишнинг айтиб, мажбуран ишсиз юрган кунлари ва ошиқча қилинган ишлари учун ҳақ тўлашни сўраганида суд

қарорида даъвогарнинг ишдан бўшатилишини тўғри топиб, лекин ошиқча ишлаганлик учун ҳақ тўлаш масаласи текширилган бўлса ҳам, суднинг ҳал қилув қарорида бу ҳақда ҳеч нима айтилмаган бўлса ёки, масалан, уйга нисбатан умумий мулк ҳуқуқи тўғрисидаги даъво кўрилганда суд даъвогарнинг даъвосини қондириб, уни мазкур уйнинг шерик эгаси деб топади, (лекин шу уйнинг қайси қисмига эга бўлганлигини кўрсатмаганда ва шунга ўхшаш бошқа ҳолларда);

иккинчидан, агар даъво талабларининг бирортаси бўйича ишда иштирок этаётган шахслар далиллар келтирган ва тушунтиришлар берган бўлсалар-у, лекин бу хусусда ҳал қилув қарори чиқарилмаган бўлса;

учинчидан, агар ҳал қилув қарорида суд харажатларини тақсим қилиш кўрсатилмаган бўлса, қўшимча ҳал қилув қарори чиқарилиши мумкин.

Қўшимча ҳал қилув қарори чиқариш масаласи ҳал қилув қарори чиқарилган кундан бошлаб ўн кундан кечиктирмай кўзғатилиши мумкин.

Қўшимча ҳал қилув қарори ишда иштирок этувчи шахслар хабардор қилинган ҳолда суд мажлисида кўриб чиқилганидан сўнг қабул қилинади ва унинг устидан апелляция, кассация тартибида шикоят берилиши ёки унга нисбатан протест келтирилиши мумкин.

Агар суднинг ҳал қилув қарорига апелляция шикояти берилган ёки протест келтирилган ва шу билан бир вақтда қўшимча ҳал қилув қарори чиқариш масаласи ҳам қўйилган бўлса, суд аввал қўшимча ҳал қилув қарори чиқариш масаласини ҳал этиб, кейин ишни апелляция босқичи судига кўриш учун юбориши лозим¹.

Қўшимча ҳал қилув қарори чиқариш тўғрисидаги талабни рад этиш ҳақидаги суднинг ажрими устидан хусусий шикоят берилиши ёки хусусий протест келтирилиши мумкин (ФПКнинг 214-моддаси).

Суднинг ҳал қилув қарори тарафларга ҳам, суд қарорини ижро қилувчига ҳам мазмуни тушунарли тарзда ёзилиши керак. Агар суднинг ҳал қилув қарори ижро қилиш вақтда унинг маъноси тарафларга ёки суд ижрочисига англашилмаса ҳамда уни ижро этиш қийин бўлса ёки мумкин бўлмаса, тарафлар

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий судининг 1998 йил 17 апрелдаги Пленум қарори. Қонун номи билан. Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Ахборотномаси. Т., 1998, 1-2-сонлар. 28-53-бетлар.

ёки суд ижрочиси қарорни чиқарган судга мурожаат қилиб, ҳал қилув қарорини тушунтиришини (шарҳлашини) сўрашлари мумкин.

ФПКнинг 215-моддасида кўрсатилганидек, ҳал қилув қарори тушунарли бўлмаса, ишни ҳал қилган суд ўз ташаббуси билан ёки ишда иштирок этувчи шахсларнинг аризасига кўра ҳал қилув қарорининг мазмунини ўзгартирмаган ҳолда, тушунтиришга ҳақли.

Агар ҳал қилув қарори ижро қилинмаган ва мажбурий ижро қилдириш мумкин бўлган муддат ўтмаган бўлсагина, ҳал қилув қарорини тушунтиришга йўл қўйилади.

Ҳал қилув қарорини тушунтириш тўғрисидаги масаласи ишда иштирок этаётган шахслар хабардор қилинган ҳолда суд мажлисида кўриб чиқилади. Бироқ бу шахсларнинг судга келмаслиги ҳал қилув қарорини тушунтириш масаласини кўриб чиқиш учун тўсқинлик қилмайди.

Ҳал қилув қарорини тушунтириш масаласи юзасидан суднинг чиқарган ажрими устидан хусусий шикоят берилиши ёки хусусий протест келтирилиши мумкин.

Баъзан шундай ҳоллар учрайдики, суднинг ҳал қилув қарорига имзо чекиб, эшиттирилгандан кейин ҳам аниқ бўлмаган жойлари (масалан, тарафларнинг номлари, ҳисоблашда рақамларнинг нотўғри ёзилганлиги сингарилар) маълум бўлиб қолади. Суд ана шу ноаниқликларни тўғрилаши мумкин, аммо бундай ҳолларда нотўғри жойларини ўчириш ва сатр орасига қўшимча ёзувлар киритиши мумкин эмас. Тузатиш киритиш масаласи тарафлар чақирилиб, суд мажлисида кўриб чиқилиши лозим. Суд ўзининг бу ҳақдаги ажримини ҳал қилув қарорига қўшиб қўяди. Тарафлар мазкур ажрим устидан умумий асосларда хусусий шикоят беришлари мумкин.

6-§. ҲАЛ ҚИЛУВ ҚАРОРИНИНГ ҚОНУНИЙ КУЧГА КИРИШИ

Суднинг ҳал қилув қарори, агар унинг устидан шикоят берилмаган ёки протест келтирилмаган бўлса, апелляция шикояти бериш ва протест келтириш муддати ўтгандан кейин қонуний кучга киради. Ҳал қилув қарори устидан апелляция шикояти берилган ёки апелляция протести келтирилган тақдирда, ҳал қилув қарори, агар у бекор қилинмаган бўлса, ишни юқори суд кўриб чиққанидан кейин қонуний кучга киради.

Ҳал қилув қарори қонуний кучга киргандан кейин тарафлар ва ишда иштирок этган бошқа шахслар, шунингдек, уларнинг ҳуқуқий ворислари судга ўша даъво талаблар билан ўша асослар бўйича янгидан арз қилишлари, шунингдек, бошқа процесда суд аниқлаган фактлар ва ҳуқуқий муносабатлар ҳақида низолашишлари мумкин эмас.

Агар иш судда ФПКнинг 5-моддасида назарда тутилган тартибда прокурор ёки давлат бошқарув органи, ташкилот ёки айрим фуқаролар томонидан бошланган бўлса, суднинг қонуний кучга кирган ҳал қилув қарори иш кимнинг манфаатини кўзлаб кўзғатилган бўлса, шу шахс учун мажбурийдир. Агар жавобгардан даврий тўловлар (алиментлар, соғлиққа шикаст етказилганда кўрилган зарарни қоплаш ёки ўлганлик билан боғлиқ тўловлар ва ҳоказолар) ундириш тўғрисидаги ҳал қилув қарори қонуний кучга кирганидан кейин тўловлар миқдори ёки муддатини белгилашга таъсир этувчи ҳолатлар жиддий равишда ўзгарса, янгидан ариза бериш йўли билан тўловларнинг миқдори ва муддатини ўзгартиришни талаб қилишга ҳақли (ФПКнинг 217-моддаси).

Фуқаролик процессида ҳар бир фуқаролик ишини мазмуни бўйича битта судда кўриш ва ҳал қилиш қатъий қоида қилиб белгиланган. Тарафлар фақат битта (юқори) судга шикоят қилдилар, қарорнинг қонуний, асосли ва адолатли қарор эканини юқори судлар текшириши мумкин.

Юқорида баён этилган мулоҳазалардан кўринишича, қонун шундай муддат белгилайдики, мазкур муддат ўтгандан кейин суднинг ҳал қилув қарори қатъий ҳисобланади, яъни қонуний кучга киради.

Қонуний кучга кирган ҳал қилув қарори тарафлар учун мажбурийдир. Суднинг ҳал қилув қарори уни чиқарган суд учун ҳам, бошқа барча судлар учун ҳам, шунингдек давлат ҳокимият органлари ва бошқармалари ҳамда мазкур ишга алоқадор барча фуқаролар учун ҳам мажбурийдир. Қонуний кучга кирган ҳал қилув қарори тарафларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини қатъий белгилайди, тарафлар ўртасидаги низога барҳам беради ва қонуний кучга эга бўлади. Ҳал қилув қарорининг қонуний кучга кириши муайян ҳуқуқий оқибатларга, чунончи: **мустаснолик**, **рад қилиб бўлмаслик**, **ижронинг муқаррарлиги** каби оқибатларга сабаб бўлади.

Мустаснолик шундан иборатки, қонуний кучга кирган ҳал қилув қарори тарафлар ўртасидаги айнан ўша низони яна судда

қўришга имкон бермайди. Фуқаролик суд ишларини юритишга мувофиқ айнан ўша тарафларнинг айнан ўша асосларга биноан иккинчи марта даъво қўзғатишларига йўл қўйилмайди. Шу сабабли қонуний кучга кирган ҳал қилув қарори мавжуд бўлган тақдирда, ўша тарафлар ўртасида ўша нарса устидан худди ўша асосларга биноан янгидан даъво қўзғатиш мумкин эмас. Мана шу уч элемент (айнан ўша тарафлар, айнан ўша нарса ва ўша асослар) мавжуд бўлган тақдирдагина айнан ўша даъво даъволигича қолаверади.

Рад қилиб бўлмаслик шундан иборатки, қонуний кучга кирган ҳал қилув қарорини рад этиб бўлмайди, тарафлар унинг устидан апелляция тартибида шикоят қила олмайдилар. Шу тартибда прокурор ҳам апелляция протести бера олмайди.

Қонуний кучга кирган ҳал қилув қарори қонун сингари барқарор бўлиши керак. Суд қарори устидан кўп марта шикоят қилиш йўли билан уни рад қилиш мумкин бўлганда эди, қарорнинг мазкур хусусияти бузилган бўлар эди.

Қонуний кучга кирган ҳал қилув қарори устидан шикоят қилиш билан бир низони судда қайта-қайта текшириш мумкин бўлганда эди, ҳал қилув қарори барқарор ва муайян бўлмас эди, ҳолбуки аксарият фуқаролик ҳуқуқий муносабатлар ҳал қилув қарорининг барқарор ва муайян бўлишини талаб қилади. Бу дегани қонуний кучга кирган ҳал қилув қарорини суд назорати тартибида бекор қилиш мумкин эмас, деган хулосага келмаслик керак. Бироқ, бундай бекор қилиш алоҳида ҳоллардагина мумкин, яъни тарафларнинг тўғридан-тўғри берган шикояти бўйича эмас, балки ҳал қилув қарорини назорат тартибида кўриш қоидалари асосида йўл қўйилади.

Ижронинг муқаррарлигининг маъноси шуки, қонуний кучга кирган суд қарори албатта бажарилиши шарт, агар тегишли тараф уни ўз ихтиёри билан бажармаса, у тегишли давлат ҳокимияти органлари томонидан мажбуран бажартирилади.

Масалани олдиндан ҳал қилиб қўйиш, преюдициал (лотин) сўзининг мазмунида суднинг чиқарган қарори шу тарафлар иштирок этаётган бошқа ишлар учун аҳамиятли бўлиб чиқарилган бу қарор шахслар ўртасида шубҳа туғдирмаслик тушунилади. Суднинг қарори нафақат ишда қатнашувчи шахслар учун, балки, бошқа ишни кўраётган суд учун ҳам мажбурий ҳисобланади. Бу қоида ФПКнинг 60-моддасида ўз ифодасини топган. Бунда айтилишича, бир фуқаролик иши бўйича суднинг қону-

ний кучга кирган ҳал қилув қарори билан аниқланган фактлар ўша шахслар иштираётган бандида фуқаролик ишларини кўраётганда янгидан исбот қилинмайди.

Бундан ташқари қонуний кучга кирган ҳал қилув қарори жиноят ишларини кўрадиган суд учун ҳам мажбурийдир, аммо ҳал қилув қароридида белгиланган воқеа ёки иш тўғрисидаги масала юзасидангина мажбурийдир (ЖПКнинг 23-моддасини 2-қисми ёки ФПКнинг 60-моддасини 3-қисми).

7-§. ҲАЛ ҚИЛУВ ҚАРОРИНИ ДАРҲОЛ ИЖРО ЭТИШ ВА ҲАЛ ҚИЛУВ ҚАРОРИ ИЖРОСИНИ ТАЪМИНЛАШ

Ўзбекистон Республикаси Олий судининг 1998 йил 17 апрелдаги Пленуми қарори 18-бандида ҳал қилув қарорини ижро этиш тартиби белгиланган.

Суднинг ҳал қилув қарори қонуний кучга киргандан кейин ижро этилади, дарҳол ижро этиш ҳоллари бундан мустасно, (ФПКнинг 218-моддаси).

Суднинг қуйидаги ҳал қилув қарорлари дарҳол ижро этилиши шарт:

- 1) алиментлар ундириш тўғрисидаги;
- 2) ходимга уч ойлик иш ҳақидан ортиқ бўлмаган иш ҳақини ундириб бериш тўғрисидаги;
- 3) майиб бўлганлик ва соғлиққа бошқача тарзда шикаст етиши, шунингдек боқувчисининг ўлими натижасида кўрилган зарарни қоплаш учун тўловлар ундириш тўғрисидаги;
- 4) меҳнат шартномаси ғайриқонуний равишда бекор қилинган ходимни ёки ғайриқонуний равишда бошқа ишга ўтказилган ходимни аввалги ишига тиклаш тўғрисидаги, шунингдек, меҳнат шартномасини бекор қилиш асосларининг таърифини ўзгартириш тўғрисидаги;
- 5) судда ишни кўриш вақтида жавобгар даъвои бутунлай ёки қисман тан олганлигига қараб, тўлиқ ёки қисман қаноатлантирилган талаблар бўйича чиқарилган ҳал қилув қарорлари (ФПКнинг 219-моддаси).

Юқорида кўрсатилган ҳолларнинг барчасидан суд ҳал қилув қарорининг хулоса қисмида ҳал қилув қарори ФПКнинг тегишли моддаларига биноан дарҳол ижро этилиши лозим деб кўрсатиб ўтишга мажбурдир. Бундай ҳолларда ҳал қилув қарорининг дарҳол бажарилиши устидан хусусий шикоят беришга йўл қўйилмайди. Суд ФПКнинг 220-моддасига кўра, қуйидаги ҳолларда:

биринчидан, даъвогар ва жавобгар суднинг чиқарган ҳал қилув қарори ва унинг дарҳол ижро этилишига рози бўлганда;
иккинчидан, муаллифнинг интеллектуал фаолияти натижасидан фойдаланганлик учун унга ҳақ ундириб бериш тўғрисидаги ҳал қилув қарори;

учинчидан, алоҳида ҳолатлар натижасида ҳал қилув қарорининг ижросини кечиктириш ундирувчи учун кўп зарар келтириши мумкин бўлган ёки ижронинг бажарилиши мумкин бўлмайдиган қолган ҳамма бошқа ишлар бўйича чиқарилган ҳал қилув қарори бутунлай ёки қисман ижро этилишига йўл қўйиши мумкин.

ФПКнинг 220-моддаси 3-бандида кўрсатилган асослар бўйича ҳал қилув қарорини дарҳол ижро этишга йўл қўйилганда суд даъвогардан (суднинг қарори бекор қилинган ҳолда) ундирилган нарсаларни қайтаришни таъминлашни талаб қилиши мумкин.

Ҳал қилув қарори чиқарилгандан сўнг апелляция шикоят бериш ва протест келтириш муддати ичида ҳал қилув қарорининг дарҳол ижро этилишига йўл қўйиш масаласи ишда иштирок этувчи шахслар хабардор қилинган ҳолда суд мажлисида кўриб чиқилади. Бироқ, бу шахсларнинг келмаслиги дарҳол ижро этиш масаласини ҳал қилишга тўсқинлик қилмайди.

Ҳал қилув қарорини дарҳол ижро этиш масаласи бўйича суднинг чиқарган ажрими устидан хусусий шикоят берилиши ёки хусусий протест келтирилиши мумкин. Ҳал қилув қарорини дарҳол ижро этиш тўғрисидаги ажрим устидан берилган хусусий шикоят ёки келтирилган протест бу ажримнинг ижросини тўхтатмайди.

Баъзи ҳал қилув қарорларининг, чунончи, дарҳол ижро этиш натижасида мулкнинг ҳолати ўзгариб, ҳал қилув қарори бекор қилинган тақдирда мулкни илгари ҳолатига келтириш мумкин бўлмаса ёки жуда қийин бўлса, шунингдек, фуқароларни бинодан кўчириш тўғрисидаги ишларга тааллуқли бўлса, дарҳол ижро этилишига йўл қўйилмайди.

Алимент ундириш тўғрисидаги ишларни кўриб чиқишда суд, зарур бўлган ҳолларда, ишни мазмунан ҳал қилмасдан олдин тарафларнинг моддий аҳволини ҳисобга олиб, эр (ёки хотин) ўз хотинини (ёки эрини) боқишга вақтинча қанча миқдорда маблағ тўлаб туриши, болаларни боқиш ва тарбиялаш эр-хотиндан қайси бири ва қанча миқдорда вақтинча маблағ бериб туриши, шунингдек, болалардан қайси бири ота-оналарини

боқишга вақтинча қанча миқдорда маблағ бериб туриши лозимлиги тўғрисида ажрим чиқаришга ҳақлидир. Суднинг бу ажрими дарҳол ижро этилади.

Ҳал қилув қарорини дарҳол ижро этилишидан ҳал қилув қарорининг ижросини таъминлашни ажратиш керак. **Қарорнинг ижросини таъминлаш - даъвони таъминлаш тўғрисидаги асос ва қондаларга (ФПКнинг 248-258-моддаларига) мувофиқ бажарилади.** Масалан, суд рўйхатга олинган мулкнинг бир қисмини рўйхатдан чиқариш ва сотишдан қолдириш тўғрисидаги даъвони қондирса, рўйхатга олинган мулкни сотишни тўхтатиб туриш йўли билан ҳал қилув қарорининг ижросини таъмин қила олади, чунки тегишли чора кўрилмаса, мазкур нарсаларнинг сотилиб кетиши ва ҳал қилув қарори ижро қилинмай қолиши мумкин.

Суднинг ҳал қилув қарори, гарчи ижро қилинган бўлса ҳам, апелляция, кассация ёки назорат тартибида ёхуд янгидан очилган ҳолатлар сабабли бекор қилиниб, иш янгидан кўрилгандан кейинги суд ишни аксинча ҳал қилиши мумкин. Бундай ҳолларда даъвогарнинг бекор қилинган ҳал қилув қарорига мувофиқ олган барча нарсаларни жавобгарга қайтариш масаласи кўзга татилади. Бундай ҳолларда қайтарма ижро масаласи туғилади.

Ҳал қилув қарорининг ижросини ўзгартиш масаласи жавобгарнинг даъвогарга қарши даъво кўзга татиш йўли билан эмас, балки низони мазмунига қараб текшириб, янгидан ҳал қилув қарори чиқарганда биринчи инстанция суди томонидан ҳал қилинади ёки бу масала иш юзасидан асосий ҳал қилув қарори чиқарилганда ҳал қилинмаган бўлса, қўшимча қарор чиқарилади.

Агар юқори суд ўзининг ажрими билан ҳал қилув қарорини бекор қилиб низони узил-кесил тугатса (масалан, ишни бекор қилса), қарорнинг ижросини узайтириш (қайтарма ижро) ҳақида ҳам ажрим чиқариши лозим. Баъзан ҳал қилув қарорининг ижросини ўзгартириш масаласини ҳал қилиш учун бирмунча қўшимча ҳолатларни (масалан, ўша нарсанинг ўзини қайтариш мумкин ё мумкин эмаслигини, бу нарсанинг қандай ҳолатда сингариларни) аниқлаш керак бўлади. Юқори суд бундай ҳолларда ҳал қилув қарорининг ижросини ўзгартириш масаласини ҳал қилишни биринчи инстанция судига топшириши лозим бўлади.

Ҳал қилув қарорининг қайтарма ижроси тўғрисидаги қоидалар ФПКнинг 382-385-моддаларида берилган.

8-§. СУД АЖРИМИ, УНИ ЧИҚАРИШ ТАРТИБИ ВА МАЗМУНИ

Суд ажрими деб биринчи инстанция суди томонидан айрим хусусий масалалар юзасидан, шунингдек, апелляция, кассация ёки назорат суди томонидан шикоят ва протестлар юзасидан чиқариладиган қарорга айтилади.

Биринчи инстанция суди томонидан чиқариладиган ажримлар ишни мазмунан ҳал қилмайдиган қарор ҳисобланади. Бу параграфда шундай ажрим чиқариш билан боғлиқ масалалар ёритилади. Апелляция, кассация ва назорат судларининг ажримлари тўғрисида шу китобнинг тегишли бобларида баён қилинади (26, 27, 28, 29-бобларга қаранг).

Ишни юритиши вақтида суд мажлисида чиқарилган ажримлар, қоида бўйича, судьянинг ёлғиз ўзи томонидан тарафларни чақирмай, суд томонидан алоҳида хонада (маслаҳатхонада) чиқарилади. Иш суд мажлисида судья ёки суд ҳайъати тартибида кўрилаётганда ажримларни суд ҳайъати чиқаради. Бундай ҳолларда тарафларнинг, шунингдек, ишда иштирок этувчи прокурорнинг фикрлари эшитилади, бошқача айтганда, тарафларнинг тортишувчилик ва тенг ҳуқуқлилиқ тамойилларига риоя қилинади.

Ишнинг мазмунига қараб ажрим чиқариш тартиби тўғрисидаги масала, яъни суд қандай ҳолларда алоҳида хона (маслаҳатхона)га кириб айрим суд ҳужжати сифатида ва қандай ҳолларда суд мажлисининг ўзида ажрим чиқариши ва унинг мазмунини баённомага ёзиш масаласи ФПКнинг 14-моддасида белгиланган тартибда чиқарилади ва ишга қўшиб қўйилади. Суд ҳайъат таркибида айрим ҳужжат тарзида ажрим чиқариб, масалани ҳал қилганда раислик қилувчигина эмас, балки барча судьялар ҳам иштирок этадилар ва имзо чекадилар.

Шуни айтиб ўтиш керакки, қийин масалаларни судья (суд) алоҳида хона (маслаҳатхона)га кирмай ҳал қилиши мазкур масалаларга жиддий эътибор бермаганлигини кўрсатади, бу эса, суднинг обрўйини кетказади. Шунинг учун ҳам кўриладиган масаланинг моҳияти, мазмуни, туркумига қараб асослантирилиши лозим бўлган ажримлар биринчи инстанция судининг суд мажлисида, суднинг айрим ҳужжат сифатида ёзилади.

Бошқа ажримларнинг ҳаммаси, масалан, суд мажлисини бошқа кунга кўчириш, далилларни текшириш тартиби, қўшимча далиллар талаб қилиб олиш ва бошқа масалалар тўғрисидаги ажримлар суд томонидан ишнинг аҳволига қараб, ё юқорида кўрсатилган тартибда ёки алоҳида хона (маслаҳатхона)га кирмай мажлиснинг ўзидаёқ кенгашиб, айрим ҳужжат сифатида эмас, балки суд мажлисининг баённомасига ёзиш йўли билан чиқарилади.

Иш юзасидан ҳал қилув қарори чиқарилгандан кейинги ажримлар масаласига келсак, бундай ажримлар ҳамма тарафлар хабардор қилиниб, суд мажлисида албатта судья, суд ҳайъати томонидан имзоланиб, алоҳида хона (маслаҳатхона)да чиқарилади.

Суднинг ҳал қилув қарори сингари суд ажрими ҳам ҳал қилинадиган масалалар юзасидан тўла ва асосли жавоб бериши, муфассал ва асослангирилган бўлиб, равшан ифодаланиши керак. Ҳал қилув қарори ҳам, ажрим ҳам тўрт қисмдан иборат бўлади.

ФПКнинг 238-моддасида кўрсатилганидек, алоҳида хона (маслаҳатхона)да чиқариладиган суд ажримида қуйидагилар кўрсатилади:

- 1) ажримнинг чиқарилган вақти ва жойи;
- 2) суднинг номи, судьянинг фамилияси (суд таркиби), суд мажлисининг котиби;
- 3) ишда иштирок этувчи шахслар;
- 4) низо предмети ва ажрим билан ҳал қилинадиган масаланинг моҳияти;
- 5) суднинг хулосасига олиб келган асослар ва суд қўллаган қонунлар;
- 6) судниг ҳал этилаётган масала юзасидан хулосаси;
- 7) ажрим устидан шикоят бериш (протест келтириш) тартиби ва муддати.

Алоҳида хона (маслаҳатхона)га кирмай туриб суд томонидан чиқариладиган ажрим ФПКнинг 238-моддасининг 4-5 ва 6-бандларида кўрсатилган маълумотларни ўз ичига олиши лозим.

Биринчи инстанция суди томонидан чиқарилган ажримларнинг ҳаммаси ҳам қонуний кучга кирвермайди. Баъзи ажримлар шу ажримларни чиқарган суд томонидан ўзгартирилиши ёки бекор қилиниши мумкин. Масалан, агар суд даъвони таъминлаш, экспертиза тайинлаш, учинчи

шахсларни ишга жалб қилиш сингарилар тўғрисидаги илтимосни рад қилган бўлса, кейинчалик ишни кўрганда аниқланган ҳолатларга қараб, суд ўзининг ажримини хоҳ тарафларнинг илтимосига мувофиқ, хоҳ ўз ташаббуси билан қайтадан кўриши мумкин. Бошқа ажримларни суд ўзгартира ҳам олмайди, бекор ҳам қила олмайди. Бундай ажримларни тарафларнинг хусусий шикоятига ёки прокурорнинг хусусий протестига мувофиқ юқори суд бекор қила олади.

Қонун бўйича қатъий ва шикоят қилиб бўлмайди деб ҳисобланадиган хусусий ажримлар ёки хусусий шикоят ва протест беришга йўл қўйиладиган ажримларгина қонуний кучга киради.

Бу ажримларининг аввалгилари ажрим чиқарилиши биланоқ, иккинчилари эса - шикоят қилиш учун берилган муддат ўтгандан кейин ёки шикоят қилиш учун берилган муддат ўтгандан кейин ёки шикоят ё протест юқори суд томонидан рад қилингандан кейин, бошқа ажримлар эса, иш юзасидан чиқарилган ҳал қилув қарори билан бирга қонуний кучга киради.

Ажримнинг қонуний кучга кириши муайян ҳуқуқий оқибатларга сабаб бўлади. Чунончи, биринчидан, шу ажрим билан ҳал қилинган низо янгидан кўрилмайди; иккинчидан, унинг устидан шикоят қилинмайди, лекин уни назорат тартибида бекор қилиш мумкин; учинчидан, шу ажримга мувофиқ тарафлардан бири бирор ҳаракатни қилиши лозим бўлса, ажрим мажбурий равишда ижро этилиши мумкин.

✓ Суднинг хусусий ажримлари тўғрисидаги қоидалар ФПКнинг 19-моддасида берилган. Унга асосан суд фуқаролик ишини кўраётганида айрим мансабдор шахслар ёки фуқаролар томонидан қонунийлик ва ҳуқуқ-тартибот бузилганлигини аниқласа, хусусий ажрим (қарор) чиқариб, уни тегишли органлар ва мансабдор шахсларга юборади, бу шахслар ўзлари кўрган чоралар тўғрисида судга хабар қилишлари шарт. Бундай хабар хусусий ажримнинг (қарорнинг) нусхаси олинган кундан эътиборан бир ойлик муддат ичида маълум қилиниши лозим.

Агар суд фуқаролик ишини кўраётганида тарафнинг ёки бошқа шахснинг хатти-ҳаракатида жиноят аломатларини аниқласа, бу ҳақда прокурорга маълум қилади.

Агар манфаатдор шахслар биринчи инстанция судининг чиқарган хусусий ажримларини гайриқонуний деб ҳисобласа, хусусий ажрим устидан хусусий шикоят берилиши ёки прокурор хусусий протест келтириши мумкин.

СИРТДАН ФУҚАРОЛИК ИШИНИ КЎРИШ

1-§. СИРТДАН ФУҚАРОЛИК ИШЛАРИНИ КЎРИШ ТУШУНЧАСИ
ВА МОҲИЯТИ

Ўзбекистон Республикасининг амалдаги Фуқаролик процессуал кодекси қабул қилингунга қадар суд амалиётида фуқаролик ишларини сиртдан кўриб, ҳал қилув қарори чиқарилмаганини таъкидлаб ўтиш жоиздир. Ўзбекистон мустақилликка эришиб, дунё ҳамжамиятлари ўртасида ўзининг муносиб ўрнини эгаллаши туфайли қонун ижодкорлиги масаласида ҳам тараққий этган давлатларнинг тажрибаларидан фойдаланиш мақсадга мувофиқлиги ҳеч кимга сир эмас. Шу маънода фуқаролик ишларини сиртдан кўриб ҳал этиш ҳозирги қатор хорижий давлатларда, шу жумладан, Россия Федерациясида ҳам амалга оширилмоқда.

Сиртдан иш кўриш институтининг киритилишидан мақсад, фуқаролик процессида тортишувчилик тамойилининг қўшимча равишда кафолатланишини мустаҳкамлаш, тарафларнинг ҳаракати (ҳаракатсизлиги) учун жавобгарлик даражасини оширишлик, низоли масалани ҳал этишни тезлаштириш, шунингдек, судьяларнинг ихтиёрида бўлган ишларнинг мазмун моҳиятини йўқотмасдан белгиланган вақтда кўриб ҳал этиш билан манфаатдор шахсларнинг қонуний ҳуқуқларини ҳимоя қилишга қаратилгандир.

Бундан ташқари сиртдан иш кўриш ва ҳал қилув қарорини чиқариш учун оддий ва ихчам процессуал ҳаракатларни амалга оширишдан фойдаланиш имконияти юзага келди.

Сиртдан ҳал қилув қарорини чиқариш учун иккита шарт вужудга келган бўлиши керак.

Биринчидан, жавобгар қонунида белгиланган тартибда суд мажлисида кўриладиган иш ҳақида хабардор қилинган ва бу ҳақда ишда тегишли маълумот бўлиши талаб қилинади. Бундай талаб ФПКнинг 224-моддасида берилган, унга кўра, суд мажлисининг вақти ва жойи тўғрисида тегишли тартибда хабардор қилинган жавобгар суд мажлисига келмаган тақдирда, даъвогар эътироз билдирмаса, суд иш бўйича сиртдан ҳал қилув қарорини чиқариши мумкин. Ишни бундай тартибда кўриш ҳақида суд ажрим чиқаради. Жавобгар тегишли тартибда хабардор қилинганлиги ҳақида ишда маълумот бўлиши лозим.

Агар ишда бир нечта жавобгар иштирок этувчи бўлса, суд мажлисига улардан бири ёки айримлари келмаган тақдирда, келмаган жавобгарга нисбатан сиртдан ҳал қилув қарори чиқарилишига йўл қўйилади.

Демак, бу қонданинг мазмунига кўра судья қандай сабабларга асосан жавобгар суд мажлисига келмаганлиги сабабини аниқлаши лозим, чунки бу сиртдан иш кўриб, ҳал қилув қарорини чиқариш учун боғлиқ буладиган ҳолатлардан бири ҳисобланади.

Агар судга келмаслик сабаби узрли бўлиб, суд бу ҳақда воқиф бўлса, тарафлар уларнинг иштирокисиз иш кўришни илтимос қилмаган ва суд мажлисига иккинчи чақириқ бўйича келмаган бўлсалар, сиртдан ҳал қилув қарорини чиқаришга йўл қўйилмайди.

Сиртдан ҳал қилув қарорини чиқариш учун даъвогарнинг ўзи сиртдан ҳал қилув қарорини чиқаришга рози бўлмоғи талаб қилинади¹.

Агар ишда бир неча жавобгар иштирок этган бўлса-ю, улардан бири ёки иккиси ва ҳоказолар юқоридаги талабларга риоя қилмаган ҳолда суд мажлисига келмаса, бундай ҳолларда суд келмаган жавобгарларга нисбатан сиртдан ҳал қилув қарорини чиқариши мумкин.

Агар суд мажлисига келган даъвогар ишни жавобгар иштирокисиз сиртдан иш юритиш тартибида кўришга рози бўлмаса, суд ишни кўришни кейинга қолдиради ва келмаган жавобгарга судда такрор кўриладиган вақт ва жой ҳақида қайта хабар юборади (ФПКнинг 225-моддаси).

2-§. СИРТДАН ИШ ЮРИТИШ ТАРТИБИ

Сиртдан иш юритиш тартиби фуқаролик суд ишларини кўриб ҳал этишга оид процессуал қонунларда кўрсатилган талабларга нисбатан бирмунча соддалаштирилган (осонлаштирилган) қондалар ҳисобланади. Шунинг учун Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик-процессуал кодексидаги иш кўриш билан боғлиқ бўлган қатор қондалар сиртдан ҳал қилув қарорини чиқаришда тадбиқ этилмайди.

Сиртдан иш юритиш тартиби ФПКнинг 226-моддасида берилган. Унда кўрсатилишича: “Иш сиртдан иш юритиш тартибида кўрилганида суд ишда мавжуд далилларни текшириш

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий судининг 1998 йил 17 апрелдаги Пленуми қарорлари. Т., 1998, 58-бет.

билан кифояланади, тарафларнинг важ ва илтимосларини эътиборга олиб, ҳал қилув қарори чиқаради, бу ҳал қилув қарори сиртдан чиқарилган деб айтилади.

Иш сиртдан иш юритиш тартибида кўрилганида даъвонинг асоси ёки предмети ўзгартирилиши ёки даъво талабларининг миқдори кўпайтилиши мумкин эмас.”

Демак, ишнинг бундай тартибда кўрилишида ҳам суд далилларни текшириши, тарафларнинг талаб ва эътирозларини эътиборга олиши лозим. Ушбу қонданнинг иккинчи қисмида кўрсатилганидек, даъвогарнинг ҳуқуқлари маълум даражада чегаралаб кўйилганлигини кўрамиз. Унга кўра у даъво талабларининг асосини, предметини ўзгартириш, даъво талабларининг миқдорини кўпайтириш ёки камайтиришга ҳақли эмас. Агар бундай ҳуқуқ даъвогарга берилганда эди, жавобгарнинг бундан беҳабар бўлиши, унинг ҳуқуқларининг паймол бўлишига олиб келарди.

Сиртдан иш кўриш билан чиқариладиган ҳал қилув қарори умумий қоидаларга риоя қилинган ҳолда чиқарилади. Бу тўғрида ФПКнинг 227-моддасида берилган. Лекин сиртдан чиқарилган ҳал қилув қарорининг хулоса қисмида бу ҳал қилув қарорини қайта кўриб чиқиш ҳақида ариза бериш муддати ва тартиби кўрсатилган бўлиши уқтирилган.

Агар фуқаролик ишлари умумий асосларда кўрилганда ҳал қилув қарорининг хулоса қисмидан норози тарафга юқори судга шикоят бериш (прокурорга протест келтириш) ҳуқуқи кўрсатиш лозим бўлса, сиртдан чиқарилган ҳал қилув қароридан шикоят бериш, протест келтириш юқори судга эмас, шу ишни кўрган туманлараро, туман (шаҳар) судида қайта кўриб чиқиш ҳуқуқи кўрсатилади.

Сиртдан чиқариладиган ҳал қилув қарори ФПКнинг 206-моддасида кўрсатилган умумий қоидаларга асосланади.

Қонун даъвогар ва жавобгарнинг манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида, агар улар суд мажлисига келмасалар, кўрилган иш бўйича чиқарилган қарорнинг нусхасини беш кун муддат ичида юбориш лозимлигини белгилайди. Бу муддатларни ҳисоблаш иш бўйича ҳал қилув қарори чиқарилган кундан бошланади.

Юқорида келтирилган қоидаларни ривожлантира бориб, ФПКнинг 229-моддаси суд мажлисида иштирок этмаган даъвогар ва жавобгарларга ғайриқонуний, асослантилмаган ва адолатли чиқарилмаган ҳал қилув қарорлари устидан сиртдан иш кўрган судга шикоят қилиш, прокурорга протест келтириш ҳуқуқини беради.

Норози тараф ўз норозилигини ҳал қилув қарори чиқарилган кундан эътиборан ўн беш кундан кечиктирмай юбориши тартиби кўрсатилган.

Демак, сиртдан чиқарилган ҳал қилув қарорига нисбатан шикоят қилиш муддати бирмунча қисқа эканини кўрамыз. Бу тартиб сиртдан иш кўришнинг ўзига хос хусусиятларига киради. Бироқ, қонун бу билан кифояланмай, тарафларга шикоят қилиш ҳуқуқини апелляция тартибида ҳам амалга ошириш ҳуқуқини беради. Бундай ҳолларда манфаатдор шахс ФПКнинг 37-бобида берилган қоида асосида иш тутмоғи лозим.

Сиртдан кўрилган иш юзасидан суднинг чиқарган ҳал қилув қароридан норози тараф уни қайта кўриш учун қонунда кўрсатилган тартибда ариза билан тегишли судга мурожаат этганда ФПКнинг 230-моддасида кўрсатилган қоидаларга амал қилишлари лозим.

Бу моддада сиртдан чиқарилган ҳал қилув қарорини қайта кўриш ҳақидаги аризада қуйидагилар бўлиши керак:

- 1) сиртдан ҳал қилув қарори чиқарган суднинг номи;
- 2) ариза бераётган тарафнинг номи;
- 3) суд мажлисига узрли сабабларга кўра келмаганликдан далолат берувчи ҳолатлар рўйхати ва уларни тасдиқловчи далиллар, шунингдек, сиртдан чиқарилган ҳал қилув қарорининг мазмунига таъсир кўрсатиши мумкин бўлган далиллар рўйхати;
- 4) ариза берувчи тарафнинг илтимоси;
- 5) аризага илова қилинган материалларнинг рўйхати.

Сиртдан чиқарилган ҳал қилув қарорини қайта кўриш ҳақидаги ариза тараф ёки унинг вакили томонидан имзоланади.

Сиртдан чиқарилган ҳал қилув қарори, қайта кўриш ҳақидаги ариза ишда иштирок этувчи шахсларнинг сонига мутаносиб миқдорда нусхалари билан судга тақдим этилади. Ариза берганлик учун давлат божи тўланмайди.

Аризанинг 1-бандида суднинг номи кўсатилишидан мақсад суднинг ишни кўришга ваколатлими ёки йўқми эканлигини, 2-бандида тарафлар ҳақидаги маълумотларнинг талаб қилиниши эса, ариза берган тараф бундай ҳуқуқдан фойдаланишга ҳақлими ёки йўқми эканлигини аниқлаш учун киритилади.

Булардан ташқари ФПКнинг 230-моддаси 3-бандида, агар суд мажлисига узрли сабабларга кўра келмаганликларини асослаб бериш учун тегишли далиллар келтириш тўғрисидаги қоидалар

ишни шу судда қайта кўриш учун асос бўлиши сиртдан иш кўришнинг ўзига хос хусусиятларидан ҳисобланади.

Яна бир хусусияти - ариза берганлик учун давлат божи тўламаслигидир.

Қонунда белгиланган талабларга риоя қилмаслик аризани кўрмасдан қолдириш учун асос бўлиши мумкин.

Суд сиртдан чиқарилган ҳал қилув қарорини қайта кўриш тўғрисидаги аризани қабул қилгандан кейин қатор процессуал ҳаракатларни амалга оширади. Жумладан: аризани кўриш вақти ва жойи ҳақида тарафларни хабардор қилади; уларга берилган иловадаги тегишли материалларнинг нусхаларини юбориш масалаларини ҳал этади.

Юқорида таъкидланганидек, сиртдан ҳал қилув қарорини қайта кўриш ҳақидаги ариза шу ишни кўрган туманлараро, туман (шаҳар) суди томонидан ҳал этилади. Аризалар қисқартирилган муддатда, яъни ўн кун ичида суд мажлисида кўрилади.

Бундай турдаги ишларни умумий муддатларга нисбатан қисқартирилган ҳолда белгиланиши сиртдан чиқарилган ҳал қилув қарорини қайта кўришни яна бир ўзига хос хусусиятлари ҳисобланади.

Суд ишни қайта кўриш учун суд мажлиси (унинг вақти ва жойи) ҳақида тарафларни хабардор қилиш, лекин уларнинг келмаслиги аризани кўриш учун тўсқинлик қилмаслиги ФПКнинг 232-моддасида белгиланган.

Сиртдан чиқарилган ҳал қилув қарорини қайта кўриш якуни бўйича суд ажрим чиқаради. Суд ўзига берилан ваколат доирасида сиртдан чиқарилган ҳал қилув қарорини қайта кўришда:

- 1) аризани қаноатлантирмай қолдиришга;
- 2) сиртдан чиқарилган ҳал қилув қарорини бекор қилиш ва аввалги таркибдаги ёки бошқа таркибдаги суд томонидан ишни мазмунан кўришни тиклашга ҳақли (ФПКнинг 233-моддаси).

Манфаатдор тараф суднинг аризани қаноатлантирмаслик ҳақида чиқарилган ажрим устидан хусусий шикоят бериш ҳуқуқига эга.

Сиртдан чиқарилган ҳал қилув қарорини бекор қилиш учун асослар бўлиб, суд мажлисига узрли сабабларга кўра келмаганлик сабабларидан далолат берувчи ҳолатлар ва уларни тасдиқловчи далилларнинг етарли бўлмаслиги ҳисобланади.

Борди-ю сиртдан чиқарилган ҳал қилув қарорини бекор қилиш тўғрисидаги аризани кўриш вақтида суд тарафларнинг суд

мажлисига келмаганлигига узрли сабаблар борлигини ва бу ҳақда судни ўз вақтида хабардор қилиш имконияти бўлмаганлигини ҳамда қарорнинг мазмунига таъсир кўрсатиши мумкин бўлган далилларни тақдим қилаётганини аниқласа, сиртдан чиқарилган ҳал қилув қарори бекор қилиниб, ишни қайта кўриш лозим.

Демак, суд учун сиртдан чиқарилган ҳал қилув қарорини бекор қилиш сабаблари беморлик, меҳнат ва бошқа таътиллarda бўлиш, хорижий давлатларга ёки бошқа ишлар билан хизмат сафарига кетиш, табиий офат туфайли келаолмаслик ва ҳоказолар кириши мумкин.

Юқорида қайд этилганидек, жавобгар ўзини ҳимоя қилиш ва даъво талабларини бекор қилиш учун жиддий далиллар мавжудлигини аризада кўрсатиши лозим. Бундай ҳолатларга, масалан, даъво предметининг нотўғри белгиланиши, талаб тегишсиз тарафга қаратилганлиги, учинчи шахсларга нисбатан регресс талабларни ҳал этилмаслиги бўлиши мумкин¹.

Жавобгар томонидан сиртдан чиқарилган ҳал қилув қарорини бекор қилиш учун судга тақдим қилинадиган ҳужжатлари чиқарилган ҳал қилув қарорининг мазмунини ўзгартиришга таъсир кўрсатадиган бўлиши талаб этилади.

Агар суд жавобгарнинг келтирган далилларини суд мажлисига келмаганлиги учун узрли сабаб деб топган ҳолларда сиртдан чиқарилган ҳал қилув қарори бекор қилиниб, ишни мазмунан кўриш ҳақида ажрим чиқаради. Ажримда ишни мазмунан кўришнинг тикланиши ва унинг ФПКда назарда тутилган умумий қоидалар асосида кўриб ҳал этилиши кўрсатилиши лозим.

Суд мажлиси ҳақида қонунда кўрсатилган тартибда хабардор қилинган жавобгар суд мажлисига келмаган тақдирда ва унинг иштирокисиз чиқарилган ҳал қилув қарори сиртдан чиқарилган ҳисобланмайди. Жавобгар бу ҳал қилув қарорини сиртдан чиқарилган ҳал қилув қарори сифатида қайта қурилишини сўраб, ариза беришга ҳақли эмаслиги ФПКнинг 235-моддасида кўрсатилган. Бундай ҳолларда шикоят (протест) ишни кўрган судга эмас, балки умумий тартибда юқори судга апелляция тартибидаги қоидаги асосланган ҳолда берилади.

Сиртдан чиқарилган ҳал қилув қарорининг қонуний кучга кириши ФПКнинг 236-моддасида берилган. Унга кўра, ҳал қилув

¹ Қаранг: Комментарий к Гражданско-процессуальному кодексу России. Под ред. М.К.Треушников. Издательство "Спарк" Москва, 1996, 297-бет.

қарори юзасидан, қарорни сиртдан чиқарган судга ўн беш кун ичида шикоят (протест) берилмаса, ҳамда ФПКнинг 217-моддасида назарда тутилган қоидаларга мувофиқ қонуний кучга киради¹.

Сиртдан чиқарилган ҳал қилув қарорининг қонуний кучга киришида бериладиган шикоят (протест) учун муддатнинг қисқартирилиши бундай иш кўришнинг ўзига хос хусусиятларидан ҳисобланади.

Агар сиртдан чиқарилган ҳал қилув қарорига апелляция шикояти (протести) бериладиган бўлса, бундай ҳолларда ҳал қилув қарори юқори судда ўзгартирилмай қолдирилган ҳоллардан кейин қонуний кучга киради.

Й И Г И Р М А Н Ч И Б О Б

НИКОҲНИ БЕКОР ҚИЛИШ ВА НИКОҲНИ ҲАҚИҚИЙ ЭМАС ДЕБ ТОПИШ ТЎҒРИСИДАГИ ИШЛАРНИ КЎРИШНИНГ ПРОЦЕССУАЛ ХУСУСИЯТЛАРИ

1-§. НИКОҲДАН АЖРАТИШ ТЎҒРИСИДАГИ ИШЛАРНИ СУДДА ВА СУДСИЗ КЎРИШ АСОСЛАРИ

Кўп йиллик тарихга эга бўлган ўзбек халқи қадимдан ота-боболар удумларига содиқ ҳолда ахлоқ тамойилларига асосланган оилани мустаҳкамлаш, она ва болалар манфаатларини ҳар томонлама муҳофаза қилиш ва ҳар қайси бола учун бахтли болаликни таъминлаш, кишиларда оила олдида масъул бўлиш ҳиссини тарбиялаш - никоҳ ва оила тўғрисидаги қонунчиликнинг муҳим вазифаларидан ҳисобланган.

Судларнинг фаолияти Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида белгиланган қоидалар асосида оилани ҳар томонлама ҳимоялашга, болаларни Ватанга ва оилага садоқат руҳида тарбиялашга, фуқароларнинг шахсий ва мулкӣ ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, никоҳ ва оила муносабатлари борасидаги қонунларни мустаҳкамлашга, фуқароларни оила ва жамият олдидаги масъулият ҳиссини уйғотишни тарбиялаш уқтирилган. Никоҳдан ажралиш тартиби “Ўзбекистон Республикаси судлари томонидан никоҳдан

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий судининг 1998 йил, 17 апрелдаги Пленуми қарори.

ажратиш ҳақидаги ишларни кўришда қонунларни қўллаш амалиёти тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми қарорида¹ акс этган.

Ўзбекистон Республикаси Оила кодексининг 37-моддасида белгиланганидек, никоҳ эр-хотиндан бири ёки ҳар иккаласининг аризасига мувофиқ никоҳдан ажратиш йўли билан, шунингдек, суд томонидан муомалага лаёқатсиз деб топилган эр ёки хотиннинг васийси берилган аризага мувофиқ тугатилиши мумкин.

Бундай туркумдаги ишларни кўришда судлар оиланинг дахл-сизлигига, миллий хусусиятларга эътибор беришлари лозим.

Амалдаги никоҳдан ажралиш тўғрисидаги қонунларни шарият ҳуқуқий меъёрларига тўғри келишини қуйидагилардан англаш мумкин. Масалан, шариятга кўра оила никоҳдан ўтиш билан тузилиши ва, агар эр-хотинлардан бирининг қандайдир сабабларга асосан ҳаётлигида ажралишга тўғри келса, талоқ қилиш билан бузилиши кўрсатилган².

Суд эр-хотиннинг келгусида биргаликда оилавий турмуш қуриш ва оилани сақлаб қолиш имконияти йўқ деб топгандагина никоҳдан ажратилиши мумкин.

Вояга етмаган фарзандлари бўлмаган эр ва хотиннинг ажралишга ўзаро розиликлари бўлган тақдирда, агар улар ўртасида мулк ва бир-бирларининг таъминоти учун алимент ундирилиши тўғрисида даъво бўлмаса, никоҳ фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш органида бекор қилиниши мумкин.

Белгиланган тартибда бедарак йўқолган деб топилган шахслар, руҳий касаллиги ёки ақли заиф бўлганлиги туфайли муомалага лаёқатсиз деб топилган шахслар, шунингдек, камида уч йил муддатга озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинган шахслар билан бўлган никоҳ ҳам фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш органларида, низо бўлган тақдирда эса, никоҳдан ажралиш тартибида кўриб ҳал қилинади.

Демак, никоҳдан ажралиш тўғрисидаги ишлар икки гуруҳга: биринчидан, низосиз бўлганлиги туфайли фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш органларида кўриладиган ажралиш тўғрисидаги ишлар ва, иккинчидан, ажралувчилар ўртасида низо

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикасининг Оила кодекси. Т., “Адолат”, 1998, (кейинги бетларда қисқартирилиб “Оила кодекси” деб аталади); Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Ахборотномаси. 3-сон, 1998, 16-бет.

² Қаранг: “Куръони Карим”. “Бақара” сураси. 229-оят. Т., “Чўлпон”, 1992.

бўлгани туфайли умумий даъво иши тартибида судда кўриладиган ажралиш тўғрисидаги ишларга бўлинади.

Ажралиш тўғрисидаги ишларнинг икки гуруҳга бўлинишига асос - эр ва хотиннинг ажралишга бўлган ҳуқуқларини низоли ёки низолисиз (маъмурий тартибда) бўлишлигидир. Эр ва хотин ажралишга бўлган ҳуқуқлари фуқаролик ҳолати далолатномаларини ёзиш органларида икки ҳолда, биринчидан, ажралиш учун эр ва хотин ўзаро рози бўлганларида ва, иккинчидан, ажралувчи эр ва хотиннинг вояга етмаган фарзандлари бўлмаганида - амалга оширилади.

Ажралишга бўлган ҳуқуқнинг низолисизлиги туфайли фуқаролик ҳолати далолатномаларини ёзиш органларида ажралиш ҳуқуқини берадиган бошқа юридик фактлар ҳам бор. Бундай ишларнинг айримларини алоҳида тартибда кўриладиган ишлар туркумига киритса ҳам асосли бўлади. Булар: биринчидан, эр ёки хотиннинг белгиланган тартибда, дараксиз йўқолган деб танилиши факти; иккинчидан, эр ёки хотиннинг руҳий касаллиги ёки ақли заифлиги сабабли қонун билан белгиланган тартибда муомалага лаёқатсиз деб танилиши факти; учинчидан, эр ёки хотиннинг жиноят қилганлиги учун камида уч йил муддатга озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилиниши фактидир.

Аmmo юқорида кўрсатилган фактлар ўз-ўзича ажралишга бўлган ҳуқуқнинг низолисиз бўлишлиги ва, бинобарин, фуқаролик ҳолати далолатномаларини ёзиш органларига ажралиш тўғрисида муурожаат қилиш мумкинлигини билдирадиган асослар бўлиб ҳисобланмайди. Қонун фуқаролик далолатномаларини қайд этиш органида бекор қилиниши учун яна қўшимча шартларни ҳам белгилайди. Никоҳни қайд этиш органида ажралишни расмийлаштириш учун қамоқда бўлган эр ёки хотиннинг аризаси ёки муомалага лаёқатсиз деб топилган тарафнинг васийси томонидан берилган болалар тўғрисидаги, эр ва хотиннинг умумий мулкини бўлиш тўғрисидаги аризаси бўлмаслиги ёхуд меҳнатга лаёқатсиз эр ва хотиннинг муҳтож бўлганлиги сабабли таъминот тўланиши тўғрисида низо бўлмаслиги талаб қилинади.

Эр ва хотиннинг никоҳни қайд этиш органларига биргаликда ёзма ариза беришлари ва бу аризада никоҳни бекор қилиш тўғрисида ҳар икки тарафнинг илтимоси баён этилиши керак. Фуқаролик ҳолати далолатномаларини ёзиш органларига тааллуқли бўлган никоҳдан ажратиш тўғрисидаги ишларнинг бу идораларда кўриб ҳал этилишининг иложи бўлмаганлиги хусусида далиллар (бу

органга ажралувчилардан бирининг келмаслиги ёки ариза беришдан бош тортганлиги ва ҳоказолар тўғрисида шу идоралардан тегишли маълумотлар) бўлса, суд бундай ишларни даъво қўзғатиш тартибида қўришга ҳақли. Ўзбекистон Республикасининг 1969 йилги Никоҳ ва оила кодексига никоҳдан ажралиш ишларини фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш органларига ариза қабул қилганидан кейин уч ой ўтгач, ажралиш қайд этилган. Бунда уч ойлик муддат эр ва хотиннинг ўзаро ярашиб кетишлари эҳтимолини назарда тутиб белгиланган. Агар кўрсатилган уч ойлик муддат давомида эр ва хотиндан бири ажралишни истамаслигини билдирса, ажралиш тўғрисидаги иш низоли бўлганлиги туфайли судда қўрилар эди. Амалдаги Оила кодексига бундай ҳуқуқий меъёр киритилмаган. Бундай қонуннинг киритилмаганлиги мазкур туркумдаги ишларни қўришда шошма-шошарликка йўл қўйилишига асос бўлиши мумкинлиги назарда тутилган.

Агар эр ва хотиннинг ажралиш тўғрисидаги ниятлари қатъий бўлса, уч ой ўтгандан сўнг фуқаролик ҳолати далолатномаларини ёзиш органи никоҳни бекор қилинганлигини қайд этишга ва ажралиш тўғрисида эр ва хотинга гувоҳнома бериш лозим бўлган.

Эр ва хотиннинг вояга етмаган фарзандлари бўлмаган ҳолда ўзаро ажралишликка рози бўлганларида фуқаролик ҳолати далолатномаларини ёзиш органи ажралишни қайд этишда қонунда белгиланган миқдорда давлат божи ундиради.

Бедарак йўқолган ёки руҳий касаллик ёхуд ақли заифлик туфайли қонун билан белгиланган тартибда муомалага лаёқатсиз деб топилган шахслар билан ёнгики жиноят қилганлиги учун камида уч йил муддатга озодликдан маҳрум қилинган шахслар билан бўлган никоҳни бекор қилишни қайд этишда бож белгиланган энг кам иш ҳақининг икки фоизи миқдорида олинади¹.

Оила кодексининг 39-моддасида белгиланганидек, хотиннинг ҳомиладорлик вақтида ва бола туғилганидан кейин бир йил мобайнида эр хотиннинг розилигисиз никоҳдан ажралиш тўғрисида иш қўзғатишга ҳақли эмас.

Бундай никоҳдан ажралиш тўғрисидаги ишни қўзғатиш учун хотиннинг розилиги бўлмаса, суд эрдан даъво аризасини қабул қилишни рад этади, агар қабул қилинган бўлса, иш юритишни тугатади. Булардан ташқари, агар хотиннинг ҳомиладорлиги ва никоҳдан ажралишга розилиги йўқлиги ишни апелляция, кассация

¹ Қаранг: Қонун номи билан. Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Ахборотномаси. 1995, 1-2-сонлари, 35-36-бетлар.

ва назорат босқичида кўриш вақтида маълум бўлса, иш рад этиш асосларини кенгайтиради.

Ҳудудий судловлик тўғрисидаги умумий қоидаларга биноан никоҳни бекор қилиш тўғрисидаги низоли ишлар жавобгарнинг турар жойидаги судга тегишли бўлади.

ФПКнинг 241-моддасида даъвогарнинг танлаши бўйича судловга тааллуқлилиқ тўғрисидаги қоидалар берилган. Бу моддада даъвогарга унинг тарбиясида вояга етмаган болалари борлиги, шунингдек ногиронлиги ёки оғир касаллиги туфайли у жавобгар яшаб турган жойдаги туман (шаҳар)га боришга қийналса, никоҳни бекор қилиш тўғрисидаги даъволар даъвогарнинг яшайдиган жойида тақдим этилиши мумкинлиги тўғрисидаги қоида она ва болаларнинг манфаати кўзланиб, уларга берилган имтиёзлар ҳисобланади. Судловликнинг бу кўриниши бундай туркумдаги ишларни ўзига хос процессуал хусусиятга эга эканлигини ҳам англатади.

ФПКнинг 243-моддасига кўра ажралиш тўғрисидаги иш эр ва хотиннинг ўзаро келишуви бўйича ҳар қайсиларнинг турар жойидаги судда кўрилиши мумкин.

Никоҳдан ажралиш тўғрисида бериладиган аризанинг ҳам хусусиятига эътибор бериш лозим.

Ўзбекистон Республикаси судлари томонидан никоҳдан ажратиш ҳақидаги ишларни кўришда қонунларни қўллаш амалиёти тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси Олий судининг 1998 йил 11 сентябрь Пленуми қарорида судловлик тушунчасига янада аниқлик киритилиб, унга кўра агар Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлигига кирган давлатларга кетган ва манзилгоҳи маълум бўлган шахслар билан никоҳдан ажратиш ҳақидаги даъво, даъвогарнинг хоҳишига қараб (жавобгарнинг охириги яшаш жойи ёки унинг янги яшаш жойида), Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги таркибига кирмайдиган бошқа давлатларга кетган шахслар билан никоҳдан ажратиш ҳақидаги даъволар эса даъвогарнинг яшаш жойидаги судда қўзғатилиши мумкинлиги кўрсатилган¹.

Никоҳдан ажратиш тўғрисидаги ариза процессуал ҳужжат бўлиб, у билан никоҳни бекор қилиш тўғрисидаги процесс (иш) қўзғатилади. Аризада ажралиш хусусидаги талаб, яъни никоҳни бекор қилиш тўғрисидаги ҳуқуқнинг тан олинishi ва ҳимоя қилиниши ҳақидаги талаб баён этилади. Шу тартибда ажралиш

¹ Қаранг: Қонун номи билан. Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Ахборотномаси. 1998, 3-сон, 19-бет.

тўғрисидаги ариза ўзининг мазмуни бўйича даъво иши бўлиб кўрилади, бинобарин, ҳар қандай даъво аризага нисбатан татбиқ этиладиган ФПКнинг 148-149-моддаларининг талаблари унга тўла равишда татбиқ этилади.

Никоҳдан ажратиш тўғрисидаги ариза фақат эр-хотиннинг ҳар иккиси томонидан ёнки уларнинг бири томонидангина берилиши мумкин. Бу ҳолат никоҳ муносабатларининг биринчи навбатда шахсий муносабат бўлишлигидан ва ажралишга нисбатан ҳуқуқнинг шахсий эканлигидан келиб чиқади.

Ажралиш тўғрисидаги ариза судья томонидан қабул қилинган пайтдан эътиборан, ажрашувчи эр ва хотин фуқаролик процессуал тарафлар ҳисобланиб, қонунда белгиланган барча процессуал ҳуқуқларни оладилар.

Никоҳдан ажратиш тўғрисидаги ариза ёзма шаклда баён этилиши лозим. Аризанинг мазмунида эр ёки хотиннинг ажралишни хоҳлашларигина кўрсатилмай, балки ажралиш сабаблари, шунингдек ажралувчиларнинг фамилиялари, исмлари, ота исмлари, туғилган йиллари ва турар жойлари ҳам кўрсатилиши лозим. Аризада буларнинг кўрсатилиши ишнинг тааллуқлилиқ бўлишлигини тўғри белгилаш ва тарафларни судга чақириш учун зарур.

Ажралиш сабабининг аризада кўрсатилиши иккинчи тарафнинг суд мажлисига қадар бу сабаблар (важлар) билан танишиш имкониятига эга бўлишлиги учун ва ажралишликка рози бўлмаганида ёки ажралиш сабаблари билан келишмаганида уларни рад этадиган далилларни судга келтириш имкониятига эга бўлади.

Бундай талабларга риоя қилингандагина суд ўзига қонунда белгиланган вазифаларни, чунончи ажралиш сабабларини аввалдан аниқлаш, суд мажлисига чақирилиши лозим бўлган гувоҳларни белгилаш, шунингдек, тарафларни яраштириш учун чоралар кўриш вазифасини бажариши мумкин.

Ажралувчиларнинг фарзандлари бўлганида аризада уларнинг номлари, ёшлари, шунингдек, эр-хотиндан қайси бири болаларни ўз қарамоғи ва тарбиясига олишлиги кўрсатилади. Бундан ташқари, унда болаларни келгусида боқиш ва тарбиялаш тартиби тўғрисидаги масала юзасидан таклифлар берилади.

Агар оилавий мулкни бўлиш тўғрисида талаб қўйилса, эр ва хотиннинг мулкий ҳаволи ҳақидаги маълумотлар ва мулкни бўлиш тўғрисидаги таклифлар кўрсатилади.

Агар ариза берувчи ўзининг никоҳга қадар бўлган фамилиясини сақлашни хоҳласа, аризада бу тўғридаги илтимосини баён этиши мумкин.

Ариза ажралиш тўғрисида мурожаат қилган эр ёки хотин томонидан имзоланиши керак. Аризага болалар ва эр-хотиннинг ажралиши тўғрисидаги масалаларни ҳал қилиш учун зарур бўлган ҳужжатлар: фуқаролик ҳолати далолатномаларини ёзиш органларидан олинган гувоҳномалар, болаларнинг туғилиши тўғрисидаги ҳужжатлар, болаларнинг ким билан яшашлари ва ҳақиқатда кимнинг қарамоғида бўлишлари ҳақида ўзини ўзи бошқариш идорасининг берган маълумотномаси, ота-оналар оладиган иш ҳақи тўғрисидаги ҳужжатлар ва бошқа маълумотлар илова қилинади. Оилавий мулкни бўлиш талаб қилинганда - мулкнинг қиймати даъвогарнинг аризасида кўрсатилади.

Ажралиш тўғрисидаги ариза туман (шаҳар) судига берилишида энг кам иш ҳақининг 50 фоизи миқдорида давлат божи олинади¹.

Ишни судга кўришга тайёрлаш. Ажралиш тўғрисидаги ишни судда кўриш учун тайёрлаш ҳам ҳамма фуқаролик ишлари каби фуқаролик процессининг мажбурий босқичи ҳисобланади. Никоҳдан ажралиш тўғрисидаги ишларни судда кўришга тайёрлаш алоҳида муҳим аҳамиятга эга. Бинобарин, судлар томонидан бундай ишнинг тайёрланиши юзасидан қонунда белгиланган ҳамма талаблар қатъиян бажарилиши лозим.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди ишларини судда кўришга пухта тайёрлаш зарурлигига эътибор бериш лозимлиги ҳақида юқорида қайд этилган 1998 йил 11 сентябрдаги Пленум қарорининг 13-бандида таъкидланган. Унда:

ишни судда кўришга пухта тайёрлаш зарурлигига судларнинг эътибори қаратилиши;

судья томонидан ФПКнинг 161-моддасига мувофиқ олиб борилган барча тайёргарлик ҳаракатлари ажримда ўз аксини топиши шартлиги;

судья никоҳдан ажратиш ҳақидаги аризани қабул қилиб, одатда жавобгарни чақириши, унинг ушбу аризага муносабатини аниқлаши, эр-хотинни яраштириш чораларини кўриши, қолаверса, судья тарафларнинг ҳар бири билан алоҳида, шунингдек, уларнинг ҳар иккаласи билан биргаликда оилани сақлаб қолиш масаласида суҳбат ўтказиши лозимлиги;

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Давлат божи ставкалари ҳақида”ги 1994 йил 3 ноябрь қарори. Қонун номи билан. 1995 йил 1-2-сонлари, 35-бет.

ишни судда кўришга тайёрлаш жараёнида судья эр-хотин ўртасида суд томонидан ҳал этиладиган бошқа низоли масалалар бор-йўқлигини аниқлаши, қандай талаблар никоҳдан ажралиш ҳақидаги даъво билан биргаликда кўрилиши мумкинлигини тушунтириши, тарафлар ўртасида муқаддам никоҳдан ажралиш ҳақидаги иш бўлган-бўлмаганлигини аниқлаш, агар бундай иш бўлса, уни тарафларнинг ҳақиқий муносабатларини аниқлаш мақсадида, суд мажлисига кўздан кечириш учун чақириши кўрсатилган¹.

Никоҳдан ажратиш ҳақидаги ишни кўришда суд эр-хотинни яраштириш ва оилавий вазиятни соғломлаштириш чораларини кўришга мажбур.

Эр-хотинни яраштириш чораларини кўришда суд тарафларнинг ёки улардан бирининг илтимосига ёхуд ўз ташаббусига кўра ишнинг кўрилишини бошқа вақтга қолдиришига ва эр-хотинга ярашишлари учун Оила кодексида кўрсатилган доирада, лекин уч ойдан кам бўлмаган муҳлат белгилашга ҳақли эканлиги таъкидланган.

Пленум қарорида булардан ташқари судья яраштириш учун берилган муддатда эр-хотинни яраштириш мақсадида, зарур ҳолларда ажрим нусхаларини улар яшайдиган жойдаги хотин-қизлар қўмиталарига ва ўзини ўзи бошқариш органларига муҳокама қилиш ва яраштириш учун юбориши мумкинлиги ҳам белгиланган.

Никоҳдан ажралиш тўғрисидаги ишни судда кўришга тайёрлашнинг ўзига хос хусусиятлари бошқа фуқаролик ишларини судда кўришга тайёрлашдан фарқ қилади. Бундай ишларда эр ва хотиннинг никоҳдан ажралишга қаратилган, ўйламасдан шошма-шошарлик билан қилинган ҳаракатларнинг олдини олиш чораларини белгилаш ҳам кўзланади.

Судья ажралиш учун мурожаат қилган эр ва хотинни ишнинг судда кўрилишига қадар яраштириш учун чоралар кўриши бу ишларнинг муҳим хусусиятларидандир.

Мусулмон ҳуқуқида оила ҳуқуқий масалаларининг нақадар муҳимлигига эътибор берган ҳолда оиладаги низолар никоҳдан ажралиш даражасига келиб қолган тақдирда ҳам эр-хотинни яраштиришга қаратилган чораларни қўллаш лозимлиги уқтири-

¹ Қаранг: Қонун номи билан. Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Ахборотномаси. Т., 1998 йил, 3-сон, 16-40-бетлар.

лади. Бунга кўра Куръони Каримда: ”Агар эр-хотиннинг оралари бузилиб кетишидан кўрқсангизлар, эр томонидан бир ҳакам, хотин томонидан бир ҳакам чақирингиз. Агар улар ислоҳ қилишни истасалар, Аллоҳ эр-хотин орасига иттифоқликни солур...¹” дейилади. Бу қоида Оила кодексига (40-моддада) шу фикрнинг мазмуни ўз ифодасини (тайёрлов босқичида ишни кўриш) топган.

Никоҳдан ажралиш тўғрисидаги ишларни судда кўришга тайёрлаш ФПКнинг 158-160-моддаларига мувофиқ ўтказилади.

Агар эр ва хотин бир шаҳарда, бир аҳоли яшайдиган худудда турсалар, судья қуйидагича процессуал ҳаракатларни амалга оширади:

1) талаб аризасини берган тарафдан ажралишнинг сабабларини, умуман ажралиш тўғрисида берилган аризининг мазмуни бўйича сўроқ қилади, ажралиш важларини асослаш учун ва ажралиш хусусида қўйган талабларнинг қандай асосланганлиги тўғрисида қандай далиллар борлигини аниқлайди ва даъвогарга унинг процессуал ҳуқуқ ва бурчларини тушунтиради;

2) агар ажралувчиларнинг вояга етмаган болалари бўлса, ажралиш ҳақида ариза берган эр ёки хотиннинг болаларни ўзида қолдириши ёки ўзига топширилиши тўғрисидаги талаби бўлиш-бўлмаслиги ёки бу масала юзасидан улар ўртасида ўзаро келишув бўлганлигини ва бундай келишувнинг нимадан иборат эканлигини белгилайди;

3) даъвогардан алиментлар ундириш тўғрисидаги талаблари нималардан иборат эканлиги, ўртада орттирилган мулкни тақсимлаш ҳақида қандай талаблари бўлишлиги тўғрисида жавоб олади;

4) даъвогардан унинг аризасида кўрсатилган талаблари юзасидан жавобгарнинг қандай эътирозлари бўлишлигини ва судга даъвогар томонидан чақирилиши лозим бўлган гувоҳларни аниқлайди;

5) даъвогардан аризада тегишли ҳужжатлар, болаларнинг туғилиши тўғрисидаги гувоҳномалар, болаларнинг эр ва хотиннинг қайси бири қарамоғида бўлишлиги тўғрисида фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш идораларидан маълумотнома, эр ва хотиннинг ҳар қайсилари оладиган иш ҳақи миқдори тўғрисидаги маълумотнома, эр ва хотиннинг турмуш давомида орттирган мулкларининг рўйхати, ҳар қайси буюмнинг ва ҳамма мулкнинг умумий қиймати кўрсатилиб, топширишини талаб қилади.

¹ Қаранг: Куръони Карим. “Нисо” сураси. 35-оят. Т., “Чўлпон”, 1992 йил, 59-бет.

Мулкнинг қиймати (баҳоси) тўғрисида эр ва хотин ўртасида келишмовчилик бўлса, судья буюмларни текшириш экспертизасини тайинлайди;

6) судья жавобгар тарафни ажралиш тўғрисида берилган ариза билан таништириш ва арз қилинган даъвога муносабатини аниқлаш мақсадида сўроқ қилиш учун уларни чақиради. Жавобгарнинг ажралиш важлари юзасидан эътирозлари бўлиш-бўлмаслигини, болаларнинг тақдири тўғрисидаги масалалар бўйича қандай эътирозлари борлигини, алимент талаблари, мулкни тақсимлаш масалалари бўйича мавжуд эътирозлар нималар билан исботланишини сўрайди. Судья жавобгарга унинг қандай процессуал ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлишлигини тушунтиради;

7) судга жавобгар томонидан чақирилиши лозим бўлган гувоҳларни аниқлайди ва жавобгардан унинг эътирозларини тасдиқлайдиган бошқа зарур далилларни талаб қилади;

8) ишда иштирок этувчи шахслар доирасини белгилайди, процессга вазийлик ва ҳомийлик органлари, прокурор, жамоатчилик вакилларини жалб қилиш тўғрисидаги масалаларни ҳал этади.

Судья одатда ишнинг судда кўрилишидан аввал суҳбатлашиш учун эр ва хотиннинг ҳар иккисини бир вақтга чақиради. Никоҳдан ажратиш билан боғлиқ низоли ишларнинг хусусиятлари умумий қоидага кўра эр-хотиннинг бевосита ўзлари иштирокида кўрилишидир. Бироқ, **Олий суднинг қайд этиб ўтилган Пленуми қарорида алоҳида ҳолларда бундай туркумдаги ишларни ҳам вакиллар орқали юритиш мумкинлигини таъкидлайди.** Буларга тарафлардан **бирининг оғир касалиги** узоқ муддат бўлмаслик ва **бошқа ҳолатлар назарда тутилган (қарорнинг 12-банди).**

Агар, эр ва хотин ҳар қайсилари бошқа-бошқа туманларда яшасалар-у, ажралиш тўғрисидаги иш даъвогар тарафнинг турар жойдаги суднинг иш юритишига қабул қилинган бўлса, жавобгарни ажралиш тўғрисида берилган ариза билан таништириш, жавобгарни сўроқ қилиш ва ундан эътирозларини тасдиқлайдиган далилларни талаб қилиш юзасидан ишни судда кўришга тайёрлаш бўйича қилинадиган ҳамма ҳаракатлар жавобгар турган судья томонидан амалга оширилади. Бунинг учун ишни қабул қилган суд бошқа иш кўрадиган судга алоҳида топшириқ беради.

Ишни судда мазмуан кўриш жараёни. Никоҳдан ажралиш тўғрисидаги ишнинг судда кўрилишида тарафларнинг иштирок

этиши шарт бўлиб, бусиз суд оилани мустаҳкамлаш бўйича юклатилган вазифаларни бажара олмайди.

Суд мажлисига чақирилган тарафларнинг келмасликлари қуйидаги оқибатларни туғдиради: **биринчидан**, тарафлардан бири келмаганида ишнинг кўрилиши бошқа вақтга қолдирилади, тарафлар қайтадан чақириладилар; **иккинчидан**, агар унга чақирув қоғозининг топширилганлиги тўғрисида судда маълумотлар бўлсаю, жавобгар иккинчи маротаба чақирилишда ҳам узрсиз сабаблар билан келмаса, иш унинг иштирокисиз кўрилади.

Ажралиш тўғрисида ариза берган эр ёки хотин узрсиз сабаблар билан иккинчи маротаба чақирилишда ҳам суд мажлисида бўлмаса, иш унинг иштирокисиз кўрилиши мумкинлиги тўғрисида ундан ариза тушмаган бўлса, суд кўрмасдан қолдиради (ФПКнинг 97-моддаси 5-банди).

Ажралиш тўғрисидаги ишни судья очиқ суд мажлисида кўради. Эр ва хотиннинг илтимосига кўра ҳамда суд ажрими бўйича зарур ҳолларда ажралиш тўғрисидаги иш ёпиқ суд мажлисида кўрилиши мумкин.

Никоҳдан ажралиш тўғрисидаги ишлар суд мажлисида бошқа фуқаролик ишлари бўйича ўтказиладиган суд мажлисидан ўзининг мақсади, олиб борилиш тартиби, усули жиҳатидан ҳам фарқланишига аҳамият бериш лозим. Бундай туркумдаги ишларда суд ишнинг ҳолатларини уни мазмунан ҳал қилиш учунгина эмас, балки эр ва хотинни яраштириш учун чоралар кўриши лозим.

Оила ҳуқуқий муносабатларидан келиб чиқадиган ишлардан никоҳдан ажралишга оид низоларни суд амалиётини умумлаштиришда юқорида берилган Олий суд Пленумининг 1998 йил 11 сентябрдаги қарорида судларнинг эътиборини ишларни кўришда ўзбекона урф-одатлар ва миллий анъаналарни ҳисобга олган ҳолда оилани мустаҳкамлаш мақсадида зарур ҳолларда ажрим нусхаларини эр-хотин яшайдиган жойдаги хотин-қизлар кўмиталари, маҳалла кенгашлари ва ўзини ўзи бошқариш органларига масалани муҳокама қилишга ва уларни яраштиришга қаратилган тадбирларни қўллаш билан бундай ишларнинг келиб чиқишининг олдини олишни мақсад қилиб қўйилганлигини назарда тутмоқ лозим.

Оилани мустаҳкамлаш масаласининг муҳимлигини эътиборга олиб, қонунаримиз судларга зарур ҳолларда ажралиш тўғрисидаги ишнинг кўрилишини бошқа вақтга қолдириш ҳамда эр ва хотинга ярашиш учун муҳлат тайинлаш ҳуқуқини берди. Бу муддат даъво

ишининг ҳолатларига қараб суд томонидан белгиланади, аммо Оила кодексининг 40-моддасида кўрсатилганидек, бу муддат олти ойдан ошмаслиги керак.

Агар суд никоҳдан ажратиш ҳақидаги даъво талабларини рад этса, никоҳдан ажратиш билан боғлиқ бошқа талаблар (масалан, мол-мулкни бўлиш, уй-жойдан кўчириш ва ҳоказолар) ҳам кўрилмайди.

Ажралиш тўғрисидаги иш мазмунан фақат эр ва хотиннинг ярашишига эришмаганликлари ҳолдагина ҳал қилиниши мумкин.

Суд ҳар қайси ҳолатда ҳам эр ва хотин ўртасидаги муносабатларни диққат билан текширишга ва аниқлашга мажбур.

Агар суд ажралиш тўғрисидаги ишнинг қўзғатилиши чуқур ўйланилган ва асослантирилган важлар бўйича бўлган ва никоҳни келгусида сақлаш ахлоқ тамойилларига зид келади деб билса, эр-хотиннинг келгусида бирга яшашлари учун лозим даражадаги шароитлар яратилиши мумкин эмаслигига ҳамда болаларни тарбиялаш учун керакли шароитлар бўлмаслигига ишонса, никоҳдан ажралиш тўғрисида қарор чиқариши лозим.

Никоҳдан ажралиш оиланинг бузилишига ҳам олиб келишлигини эътиборга олиб, мамлакатимиз фуқароларининг оилани мустаҳкамлаш масалаларига жиддий эътибор бермоқлари лозимлигини, бунинг учун оилани мустаҳкамлашга оид қатор имкониятлар яратиб бераётганлиги шу низоларнинг олдини олишга йўналтирилган.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди никоҳдан ажралиш тўғрисидаги ишлар бўйича чиқарган қарорларида эр ва хотин ўртасидаги ўзаро муносабатларни жиддий ва диққат билан ўрганишга, ҳар сафар болаларнинг манфаатларини эътиборга олиб, оилани сақлаш учун мавжуд имкониятлардан фойдаланиш зарурлигига эътиборни жалб қилади. Булардан ташқари суд тарафларга ярашиш учун муҳлат беришда ҳам, шунингдек ишни мазмунан кўришда ҳам, оилани сақлаб қолиш манфаати учун эҳтиёж юзага келган ҳолларда ҳам жамоат вакилларини ишга жалб қилиш масаласини ҳал қилиши мумкин¹.

Никоҳдан ажралиш тўғрисидаги ишларнинг кўрилиши жуда мураккаб ва муҳим процесс бўлиб, суддан кўп нарсаларни, жумладан, ишни кўришга алоҳида эътибор бериш, турмуш

¹ Қаранг: Қонун номи билан. Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Ахборотномаси. 1998, 3-сон, 16-40-бетлар.

тажрибаларига эга бўлиш, қонунларни билиб тадбиқ этишни талаб қилади. Судга ажралиш тўғрисида мурожаат қилувчи эр-хотинлар ўртасидаги мавжуд муносабатларни аниқлаш ва текшириш учун анча қийин масалаларни ҳал қилишга, уларни яраштириш учун турли чоралар қидиришга тўғри келади.

Ажралиш тўғрисидаги ишни кўришда суд уни ҳар томонлама мулоҳаза қилиши, ажралувчи эр ва хотинда, шунингдек суд мажлиси залида бўлган барча фуқароларда чуқур таъсир қолдирадиган тарзда ўтказиши, эр ва хотиннинг оилани мустақкамлаш зарурлигини англашга мажбур қилиши, уларни чуқур ўйламай никоҳдан ажралишга бўлган ниятларидан қайтишга ишонтириши керак.

Суднинг ҳал қилув қарори ва унинг моҳияти. Никоҳдан ажралиш тўғрисидаги ишлар юзасидан чиқариладиган суднинг ҳал қилув қарори катта ҳуқуқий аҳамиятга эга бўлиб, эр ва хотин учун ниҳоятда жиддий оқибатлар туғдиради, уларнинг келгусида ҳаётлари, турмушларининг қандай бўлишлиги тўғрисида чуқур ўйлашга, мулоҳаза қилишга мажбур қилади. Ўзбекистон Республикаси Олий суди мазкур туркумдаги ишлар юзасидан чиқариладиган ҳал қилув қарорларини чиқаришда уларнинг мазмунига эътибор бериш лозимлиги ҳақида судларга раҳбарий тушунтиришлар берилган ва ҳал қилув қарорининг асослантириш қисмида суд томонидан аниқланган эр-хотин ўртасидаги келишмовчиликларнинг сабаблари, суднинг оилани сақлаш имконияти борлиги ёхуд батамом барбод бўлганлиги ҳақидаги хулосага келиши учун асос бўлган далиллар, суднинг у ёки бу далилларни инобатга олмаслиги учун асос қилиб олган важлари¹, суд қўллаган қонунлар кўрсатилади.

Никоҳдан ажратиш ҳақидаги даъвони қаноатлантириш тўғрисидаги ҳал қилув қарорининг хулоса қисми тарафларнинг барча талаблари, шу жумладан, биргаликда кўриш учун бирлаштирилган талаблари бўйича ҳам суднинг хулосаларини ўз ичига олиши лозим. Ҳал қилув қарорининг бу қисмида никоҳдан ажратилганликни фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш дафтарида

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий суди судлов ҳайъатининг айрим фуқаролик ишлари бўйича чиқарилган ажримлардан бирида суд никоҳни бекор қилиш ва эр-хотиннинг биргаликдаги мулкларини тақсимлашга оид ишнинг ҳақиқий аҳволини ҳар томонлама тўла ва холисона аниқлаш юзасидан қонун кўзда тутган барча талабларни қўлламагани, суд қарорини бекор қилиш учун асос бўлганлиги берилган (Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Ахборотномаси, 1992, 4-сон, 15-бет).

рўйхатдан ўтказиш учун зарур бўлган маълумотлар (никоҳ қайд этилган вақт, далолатнома ёзувининг рақами, никоҳни қайд этган органининг номи, 18 ёшгача бўлган болаларнинг сони) ҳам кўрсатилиши лозим.

Эр-хотиннинг фамилиялари ҳал қилув қарорида никоҳ қайд этилганлик ҳақидаги гувоҳнома асосида ёзилади. Никоҳга кирган вақтда фамилия ўзгарган бўлса, ҳал қилув қарорининг кириш қисмида никоҳгача бўлган фамилия ҳам кўрсатилади. Ҳал қилув қарорида эр-хотиндан қайси биридан ва қайси миқдорда давлат божи ундирилиши ва эр-хотиндан қайси бири уни тўлашдан озод қилинганлиги ҳақида тўлиқ ва аниқ маълумотлар кўрсатилиши шарт.

Никоҳдан ажратилган ҳолда эр-хотиндан ундирилиши лозим бўлган давлат божининг миқдорини белгилашда суд уларнинг ҳар бирининг моддий аҳволини, оиланинг барбод бўлишидаги айби даражасини ва бошқа муайян ҳолатларни, жумладан, вояга етмаган болаларнинг эр-хотиндан қайси бири билан яшаш учун қолаётганлигини ҳисобга олади.

Суднинг никоҳдан ажралиш тўғрисидаги талабни қаноатлантирадиган қарори қонуний кучга кирганидан эътиборан эр ва хотин бир-бирларига нисбатан бўлган ҳуқуқ ва мажбуриятлари тугатилган бўлади. Никоҳдан фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш органларида ажратилганда шу органда никоҳдан ажратилганлик рўйхатга олинган кундан бошлаб никоҳ тугатилган ҳисобланади (Оила кодексининг 47-моддаси).

Суднинг ажралиш ҳақидаги ҳал қилув қарорида ундирилиши лозим бўлган давлат божининг эр ва хотиннинг қайси биридан ва қанча миқдорда олинishi кераклиги, шунингдек, ҳал қилув қарори устидан шикоят бериш тартиби кўрсатилади ва қарор суд (судья) томонидан имзоланади.

Суднинг никоҳдан ажратиш тўғрисидаги қарори фақат ажралишга бўлган ҳуқуқнинг тан олинганлигини билдиради. Никоҳдан ажралиш тўғрисида ҳал қилув қарори чиқарилгандан кейин ҳам эр ва хотинларга ўзларининг ҳаракатлари оқибатлари тўғрисида яна бир бор қарор қонуний кучга киргунга қадар ўйлаш, мулоҳаза қилиш учун фурсат берилади.

Никоҳдан ажратиш тўғрисидаги ишлар юзасидан чиқарилган суднинг ҳал қилув қарори ФПКнинг 310-323-моддаларига мувофиқ умумий асосларда шикоят қилиниши мумкин.

Бу туркумдаги ишларни апелляция, кассация ва назорат тартибида кўрадиган судлар қўйи судлар томонидан кўрилган ишлар бўйича йўл қўйилган моддий ва процессуал ҳуқуқ нормаларини жиддий бузилганлигини аниқлаш зарур бўлади.

1944 йил 8 июлда чиқарилган Фармон, чуқур ўйламасдан ажралиш натижасида оиланинг бузилишидан сақлаш мақсадларида никоҳдан ажралиш тўғрисидаги ишлар юзасидан бошқа фуқаролик ишлари бўйича олинадиган давлат божини миқдорга нисбатан ошиқроқ суммада бож олинишини белгилаган эди. Амалдаги қонунларда эса, суд никоҳдан ажралиш тўғрисидаги аризанинг берилишида тўланиши лозим бўлган энг кам иш ҳақининг 50 фоизи миқдоридан ташқари суд никоҳдан ажратиш ҳақида ҳал қилув қарорини чиқариш пайтида никоҳдан ажратиш тўғрисидаги ҳал қилув қароридан нусха берилаётганда эр-хотиннинг ҳар иккаласи ёки улардан бири тўлайдиган давлат божи миқдорини белгилаши лозим. Агар суд бу божни эр-хотиннинг ҳар иккаласидан ундиришни лозим деб топса, уларнинг ҳар бири тўлайдиган бож миқдорини белгилайди (Оила кодексининг 45-моддасига қаранг). Бундай ишлар бўйича ундириладиган давлат божи бошқа фуқаролик ишлари бўйича олинадиган оддий давлат божидан ўзининг мақсади ва тайинланиши жиҳатидан фарқ қилади.

Фуқаролик ишлари бўйича олинадиган давлат божи ишни юритиш бўйича суд харажатларининг бир қисмини қоплаш мақсадида белгиланади. Никоҳдан ажратиш тўғрисидаги ишлар бўйича олинадиган давлат божи эса бошқа асосий мақсадни чуқур ўйламай, ажралишнинг олдини олишни кўзлайди ва ажралувчи эр ва хотинларга иқтисодий, яъни моддий таъсир этиш чораси бўлиб кўрилади.

Бошқа фуқаролик ишларида олинадиган давлат божининг суммаси қонун билан белгиланади ва даъво талабларининг миқдорига ёки даъвосининг баҳосига боғлиқ бўлади ҳамда даъвогар томонидан даъво аризаси берилишида тўланади. Никоҳдан ажралиш тўғрисидаги талаб қаноатлантирилган ҳоллардагина, ундириладиган бож суд томонидан юқорида кўрсатилганидек белгиланади, бу бож фақат даъвогардан ёки жавобгардан ёхуд тарафларнинг ҳар иккаласидан ундирилиши мумкин бўлади (Оила кодексининг 45-моддасига қаранг).

Бож суммаларининг миқдорини белгилашда суд тарафларнинг моддий аҳволини, ишнинг ҳақиқий ҳолатини, ажралувчиларнинг айбчи бўлиш даражаларини эътиборга олади. Суд тарафларнинг

аҳволига қараб, эр-хотиндан бирини ёки ҳар иккисини боғни тўлашдан озод қилиш ҳуқуқига ҳам эгадир (Олий суднинг 1998 йилги 11 сентябрдаги Пленум қарорининг 38-банди).

2-§. НИКОҲНИ ҲАҚИҚИЙ ЭМАС ДЕБ ТОПИШ ТЎҒРИСИДАГИ ИШЛАРНИ КЎРИШ

Никоҳни ҳақиқий эмас деб топиш ҳақидаги ишларни кўришда ҳал қилиш тартиби никоҳдан ажралиш тўғрисидаги даъволар ва уларда кўрилишининг процессуал тартибидан фарқ қилади.

Никоҳни ҳақиқий эмас деб топиш тўғрисидаги даъволар ҳам судга тааллуқлидир. Бундай туркумдаги ишлар низоли бўлганлиги сабабли умумий даъво ишларини кўриш тартибида ҳал қилинади (Оила кодексининг 40-моддаси, ФПКнинг 239-моддаси).

Қонунда белгиланган никоҳ тузиш шартларини бузиб қайд этилган никоҳ (масалан, никоҳ тузиш учун никоҳланувчиларнинг ўзаро розиликлари бўлмаса, бошқа никоҳ мавжуд бўлса, руҳий касаллиги ёки ақли заифлиги сабабли суд томонидан муомалага лаёқатсиз деб топилган ёки никоҳ ёшига етмаган шахс билан никоҳга кирилган бўлса) суд томонидан ҳақиқий эмас деб топилиши мумкин.

Тарафларнинг ёки улардан бирининг оила қуриш мақсадини кўзламай қайд этилган никоҳлар (сохта никоҳ) ҳам ҳақиқий эмас деб топилади.

Никоҳни ҳақиқий эмас деб топиш тўғрисидаги ишларни кўришда суднинг вазифалари ҳам никоҳдан ажралиш тўғрисидаги ишларни кўришдан бошқача. Бундай ишларни кўришда қонун судларга эр ва хотинни яраштириш, оилани сақлаш мажбуриятини юкламайди, чунки давлат ҳам, жамият ҳам қонунни бузиб тузилган никоҳни ҳимоя қилмайди.

Никоҳдан ажралиш тўғрисидаги ишларни кўришнинг процессуал хусусиятлари никоҳни ҳақиқий эмас деб топиш тўғрисидаги ишларга жорий қилинмайди. Никоҳни ҳақиқий эмас деб топиш тўғрисидаги даъволар никоҳдан ажралиш тўғрисидаги даъволардан: даъвонинг асослари, предмети жиҳатидан ҳам, бундай даъволарни қаноатлантирадиган ҳал қилув қарорларининг ҳуқуқий оқибатлари жиҳатидан ҳам фарқ қилади. Никоҳни ҳақиқий эмас деб топиш тўғрисидаги даъвонинг асослари Оила кодексининг 49-56-модаларида кўрсатилган. Бундай даъволарнинг предмети никоҳни ҳақиқий эмас деб топиш тўғрисидаги талаб, яъни иш

бўйича даъвогар ва жаробгар ўртасида ҳуқуқий муносабат (никоҳ)нинг бўлмаганлигини белгилаш тўғрисидаги талаб бўлади.

Никоҳни ҳақиқий эмас деб топиш тўғрисидаги даъвони қаноатлантириб чиқарилган суднинг ҳал қилув қарори мазкур никоҳнинг қайд этилиши факти - ҳуқуқий муносабатнинг (никоҳнинг) вужудга келтирилмаганлигини, эр ва хотин учун ўзаро ҳуқуқ ва мажбуриятлар туғдирмаганлигини тасдиқлайди. Аммо никоҳнинг ҳақиқий эмас деб топилиши шундай никоҳда бўлган даврда туғилган болаларнинг ҳуқуқларига таъсир этмайди (Оила кодексининг 56-моддасининг 3-қисми). Ҳақиқий эмас деб топилган никоҳда бўлган шахслардан туғилган болалар билан тенг ҳуқуққа эга бўладилар.

Ажралиш тўғрисидаги даъвони қаноатлантириш тўғрисида чиқарилган суднинг ҳал қилув қарори ажралиш учун ҳуқуқ бўлишлигини тасдиқлайди. Суднинг бундай қарори кучга кириши пайтидан эътиборан никоҳ тугатилган ҳисобланади.

Никоҳни ҳақиқий эмас деб топиш тўғрисида суд чиқарган ҳал қилув қарори қонуний кучга киргач, ўн кун муддат ичида ундан кўчирма никоҳ тузилганлиги рўйхатга олинадиган жойдаги фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш органига юборилиши лозим (Оила кодексининг 50-моддаси).

Й И Г И Р М А Б И Р И Н Ч И Б О Б

АЛИМЕНТЛАР УНДИРИШ ТЎҒРИСИДАГИ ИШЛАРНИ КЎРИШНИНГ ПРОЦЕССУАЛ ХУСУСИЯТЛАРИ

1-§. АЛИМЕНТЛАРНИ СУД ТАРТИБИДА УНДИРИШ

Юқорида фуқаролик процессида оила ҳуқуқий муносабатларидан келиб чиқадиган ишлар билан алимент муносабатларидан келиб чиқадиган низолар ҳам судларга тааллуқли эканлиги айти ўтилган эди.

Алимент ундириш ҳуқуқий муносабатларидан келиб чиқадиган ишларнинг хусусиятлари шундан иборатки, у ҳамisha шахсий муносабатлардан келиб чиқади, бундай туркумдаги ишларда процессуал ҳуқуқ қабул қилинишига йўл кўчылмайди.

Демак, алиментлар ундириш тўғрисидаги ишлар муайян хусусиятларга эга, уларни эътиборга олмаслик, тарафлар ва бошқа мансабдор шахслар қонуний ҳуқуқларининг жиддий бузили-

шига, ғайриқонуний ва асослангирилмаган қарорлар чиқарилишига олиб келиши мумкин.

Бу хусусиятлар қуйидаги қонунларда ифодаланган.

ФПКнинг 105-моддаси ҳамда “Давлат божи тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси қонуни 3-моддасининг ”в” бандига мувофиқ¹ алиментлар ундириш тўғрисидаги даъволар бўйича жавобгарни турган жойи бўйичагина эмас, балки даъвогарнинг турган жойи бўйича ҳам судга мурожаат қилиниши мумкин. Бу қоидалар бундай туркумдаги ишлар бўйича даъвогарлар учун муҳим процессуал имтиёзлар белгилайди. Уларнинг мақсади суд таркибида алиментлар ундиришни осонлаштиришдир. Аммо бу қоида алимент мажбуриятлари билан боғлиқ бўлган барча ишларга, чунончи, алиментларнинг миқдорини камайтириш ва уни тўлашдан озод қилиш тўғрисидаги ишларга нисбатан тадбиқ этилмайди.

Болаларни асраш учун алиментлар ундириш тўғрисидаги даъволарни мустақил қўзғатиш билан никоҳдан ажратиш тўғрисидаги даъволарни бирга кўриб ҳал қилиш, ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш, болани тарбияга бериш, оталикни белгилаш тўғрисидаги даъволар билан бирга ҳам қўзғатилиши мумкинлигини назарда тутиш керак.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 1998 йил 11 сентябрдаги 22-сонли қарорининг 16-бандида суд никоҳдан ажратиш тўғрисидаги ишларни кўришда вояга етмаган болаларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳар томонлама ҳимоя қилиш мақсадида ишда аниқланган ҳолатларга мувофиқ манфаатдор шахс томонидан даъво қўзғатилган-қўзғатилмаганлигидан қатъи назар, болалар тарбияси учун нафақа ундириш масаласини муҳокама қилиши лозимлиги кўрсатиб ўтилган.

Қонун болалар манфаатларининг муҳимлигини эътиборга олган ҳолда никоҳдан ажралиш тўғрисида ариза берган эр-хотинга яраштириш тўғрисида муддат беришни назарда тутган бўлса ҳам низо бўлмаган тақдирда ажралиш ишлари кўрилгунга қадар нафақа ундириш масаласини ишни қўзғатмай туриб суд муҳокама қилишга ҳақли эканлиги ҳамда, агар суд никоҳдан ажратиш тўғрисидаги ишни кўришни бошқа кунга қолдирган ёки эр-хотинни яраштириш учун муҳлат берилганда иш кўрилгунга қадар болалар таъминоти учун нафақа ундириш масаласини муҳокама қилишга ҳақли.

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Советининг Ахборотномаси, 1992 йил, 1-сон.

Булардан ташқари, агар никоҳдан ажратиш ҳақидаги даъво рад қилинган ҳолда нафақа ундириш тўғрисидаги талаб мазмунан кўриш учун алоҳида иш юритишга ажратилиши асослаб берилган¹.

Бундан ташқари алиментлар ундириш тўғрисидаги масала бу тўғрида ота-она томонидан махсус талаб қўйилмаган бўлса-да, суд ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш ҳақидаги иш юзасидан қарор чиқариш чоғида ўз ташаббуси билан ҳал қилиниши мумкин.

Ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиниши ота-онани болаларни таъминлаш мажбуриятидан озод этмайди. Шу туфайли даъво кўзғатилган-кўзғатилмаганлигидан қатъи назар биргаликда ҳал этилиши шартлиги Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг қароридан кўрсатилган².

Судлар даъвогарнинг турар жойи номаълум бўлганида ҳам даъво аризасини қабул қилишни рад этмай, ўз ташаббуслари билан жавобгарнинг турар жойини аниқлашга ва даъво ишининг судда кўрилиши куни тўғрисида уни хабардор қилиш чораларини кўришга мажбур.

Вояга етмаган болалар ва муомалага лаёқатсиз шахсларнинг манфаатларини ва уларнинг алимент олиш ҳуқуқларини таъминлашнинг муҳим кафолати оила қонун ҳужжатларида белгиланган. Унга кўра, агар жавобгарнинг яшаб турган жойи номаълум бўлса, уни ички ишлар органлари орқали қидиртириш мажбурияти мавжуд (ФПКнинг 140-моддасига қаранг).

Бу нормага мувофиқ судья даъво аризасини қабул қилишга ва жавобгарни қидириш тўғрисида ажрим чиқаришга мажбур. Шу билан бир вақтда алимент ундириш тўғрисидаги ишнинг юритилишини тўхтатиб туриш тўғрисидаги масала ҳал қилинади (ФПКнинг 93-моддаси 3-қисми). Оила кодексининг 96-102-моддалари ҳам шу мақсадларга хизмат қилади. Суд мазкур қондаларга асосланиб даъво аризасини қабул қилиш билан бирга ишнинг судда ҳал қилинишига қадар болаларнинг таъминоти учун

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг “Ўзбекистон Республикаси судлари томонидан никоҳдан ажратиш ҳақидаги ишларни кўришда қонунларни қўллаш амалиёти тўғрисида”ги 1998 йил 11 сентябрдаги 22-сонли қарори. Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Ахборотномаси. 1998 йил, 3-сон, 19-20-бетлар.

² Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг “Болалар тарбияси билан боғлиқ бўлган низоларни ҳал қилишда судлар томонидан қонунларни қўллаш амалиёти тўғрисида”ги 1998 йил 11 сентябрдаги 23-сонли қарори. Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Ахборотномаси. 1998., 3-сон, 30-40-бетлар.

жавобгар қандай ҳаражатларни кўтариши лозимлиги тўғрисида ажрим чиқаради, яъни она ва болаларнинг манфаатларини таъминлашга қаратилган чораларни кўради. Вақтинча ундирилиши лозим бўлган сумманинг миқдори жавобгарнинг иш ҳақи (даромади)нинг тегишли қисми миқдорида ёки қатъий сумма билан белгиланиши мумкин. Шундай қилинганда жавобгарнинг иш мазмуни бўйича ҳал қилинишини чўзишга қаратилган ҳаракатининг олди олинади.

Алимент ундириш тўғрисидаги даъво аризаси ёзма шаклда тузилиб, у ФПКнинг 149-моддасида кўрсатилган маълумотларни ўз ичига олади. Жавобгар алимент тўлашдан бўйин товлаганда уни қидириш учун қандай чоралар кўрилганлиги ва унинг ҳозирги вақтда қаерда яшаётгани тўғрисидаги маълумотлар ҳам аризада кўрсатилади. Жавобгарнинг яшаш жойи номаълум бўлса, бу ҳолат ҳам кўрсатилиши керак.

Даъво аризасига: боланинг туғилиши тўғрисидаги гувоҳнома; никоҳни қайд этиш тўғрисидаги гувоҳнома; боланинг ариза берувчи билан бирга яшаши ва унинг боқимида бўлиши тўғрисидаги маълумот; жавобгарнинг ишлаб турган жойидан унинг иш ҳақи ва унинг иш ҳақидан бошқа шахсларнинг фойдасига ижро ҳужжатлари бўйича қанча сумма ундирилиши тўғрисидаги маълумот; агар жавобгар фермер бўлса, жавобгарнинг томорқа участкасидан оладиган қўшимча даромадлари тўғрисида фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш идорасидан маълумот илова қилинади.

Юқорида кўрсатилган ҳужжатлардан бирортаси бўлмай, даъвогарга бундай ҳужжатларни мумкин қадар қисқа вақт ичида топшириш қийин бўлса, судья уларни тегишли муассасалардан ўз ташаббуси билан талаб қилиб олишга ёрдам кўрсатади (ФПКнинг 57, 158-моддалари).

Ота-оналардан болаларнинг таъминоти учун алимент ундириш тўғрисидаги даъволар улар ўртасидаги никоҳ бекор қилинган-қилинмаганлигидан қатъи назар қўзғатилиши мумкин.

Судья ишни судда кўришга тайёрлашда жавобгарнинг бошқа онадан бўлган болалари учун ҳам алимент тўлаш-тўламаслигини аниқлаш ва лозим ҳолларда бу она мустақил талаб билан арз қилмайдиган учинчи шахс сифатида ишга жалб қилиниши лозим. Даъво қаноатлантирилган ҳолда муқаддам ёзилган ижро варақаси бўйича ундириладиган алиментнинг миқдори бирмунча камайиши

мумкин бўлганлиги сабабли, бундай ишнинг ҳал қилиниши оқибати учинчи шахслар манфаатига таъсир этиши мумкин¹.

Мазкур туркумдаги ишлар оддий тартибда, аммо куйида кўрсатилган хусусиятлар эътиборга олинган ҳолда кўрилади. ФПКнинг 131-моддаси бундай ишларни кўриш учун қисқартирилган муддатлар белгилайди. Чунончи: тарафлар бир шаҳар ёки бир туманда яшасалар, иш 10 кундан кечиктирилмасдан, бошқа ҳолларда эса ариза қабул қилинган кундан бошлаб 20 кундан кечиктирилмасдан кўрилади. Аммо бу қоида бундай даъвонинг бошқа ишларга қўшиб кўрилишида (масалан, оталикни белгилаш тўғрисидаги ишга алиментлар ундириш тўғрисидаги ишлар қўшилганида) тадбиқ этилмайди. Бундай ҳолларда иш бир ойгача бўлган муддатда кўрилиши мумкин.

Жавобгарнинг суд мажлисида ҳозир бўлишлигини таъминлашга алоҳида эътибор берилади. Алиментлар ундириш тўғрисидаги ишлар бўйича жавобгарнинг судга келиши умумий қоида бўйича мажбурий ҳисобланади. Агар жавобгар суд томонидан узрсиз деб топилган сабаблар бўйича суд мажлисига келмаса, унга энг кам иш ҳақининг беш бараваригача миқдорда жарима солинади ва мажбурий равишда келтирилиши мумкин (ФПКнинг 261-моддасига қаранг).

Жавобгар бошқа шаҳарда ёки туманда яшаса ва унинг судга келиши қийинроқ бўлса, у касаллиги ва бошқа узрли сабаблар билан процесда қатнаша олмаса, суд уни мажлисга келишдан озод қилиши мумкин. Бундай ҳолда ишни кўрувчи суд жавобгардан ишнинг ҳолатлари ва кўзғатилган даъво юзасидан батафсил тушунтириш олиши керак.

Суд алимент ундириш тўғрисидаги иш бўйича ҳал қилув қарори қабул қила туриб, уни ФПКнинг 205 ва 206-моддалари талабларига мувофиқ равишда тузади. Қарорнинг асослангивчи қисмида суд томонидан белгиланган ҳолатлар, суднинг хулосалари қандай далилларга асосланган бўлса, далиллар ва суд амал қилган қонунлар кўрсатилади. Қарорнинг хулоса қисмида жавобгарнинг исми, яшаш жойи, иш жойи ва вазифаси, алимент олаётган боланинг исми, туғилган йили, қанча миқдорда ва неча болага алимент ундирилиши ва олинган суд ҳаражатларининг миқдори аниқ ва тўла кўрсатилади. Мазкур маълумотлар судга топширилган ҳужжатларнинг аслига мувофиқ бўлиши керак.

¹ Қаранг: А.А.Добровольский таҳриридаги гражданский процесс. Изд. Московского Университета 1979, 196-бет.

Алимент даъво тақдим этилган кундан бошлаб ундирилади.

Суд томонидан даъвогар алимент ундириш учун барча чораларни кўришига қарамай, жавобгар уни тўлашдан бош тортгани сабабли алимент ундира олмаганини, шунингдек даъвогар оилани сақлаб қолиш мақсадида ёки бошқа узрли сабаблар билан ўз вақтида даъво тақдим қилмаганлиги аниқланса, суд иш ҳолатларига қараб, ўтган вақт учун, аммо уч йилдан ортиқ бўлмаган муддатга алимент ундириши мумкин (Оила кодексининг 136-моддаси).

Болаларнинг тарбияси учун алиментлар жавобгарнинг иш ҳақига нисбатан ҳиссалар билан белгиланиб, даврий тўловлар шаклида ундирилади.

Аммо муайян ҳолатларда (Оила кодексининг 101-моддасига қаралсин), суд болаларнинг таъминоти учун маблағ тўланишини талаб қилувчи шахснинг илтимоси бўйича алиментларни ҳар ойда тўланадиган қатъий суммада ҳам ундирилиши мумкин.

Ота-она фавқулодда ҳолатлар (боланинг оғир шикастланиши, касал бўлиши ва бошқалар) туфайли келиб чиққан, боланинг таъминоти учун зарур бўлган қўшимча ҳаражатларда иштирок этиши мумкин (Оила кодексининг 103-моддаси).

Агар суд алимент тўловчи шахснинг бошқа вояга етмаган болалари борлигини аниқласа ва ундан қонунда белгиланган миқдорда алимент ундирилганда бу болалар, алимент олувчи болаларга нисбатан моддий жиҳатдан камроқ таъминланадиган, шунингдек, алимент тўловчи биринчи ва иккинчи гуруҳ ногирони ёхуд алимент оладиган болалар ишласалар, уларнинг етарли иш ҳақи бўлса, ундириладиган алиментнинг миқдори суд томонидан камайтирилиши лозим.

Оила кодексининг 107-моддасида кўрсатилганидек, агар болалар давлатнинг ёки бошқа жамоат ташкилотларининг тўлиқ таъминотида бўлсалар, суд алимент миқдорини шу кодекснинг 99-моддасига асосан жавобгардан мазкур муассаса фойдасига ундириши мумкин.

Суд ҳал қилув қарорида "Суд ҳужжатларини ижро қилиш тўғрисида"ги қонун ҳужжатларига асосан алимент ундиришни кўрсатиш билан бирга давлат даромадига жавобгардан суд ҳужжатлари ундирилиши тўғрисидаги масалани ҳам ҳал этиши лозим.

Алимент ундириш тўғрисидаги ҳал қилув қарорида унинг дарҳол ижро этилиши кўрсатилади (ФПКнинг 219-моддаси). Бу ижро варақасининг қарор чиқарилгандан сўнг, кечиктирмай ёзилиши кераклигини билдиради.

Қонун алимент ундиришни биринчи навбатда қаноатлан-тирадиган талаблар қаторига қўяди. Алимент тўловлари мунтазам характерга эга бўлиб, аксарият ҳолларда жавобгарнинг иш ҳақидан унинг иш жойида ундирилади.

Корхона, муассаса ёки ташкилотнинг иш берувчиси, ижро варақасини олгандан сўнг, алимент тўловчининг иш ҳақидан (пенсия, стипендия, нафақаси ва шу кабилардан) ҳар ойда ушлаб қолишга ва ижро варақасида кўрсатилган шахсга, иш ҳақи берилган кундан эътиборан уч кунлик муддатдан кечиктирмасдан, қарздор ишдан бўшаган ҳолда эса - шу муддат давомида, алимент ундирувчига суд қарори ижро этиладиган жойдаги суд ижрочисига, алимент тўловчи шахснинг ишдан бўшаб кетганлиги, агар маълум бўлса, унинг янги иш жойи ёки турар жойи тўғрисида маълумот беришга мажбур (Оила кодексининг 137-138-моддалари).

Ушлаб қолинган суммалар кўрилишида қарздорнинг иш ҳақи миқдори ва алиментларнинг қанча вақт учун ундирилганлиги кўрсатилади. Қарздордан олинаётган иш ҳақи миқдори ўзгарган ҳолда ёки иш ҳақининг тўланиши 15 кундан ошиқ муддатга кечиктирилса, бу тўғрида алимент ундирувчи хабардор қилиниши керак. Алимент ундириш тўғрисидаги суд қарорининг лозим даражада ижро этилиши қафолати Оила кодексининг 138-140-моддасида ҳам назарда тутилган. 138-модданинг биринчи ва иккинчи қисмларида кўрсатилган маълумотларни белгиланган муддатда узрсиз сабабларга кўра хабар қилмаган тақдирда, айбдор мансабдор шахс ва алимент тўловчи шахс қонунда белгиланган тартибда жавобгарликка тортилади.

Алимент қарзи алимент тўлаши шарт бўлган шахснинг иш ҳақи ва (ёки) бошқа даромади етарли бўлмаганда, алимент тўлаши шарт бўлган шахснинг банклар ва бошқа кредит ташкилотларидаги ҳисобварақаларида турган пул маблағидан, тижорат ва тижоратчи бўлмаган ташкилотларга шартнома асосида ўтказилган пул маблағидан ундирилади, мулк ҳуқуқининг ўтишига олиб келувчи шартномалар бундан мустасно. Бу маблағ етарли бўлмаганда ундириш алимент тўлаши шарт бўлган шахс қонун бўйича ундиришга қаратилиши мумкин бўлган ҳар қандай мол-мулкига қаратилади.

Ундириш алимент тўлаши шарт бўлган шахснинг ҳисоб варақаларига пул маблағига ва унинг бошқа мол-мулкига қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда қаратилади.

Алимент тўлаш тўғрисидаги нотариал тартибда тасдиқланган келишув ёки ижро варақаси асосида ўтган давридаги алимент қарзи алимент ундириш учун тақдим қилинганга қадар ўтган уч йилдан ортиқ бўлмаган муддат учун ундирилади.

Алиментлар ижро варақаси ёки алимент тўлаш тўғрисидаги нотариал тартибда тасдиқланган келишув бўйича алимент тўлаши шарт бўлган шахснинг айби билан ундирилмаган бўлса, алиментлар Оила кодекси 139-моддасининг учинчи қисмида кўрсатилган уч йиллик муддатдан қатъий назар, ўтган барча вақт учун ундирилади. Агар фойдасига алимент ундирилаётган шахснинг манзили номаълум бўлса, ушлаб қолинган суммалар суднинг депозит ҳисобварағига ўтказилади.

Кўрсатилган мажбуриятлар бажарилмаганда айбли мансабдор шахсларга "Суд харажатларини ижро қилиш тўғрисида"ги қонунда белгиланган миқдорда ва тартибда жарима солиниши мумкин.

Алимент ундириш тўғрисидаги ишларнинг яна характерли хусусиятларидан бири шундаки, тўланиши лозим бўлган алиментнинг суммалари қарздорнинг қарши даъвоси ҳисобига ўтказилиши мумкин эмас. Тўланган алимент суммаларини қайта талаб қилиб олиб бўлмайди. Аммо алимент ишлари бўйича чиқарилган қарорнинг даъво кўзғатган шахс томонидан келтирилган ёлғон маълумотлар ёки ёлғон асосланган бўлиши ҳоллари бундан мустаснодир (ФПКнинг 385-моддаси ҳамда Оила кодексининг 143-моддасига қаранг). Тўланган алимент суммалари фақат айрим ҳолларда, яъни боланинг манфаатларини бузишга олиб келмагандагина қайтариб олинмайди.

2-§. АЛИМЕНТЛАРНИ КЕЛИШУВ АСОСИДА ВА ИХТИЁРИЙ ТЎЛАШ ТАРТИБИ

Болаларни тарбиялаш ва уларни моддий томондан таъминлаш ҳар бир ота-онанинг маънавий ва ҳуқуқий бурчи бўлганлиги туфайли қонунда алимент ишларида низо бўлмаган ҳолларда унинг ихтиёрий тўланиши тартиблари (Оила кодексининг 135-моддаси) белгиланган.

Мазкур туркумдаги ишлар бўйича аризаларни қабул қилишда судья манфаатдор шахсларга алиментнинг суд қарори бўйича ҳам, шунингдек, алимент тўлашга мажбур бўлган шахсларнинг иш жойи (пенсия ёки стипендия олиш жойи) бўйича ҳам, маъмуриятга берилган ёзма аризага мувофиқ ихтиёрий тартибда ҳам

ундирилиши мумкинлигини тушунтириш лозим. Алиментни ихтиёрий равишда тўлаб туриш тўғрисида алимент тўловчи томонидан берилган аризага кўра тегишли маъмуриятнинг бир қатор мажбуриятларини бажаришга ундайди. Бундай ҳолларда маъмурият берилган аризага мувофиқ ҳар ойда қарздорнинг иш ҳақи (пенсия ва бошқа суммалар)дан алимент ундиришга ҳамда аризада кўрсатилган шахсга ижро варақаси бўйича тўланиши лозим бўлган муддатларда тўлашга ёки ундирилган суммани юборишга мажбур.

Тўловларнинг миқдори ходим иш ҳақининг 50 фоизидан ошмаслигига ҳам маъмурият эътибор бериши лозим. Алимент тўловчи иш жойини ўзгартирса, бу ҳақда маълум қилиши керак ва ҳоказо.

Алимент тўлашнинг ихтиёрий тартиби алимент ундирилиши тўғрисида даъвогарни хоҳлаган вақтда судга мурожаат этиш ҳуқуқидан маҳрум қилмайди (Оила кодексининг 135-моддаси).

Алиментларнинг ихтиёрий равишда тўланиши тўғрисидаги қоидаларни тушунтириш юзасидан судларнинг етарли даражада иш олиб борсалар бирмунча камайтирилишига олиб келиши мумкин.

Й И Г И Р М А И К К И Н Ч И Б О Б

ОТАЛИКНИ БЕЛГИЛАШ ТЎҒРИСИДАГИ ИШЛАРНИ СУДДА КЎРИШНИНГ ПРОЦЕССУАЛ ХУСУСИЯТЛАРИ

1-§. ОТАЛИКНИ БЕЛГИЛАШ ТЎҒРИСИДАГИ ИШЛАРНИ КЎЗҒАТИШ

Болаларнинг ота-оналари қонун билан белгиланган тартибда расмийлаштирилган никоҳда бўлганларида оталикни белгилаш тўғрисидаги масала қўйилиши (низо қўзғатилиши) мумкин бўлмайди. Агар никоҳлари қонуний расмийлаштирилмаган ота-онанинг фарзандлари бўлса, бундай болаларнинг насаби ота-оналарининг никоҳни қайд этиш органларига берган аризаларига биноан белгиланади. Борди-ю бундай ариза берилмаса (ота боланинг отаси бўлишини тан олмаса) болага нисбатан оталик суд тартибида даъво қўзғатиш йўли билан белгиланиши мумкин.

Оталикни белгилаш тўғрисидаги талабнинг судда кўрилиши масаласини ҳал этиш учун судья процессуал аҳамиятга эга бўлган ва оилавий қонунчиликда назарда тутилган қатор ҳолатларни

текширади. Оталикни суд тартибида белгилаш - даъво иши ва алоҳида тартибда кўриладиган ишларга оид қоидалар бўйича амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикаси оила қонунчилиги оталикни белгилаш тўғрисидаги ишларнинг уч хил туркумини ажратиб кўрсатади. Булардан биринчиси - даъво ишини юритиш тартибида кўриладиган оталикни белгилаш тўғрисидаги ишлар; иккинчи ва учинчиси - алоҳида иш юритиш тартибида кўриладиган оталикка иқдор бўлиш фактини ва оталик фактини белгилаш тўғрисидаги ишлардир.

Оталикни суд тартибида белгилашнинг моддий-ҳуқуқий оқибатлари бирдек бўлса ҳам, бу уч туркумдаги ишларнинг ҳар қайсилари ўзига хос процессуал ва моддий-ҳуқуқий таърифга эга. Уларнинг судда кўрилишида турли далилий ҳолатлар белгиланади, шу билан бирга судга мурожаат қилиш учун бўлган ҳуқуқ асослари, исботлаш предмети, суд қарори ҳам турлича бўлади.

Оталикнинг даъво ишини юритиш тартибида белгиланиши ва алоҳида тартибда иш юритишда оталик фактини белгилаш тўғрисидаги талабларнинг қаноатлантирилиши ишнинг судда кўрилиши давомида Оила кодексининг 61-63-моддасида санаб ўтилган ҳолатлардан бирининг тасдиқланиши билан боғлиқдир.

Болани ўз тарбиясига олган ва отаси бўлишга иқдор бўлган шахс вафот этган ҳолда оталикни тан олиш факти Оила кодексининг 60-моддаси асосида белгиланади.

Оталикни белгилаш тўғрисидаги ишни қўзғата туриб судья мазкур конкрет талаб судда кўришга тегишли бўлиш-бўлмаслигини белгилашнинг эмас, балки бу ишнинг қайси туркумдаги ишларга оид эканлигини ҳам белгилаши лозим. Бунинг учун муайян процессуал аҳамиятга эга бўлган ҳолатларнинг бўлиш-бўлмаслиги текширилади. Булардан баъзиларини оталикни белгилаш тўғрисидаги ишлар бўйича судга мурожаат қилиш ҳуқуқини берадиган асос сифатида кўрилса, қолганлари бошқача аҳамиятга, масалан, ишлар қайси туркумга доир бўлишлигини чегаралаш учун аҳамиятга эга. Чунончи, боланинг отаси сифатида фараз қилинган шахснинг вафот этиши факти - алоҳида тартибда иш юритишда кўрилиши лозимлигини билдиради.

Оталикни белгилаш тўғрисидаги ишларни қўзғатиш учун умумий асос - боланинг ота-оналари ўртасида никоҳни қайд этиш органларида расмийлаштирилган никоҳнинг йўқлигидир. Бошқа ҳолатлар даъво ишини ёки алоҳида тартибда кўриладиган ишларни

қўзғатиш учун ҳар хил таъсир қилади. Агар алоҳида иш юритиш тартибида оталик фактини белгилаш тўғрисида иш кўрилганлик фуқаролик ҳуқуқига оид низолар, масалан, мерос тўғрисида, боқувчисини йўқотганлиги туфайли кўрилган зарарнинг тўлатилиши тўғрисида даъво қўзғатилса, иш даъво ишини юритиш тартибида кўрилади. Боланинг отаси деб фараз қилинган шахснинг вафот этгани алоҳида иш юритиш тартиби оталикни белгилаш тўғрисидаги аризани қабул қилинишини рад этиш учун асос бўлмайди.

Алоҳида тартибда кўриладиган ариза билан мурожаат қилинганда судья ишни қўзғатишда қандай фактнинг белгиланиши кераклигини аниқлайди.

Боланинг туғилиши вақтида никоҳни қайд этиш идорасида боланинг отаси тўғрисида ёзилган ёзув алоҳида процессуал аҳамиятга эга бўлади. Боланинг туғилиши фуқаролик ҳолати далолатномаларини ёзиш идораларида қайд этилиши, қондага кўра, боланинг муайян ота-онадан туғилганлигини исботловчи далил бўлиб кўрилади. Ота-оналар билан болалар ўртасида ҳуқуқ ва мажбуриятларнинг вужудга келиши фақат никоҳнинг қайд этилиши билангина эмас, балки никоҳ бўлмаганида оталикнинг фуқаролик ҳолати далолатномаларини ёзиш идораларида қайд этилиши факти билан ҳам боғлиқ бўлади.

Оталикни белгилаш тўғрисидаги ариза қабул қилинишида оталик ҳақида ёзилган ёзув текширилади. Бундай ёзувнинг бўлиши муайян ҳолатлардагина ишнинг судда кўрилишига тўсқинлик қилмайди. Агар бола фуқаролик ҳолати далолатномаларини ёзиш идораларида боланинг онаси билан никоҳда бўлмаган отанинг исмига қайд этилган бўлса, бундай ёзувлар ҳуқуқий оқибатлар туғдиради. Агар боланинг отаси вафот этган бўлса, оталикнинг тан олинishi факти тўғрисидаги иш судда кўрилишга тегишли бўлади. Акс ҳолда, боланинг субъектив ҳуқуқларни, чунончи: давлат пенсиясини, мерос олишга бўлган ҳуқуқларини амалга ошириш мумкин бўлмай қолади.

Боланинг отаси тўғрисидаги ёзувнинг фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш идораларида ёзилиши муайян аҳамиятга эга. Агар боланинг отаси тўғрисидаги ёзув Оила кодексининг 207-моддаси 3-қисмига асосланиб ёзилган бўлса, унинг бўлишлиги оталикни белгилаш учун судга мурожаат қилишга тўсқинлик қилмайди ва ишнинг юритилишини тўхтатиш учун асос ҳам бўлмайди. Бундай ёзувнинг бўлишлиги ўз-ўзича

моддий-хуқуқий оқибатларни вужудга келтирмайди. Бу тўғрида тушунтиришлар Олий суд Пленумининг 1982 йил 25 мартда чиқарган қарорининг 2-а бандида берилган.

Никоҳда бўлмаган шахслардан боланинг туғилишида оталик, агар ота-оналар оталикни белгилаш тўғрисида биргаликда фуқаролик далолатномаларини қайд этиш идорасига ариза бермаган бўлсалар, суд тартибида белгиланиши мумкин. Бундай ҳолат боланинг ота-онаси ўртасида низо бўлганида, яъни ота-оналардан бирининг қарши бўлиши ёки уни оталикни тан олиш тўғрисида юқоридаги органга биргаликда ариза беришдан бош тортганида юз бериши мумкин.

Аксарият ҳолларда оталикни белгилаш тўғрисидаги даъво аризалари алимент ундириш тўғрисидаги талаблар билан бирга қўшиб берилади. Оила қонунчилигида оталикни белгилаш ва алимент ундириш тўғрисидаги даъволарни кўриш назарда тутилмаган. Никоҳдан ажратиш ва алимент ундириш тўғрисидаги талаблар бундан мустасно. Аммо Олий суд Пленумининг 1982 йил 25 мартда чиқарган қарорининг 2-а бандида оталикни белгилаш тўғрисидаги даъво билан бир вақтда боланинг таъминоти учун алимент ундириш тўғрисидаги даъво ҳам бирга қўзғатилиши мумкинлиги тушунтирилади.

Даъво аризаси ФПКнинг 148-149-моддаларига мувофиқ судга ёзма шаклда берилади. Аризада даъвогарнинг бир ёки бирга қўшилган бир неча даъволари баён этилган бўлиши мумкин. Бундай аризани қабул қилиш ёки қабул қилмаслик ҳуқуқи судга берилган. Бу туркумдаги ишларнинг судьянинг ташаббуси билан қўзғатилиши эркин ҳуқуқ тамойилига мувофиқ, чунки бундай даъволарни қўзғатиш-қўзғатмаслик ҳуқуқи тарафларнинг ўзларига берилган. Судья бундай ҳолларда манфаатдор шахсларга алимент ундириш учун оталикни белгилашнинг аҳамиятини тушунтириши ва оталикни белгилаш тўғрисидаги талабни ёзма тарзда расмийлаштиришга таклиф қилиш керак.

Оталикни белгилаш тўғрисидаги даъвогар ФПКнинг 241-моддасига мувофиқ жавобгарнинг ҳам, даъвогарнинг ҳам турар жойи бўйича, яъни альтернатив судлов қоидалари бўйича қўзғатилиши мумкин.

Оталикни алоҳида иш юритиш тартибида белгилаш тўғрисидаги ариза ФПКнинг 284-моддасига асосан юридик аҳамиятга эга бўлган фактларни белгилаш тўғрисидаги аризалар каби ариза берувчининг турар жойидаги судга берилади.

Фуқаролик иши қўзғатилишида судья ҳуқуқи ҳимоя қилини-
шини сўраб мурожаат қилган шахснинг процессуал ҳолатини
аниқлаши, ишда иштирок этувчи шахсларнинг доирасини белги-
лаши лозим.

Оила кодексининг 62-моддасига мувофиқ оталикни белгилаш
тўғрисидаги ариза билан судга боланинг ота-оналаридан бири ёки
васийси (ҳомийси), болани тарбиялаб турган шахс, шунингдек
боланинг ўзи ҳам вояга етганидан сўнг мурожаат қилиши мумкин.

Алоҳида иш юритиш тартибида кўриладиган ишларда
манфаатдор шахсларнинг иштирок этиши, ишнинг ҳолатларини
бир мунча тўла аниқлашга ёрдам беради. Аммо бундай ҳоллар
ариза берган ва манфаатдор шахслар ўртасида судга тааллуқли
ҳуқуқ тўғрисида низо чиққанида, агар ота деб фараз қилинган
шахс вафот этган бўлса, алоҳида иш юритиш тартибида эмас,
балки даъво ишини юритиш тартибида кўрилади.

2-§. ОТАЛИКНИ БЕЛГИЛАШ ТЎҒРИСИДАГИ ДАЪВОНИ ҚАНОАТЛАНТИРИШ АСОСЛАРИ

Юқорида айтилганидек, Ўзбекистон Республикаси Оила
кодекси никоҳда бўлмаган ота-оналардан туғилган болаларга
нисбатан оталикнинг суд тартибида белгиланиши мумкинлиги тўғ-
рисида қоидалар киритган. Бу қоидалар ота-бола ўртасида ҳуқуқий
муносабатларни вужудга келтириш, хусусан, она ва болаларнинг
манфаатларини ҳимоя қилиш учун муҳим аҳамиятга эга.

Қонуний никоҳда бўлмаган шахслардан туғилган боланинг
отасини суд йўли билан белгилаш учун муайян юридик
фактларнинг мавжудлигини аниқлаш талаб қилинади.

Суд оталикни белгилаш тўғрисидаги низоларни кўришда:

биринчидан, боланинг онаси билан жавобгарнинг бола туғи-
лишига қадар бирга яшаганликлари ва умумий рўзғор юрит-
ганликларини;

иккинчидан, болани биргаликда тарбиялаганликларини ёхуд
уни таъминлаб турганликларини;

учинчидан, жавобгарнинг оталикни тан олганлигини (оталикка
иқроор бўлганлигини) аниқ тасдиқлайдиган далилларнинг
бўлишлигини эътиборга олади.

Юқорида кўрсатилган ҳоллар боланинг жавобгар шахсдан ту-
ғилиши фактини тасдиқлайдиган далиллар бўлиши билан бирга
моддий-ҳуқуқий аҳамиятга эга бўлган, яъни оталик ҳуқуқлари

ва мажбуриятларини вужудга келтирувчи шартлар бўлиб ҳам кўрилади ва мазкур туркумдаги ишлар бўйича даъвонинг асосини ташкил этади.

Кўрсатилган мазкур ҳолатлар қатъий бўлиб, уларнинг ҳар қайсиси ҳуқуқий оқибатларнинг туғдирилиши учун мустақил аҳамиятга эга.

Бинобарин, даъвони қаноатлантиришда боланинг жавобгардан туғилиши фактини тасдиқлаш учун Оила кодексининг 62-моддасида кўрсатилган ҳолатларнинг ҳаммаси эмас, фақат биригина мавжудлиги етарли асос бўлади. Ушбу моддада кўрсатилган ҳолатларнинг фуқаролик процессида икки хил аҳамиятга эга бўлишини назарда тутиш керак. Бир томондан, бу ҳолатлар боланинг отаси билан бола ўртасида ҳуқуқий муносабатларни вужудга келтирадиган моддий-ҳуқуқий аҳамиятга эга бўлган юридик фактлар бўлиб кўрилади. Бинобарин, булар даъвонинг асосий таркибига киради ва исботлаш предметини ташкил этади. Иккинчи томондан, яъни процессуал томондан, даъвонинг асосида бўлган энг муҳим фактни - боланинг жавобгардан туғилиши фактини тасдиқловчи далиллар ролини бажаради. Қонунда бундай ҳолатлар сифатида ва бола ўртасида қон-қариндошликни туғридан-туғри ёки эгри тарзда исботловчи фактлар кўрсатилади ва шу туфайли улар исботловчи далил сифатида муайян аҳамиятга эга. Масалан, боланинг жавобгар томонидан асралиши, унга таъминот берилиши, оталикни белгилаш учун шарт бўлиб кўрилиши билан бирга боланинг жавобгардан туғилган бўлишлигини эгри тарзда бўлса ҳам исботловчи далил қаторида кўрилади.

Оталикни белгилашда суд томонидан эътиборга олинishi лозим бўлган ҳолатлар орасида Оила кодексининг 62-моддасида, аввало, боланинг отаси билан онаси биргаликда яшаган бўлишлари ва биргаликда умумий рўзгор юритганликлари кўрсатилади. Бу қоида мазмунида: боланинг онаси жавобгар билан биргаликда яшашлари ва биргаликда умумий рўзгор, хўжалик олиб боришлари, оилавий муносабатлар учун характерли ҳолат бўлиши билан, чунончи, бир уйда яшашлари, биргаликда овқатланишлари, бир-бирлари туғрисида ўзаро ғамхўрликда бўлишлари, биргаликда фойдаланиш учун уй-рўзгор буюмлари олишлари ва бошқа ҳолатлар билан тасдиқланиши тушунилади. Суд амалиётида Ўзбекистон Республикаси Оила кодексининг 61-моддаси талаблари бўйича боланинг насл-насабини белгилаш билан боғлиқ ҳолатларни етарли текширилмагани ҳолда суд оталикни белгилаш ҳақидаги даъвони

қаноатлантириш ҳоллари учраб туришлиги тўғрисида Республика Олий суди Пленуми қарорида кўрсатиб ўтган¹.

Оталикни суд тартибида белгилаш учун бўлган асослардан иккинчиси - бола онаси ва жавобгар томонидан биргаликда тарбияланиши ёхуд отанинг болага таъминот бериб туришидир. Бундай ҳолларда уларнинг биргаликда яшашлари шарт қилиб қўйилмайди. Боланинг жавобгар томонидан тарбияланиши дейилганда, унинг доимий равишда бола билан кўришиб туришлиги, ота-оналарча ғамхўрликда бўлишлиги назарда тутилади. Бундай ҳолларда жавобгар боладан алоҳида яшаса ҳам, доимий равишда у билан кўришиб туриши унга руҳий ва жисмоний тарбия бериши ва ғамхўрлик кўрсатиши ҳам далил бўлиши мумкин. Хуллас, болани тарбиялашда, унга моддий ёрдам беришда жавобгарнинг иштирок этиши - оталикни белгилаш учун асос бўладиган далил ҳисобланади.

Мазкур иккинчи асос бўйича оталикни белгилаш учун бола жавобгарнинг тўла қарамоғида бўлиши ёки жавобгар томонидан бериладиган моддий ёрдам болага доимий ва асосий яшаш манбаи бўлиши керак. Бундай ҳолларда жавобгарнинг бирмунча узоқ муддат давомида болани асраш учун моддий ёрдам кўрсатиб турганлигининг белгиланиши ҳам кифоя. Бу асосни эътиборга олиш учун ёрдам қанча вақт давомида бериб турилганлиги муҳим аҳамиятга эга эмас. Аммо жавобгар томонидан совға тариқасида ёки ҳар замонда моддий ёрдам берилиши - боланинг жавобгар томонидан асралиши факти деб кўрилмаслиги керак.

Боланинг онаси ва жавобгар бир оила бўлиб яшаганларида болага қилинган харажатларининг миқдоридан қатъи назар, болани асраган бўлиб кўриладиган оилавий муносабатлар мавжуд бўлганида, мазкур асос, қоида бўйича, болани биргаликда тарбиялаш билан боғлиқ бўлган асос деб қаралиши мумкин. Бинобарин, боланинг жавобгар томонидан асралиши тўғрисида гумон бўлганида, масалан, жавобгар ҳеч қасрда ишламай, боланинг онаси қарамоғида бўлганида ҳам оталикни белгилаш учун боланинг улар томонидан биргаликда тарбияланиши факти сифатида эътиборга олиниши мумкин.

Боланинг ота-оналари бирга яшаганларида боланинг жавобгар боқимида бўлишлиги факти, аксарият ҳолларда, очиқдан-очиқ кўриниб туради. Буни белгилаш суд учун унчалик қийинчилик

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Ахборотномаси. 1989 йил, 3-сон, 34-бет.

туғдирмайди. Агар тарафлар айрим яшаганларида ва жавобгар болага моддий ёрдам кўрсатиб турганида, бу ҳолатни аниқлаш қийинроқ бўлади. Бундай ҳолларда суд ўз ташаббуси билан зарур далилларни тўплаши лозим.

Жавобгарнинг оталикни тан олганлигининг, оталикка иқдор бўлганлигининг суд томонидан белгиланиши муҳим аҳамиятга эга бўлган юридик факт ҳисобланади. Оила кодексининг 62-моддасида кўрсатилган оталикни суд тартибида белгилашнинг бу учинчи асосига алоҳида эътибор берилиши талаб қилинади.

Жавобгарнинг оталикка иқдор бўлишлиги тўғрисидаги суднинг ҳулосаси бу фактни аниқ тасдиқлайдиган далилларга асосланган бўлиши лозим. Оталикка иқдор бўлиш қатъий шаклда қилинган бўлиши ва бу тўғрида қарама-қарши фикр ва мулоҳазаларга йўл қўйилмаслиги керак. Жавобгарнинг ноаниқ иқдори, боланинг ўзиники бўлишига ишонмаслиги, шу билан бирга бундай эҳтимолни инкор ҳам этмаслиги, бошқача айтганда ярим иқдор бўлишлик оталикни белгилаш учун асос бўлмайди.

Оталикни тан олганликни исботлайдиган далиллар: жавобгарнинг хатлари, анкеталари, аризалари ва бошқа фактик маълумотлардир. Улар билан бирга оталикка иқдор бўлиш фактини аниқ тасдиқлайдиган, процессуал қонунларда назарда тутилган бошқа исботлаш воситаларидан ҳам, масалан, жавобгарнинг оталикка иқдор бўлганлигини исботлайдиган ҳужжатлар ёки уларнинг муаллифи эканлиги белгилаш тўғрисида экспертларнинг фикрларидан ҳам фойдаланиш мумкин бўлади.

Жавобгарнинг суд мажлисида оталикка иқдор бўлишлиги алоҳида аҳамиятга эга. Жавобгар судда даъвони тан олса, оталикка иқдор бўлса, қонунда назарда тутилган шартлар бўлмаса ҳам суд оталикни белгилаш тўғрисида қарор чиқаришга ҳақли.

Жавобгарнинг даъвони тан олиши, яъни оталикка иқдор бўлиши моддий-ҳуқуқий ва процессуал аҳамиятга эга бўлган факт ҳисобланади. Бундан ташқари, жавобгарнинг суд мажлисида оталикка иқдор бўлиши муҳим далил сифатида ҳам кўрилиши мумкин. Аммо судда иқдор бўлишлик - даъвони қаноатлантириш тўғрисида қарор чиқаришга изоҳсиз асос бўла олмайди.

Баъзи ҳолларда жавобгар ўз фарзанди бўлмаган болага нисбатан ҳам иқдор бўлиши мумкин. Бу тарафларнинг қонунда белгиланган тартибдан чиқиб, болани суд орқали фарзанд қилиб олишни исташлари билан боғлиқ бўлиши мумкин.

Оталикка ёлғондан иқрор бўлиш рад қилиниши керак. Чунки суднинг қарори барча ҳолларда иш ҳолатларига мувофиқ бўлиши ва чин ҳақиқатга қарама-қарши бўлмаслиги керак. Бинобарин, жавобгарнинг суд мажлисида оталикка иқрор бўлиши судни боланинг ҳақиқатан кимдан туғилганлигини аниқлаш мажбуриятидан озод қилмайди. Оталик тўғрисидаги низоларни ҳал қилишда беҳуда процессуал ҳаракатлар қилмаслик ва тарафларнинг ўзаро ҳақиқий муносабатларини ҳар тарафлама аниқлаш мақсадида суд, аввало, Оила кодексининг 62-моддасида кўрсатилган ҳолатларнинг бўлиш-бўлмаслигини белгилаши лозим. Агар улардан бири ҳам тасдиқланмаса, боланинг кимдан туғилганлиги тўғрисидаги масалани текширишнинг аҳамияти бўлмайди, чунки текшириш натижаларидан қатъи назар талаб қаноатлантирилмайди.

3-§. ОТАЛИКНИ БЕЛГИЛАШ ТЎҒРИСИДАГИ ИШЛАР БЎЙИЧА СУД ҚАРОРЛАРИ

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик-процессуал кодексининг суд қарорлари тўғрисидаги талабларига оталикни белгилаш тўғрисидаги ишлар бўйича чиқариладиган қарорлари ҳам жавоб бериши керак.

Олий суд Пленумининг 1982 йил 25 мартдаги қарорининг 13-бандида оталикни белгилаш тўғрисидаги ва оталикка иқрор бўлиш факти тўғрисидаги ишлар бўйича чиқариладиган суд қарорлари ҳар томонлама текширилган маълумотларга, арз қилинган талабларни тасдиқлайдиган далилларга асосланган бўлиши лозимлиги тўғрисида судларга кўрсатма берилган.

Оталикни белгилаш тўғрисидаги суд қарорларининг қонуний ва асослантирилган бўлишлигига моддий ва процессуал нормаларни тўғри татбиқ этиш ва судда белгиланган фактларни далил асосида исботлаш йўли билан эришилади. Суд қарорларида суд мажлисида текширилган далиллар билан тасдиқланган фактлар акс эттирилиши лозим. Маълумки, суд қарори кириш, баён қилиш, асослаш ва хулоса қисмларидан иборат бўлади, бу қоида оталикни белгилаш тўғрисидаги ишлар бўйича чиқариладиган қарорларга ҳам тааллуққидир. Бу тўғридаги қарорнинг мазмуни ҳам ФПКнинг 206-моддаси талабларига жавоб бериши лозим. Суд қарорларининг мазмунида моддий-ҳуқуқий муносабатларнинг хусусиятларидан келиб чиқадиган баъзи хусусиятлар акс эттирилиши мумкин.

Оталикни белгилаш тўғрисидаги қарорнинг кириш қисмида бошқа ишлар бўйича чиқариладиган қарорларда кўрсатилганидек, қарор чиқариш вақти ва жойи, қарор чиқарувчи суднинг номи, таркиби, суд мажлиси котиби, агар процессда қатнашса, прокурорнинг кимлиги, тарафлар, ишда иштирок этувчи бошқа шахслар, уларнинг вакиллари, низоли предмет нимадан иборат бўлиши кўрсатилади.

Қарорнинг баён қисмида даъвогарнинг (ариза берувчининг) талаблари нималардан иборатлиги, жавобгарнинг эътирози, ишда иштирок этувчи бошқа шахсларнинг тушунтиришлари, шунингдек судда иштирок этувчи шахсларнинг талаблари ва эътирозларини асослайдиган ҳолатлар қисқача ифодаланади. Бундан ташқари оталикни белгилаш тўғрисидаги ишлар бўйича чиқариладиган қарорнинг бу қисмида жавобгарнинг даъвои (талабни) тан олиш ёки олмаслиги кўрсатилади ва даъвога эътирозлар ифодаланади.

Қарорнинг асослаш қисмида суд томонидан белгиланган иш ҳолатлари, суднинг хулосалари нималарга асосланган бўлса, буни исботловчи далиллар, уларнинг қандай важлар ва асослар бўйича рад қилиниши, шунингдек, суд амал қилган қонун кўрсатилиши керак. Қарорнинг муҳим қисмларидан бўлган асослаш қисми суд мажлиси давомида текширилган далилларнинг таҳлил қилинганлиги ва унинг баҳоланиши кўрсатилиши лозим.

Ҳал қилув қарорининг хулоса қисмида оталикни тан олиш тўғрисидаги ишлар, суднинг даъво талабларини қаноатлантирганлик ёки бутунлай ёхуд қисман рад қилганлик тўғрисидаги маълумотлар, суд харажатларининг қандай тақсимланиши, қарорнинг шикоят қилиш муддати ва тартиби кўрсатилиши керак.

Суд қарорининг қонунга мувофиқ ифодаланиб, тўғри чиқарилиши фуқароларнинг субъектив ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун муҳим аҳамиятга эга. Агар оталикни белгилаш тўғрисидаги ишлар бўйича чиқариладиган суд қарорларининг хулоса қисми тўлиқ ёзилмаса ёки қонун талабларига мувофиқ бўлмаса, оталикни фуқаролик ҳолатлари далолатномаларини қайд этиш органида рўйхатдан ўтказишда баъзи қийинчиликлар туғилиши мумкин.

Суд ҳал қилув қарорининг хулоса қисми ҳам мазкур талаблар эътиборга олинган ҳолда ёзилиши керак. Қарорнинг бу қисмида боланинг отаси тўғрисидаги маълумотлар, чунончи: унинг фамилияси, исми, ота исми, туғилган йили, миллати, доимий турар жойи, иш жойи ва мансаби (агар ишламаса, яшаш манбаи нимадан иборат эканлиги) кўрсатилади. Бу маълумотларнинг

ҳаммаси талаб қўйган шахсни яшаш жойидаги фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш органида оталикни белгилаш тўғрисидаги дафтарга ёзилади.

Оталикка иқрор бўлиш ва оталик фактини белгилаш тўғрисидаги аризалар бўйича чиқариладиган суд қарорининг мазмуни ва шаклига нисбатан қўйиладиган барча талабларга жавоб бериши лозим. Шу билан бирга бундай ишлар бўйича суд қарорининг мазмуни баъзи хусусиятларга эга. Бу хусусиятлар қарор тузишда эътиборга олиниши керак.

Демак, суд иш кўришда ва шу асосда тегишли хулосага келганда оталикни даъво қўзғатиш тартибидан ташқари оталикни тан олиш (иқрор бўлиш) ва оталик фактини белгилашга эътибор бериши лозим, чунончи, оталикни тан олиш (оталикка иқрор бўлиш) боланинг фараз қилинган отаси вафот этганида; бола ўлган шахснинг ҳаётлигида, унинг боқимида бўлганлигида; оталикка унинг иқрорлиги бўлганида суд томонидан алоҳида иш юритиш тартибида белгиланиши мумкин.

Оталик факти эса, боланинг онаси фараз қилинган отаси билан биргаликда умумий хўжалик олиб боргани ҳолда; боланинг фараз қилинган отаси ўлган ҳолда юқорида кўрсатилган тартибда белгиланиши мумкин.

Суд амалиётининг ўрганилиши шуни кўрсатадики, судлар барча ҳолларда ҳам бундай ишлар ўртасида фарқ бўлишини тасаввур қилмайдилар, баъзи ҳолларда оталикнинг иқрорлиги факти ўрнига оталик фактини ва баъзи ҳолда аксини белгилайдилар.

Й И Г И Р М А У Ч И Н Ч И Б О Б

МЕҲНАТГА ОИД НИЗОЛАРНИ СУДДА КЎРИШНИНГ ПРОЦЕССУАЛ ХУСУСИЯТЛАРИ

1-§. МЕҲНАТ ҲУҚУҚИЙ МУНОСАБАТЛАРИДАН КЕЛИБ ЧИҚАДИГАН ИШЛАРНИНГ ТААЛЛУҚЛИЛИГИ ВА СУДЛОВ МАСАЛАСИ

Меҳнатга оид ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган низолар бўйича бўлган ишлар фуқаролик суд ишларини юритишнинг умумий қоидалари, яъни даъво ишларини юритиш тартибида судлар томонидан кўрилади.

Бундай туркумдаги фуқаролик ишлари учун қонун билан белгиланган қатор хусусиятлар мавжуд. Бу хусусиятлар низоли моддий-

ҳуқуқий муносабат билан белгиланиб, фақат моддий ҳуқуқ (меҳнат ҳуқуқи) меъёрларидагина эмас, балки процессуал ҳуқуқ меъёрларида (ФПКда) ҳам назарда тутилган. Бу хусусиятлар судьялар томонидан меҳнат ишлари бўйича даъво аризаларини қабул қилишда, уларни суд мажлисида кўриш учун тайёрлашда ва иш юритишнинг бошқа кейинги босқичларида ҳам эътиборга олиниши керак.

Судья бундай ишлар бўйича аризалар қабул қилишда ФПКнинг 31 ва 239-моддаларида назарда тутилган умумий қоидага амал қилиб, мазкур ишнинг судга тааллуқли бўлиш-бўлмаслигини белгилаши лозим. Меҳнат ҳуқуқий муносабатларидан келиб чиқадиган ишларни судга тааллуқли бўлиш ва тааллуқли бўлмайдиган ишлар ҳақида Ўзбекистон Республикаси Олий судининг 1998 йил 17 апрелдаги Пленуми қарорида кўрсатиб ўтилган¹.

Низонинг предметиға ва ишда қатнашувчи субъектларға қараб, меҳнат ҳуқуқи меъёрлари бундай ишни ҳал қилишнинг ҳар хил тартибини белгиланганини назарда тутиш керак.

Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодексининг 260-моддасида кўрсатилганидек, меҳнат низолари бўйича ходим меҳнат низолари комиссиясига ёки бевосита судга мурожаат этишга ҳақли. Қонун (Меҳнат кодексининг 269-моддаси)га кўра меҳнат низолари куйидаги ҳолларда бевосита туманлараро судларида кўриб чиқилади:

1) агар ходимнинг иш жойида меҳнат низолари комиссияси тузилмаган бўлса;

2) улар меҳнат шартномасини бекор қилиш асосларидан қатъи назар, ишга тиклаш тўғрисида, меҳнат шартномасини бекор қилиш вақти ва асослари таърифини ўзгартириш тўғрисида, мажбурий прогул ёки кам ҳақ тўланадиган ишни бажарган вақт учун ҳақ тўлашга доир бўлса;

3) улар ходим томонидан иш берувчига етказилган зарарнинг тўланиши ҳақида бўлса;

4) улар меҳнат вазифаларини бажараётганда ходимнинг соғлиғига шикаст етказилган оқибатидаги зарарни (шу жумладан маънавий зарарни) ёки унинг мол-мулкига етказилган зарарни иш берувчи томонидан тўланиши ҳақида бўлса;

5) улар Меҳнат кодекси 78-моддасининг иккинчи қисмида назарда тутилган ҳолларда ишга қабул қилиш рад этилганлиги ҳақида бўлса;

¹ Қаранг: Қонун номи билан. Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Ахборотномаси. 1998 йил, 1-2-сонлар, 28-53-бетлар.

б) улар иш берувчи ва касаба уюшмаси қўмитаси ёки ходимларнинг бошқа вакиллик органлари билан олдиндан келишиб ҳал этилган масалалар юзасидан келиб чиққан бўлса.

Ушбу модданинг биринчи қисмида санаб ўтилган меҳнат низоларидан бошқа низолар ҳам ходимнинг хоҳишига кўра бевосита туманлараро судларида кўрилади.

Меҳнат низоси меҳнат низолари комиссиясида кўрилмаган деган ваз ва билан ходимнинг аризасини кўриб чиқишни судда рад этишига йўл қўйилмайди.

Меҳнат низоларини тегишли судларда кўриш тартиби Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат, Фуқаролик процессуал кодекслари ва Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг "Судлар томонидан меҳнат шартномаси (контракт)ни тузиш, ўзгартириш ва бекор қилишни тартибга солувчи қонунларнинг қўлланиши ҳақида"ги 1998 йил 17 апрель қарорида берилган¹.

Даъво аризасини қабул қилишнинг рад этилиши ва меҳнат иши бўйича қўзғатилган ишнинг бекор қилиниши ФПКнинг 152 ва 160-моддаларида назарда тутилган асослар бўйича амалга оширилади.

Даъво аризаси ФПКнинг 145-моддасида кўрсатилганидек, жавобгар яшаб турган ёки доимий машғул бўлган жойдаги судга берилади.

Меҳнат ҳақини ундириш тўғрисидаги ва меҳнат муносабатларидан келиб чиқадиган бошқа талаблар бўйича бўлган даъволар юзасидан ходимлар давлат даромадларига суд харажатларини, божини тўлашдан озод қилинадилар. Бундай талаблар қаноатлантирилганида суд харажатлари даъвонинг қаноатлантирилган қисмига нисбатан жавобгардан ундирилади. Агар даъво талаблари рад этилса, суд харажатлари давлат ҳисобига ўтказилади. Бу ҳолат меҳнат ҳуқуқий муносабатларидан келиб чиқадиган ишларнинг ўзига хос хусусиятларидандир.

Судга аввало меҳнат низоларини кўриш комиссиясида кўрилган низо бўйича ариза тушса, суд бу масала бўйича меҳнат низоларини кўриш комиссияси мажлисининг баённомасидан кўчирма топширилишини талаб қилиш лозим.

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг қарорлари. Т., 1998 йил, 18-56-бетлар.

2-§. МЕҲНАТ ИШЛАРИНИ КЎРИШ МУДДАТЛАРИ

Меҳнат ҳуқуқий муносабатларидан келиб чиқадиган низоли ишларнинг процессуал хусусиятларидан бири шуки, бунда бошқа фуқаролик ишларига нисбатан судда кўриш учун қисқа муддат белгиланганидир.

Куйидагилар меҳнат низосини кўриш ҳақидаги ариза билан судга мурожаат қилиш ҳуқуқига эга:

1) ходим, касаба уюшмаси ёки ходимларнинг бошқа вакиллик органи;

2) меҳнатнинг ҳуқуқ бўйича инспектори;

3) иш берувчи, меҳнат низолари комиссиясининг қарорига рози бўлмаган тақдирда, шунингдек унга ходим томонидан етказилган зарарни қоплаш ҳақидаги низолар бўйича;

4) прокурор (Меҳнат кодексининг 268-моддаси).

Меҳнат низосини ҳал қилишни сўраб судга ёки меҳнат низолари комиссиясига Меҳнат кодексининг 270-моддасида белгиланган муддатлардаги мурожаат қилиш мумкин, чунончи:

ишга тиклаш низолари бўйича - ходимга у билан меҳнат шартномаси бекор қилинганлиги ҳақидаги буйруқнинг нусхаси берилган кундан бошлаб бир ой;

ходим томонидан иш берувчига етказилган моддий зарарни тўлаш ҳақидаги низолар бўйича - зарар етказилганлиги иш берувчига маълум бўлган кундан бошлаб бир йил;

бошқа меҳнат низолари бўйича - ходим ўз ҳуқуқи бузилганлигини билган ёки билиши лозим бўлган кундан бошлаб уч ой.

Ушбу моддада белгиланган муддатлар узрли сабабларга кўра ўтказиб юборилган тақдирда, бу муддатлар суд ёки меҳнат низолари комиссияси томонидан қайта тикланиши мумкин.

Ходимнинг соғлиғига етказилган зарарни қоплашга доир низолар бўйича судга мурожаат қилиш учун муддат белгиланмайди.

Меҳнат низоларини кўриш учун бошқа фуқаролик ишларига нисбатан бирмунча қисқа муддатлар белгиланган. ФПКнинг 131-моддасига кўра, меҳнат низолари биринчи инстанция суди томонидан ўн кунлик муддат ичида кўрилиши лозим. Ишнинг бошқа муддатда кўрилиши шу қонунда белгиланган. Меҳнат тўғрисидаги низоларнинг дарҳол кўрилишини таъминлаш билан ҳуқуқ нормалари фуқароларнинг меҳнатга оид ҳуқуқларининг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ўз ҳимоясига ол-

ганлигидан ва уларнинг манфаатлари ҳамиша давлат эътиборида эканлигидан далолат беради.

3-§. МЕҲНАТ ИШЛАРИДА ТАРАФЛАР

Ҳар қандай фуқаролик иши каби меҳнатга оид низонинг ҳам муваффақият билан ҳал қилиниши - барча манфаатдор шахсларнинг процессуал ҳолатларини тўғри белгилашга боғлиқ. Умумий қоида бўйича меҳнат ишларида тарафлар меҳнатга оид низоли ҳуқуқий муносабатнинг субъектлари бўлади. Меҳнат ҳуқуқий муносабатларидан келиб чиқадиган низоли ишларда тараф бўлиб вояга етмаган, яъни ўн тўртдан ўн саккизгача бўлган фуқаролар иш ҳақини ёки бошқа даромадни тасарруф этиш билан боғлиқ битимлардан келиб чиқадиган ишлар бўйича судда ўз ҳуқуқлари ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларини ҳимоя қилиш ҳуқуқи бундай низоларни ҳал қилишнинг ўзига хос процессуал хусусиятларидандир. Ишдаги субъект аввало даъвогар бўлади. Даъвогар субъектив ҳуқуқининг ёки қонун билан қўриқланадиган манфаатининг ҳимоя қилиниши тўғрисидаги ўз талаби билан судга мурожаат қилган шахсдир. Ҳар қандай меҳнат низоси бўйича даъво билан ходимлар судга мурожаат қилганларида даъвогар шахс қайси корхона, муассаса, ташкилот билан ҳуқуқий муносабатда бўлган бўлса, мазкур ташкилот (юридик шахс) жавобгар бўлади. Бундай ишлар бўйича ташкилот маъмурияти, яъни иш берувчи мансабдор шахс жавобгар ҳисобланмайди. Тегишли ташкилот раҳбарлари процессда устав бўйича вакил сифатида қатнаша олади. Ишни шахсан ўзи, шунингдек, вакил қилинган шахслар томонидан олиб бориши мумкин. Бундай вакиллар ташкилотнинг доимий ишлайдиган ходимлари (юрист-маслаҳатчи ва бошқа ходимлар), шунингдек, тегишли тартибда ваколат олган шахслар бўлиши мумкин.

Касабалар уюшмалари меҳнат низоларини кўриб ҳал этишда вакил сифатида иштирок этиши ҳам меҳнат муносабатларидан келиб чиқадиган ишларни ўзига хос хусусиятларидандир. Улар ходимни (ФПКнинг 48-49-моддаларида) ҳуқуқи ва қонуний манфаатларини ўзларига берилган ҳуқуқ доирасида, судга ваколатномасини кўрсатиши билан ҳеч қандай сарф-харажатсиз процессда қатнашади.

Касаба уюшмаларининг вакиллари ходимларнинг ишлари бўйича ихтиёрий вакилликни амалга оширишлари мумкин. Бундай

вакилликни улар ФПКнинг 52-моддасида белгиланган қоидага мувофиқ амалга оширадilar.

Касаба уюшмалари меҳнат ишларига даъвогар, жавобгар ёки учинчи шахс сифатида жалб қилина олмайдилар, чунки улар меҳнат ишларини дастлабки ҳал қилув органлар ҳисобланади. Ҳеч қандай тараф билан низоли ҳуқуқий муносабатда бўлмайдилар.

Корхонага етказилган мулкый зарарни ундириш тўғрисидаги ишларни ҳал қилишга суд зарарнинг фақат ходим айби билан етказилмаганлигини, балки бунда иш берувчининг ҳам айби борлигини аниқласа, зарар етказилишида айбдор бўлган мансабдор шахсларни ҳам ишга қўшимча жавобгар сифатида иштирок этишга жалб қилиш тўғрисида масалани ҳал қилиши керак. Бу тўғридаги тушунтиришлар Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 1990 йил 14 декабрдаги ва кейинчалик унга киритилган қатор ўзгартириш ва қўшимчалар билан чиқарган қарорида берилган. Юқорида айтилганидек, умумий қоида бўйича даъвогар бузилган ҳуқуқининг ёки қонун билан қўриқланадиган манфаатининг ҳимоя қилиниши тўғрисида судга мурожаат қилган шахс бўлади. Фуқаролик ишини қўзғатиш ташаббуси кимга тегишли бўлишидан, яъни ходимга, иш берувчига ёки прокурорга тегишли бўлишидан қатъи назар, иш бўйича даъвогар меҳнат низоларини кўрувчи комиссияга ёки судга ўз талаби билан мурожаат қилган ходим, жавобгар эса, талаб юзасидан низолашувчи корхона - иш берувчи ҳисобланади.

4-§. МЕҲНАТ ИШЛАРИНИ СУДДА КЎРИШГА ТАЙЁРЛАШ

Меҳнат ишларини судда кўриш учун тайёрлаш алоҳида аҳамиятга эга. Судья ишни кўришга тайёрлашга киришишда ФПКнинг 158-160-моддалари талабларини аниқ бажариши лозим. Чунончи, иш юзасидан аниқланиши керак бўлган фактларни белгилаши, барча далилларни келтирилган-келтирилмаганлигини текшириш, агар зарур бўлса, қўшимча далилларни талаб қилиб олиши лозим.

Ишга тиклаш тўғрисидаги ва бошқа низолар бўйича меҳнат низолари комиссиясининг қарори иш берувчи ва касаба уюшмаси кўмитаси ёхуд ходимлар бошқа вакиллик органининг вакиллари ўртасидаги келишувга биноан қабул қилган тақдирда суд шу тўғридаги қарорнинг нухасини талаб қилиб олиши керак. Меҳнат низоларини кўрувчи комиссияда, аввало, кўрилиш талаб этилган

иш судга келганида ишнинг мазкур органларда қандай кўрилганлигини, ишнинг кўрилиши вақти ва жойи тўғрисида ходимнинг хабардор қилинганлиги, унинг шу мажлисда иштирок этганлигини гувоҳлантирадиган материаллар талаб қилиб олинади.

Меҳнат низоли ишларини судда кўришга - тайёрлашда суд далилларга эътибор бериши, бунинг учун даъво талабларига қараб исботлаш қайси тараф томонидан амалга оширилиши лозимлигига аҳамият бериши керак. Меҳнат ишларини кўп ҳолларда исботлаш иш берувчи томонидан бўлиши (масалан, ишга тиклаш, штат қисқартирилиши ва ҳоказолар) суд амалиётида кўп учрайди.

Меҳнат жамоаларида меҳнат интизоми бузилишининг олдини олиш ва меҳнат муносабатлари соҳасида қонунчиликни мустаҳкамлаш мақсадида меҳнат ишларини судда кўришга тайёрлашнинг ҳар бир ҳолатида бундай ишларнинг очиқ суд мажлисида, ходимнинг ишхонасида, прокурор ва жамоатчиликнинг иштирокида кўриш лозим бўлиш-бўлмаглигини белгилаши лозим. Бу масалага алоҳида эътибор берилиши кераклиги Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг қарорида кўрсатиб ўтилган¹.

5-§. ИШГА ТИКЛАШ ЁКИ ХОДИМНИ ОЛДИНГИ ВАЗИФАСИГА ҚЎЙИШ ТЎҒРИСИДАГИ ИШЛАР БЎЙИЧА УЧИНЧИ ШАХСЛАРНИНГ ИШТИРОКИ

Меҳнат низоларини судда кўришнинг яна бошқа хусусияти ҳам борки, у ҳам бўлса, бошқа туркумдаги ишларда иштирок этгани каби мустақил талаб билан арз қилувчи учинчи шахсларнинг иштирок этмаслигидир. Айрим ҳолларда бундай ишларда мустақил талаб билан арз қилмайдиган учинчи шахслар даъво талабларининг предметиغا нисбатан талаб қўймаса ҳам, нотўғри бўшатишган ёки бошқа ишга ўтказилган ходимларни ишга тиклаш ёки олдинги вазифаларига қўйиш тўғрисидаги ишлар бўйича, суд ўз ташаббуси билан ишдан бўшатишга ёки бошқа ишга ўтказишга буйруқ берган мансабдор шахснинг жавобгар томонидан учинчи шахс сифатида иштирок этиши учун жалб қилиши мумкин. Суд ишдан бўшатиш ёки бошқа ишга ўтказиш очиқдан-очиқ қонунга хилоф бўлганлигини аниқласа, у шу процесснинг ўзида айбдор мансабдор шахсга

¹ Қаранг: Қонун номи билан, Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Ахборотномаси. Т., 1998 йил, 1-2-сонлар, 52-бет.

ишдан бўшатиш ҳодими мажбуран бекор юргани учун ҳақ тўлаши ёки иш ҳақидаги фарқни тўлаши натижасида кўрган зарарларини қоплаш мажбуриятини юклаш лозим. Учинчи шахсларнинг меҳнат ишларида иштирок этилиши ҳақида Ўзбекистон Республикаси Олий судининг 1998 йил 17 апрелдаги "Судлар томонидан меҳнат шартномаси (контракт)ни бекор қилишни тартибга солувчи қарорларни қўлланиш ҳақида"ги Пленум қарорида берилган¹. Бундай ҳолларда мансабдор шахсдан ундирилган сумманинг миқдори меҳнат ҳақидаги қонунлар билан белгиланади (ФПКнинг 259-моддаси).

Корхона, муассаса ва ташкилотларнинг маъмурияти томонидан ишдан нотўғри бўшатиш ёки бошқа ишга кўчирилган ҳодими ишга ёки аввалги вазифасига қайта тиклаш тўғрисида чиқарилган ҳал қилув қарори бажарилмаган тақдирда, суд корхона, муассаса, ташкилотларда ҳодимнинг мажбуран бекор юрган вақти учун иш ҳақи ундириш тўғрисида ёки бошқа ишга нотўғри кўчирилган ҳодимга ҳал қилув қарори чиқарилган кундан бошлаб, то уни ижро этиш учун ўтган вақтдаги иш ҳақи тафовутини тўлатиб олиши тўғрисидаги масалани ҳал этиши мумкин.

Айни вақтда суд чиқарган ҳал қилув қарорининг ижро этилмаганлиги ҳақида ҳодимга пул суммаси тўланиши ҳисобига келиб чиққан зарарлар корхона, муассаса, ташкилотнинг даъвоси бўйича суднинг ҳал қилув қарорини бажармасликда айбдор бўлган мансабдор шахслардан ундирилиши мумкин, бундай ҳолларда ундириладиган пулнинг миқдори меҳнат ҳақидаги қонунлар (ФПКнинг 259-моддаси, Меҳнат кодексининг 273-274-моддалари) билан белгиланади.

Шу тартибда қонун ишдан нотўғри бўшатиш ёки нотўғри кўчирилган ҳодимларни мансабга ёки ишга тиклаш тўғрисидаги ишларни кўришда мустақил талаблар билан арз қилмаган учинчи шахсларнинг ишда иштирок этишларининг икки муҳим хусусиятини: биринчидан, жавобгарнинг (корхонанинг) манфаатлари юзасидан, учинчи шахсга (айбли мансабдор шахсга) нисбатан регресс даъвосини кўзғатиш; иккинчидан, бу даъвони асосий даъво билан бир вақтнинг ўзида кўриш мумкинлигини белгилайди. Аммо мансабдор шахсни ишга жавобгар тарафдаги учинчи шахс сифатида ишга жалб қилмай, регресс даъвони ҳал қилишга йўл қўйилмайди. Мансабдор шахс суднинг (ёки иш судда

¹ Қаранг: Қонун номи билан. Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Ахборотномаси. Т., 1998 йил, 1-2-сонлар.

кўришга тайёрланиши даврида судьянинг) ажрими билан ишда иштирок этишга жалб қилиниши ва ФПКнинг 160-моддасида кўрсатилганидек, ишнинг кўрилиши куни тўғрисида албатта хабардор қилиниши керак.

Ишга тикланиш тўғрисида ходим томонидан даъво қўзғатилганида жавобгар (корхона) тарафида туриб, учинчи шахс сифатида ишда қатнашишга жалб қилинадиган мансабдор шахс бир вақтнинг ўзида регресс даъвоси бўйича жавобгар бўлиб ҳам кўрилади. Корхонанинг регресс даъвоси суднинг ташаббуси билан манфаатдор ташкилот томонидан, бундай даъвонинг қўзғатилиши-қўзғатилмаслигидан қатъи назар, яъни асосий даъво бўйича жавобгар томонидан даъво қўзғатилган бўлиш-бўлмаглигидан қатъи назар кўрилади. Меҳнат ишида учинчи шахс сифатида иштирок этувчи мансабдор шахс бундай иш юзасидан вакил бўла олмайди. Ташкилотнинг регресс даъвоси суднинг ташаббуси бўйича ҳал қилинмаган ҳолларда бундай даъво прокурор томонидан қўзғатилади. Етказилган зарар фақат мансабдор шахснинг айби борлиги аниқлангандагина ундирилиши мумкин. Моддий жавобгарликка ходимни нотўғри бўшатишда ёки бошқа ишга ўтказишда бевосита айбли бўлган шахслагина тортилади. Бинобарин, учинчи шахслар сифатида фақат бир шахсгина жалб қилинмай, балки ходимнинг нотўғри бўшатилиши ёки ўтказилишида айбли бўлган конкрет шахсни белгилаш учун бир неча шахслар ҳам жалб қилиниш мумкин.

ФПКнинг 259-моддаси ходимларни ишдан нотўғри бўшатиш билан курашишга, уларнинг манфаатларини, шунингдек, мансабдор шахсларнинг нотўғри ҳаракатлари туфайли зарар кўрган ташкилотларнинг мулкӣ ҳуқуқларини ҳимоя қилишга, қонунчиликни янада мустаҳкамлашга ва қонунларга ҳурматда бўлиш руҳида тарбиялашга қаратилган ҳуқуқий меъёрдир¹.

Меҳнатга ойда фуқаролик ишининг тўғри ҳал қилиниши иш юзасидан аниқланиши лозим бўлган фактларнинг холисона ва тўла белгиланишига боғлиқ. Ҳар қайси меҳнат иши бўйича аниқланиши лозим бўлган ҳолатлар доираси низоли ҳуқуқий муносабатнинг мазмунига ва даъвогар томонидан даъво қилинган талабларнинг моҳиятига қараб белгиланади. Чунончи, штатнинг қисқартирилиши муносабати билан ишдан бўшатирилган ходимларни ишга тиклаш тўғрисидаги даъволарни ҳал қилишда, суд штат

¹ Қаранг: Курс гражданского процессуального права. Том. 2. Издательство, "Наука", Москва, 1981, 104-бет.

қисқартириш дарҳақиқат бўлган-бўлмаганлигини, бундай ҳолларда иш берувчи мазкур асослар бўйича ходимларни бўшатишни тартибга соладиган меҳнат қонунчилиги нормаларига риоя қилинган-қилинмаганлигини аниқлайди.

Меҳнат интизомини бузиш билан боғлиқ ишларни кўришда судлар ходим томонидан меҳнат интизомини бузадиган хатти-ҳаракатлар қилинган-қилинмаганлиги, ходимга нисбатан таъсир этиш чораларининг иш берувчи томонидан қўлланган-қўлланмаганлигини белгилаш талаб қилинади.

Ходимлар томонидан корхона, муассаса ва ташкилотга етказилган зарар миқдорини улардан ундириш тўғрисидаги ишларни кўришда ходимлар моддий жавобгарликка тортилишлари асосларини ва шартномаларини, шунингдек, ундирилишга тегишли суммаларни белгилайдиган ҳолатларни ҳар томонлама аниқлаши лозим.

Суд бундай ишларни ҳал қилишда меҳнат низосини кўрувчи комиссия кўрилайётган низо тўғрисида чиқарилган қарорни эътиборга олса ҳам, бу қарор суд учун мажбурий эмас. Суд ишни кўришда низоли ҳуқуқий муносабатнинг барча ҳолатларини, тарафларнинг ҳақиқий ҳуқуқ ва мажбуриятларини тўла ва тўғри аниқлаш билангина чегараланмай, низонинг меҳнат низоларини кўрувчи комиссия ва касаба уюшмаларида кўрилиши тартибини текширади. Бу тартибнинг жиддий бузилиши, масалан, даъвогарнинг иштирокисиз иш кўрилиши қабул қилинган қарорнинг бекор қилинишига сабаб бўлиши мумкин.

6-§. МЕҲНАТ ИШЛАРИ БҲЙИЧА КЕЛИШУВ БИТИМИ

Даъвогар даъводан ҳар қачон воз кечишга ҳақли эканлиги тугайли меҳнат ишининг судда кўрилиши келишув битими билан тугатилиши мумкин. Бундай ҳолларда суд келишув битими ходимнинг меҳнатга оид ҳуқуқларини ва корхонанинг манфаатлари бузилишига қаратилмаганлигини диққат билан текширишга мажбур. Жумладан, нотўғри бўшатишга ёки бошқа ишга кўчирилган ходимларни ишга тиклаш ёки аввалги мансабларига қўйиш тўғрисидаги келишув битимлари, агар бундай битимлар ходимнинг ғайриқонуний бўшатилишида айбли бўлган мансабдор шахсни ташкилотга етказилган зарарни тўлаш мажбуриятидан озод қилинадиган бўлса, тасдиқланмаслиги керак.

Ўзбекистон Республикаси Олий судининг 1998 йил 17 апрелдаги Пленуми қарорида ходимнинг илтимосига кўра суд ҳал қилув қарорини чиқаришда меҳнат шартномасини бекор қилиш таърифини ўз ташаббуси билан тарафларнинг келишувига кўра ўзгартириш билан чекланиши мумкинлиги кўрсатиб ўтилган¹.

Меҳнатга оид кўп масалалар меҳнат қонунчилиги билан тартабга солинганлиги туфайли бундай масалалар юзасидан келишув битимларини тузиш камдан-кам учрайди.

7-§. МЕҲНАТ ИШЛАРИ БЎЙИЧА СУДНИНГ ҲАЛ ҚИЛУВ ҚАРОРЛАРИ

Меҳнат ишлари юзасидан чиқариладиган ҳал қилув қарорларининг мазмунига ҳам алоҳида эътибор берилиши керак. Қарорда одатда қуйидаги ҳолатлар кўрсатилади.

Қарорнинг баён этиш қисмида, агар низо меҳнат низоларини кўрувчи комиссияда кўрилса, низонинг бу органларда кўрилиши натижалари кўрсатилади. Корхонада бундай органлар бўлмаса, уларнинг йўқлиги қарорда акс эгирилади. Агар иш ФПКнинг 259-моддасига биноан мансабдор шахс жалб қилиниб кўрилган бўлса, бу тўғрида қарорнинг барча қисмларида ёзилиши керак. Жумладан, қарорнинг баён қисмида унинг берган тушунтиришлари қисқача ифодаланиши, асослаш қисмида суднинг талабни қаноатлантириш ёки рад этиш учун қандай хулосаларга келганлиги, хулоса қисмида эса унинг корхонага тўлаши лозим бўлган зарар миқдори аниқ белгиланиши керак.

Ишга тикланиш тўғрисидаги даъво қаноатлантирилганлигида қарорда ходимнинг қаерга ва ишга (мансабга) тикланиши лозимлиги кўрсатилади. Унинг ноилож бекор юрган вақти учун корхонадан ундириладиган сумманинг миқдори белгиланади.

Агар корхонанинг қайта ташкил этилгани ёки тугатилиши сабабли ходимни аввалги ишга тиклаш мумкин бўлмаса, суд бекор юрган вақти учун қонунда кўрсатилган ўргача иш ҳақи ундирилади. Бу тўғрида Меҳнат кодексига қоидалар ҳамда Ўзбекистон Республикаси Олий судининг юқорида тилга олинган Пленуми қарорида раҳбарий тушунчалар берилган. Меҳнат шартномаларини тузиш, ўзгаритриш ва бекор қилишни тартибга солувчи қонунчиликнинг судлар томонидан тадбиқ этилиши тўғрисидаги

¹ Қаранг: Қонун номи билан. Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Ахборотномаси. 1998 йил, 1-2-сонлар.

қарорида ходимдан ундирилиши лозим бўлган зарар миқдори зарарнинг қандай конкрет ҳолатда етказилганлиги, шунингдек, ходимнинг моддий аҳволи эътиборга олиниб, суд томонидан камайтирилиши мумкин.

Суд қонунда кўрсатилмаган асослар бўйича ходимнинг ишдан бўшатилишини тўғри деб тополмайди. Агар суд ходимнинг ишдан бўшатилиши сабабининг ифодаланиши нотўғри ва меҳнат тўғрисидаги қонунчиликка хилоф деб топилса, уни ўзгартириб, қарорида ишдан бўшатилиш асосини қонунга мувофиқ равишда кўрсатиши керак.

Суд ҳал қилув қарорининг хулоса қисмида айбли мансабдор шахсдан ташкилот учун ундириладиган сумманинг аниқ миқдори, ҳал қилув қарорида дарҳол ижро этиш тўғрисидаги (ФПКнинг 219-моддаси, Меҳнат кодексининг 273-моддаси) масалаларни кўрсатиши лозим¹.

Меҳнатга оид даъво қаноатлантирилган ҳолда ҳал қилув қарорининг хулоса қисмида жавобгардан давлат фойдасига ундириладиган суд харажатларининг суммаси ва қарорнинг ижро этиш тартиби кўрсатилади.

8-§. МЕҲНАТ ИШЛАРИ БЎЙИЧА СУД ҲАЛ ҚИЛУВ ҚАРОРЛАРИНИНГ ИЖРО ЭТИЛИШ ХУСУСИЯТЛАРИ

Меҳнатга оид фуқаролик ишларининг муҳим процессуал хусусиятларидан яна бири ишга тиклаш ва иш ҳақини ундириш тўғрисидаги ишлар бўйича чиқарилган ҳал қилув қарорларининг дарҳол ижро этилиши мумкинлигидир. Шунинг ўзи билан фуқароларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилишга қўшимча кафолат берилади.

Ҳал қилув қарорнинг дарҳол ижро этишида судья қарор чиқарилган замон ундириладиган суммани ундириш учун даъвогарга ижро варақасини бериши лозим.

Ишга тиклаш тўғрисидаги қарорнинг ижро этилиши кечиктирилганда, қарор чиқарилган кундан эътиборан унинг ижро этилиши кунигача кечиктирилган барча вақт учун ходим фойдасига у оладиган ўртача иш ҳақи ёки иш ҳақининг фарқи ундирилиши керак. Бу масала ҳал қилув қарорини чиқарган суднинг ажримига мувофиқ ҳал қилинади.

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий судининг 1998 йил 17 апрелдаги Пленуми қарори. Т., 1998 йил, 54-бет.

Ходимни ишга тиклаш тўғрисидаги суд қарори ижро этилмаганда унга иш вақти тўланиши тўғрисидаги ижро масалани ҳал қилиш билан у, ўз ташаббуси бўйича шу процесснинг ўзида қарорни ижро этмасликка айбдор бўлган мансабдор шахснинг зарарнинг корхонага тўланиши тўғрисидаги масала ҳам кейинчалик корхонанинг ёки прокурорнинг регресс (қайтарма) даъвоси бўйича ҳал қилиниши мумкин. Корхонанинг мансабдор шахсга нисбатан регресс талаби қаноатлантирилгани ҳолда ижро варақаси суд томонидан бевосита суд ижросига топширилади ва бу тўғрида ҳақ ундирувчи (корхона) хабардор қилинади (Меҳнат кодексининг 273-моддаси).

Меҳнат низоларининг ижро босқичида ҳам унинг ўзига хос хусусияти мавжуд. Ижро ҳужжатларини ижро этиш ҳақидаги қонунга мувофиқ ходимларнинг меҳнатга оид ҳуқуқий муносабатларидан келиб чиқадиган талаблари биринчи навбатда қаноатлантирилади.

Ходимни ишга тиклаш ва иш ҳақини ундириш тўғрисидаги ишлар бўйича чиқарилган ҳал қилув қарорлари дарҳол ижро этилиши лозим бўлганлиги туфайли бундай қарорларнинг ижроси тўхтатилиши мумкин эмас.

Меҳнатга оид ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган талаблар бўйича пул суммаси ундириш тўғрисидаги ишлар бўйича чиқарилган ҳал қилув қарорлари бекор қилинган тақдирда, агар бекор қилинган ҳал қилув қарори даъвогар берган сохта маълумотларга ёки у тақдим этган қалбаки ҳужжатларга асосланган бўлса, қайтарма ижрога йўл қўйилади (ФПКнинг 385-моддаси).

Й И Г И Р М А Т Ў Р Т И Н Ч И Б О Б

ДАВЛАТ ОРГАНЛАРИ ВА БОШҚА ОРГАНЛАР, ШУНИНГДЕК МАНСАБДОР ШАХСЛАРНИНГ ХАТТИ- ҲАРАКАТЛАРИ (ҚАРОРЛАРИ) УСТИДАН БЕРИЛГАН ШИКОЯТ ВА АРИЗАЛАР БЎЙИЧА ИШЛАРНИ ЮРИТИШ

1-§. ИДОРАЛАР ВА МАНСАБДОР ШАХСЛАРНИНГ ХАТТИ- ҲАРАКАТЛАРИ (ҚАРОРЛАРИ) УСТИДАН БЕРИЛГАН ШИКОЯТЛАРНИ КЎРИБ ҲАЛ ЭТИШНИНГ УМУМИЙ ТАВСИФИ

Фуқаролик суд ишларини юритиш тўғрисидаги қонун ҳужжатларида, жумладан, Фуқаролик процессуал кодексининг 2-мод-

дасида белгиланганидек, судлар даъво иши тартибида юритиладиган ишлардан ташқари органлар ва мансабдор шахсларнинг хатти-ҳаракатлари (қарорлари) устидан берилган шикоятлар бўйича ишларни ҳамда алоҳида тартибда юритиладиган ишларни кўриб чиқади ва ҳал этиш тартибини белгилайди.

Давлат идоралари ва бошқа идоралар, шунингдек, мансабдор шахсларнинг хатти-ҳаракатлари (қарорлари) устидан бериладиган шикоятларни фақат қонунда тўғридан-тўғри назарда тутилган ҳоллардагина судларга тааллуқли бўлади.

Умумий қоида бўйича, идоралар ва мансабдор шахсларнинг хатти-ҳаракатлари (қарорлари)га бериладиган шикоятлар асосан маъмурий тартибда иш юритиш қоидасига амал қилган ҳолда кўрилади¹. Амалдаги Фуқаролик процессуал кодексида бу туркумга кирадиган баъзи ишларнинг ҳал этилиши суднинг ваколатига киритилганлигини ва унинг иш кўриш доираси кенгайганлигини кўрамиз, жумладан, бу масалаларга оид ФПКда уч кичик бўлим ажратилган, у “Давлат органлари ва бошқа органлар, шунингдек мансабдор шахсларнинг хатти-ҳаракат (қарор)лари устидан берилган шикоят ва аризалар бўйича иш юритиш” деб номланган 26-бобда давлат органлари ва бошқа органлар, шунингдек мансабдор шахсларнинг хатти-ҳаракатлари (қарорлари) устидан берилган шикоятларга оид ишлар ёритилган. Бу ишларга: 1) фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини бузувчи хатти-ҳаракатлар ва қарорлар устидан берилган шикоятлар; 2) нотариуснинг, фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш органларининг ҳаракатларни бажаришни рад этганлиги ёхуд уларни нотўғри бажарганлиги устидан берилган шикоятлар; 3) прокурорнинг ҳуқуқий ҳужжатни ғайриқонуний деб топиш тўғрисидаги аризаси бўйича ишлар киради (ФПКнинг 264-моддаси).

Фуқароларнинг иштироки билан бўладиган бундай маъмурий ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган ишларни кўриб ҳал этишнинг суд тартиби судсиз маъмурий тартибда кўриладиган ишларга нисбатан муайян устунликларга эга бўлиш низоларнинг тўғри ҳал қилинишига катта қафолатлар яратилганлигини, фуқаролар, давлат ва бошқа идораларнинг ҳуқуқ ва манфаатларининг жиддий кўриқланиши билан фарқланади.

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексн. Т., “Адолат”, 1998, XVII-XVIII-боблари.

Идоралар ва мансабдор шахсларнинг хатти-ҳаракатлари (қарорлари) устидан берилган шикоятлар юзасидан келиб чиқадиган ишлар фуқаролар суд ишларини юритишнинг умумий қоидалари бўйича, аммо уларнинг айрим хусусиятларини эътиборга олган ҳолда судда кўрилади. Бундай ишлар маъмурий ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқса ҳам, лекин қонунда кўрсатилган ҳолларда суд тартибида кўришга тааллуқли қилиб белгиланган.

Қонунда маъмурий ҳуқуқбузарлик: туфайли ундан келиб чиқадиган ҳуқуқий оқибатлар: органлар, мансабдор шахслар ва суд томонидан ишларни кўриб ҳал қилиш тартиби; давлат органлари бошқа органлар, шунингдек мансабдор шахсларнинг хатти-ҳаракат (қарор)лари устидан судга берилган шикоят ва аризалар бўйича иш юритиш тартиби ёритилади. Амалдаги қонунга асосан маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисидаги иш юзасидан чиқарилган қарор устидан шикоят манфаатдор шахс-жабрланувчи, шунингдек, уларнинг қонуний вакиллари ва адвокатлар томонидан берилиши мумкин. Шикоят юқори турувчи органга (мансабдор шахсга) ёки маъмурий ишлар бўйича туман (шаҳар) судига, суднинг маъмурий ишлар бўйича қарори устидан эса, юқори турувчи судга бериш тартиби белгиланган.

Шикоят маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисидаги иш юзасидан қарор қабул қилган орган (мансабдор шахс)га ёки бевосита судга юборилади.

Иш юзасидан қарор чиқарган орган (мансабдор шахс) шикоятни олгач, уни уч кун ичида иш билан бирга шикоятни кўриб чиқиш ҳуқуқига эга бўлган органга (мансабдор шахсга) юборади.

Қонунга кўра қарор устидан шикоят берган шахс давлат божи тўлашдан озод этилади.

Шикоят қарорнинг нусхасини олган кундан бошлаб ўн кун ичида берилади. Шикоят муддати узрли сабаблар билан ўтказиб юборилган тақдирда, бу муддат шикоятни кўриб чиқишга ваколатли орган (мансабдор шахс) томонидан тикланиши қонунда назарда тутилган.

Прокурор, туман (шаҳар) суди маъмурий ишлар бўйича судьясининг қарори устидан - туман (шаҳар) судининг раисига ёки юқори турувчи судга, бошқа орган (мансабдор шахс) қарори устидан қарор чиқарган органга (мансабдор шахсга) протест билдириши мумкин.

Маъмурий иш юзасидан чиқарилган қарорга нисбатан берилган шикоят ва билдирилган протестни ваколатли органлар (мансабдор

шахслар), шикоят ва протест тушган кундан бошлаб ўн кун муддат ичида кўриб чиқиши лозим.

Берилган шикоят ёки билдирилган протестни кўриб чиқиш пайтида орган (мансабдор шахс) чиқарилган қарорнинг қонунийлиги, асослилиги ва адолатлилигини текшириши лозим.

Маъмурий ишлар бўйича судьянинг қарори юзасидан берилган шикоят ёки протест бўйича апелляция инстанция судида иш юритиш тартиби айрим истеснолардан ташқари қонунда кўрсатилган қоидаларга асосан ҳал этилади.

Апелляция инстанция суди маъмурий ишлар бўйича судьянинг қарори юзасидан берилган шикоятни ёки билдирилган протест бўйича ажрим чиқарилади ва у чиқарилган вақтдан бошлаб қонуний кучга киради.

Маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисидаги иш юзасидан берилган шикоят, билдирилган протестни кўриб чиқиш пайтида орган (мансабдор шахс) қуйидаги қарорлардан бирини қабул қилади.

1) чиқарилган қарорни ўзгартиришсиз, шикоят ёки протестни эса қаноатлантирмасдан қолдиради;

2) чиқарилган қарорни бекор қилади ва ишни қайта кўриб чиқиш учун юборади;

3) чиқарилган қарорни бекор қилади ва иш юритишни тугатади;

4) жазо чорасини кучайтирмаган ҳолда уни маъмурий ҳуқуқбузарлик учун жавобгарлик тўғрисидаги ҳуқуқий ҳужжатда назарда тутилган доирада ўзгартиради.

Қарорни бекор қилиш ёки ўзгартириш учун орган (мансабдор шахс) томонидан ишни тўлиқ бўлмаган ҳолда ёки бир томонлама кўриб чиқилиши, орган (мансабдор шахс) қарорининг ва қонунда қўлланган ҳуқуқий нормаларда ва маъмурий жавобгарлик назарда тутилган бошқа ҳуқуқий ҳужжатлар ишнинг фактик ҳолатларига мос келмаслиги, маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисидаги ишларни юритиш қоидаларининг жиддий бузилиши, қўлланилган маъмурий жазонинг адолатсизлиги асос бўлиб ҳисобланиши мумкин.

Шикоят ёки билдирилган протест бўйича қабул қилинган қарорда: у чиқарилган вақт ва жой, шикоят ва протестни кўриб чиқаётган мансабдор шахс, прокурор ва бошқа иштирок этаётган шахслар, протестнинг моҳияти, чиқарилган қарорнинг асосланиши кўрсатилиши лозим.

Суд ҳал қилув қарорининг нусхаси унинг иши юзасидан қарор чиқарилган шахсга уч кун муддат ичида юборилади. Протестни

кўриб чиқиш натижалари тўғрисида ҳам прокурорга маълум қилиниши лозим.

Суд маъмурий ишни кўришда уни тугатиш билан қарорни бекор қилади, ундириб олинган пул суммаларини ва нарсаларини қайтариб беради, шунингдек, илгари қабул қилинган қарор билан боғлиқ чиқимлар ва айрим чеклашлар бекор қилинади. Нарсани қайтариб бериш мумкин бўлмаган ҳолларда унинг қиймати, башарти бу нарсалар тадбиркорлик учун мўлжалланган бўлса, бой берилган фойдаси ҳам қопланади.

Бундай ишлар қайтарма даъво талабларига оид қоидалар билан тартибга солинали.

Идоралар ва мансабдор шахсларнинг хатти-ҳаракат (қарор)-ларига берилган шикоятлар юзасидан келиб чиқадиган ва фуқаролик суд ишларини юритиш қоидалари бўйича кўриладиган ишлар суднинг ёки судьянинг якка ҳолда маъмурий жазога тортиш тўғрисида кўриладиган ишлардан, чунончи, майда безорилик учун қамоққа олиш ёки жарима солиш, ичкиликка берилганларни даволаш учун меҳнат профилакторияларига юбориш ва шу каби бошқа ишларни кўришдан фарқланишига аҳамият бериш керак.

Юқорида қайд этилган маъмурий ҳуқуқбузарлик туфайли судда кўриладиган ишларни, идоралар ва мансабдор шахсларнинг хатти-ҳаракатлари (қарор)ларига берилган шикоятлар юзасидан келиб чиқадиган низоли ишларни даъво иши тартибида кўриладиган фуқаролик ишларига ҳам аралаштирмаслик лозим. Агар маъмурий актга асосланган фуқаролик, меҳнат ёки бошқа муносабатлардан келиб чиқадиган ҳуқуқлар бузилса - иш даъво ишини юритиш тартибида кўрилади. Бундай ишлар, масалан, турар жой майдонига бериладиган ордерни ҳақиқий эмас деб топиш, нотариал органнинг ижро хати ҳақида низолашиш, мулкни хатлашдан (арестдан) чиқариш, фуқаролик ҳолати далолатномаси ёзиш дафтарида оталикни ҳақиқий эмас деб топиш тўғрисидаги, маъмурий жазо берилиши ҳақидаги буйруқни бекор қилиш каби даъволар кўрилади. Юқорида кўрсатиб ўтилган ишларга нисбатан фуқаролик суд ишларини қоидаларига қонунда истисно ва қўшимчалар белгиланмаган.

Бундай ишлар даъво ишини юритиш тартибида кўрилади. Давлат ёки ширкат ҳужаликларининг экинларини пайҳон қилиш туфайли етказилган зарар туланиши тўғрисидаги фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш идораларининг қарорини иштиёрий равишда бажармаган

фуқароларга нисбатан қўзғатиладиган даъволар ҳам даъво ишини юритиш тартибида кўрилади.

Давлат органлари ва бошқа органлар, шунингдек, мансабдор шахсларнинг ҳайъат таркиби томонидан ҳамда яқка тартибда амалга оширилган ва пировард натижада:

фуқаронинг ҳуқуқлари ва эркинликлари бузилишига;

фуқаронинг ўз ҳуқуқлари ва эркинликларини амалга ошириш йўлида тўсқинликлар вужудга келишига;

фуқаро зиммасига бирорта ғайриқонуний мажбурият юклатилишига ёки унинг ғайриқонуний равишда бирор-бир жавобгарликка тортилишига сабаб бўлган хатти-ҳаракатлари (қарорлари) судга шикоят қилиниши мумкин бўлган хатти-ҳаракатлар жумласига киради (ФПКнинг 266-моддаси).

Фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини бузадиган органлар ва мансабдор шахсларнинг хатти-ҳаракатлари (қарорлари) устидан берилган шикоятларга ва уларни кўришга оид ишлар Фуқаролик процессуал кодексининг 264-275-моддаларида кўрсатилган.

Булардан мустасно тариқасида агар:

а) қонун ҳужжатларига биноан бундай ишлар Ўзбекистон Республикаси Конституциявий судининг ваколатига киритилган хатти-ҳаракат (қарор)лар;

б) қонунда ёки бошқа ҳуқуқий меъёрларда тегишли хатти-ҳаракатлар (қарорлар)га нисбатан шикоят қилишнинг бошқа тартиби белгиланган хатти-ҳаракат (қарор)лар судларга тааллуқли бўлмайди (ФПКнинг 267-моддаси).

Органлар ва мансабдор шахсларнинг хатти-ҳаракат (қарор)лари устидан бериладиган шикоятларга оид ишлар судлов тўғрисидаги қоидаларга амал қилган ҳолда фуқаро ўзининг яшаб турган жойидаги судга ёки давлат органи ёки мансабдор шахснинг иш жойи жойлашган ҳудуддаги (альтернатив судлов) судга шикоят билан мурожаат қилишга ҳақли.

Шикоят бўйича судьянинг ҳаракатлари органлар ва мансабдор шахсларнинг хатти-ҳаракат (қарор)лари устидан қонунда кўрсатилган туркумдаги ишларга тегишли бўлиб, қоидага асосан судья органлар ва мансабдор шахслардан зарур бўлган ҳужжатларни талаб қилишга ҳамда фуқаронинг илтимосига ёки ўзининг ташаббуси билан қилинган хатти-ҳаракат (қарор)ларининг ижросини судда ҳал этгунга қадар тўхтатиш масаласини ҳам ҳал этишга ҳақли.

Суд, бу умумий қоидаларни ФПКнинг 27-29-бобларида белгиланган маъмурий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган ишларга ҳам татбиқ этиши лозим.

2-§. ФУҚАРОЛАРНИНГ ҲУҚУҚЛАРИ ВА ЭРКИНЛИКЛАРИНИ БУЗАДИГАН ХАТТИ-ҲАРАКАТЛАР ВА ҚАРОРЛАР УСТИДАН ШИКОЯТ БЕРИШ

Фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини бузадиган хатти-ҳаракатлар ва қарорлар юзасидан шикоят бериш билан боғлиқ бўлган ишларни юритиш ФПКнинг 27-бобини 269-272-моддаларида белгиланган қоидалардан иборат. Булардан ташқари 1995 йил 30 августда қабул қилинган "Фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини бузадиган хатти-ҳаракатлар ва қарорлар устидан судга шикоят қилиш тўғрисида"ги қонун¹ ҳамда "Фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини бузадиган хатти-ҳаракатлари ва қарорлари устидан келтирилган шикоятларни судларда кўриш амалиёти тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 1996 йил 19 июлидаги қарори билан тартибга солинади².

Бу ҳуқуқий меъёрларда шикоят қилиш учун асослар ва бошқа қоидалар ўз ифодасини топган. ФПКнинг 269-моддасида шу туркумдаги ишлар юзасидан шикоят бериш тартиби кўрсатилган. Унга кўра фуқаро ўзининг ҳуқуқлари ва эркинликларини бузадиган хатти-ҳаракатлар (қарорлар) устидан бевосита судга ёки бўйсинув тартибида юқори органга, мансабдор шахсга мурожаат қилишга ҳақли. Агар юқори идора, мансабдор шахс шикоятни бир ой муддатда кўриб чиқмаса ёки шикоятга рад жавобини олса, фуқаро шикоят билан судга мурожаат қилишга ҳақли.

Давлат органлари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, жамоа бирлашмалари, мансабдор шахсларнинг хатти-ҳаракат (қарор)лари устидан бериладиган шикоятлар ФПКнинг 148-149-моддаларида назарда тутилган қоидаларга мувофиқ расмийлаштирилиши ва Ўзбекистон Республикасининг Давлат божи ҳақидаги Қонуни ва

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1995 йил, 9-сон, 183-модда, 112-бет.

² Қаранг: Қонун номи билан. Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Ахборотномаси. 1996 йил, 4-сон, 35-40-бетлар.

Вазирлар Маҳкамасининг "Давлат божи ставкалари ҳақида"ги қарорида белгиланган тартибда давлат божи ундирилиши юқорида кўрсатилган Ўзбекистон Республикаси Олий судининг 1996 йил 19 июлдаги Пленуми қарорининг 12-бандида берилган.

Шикоят ҳуқуқ манфаатлари паймол қилинган фуқаро ёки унинг вакили, шунингдек, фуқаронинг илтимосига асосан ваколат берилган жамоат бирлашмасининг, меҳнат жамоасининг вакили томонидан берилиши мумкин.

Шикоят бериш турли соҳаларда учраши мумкин. Масалан, боладан алоҳида яшаётган ота ёки она, тарбия, даволаш, аҳолини ижтимоий ҳимоялаш ва шунга ўхшаш бошқа муассасалардан ўз боласи тўғрисида ахборот олиш ҳуқуқига эга эканлиги, агар ота (она) томонидан боланинг ҳаёти ва соғлиғи учун хавф-ҳатар бўлганда уларга ахборот беришни рад этганда манфаатдор шахс рад этиш ҳақидаги қарор устидан судга шикоят қилиши мумкинлиги белгиланган¹.

Амалдаги Фуқаролик-процессуал кодексида ҳарбий хизматчилар ўзларининг ҳуқуқлари ва эркинликларини бузган ҳарбий бошқарма органлари ва ҳарбий мансабдор шахсларнинг хатти-ҳаракатлари (қарорлари) устидан қонунда кўрсатилган ҳолларда ҳарбий судга шикоят билан мурожаат қилиш ҳуқуқи белгиланган. Ўзбекистон Республикаси Олий судининг 1996 йил 19 июлдаги Пленуми қарорида ҳарбий хизматчи бўлмасда, ҳарбий бошқарув органларида эгаллаб турган лавозими бўйича ҳарбий хизматчиларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларига тааллуқли масалаларни ҳал этиш ваколатига эга бўлган шахсларнинг ҳаракатлари ва қарорлари устидан ҳам ҳарбий судга шикоят қилиш мумкинлиги кўрсатилган. Булардан ташқари мазкур Пленум қарорининг 4-6-бандларида шикоят қилиш учун асос бўладиган айрим ишлар келтирилган. Шунингдек, жамоат ташкилотлари ва бирлашмалари, уй-жой қуриш кооперативлари, ҳиссадорлик жамиятлари, касаба уюшмалари ва унинг умумий мажлис ҳамда уларнинг бошқарув органлари, мансабдор шахсларнинг қарорлари ҳам судга шикоят қилиниши мумкинлиги белгиланган.

Демак, ҳарбий хизматчилар ўзларининг ҳарбий тартиб-қоидаларини бажаришда мансабдор шахслар ёки ҳарбий бошқармаларнинг қарорлари туфайли уларнинг ҳуқуқ ва манфаатлари паймол

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикасининг Оила кодекси. Т., "Адолат", 1998 йил, 76-модда.

қилинган бўлса, юқоридаги қонун ва бошқа ҳуқуқий меъёрларда шу ҳолатга кўра судга шикоят қилиш имкониятидан фойдаланиш мумкинлиги ўз ифодасини топган.

Фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини бузадиган хатти-ҳаракатлар ва қарорлар устидан шикоят бериш учун муддатларга амал қилган бўлиши лозим. Масалан, фуқарога ўзининг ҳуқуқ ва эркинликлари бузилганлиги маълум бўлган кундан эътиборан уч ойлик муддат белгиланган. Бундай туркумдаги ишларни суд фуқаролик ишларини судда кўриш билан боғлиқ умумий қоидалар асосида ҳал этади.

Олий суднинг юқоридаги Пленуми қарорида, агар суд шикоятни кўриш пайтида ҳаракати устидан шикоят қилинаётган мансабдор шахс илгариги лавозимида ишламаётган бўлса, у ҳолда суд фуқароларнинг бузилган ҳуқуқ ва эркинликларини тиклаш ваколатига эга бўлган тегишли орган, ташкилот ишга жалб қилиш тўғрисидаги масалани ҳал этиши, шикоят қаноатлантирилган тақдирда суд шу орган раҳбарига фуқаронинг бузилган ҳуқуқ ва эркинликларини тиклаш мажбуриятини юклаши мумкинлиги кўрсатилган.

Суд шикоятни кўриб чиқиш якуни бўйича ҳал қилув қарори чиқаради.

Агар суд ишда тўпланган далилларга асосан шикоятнинг асосли эканлигини аниқласа, шикоят қилинган хатти-ҳаракат (қарор)ни ғайриқонуний деб топади ва фуқаронинг талабини қаноатлантириш масаласини ҳал этиб, унинг бузилган ҳуқуқ ва эркинликларини тиклайди ҳамда фуқаронинг талабини қаноатлантириш мажбуриятини юклайди. Унга нисбатан қўлланилган жавобгарлик чорасини бекор қилади ёки унинг бузилган ҳуқуқини бошқача йўл билан тиклаш масаласини ҳал этади, акс ҳолда шикоятни қаноатлантиришни рад этиш тўғрисида ҳал қилув қарорини чиқаради¹.

Ҳал қилув қарори қонуний кучга киргандан сўнг тегишли органга ёки мансабдор шахсга, шунингдек, фуқарога ўн кундан кечиктирмай ҳал қилув қарорининг нусхаси юборилиши ФПК-нинг 271-моддасида кўрсатилган. Тегишли манфаатдор шахс эса, ҳал қилув қарорини олган кундан эътиборан бир ой муддатдан кечиктирмай ижроси ҳақида суд ва фуқарога маълум қилиши лозим. Агар жавобгар ҳал қилув қарорини белгиланган муддатда

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Ахборотномаси. 1996 йил, 4-сон, 35-40-бетлар.

бажармаса, даъвогар бу ҳаракатларни жавобгарнинг ҳисобидан бажариб, қилган харажатларини кейинчалик жавобгардан ундириб олишга ҳақлидир (ФПКнинг 211-моддаси).

Ҳал қилув қарорини бошқа ҳолларда бажармаслик оқибатлари ФПКнинг 381-моддасида кўрсатилган ҳуқуқий оқибатлар туғдириши мумкин.

Фуқароларнинг қонуний ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида суд ишларни кўриш чоғида тегишли органлар ва мансабдор шахсларнинг фаолиятида жиддий камчиликлар аниқланса, суд бу камчиликларни бартараф этиш мақсадида хусусий ажрим чиқариб, ваколатли органлар ва мансабдор шахсларга юбориши, агар жиноят аломатлари мавжудлиги аниқланса, прокуратура органларини хабардор қилиши лозим.

3-§. САЙЛОВ КОМИССИЯЛАРИНИНГ ХАТТИ-ҲАРАКАТЛАРИ (ҚАРОРЛАРИ) УСТИДАН БЕРИЛГАН ШИКОЯТЛАРНИ КЎРИШ МУДДАТИ ВА ТАРТИБИ

Суд амалиётида сайлов комиссиясининг хатти-ҳаракатлари (қарорлари) устидан берилган шикоятлар жуда кам учрайдиган маъмурий-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган ишлар туркумига кирса-да, бундай ишлар ҳам судларга тааллуқли эканлиги белгиланган. Сайлов билан боғлиқ ишлар аксарият ҳолларда участка комиссияларида, тегишли ҳокимиятларда ҳал этилади. Суд идораларида бу туркумдаги ишларни юритиш фақат қонун (ФПКнинг 272-моддаси)да кўрсатилган ҳоллардагина уларга тааллуқли бўлади.

Сайлов ўтказишда участка сайлов комиссияларининг аҳамияти муҳим ўрин тутаети. Улар ҳар бир сайловчини сайлов рўйхатига тўғри киритишлари керак. Бу ишларда туман (шаҳар) ҳокимиятларининг роли катта бўлиб, улар шу ҳудудда истиқомат қилувчи сайловчиларнинг рўйхатлари ва сайловга доир бошқа маълумотлар билан сайлов комиссиясини таъминлашлари ва шулар асосида рўйхат тузиши лозим. Фуқаролар сайлов рўйхати билан танишиш учун сайлов участкаси комиссияси биносига таклиф қилинадилар. Ҳар қандай Ўзбекистон фуқароси сайловчилар рўйхатидаги хато ва ноаниқликлар тўғрисида сайлов комиссиясига арз қилиш ҳуқуқига эга.

Фуқароларнинг сайловчилар рўйхатидаги нотўғриликлари тушунчасига, чунончи: рўйхатга киритилмаслик, рўйхатдан чиқа-

рилганлик, фамилияси, исм ва отанинг исми бузиб ёзилганлик ва ҳоказолар киради. Участка сайлов комиссияси сайловчининг аризасини йигирма тўрт соат ичида кўриб чиқиши лозим. Рўйхатга нотўғри киритилганлик тўғрисидаги ва қонунда кўрсатилган бошқа масалалар ҳамда тегишли участка сайлов комиссияси томонидан чиқарган қарорлардан норози томон шу қарор устидан тегишли сайлов участкаси жойлашган туманлараро, туман, (шаҳар) судига шикоят беришлари мумкинлиги Сайловлар ҳақидаги қонунда кўрсатилган¹.

Судья бериладиган бундай шикоятга шикоятчининг аризаси рад қилинганлиги тўғрисидаги участка сайлов комиссиясининг асослангирилган маълумоти илова қилинади.

Агар бу ёзма маълумот шикоят билан бирга тақдим этилмаган бўлса, суд уни тегишли участка сайлов комиссиясидан талаб қилиб олишга мажбур.

Демак, суд шикоятни қабул қилиши учун ариза берувчи шахс сайловчилар рўйхатида бўлган нотўғриликларни тузатиш ҳақида илгари ариза берган, сайлов комиссияси эса бу аризани рад қилган бўлиши керак, деган хулосага келиш лозим.

Борди-ю фуқаро аризани аввал сайлов комиссиясига бермай, судга шикоят қилган бўлса, суд арз қилувчига сайловчилар рўйхатига тузатиш киритишнинг қонун билан белгиланган тартибини тушунтириб, шикоятни тегишли участка комиссиясига юборишга мажбур.

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига сайлов ўтказиш тўғрисидаги қонуннинг 18-моддасида кўрсатилганидек, Сайлов комиссиясининг қарорлари сиёсий партияларнинг органлари, ҳокимият вакиллик органлари, депутатликка номзодлар, уларнинг ишончли вакиллари, кузатувчилар, сайловчилар томонидан юқори сайлов комиссиясига ёки судга қарор қабул қилингандан кейин ўн кун муддат ичида шикоят қилишлари мумкин. Марказий сайлов комиссиясининг қарори эса, қарор қабул қилингандан кейин ўн кун муддат ичида Республика Олий судига шикоят қилиниши мумкин².

Амалдаги ФПКнинг 272-моддасида сайлов комиссияларининг хатти-ҳаракатлари (қарорлари) устидан берилган шикоят судда

¹ Қаранг: Сайловлар ҳақидаги Ўзбекистон Республикасининг қонунлари. "Ўзбекистон", Т., 1994 йил, 22-бет.

² Қаранг: Сайловлар ҳақидаги Ўзбекистон Республикасининг қонунлари. "Ўзбекистон", Т., 1994 йил, 13-бет.

уч кундан кечиктирмай кўриб-чиқилиши, агар сайлов кунига кам вақт (масалан, олти кун ёки ундан кам) қолган бўлса, дарҳол кўриб чиқиши белгиланган. Шикоятни суд очиқ мажлисида ариза берувчини ва тегишли сайлов комиссиясининг вакилини, шунингдек, прокурорни, агар шикоят ариза берувчига даҳли бўлмай, бошқа фуқароларга тегишли бўлса, ўша фуқароларни ҳам чақирган ҳолда кўради.

Кўрсатилган шахсларнинг келмаслиги, агар судда ишни кўриш тўғрисидаги чақирув қоғози уларга топширилган бўлса, ишни кўришга тўеқинлик қилмайди. Лекин суд бу шахсларнинг шахсий тушунтиришларини зарур деб топса, ишни кўришни кейинга қолдиради ва улар қайтадан чақирилади.

Суд сайлов комиссиясининг хатти-ҳаракатлари (қарорлари) устидан берилган шикоятлар билан боғлиқ ишларни прокурорнинг иштирокида кўради.

Суднинг сайлов комиссиясининг хатти-ҳаракатлари (қарорлари) устидан берилган шикоятлари бўйича чиқарган ҳал қилув қарори бу соҳадаги камчиликларга ўзгартиш киритиши учун асос бўлади. Бу қарор чиқарилиши билан дарҳол тегишли сайлов комиссиясига ва аризачига топширилади.

4-§. НОТАРИАЛ ҲАРАКАТЛАР ЁКИ БУНДАЙ ҲАРАКАТЛАРНИ БАЖАРИШНИ РАД ЭТГАНЛИК УСТИДАН БЕРИЛГАН ИШКОЯТЛАР ТЎҒРИСИДАГИ ИШЛАРНИ КЎРИШ

Ўзбекистон Республикасининг Нотариат тўғрисидаги 1996 йил 26 декабрь қонуни¹ ва ФПКнинг 273-моддасида кўрсатилишича, манфаатдор шахс мансабдор шахс ёки фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш идоралари, хусусий амалиёт билан шуғулланувчи нотариуслар бажарадиган нотариал ҳаракатларни бажаришни рад этилганлигини нотўғри деб ҳисобласа, бу ҳақда судга шикоят қилишга ҳақли.

Манфаатдор шахслар шикоятни нотариал идора, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш идоралари, хусусий амалиёт билан шуғулланувчи нотариуслар турган жойдаги туманлараро, туман (шаҳар) судига бериши мумкин.

¹ Ўзбекистон Республикасининг Адвокатура, Нотариат тўғрисидаги қонунлари. Т., “Адолат”, 1997.

Нотариат тўғрисидаги қонунда лицензия бериш рад этилганлиги ҳақида чиқарилган қарор устидан ҳам судга шикоят бериш белгиланган (3-модда).

Нотариат фаолияти билан шуғулланиш ҳуқуқини берувчи лицензия Қорақалпоғистон Республикаси Адлия вазирлиги, вилоят адлия бошқармалари томонидан малака комиссияларининг қарорлари асосида берилади. Лицензия бериш тартиби Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан белгилаб қўйилган. Лицензия бериш рад этилганлиги тўғрисида судга Қорақалпоғистон Республикаси Адлия вазирлиги, адлия бошқармасининг қарори олинган кундан бошлаб бир ой ичида шикоят қилиш мумкин.

Судга маъсбдор шахслар томонидан нотўғри тасдиқланган васиятномалар ва ваколатномалар тўғрисидаги ёки мазкур шахслар нотариал ҳаракатларни бажаришни кечиктириш ёки уни амалга оширишни рад этганликлари ҳақидаги шикоятлар тегишли бўлишига қараб, касалхона ва бошқа стационар даволаш профилактика муассасаси, санаторий, кексалар ва ногиронлар уйлари, экспедиция, госпиталь, ҳарбий даволаш муассасаси, ҳарбий қисм, қўшилма, ҳарбий ўқув юрти, қамоқхона жойлашган ердаги туманлараро, туман (шаҳар) судига топширилади. Ўзбекистон Республикаси байроғи остида сузиб юрувчи денгиз кемаси ёки ҳавзаларда бўлган кема капитани нотўғри тасдиқлаган васиятнома тўғрисидаги ёки капитан уни тасдиқлашни рад этганлиги ҳақидаги шикоятлар эса, шу кема рўйхатга олинган порт жойлашган ердаги судига берилади.

Одатда, нотариал ҳаракатлар ҳақ тўланганидан сўнг барча зарурий ҳужжатлар тақдим этилган куни амалга оширилади. Айрим ҳолларда нотариус нотариал ҳаракатлар қилишни бошқа кунга қолдириши мумкин, аммо уч кундан ошиқ муддатга кечиктирмаслиги лозим.

Нотариал ҳаракатни амалга ошириш қўшимча маълумотларни талаб қилиб олиш ёки ҳужжатларни экспертизага юбориш зарур бўлганида кечиктирилиши мумкин.

Нотариал ҳаракатларни амалга ошириш, башарти, қонунга биноан манфаатдор шахслардан ушбу ҳаракатни амалга оширишга эътироз бор-йўқлигини сўраш зарур бўлганда кечиктирилиши мумкин. Нотариал ҳаракатни амалга оширишни кечиктириш муддати бир ойдан ошмаслиги лозим. Нотариал ҳаракатни амалга оширишни сўраб мурожаат қилган шахснинг талабига кўра унга нотариал ҳаракатни амалга оширишни кечиктириш ҳақидаги қарор берилади.

Манфаатдор шахс тасдиқлашни сўраётган ҳуқуқ ёки факт устида даъволашиш учун судга мурожаат қилиш истагидан бошқа манфаатдор шахснинг аризасига кўра нотариал ҳаракатни амалга ошириш кўпи билан ўн кун муддатга кечиктирилиши мумкин. Агар бу муддат ичида ариза тушганлиги ҳақида суддан маълумот олинмаса, нотариал ҳаракат амалга оширилиши лозим (31-модда).

Юқорида келтирилган Нотариат тўғрисидаги қонунга мувофиқ шикоят ишининг кўрилиши учун қуйидагича далиллар келтирилишни ёки суд томонидан талаб қилиб олиниши керак:

биринчидан, нотариал ҳаракат бажарилганлиги ёки унинг бажарилмаганлиги тўғрисидаги ҳужжат. Бундай ҳужжат, чунончи: меросга бўлган ҳуқуқ тўғрисидаги гувоҳнома беришни рад қилганлик, ижро хати беришни рад қилганлик, олди-сотди, мулкни ҳадя қилиш тўғрисидаги ва бошқа битимларни гувоҳлантиришни рад қилганик тўғрисидаги нотариуснинг қарори;

иккинчидан, шикоят юзасидан нотариуснинг ёки нотариал ҳаракатларни бажарувчи орган вакилининг ёзма баёноти ва бунга илова қилинадиган тегишли ҳужжатлар;

учинчидан, шикоят кўрсатилган важдарни исботлайдиган далиллар, масалан, уй-жойга бўлган эгалик ҳуқуқини тасдиқлайдиган ҳужжатлар, васиятнома, автомашина ҳужжати, товарнинг кредитга олинишида берилган мажбуриятнома ва шу каби далиллар бўлади.

Нотариал ҳаракат нотўғри бажарилганлиги ёки уни бажариш рад этилганлиги ҳақидаги шикоятлар нотариал ҳаракат нотўғри бажарилганлиги ёки бундай ҳаракатни бажариш рад этилганлиги аризачига маълум бўлган кундан эътиборан йигирма кунлик муддатда берилади (ФПКнинг 273-моддаси).

Шикоятда бажарилган нотариал ҳаракатнинг ёки бундай ҳаракатни бажаришни рад этишнинг нотўғрилиги нималардан иборат эканлиги кўрсатилиши лозим.

ФПКнинг юқорида кўрсатилган қоидага асосан шикоят бериш муддати ўтказиб юборилганда, уни тиклаш ҳақидаги илтимос суд томонидан умумий асосларда ҳал қилинади.

Қарздор нотариус ёки консул томонидан берилган ижро хати хусусида умумий тартибда даъво тақдим этиш йўли билан низолашиши мумкин. Бажарилган нотариал ҳаракат негизида манфаатдор шахслар ўртасида келиб чиққан ҳуқуққа доир низо тааллуқлилигига қараб, суд томонидан кўрилади.

Нотариус ва нотариал ҳаракатларни бажарувчи идораларнинг хатти-ҳаракатлари устидан берилган шикоятлар Ўзбекистон Республикасининг Нотариат тўғрисидаги қонунининг 39-моддаси¹, ФПКнинг 31-моддаси, 264-моддасини 3-банди ва 273-275-моддаларига мувофиқ кўрилади.

5-§. ФУҚАРОЛИК ҲОЛАТИ ДАЛОЛАТНОМАЛАРИ ЁЗУВЛАРИДАГИ НОТЎҒРИЛИКЛАРНИ БЕЛГИЛАШ

Ушбу мавзу амалдаги Фуқаролик процессуал кодексида мансабдор шахсларнинг ноҳуя хатти-ҳаракатлари устидан судга шикоят қилиш бобида берилган, чунки бундай ишлар, бизнинг назаримизда, мансабдор шахсларнинг ҳаракатлари билан боғлиқ бўлиши керак, деб ҳисоблаймиз. Шунинг учун бундай туркумдаги ишларни алоҳида тартибда кўриладиган бобдан ушбу бобга ўтказилди.

Фуқаролик ҳолати далолатномалари ёзувларини қайд этиш идораларида ҳодиса ва ҳаракатлар белгиланган тартибда рўйхатга олингандан кейингина фуқаролар, давлат ва жамоат ташкилотлари субъектларининг ҳуқуқ ва манфаатлари тегишли фуқаролик ҳолати далолатномалари ёзувларини қайд этиш идораларида ва судларда ҳимоя қилиниши мумкин.

Оила кодексида кўрсатилганидек, туғилиш, фарзандликка олиш, оталикни белгилаш, исм, ота исми ва фамилияни ўзгартириш, никоҳ тузиш, никоҳдан ажрлиш ва ўлим ҳолатлари фуқаролик ҳолати далолатномаларини ёзиш давлат идораларида ва Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш тўғрисидаги 1999 йил 14 апрелдаги қонуннинг 14-бандига кўра шаҳарча, қишлоқ, овул фуқаролари йиғинининг раиси (оқсоқоли) фуқаролик ҳолати далолатномаларини рўйхатга олишни қайд этиши лозим².

Далолатнома ёзувларидаги ва бериладиган тегишли гувоҳномаларни ёзишда йўл кўйилган хато ва ноаниқликлар далолатнома ёзувларига тузатиш киритиш учун асос бўлувчи ҳолатлар ҳисобланади.

¹ Қаранг: Ўзбекистонда нотариат. "Адолат", Т., 1998, 23-бет.

² Қаранг: Ўзбекистон Республикасининг Оила кодекси. Т., "Адолат", 1998, 120-бет. "Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари тўғрисида"ги Ўзбекистоннинг қонуни. "Ўзбекистоннинг янги қонунлари", 21-сон, Т., "Адолат", 1999.

Фуқаролик ҳолати далолатномаларидаги ёзувлар унда номлари кўрсатилган шахсларнинг ҳуқуқ ва бурчларини белгилаш билан бирга бошқа шахсларнинг ҳам ҳуқуқ ҳамда бурчларига таъсир этиши мумкин. Шу туфайли бундай ёзувларнинг тўғри бўлиши муҳим аҳамиятга эга. Далолатнома ёзувлари расмий ҳужжат ҳисобланади.

Бу туркумдаги ишларни туғилиш, фарзандликка олиш, никоҳ, ажралиш ва ўлим фактларини белгилашга оид ишлардан фарқи шундаки, нотўғриликларни белгилашда далолатни тасдиқлайдиган ҳужжатлар мавжуд бўлиб, улар ўзидаги ноаниқликлар мавжудлиги билан фарқ қилади.

Ёзувлардаги хатолар, нотўғриликлар одатда фуқаролик ҳолати далолатларини қайд этиш тўғрисидаги низога биноан тузатилади. Агар фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш идораларида ҳуқуқ ҳақида бирон низо бўлмаса ҳам ёзувга тузатиш киритиш рад этилган бўлса, фуқаролик ҳолатлари далолатномалари дафтаридagi ёзувларнинг нотўғрилигини белгилаш тўғрисидаги ишларни суд кўради. Бундай ишлар амалдаги Фуқаролик процессуал кодексда судлар томонидан давлат органлари ва бошқа органлар, шунингдек, мансабдор шахсларнинг хатти-ҳаракат (қарор)лари устидан берилган шикоятларни судда кўриш қониси асосида кўрилади.

Бундай тоифадаги ишлар бўйича манфаатдор шахслар нафақат ҳужжатларида хато, нотўғриликлар бўлган фуқаролар бўлиб қолмай, балки мерос қолдирувчининг вафотидан кейин тегишли ҳуқуқ ва бурчларга эга бўлган уларнинг меросхўрлари ҳам даъво беришлари мумкин. Вояга етмаган болаларнинг туғилганлик тўғрисидаги ёзувларга тузатиш киритиш ҳақида уларнинг ота-онаси, фарзандликка олувчилари ҳам шикоят билан мурожаат этишга ҳақли.

Дафтарлардаги ёзувларнинг нотўғрилигини белгилаш тўғрисида судга манфаатдор шахслар: ҳужжат эгалари, ворислар ва тегишлича бошқа шахслар, шунингдек, прокурор мурожаат қилиши мумкин.

Фуқаролик ҳолатлари далолатномалари дафтаридagi нотўғри ёзувларни белгилаш тўғрисидаги шикоят, шикоятчи яшайдиган жойдаги судга берилади. Шикоятда фуқаролик ҳолатлари далолатномалари дафтаридagi ёзувларнинг нотўғрилиги нимадан иборат эканлиги қачон ва қайси фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш органи томонидан ёзилган ёзувни

тузатишни рад этганлиги кўрсатилиши лозим. Булардан ташқари, шикоятда тегишли гувоҳнома нусхаси, рад этиш хулосаси, хужжатлардаги хатоларни тузатиш ёки уларга ўзгартиришлар киритиш ҳақидаги маълумотлар ҳам илова қилинади.

Суд шикоятларни кўришга тайёрлаш вақтида, лозим ҳолларда, тегишли хужжатларни ўз ташаббуси билан талаб қилиб олиши ҳам мумкин. Булардан ташқари судья манфаатдор шахсларни фуқаролик ҳолати далолатномаларини ёзиш идоралари ходимларини ва бошқа ишга манфаатдор бўлган ташкилот ва айрим фуқароларни ишга жалб қилиш масаласини ҳам кўриб чиқади. Агар суд фуқаролик ҳолати далолатномалари ёзувларидаги хатоликларни кўришда, манфаатдор шахсларнинг ҳуқуқи бузилишида низо борлигини аниқласа, бу ишлар даъво юритиш қоидалари асосида ҳал этилади.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг "Фуқаролик ҳолати актлари ёзувларидаги хатоликларни белгилашни тартибга солувчи қонунчиликни судлар томонидан қўллаш ҳақида" ги 1992 йил 13 ноябрдаги ҳамда 1998 йил 11 сентябрда Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Пленумида қабул қилинган қарор билан киритилган қўшимча ва ўзгартишлар суд фуқаролик ҳолати далолатномасида шикоятчининг туғилганлик ҳақидаги ёзувда ота-онасининг миллати ёзилмай қолган бўлса, бу масалани ҳам кўриши ҳамда, агар бедарак йўқолган деб топилган эр ёки хотин топилса, уларнинг никоҳини бекор қилиш ҳақидаги ёзувлардан ташқари фуқаролик ҳолати далолатномаларидаги дастлабки ёзувларни бекор қилиш масаласи суд томонидан ҳал қилиниши белгиланган¹.

ФПКнинг 275-моддаси 2-қисмига мувофиқ фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш дафтаридаги нотўғрилиқлар кўрсатилган суднинг ҳал қилув қарори фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш органларининг бундай ёзувларга тузатиш киритиш учун асос бўлади.

Фуқаролик ҳолати далолатномалари ёзувларидаги нотўғрилиқларни белгилашга оид бошқа масалалар Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг юқорида тилга олинган қарорида ўз ифодасини топган².

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Ахборотномаси. 1993., 1-сон, 20-бет.

² Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми қарорларининг тўплами. (1991-1998). "Шарқ" нашриёти. Т., 1999, 23-26-бетлар.

6-§. ПРОКУРОРНИНГ ҲУҚУҚИЙ ҲУЖЖАТНИ ҒАЙРИҚОНУНИЙ ДЕБ ТОПИШИ ҲАҚИДА

Юқорида фуқаролик ишларини судда кўриш билан боғлиқ прокурорнинг процессуал фаолияти тўғрисида фикр юритилган эди.

Прокурор ўзига берилган ваколат доирасида қонунларнинг аниқ бажарилиши юзасида назорат олиб борувчи мансабдор шахс бўлиб, фуқаролик ишлари бўйича ҳам судлар томонидан қонуний ва асосли қарор чиқаришга кўмаклашиши лозим. Ўзбекистон Республикасининг Прокуратура тўғрисидаги қонунда¹ белгиланганидек, прокуратура идораларининг фаолияти қонуннинг устунлигини ҳар томонлама қарор топтиришга, ҳуқуқ- тартиботни мустақкамлашга, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси билан мустақкамланган инсон ва фуқаронинг ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, шахсий ҳуқуқлари ҳамда эркинликларини, шунингдек, давлат мустақиллигини, ижтимоий давлат тузумини, сиёсий ва иқтисодий тизимларни, миллий гуруҳлар ва тузилмаларнинг ҳуқуқларини ғайриқонуний тажовузлардан муҳофаза қилишни таъминлашга қаратилгандир.

Прокуратура назорат қиладиган доирага вазирликлар, давлат кўмиталари ва идоралари, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, жамоат бирлашмалари, мансабдор шахслар томонидан чиқариладиган ҳужжатларнинг қанчалик қонуний эканлиги ҳам киради.

Прокурорлар ўз фаолиятларини судларда жиноий ишларни кўриш давлат айбловини қўллаб-қувватлаш, фуқаролик ишларини маъмурий ҳуқуқбузарликлар тўғрисидаги ишларни ҳамда хўжалик низоларни кўришда иштирок этиш билан қонунларга зид бўлган суд ҳужжатларига протест келтирадилар.

Фуқаролик қонунчилигида кўрсатилганидек, давлат органининг ёки фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органи қонун ҳужжатларига мувофиқ бўлмаган ҳамда фуқароларнинг ёки юридик шахснинг фуқаролик ҳуқуқларини ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларини бузадиган ҳужжати суд томонидан ҳақиқий эмас деб топилиши мумкин.

Прокуратура тўғрисидаги қонунга асосан прокурор ёки унинг ўринбосари қонунга зид бўлган ҳуқуқий ҳужжатга нисбатан ана

¹ Қаранг: Ўзбекистоннинг янги қонунлари. 7-сон, Т., "Адолат", 1993.

шу ҳужжатни чиқарган идорага ёки юқори идорага протест келтирадилар. Мансабдор шахснинг хатти-ҳаракатларига нисбатан ҳам худди шу тартибда протест келтирилади.

Прокурор келтирган протест у топширилган вақтдан бошлаб кўпи билан ўн кунлик муддат ичида кўриб чиқилиши лозим. Қонун бузилганлигига тезда барҳам бериш талаб қилинган фавқулодда ҳолларда прокурор протестни кўриб чиқишнинг қисқартирилган муддатини белгилашга ҳақли. Протестни кўриб чиқиш натижалари тўғрисида прокурорга дарҳол ёзма равишда маълум қилиниши белгиланган.

Протест ғайриқонуний ҳуқуқий ҳужжат чиқарган идора ёки юқори турувчи идора томонидан рад этилган, шунингдек, қонунда белгиланган муддат ичида кўриб чиқилмаган тақдирда, прокурор тегишли судга ана шу ҳужжатни ғайриқонуний деб эътироф этиш тўғрисидаги ариза билан мурожаат қилиши мумкин. Судга ариза, протест рад этилганлиги тўғрисидаги маълумот берилган пайтдан бошлаб бир ойлик муддат ичида ёки кўриб чиқиш учун қонунда белгиланган муддат ўтгандан кейин берилиши кўрсатилган (Прокуратура тўғрисидаги қонуннинг 25-моддаси).

Ана шу қоида бажарилишига қаратилган ФПКнинг 29-бобида прокурорнинг ҳуқуқий ҳужжатни ғайриқонуний деб топиш тўғрисида ариза билан тегишли идоралар ва мансабдор шахслар устидан судга мурожаат этиши тартиби белгиланган. Масалан, ФПКнинг 276-моддасида прокурор қонун ҳужжатларида назарда тутилган асосларга кўра, ҳуқуқий ҳужжатни ғайриқонуний деб топиш ҳақида ариза билан судга мурожаат қилишга ҳақли эканлиги махсус ҳуқуқий меъёр сифатида ифода этилган.

Прокурорнинг судга ариза бериши судда кўриб чиқилгунга қадар ҳуқуқий ҳужжатнинг амал қилишини тўхтатиб қўйиши ҳам асослангирилган.

Суд бундай туркумдаги, жумладан, ишни судга тайёрлашда процессга жалб этиладиган шахслар, уларнинг вакиллари ва бошқалар ҳақидаги ишларни фуқаролик суд юритиш қоидаларининг умумий тартиби асосида кўриб ҳал этади. ФПКнинг 158-161-моддаларида кўрсатилган ҳаракатларни амалга ошира бориб, суд ишни мазмунан кўришга тайинлаши лозим.

Прокурорнинг аризасини суд йигирма кун ичида унинг иштирокида ва протестни рад этиш тўғрисида қарор қабул қилган ёхуд протестни кўриб чиқмаган органнинг раҳбари ёки унинг вакили иштирокида кўриб чиқади.

Суд мажлисига орган раҳбари ёки унинг вакили узрсиз сабабларга кўра келмаганлиги прокурорнинг аризасини кўриб чиқиш учун тўсқинлик қилмайди, бироқ, суд бу шахснинг келишини мажбур деб топиши мумкинлиги ФПКнинг 277-моддасида берилган.

Прокурор фуқаролик ишларини кўзғатиш, унда иштирок этиш шаклидан қатъи назар, ҳамма вақт давлат вакили, қонуннинг бажарилиши устидан назорат қилувчи орган бўлиб қолаверади. Шу сабабли прокурор ҳуқуқий ҳужжатни ғайриқонуний деб топиш тўғрисида ариза билан судга мурожаат этганда ҳам, судга низо кўзғатганда ҳам оқибатда ҳақли тарафнинг манфаатини ҳимоя қилган бўлади.

Агар суд прокурорнинг аризаси асосли эканлигини аниқласа, аризани қаноатлантириш ҳақида ҳал қилув қарори чиқаради ва ҳуқуқий ҳужжатни ғайриқонуний деб топади.

Бундан ташқари, агар суд протест келтирилган ҳужжатни уни чиқарган органнинг ваколатлари доирасида қонунга мувофиқ қабул қилинган деб топса, у аризани қаноатлантиришни рад этиш ҳақида ҳал қилув қарорини чиқаради.

Прокурорнинг ҳуқуқий ҳужжатни ғайриқонуний деб топиш ҳақидаги аризаси бўйича суд чиқарган ҳал қилув қарори илгари протестини рад этиш тўғрисида қарор қабул қилган ёки протестни кўрмаган орган раҳбарига юборилади.

Прокурор фуқароларнинг манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида судга ариза билан ҳуқуқий ҳужжатни ғайриқонуний деб топиш ҳақида мурожаат этиш билан, агар давлат органлари, фуқароларни ўзини ўзи бошқариш органлари ёки мансабдор шахсларининг ғайриқонуний ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги), шу жумладан, давлат органи ёки фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари томонидан қонун ҳужжатларига мувофиқ бўлмаган ҳужжат чиқарилиши натижасида фуқарога ёки юридик шахсга етказилган зарар давлат томонидан ёки фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органи томонидан қопланиши лозимлиги масаласини ҳам қўйиши мумкин.

Демак, прокурор давлат бошқаруви идоралари ва жамаот ташкилотлари томонидан қабул қилинадиган ҳуқуқий ҳужжатни ғайриқонуний деб топиш тўғрисида ариза билан судга мурожаат этиш қоидалари ҳам давлат, жамаот ташкилотлари ва фуқароларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилишга қаратилган ҳуқуқий меъёрлардир.

Суд ҳам ўз навбатида давлат органлари ёки фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органининг қонунга зид бўлган ҳуқуқий меъёрлари мавжудлигини аниқлаган тақдирда, ишни ҳал этишда бу ҳужжатларни тадбиқ этмаслик масаласини кўриб чиқиши лозим.

Й И Г И Р М А Б Е Ш И Н Ч И Б О Б

АЛОҲИДА ТАРТИБДА КЎРИЛАДИГАН ИШЛАР

1-§. АЛОҲИДА ТАРТИБДА КЎРИЛАДИГАН ИШЛАР ТУШУНЧАСИ ВА МОҲИЯТИ

Суд амалиётида аксарият ҳолларда фуқаролик ишлари бирон-бир бузилган шахсий ёки мулкӣ ҳуқуқнинг ҳимоя қилиниши тўғрисида даъво ишлари тарзида кўзғатилади. Аммо баъзи ҳолларда фуқаролик ишлари ҳуқуқ тўғрисида низо бировнинг бировга даъвоси бўлмаганида ҳам судда кўзғатилиб кўрилиши ва ҳал қилиниши мумкин. Масалан, фуқаролар пенсия ёки мерос олиш учун зарур бўлганида бирон бир фактнинг мавжудлигини, айтайлик, бировнинг фарзанди ёинки боқимида бўлганлигини тасдиқлатиш зарур бўлганда бировларга нисбатан даъво кўзғатмай, балки судга ариза билан мурожаат этади. Бундай ҳолларда фуқаролик ишлари даъво ишларини юритиш тартибида кўрилмай, балки алоҳида иш юритиш тартибида кўрилади. Судларда бу тартибда ҳам субъектив ҳуқуқлар ва қонун билан кўриқланадиган манфаатларни ҳимоя қилиш мақсад қилиб қўйилади.

Низосиз ишлар, яъни ФПКнинг 279-моддасида кўрсатилган ишлар, судлар томонидан ФПКнинг 30-35-бобларида кўрсатилган истисно ва қўшимчалар билан ФПКнинг умумий қоидаларига мувофиқ кўрилади.

Суд томонидан алоҳида иш юритиш тартибида кўриладиган ишларга қуйидагилар киради:

- 1) юридик аҳамиятга эга бўлган фактларни белгилаш тўғрисидаги ишлар;
- 2) фуқароларни бедарак йўқолган деб топиш ва фуқароларни ўлган деб эълон қилиш тўғрисидаги ишлар;
- 3) фуқарони муомала лаёқати чекланган ёки муомалага лаёқатсиз деб топиш тўғрисидаги ишлар;
- 4) мол-мулкни (ашёни) эгасиз деб топиш тўғрисидаги ишлар;

5) тақдим этувчига деб берилган ҳужжатлар йўқолган тақдирда, улар бўйича ҳуқуқларни тиклаш тўғрисидаги ишлар (чақириб иш юритиш ФПКнинг 279-моддаси).

Алоҳида тартибда кўриладиган ишларда ҳуқуқ ҳақида низо бўлмайди, шу белгиси билан у даъво ишларини юритишдан фарқ қилади. Алоҳида тартибда иш юритишдан мақсад фуқароларнинг бирон-бир ҳуқуқлари вужудга келганлиги, ўзгарганлиги ёнги бекор бўлганлиги, яъни юридик фактларнинг мавжудлиги ёки уларнинг йўқлигини аниқлашдан иборат.

Даъво ишларини юритишда эса, суд фаолияти бирмунча кенгрокдир. Бунда суд юридик фактларни аниқлабгина қолмай, шу билан бирга аниқланган фактларга моддий-ҳуқуқий нормаларни тадбиқ этиши, тарафларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари ҳақида тегишли хулосага келиши, яъни фуқаролик ҳуқуқий низоларни ҳал этиши лозим.

Алоҳида тартибда кўриладиган ишларда - ҳуқуқ тўғрисида низо бўлмагани туфайли тарафлар, яъни жавобгар, даъвогар, учинчи шахслар ҳам бўлмайди, фақат ўз муддаосини айтиб, судга мурожаат қилувчи аризаچигина ва бошқа манфаатдор шахсларгина бўлиши мумкин. Шунинг учун ҳам алоҳида тартибда кўриладиган фуқаролик ишларида баъзи фуқаролик процессуал нормаларнинг, масалан, шерик иштирокчилиқ, тегишсиз тарафни тегишли тараф билан алмаштириш, келишув битими каби процессуал ҳаракатларга оид ҳуқуқий меъёрлар қўлланилмаслиги мумкин.

Алоҳида тартибда кўриладиган ишларни суд фуқаролик процессуал ҳуқуқнинг барча тамойилларига эътибор берган ҳолда (ошкоралиқ, оғзакилик, эркин ҳуқуқ тортишувлик ва ҳоказолар) кўриши лозим. Бундай туркумдаги ишларда низо бўлмаса ҳам, бироқ далилларни исботлаш вазифаси арз қилувчи зиммасига юклатилган бўлади.

Алоҳида тартибда юритиладиган ишларни суд ариза берувчи ва манфаатдор фуқароларнинг, ташкилотларнинг иштирокида кўради. Судья бу туркумдаги ишларни ҳам судда кўришга тайёрлайди, иш учун аҳамиятли ҳужжатларни талаб қилади, гувоҳлик бериши мумкин бўлган гувоҳларни, тегишли ташкилот вакилларини судга таклиф қилади, лозим бўлса, экспертиза тайинлайди, судда кўриладиган ишларнинг қандайлигини аниқлашга ҳаракат қилади ва ишни суд мажлисида кўришга тайинлайди.

Агар алоҳида тартибда юритиладиган ишни кўриш вақтида судга тааллуқли ҳуқуқ тўғрисида низо келиб чиқса, суд аризани кўрмасдан қолдириб, ишда иштирок этувчи шахсларга умумий тартибда даъво тақдим этишни таклиф қилади (ФПКнинг 282-моддаси).

2-§. ЮРИДИК АҲАМИЯТГА ЭГА БЎЛГАН ФАКТЛАРНИ БЕЛГИЛАШ

Юридик аҳамиятга эга бўлган фактларни белгилашни суд тартиби фуқароларнинг Ўзбекистон Республикаси Конституциясида мустақамланган шахсий ва мулкӣ ҳуқуқларнинг, меҳнатга, никоҳ ва оилага оид ҳамда бошқа ҳуқуқларнинг ҳимоя қилинишини, шунингдек мулкӣ ҳуқуқларнинг кўриқланишини кафолатлайди¹.

Юридик фактнинг белгиланиши тўғрисидаги ариза фақат:

- агар бу факт шахсий ёки мулкӣ ҳуқуқларни вужудга келтирадиган, ўзгартирадиган ёки бекор қиладиган бўлса;
- бу фактни белгилаш суд ваколатига тааллуқли бўлса;
- юридик фактни белгилаш тўғрисидаги ҳужжатларда бошқа тартибда ариза берувчи томонидан олиниши мумкин бўлмаганидагина кўриш учун суд томонидан қабул қилиниши лозим. Масалан, йўқолган фуқаролик ҳолати далолатномаларини тиклаш иши, бундай ҳолатларни қайд этувчи идоралар томонидан манфаатдор шахсларнинг аризаларига биноан тикланади ва агар бу органлардан рад жавоби олинса, фуқаролик ҳолати далолатномасининг, чунончи: боланинг туғилиши, никоҳни қайд этганлик, фуқаронинг ўлими тўғрисидаги далолатнома қайд этилиши факти суд томонидан белгиланиши мумкин. Бинобарин, суд фуқаролик ҳолати далолатномасини қайд этганлик тўғрисидаги фактни белгилаш тўғрисидаги аризани қабул қилишда ариза берувчи шахснинг бу тўғрида фуқаролик ҳолати далолатномаларини ёзиш идорасига мурожаат қилганлигини ва мурожаат этган бўлса, нима сабаблар бўйича илтимоси рад қилганлигини аниқлаши лозим.

Суд амалиётида маълум ҳуқуқий оқибатлар келтириб чиқарадиган фактларгина белгиланиши, тегишли ҳужжатларни судсиз тартибда олиш ёки йўқотилган ҳужжатларни тиклаш мумкин бўлмаслиги тўғрисидаги мажбурий шартга риоя қилмаслиги каби

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Ахборотномаси, Т., 1992., 2-сон, 12-бет.

масалалар Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг “Юридик аҳамиятга эга бўлган фактларни белгилаш ҳақидаги ишлар бўйича суд амалиёти тўғрисида”ги 1991 йил 20 декабрь ва унга 1997 йил 2 майда ва 1998 йил 11 сентябрда киритилган ўзгартиришларда таъкидланган¹.

“Пенсиялар тайинлаш ва тўлаш тартиби тўғрисидаги Низом”га мувофиқ пенсия олиш учун бировнинг қарамоғида бўлганлик факти ҳокимликларнинг ёки фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш идораларининг берган маълумотлари, шунингдек, бошқа ҳужжатлар билан тасдиқланади. Агар ариза берувчи ўзига зарур ҳужжатни олиш учун тегишли ташкилотларга мурожаат қилмаган бўлса, бундай фактлар судлар томонидан белгиланмаслиги керак.

Бирон бир ҳуқуқ берадиган ёки белгилайдиган ҳужжатнинг муайян шахсга тегишли бўлишлиги фактини белгилаш тўғрисидаги аризани қабул қилишда аризачининг ҳужжат берган тегишли ташкилотга, ҳужжатга ўзгартириш киритиш тўғрисидаги мурожаат қилган-қилмаганлигини аниқлаш лозим. Агар ҳужжатга ўзгартириш киритиш тўғрисидаги илтимос рад этилган бўлса, ундай асосларга таянганлиги кўрсатилиши керак;

- бундай фактни белгилаш судларга тааллуқли бўлган ҳуқуқ тўғрисидаги низони ҳал қилиш билан боғлиқ бўлмаслиги керак. Агар юридик фактни белгилаш ариза берувчига, кейинчалик судда бирон-бир иш бўйича даъво кўзғатиш, чунончи, меросга бўлган ҳуқуқ ёки етказилган зарарни ундириш тўғрисидаги ва, шунингдек, бошқа фуқаролик даъволари учун зарур бўлган ҳолларда, унинг аризаси алоҳида иш юритиш тартибида кўрилмаслиги керак, чунки бундай фактни белгилаш даъвонинг судда ҳал қилиниши билан бир вақтда кўрилиши мумкин.

ФПКнинг 283-моддасида фуқаролар ёки ташкилотларнинг шахсий, мулкӣ ҳуқуқлари вужудга келиши, ўзгариши ёки тугатилишига сабаб бўладиган, яъни юридик аҳамиятга эга бўлган ҳуқуқий оқибатлар туғдирадиган фактларни суд аниқлаши кўрсатилган.

Унда айтилишича, суд куйидаги фактларни аниқлаши тўғрисидаги ишларни кўради:

1. Шахснинг қариндошлик алоқалари - Олий суднинг юқорида кўрсатилган Пленуми қарорида - қариндошлик муносабатлари

¹ Қаранг: Пленум қарорларининг тўплами. (1991-1998) “Шарқ”, Т., 1999, 3-16-бетлар.

деганида тўғри қариндошлик, бири иккинчисидан ёки бир умумий уруғдан келиб чиққан шахсларнинг қон-қариндошлиги назарда тутилади. Қон-қариндошликнинг йўқлиги қариндошликнинг йўқлигидан далолат бериши таъкидланган.

Бундай фактнинг белгиланиши - ворислик ҳуқуқини олиш, боқувчисини йўқотганлик туфайли пенсия олишга бўлган ҳуқуқни расмийлаштириш, кўп болали оналарга (оилаларга) бериладиган давлат ёрдамини олиш, автомашинанинг ҳадя қилинишини нотариал тартибда расмийлаштириш учун ва бошқа баъзи ҳолларда зарур бўлиши мумкин.

Демак, шахсларнинг қариндошлик алоқаларини белгилаш арз қилувчи учун қандайдир ҳуқуқий оқибат келтириб чиқариши керак.

Бундай фактларни белгилаш суддан ташқари бошқа идораларда ҳал қилишнинг иложи бўлмасагина йўл қўйилади.

2. Шахснинг бировнинг қарамоғида бўлганлиги фактнинг белгиланиши асосан ворислик ҳуқуқини ёки пенсия олишга ёхуд боқувчининг ўлими туфайли кўрган зарарни қоплашга бўлган ҳуқуқни расмийлаштириш учун талаб қилинади.

Агар фактнинг белгиланиши ворисликни расмийлаштириш учун зарур бўлса, ариза берувчидан марҳумнинг ўлимига қадар камида бир йил унинг қарамоғида бўлганлиги ва меҳнатга лаёқатсизлиги аниқланади. Бундай ҳолларда мерос қолдирувчи билан қарамоғида бўлган шахс ўртасида қариндошлик муносабатлари бор-йўқлиги аҳамиятли эмас (ФКнинг 1141-моддаси).

Агар фактнинг белгиланиши пенсия таъминоти олиш учун зарур бўлса, бундай ҳолларда:

биринчидан, қарамоғидаги шахснинг барча ҳолларда меҳнатга лаёқатсиз бўлиб кўрилиши шарт эмас, чунки марҳумнинг 18 ёшга тулмаган ўқувчи болалари, укалари, пенсия ёшидаги ота-оналари ва бошқалар "Давлат пенсияларини тайинлаш ва тўлаш тўғрисидаги Низом"га биноан пенсия олиш ҳуқуқига эга бўладилар;

иккинчидан, умумий қоида бўйича, марҳумнинг қарамоғида қанча вақт давомида бўлишликнинг ҳам аҳамияти йўқ.

Боқувчисининг ўлими муносабати билан нафақа олишга бўлган меҳнатга лаёқатсиз оила аъзоларининг доираси қатъий бўлиб, уни кенгайтиришга йўл қўйилмаслиги, қарамоғида бўлиш муддати белгиланмаслиги, оила аъзоларининг бошқа-бошқа яшашлиги, аризачини боқишга мажбур бўлган бошқа қариндошининг борлиги қарамоғида бўлганлик фактини истисно қилмаслиги Олий суднинг

юқоридаги 1991 йил 20 декабрдаги Пленум қарорининг 10-бандида кўрсатиб берилган¹.

Ўғай ота-оналарга нисбатан истеснолар юқорида айтилган Низомнинг 66-моддасида кўрсатилган. Уларнинг марҳум ўғай болаларининг қарамоғида камида ўн йил бўлган бўлишлари керак;

учинчидан, марҳумнинг фақат оила аъзоси бўлиб кўрилган қарамоғидаги шахсгина пенсия олишга ҳақли.

Агар бу фактнинг белгиланиши кўрилган зарарни қоплаши учун зарур бўлса, аризачининг: биринчидан, марҳумнинг қарамоғида бўлиш ёки ундан таъминот олиш ҳуқуқига эга бўлиши ва, иккинчидан, меҳнатга лаёқатсиз шахс бўлиши керак.

Ўлганнинг қарамоғида бўлиш фактини белгилаш учун бериб келинган ёрдам аризачининг ҳаёт кечирishiга асосий манба бўлиши мерос олиш, нафақа ёки зарарни тўлатиш аҳамиятга эга эканлиги Олий суднинг юқоридаги 1991 йил 29 декабрдаги ва унга киритилган кўшимча ва ўзгартиришларга оид Пленуми қарориди ўз ифодасини топган. Булардан ташқари аризачи иш ҳақи, нафақа, стипендия олиб келган ёки бошқа даромад манбаига эга бўлган ҳолларда ҳаёт кечирishi учун доимий ва асосий манба бўлган-бўлмаганлигини суд аниқлаши лозим. Бундай ҳолларда ҳам аризачи масалани судсиз ҳал қила олмаганлигини аризада асослаши талаб қилинади.

Юқорида кўрсатиб ўтилган шартлар бўлмаганда судья фактни белгилаш тўғрисидаги аризанинг қабул қилинишини рад этиши мумкин (ФПКнинг 152-153-моддалари).

3. Оталикни тан олиш (белгилаш) фактини, боланинг у ёки бу онадан туғилганлиги фактини, шунингдек, туғилган вақтининг белгиланиши ҳам мерос олиш, пенсия таъминотини олиш, етказилган зарарни ундириш ҳолларида зарур бўлади ва аризачиларнинг қўлларида бу тўғрида ҳужжатлари бўлмаганда судга мурожаат қиладилар. Бундай ҳолларда фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш идораларидан архивларнинг сақланмаганлиги туфайли шу ҳақдаги керакли ҳужжатларнинг нусхасини бериш имконияти бўлмаганлиги сабабли суд шу фактни белгилаш тўғрисидаги илтимоснигина кўради, чунки аризачининг ёшини белгилаш тўғрисидаги илтимослар, қоида бўйича, маъмурий тартибда, махсус тузилган комиссия томонидан кўрилади. Агар

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми қарорларининг тўплами. (1991-1998), "Шарқ", Т., 1999., 3-16-бетлар.

манфаатдор шахс комиссиянинг қароридан норози бўлса, ФПКнинг 269-271-моддалари тартибида судга шикоят қилишга ҳақли¹.

Бу туркумдаги ишларни кўришда баъзи судлар оталик фактининг белгиланишини оталикнинг тан олиниши фактидан ажратмайдилар. Бу ҳақда юқорида оталикни суд тартибида белгиланиши ҳақидаги мавзуда батафсил ёритилган.

4. Болаликка олиш, никоҳ, ажратиш ва ўлимнинг қайд этганлик фактини юқорида кўрсатилган юридик фактларнинг расмийлаштирилганлиги (қайд этилганлиги)ни тасдиқлайдиган ҳужжатлар йўқотилган бўлса ва уларни тиклаш ҳам мумкин бўлмаса (фуқаролик ҳолати далолатномаларини ёзиш идоралари уларни тиклашдан бош тортган бўлсалар), бундай фактларнинг қайд этилганлигини белгилаш тўғрисидаги ариза билан судга мурожаат қилиш мумкин.

Бу ерда болаликка олиш, никоҳ, ажратиш ва ўлганлик фактини эмас, балки фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш органларида рўйхатга олиш фактини назарда тутишга эътибор бериш лозим. Шу масала юзасидан Ўзбекистон Республикаси Олий судининг 1991 йил 20 декабрь, унга 1997 йил 2 майда ва 1998 йил 11 сентябрда киритилган қўшимча ва ўзгаришлар ҳақидаги Пленум қарорларида никоҳни қайд этганлиги ҳақидаги маълумот мавжуд бўлганида никоҳ гувоҳномасини олмаганлик ёки уни йўқотганлик ҳолати никоҳни рўйхатга олганлик фактини белгилаш ўрнига уларни фактик никоҳ муносабатларида бўлганликларини белгилаш хато ҳисобланиши, агар никоҳни рўйхатга олинганлик фактини белгилашни сўраб судга эр-хотиндан бири ариза билан мурожаат қилган тақдирда, иккинчи манфаатдор шахс сифатида ишга жалб қилиниши ҳақида тушунтириш берилган. Булардан ташқари судларга болаликка олишни рўйхатга олганлик фактини, шунингдек, фарзандликка олиш ҳақида ҳокимият қарори қабул қилинганлиги фактини ҳам белгилаши судларга тааллуқли ҳисобланади. Шу билан бирга фактик равишда болаликка олинганлик ҳуқуқий аҳамиятга эга эмаслиги ва бундай аризалар судга тааллуқли эмаслиги юқоридаги Пленум қарорининг 12-бандида кўрсатилган.

5. Эр-хотиндан бирининг ўлими натижасида фуқаролик ҳолатлари далолатномаларини қайд этиш органларида никоҳни рўйхатдан

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Ахборотномаси. Т., 1992, 2-сон, 18-бет.

ўтказиш мумкин бўлмай қолса, қонунда белгиланган ҳолларда уларнинг ҳақиқатда эр-хотинлик муносабатларида бўлганлик фактини Оила кодексининг 13-моддасида кўрсатилганидек, фуқаролик ҳолати далолатномаларини ёзиш давлат идораларида тузилган никоҳгина эр билан хотиннинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини вужудга келтиради, шу билан бирга қонун Бухоро ва Хоразмда 1928 йил 1 октябрга қадар ва Ўзбекистон Республикаси ҳудудининг бошқа туманларида эса - 1917 йил 20 декабрга қадар диний маросимлар бўйича тузилган никоҳ ҳам қайд этилган - никоҳга тенглаштирилганлигини билдиради.

Мазкур модданинг мазмунига кўра никоҳлари расмийлаштирилмаган шахслар эр-хотин бўлиб ҳисобланмай, балки бирга яшовчилар ҳисобланади. Бундай шахслар ўзлари ва фарзандларининг манфаатлари учун никоҳларини тегишли тартибда расмийлаштиришлари зарур. Ўзбекистон Республикаси Олий Совети Президиумининг 1944 йил 22 август Фармони чиқишига қадар никоҳларни тегишли тартибда қайд эттирмай, эр-хотин бўлиб яшовчилар ҳам бор. Улар ҳар қачон фуқаролик ҳолати далолатномаларини ёзиш идораларига бориб, никоҳларини расмийлаштиришлари мумкин.

1944 йил августга қадар норасмий, аммо ҳақиқатан никоҳда бўлишлик қонунда тан олинганлиги ва расмийлаштирилган (қайд этилган) никоҳда бўлишликка тенглаштирилганлиги туфайли, бундай никоҳда бўлганлар эр ва хотинга тегишли ҳуқуқ ва мажбуриятни оладилар.

Агар 1944 йил августга қадар фактик никоҳда бўлган эр ва хотиннинг бири вафот этган бўлса, ҳақиқатан эр-хотинлик муносабатларида бўлганлик факти суд орқали белгиланиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 1991 йил 20 декабрдаги "Юридик аҳамиятга эга бўлган фактларни белгилаш ҳақидаги ишлар бўйича суд амалиёти тўғрисида"ги¹ қарорининг унга киритилган 1997 йил 2 май ва 1998 йил 11 сентябрдаги қўшимча ва ўзгартишларнинг 13-бандида тушунтирилишича, норасмий, аммо, агар бундай муносабатлар 1944 йил 8 июлга қадар вужудга келган бўлса ва эр-хотиннинг бири вафот этишига қадар давом этган бўлса, никоҳ тузилганлиги белгиланиши мумкин.

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми қарорларининг тўплами (1991-1998), Т., "Шарқ", 1999, 10-бет.

Бундай ҳолда аризачи марҳумнинг эри ёки хотини деб танилиши билан бирга, унинг қарамоғида бўлганлик факти ҳам белгиланади.

ФПК 174-моддасининг 5-банди ва Ўзбекистон ССР Олий Совети Президиумининг 1944 йил 22 августдаги Фармонида кўра, фактик никоҳ муносабатларида бўлганлик факти фақат бундай муносабатлар фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш мумкин бўлмасоғина белгиланади.

Юқорида кўрсатилган вақтдан кейин вужудга келган фактик никоҳ муносабатлари ҳуқуқий оқибат келтириб чиқармайди ва бундай фактларни белгилаш тўғрисидаги аризалар суд тартибида кўриш учун қабул қилинмайди. Агар эр-хотиндан бири 1944 йил 8 июлгача бошқа фактик никоҳга кирган ёки бир вақтнинг ўзида қонуний никоҳда бўлган бўлса, шунингдек, бу муносабатлар томонлардан бирининг вафотида қадар ту атилган бўлса, бундай фактларни суд белгилаши мумкин эмас.

Суд мажлисида никоҳ муносабатларининг бўлганлигини (биргаликда яшаш, умумий хўжалик юритиш, болаларнинг борлиги ва уларни тарбиялаш ва бошқаларни) исботловчи далиллар текширилади. Фактик муносабатларни ҳақиқатан бўлган деб топиш учун суд у мазкур шахслар ўртасида вужудга келган оилавий муносабатларни улардан бирининг вафот этган кунига қадар давом этганлигини аниқлайди.

1944 йил августдан кейин вужудга келган норасмий никоҳ муносабатларида бўлганликни белгилашга амалдаги қонунлар бўйича йўл қўйилмайди.

6. Шахснинг ҳуқуқини вужудга келтирувчи ҳужжатларда (жамоат бирлашмаларига аъзолик билетлари, ҳарбий ҳужжатлар, паспортлар, фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш органлари берадиган гувоҳномалардан ташқари) кўрсатилган исми, ота исми ва фамилияси унинг паспортдаги ёки туғилганлик тўғрисидаги гувоҳномасидаги исми, ота исми ва фамилияси билан мос келмаган тақдирда, мазкур ҳужжатларнинг унга тегишлилиги ёки тегишли эмаслиги факти. Ҳуқуқни вужудга келтирувчи ҳужжатларда кўрсатилган шахснинг исми, ота исми ва фамилияси шу шахснинг паспортдаги ёки гувоҳномасидаги исми, ота исми ва фамилияси билан мос келмаган тақдирда, суд мазкур ҳужжатларнинг унга тегишли эканлиги фактини белгилайди. Бу ҳолда суд ҳар турли ҳужжатларда ҳар хил ном билан аталган шахсларнинг исми, ота исми ва фамилиясининг мос келишлиги (айнан ўхшашлиги)ни ҳал қилув қарорларида кўрсатишга ҳақли эмас.

Касаба уюшмаси билетлари, ҳарбий ҳужжатлар, паспортлар ва фуқаролик ҳолатлари далолатномаларини қайд этиш органи берадиган гувоҳномаларнинг муайян шахсга тегишли эканлиги фактини белгилаш тўғрисидаги ишлар судда кўрилмайди. Агар бундай ҳужжатларнинг берилишида фамилия, исм ёки ота исми нотўғри ёзилган бўлса, бундай ҳужжатлар тегишли ваколатли идоралар томонидан алмаштирилади.

Фуқаролик ҳолатлари далолатномаларини қайд этиш идоралари берадиган гувоҳномаларда баъзи маълумотлар нотўғри ёзилган бўлса, уларнинг нотўғрилигини белгилаш тўғрисидаги аризалар ФПКнинг 274-275-моддаларида кўрсатилган фуқаролик ҳолатлари далолатнома ёзувларидаги нотўғриликларни белгилаш ҳақидаги қоидаларга мувофиқ суд томонидан кўрилади.

Ҳуқуқ туғдирадиган ҳужжатлардаги шахснинг исми, ота исми ва фамилияси шахснинг бошқа ҳужжатларига мос келмаслиги ҳақида судлар аризачидан ҳуқуқий ҳужжат ўзига тегишли эканлиги уни берган ташкилот тегишли ўзгартириш кирита олмаслиги ҳақидаги далилларни суд талаб қилиши лозим. Борди-ю аризачида тегишли фактни аниқ тасдиқлайдиган бошқа ҳужжатлар бўлса, суд ҳуқуқ туғдирадиган ҳужжатнинг унга тегишли эканлиги тўғрисидаги аризани қабул қилмаслиги юқоридаги Пленум қарорида кўрсатиб ўтилган. Демак, аризачининг шахсий ҳужжатларини эмас, балки ҳуқуқ туғдирадиган ҳужжатларнинг тегишлилиги суд тартибида белгиланиши судларга тааллуқдир. Шахсий ҳужжатлардаги камчиликлар (паспорт, жамоат бирлашмаларига аъзолик билетлари, ҳарбий ҳужжатлар, ордер, медалларнинг гувоҳларини фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш органлари берадиган гувоҳнома ва ҳоказолар) фақат уларни берган органлар, ташкилотлар томонидан ҳал этилади. Агар давлат органлари ва бошқа органлар, шунингдек, мансабдор шахслар уларнинг ваколат доирасига кирувчи ҳуқуқ туғдирадиган ҳужжатларга ўзгартириш киритишни рад этса, бу ҳақдаги қарор устидан тегишли шахс судга ФПКнинг 269-271-моддалари асосида шикоят қилиши мумкин. Қонунда фуқаролик ҳолати далолатномаларини ёзиш органлари томонидан бериладиган ҳужжатларнинг тегишлилиги фактини белгилаш тўғрисидаги аризаларни судларга тааллуқли эмаслиги, улар фақат ёзувларга тузатиш ва ўзгартириш киритиш рад қилинганлиги ҳақида судга мурожаат қилишга ҳақли эканлиги кўрсатиб ўтилган.

7. Бахтсиз ҳодиса факти. Ишлаб чиқаришдаги бахтсиз ҳодисаларни текшириш ва ҳисобга олиб бориш Меҳнат кодексининг 222-моддасида кўрсатилганидек, иш берувчи томонидан амалга оширилади. Шу муносабат билан бахтсиз ҳодиса тўғрисидаги далолатноманинг тузилиши ёки бундай фактнинг тасдиқланмаганлигини важ қилиб, расмий ҳужжат берилишининг рад этилиши масаласи судда кўрилмайди. Меҳнатни муҳофаза қилишнинг норма ва қоидаларига риоя этилиши устидан жамоат текширувини касаба уюшмалари ва ходимларнинг бошқа вакиллик органлари амалга оширади. Бахтсиз ҳодисанинг юз берганлиги факти судсиз белгиланиши мумкин бўлмаганида ва бундай имкониятнинг бўлмаслиги тегишли ҳужжат билан тасдиқлангандагина суд томонидан белгиланиши мумкин. Суд юридик аҳамиятга эга бўлган бахтсиз ҳодиса фактини белгилашда шахснинг соғлиғига зарар етказилиши даражаси ва бу тўғрида ҳал қилув қарори қабул қилмаслиги керак. Бу масалалар ходимларнинг ишига боғлиқ равишда майиб бўлиши ёки саломатлиги бошқа йўсинда шикастланиши сабабли етган зарарнинг ўрнини корхоналар, муассасалар, ташкилотлар қоплаши тўғрисидаги масалалар Ўзбекистон Республикаси ФКнинг 1006-1007-моддаларига мувофиқ ҳал қилинади.

Ўлганлик фактини белгилаш ҳақидаги ҳал қилув қарори суд ўлимни вужудга келтиришнинг аниқ ҳолатларини, яъни қачон ва қандай ҳолатда содир бўлганлигини белгилайди.

8. Иморатга хусусий мулк ҳуқуқи асосида эгалик қилиш фактини - суд, агар аризада эгалик қилиш тўғрисидаги ҳужжат бўлиб, лекин у йўқолган ёки уни тиклаш мумкин бўлмаганида белгилайди. Умумий қоида бўйича иморатга бўлган эгалик ҳуқуқи тўғрисидаги низолар даъво тартибида кўрилиш лозим. Ўзбошимчалик билан қурилган ёхуд қуриб битказилмаган ва фойдаланиш учун қабул қилинмаган биноларни, шунингдек, олдин бошқа шахс номига рўйхатдан ўтказилган ёки аризачи томонидан тегишли тартибда расмийлаштирмай, сотиб олинган турар жойларни эгалик ҳуқуқини белгилаш ҳақидаги аризалар алоҳида иш юритиш тартибида судда кўрилмаслиги Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг “Юридик аҳамиятга эга бўлган фактларни белгилаш ҳақидаги ишлар бўйича суд амалиёти тўғрисида”ги 1991 йил 20 декабрь, унга 1997 йил 2 май ва 1998 йил 11 сентябрда киритилган ўзгартиришлар билан қабул қилинган қарорларининг 18-бандида кўрсатилган.

Булардан ташқари шу қарорда, агар фуқаро нотариал тартибда тасдиқланмаган ёзма шартнома билан уй сотиб олган бўлса, бу уйга унинг эгалик ҳуқуқини белгилаш тўғрисидаги масала ФКнинг 112-моддаси қоидалари бўйича даъво тартибида ҳал этилиши белгиланган. Иморатга хусусий мулк асосида эгалик қилиш фактини белгилашда суд эгалик қилиш эмас, балки шу иморатга аризачининг ҳуқуқини тасдиқловчи ҳужжатларнинг мавжудлигини тасдиқлайдиган фактларни белгилайди¹.

9. Меросни қабул қилиш ва мероснинг очилиш жойи фактини судларда алоҳида тартибда юритиладиган ишлар қаторида кўриш лозим. Бундай ишларнинг судга тааллуқли бўлиши учун нотариал органлари аризачига меросга бўлган ҳуқуқ ҳақида гувоҳнома беришни рад этган бўлиши керак. Аризачини нотариал тартибда меросхўрнинг ворислик мулкани олишга кириши ва эгалик қилиш фактини тасдиқлаш учун тегишли ҳужжатларнинг йўқлиги ёки бу ҳужжатларнинг етарли бўлмаслиги асос бўлади.

Фуқаролик кодексининг 1146-моддасига асосан мерос очилган жойдаги нотариус меросхўрнинг илтимосига кўра унга меросга бўлган ҳуқуқ тўғрисидаги гувоҳнома бериши шартлиги ва бу гувоҳнома мерос очилган кундан эътиборан олти ой ўтгандан кейин берилиши, агар нотариус тегишли мол-мулкка ёхуд бутун меросга нисбатан гувоҳнома беришни сўраб мурожаат этган шахслардан бошқа меросхўрлар йўқлиги тўғрисидаги маълумотга эга бўлса, гувоҳнома олти ойлик муддат тугамай ҳам берилиши мумкинлиги кўрсатилган. Бундай ҳолларда нотариус учун уй-жой коммунал хўжалиги томонидан берилган маълумотнома, квартира ҳақини тўлаганлик ҳақидаги ҳужжат, солиқларни тўлаганлик тўғрисидаги маълумотнома ва бошқа ҳужжатлар меросхўрнинг меросхўр мулкани эгаллашга киришганлиги ҳақидаги далил ҳисобланади. Мерос қолдирувчининг охири доимий яшаб турган жойи мероснинг очилиш жойи ҳисобланади. Агар мерос қолдирувчининг охири яшаб турган жойи номаълум бўлса, мерос қолдирувчига тегишли бўлган кўчмас мулк ёки унинг асосий қисми турган жой, кўчмас мулк бўлмаган тақдирда эса, кўчар мулкнинг асосий қисми турган жой мерос очилган жой деб ҳисобланади (ФКнинг 1117-моддаси). Нотариус учун мерос очилган жой мерос очилган жойини тасдиқловчи юқоридаги ҳужжатлардан ташқари ўлганнинг иш жойидан, яшаш жойидан маълумотнома

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Ахборотномаси. 1992, 2-сон, 18-бет.

ёки мулк жойлашган жой тўғрисида тегишли ҳужжатлар тақдим этилган бўлса-ю, меросга бўлган ҳуқуқ тўғрисидаги гувоҳнома бериш рад этилса, манфаатдор шахс судга меросни қабул қилиш ва мерос очилиш факти ҳақида эмас, балки нотариал ҳаракатлар ёки бундай ҳаракатларни бажаришни рад этганлик устидан шикоят бериш (ФПКнинг 273-моддаси) ҳуқуқига эга.

10. Юридик аҳамиятга эга бўлган бошқа фактларни, агар амалдаги қонунларда бирон-бир юридик фактни белгилашнинг бошқача тартиби назарда тутилмаган бўлса, чунончи, суд фуқаронинг муайян вақтда ва муайян ҳолатларда вафот этганлиги фактини, мероснинг қабул қилинганлиги фактини, мероснинг очилиши жойини белгилаши ва бошқа фактларни ҳам белгилаши амалдаги ФПКда белгиланган. Юридик аҳамиятга эга бўлган фактларни суд тартибида белгилашга оид айрим масалалар Фуқаролик процессуал кодексида ҳамда Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 1991 йил 20 декабрь қарори ва унга 1997 йил 2 майда ва 1998 йил 11 сентябрда киритилган ўзгартиришларда бу туркумдаги ишларнинг доираси чекланмаганлиги кўрсатилган.

Судлар юридик аҳамиятга эга бўлган бошқа фактларни ҳам, жумладан: 1968 йил 1 октябргача туғилган болаларга нисбатан оталикни тан олганлик фактларини, оталик фактларини, оталикни қайд этиш фактларини;

ихтирони жорий этиш фактларини, таклифни рационализаторлик сифатида квалификацияланганлик фактларини;

бинога, пайга, автомобилга ва бошқа махсус рўйхатдан ўтказиладиган мулкка эгалик қилиш фактларини;

никоҳ бекор қилинмасдан, лекин оилавий муносабатлар тугатилганлигидан сўнг иморатни эр-хотиндан бирининг маблағларига қурилганлик фактларини;

суғурта гувоҳномасига эгалик қилиш фактларини;

фуқаро ёки унинг ота-онаси Иккинчи Жаҳон уруши даврида Ўзбекистон Республикасига эвакуация қилинганлик фактларини ҳам белгилашга ҳақлидирлар.

Амалдаги қонунларда белгилашнинг бошқача (судсиз) тартиби назарда тутилган фактларни белгилаш тўғрисидаги аризалар суд тартибида қўрилиши мумкин эмас. Жумладан:

а) иш стажини (пенсия тайинлаш учун, вақтинча меҳнатга лаёқатсизлик, ҳомиладорлик ва бола туғилиши муносабати билан нафақа тайинлаш учун иш ҳақида фоизли қўшимчаларни қўшиб

ҳисоблаш учун, узоқ йиллар қилган хизмати учун бир йўла мукофот пули тўлаш учун ва ҳоказоларни) аниқлаш тўғрисидаги;

б) ҳақиқий ҳарбий хизматни ўтаганлик, партизан қисмида бўлганлик, жангларда яраланганлик тўғрисидаги;

в) фуқароларнинг ёшани белгилаш тўғрисидаги;

г) олий ўқув юртини, техникумни, ўрта мактабни битирганлик фактларини белгилаш тўғрисидаги;

д) партия, касаба уюшмалари ҳужжатларини, паспорт ва фуқаролик ҳолатлари далолатномаларини ёзиш органлари томонидан бериладиган гувоҳномаларни тегишлилиги фактларини белгилаш тўғрисидаги аризалар судда кўрилмади.

Суд юридик аҳамиятга эга бўлган фактлар, агар аризачи шу фактларни тасдиқлайдиган тегишли ҳужжатларни бошқача йўл билан олиши мумкин бўлмаган ёки йўқотилган ёхуд йўқ қилинган ҳужжатларни тиклаш мумкин бўлмаган тақдирдагина, белгиланади.

Юридик аҳамиятга эга бўлган фактларни белгилаш тўғрисидаги ишлар бўйича аризалар аризачи (даъвогар) яшаб турган жойдаги судга берилади.

Аризада муайян фактни аниқлаш аризачига қандай мақсадлар учун зарур эканлиги кўрсатилиши, шунингдек аризачининг тегишли ҳужжатларни олиш имкониятига эга эмаслиги ёхуд йўқолган ҳужжатларни тиклаб бўлмаслигини тасдиқловчи далиллар келтирилиши мумкин.

Суднинг ҳал қилув қарориди: суд томонидан белгиланган факт, унинг қандай мақсадда аниқланганлиги, шунингдек, мазкур фактни аниқлаш учун суд қандай далилларга асосланганлиги кўрсатилиши лозим.

Фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш органларида қайд этилиши ёки бошқа органларда расмийлаштирилиши лозим бўлган фактларнинг аниқланганлиги тўғрисидаги суд чиқарган ҳал қилув қарори бу органлар томонидан бериладиган ҳужжатларнинг ўрнига ўтмаган ҳолда ана шундай қайд этиш ёки расмийлаштириш учун асос бўлиб хизмат қилади (ФПКнинг 285-моддаси).

3-§. ФУҚАРОНИ БЕДАРАК ЙЎҚОЛГАН ДЕБ ТОПИШ

Фуқарони бедарак йўқолган деб топиш шартлари ФКнинг 33-моддасида назарда тутилган. Унда кўрсатилишича, агар фуқаронинг қаердалиги ҳақида унинг яшаш жойида бир йил давомида маълумот

бўлмаса, манфаатдор шахсларнинг аризасига мувофиқ суд бу фуқарони бедарак йўқолган деб топиши мумкин.

Фуқарони вафот этган деб эълон қилиш учун асослар ФКнинг 36-моддасида берилган. Унга кўра, агар фуқаронинг қаерда турганлиги ҳақида унинг яшаш жойида уч йил мобайнида маълумот бўлмаса, башарти у ўлим хавф солиб турган ёки муайян бахтсиз ҳодисадан ҳалок бўлган деб тахмин қилиш учун асос бўладиган вазиятларда бедарак йўқолган бўлиб, унинг қаердалиги ҳақида олти ой мобайнида маълумотлар бўлмаса, манфаатдор шахсларнинг аризасига мувофиқ суд уни вафот этган деб эълон қилиши мумкин.

Судга мурожаат қилаётган манфаатдор шахслар фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этувчи органларнинг вафот этганликни рўйхатга олишни рад қилганлиги ҳақидаги ҳужжатни ҳам тақдим этишлари лозим (юқоридаги Пленум қарорининг 17-банди)¹.

Суд амалиётида фуқароларнинг бедарак йўқолганлиги вақти аризачини қизиқтиришларини назарда тутиб, ФКнинг 33-моддаси 2-қисмида қоида берилган. Унда йўқолган шахс тўғрисида охириги маълумотлар олинган кунни аниқлаш мумкин бўлмаса, бедарак йўқолган деб ҳисоблаш муддати йўқолган шахс тўғрисида охириги маълумотлар олинган ойдан кейинги ойнинг биринчи кунидан, бу ойни белгилаш мумкин бўлмаган тақдирда эса - кейинги йилнинг биринчи январидан бошланиши кўрсатиб ўтилган.

Ҳарбий ҳаракатлар муносабати билан бедарак йўқолган ҳарбий хизматчи ёки бошқа фуқаро ҳарбий ҳаракатлар тамом бўлган кундан эътиборан камида икки йил ўтгандан кейин суд томонидан вафот этган деб эълон қилиниши мумкин (ФКнинг 36-моддаси).

Бундай ишлар бирон-бир ҳуқуқ тўғрисида низо бўлмаган ва шу сабабли жавобгар бўлмагани туфайли алоҳида тартибда юришиш қоидалари (ФПКнинг 286-290-моддалари) бўйича кўрилади.

Фуқароларнинг бедарак йўқолган деб топиш тўғрисидаги ариза аризачининг яшаш жойидаги судга берилади. Суд фуқароларни бедарак йўқолган деб топиш тўғрисидаги аризани кўришга ФКнинг 33-моддасида белгиланган муддат ўтгандан кейин киришади.

Аризанинг мазмунида одатда кўрсатиладиган умумий маълумотлардан ташқари, ариза берувчига фуқароларнинг бедарак

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми қарорларининг тўплами (1991-1998), Т., "Шарқ", 1999.

йўқолган деб топиш ёки уни вафот этган деб эълон қилиш қандай мақсад учун зарурлиги кўрсатилиши, шунингдек, фуқароларнинг бедарак йўқолганлигини тасдиқлайдиган ҳолатлар ёхуд бедарак йўқолган, ўлим хавфи солган хатарли ҳолатлар ёки уни маълум бахтсиз воқеага учраган деб эҳтимол тутишга асос бўладиган ҳолатлар баён қилиниши керак.

Судья ишни судда кўришга тайёрлаш (қандай шахслар қариндош-уруғлар, бирга ишловчилар ва шу кабилар) бедарак йўқолган одам тўғрисида маълумот бера олишларини аниқлайди, шунингдек, бедарак йўқолган одамнинг кейинги маълум бўлган яшаш жойи ва ишлаш жойидан тегишли ташкилотлардан, фуқаролардан, ўзини ўзи бошқарувчи идоралардан ва ички ишлар идораларидан бедарак йўқолган шахс тўғрисидаги бор маълумотларни сўраб олади.

Шу билан бирга судья аризани қабул қилгач, васийлик ва ҳомийлик органига бедарак йўқолганнинг мулкани сақлаш ва, шунингдек, бошқариш учун ҳомий тайинлашни таклиф қила олади. Фуқароларни бедарак йўқолган деб топиш ёки фуқароларни вафот этган деб эълон қилиш тўғрисидаги ишлар прокурорнинг иштирокида кўрилади.

Суднинг фуқарони бедарак йўқолган деб топиш ҳақидаги ҳал қилув қарори бедарак йўқолган шахснинг мол-мулки турган жойидаги васийлик ва ҳомийлик органининг шу мулк устидан ҳомий тайинлаш учун асос бўлади.

Суднинг фуқарони ўлган деб эълон қилиш ҳақидаги ҳал қилув қарори фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш органининг фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш дафтарига мазкур фуқароларни ўлган деб ёзиб қўйиши учун асос бўлади.

Бедарак йўқолган деб топилган ёки ўлган деб эълон қилинган фуқарони қайтиб келган ёки унинг турар жойи аниқланган тақдирда, суд янги ҳал қилув қарори билан ўзининг илгариги ҳал қилув қарорини бекор қилади. Янги ҳал қилув қарори тегишинча мулкка нисбатан бошқарувчини ёки фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш дафтаридаги фуқаронинг вафотига доир ёзувни бекор қилиши учун асос бўлади.

4-§. ФУҚАРОЛАРНИ МУОМАЛАГА ЛАЁҚАТИ ЧЕКЛАНГАН ЁКИ МУОМАЛАГА ЛАЁҚАТСИЗ ДЕБ ТОПИШ

Қонунда белгиланган ҳоллар ва тартибдан ташқари, ҳеч кимнинг ҳуқуқ ва муомала лаёқати чекланиши мумкин эмас (ФКнинг 23-моддаси).

Фуқароларнинг муомалага лаёқатини суд тартибида чеклаш ёки муомалага лаёқатсиз деб топиш алоҳида ҳоллардагина ва фақат кимлар тўғрисида иш қўзғатилган бўлса, шу шахсларнинг ва оила аъзоларининг ҳуқуқ ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадлардагина белгиланади. Муомала лаёқатини чеклаш муомалага лаёқатсиз деб топиш ҳоллари ФКнинг 30-31-моддаларида кўрсатилган¹.

Спиртли ичимликлар, гиёванд ва психотроп моддаларни суиистеъмол қилиш натижасида фуқарони муомала лаёқати чекланган деб топиш тўғрисидаги ёки фуқарони руҳий ҳолати бузилганлиги (руҳий касаллиги ёхуд ақли заифлиги) туфайли муомалага лаёқатсиз деб топиш ҳақидаги иш унинг оила аъзолари, васийлик ва ҳомийлик органлари, прокурор, даволаш муассасалари ва бошқа давлат органлари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органи ҳамда жамоат бирлашмалари берган ариза бўйича қўзғатилиши мумкинлиги ФПКнинг 291-моддасида кўрсатилган. Муомалага лаёқати чекланган, деганда фуқаро спиртли ичимликлар, гиёванд моддаларни суиистеъмол қилиш тушунилади. Агар фуқаро спиртли ичимликлар, гиёванд ва бошқа дориворларни суиистеъмол қилиш туфайли ёки бошқа сабабларга кўра руҳий ҳолати бузилганлиги, шунинг оқибатида у ўз хатти-ҳаракатини англай олмаслиги ёки бошқара олмаслигидан далолат берувчи ҳаракатлар содир этса, уни суд муомалага лаёқатсиз деб топиш учун асос бўлади.

Фуқарони муомала лаёқати чекланган деб топиш учун асос бўладиган ҳолатлардан яна бири, шахс ўз оиласини моддий жиҳатдан оғир аҳволга қўювчи ҳолатлар ҳам мавжуд бўлиши керак.

Руҳий касаллиги ёки ақли заифлиги сабабли ўз ҳаракатларининг аҳамиятини тушуна олмайдиган ёки уларни идора қила олмайдиган фуқаролар суд томонидан муомалага лаёқатсиз деб топилганда, унга нисбатан васий белгиланади.

¹ Қаранг: Ҳ.Раҳмонқулов. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг биринчи қисмига умумий тавсиф ва шарҳлар. 1-жилд. "Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси" нашриёт уйи. Т., 1997, 108-бет.

Фуқароларни муомалага лаёқати чекланган ва муомалага лаёқатсиз деб топиш тўғрисидаги ишлар судларда ФПКнинг 291-295-моддаларида белгиланган тартибда кўрилади.

Спиртли ичимликларни, гиёвандлик моддаларни суиистеъмол қилиш натижасида фуқароларни муомала лаёқати чекланган ёки муомалага лаёқатсиз деб топиш ҳақидаги иш, юқорида айтганимиздек, унинг оила аъзолари, васийлик ва ҳомийлик идоралари, прокурор, шифохона ва бошқа давлат муассасалари ҳамда жамоат бирлашмалари берган аризалар бўйича қўзғатилиши мумкин.

Альтернатив судловга асосан фуқароларнинг муомала лаёқати чекланган деб топиш тўғрисидаги ариза мазкур фуқаронинг яшаб турган жойидаги судга, агар бу шахс шифохонада бўлса, шифохона жойлашган жойдаги судга берилади.

Фуқарони муомала лаёқати чекланган деб топиш ҳақидаги аризада спиртли ичимликлар ёки гиёванд моддаларни суиистеъмол қилувчи шахс ўз оиласини моддий жиҳатдан оғир аҳволга солиб қўяётганлигини исботловчи ҳолатлар кўрсатилиши керак.

Фуқароларни муомалага лаёқатсиз деб топиш ҳақидаги аризада шахснинг ўз ҳаракатини назорат қилолмаслиги ёки ўзини идора эта олмаслигига сабаб бўлаётган ақлий бузилишни исботловчи ҳолатлар баён қилиниши лозим.

Судья аризани олгач, ишни судда кўришга тайёрлаш тартибида, фуқаронинг руҳий касаллиги ёки ақли заифлиги тўғрисидаги манфаатдор шахслар томонидан тўпланган ва судга тақдим этилган ҳужжатлар етарли бўлганда, унинг руҳий аҳволини аниқлаш учун суд - руҳий экспертиза тайинлайди.

Фуқарони муомала лаёқати чекланган ёки муомалага лаёқатсиз деб топиш тўғрисидаги ишни суд албатта мазкур шахс, прокурор ҳамда васийлик ва ҳомийлик органлари вакили иштирокида кўради. Иши кўрилаётган фуқаронинг соғлиги имкон берса, у судга чақирилади.

Шахсни психагррия стационарига ётқизиш тўғрисидаги ёки унинг стационарда ётиши муддатини узайтириш тўғрисидаги ариза суд томонидан ўн кунлик муддат ичида стационарга ётқизиладиган шахснинг қонуний вакили ва стационарга ётқизишнинг асослилиги тўғрисида хулоса берган комиссия таркибидаги шифокор-психиатр, прокурор, шунингдек, шахс ётган психиатрия муассасаси вакили иштирокида кўриб чиқилади.

Суд мажлисига муассаса вакилининг узрсиз сабабларга кўра келмаганлиги аризани кўриб чиқишга монелик қилмайди, бироқ суд унинг келишини шарт деб топиши мумкин.

Суднинг фуқароларни муомала лаёқати чекланган ёки муомалага лаёқатсиз деб топиш тўғрисидаги ҳал қилув қарори васийлик ва ҳомийлик органига муомала лаёқати чекланган шахсга нисбатан ҳомий, муомалага лаёқатсиз шахсга эса - васий тайинлаш учун асос бўлади.

Муомала лаёқати чекланган шахсга ҳомий, муомалага лаёқатсиз деб топилган шахсга васий тайинлашда уларнинг ҳуқуқ ва манфаатлари ҳимоя қилиниши назарда тутилади. Ҳомийлар ва васийлар ўз ҳимояларидаги шахсларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳар қандай шахслар билан муносабатларда, шу жумладан, судда ҳам махсус ваколатномасиз ҳимоя қилишлари мумкин¹.

Агар фуқаролар спиртли ёки гиёвандлик моддаларни суиистеъмол қилишни ташласа, суд унинг лаёқати чекланганлигини бекор қилиш тўғрисида ҳал қилув қарори чиқаради. Суд қарорига асосан унга ҳомий тайинлаш ҳам бекор қилинади (ФПКнинг 296-моддаси). Руҳий касаллиги сабабли муомалага лаёқатсиз деб топилган фуқаролар тузалгани ҳолда суд ФПКнинг 291-моддасида кўрсатилган ташкилотлар ва шахслар берган аризага биноан, суд-руҳий экспертизасининг хулосасига асосланиб, соғайган фуқарони муомалага лаёқатли деб топиш ҳамда унинг устидан белгиланган васийликни бекор қилиш ҳақида ҳал қилув қарори чиқаради (ФПК 296-моддасининг иккинчи қисми). Бу туркумдаги ишлар ишни алоҳида тартибда юритиш талабларига асосан кўрилади. Судга фуқароларнинг ўзи, унинг ҳомийси, шунингдек, ФПКнинг 291-моддасида кўрсатилган давлат органлари ва ташкилотлар жалб қилинади.

ФКнинг 30-моддаси учинчи қисмида кўрсатилган ҳолларда фуқарони муомалага лаёқатли деб топиш учун васийнинг, шунингдек, ФПКнинг 291-моддасида кўрсатилган органлар, ташкилотлар ва шахсларнинг, суд-руҳий экспертизасининг эксперти иштирокида ишни мазмунан кўради.

Фуқарони муомала лаёқати чекланган ёки муомалага лаёқатсиз деб топиш тўғрисидаги ишларни юритиш билан боғлиқ суд ҳаражатлари аризачидан ундирилмайди.

¹ Қаранг: Х.Раҳмонкулов. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг биринчи қисмига умумий тавсиф ва шарҳлар. 1-жилд. Т., 1997, 109-бет.

Агар суд, ариза фуқаронинг оила аъзолари томонидан инсофсизлик қилиб, асоссиз равишда фуқаронинг муомала лаёқатини чеклаш ёки уни муомала лаёқатидан маҳрум этиш мақсадида атайлаб берилган деб топса, суд ҳаражатларини оила аъзоларидан ундиради (ФПКнинг 297-моддаси).

Республикамизда турли соҳаларда ўтказилаётган ислохотлар фуқаролик процессуал ҳуқуқини ҳам четлаб ўтмаётир. Масалан, Олий Мажлиснинг II чақириқ тўртинчи сессиясида (2000 йил декабрь) “Судлар тўғрисида”ги қонуннинг янги таҳрирда қабул қилиниши Фуқаролик процессуал кодексига қатор ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш учун асос бўлди. Жумладан, ФПКга 33¹-боб киритилди. Бу янги боб “Психиатрия стационарига ётқизиш” деб номланиб, унда шахсни ғайриқонуний тартибда психатрия стационарига ётқизиш тўғрисидаги ҳамда унинг стационарда ётиш муддатини узайтириш тўғрисидаги қоидалар ўз ифодасини топган (ФПКнинг 297¹-моддаси).

Булардан ташқари, юқорида айтиб ўтилганидек шахсни психатрия стационарга ётқизиши ёки унинг муддатини узайтириш тартиби, ишни кўришда иштирок этиши лозим бўлган шахслар, суднинг ажрими, унинг мазмуни, апелляция тартибида шикоят бериш тартиби ва бошқа масалаларни ФПКда ёритилиши инсон манфаатларини ҳимоя қилишга қаратилгандир.

5-§. МОЛ-МУЛКНИ (АШЁНИ) ЭГАСИЗ ДЕБ ТОПИШ

Умумий қоида бўйича эгаси бўлмаган ёки эгаси номаълум бўлган мулк (эгасиз ашё) ҳисобланади. ФКнинг 191-моддасига кўра эгасиз кўчмас ашёлар тегишли давлат органининг ёки фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органининг аризасига мувофиқ кўчмас мол-мулк давлат рўйхатига олувчи орган томонидан ҳисобга олинади.

Эгасиз кўчмас ашё ҳисобга олингандан кейин уч йил муддат ўтгач, давлат мол-мулкни бошқаришга ваколатли бўлган орган ёки фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органи бу ашёни давлат мулкига ёки фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органи мулкига кирган деб ҳисоблаш тўғрисидаги талаб билан судга мурожаат этиши мумкин. Мол-мулкни (ашёни) эгасиз деб топиш тўғрисидаги ариза молия органи ёки ФКда кўрсатилган бошқа ваколатли орган томонидан мол-мулк (ашё) турган жойдаги судга берилади. Суд бундай туркумдаги ишларни кўришда аризада

кўрсатилган талаб асосида мулк эгасини аниқлашга қаратилган ҳаракатлар, тўпланган далиллар, исботлаш воситаларига аҳамият бериши лозим.

Мулкни тегишли давлат ёки ўзини ўзи бошқариш органи мулкка ўтказиш ҳақидаги ариза мулк ҳисобга олинган кундан эътиборан уч йил ўтгандан сўнг берилади.

Эгасиз ашёларни аниқлаш ва ҳисобга олиш тартиби Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати томонидан белгиланади.

6-§. ТАҚДИМ ЭТУВЧИГА ДЕБ БЕРИЛГАН ҲУЖЖАТЛАР ЙЎҚОЛГАН ТАҚДИРДА УЛАР БЎЙИЧА ҲУҚУҚЛАРНИ ТИКЛАШ (ЧАҚИРИБ ИШ ЮРИТИШ)

Тақдим этувчига деб берилган ҳужжатлар йўқолганда йўқолган ҳужжатлар бўйича ҳуқуқларни тиклашнинг (чақириб иш юритишнинг) суд тартиби белгиланган. Бундай тартиб ҳужжат эгаларининг шахсий ва мулкый манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида ўрнатилган. Қандай ҳужжатлар бўйича ҳуқуқларнинг тикланиши мумкинлиги ФПКнинг 301-моддасида белгиланган. Унга кўра, шахс пул маблағлари қўйилганлиги ҳақида ёки қимматли нарсалар ёхуд давлат заёми облигациялари сақлаш учун топширилганлиги тўғрисида банк томонидан тақдим этувчига берилган қийматли ҳужжатни йўқотган тақдирда, шунингдек қонунда назарда тутилган бошқа ҳолларда, суддан йўқолган ҳужжатни ҳақиқий эмас деб топиш ва йўқолган ҳужжат бўйича ҳуқуқларни тиклаш тўғрисида илтимос қилиши мумкин.

Иш тақдим этувчига деб ҳужжат берган муассаса жойлашган ҳудуддаги судда кўрилади.

Аризада ҳужжат қандай вазиятда йўқолганлиги, тақдим этувчига деб ҳужжат берган муассасанинг, ҳужжатнинг номи кўрсатилиши, ҳужжатнинг алоҳида белгилари ва йўқолган ҳужжатни ҳақиқий эмас деб топиш ҳақидаги илтимос баён қилиниши лозим.

Судья аризани қабул қилгандан кейин:

1) ариза берувчининг ҳисобидан маҳаллий газетада эълон чиқариш тўғрисида;

2) тақдим этувчига деб ҳужжат берган муассасанинг йўқолган ҳужжат бўйича тўловларни амалга оширишни ва пул беришини иш судда кўрилгунга қадар тақиқлаш тўғрисида ажрим чиқаради.

Тақдим этувчига деб берилган ҳужжат йўқолган тақдирда, уларга бўлган ҳуқуқни тиклаш тўғрисидаги ишлар ФПКнинг 148-

149-моддаларидаги умумий талаблар, 301-моддасида кўрсатилган ҳолатлар кўрсатилади. Ариза бўйича давлат божи энг кам иш ҳақининг 10 фоизи миқдориди ундирилади. Алоҳида тартибда кўриладиган ишлар туркумига кирган тақдим этувчига деб берилган ҳужжатлар йўқолганлиги тўғрисидаги ариза айрим ҳолларда даъво юритиш ишларига ҳам айланиши мумкин. Бунга ҳужжатни сақловчига нисбатан арз қилувчи қарши даъво қўзғатган ҳолларда асос бўлиши назарда тутилади. Бундай ишларни кўриш ва ҳал қилишга оид қоидалар ФПКнинг 301-309-моддаларида кўрсатилган. Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 1992 йил 13 ноябрдаги қарорига 1997 йил 2 майда ва 1998 йил 11 сентябрда киритилган ўзгартиришлар билан чиқарган "Тақдим этувчига деб берилган ҳужжатлар йўқолган тақдирда уларга бўлган ҳуқуқларни тиклаш (чақириб иш юритиш) ҳақидаги аризаларнинг судлар томонидан кўрилиши тўғрисида"ги қарориди¹ тақдим этувчига деб берилган ҳужжатлар эътиборсизлик билан сақланиши натижасида тўлов белгиларини йўқотганида, масалан, омонат дафтарчаси ёки варақасида ҳисоб рақами сақланмаганда, шу каби бошқа ҳолларда ҳам чақириб иш юритиш татбиқ этилиши мумкинлиги тушунилади.

Суд ишни мазмунан кўриб бўлгач, ҳал қилув қарорини чиқаради, ариза қаноатлантирилган суд ҳал қилув қарориди йўқолган ҳужжатнинг ҳақиқий эмаслиги кўрсатилади. Ҳал қилув қарори арз қилувчига ҳақиқий эмас деб топилган ҳужжат ўрнига янгисини бериш учун асос бўлади.

Й И Г И Р М А О Л Т И Н Ч И Б О Б

СУДНИНГ ҲАЛ ҚИЛУВ ҚАРОРИ ВА АЖРИМЛАРИ УСТИДАН АПЕЛЛЯЦИЯ ШИКОЯТИ БЕРИШ (ПРОТЕСТ КЕЛТИРИШ) ВА ТЕКШИРИЛИШИ

1-§. АПЕЛЛЯЦИЯ ШИКОЯТИ БЕРИШ (ПРОТЕСТ КЕЛТИРИШ)НИНГ МАЗМУНИ ВА АҲАМИЯТИ

Фуқаролик жараёнининг демократик тамойиллари суд фаолиятида асосли ҳал қилув қарорлари, ажримлар ва қарорлар чиқарилишини таъминлашга қаратилган.

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми қарорларининг тўплами (1991-1998), "Шарқ", Т., 1999, 26-30-бетлар.

Фуқаролик суд ишларида иштирок этувчиларнинг ҳуқуқлари фақат биринчи инстанция судидагина эмас, балки ишнинг иккинчи апелляция, кассация ва назорат инстанциясида кўрилишида ҳам ҳимоя қилинади. Бинобарин, агар ишнинг дастлабки судда кўрилишида қонун талабларига риоя қилинмаган, иш ҳолатларининг мураккаблиги ёки бошқа сабабларга кўра хатоларга йўл қўйилган бўлса, бундай хатолар юқори судларда кўрилиб, аниқланиши ва тузатилиши мумкин.

Маълумки, судда қабул қилинган қарорлар тарафларнинг субъектив ҳуқуқ ва манфаатларига таъсир қилади. Шу сабабли ишнинг кўрилиши натижасида норози бўлган шахслар юқори судга шикоят ёки протест билан мурожаат этиб, ишнинг текширилишини илтимос қилишлари мумкин. Юқори судлар ўз навбатида биринчи инстанция тариқасида иш кўрган судларнинг қабул қилган қарорлари қанчалик тўғри ва асосли эканлигини текширишга мажбур. Шунинг учун ҳам юридик адабиётларда айрим ҳолларда ишни апелляция, кассация назорат тартибида қайта кўриш (текшириш) деб ҳам юритилади.

Суднинг қарори қонуний, асосли ва адолатли эканлиги юзасидан текширув:

1) қонуний кучга кирмаган ҳал қилув қарори устидан берилган апелляция шикояти ёки апелляция протести бўйича;

2) биринчи инстанция судининг қонуний кучга кирмаган ажрими устидан берилган хусусий шикоят ёки хусусий протест бўйича;

3) қонуний кучга кирган ҳал қилув қарори устидан берилган кассация шикояти ёки кассация протести бўйича;

4) биринчи инстанция судининг қонуний кучга кирган ажрими устидан берилган хусусий шикоят ёки хусусий протест бўйича;

5) қонуний кучга кирган ҳал қилув қарори, ажрим, қарор устидан назорат тартибида протест келтириш ҳақида берилган ариза бўйича;

6) қонуний кучга кирган ҳал қилув қарори, ажрим ва қарорни янги очилган ҳолатлар бўйича қайта кўриш ҳақида берилган ариза бўйича қўзғатилади.

Суд қарорларининг текширишининг юқорида кўрсатилган усулларининг ҳар қайсиси ўзига хос хусусиятларга эга. Суд қарорлари кўпинча апелляция, кассация тартибида текширилади.

Туманлараро судлари томонидан кўриладиган кўпчилик фуқаролик ишлари юзасидан чиқарилган ҳал қилув қарорлари, ажримлари устидан, қонунда кўрсатилган ҳолларда, шикоят (протест)лар берилганида, улар албатта текширилади. Кўрилган айрим фуқаролик ишлари бўйича апелляция тартибида шикоят берилмаса ва у қонуний кучга кирса, улар қонунда кўрсатилган ҳолларда кассация ва назорат тартибида текширилиши ва қайта кўрилишига қонун йўл қўяди.

Юқори судлар шикоят ва протестларини кўриш билан биринчи инстанция судларининг хатоларини тузатади ва шу билан одил судловнинг тўғри амалга оширилишига, фуқаролик ҳуқуқий муносабатларда қатнашувчиларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилишга ёрдам беради, қуйи судларнинг қарорларини текшириш билан уларни тўғри ва қонуний ҳал қилув қарорлари чиқариш учун йўллайди, улардан қонунларни тўғри тадбиқ этишни талаб қилади ва улар устидан назорат олиб боради.

Биринчи инстанция суди ишни кўриб, мазмунан ҳал этганидан кейинги процессуал ҳаракат, юқори босқичда, яъни фуқаролик процессини давом эттириш-эттирмаслик шу ишнинг кўрилиш-кўрилмаслиги иш юзасидан манфаатдор шахсларнинг апелляция, кассация шикояти (протести) ёки назорат тартибига протест келтириш-келтирмасликларига боғлиқдир.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг "Фуқаролик ишлари судлар томонидан кассация тартибида кўрилиши амалиёти тўғрисида"ги қарорлари, ишни кассация тартибида кўрилишида биринчи инстанция судининг ишга оид барча ҳолатларни тўла текширишлиги, суд қарорида ифодаланган хулосалар иш ҳолатларига мувофиқ бўлишлиги, моддий процессуал ҳуқуқ нормаларининг тўғри татбиқ этилишлиги кўрсатилган.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 1976 йил 28 декабрдаги ва унга 1983 йил декабрдаги Пленум қарори билан киритилган ўзгаришлар ва қўшимчалар тўғрисидаги қарори ишларнинг юқори судларда кўрилиши биринчи инстанция судининг чиқарган ҳал қилув қарорларининг қонуний ва асослантилган бўлишлигини текширишга қаратилган.

Бинобарин, суд қарорларининг қонуний адолатли ва асосли бўлишини текшириш учун ишда ишгирок этувчи шахслар ёки прокурор томонидан иккинчи инстанция суди фаолиятининг кўзгатилиши ва бундай текширишнинг амалга оширилишини тартибга соладиган процессуал нормалар йиғиндисига фуқаролик процессида шикоят

қилиш институти деб айтилади. Бу институтнинг моҳияти ва аҳамияти шундан иборатки, у суд қарорларининг қонуний, асослантирилган ва адолатли бўлишлигини, қонунларнинг бир хилда татбиқ этилишини ва шарҳланишини таъминлайди, тарафларнинг суд ҳимоясига бўлган ҳуқуқларининг амалга оширилишини кафолатлайди ва қўйи судларнинг фаолиятига юқори судлар томонидан раҳбарлик қилишнинг бир шакли бўлиб кўрилади.

2-§. ФУҚАРОЛИК ПРОЦЕССИДАГИ КАССАЦИЯ ШИКОЯТИНИНГ ХОРИЖИЙ ДАВЛАТЛАР ФУҚАРОЛИК ПРОЦЕССИДАГИ ШИКОЯТ ҚИЛИШ ИНСТИТУТИЛАРИДАН ФАРҚИ

Шикоят қилиш институти ўзининг шакли ва мазмуни жиҳатидан хорижий давлатлар шикоятидан фарқ қилади. Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгандан илгари ҳам, ҳозирда ҳам хорижий давлатларда ҳозирги татбиқ этилаётган шикоят қилиш тизими республикамиз процессуал ҳуқуқида қабул қилинмаган, чунки у кўп босқичли принципга, яъни ишнинг дастлабки судда, апелляция (лотинча - мурожаат) судида ҳамда кассация (французча - бузиш) судида кўрилишига асосланган. Айрим узоқ хорижий мамлакатларда фуқаролик иши бўйича қуйидаги тартибда шикоят қилиш кўрсатилган. Биринчи инстанция судининг қарори юқори судга апелляция бериш билан шикоят қилинади. Апелляция суди далиллар талаб қилади, гувоҳларни сўроқ қилади, экспертиза тайинлайди, анча кўп процессуал ҳаракатларни амалга оширади, ҳуллас, ишни қайтадан юритади ва мазмунан кўра бошлайди. Иш шикоят қилинган қисми юзасидан, агар шикоят бутун иш бўйича бўлса, унда ҳамма қисми бўйича кўрилади ва янги ҳал қилув қарори чиқарилади.

Апелляция судининг қарори устидан юқори судга ишнинг бекор қилинишини талаб этиб, кассация тартибида шикоят қилиниши мумкин. Кассация суди ишнинг қайтадан мазмунан кўрмай, фақат шикоят берилган қисми бўйича, моддий ва процессуал нормаларнинг тўғри татбиқ этилганлигини текширади. Текшириш яқунларига кўра кассация инстанцияси апелляция судининг қарорини ё тасдиқлайди ёки бекор қилади ёхуд ишни яна қайтадан кўриш учун қайтаради.

Умуман, айтганда, бу давлатлар фуқаролик ишларининг бундай инстанцияларда: биринчи босқич судида, апелляция ва кассация судларида кўрилиши - иш юритишни бирмунча кечиктир-

сада, бироқ иш юзасидан тўғри ҳал қилув қарори, ажрим чиқаришни назарда тутати. Шунинг учун ҳам бизнинг фуқаролик процессуал ҳуқуқимиз хорижий давлатларнинг фуқаролик иш юритиш тажрибаларини ўрганган ҳолда ФПКга қўшимча киритиб апелляция институти жорий этилди.

Й И Г И Р М А Е Т Т И Н Ч И Б О Б

БИРИНЧИ ИНСТАНЦИЯ СУДИНИНГ ҲАЛ ҚИЛУВ ҚАРОРЛАРИ ВА АЖРИМЛАРИ УСТИДАН АПЕЛЛЯЦИЯ ШИКОЯТИНИ БЕРИШ (ПРОТЕСТ КЕЛТИРИШ) ҲУҚУҚИ

1-§. ШИКОЯТ БЕРИШ (ПРОТЕСТ КЕЛТИРИШ) ҲУҚУҚИНИ АМАЛГА ОШИРИШ ТАРТИБИ

Суд тизимини ислоҳ қилиш билан боғлиқ бўлган сайёи-ҳаракатлар қисқа давр ичида ўзининг ижобий ҳосилини бермоқда.

Мустақиллик туфайли республикамизда илғор хорижий давлатларнинг ҳуқуқшунослик соҳасидаги ютуқларини ўрганиш ва уларни таҳлил қилиш туфайли, халқаро андозаларга тўғри келадиган, бизнинг урф-одатларимизга, шароитимизга, анъаналаримизга ҳос ва мос бўлган бир қатор қонун ва ҳуқуқий меъёрлар ҳаётимизга татбиқ этилди ва этилмоқда. Шулар жумласига фуқаролик процессуал қонунчилигига апелляция институтининг киритилганлигидир.

Апелляция институти Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг II чақириқ тўртинчи сессиясида (2000 йил 14 декабрда) қабул қилинган қонунга кўра, ФПКга махсус боб сифатида киритилди.

Фуқаролик процессуал кодексига апелляция тартибида иш юритиш институтининг киритилиши процессуал қонунчиликда катта бурилиш бўлди, дейилса, муболаға бўлмаса керак, чунки апелляция тартибида иш юритилишининг мақсад ва вазифалари инсон манфаатларини, уларнинг ҳақ-ҳуқуқларини ҳар тарафлама ҳимоя қилишга қаратилганидир.

Иккинчи инстанция тариқасида иш кўрувчи апелляция суди биринчи инстанция судининг кўрган ишларини қайта, мазмунан, тўлиқ кўради ва иш юзасидан янги қарор (ажрим) чиқаришга ҳақлидир.

Апелляция судида ишларни қайта мазмунан кўришдан мақсад амалдаги ФПКга кўра, фуқаролик ишлари биринчи инстанция тартибида туманлараро судларида якка судьянинг ўзи кўриши туфайли моддий ва процессуал ҳуқуқий меъёрларни татбиқ этишда йўл қўйилган хато ва камчиликларини ҳайъат таркибида юқори судда тузатиш имконини берадиган ҳуқуқий ҳимоя қилувчи суд босқичи деб қаралмоғи лозим.

Апелляция тартибида иш кўришнинг кассация судида иш юри-тишга бир мунча ўхшашлиги бўлса-да, бироқ бу институтлар-нинг ўзига хос хусусиятлари мавжуд бўлганлиги туфайли бир-биридан фарқланади. Ушбу бобда, ундан кейингиларида ҳам, ана шу фарқлари ва хусусиятлари ҳақида фикр юритилади.

Биринчи инстанция судининг ҳал қилув қароридан норози бўлган манфаатдор шахс шикоят қилиш ҳуқуқидан фойдаланади. Бундай субъектлар жумласига ишда иштирок этувчи шахслар киради.

Прокурор апелляция ёки кассация инстанциясига муайян иш-да иштирок этганлигидан қатъи назар, назорат тартибида эса, суднинг ҳал қилув қарори, ажрими, қарори устидан ўз ваколати доирасида протест келтиради. Бошқа шахсларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиб судда иштирок этган давлат бошқаруви органлари, муассасалар, корхоналар, жамоат ташкилотлари, шунингдек, айрим фуқаролар ҳам шикоят қилиш ҳуқуқига эгадирлар.

Шикоят бериш (протест келтириш) ҳуқуқи суднинг ҳал қи-лув қарори чиқарилганидан кейин пайдо бўлади. Бу ҳуқуқ апел-ляция шикояти берилиши билан амалга оширилади.

Апелляция шикояти юқори суд инстанциясига ёзилиб, фуқа-ролик ишига қўшилган ҳолда қарор чиқарган суд орқали юборилади.

Суднинг қонуний кучга кирмаган ҳал қилув қарорлари ва ажримлари шикоят қилиш ҳуқуқининг объектлари бўлади. Апел-ляция шикояти ёки протести суд томонидан ҳал қилув қарори чиқарилган кундан бошлаб йигирма кун ичида берилиши мумкин. Кўрсатилган муддат ўтгандан сўнг берилган шикоят (протест) кўрилмасдан қолдирилади ва шикоят (протест) берган шахсга қайтаради. Қонун билан белгиланган бу муддат ўзгартирилмайди. Агар бу муддатнинг ўтказилишини суд узрли деб топса, уни тиклаш тўғрисидаги масалани кўриб, ҳал этади. Қонунда апелляция муддатини белгилашдан мақсад: ишнинг иккинчи инстанция судида тезда кўрилишини таъминлайди ва ишда иштирок этувчи

шахсларга кўрилган иш материаллари билан танишиш ҳамда иш юзасидан чиқарилган қарорга рози бўлмаганида, шикоят (протест) билдиришга имконият беришдан иборат. Ишда иштирок этувчи шахслар шикоят бериш ҳуқуқидан эркин фойдаланишлари, жумладан, берган шикоятларидан воз кечишлари ҳам мумкин. Аммо уни қабул қилиш-қилмаслик судга боғлиқ.

Апелляция шикояти бериш (протест келтириш) тартиби ФПК-нинг 322-323-модаларида белгиланган. Уларда кўрсатилишича, апелляция шикоятлари ва протестларининг мазмунида шикоят берилаётган ёки протест келтирилаётган суднинг номи; шикоят ёки протест келтираётган шахснинг номи (фамилияси, исми ва ота исми); шикоят қилинаётган ёки протест келтирилаётган ҳал қилув қарори ва уни чиқарган суд; ҳал қилув қарорининг нотўғрилиги нимадан иборат эканлиги; шикоят бераётган ёки протест келтираётган шахснинг илтимоси; шикоят ёки протестга илова қилинган ёзма материалларнинг рўйхати кўрсатилади.

Апелляция шикоятига шикоят бераётган шахс ёки унинг вакили томонидан имзо чекилади. Протест эса - прокурор ёки унинг ўринбосари томонидан ушбу ишда иштирок этганлигидан қатъий назар келтирилади ва имзоланади. Вакил томонидан берилган апелляция шикояти ваколатнома ёки шу вакилнинг ҳуқуқини гувоҳлантирадиган бошқа ҳужжат илова қилиниши лозим.

Апелляция шикояти ёки протести суд процессида иштирок этувчи шахсларнинг сонига қараб нусхалар билан қўшиб берилади.

Судья, зарур ҳолларда, апелляция шикояти берган шахсга ёки протест келтирган прокурорга апелляция шикояти ёки протестига илова қилинган ёзма материалларнинг ишда иштирок этувчи шахслар сонига қараб нусхалар билан топшириш мажбуриятини юклай олади.

Ишдан ғайриқонуний бўшатишган ёки бошқа ишга нотўғри ўтказилган ходимни ишга тиклаш ёки аввалги вазифасига қўйиш тўғрисида суд чиқарган ҳал қилув қарори устидан апелляция шикояти, шу шикоятга мазкур қарорни ижро этиш тўғрисидаги ҳужжат илова қилинган тақдирдагина қабул қилинади.

Асослангилмаган шикоят ёки протестнинг берилиши қарорнинг текширилишини қийинлаштиради, бироқ шундай бўлсада ишда иштирок этувчиларни шикоят ёки протестга эътирозлар билдириш имкониятидан маҳрум қилмайди.

Суднинг ҳал қилув қарорига келтириладиган апелляция шикоятидан низоли сумма бўйича даъво аризалари учун

белгиланган ставканинг 50 фоизи миқдорида давлат божи олинади. Агар апелляция шикоятти ёки протести беришда ФПКнинг 322 ва 323-моддаларининг талаблари бузилган бўлса ёки давлат божи тўлашдан озод қилинмаган шахс давлат божи тўламаган бўлса, апелляция шикоятти ёки протести ҳаракатсиз қолдирилади. Апелляция шикоятти ёки протестини ҳаракатсиз қолдириш тўғрисида судья шу шикоят ёки протестни ҳаракатсиз қолдиришга асос бўлган камчиликларни ва уларни тузатиш учун берилган муддатни кўрсатиб, ажрим чиқаради. Шикоят ёки протест берган шахс белгиланган муддатда ажримда кўрсатилган камчиликларни тузатса, шикоят ёки протест дастлаб судга тақдим этилган кунда берилган деб ҳисобланади. Акс ҳолда, шикоят ёки протест берилмаган ҳисобланиб, шикоят ёки протест берган шахсга қайтарилади.

Қонун (ФПКнинг 325-моддаси)да судья апелляция шикоятти ёки протести олинганидан сўнг ишнинг апелляция инстанциясида ҳар томонлама, объектив равишда ва тезлик билан кўрилишини таъминлашга қаратилган баъзи ҳаракатларни қилишга мажбур эканлигини кўрсатади. Судья ёки суд раиси ишда иштирок этувчи шахсларга шикоят ёки протестнинг нусхаларини юборади, уларни ишнинг кўрилиши вақти ва жойи тўғрисида хабардор қилади; ҳал қилув қарори устидан шикоят бериш ёки протест келтириш учун белгиланган муддат ўтган вақтдан бошлаб ўн кун ичида ишни шикоят ёки протест билан бирга кассация инстанция судига юборади.

Ҳал қилув қарори устидан шикоят бериш ва протест келтириш учун белгиланган муддат ичида ҳеч ким ишни суддан талаб қилиб олиши мумкин эмас ва иш судда сақланиб туради. Бу ўз навбатида ишда иштирок этувчи шахсларнинг суддаги иш материалари ва тушган шикоятлар ёки протест билан танишишга имкон беради.

Процессда апелляция шикоятти берган томонида қатнашаётган шерик иштирокчилар ва учинчи шахслар берилган шикоятга қўшила оладилар. Бундай шикоят иш апелляция инстанциясида кўрилиб, иш юзасидан ажрим чиқарилганига қадар берилиши мумкин.

Апелляция шикоятига қўшилиш учун шикоятчиларнинг талаблари бир турда бўлиши керак. Агар шикоятга қўшилишда бошқача талаб қўйилса, чунончи, асосий шикоят аризасида суд қарорининг фақат ўзгартирилишигина талаб қилинган бўлса - шикоятга қўшилишда ишнинг бутунлай бекор қилинишини та-

лаб қилиб бўлмайди. Акс ҳолда бу шикоятга қўшилиш эмас, балки мустақил равишда бериладиган апелляция шикояти бўлиб кўрилади. Шикоятга қўшилиш тўғрисидаги ариза суд қарорига алоҳида шикоят бўлмагани учун ундан давлат божи олинмайди.

Ҳал қилув қарорининг иккинчи инстанция судида мумкин қадар тўла текширилишини кўзлаб, қонун (ФПКнинг 327-моддаси) ишда иштирок этувчи шахслар шикоят ёки протест юзасидан судга тушунтириш беришга (эътироз билдиришга) ҳақлидирлар. Бу тушунтиришларни (эътирозни) тасдиқлайдиган ҳужжатлар илова қилиб топширилади. Тушунтириш (эътироз) нусхалари ишда иштирок этувчи шахсларнинг сонига қараб судга берилади.

Шикоят юзасидан эътироз билдириш мажбурий эмас. Аммо ишнинг апелляция инстанцияда кўрилишида шахсан иштирок этиш мумкин бўлмаган ҳолларда бундай эътирознинг берилиши муҳим аҳамиятга эга бўлади.

Фуқаролик процессида эркин ҳуқуқ тамойили, яъни моддий ва процессуал ҳуқуқларни амалга ошириш-оширмаслик ишда иштирок этувчининг ўз ихтиёрида бўлиш туфайли апелляция шикояти берган шахс ундан воз кечишга ҳақли. Лекин бундай воз кечиш, агар у қонунга зид бўлмаса ёки бировнинг ҳуқуқлари ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларини бузилмасагина суд томонидан қабул қилиниши мумкин.

Апелляция протести келтирган прокурор, шунингдек, юқори турувчи прокурор суд мажлиси бошлангунига қадар протестни тўлдириш, ўзгартириш ёки қайтариб олишга ҳақли.

Агар ҳал қилув қарори устидан бошқа шахслар шикоят бермаган бўлса, шикоятдан воз кечиш қабул қилинганда ва протест қайтариб олинганида апелляция инстанция суди ажрим чиқариб, апелляция тартибида иш юритишни тугатади (ФПКнинг 329-моддаси).

2-§. АПЕЛЛЯЦИЯ (ИККИНЧИ) ИНСТАНЦИЯ СУДИДА ШИКОЯТ (ПРОТЕСТ)НИ КўРИШ ТАРТИБИ

Апелляция инстанция судига шикоят (протест) бериш муддатлари қонун (ФПКнинг 320-моддаси)да белгиланган. Кўрсатилган муддат ўтгандан кейин берилган шикоят (протест) кўрилмасдан қолдирилади. Ўтказиб юборилган муддатни тиклаш масаласи қонун (ФПКнинг 130-моддаси) асосида ҳал этилади. Шикоят ёки протест бериш учун белгиланган кун ўтгандан сўнг тайинланган вақтда (кун соатда) апелляция судида раислик қи-

лувчи суд мажлисини очади ва кимнинг шикоятни ёки протести бўйича ҳамда қайси суднинг ҳал қилув қарори юзасидан қандай иш кўрилишини эълон қилади, ишда иштирок этувчи шахсларнинг келганлигини, агар келмаган бўлса, унинг сабабларини аниқлайди, шунингдек мансабдор шахслар ва вакилларнинг ваколатини текширади.

Сўнгра раислик қилувчи суд таркибини эълон қилади, прокурор ва таржимон сифатида кимнинг қатнашганлигини маълум қилади ва ишда иштирок этувчи шахсларга уларнинг четлатиш ҳақида мурожаат қилиш ҳуқуқи мавжудлигини, процессуал ҳуқуқ ва мажбуриятларини тушунтиради. Агар ишда иштирок этувчи шахслардан ёки вакиллардан бирортаси суд мажлисига келмаган тақдирда, ишни кўриш вақти ва жойи тўғрисида улар хабардор қилинганлиги ҳақида маълумотлар бўлмаса, суд ишни кўришни кейинга қолдиради.

Ишнинг апелляция судида кўрилиши вақти тўғрисида хабардор қилинган шахсларнинг келмаганлиги ишни кўришга тўсқинлик қилмайди. Лекин суд бундай ҳолларда ҳам келмаслик сабабларини узрли деб топса, ишни кейинга қолдиришга ҳақли. Прокурор ёки адвокат узрсиз сабаб билан келмаса, суд хусусий ажрим чиқаради ва бу ҳақда тегишли юқори турувчи прокурорга ёки адвокатлар малака комиссиясига маълум қилинади.

Ишнинг апелляция судида кўрилишига қадар ҳам, кўрилиши давомида ҳам апелляция шикоятидан воз кечиш, апелляция протестини эса суд мажлисини бошлангунига қадар қайтариб олиш мумкин бўлганидек, қонун даъвогарнинг даъводан воз кечишга ва тарафларнинг келишув битими тузишларига йўл кўяди. Судда раис тарафларнинг бундай ҳуқуқлари борлигини тушунтиради. Апелляция шикоятни ёки протести берилгандан сўнг даъвогарнинг даъводан воз кечиши ва тарафларнинг келишув битими тузиши апелляция инстанция судига ёзма шаклда билдирилиши лозим. Даъводан воз кечганликни қабул қилишдан ёки келишув битимини тасдиқлашдан олдин даъвогарга ёки тарафларга уларнинг бундай процессуал ҳаракатларнинг оқибатларини тушунтиради.

Даъвогар даъводан воз кечганлигини қабул қилганида ёки тарафларнинг келишув битими тасдиқланганида, апелляция инстанция суди биринчи инстанция суди чиқарган ҳал қилув қарорини бекор қилади ва иш юритишини тугатади. Агар даъвогарнинг даъводан воз кечганлиги ёки келишув битими қонунга зид бўлса ёхуд бировнинг ҳуқуқлари қонун билан кўриқланадиган

манфаатларига хилоф бўлса, у ҳолда суд воз кечишликни рад этиб, келишув битимини тасдиқламайди, иш апелляция тартибда кўрилаверади.

Ишда иштирок этувчи шахсларнинг апелляция инстанциясига берган илтимос ва аризалари, чунончи, суд таркибини рад қилиш, ишнинг кўрилишини бошқа вақтга қолдириш, ишга қўшимча материалларни қабул қилиш тўғрисидаги илтимослар, бу тўғрида ишда иштирок этувчи бошқа шахсларнинг ва прокурорнинг фикрлари эшитилгач, суд томонидан бундай илтимос ва аризаларнинг характери ва мураккаблигига қараб ё маслаҳатхонада ёки суд мажлиси залида ҳал қилинади. Агар илтимос ёки арз алоҳида хона (маслаҳатхона)да муҳокама қилинса, бу тўғрида ажрим чиқарилади ва у дарҳол суд залида эшиттирилади.

Апелляция инстанция судида ишни кўриш раислик қилувчининг ёки судьялардан бирининг маърузаси билан бошланади. Маъруза қилувчи судья ишда тўпланган материалларга ва айниқса биринчи инстанция судининг баённомасига асосланган бўлиши лозим. Шунинг учун Олий суднинг 1989 йил 7 сентябрдаги Пленум қарорида кўп ишларнинг баённомалари эътиборсизлик билан тузилиши туфайли ишни кассация ёки назорат тартибда кўришда, гоҳида, суд баённомасидаги суд текширувининг бориши ва натижаларини тўғри баҳолаб бўлмаслиги кўрсатиб ўтилган¹. Кўриладиган иш материаллари билан пухта, чуқур танишган маърузачи ишнинг ҳолатларини, биринчи инстанция судининг ҳал қилув қарорининг мазмунини, апелляция шикоятни ёки протестида билдирилган мулоҳазалари ва улар юзасидан берилган тушунтиришларни, судга келтирилган янги ёзма материалларнинг мазмунини, шунингдек суд кўриши зарур бўлган ҳамма маълумотларни ҳолисона равишда баён қилади.

Маърузадан сўнг суд мажлисида иштирок этувчи шахслар ва вакилларнинг тушунтиришлари эшитилади. Улар апелляция шикоятда ёки протестда кўрсатилмаган далиллар ва қўшимча материалларни ҳам келтиришга ҳақлидирлар. Уларга ишга оид тушунтиришларни айтишга, важларни келтиришга тўла имкониёт берилиши лозим.

Даставвал апелляция шикоятни берган шахс ва унинг вакили ёки агар иш протест бўйича кўрилаётган бўлса, прокурор сўзга

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Ахборотномаси. 1989, 3-сон, 10-бет.

чиқади, ҳал қилув қарори устидан ҳар икки томон шикоят билдирган бўлса, биринчи бўлиб судга мурожаат этган манфаатдор даъвогар сўзга чиқади.

ФПКнинг 5 ва 48-моддаларида назарда тутилган тартибда ишда иштирок этаётган давлат бошқаруви органлари, ташкилотларнинг вакиллари, шунингдек, фуқаролар агар улар суднинг ҳал қилув қарорлари устидан шикоят бермаган бўлса, апелляция инстанция судида тарафлар ва учинчи шахслардан кейин сўзга чиқади.

Ишда иштирок этувчи шахслар тушунтириш берганларидан сўнг прокурор ҳал қилув қарори нақадар қонуний, асосли ва адолатли эканлиги тўғрисида ўз хулосасини беради. Унинг бу хулосаси ёзма шаклда бўлиши шарт эмас.

Ишда иштирок этувчи шахсларнинг тушунтиришлари ва прокурорнинг фикри тинглаб бўлинганидан кейин апелляция инстанцияси суди ажрим чиқариш учун маслаҳатхонага чиқади.

Апелляция инстанцияси судининг ажрими иш кўрилганидан кейин дарҳол чиқарилади.

Алоҳида ҳолларда асослантирилган ажрим тайёрлаш кўпи билан уч кунга кечиктирилиши мумкин, лекин ажримнинг хулоса қисмини суд ишни апелляция тартибда муҳокама қилиш тамомланган мажлиснинг ўзидаёқ эълон қилиниши керак.

Судьяларнинг маслаҳатлашуви, ажрим чиқариш ва уни эълон қилиш ФПКнинг 14-моддасида белгиланган тартибда ўтказилади.

3-§. БИРИНЧИ ИНСТАНЦИЯ СУДИНИНГ ҲАЛ ҚИЛУВ ҚАРОРИНИ АПЕЛЛЯЦИЯ СУДИДА БЕКОР ҚИЛИШ, ЎЗГАРТИРИШ ЁКИ ЯНГИ ҚАРОР ЧИҚАРИШ УЧУН АСОСЛАР

Иккинчи инстанция суди ишни апелляция тартибда кўриш вақтида ишга оид ва тарафлар ҳамда ишда иштирок этувчи бошқа шахслар томонидан қўшимча равишда келтирилган материаллар бўйича биринчи инстанция суди ҳал қилув қарорининг шикоят қилинган қиёми ҳам, шикоят қилинмаган қисми ҳам, шунингдек шикоят бермаган шахсларга нисбатан қанчалик қонуний ва асосли эканлигини текширади.

Суд апелляция шикоятидаги ёки протестидаги далиллар билан чекланмасдан, биринчи инстанция судининг ҳал қилув қарорининг тўлиқ ҳажмда текширишга мажбур (ФПКнинг 332-моддаси).

Шунинг учун ҳам апелляция суди асослантирилган қарор чиқариши учун кўриладиган ишни тўла ва ҳар томонлама текшириши

лозим. Судларимиз деярли барча ҳолларда тўғри қарор чиқарадилар. Аммо айрим ҳолларда ишдаги материаллар билан яхши танишмаслик, уларни чуқур текширмаслик, қонунни тушунмаслик ва тўғри татбиқ этмаслик оқибатида асослантирилмаган ва ғайриқонуний қарор чиқарилиши ҳоллари ҳам рўй беради. Бу эса фуқаролик ишини апелляция тартибида кўриб текширишга ва айрим ҳолларда биринчи инстанция судининг қарорини бекор қилиб ишни яна биринчи инстанция судига юборишга олиб келади.

Суднинг ҳал қилув қарори асослантирилмаган, деганимизда иш учун аҳамиятли ҳолатларнинг тўла аниқланмаганлиги ва исботланмаганлигини, суднинг ҳал қилув қарорида баён қилинган хулосаларнинг иш ҳолатларига мувофиқ келмаслигини тушунамиз.

Суд ҳал қилув қарорининг ғайриқонунийлиги - унинг қонунга, яъни ишнинг кўрилиши ва ҳал этилишида татбиқ этилиши лозим бўлган моддий ва процессуал ҳуқуқий нормаларига мувофиқ бўлмаслигидир. Моддий ҳуқуқ нормалари ёки процессуал ҳуқуқ нормаларининг бузилганлиги ёки нотўғри татбиқ қилинганлиги ҳал қилув қарорини бекор қилиш ва ишни янгидан кўриш учун биринчи инстанция судига юборишга асос бўлади. ФПКнинг 313-моддасида айтилишича:

1) суд татбиқ қилиниши лозим бўлган қонунни қўлламаган бўлса;

2) суд татбиқ қилинмаслиги лозим бўлган қонунни қўллаган бўлса;

3) қонун нотўғри талқин қилинган бўлса, моддий ҳуқуқ нормалари бузилган ёки нотўғри қўлланган ҳисобланади.

Моддий ҳуқуқ нормаларининг бузилиши ёки нотўғри татбиқ этилиши - асоссиз ҳал қилув қарори чиқарилиши ҳолларидагина, жумладан, суднинг хулосалари иш ҳолатларига тўғри келмаганидагина ҳал қилув қарорини бекор қилиш ёки ўзгартиш учун асос бўлади. Агар биринчи инстанция суди иш ҳолатларини тўла ва тўғри аниқлаган бўлса-ю, аммо моддий ҳуқуқ нормалари татбиқ этишда хатога йўл қўйган бўлса, бундай камчилик иккинчи инстанция суди томонидан тузатилиши мумкин. ФПКнинг 316-моддасида кўрсатилишича, апелляция, кассация, назорат инстанциялари ишни кўрган суд томонидан йўл қўйилган қонунни бузиш ҳоллари ҳал қилув қарорини бекор қилиш, ўзгартиришга ёхуд янги ҳал қилув қарори чиқаришга асос бўлмайди деб топсалар, бу ҳақда ажримда, қарорда ёки махсус қабул қилинадиган хусусий ажримда кўрсатишлари лозим.

Процессуал ҳуқуқ нормаларини бузиш ёки нотўғри татбиқ қилиш ишни нотўғри ҳал этишга сабаб бўлган ёки сабаб бўлиши мумкин бўлган тақдирдагина ҳал қилув қарорини бекор қилишга асос бўла олади. Аммо ФПКнинг 314-моддасида кўрсатилганидек, агар:

- 1) иш суд томонидан ғайриқонуний таркибда кўрилган бўлса;
- 2) иш суд муҳокамасида иштирок этиш ҳуқуқига эга бўлган, аммо суд мажлисининг вақти ва жойи тўғрисида хабар берилмаган шахслардан бирортасининг йўқлигида бўлса;
- 3) иш кўриляётганда иш юритиладиган тилга доир қоидалар бузилган бўлса;
- 4) суд ишда қатнашишга жалб қилинмаган шахсларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларига доир масалани ҳал қилган бўлса;
- 5) ҳал қилув қарори, ажрим, қарор чиқаришда суд маслаҳатининг сир сақланишига доир қоидалар бузилган бўлса;
- 6) ҳал қилув қарори, ажрим, қарор судьялардан бирортаси (судья) томонидан имзоланмаган ёки ҳал қилув қарори, ажрим, қарор, уларда кўрсатилмаган судьялар (судья) томонидан имзоланган бўлса;
- 7) ҳал қилув қарори, ажрим, қарор ишни кўрмаган судьялар томонидан чиқарилган бўлса;
- 8) ишда суд мажлиси баённомаси бўлмаса ёки у имзоланмаган бўлса, ҳал қилув қарори, ажрим, қарор бекор қилиниши шарт.

4-§. АПЕЛЛЯЦИЯ ИНСТАНЦИЯ СУДИНИНГ ВАКОЛАТЛАРИ

Апелляция инстанция судининг ваколатлари ФПКнинг 343-моддасида белгиланган. Унга кўра суд ишни апелляция тартибида кўриб чиққач, ўз ажрими билан:

биринчидан, ҳал қилув қарорини ўзгаришсиз қолдиришга, шикоят ёки протестни эса, қаноатлангирмаслиги мумкин. Амалиётда айрим судлар “ҳал қилув қарори ўз кучида қолдирилсин” деб ёзиш ҳоллари ҳам учрайди. Шунинг учун ҳал қилув қарорини ўзгаришсиз қолдириш деб кўрсатилиши қонун талабларига мос келади ва шундай ёзилиши керак.

Ҳозир судларимиз қонунан тўғри, асосланган ва адолатли ҳал қилув қарорлари чиқаришлари учун барча имкониятларга эгадирлар. Чиқарилган ҳал қилув қарорларининг аксарияти ҳаққоний ва тарафларнинг ҳақиқий ҳуқуқ ва мажбуриятларини белгилаб қабул қилиниши сабабли шикоят қилинмайди ва улар юзасидан прокурор

ҳам протест келтирмайди. Шикоят қилинган ёки протест келтирилган ҳал қилув қарорларининг қўпчилиги одил судлов талабларига тўла жавоб берганлиги туфайли ўзгаришсиз қолдирилади;

иккинчидан, ишни янгидан кўриш учун юбормасдан, ҳал қилув қарорини ўзгартиришга ёки бутунлай ёхуд қисман бекор қилиш ва янгидан ҳал қилув қарори чиқариши мумкин. Агар иш судда кўрилишида моддий ёки процессуал ҳуқуқ нормалари бузилган ёки нотўғри татбиқ этилган, шунингдек ишнинг барча ҳолатлари ҳам аниқланмаган ва иш юзасидан ҳақиқатни белгилаш учун муҳим аҳамиятга эга бўлган далиллар ҳам тўпланган бўлса, апелляция инстанция суди ҳал қилув қарорини бутунлай ёки қисман бекор қилиш ва ишни ўша ёки бошқа суд таркибида янгидан кўриш учун биринчи инстанция судига юбориши мумкин (ФПКнинг 312-313-314-моддалари).

Муқаддам Республикамизнинг баъзи туманларида фақат биргина суд бўлганлиги туфайли кассация инстанция лозим топган ҳолларда, ишни бекор қила туриб, уни янгидан кўриш учун ўша туман судига юбориши мумкин эди. Бундай амалиётдан воз кечишни мақсадга мувофиқ деб ҳисобланди.

ФПКга 2000 йил декабрда киритилган ўзгартириш ва қўшимчаларга кўра, туманлараро судлари ташкил этилди. Эндиликда, агар биринчи инстанция судининг чиқарган қарори ишдаги далилларга нотўғри баҳо берилганлиги сабабли бекор қилинган бўлса ва иш судда қайтадан кўрилишида одилона, ҳаққоний ҳал қилув қарори чиқарилиши тўғрисидаги гумон бўлса, апелляция инстанция ишни бошқа таркибда кўришликка топширади.

Шу туфайли агар биринчи инстанция судида иккинчи марта кўрилган иш юзасидан иккинчи марта шикоят қилинган ёки протест келтирилган ҳал қилув қарорининг бекор қилинишини лозим топган апелляция инстанция суди ҳал қилув қарорини бекор қилиши ва ишни умумий асосларда биринчи инстанция суди сифатида кўриш учун ўзи иш юритишга қабул қилиш ҳақдаги қоида ФПКдан чиқарилди;

учинчидан, агар биринчи инстанция суди йўл қўйган хатони ишда мавжуд бўлган далиллар ва қўшимчалар билан бартараф қилишнинг имкони бўлмаса, ҳал қилув қарорини бутунлай ёки бекор қилишга ва ишни янгидан кўриб чиқиш учун биринчи инстанция судига юбориши мумкин, яъни ФПКнинг 314-моддасидаги қоидалар бузилган бўлса;

тўртинчидан, ҳал қилув қарорини бутунлай ёки қисман бекор қилишга ҳамда ФПКнинг 97 ва 100-моддаларида кўрсатилган асосларга кўра, аризани кўрмасдан қолдиришга ва иш юритишни тугатишга ҳақли.

Муқаддам фуқаролик ишларининг кўрилиши ва ҳал этилишини тезлатиш мақсадида кассация судига амалдаги Фуқаролик процессуал кодексида кўрсатилган ҳолларда, иш юзасидан чиқарилган ҳал қилув қарорини ўзгартириш ёки янгидан ҳал қилув қарорини чиқариш ҳуқуқини берилганлиги судларда апелляция институти элементлари мавжудлигини кўрсатадиган ҳолатлардан бири деб қаралган эди. Эндиликда эса, апелляция институти тўлиғича қонуний тус олди.

5-§. АПЕЛЛЯЦИЯ (ИККИНЧИ ИНСТАНЦИЯ) СУДИНИНГ АЖРИМЛАРИ

Ишда иштирок этувчи шахсларнинг тушунтиришлари ва прокурорнинг иш юзасидан фикри эшитилгандан кейин апелляция инстанция суди ажрим чиқариш учун маслаҳатхонага киради. Апелляция инстанция судининг ажрими иш кўрилгандан сўнг дарҳол чиқарилади.

Судьяларнинг маслаҳати, ажрим чиқариши ва уни эълон қилиши ФПКнинг 14-моддасида белгиланган тартибда амалга оширилади.

Амалдаги Фуқаролик процессуал кодексининг янги жиҳатларидан бири яна шундаки, бунда алоҳида ҳолларда асослангандан ажрим тайёрлаш кўпи билан уч кунга кечиктирилиши мумкинлиги, лекин ажримнинг хулоса қисми суд ишни апелляция тартибда муҳокама қилиш тамомланган мажлисининг ўзидаёқ эълон қилиш кераклиги асослаб берилган. Бундай ҳоллар ўта муҳим ишлар учун назарда тутилган (ФПКнинг 342-моддаси).

Ишнинг апелляция шикоятини ёки протести бўйича қайта кўрилиши натижасида иккинчи инстанция суди томонидан чиқарилган қарорга апелляция ажрими деб айтилади. Апелляция ажрими ҳам суднинг ҳал қилув қарори каби тўрт қисмга бўлиниб, мазмунида ажрим чиқарилган вақт ва жой, ажрим чиқарган суднинг номи ва таркиби, апелляция инстанция судида иштирок этган прокурор ва ишда қатнашувчи бошқа шахслар тўғрисидаги маълумотлар, иш апелляция инстанцияда кимнинг шикоятини ёки протест билан кўрилганлиги, шикоят қилинган ёки протест

келтирилган ҳал қилув қарорининг номи ва унинг қисқача мазмуни, апелляция шикоятда ёки протестда ифодаланган важлар, келтирилган материалларнинг қисқача мазмуни, апелляция инстанциясида ишни кўришда иштирок этган шахсларнинг тушунтиришлари, прокурорнинг фикри, апелляция инстанция судининг хулосаларига асос бўлган далиллар ва суд қўллаган қонун, суднинг қарори кўрсатилади.

Суднинг ҳал қилув қарорини бекор қилиб, ишни янгидан кўриш учун юборса, ишни янгидан кўришда қандай ҳолатларни аниқлаш зарурлигини, қандай далиллар талаб қилиб олиниши кераклигини, шунингдек, биринчи инстанция суди бошқа қандай ҳаракатларни бажариши лозим эканлигини ўз ажримда кўрсатиш керак.

Суд апелляция шикоят ёки протестни рад қилса, қандай асосларга кўра шикоят ёки протестдаги важларни нотўғри деб ёки қарорни бекор қилиш, ўзгартириш ёки янги ҳал қилув қарори чиқариш учун асос бўлмайди деб топганлигини ҳам ўз ажримда кўрсатиши шарт (ФПКнинг 315-моддаси). Апелляция тартибда ишни кўрган суднинг ажримда баён қилинган кўрсатмалари шу ишни янгидан кўрадиган суд учун мажбурийдир. Масалан, бирон-бир гувоҳни чақириб сўралиши лозим деб, топилган бўлса, мазкур гувоҳ судга чақирилиши, агар ундан сўроқ олиш мумкин бўлмаса, ишнинг ҳолати бошқа гувоҳларнинг кўрсатувлари ёки бошқа далиллар билан аниқлаши лозим.

Ишни апелляция тартибда кўраётган суд ҳал қилув қарорида белгиланмаган ёки унда рад қилинган ҳолатларни белгилашга ёки исботланган деб ҳисоблашга, бирор далилнинг ишончли ёки ишончсизлиги тўғрисидаги бир хил далилларнинг бошқа хил далиллардан устунлиги тўғрисидаги, шунингдек, моддий ҳуқуқнинг қандай нормаси татбиқ қилиниши ва ишни янгидан кўрганда қандай ҳал қилув қарори чиқариш кераклиги тўғрисидаги масалаларни олдиндан белгилаб қўйишга ҳақли эмас. Бу тўғридаги тушунтиришлар Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 1976 йил 28 декабрда ва унга Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 1983 йил 12 декабрдаги қарори билан киритилган ўзгартириш ва қўшимчаларнинг 5-бандида ўз ифодасини топган.

Апелляция инстанция суди биринчи инстанция судига нисбатан у томондан иш кўрилишида йўл қўйилган камчиликлар, қонуннинг бузилиши ҳолларини кўрсатиб, хусусий ажрим чиқа-

риш билан бирга, ФПКнинг 19-моддасида назарда тутилган бошқа ҳолларда ҳам хусусий ажрим чиқариши мумкин.

Фуқаролик иши апелляция тартибида кўрилганидан кейин тушган апелляция шикоятни ёки протестининг кўрилиш тартиби ФПКнинг 345-моддасида кўрсатилган. Унда айтилишича, белгиланган муддатда ёки ўтказиб юборилган муддат тиклангандан кейин берилган апелляция шикоятни ёки келтирилган апелляция протести апелляция инстанциясига иш бошқа шикоятлар ёки протест бўйича кўриб чиқилгандан кейин келиб тушса, уларни қабул қилиши ва кўриши шарт.

Апелляция инстанцияси бундай шикоят ёки протестни кўриб, шикоят ёки протест бўйича чиқариладиган ажрим муқаддам чиқарилган ажримнинг ўзгартирилиши ёки бекор қилинишига олиб келиши лозим, деган хулосага келса, у ажрим чиқариб, ишни тавсиянома билан суд раисига юборади. Суд раиси бир ёки иккала ажрим устидан назорат тартибида протест келтириш масаласини ҳал қилади.

6-§. БИРИНЧИ ИНСТАНЦИЯ СУДИНИНГ АЖРИМЛАРИ УСТИДАН ШИКОЯТ БЕРИШ ВА ПРОТЕСТ КЕЛТИРИШ

Биринчи инстанция суди чиқарган ажрим устидан манфаатдор шахснинг берадиган шикоятига хусусий шикоят, прокурорнинг келтирган протести эса - хусусий протест дейилади.

Қонун биринчи инстанция судининг чиқарган барча ажримлари устидан шикоят бериш ёки проест келтириш мумкинлигини кўрсатмайди. Биринчи инстанция суди ажримлари устидан шикоят бериш ёки протест келтириш масаласи, аввало, ажримлар қайси суд томонидан чиқарилган бўлишлигига қараб ҳал қилинади. Бу белгига кўра Ўзбекистон Республикаси Олий суди чиқарган ажримлар устидан шикоят бериб бўлмайди.

Бошқа ҳамма судларнинг ажримлари устидан шикоят бериш, протест келтириш мумкин бўладиган ва мумкин бўлмайдиган ажримларга бўлинади.

Шикоят берилиши ёки протест келтирилиши мумкин бўлган ажримлар қонунда, масалан: ФПКнинг 108-моддасида суд ҳаражатлари бўйича чиқарилган ажримлар, 125-моддасида жарима солиш тўғрисидаги ажрими устидан шикоят қилиш, 130-моддасида процессуал муддатларни кечиктириш ва тиклаш, 147-моддасида ишни бир суддан бошқа судга ўтказиш тартиби, 152-

моддасида аризани қабул қилишни рад этиш, 256-моддасида даъвони таъминлаш масаласи тўғрисида чиқарилган ажримлар устидан хусусий шикоят келтириш; 213-моддасида ҳал қилув қарорига тузатиш тўғрисида суднинг ажрими устидан хусусий шикоят бериш; 214-моддасида қўшимча ҳал қилув қарорини чиқаришни рад этиш ҳақида чиқарилган ажрим устидан хусусий шикоят бериш; 215-моддасида ҳал қилув қарорининг тушунтириш; 216-моддасида ҳал қилув қарорининг ижросини кечиктириш ва уни бўлиб-бўлиб ижро этиш, ҳал қилув қарорини ижро этиш усули ва тартибини ўзгартириш устидан хусусий шикоят бериш; 220-моддасида ҳал қилув қарорининг дарҳол ижро этилишига суднинг йўл қўйиш ҳуқуқи устидан хусусий шикоят; 95-моддасида ишни тўхтатиш ажрими устидан хусусий шикоят; 374-моддасида ижро варақасининг дубликатини бериш тўғрисида суд ажрими устидан хусусий шикоят бериш ва бошқалар кўрсатилган. Булардан ташқари, суднинг ажрими ишнинг келгусидаги ҳаракатига тўсқинлик қиладиган ҳолларда ҳам, масалан, аризани ёки апелляция шикояти қабул қилиш тўғрисидаги илтимос рад қилиниши, ишнинг юритилишини тўхтатиш ва бошқа баъзи ҳолларда чиқарилган ажримлар устидан ҳам хусусий шикоят (ёки протест) берилиши мумкин. Биринчи инстанция судининг баъзи бошқа ажримлари устидан хусусий шикоят берилмаслиги ёки протест келтирилмаслиги қонунда тўғридан-тўғри кўрсатилган. Бундай ҳолларда ажримларга қарши эътирозлар апелляция шикояти ёки протестига киритилиши мумкин. Хусусий шикоят бериш ва протест келтириш ҳамда уларни кўриш тартиби ФПКнинг 37-38-бобларида кўрсатилган. Хусусий шикоят ёки протестларни кўришда апелляция инстанциясининг ваколати ФПКнинг 348-моддасида белгиланган.

Бу қоидада кўрсатилишича:

- 1) ажримни ўзгаришсиз қолдиришга, шикоят ёки протестни эса қаноатлантирмасликка;
- 2) ажримни бекор қилишга ва ишни мазмунан кўриш учун биринчи инстанция судига юборишга;
- 3) ажримни бутунлай ёки қисман ўзгартиришга ёхуд бекор қилишга ва масалани мазмунан ҳал қилишга ҳақли.

Хусусий шикоят ёки протест бўйича апелляция инстанция суди чиқарган ажрими устидан шикоят бериш мумкин эмас, бундай ажрим чиқарилиши билан дарҳол қонуний кучга киради.

**БИРИНЧИ ИНСТАНЦИЯ СУДИНИНГ ҲАЛ ҚИЛУВ
ҚАРОРЛАРИ ВА АЖРИМЛАРИ УСТИДАН КАССАЦИЯ
ШИКОЯТИ БЕРИШ (ПРОТЕСТ КЕЛТИРИШ)**

**1-§. ҚОНУНИЙ КУЧГА КИРГАН СУД ҲАЛ ҚИЛУВ ҚАРОРИ,
АЖРИМЛАРИНИ ҚАЙТА ТЕКШИРИШ ИНСТИТУТИНИНГ
ВАЗИФАСИ ВА МОҲИАТИ**

Фуқаролик иши судда кўриб ҳал этилган манфаатдор шахс, унинг якунидан ҳамиша қаноатланавермайди. Шу боисдан ишнинг кўрилишидан ва якунидан норози бўлган шахслар, ўзларининг қонуний ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилишни давом эттириш мақсадида юқори судга шикоят, бошқа шахсларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилувчи прокурор эса, протест келтириш ҳуқуқидан фойдаланадилар. Демак, суднинг тегишли масала бўйича чиқарган қарори уларнинг субъектив ҳуқуқига таъсир кўрсатганлигидан далолат беради. Шу туфайли, ундан кейин процесснинг давомийлиги ишда иштирок этувчи шахсларнинг, прокурорнинг ҳам биринчи инстанция судининг чиқарган актига нисбатан бўладиган муносабатига боғлиқ бўлади. Агар манфаатдор шахслар суд чиқарган ҳал қилув қарори, ажримларидан қаноат ҳосил қилмасалар, юқорида баён этилганидек, иш қайта кўрилиши мумкин.

Кассация тартибида иш кўриш фуқаролик ишларини қайта кўриш ҳисобланади. Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, ишларни қайта кўрувчи судларнинг ҳар бири қонунда белгиланган ҳуқуқлардан фойдаланиши бундан олдинги апелляция босқичида иш кўриш бобида айтиб ўтилган.

Ўзбекистон Республикаси фуқаролик процессуал қонунчилиги кассация тартибида иш кўриш институтидан 2000 йил декабрига қадар¹ фуқаролик ишларини судда қайта кўришда иккинчи инстанция суди сифатида фойдаланиб келинган ва шу асосда қонуний кучга кирмаган биринчи судининг ҳал қилув қарорлари ва ажримларига шикоят бериш, прокурор эса, протест келтириш ҳуқуқидан фойдаланилган эди. Айни вақтда кассация инстанция судида апелляция судининг айрим элементлари бўлиб, у ҳар икки

¹ Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик процессуал кодексига ўзгартиришлар ва қўшимчалар киритиш тўғрисида. 2000 йил декабрь. Ўзбекистоннинг янги қонунлари. 25-сон. Т., “Адолат”, 2001.

босқич судларининг ваколатларини бажарган дейишликка тегишли асослар мавжуд бўлган деб таъкидланса, хатоликка йўл қўйилмаган бўлади, деган фикр туғилади.

Кассация - французча “бузиш” маъносини англатиб, кўрилган фуқаролик ишларини қайта кўриш тушунилади.

Фуқаролик процессуал қонунчилигига киритилган кассация тартибида иш юритиш институтининг мақсади ишни қайтадан кўради. Ишнинг шикоят қилинган қисми бўйича моддий ва процессуал ҳуқуқий меъёрларининг тўғри татбиқ этилганлигини текширади.

ФПКга янги киритилган ва 2000 йил декабридан амалда татбиқ этилаётган кассация инстанциясида иш кўриш қатор жиҳатлари билан олдинги кассация институтидан фарқланади. Жумладан, кассация шикоятини бериш, протест келтириш ҳуқуқига эга бўлган шахслар қайси муддатда берилиши ФПКнинг 348¹-моддасида ифодаланган. Унда кўрсатилишича, Ўзбекистон Республикаси барча судларининг қонуний кучга кирган, апелляция тартибида кўрилмаган ҳал қилув қарорлари устидан суднинг ҳал қилув қарори чиққан кундан эътиборан бир йил ичида тарафлар ва ишда иштирок этишга жалб қилинган шахслар томонидан кассация шикояти берилиши ва прокурор томонидан протест келтирилиши мумкин.

Демак, кассация судида иш юритиш учун биринчи инстанция суди томонидан фуқаролик иши кўриб ҳал этилган ва апелляция судига шикоят (протест) берилмаган, қонуний кучга кирган ҳал қилув қарорлари асос бўлиши назарда тутилади.

Кассация тартибида ишларни кўриш учун фуқаролик ишлари бўйича Қорақалпоғистон Республикаси Олий судида, фуқаролик ишлари бўйича вилоятлар ва Тошкент шаҳар судларида уч нафар судьядан иборат таркибда кўрилади.

Юқорида кўрсатиб ўтилганидек, шикоят бериш ҳуқуқига апелляция тартибидагидек тарафлар (даъвогар, жавобгар), учинчи шахслар, уларнинг вакиллари процессда бошқа шахсларнинг ҳуқуқлари ва қонун билан кўриқланадиган манфаатларини ҳимоя қилишда иштирок этган прокурор суднинг ҳал қилув қарори, ажрими, қарори устидан кассация инстанциясига худди апелляция тартибидагидек, ўзи ишда қатнашганлигидан қатъий назар кўрилган ишлар бўйича прокурор ёки унинг ўринбосари томонидан протест келтириш ҳуқуқига эгадир (ФПКнинг 348⁴-моддасига қаранг).

Кассация судига шикоят бериш (протест келтириш) ҳуқуқи манфаатдор шахсларда ҳал қилув қарор, ажрим қонуний кучга киргандан кейин пайдо бўлади ва бу актлар шикоят (протест) келтириш объекти бўлади.

Кассация шикоятлари ва протестлари кассация инстанция суди номига ёзилади, лекин ҳал қилув қарори чиқарган судга берилади.

Фуқаролик процессуал қонунчилигида кассация тартибида шикоят қилиш (ФПКнинг 348¹-моддаси) учун бир йиллик муддат белгиланиши иш кўришни асоссиз чўзмаслик, кўп вақт ўтиши билан унинг моҳиятини йўқотишнинг олдини олиш ва шу билан манфаатдор шахсларнинг қонуний ҳуқуқларини ҳимоя қилишга қаратилган муддат бўлиб хизмат қилади.

Амалдаги Фуқаролик процессуал кодексига киритилган ўзгартириш ва қўшимчалар (ФПКнинг 348²-моддаси)га кўра, кассация шикоятлари (протестлари)ни қуйидаги судларнинг судловига тегишли эканлиги белгиланган:

1) Қорақалпоғистон Республикаси фуқаролик ишлари бўйича Олий суди, фуқаролик ишлари бўйича вилоятлар ва Тошкент шаҳар судлари - тегишли фуқаролик ишлари бўйича туманлараро судларнинг ҳал қилув қарорлари устидан, Қорақалпоғистон Республикаси Фуқаролик ишлари бўйича Олий судининг, фуқаролик ишлари бўйича вилоятлар ва Тошкент шаҳар судларининг ҳал қилув қарорлари устидан берилган кассация шикоятларини (протестларини);

2) Ўзбекистон Республикаси Ҳарбий суди - округ ва ҳудудий ҳарбий судларнинг ҳамда Ўзбекистон Республикаси Ҳарбий судининг ҳал қилув қарорлари устидан берилган кассация шикоятларини (протестларини);

3) Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Фуқаролик ишлари бўйича судлов ҳайъати - Ўзбекистон Республикаси Олий судининг ҳал қилув қарорлари устидан берилган кассация шикоятларини (протестларини);

4) Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Ҳарбий ҳайъати - Ўзбекистон Республикаси Олий суди Ҳарбий ҳайъатининг ҳал қилув қарорлари устидан берилган кассация шикоятларини (протестларини) кўради.

Кассация шикоятлари ва протестларни кассация инстанция суди номига ёзилади, лекин ҳал қилув қарори чиқарган туманлараро судлари орқали юборилади.

Агар иш кўришда вакил қатнашган бўлса, вакил томонидан берилган кассация шикоятига ишончнома ёки вакилнинг ваколатини тасдиқлайдиган бошқа ҳужжатлар илова қилинади. Кассация шикояти бериш (протест келтириш) тартиби ФПКнинг 348³-моддасида ўз ифодасини топган.

Кассация шикояти бериш (протест келтириш) учун унинг сабабларини пухта таҳлил этган ҳолда ФПКнинг 348⁴-моддаси талаблари асосида бериш талаб этилади. Бу ҳуқуқий меъёрда кўрсатилишича:

1) шикоят берилаётган ёки протест келтирилаётган суднинг номи;

2) шикоят бераётган ёки протест келтирилаётган суднинг номи (фамлиияси, отасининг исми);

3) шикоят берилаётган ёки протест келтирилаётган ҳал қилув қарори ва уни чиқарган суд;

4) ҳал қилув қарорининг нотўғрилиги нимадан иборат эканлиги;

5) шикоят бераётган ёки протест келтираётган шахснинг илтимоси;

6) шикоят ёки протестга илова қилинган ёзма материалларнинг рўйхатидан иборат.

Кассация шикоятини шикоят бераётган шахс ёки унинг вакили имзолайди. Кассация протести прокурор ёки унинг ўринбосари томонидан келтирилади ва имзоланади.

Кассация шикояти (протести) судда иштирок этувчи шахсларнинг сонига қараб нусхалар билан қўшиб берилади.

Судья зарур ҳолларда, кассация шикояти берган шахсга ёки протест келтирган прокурорга, шикоят (протест)га илова қилинган ёзма материалларнинг ишда иштирок этувчи шахслар сонига қараб, нусхалар билан топшириш мажбуриятини юклай олиши мумкин.

Кассация шикоятини берувчи шахс белгиланган миқдордаги (даъво талабларининг 50 фоизи миқдоридagi) давлат божини тўлаши лозим.

Агар кассация шикояти бериш ёки протест келтириш пайтида ФПКнинг 348³ ва 348⁴-моддалари талаблари бузилишига йўл қўйилган бўлса ёки давлат божи тўлашдан озод қилинмаган шахс шикоят берганлик учун бож тўламаган бўлса, кассация шикояти ёки протести ҳаракатсиз қолдирилади.

Кассация шикояті ёки протестини ҳаракатсиз қолдириш тўғрисида судья бу шикоят ёки протестнинг ҳаракатсиз қолдирилишига асос бўлган камчиликларни ва уларни тузатиш учун берилган муддатни кўрсатиб ажрим чиқаради.

Агар шикоят берган ёки протест келтирган шахс ажримда кўрсатилган камчиликларни белгиланган муддатда тузатса, шикоят ёки протест дастлаб судга тақдим этилган кунда берилган ҳисобланади. Акс ҳолда, шикоят ёки протест берилмаган ҳисобланиб, шикоят берган ёки протест келтирган шахсга қайтарилади ва бу ҳақда ажрим чиқарилади.

Биринчи инстанция судига кассация шикояті (протести) келиб тушгандан сўнг судья ишни белгиланган процессуал муддатларда кўришга қаратилган бир қатор процессуал ҳаракатларни амалга оширади, жумладан:

1) ишда иштирок этувчи шахсларга шикоят ёки протестнинг нухаларини юбориши;

2) ишда иштирок этувчи шахсларга ишни кассация инстанциясида кўриш вақти ва жойи тўғрисида маълум қилиши;

3) суд қарори ижросини (агар у ижро этилмаган бўлса) иш кассация тартибида кўрилгунига қадар тўхтатиб қўйиши ва бу хусусда манфаатдор шахслар, ташкилотларни хабардор этиши;

4) кассация шикояті ёки протести келиб тушган кундан эътиборан йигирма кунлик муддат ичида ишни тушган шикоят ва протест билан бирга кассация инстанцияси судига юбориши шарт.

Ишда иштирок этувчи шахслар судда иш материаллари ва тушган шикоятлар ёки протест билан танишишга ҳақли (ФПК-нинг 348⁶-моддаси).

Бу ҳаракатлар кассация инстанция судида ишларни ҳар томонлама объектив равишда ва тезда кўришликни таъминлашга қаратилгандир.

Кассация инстанция суди номига шикоят (протест) берилганда биринчи инстанция судидан ишни бирон-бир мансабдор, ваколатли шахс белгиланган шикоят (протест) бериш муддати ичида талаб қилишга ҳақли эмас.

Тарафлар ва ишда иштирок этувчи шахслар томонидан берилган кассация шикоятига шу шахслар тарафида иштирок этувчи шерик иштирокчилари лозим ҳолларда шикоятга қўшилишлари мумкин.

Биринчи инстанция судлари манфаатдор тарафлар томонидан берилган кассация шикоятининг қанчалик асослангандлиги ҳақида ўз фикрларини (эътирозларини) билдиришлари мумкин, бунинг учун, тегишли ҳужжатларни эътирозномага қўшиб беришлиги лозим бўлади. Шикоят юзасидан эътироз билдириш мажбурий бўлмай, уларнинг ҳуқуқидир.

Кассация инстанция суди ишни шикоят (протест) билан бирга олгандан сўнг, ФПКнинг 348⁹-моддасида кўрсатилган процессуал ҳаракатларни бажаради.

Апелляция босқичидаги каби кассация судида ҳам шикоят берган манфаатдор шахс уни тўлдириши, ўзгартириши ёки ундан воз кечиши мумкин.

Кассация протести билдирган прокурор, шунингдек, юқори турувчи прокурор суд мажлиси бошлангунига қадар протестни тўлдириш, ўзгартириш ёки қайтариб олишга ҳақли.

Агар ҳал қилув қарори устидан бошқа шахслар шикоят бермаган бўлса, шикоятдан воз кечиш қабул қилинганлиги тўғрисида ва протест қайтариб олинган тақдирда, кассация инстанция суди ажрим чиқариб, кассация тартибида иш юритишни тугатади.

Шикоят ва протест келтириш ҳуқуқидан фойдаланиш ишда иштирок этувчи шахсларнинг эркин ҳуқуқ тамойилига асосланган бўлиб, қонунда кўрсатилган моддий ва процессуал ҳуқуқларини амалга ошириш уларнинг мажбурияти бўлмай, балки ҳуқуқидир.

Демак, ана шундай ҳуқуқдан фойдаланиш манфаатдор шахсларга нисбатан ҳеч қандай ташқаридан таъсир этувчи тазйиқ бўлмаган тақдирдагина амалга оширилиши лозим. Акс ҳолда суд бундай шикоятдан воз кечишни ғайриқонуний деб топиши ва уни қаноатлангирмаслиги мумкин.

Юқорида кўрсатилганидек, прокурор кассация шикоятини суд мажлиси бошлангунига қадар қайтариб олиш, тўлдириш, ўзгартиришга ҳақли, чунки кассация судида иш кўрилиши бошлангандан сўнг протестда кўрсатилган ҳолатлар тасдиқланмаслиги мумкин. Шунинг учун бундай тартиб прокурорни протест келтиришдан аввал чуқур мулоҳаза қилиш ишни қонуний ҳал этишга қаратилган ҳолатларни таҳлил этган ҳолда муносабатда бўлиш назарда тутилгандир.

Кассация инстанция суди биринчи тартибида кўрилган иш бўйича берилган шикоят келтирилган протест тайинланган вақтида тарафлар ва ишда иштирок этувчи шахсларнинг иштирокида кўради.

Кассация инстанциясида иш кўриш ФПКнинг 14, 333-342-моддаларида назарда тутилган тартибда ўтказилади.

Даъвогар қўзғатилган даъво талабларидан нафақат биринчи инстанция судида, балки юқори судларда ҳам воз кечишга ҳақли. Жавобгарнинг эса, даъво талабларини тан олиши суд процессида ишнинг ҳал этилишини бир мунча тезлаштиришга имконият беради. Булардан ташқари, тарафлар фуқаролик ишларини иш кўришнинг ҳар қандай босқичида келишув битими билан якунлашлари ҳам мумкин. Булар ҳақида ФПКнинг 348¹¹-моддасида қуйидагилар белгиланган:

Кассация шикоятни берилган ёки протест келтирилгандан кейин даъвогарнинг арз қилган талаблардан воз кечиши, жавобгарнинг даъвогар талабларини тан олиши ва тарафларнинг келишув битими тузиши ёзма шаклда баён этилиб, кассация инстанцияси судига топширилиши лозим. Агар иш кўриш вақтида даъвогар арз қилган талабларидан воз кечса, жавобгар арз қилинган талабларни тан олса ёки тарафлар келишув битими тузсалар, бу ҳақда суд мажлисининг баённомасига ёзиб қўйилади ва баённомани тегишинча даъвогар, жавобгар ёки ҳар икки тараф имзолайди.

Суд даъводан воз кечишни қабул қилишдан ёки келишув битимини тасдиқлашдан олдин даъвогарга ёки тарафларга бундай процессуал ҳаракатларнинг оқибатларини тушунтиради.

Даъвогарнинг арз қилган талабларидан воз кечиши қабул қилинган ёки тарафларнинг келишув битими тасдиқланган тақдирда кассация инстанцияси суди чиқарилган ҳал қилув қарорини бекор қилади ва иш юритишни тугатади.

Агар даъвогарнинг арз қилган талабларидан воз кечиши ёки тарафларнинг келишув битими қонунга зид бўлса ёхуд кимнингдир ҳуқуқлари ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларини бузадиган бўлса, суд воз кечишни рад қилади ёки тузилган келишув битимини тасдиқламайди ҳамда ишни кассация тартибида кўради.

Фуқаролик ишларини судда кўришда тарафларнинг ўз талабларидан воз кечишлиги ёки улар ўртасида тузилган келишув битимлари қонунга зид деганда қуйидаги ҳолатларга суд эътибор бериши мақсадга мувофиқдир, жумладан:

янглишиш таъсирида тузилган; алдаш, зўрлик, қўрқитиш, бир тараф вакилининг иккинчи тараф билан ёмоч ниятда келишиши ёки оғир ҳолатлар юз бериши таъсирида тузилган; қалбаки ва

кўзбўямачилик учун тузилган ва бошқалар. ФКнинг 113-128-моддаларида битимларнинг ҳақиқий эмаслиги ҳақидаги қоидалар ўз ифодасини топган.

Фуқаролик ишида иштирок этувчи мустақил талаб билан арз қилувчи учинчи шахслар даъвогар каби қонунда белгиланган процессуал ҳуқуқлардан фойдаланишлари муносабати билан ўз талабларидан воз кечиш ва келишув битими тузишга ҳақлидир.

Ишда иштирок этувчи тарафлар ва бошқа шахсларнинг қонуний ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида белгиланган муддатларга риоя этиш кассация инстанция судига ҳам тегишлидир. Шу туфайли ФПКнинг 348¹²-моддасида ишни кассация инстанциясида кўриш муддатлари кўрсатилган. Бу қоидада Қорақалпоғистон Республикаси фуқаролик ишлари бўйича Олий суди, фуқаролик ишлари бўйича вилоятлар ва Тошкент шаҳар судлари, Ўзбекистон Республикаси Ҳарбий суди кассация шикоятни ёки протести бўйича тушган ишни у келиб тушган кундан эътиборан бир ойдан кечиктирмай кўриб чиқиши лозим. Иш ўта мураккаб бўлган ёки бошқа фавқулодда ҳолларда тегишли суднинг раиси бу муддатни кўпи билан ўн кунга узайтириши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди кассация шикоятни ёки протести бўйича тушган ишни у келиб тушган кундан эътиборан бир ойдан кечиктирмай кўриб чиқиши лозим. Алоҳида ҳолларда Ўзбекистон Республикаси Олий судининг раиси ёки унинг ўринбосари бу муддатни кўпи билан яна бир ойга узайтириши мумкин.

Юқорида апелляция судининг иш кўриш доираси ҳақидаги қоидада (ФПКнинг 332-моддаси)да кўрсатилганидек, кассация инстанция судининг ишни кўриш доирасида кўрадиган масалалар асосийларидан бўлиб ҳисобланади, жумладан, биринчи инстанция суди ҳал қилув қарорининг қонуний, асосли ва адолатли эканлигини текширади. Булардан ташқари, кассация суди янги далилларни ўрганиб чиқиши, агар янги фактлар биринчи инстанция судига тақдим қилинмаган ва шу вақтларда тақдим қилиниши мумкин бўлмаган ҳолларда уларни суд ўрганиши ва таҳлил қилган ҳолда ишни ҳолисона тўғри ҳал этишда фойдаланиши мумкинлиги муҳим масалалардандир.

Кассация суди ҳам апелляция судига берилган ваколат каби биринчи инстанция судининг ҳал қилув қарорларини тўла ҳажмда текшириши ФПКнинг 348¹³-моддасида кўрсатилган.

Агар биринчи инстанция судининг чиқарган қарори ишдаги далилларга нотўғри баҳо берилганлиги сабабли бекор қилинган бўлса ва иш шу судда қайтадан кўрилишида одилона ҳал қилув қарори чиқарилиши тўғрисида гумон бўлса, кассация суди ишни бошқа таркибда кўришликка топширади.

Фуқаролик иши кассация судида процессуал қоидалар асосида кўриб чиқилгандан сўнг, суд ўзига берилган ваколат доирасида ФПКнинг 348¹⁵-моддасида белиланган ҳаракатларни бажариб қабул қиладиган ажримда:

1) ҳал қилув қарорини ўзгаришсиз қолдиришга, шикоят ёки протестни қаноатлантирмасликка;

2) ҳал қилув қарорини ўзгартириш ёхуд бутунлай ёки қисман бекор қилишга ва янги ҳал қилув қарори чиқаришга;

3) ҳал қилув қарорини бутунлай ёки қисман бекор қилишга ҳамда ФПКнинг 97, 100-моддаларида кўрсатилган асосларга кўра, иш юритишни тугатишга ёхуд аризани кўрмасдан қолдиришга;

4) ФПК 314-моддасининг 2-қисмида назарда тутилган асослар мавжуд бўлган тақдирда ҳал қилув қарорини бутунлай ёки қисман бекор қилишга ҳамда ишни судда янгидан кўриб чиқиш учун юборишга ҳақли.

Кассация судининг ваколати билан апелляция инстанция судининг ФПКнинг 343-моддасида берилган ваколатида фарқ йўқлиги кўринадди. Бунга сабаб апелляция судида кўрилмаган фуқаролик ишлари қонуний кучга кирган бўлса ҳам юқори судлар томонидан кўрилиб, манфаатдор шахсларнинг қонуний ҳуқуқларини ҳимоя қилиш каби муҳим процессуал ҳуқуқдан фойдаланиш назарда тутилган.

2-§. КАССАЦИЯ ИНСТАНЦИЯ СУДИНИНГ АЖРИМИ

Кассация суди фуқаролик ишини суд процессида кўриб таомлангандан сўнг ажрим чиқариш учун маслаҳатхонага киради. Кассация инстанция судининг ажрими дарҳол чиқарилади ва эълон қилинади, бу босқичдаги судда апелляция суди каби ажрим чиқаришни кечиктиришга йўл қўйилмайди.

Судьяларнинг маслаҳати ажрим чиқариш ва уни эълон қилиш ФПКнинг 14-моддасида белгиланган тартибда ўтказилади.

Ишни кассация тартибида кўрган суд биринчи инстанция судининг ҳал қилув қарорида белгиланмаган ёки унда рад этилган

Баъзи ҳолларда ишнинг мураккаблиги туфайли биринчи инстанция судининг хатоси апелляция, кассация инстанцияда тузатилмай қолади. Бундай ҳолларда қонуний бўлмаган, асоссиз ҳал қилув қарорлари ва ажримлари қонуний кучга кирган бўлса, иш назорат тартибида қайта кўрилиб, хатолар тузатилиши мумкин.

Фуқаролик ишларини назорат тартибида қайта кўриш фуқаролик процессуал қонунларининг умумий тамойилларига асосланган. Бу тамойиллар ишнинг қайси тартибда кўрилишига қараб турли шаклларга татбиқ қилинади. Биринчи, ва кассация иккинчи инстанция судларининг фаолияти каби назорат тартибида ишни қайта кўрувчи судларнинг фаолияти ҳам одил судловни амалга оширишдан иборат. Назорат тартибида фуқаролик ишларини қайта кўриш суд томонидан ҳайъат тартибида амалга оширилади. Назорат инстанцияси судлари ҳам ишнинг барча ҳолатларини холисона ва атрофлича текшириши лозимлиги қонунда белгиланган.

Суднинг қонуний кучга кирган ҳал қилув қарорлари ёки ажримларини назорат тартибида бекор қилишга уларнинг асоссизлиги, қонуннинг қўпол бузилиши ёки ташкилот ва фуқароларнинг манфаатига очиқдан-очиқ зид келиши ҳам асос бўлади. Назорат тартибида ҳам апелляция, кассация тартибидаги каби суд қарорларининг қонунийлиги, асосли ва адолатли бўлишлиги текширилади.

Ишни нотўғри ҳал қилишга олиб келган бузилишларгина қонуннинг жиддий бузилиши ҳисобланади.

Фуқаролик ишларини назорат тартибида кўриш кассация тартибида кўришдан, юқорида айтилганидек, протест билдириш ҳуқуқига эга бўлишлиги ўзининг объекти, ишни кўриш тартиби, шакли, муддати ва бошқа жиҳатлари билан фарқ қилади. Бу тафовутлар фуқаролик ишларини назорат тартибида қайта кўришнинг истесно босқичи ва истесно аҳамиятига эга бўлишлигидан келиб чиқади.

Фуқаролик ишларини назорат тартибида қайта кўрилишининг истесно аҳамиятига эга бўлишлиги шундан иборатки, назорат тартибида ишни қайта кўриш мажбурий ва албатта зарур босқич эмас. Тарафлар томонидан келтирилган шикоятлар ўз-ўзидан ишни назорат тартибида қайта кўришга асос бўла олмайди. Назорат инстанцияси ишни фақат суд ва прокуратура идораларининг қонун бўйича протест келтириш ҳуқуқига эга бўлган мансабдор шахслари протестларига асосангина кўради.

Назорат тартибида ишни кўриш вақти ва жойи ҳақида зарур ҳоллардагина тарафларга ва ишда иштирок этувчи бошқа шахслар хабардор қилинадилар. Уларнинг иши бўйича келтирилган протестнинг нусхаси юборилади (ФПКнинг 355-моддаси). Бироқ назорат тартибида иш кўрилишида тарафларнинг иштироки қонун бўйича мажбурий бўлмасада, назорат суди мажлисида қатнашишни истаган ва тушунтириш бермоқчи бўлган тарафларга ёки ишда қатнашувчи бошқа шахсларга назорат судининг суд мажлисида қатнашишларига рухсат этилади ва бу демократик тамойиллардан келиб чиқади.

2-§. ФУҚАРОЛИК ИШЛАРИ БЎЙИЧА ҲАЛ ҚИЛУВ ҚАРОРЛАРИ, АЖРИМЛАРИ ВА ҚАРОРЛАРГА НАЗОРАТ ТАРТИБИДА ПРОТЕСТ КЕЛТИРИШ ҲУҚУҚИГА ЭГА БЎЛГАН ШАХСЛАР

Суднинг қонуний кучга кирган ҳал қилув қарорлари ва ажримларига назорат тартибида протест келтириш ҳуқуқига эга бўлган шахслар доираси қонун билан қатъий чекланган.

Суд ва прокуратура органларининг мансабдор шахслардан кимларнинг назорат тартибида протест келтиришга ҳақли бўлиш-лиги Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, Ўзбекистон Республикасининг Судлар тўғрисидаги ва Прокуратура тўғрисидаги қонунлари, ФПК ва бошқа қонун ҳамда ҳуқуқий меъёрлар билан белгиланган. Уларга кўра, суднинг қонуний кучга кирган ҳал қилув қарорлари ва ажримларига юқори суд ва прокуратура органларининг ҳуқуқли мансабдор шахсларига протест келтириш ҳуқуқига эгадирлар. Мазкур мансабдор шахслар кимлар, қайси судларнинг қарор ва ажримлари устидан, қайси суд назорат органларига протест келтирилиши ҳам қонунда аниқ белгиланган.

Ўзбекистон Республикаси барча судларининг қонуний кучга кирган ҳал қилув қарорлари, ажримлари ва қарорлари куйидагилар келтирилган протестлар бўйича назорат тартибида кўриши мумкин:

Қорақалпоғистон Республикаси фуқаролик ишлари бўйича Олий суди Раиси, фуқаролик ишлари бўйича вилоятлар ва Тошкент шаҳар судлари Ўзбекистон Республикаси Ҳарбий суди раислари - тегишли фуқаролик ишлари бўйича туманлараро, туман (шаҳар) судларининг, округ ва ҳудудий ҳарбий судларнинг ҳал қилув қарорлари ва ажримлари устидан ҳамда тегишинча

Қорақалпоғистон Республикаси фуқаролик ишлари бўйича Олий судининг, фуқаролик ишлари бўйича вилоятлар ва Тошкент шаҳар судларининг, Ўзбекистон Республикаси Ҳарбий судининг судлов ҳайъатлари апелляция, кассация ажримлари устидан келтирган протестлар бўйича, Қорақалпоғистон Республикаси фуқаролик ишлари бўйича Олий суди, фуқаролик ишлари бўйича вилоятлар ва Тошкент шаҳар судлари, Ўзбекистон Республикаси Ҳарбий суди томонидан биринчи инстанция бўйича кўриб чиқилган ишлар юзасидан апелляция, кассация ажримлари бундан мустасно;

Қорақалпоғистон Республикаси прокурори, вилоятлар, Тошкент шаҳар прокурорлари, Ўзбекистон Республикаси Ҳарбий прокурори - тегишли фуқаролик ишлари туманлараро, туман (шаҳар) судларининг, округ ва ҳудудий ҳарбий судларнинг ҳал қилув қарорлари ва ажримлари устидан ҳамда тегишинча Қорақалпоғистон Республикаси фуқаролик ишлари бўйича Олий судининг, фуқаролик ишлари бўйича вилоятлар ва Тошкент шаҳар судларининг, Ўзбекистон Республикаси Ҳарбий судининг судлов ҳайъатлари апелляция, кассация ажримлари устидан келтирган протестлар бўйича, Қорақалпоғистон Республикаси фуқаролик ишлари бўйича Олий суди, фуқаролик ишлари бўйича вилоятлар ва Тошкент шаҳар судлари, Ўзбекистон Республикаси Ҳарбий суди томонидан биринчи инстанция бўйича кўриб чиқилган ишлар юзасидан апелляция ва кассация ажримлари бундан мустасно.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди раиси ўринбосарлари - Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг қарорларидан ташқари, Ўзбекистон Республикаси судларининг ҳал қилув қарорлари, ажримлари ва қарорлари устидан келтирган протестлари бўйича;

Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори ва унинг ўринбосарлари - Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг қарорларидан ташқари, Ўзбекистон Республикаси судларининг ҳал қилув қарорлари, ажримлари ва қарорлари устидан келтирган протестлари бўйича;

Ўзбекистон Республикаси Олий суди раиси - Ўзбекистон Республикаси барча судларининг ҳал қилув қарорлари, ажримлари ва қарорлари устидан келтирган протестлар бўйича (ФПКнинг 349-моддаси).

Юқорида таъкидланганидек, кассация иш юритишдан суднинг ҳал қилув қарорлари ва ажримларининг назорат тартибида қайтадан кўришнинг фарқи шундаки, бунда фақат назорат тартибида протест

келтиришга ҳуқуқли мансабдор шахслар томонидан келтирилган протестлар бўйичагина иш назорат тартибида қайта кўрилади.

Протестга назорат тартибида протест киритиш ҳуқуқига эга бўлган шахсларнинг ўзлари имзо чекишлари лозим. Уларнинг номидан келтирилган протестларга протест келтириш ҳуқуқига эга бўлмаган шахслар имзо қўйса, бундай протест назорат тартибида кўрилишига йўл қўйилмайди. Масалан, вилоят суди раиси номидан келтирилган протестга унинг ўринбосари имзо қўйган протест ҳақиқий ҳисобланмайди.

Назорат тартибида протест келтириш ҳуқуқига эга бўлган вилоят прокурори номидан унинг ўринбосари протест келтириши ёки вилоят прокурори номидан тузилган протестга имзо қўйиши мумкин эмас. Вилоят прокурори номидан фақат шу прокурорнинг вазифасини амалга ошириш юкланган шахсина протест келтириши ва имзо чекиши мумкин.

Қонун туман ва шаҳар прокурорларига протест келтириш ҳуқуқини бермаган. Бироқ ваколатли юқори прокурорлар судларда фуқаролик ишларининг кўрилишида прокурор ваколатини таъминлаш билан бирга тегишли суддан фуқаролик ишларини талаб қилиб олиб, протест келтириш учун асослар борлиги масаласини кўриб чиқиш ҳуқуқи ФПКнинг 351-моддасида берилганга эга.

Ишни чақириб олган туман (шаҳар) прокурори туман (шаҳар) судининг иш юзасидан чиқарган ҳал қилув қарори ёки ажримни устидан протест келтирилишини лозим деб топса, юқори прокурорга ишни назорат тартибида кўриш зарурлиги тўғрисида тақдимнома киритади. Бундай ҳолларда протест киритиш ёки киритмаслик масаласини юқори прокурор ҳал қилади.

Амалдаги Фуқаролик процессуал кодексига назорат тартибида иш кўриш учун асос бўладиган янги ҳуқуқий меъёр киритилган. Унда ўзи чиқарган ҳал қилув қарори, ажрими ва қарори бекор қилинишидан рози бўлмаган судья назорат тартибида протест билдириш ҳақида тақдимнома киритишга ҳақли эканлиги белгиланган. Бундай тартибда қонуний, асослантилган ва адолатли ҳал қилув қарори, ажрим ва қарор чиқарган бўлсалар, судларга ўзлари қонуний иш туганликларини исботлаш учун имконият яратиб беради.

3-§. ФУҚАРОЛИК ИШЛАРИНИ НАЗОРАТ ТАРТИБИДА КЎРУВЧИ СУДЛАР

Ўзбекистон Республикасидаги ҳамма судларнинг қонуний кучга кирган ҳал қилув қарорлари, ажримлари ва қарорлари суд назорати тартибида қонун бўйича протест келтиришга ҳуқуқи бўлган шахсларнинг протестларига биноан қайтадан кўрилиши мумкинлиги юқорида айтиб ўтилди. Аксарият ҳолларда ишни чақириб олиб, суднинг ҳал қилув қарори ёки ажримнинг қонуний ва асосли бўлишлигини текширишга тарафларнинг, учинчи шахсларнинг ҳамда ишда қатнашган давлат ва жамоат ташкилотларининг ариза ва шикоятлари асос бўлади.

Суд ва прокуратура идораларининг протест киритишга ҳуқуқли мансабдор шахсларидан ҳар бир шикоятни ўз вақтида ва унда келтирилган важларни тўла ва чуқур текшириш талаб қилинади. Назорат судига берилган шикоятлар асосида протест келтиришга ҳуқуқли шахс ишни чақириб олиб ёки шикоятлари маълум бўлса чақириб олмай шикоятга ёзма жавоб қайтариш масаласини ҳал этади.

Агар иш материалларини ўрганиш натижасида чиқарилган ҳал қилув қарори ёки ажримга протест келтириш лозим, деган хулосага келинса, протест киритиш ҳуқуқи бўлган шахс номидан, унинг топшириғи билан тегишли суд назорати номига протест тузилади.

Протестда протест йўллаган суднинг номи ва протест киритган шахснинг номи, протест қилинаётган қарор, ҳал қилув қарори ёки ажримни чиқарган суд, қарорнинг нотўғрилиги нимадан иборат эканлиги ва қандай қонунлар бузилганлиги албатта кўрсатилиши ҳамда протест асослангилган бўлиб, унда ишнинг ҳақиқий ҳолатларига ҳуқуқий таҳлил берилган бўлиши лозим.

Протест келтириш учун асослар топилмаганда назорат шикоятига хулоса хати тузилади. Унда шикоят важларининг ҳар бирига қоникарли жавоб ва шикоятни оқибатсиз қолдириш важларини иш бўйича чиқарилган қарор ёки ажримнинг мазмунини ўз ичига олиши керак.

Шундай қилиб назорат тартибида иш юритишни уч босқичга бўлиш мумкин:

биринчи, суднинг қонуний кучга кирган ҳал қилув қарорлари ёки ажримларини назорат тартибида қайта кўриш ҳақидаги шикоятларни кўриб чиқиш ва лозим топилган ҳолларда суднинг ҳал қилув қарори ёки ажримнинг қонунийлигини, асосли ва адо-

латли эканлигини текшириш мақсадида фуқаролик ишини чақириб олиш;

иккинчи, ишни ўрганиш йўли билан суднинг қонуний кучга кирган ҳал қилув қарори ёки ажримнинг қонунийлиги, асосли ва адолатли эканлигини текшириш ҳамда зарур ҳолларда назорат тартибида протест киритиш;

учинчи, протест бўйича суд назорат тартибида ишни қайта кўриш.

Фуқаролик ишларини чақириб олиб назорат тартибида текширишга кўп ҳолларда ишда қатнашган шахслар ва бошқа фуқароларнинг аризалари ҳамда давлат ва жамоат ташкилотларининг берган ахбороти асос бўлади.

Амалдаги қонунда суд қарорлари ёки ажримларига назорат тартибида шикоят (ариза) бериш ҳуқуқига эга бўлган шахслар кўрсатилмаган. Бу ҳол судларнинг ҳал қилув қарори ёки ажримини нотўғри деб ҳисоблаган ҳар бир фуқаро ёки ташкилотга суд назорати инстанциясига шикоят ёки ариза билан мурожаат қилиш имкониятини беради. Назорат инстанциясига келтирилган шикоят ва аризаларни ўз вақтида кўриши фуқароларнинг манфаатларини ҳимоя қилишда ҳамда қонунчиликни мустаҳкамлашда муҳим аҳамиятга эга.

Назорат тартибида берилган аризалар, агар асосли бўлса, у ўз навбатида одил судловни амалга оширишга кўмаклашган бўлиб, юқори судларнинг процессуал ҳаракатларни амалга ошириш билан манфаатдор шахсларнинг ҳуқуқи ҳимоя қилинади.

Юқорида айтиб ўтганимиздек, назорат тартибида шикоят бериш ўз-ўзидан фуқаролик ишини назорат тартибида кўришга олиб келмайди. Бундан ташқари ишларнинг юқори судлар томонидан тафтиш қилиниши ёки фуқаролик ишларини судда кўришда прокурор ваколатини таъминлаш натижасида нотўғри деб топилган ҳал қилув қарорлари ёки ажримларига, ўз вақтида шикоят келтирилган ёки келтирилмаганлигидан қатъи назар, кейинчалик ҳам ваколатли шахслар томонидан протест келтиришлари мумкин ва бундай ҳоллар суд амалиётида кўплаб учрайди.

ФПКнинг 352-моддасига мувофиқ, назорат тартибида протест келтиришга ҳуқуқи берилган мансабдор шахслар тегишли ҳал қилув қарорлари, ажримлар ва қарорларнинг ижросини назорат тартибида иш юритиш тамом бўлганига қадар тўхтатиб туришлари мумкин.

Ҳал қилув қарори ёки ажримнинг ижросини тўхтатиш мумкинлиги ҳақидаги қоида жавобгарнинг манфаатини ҳимоя

қилиш мақсадида ва амалиётда бекор қилинган қарор ёки ажримни қайта ижро қилиш имконияти бўлмай қолиши ҳоллари назарга олиниб жорий қилинган. Аммо судларнинг ишга тиклаш ҳақидаги ҳал қилув қарори, шунингдек, ФПКнинг 219-220-моддаларига асосан суд дарҳол ижро қилинишига йўл қўйган қарорларнинг ижросини тўхтатишга йўл қўйилмайди. Бу масалада йўл қўйилаётган хатолар Республика Олий суди Пленуми қабул қилган қарорда кўрсатиб ўтилган. Унда ишга тиклаш ҳақидаги қарорнинг дарҳол ижро этилиши туфайли унинг ижросини тўхтатиш мумкин эмаслиги таъкидланган. Ҳал қилув қарори ёки ажримнинг ижросини тўхтатиш ҳақида ҳал қилув қарори ёки ажрим чиқарган судга ёзма равишда маълум қилинади. Суднинг қарори ижро қилинмаганлиги тўғрисида шикоят берилса, қарорнинг ижроси тўхтатилганлиги ҳақида шикоят келтирган шахсларга ҳам билдирилади. Суднинг ҳал қилув қарори ижросининг тўхтатилиши назорат тартибида иш юритиш тамом бўлишигача давом этади.

Протест келтириш учун асос топилмаган ҳолларда, ишни чақириб олган ва иш бўйича чиқарилган тегишли ҳал қилув қарори ёки ажримнинг ижросини тўхтатган мансабдор шахс ижронинг тўхтатилишини бекор қилади ва бу ҳақда манфаатдор шахсларга хабар қилади. Протест келтириш ҳуқуқига эга бўлган мансабдор шахснинг назорат тартибида келтирган протести тегишли суд назорати органида кўрилиши шарт.

Протест келтириш масаласини ҳал қилиш протест келтиришга ҳуқуқли бўлган шахсларнинг ҳуқуқ доирасига кирганлиги сабабли протестни чақириб олиш ҳуқуқи ҳам шу шахсларга берилади. Бироқ протест суд назорати инстанциясининг суд мажлисида кўрилишига қадар чақириб олиниши мумкин.

Назорат инстанция судининг суд мажлисида кўрилаётган протестни протест киритган шахс чақириб ола олмайди, аммо у протестни қувватлашдан бош тортишга ҳақли.

Назорат суди мажлисида протестни чақириб олиш ҳақида қилинган арз ёки протестни қувватлашдан бош тортиш назорат тартибида ишнинг кўрилишини тўхтатишга асос бўла олмайди. Бундай ҳолларда иш кўрилиб, мазмунан қарор чиқарилади.

ФПКнинг 354-моддасида назорат тартибида келтирилган протестларни кўрувчи судлар кўрсатилган.

Қорақалпоғистон Республикаси фуқаролик ишлари бўйича Олий судининг, фуқаролик ишлари бўйича вилоятлар ва Тошкент шаҳар судларининг раёсатлари тегишинча мазкур судларнинг,

фуқаролик ишлари бўйича туманлараро, туман (шаҳар) судлари чиқарган ҳал қилув қарорлари ва ажримлари апелляция ва кассация ажримлари устидан келтирилган протестлар бўйича ишларни кўради.

Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Фуқаролик ишлари бўйича судлов ҳайъати Қорақалпоғистон Республикаси фуқаролик ишлари бўйича Олий судининг, фуқаролик ишлари бўйича вилоятлар ва Тошкент шаҳар судлари раёсатларининг қарорлари устидан келтирилган протестлар бўйича, шунингдек, мазкур судлар томонидан биринчи инстанцияда кўрилган ишлар бўйича апелляция ва кассация ажримлари бўйича ишларни кўради.

Ўзбекистон Республикаси Ҳарбий судининг раёсати мазкур суднинг округ ва ҳудудий ҳарбий судлар томонидан кўрилган ишлар устидан чиқарган апелляция ва кассация ажримлари устидан келтирилган протестлар бўйича ишларни кўради. Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Ҳарбий ҳайъати Ўзбекистон Республикаси Ҳарбий суди раёсатининг қарорлари устидан, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Ҳарбий судининг мазкур суд томонидан биринчи инстанцияда кўрилган ишлар устидан келтирилган апелляция ва кассация ажримлари юзасидан келтирилган протестлари бўйича ишларни кўради.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди Раёсати Ўзбекистон Республикаси Олий суди судлов ҳайъатларининг апелляция ва кассация ажримлари устидан келтирилган протестлар бўйича ишларни, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Олий суди судлов ҳайъатларининг назорат тартибида чиқарган ажримларини кўради.

Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Пленуми Ўзбекистон Республикаси Олий суди Раёсатининг қарорлари устидан назорат тартибида келтирилган протестлар бўйича ишларни кўради.

Зарур ҳолларда протестлар бўйича ишлар Қорақалпоғистон Республикаси фуқаролик ишлари бўйича Олий суди, фуқаролик ишлари бўйича вилоятлар ва Тошкент шаҳар судлари, Ўзбекистон Республикаси Ҳарбий судини четлаб ўтиб, назорат тартибида бевосита Ўзбекистон Республикаси Олий судининг судлов ҳайъатлари томонидан кўриб чиқилиши мумкин.

4-§. СУД НАЗОРАТИ ОРГАНЛАРИДА ИШ КЎРИШ ТАРТИБИ

Фуқаролик процессининг демократик тамойиллари руҳида ифодаланган қонунларимиз ишда иштирок этувчи шахсларга ўзларининг ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш учун бир қатор процессуал ҳуқуқларини амалга оширишлари учун имкониятлар яратиб берган.

ФПКнинг 355-моддасида кўрстилишича, тарафларга ва ишда иштирок этувчи бошқа шахсларга уларнинг иши бўйича келтирилган протестнинг нусхаси юборилади. Тарафлар ва ишда иштирок этувчи бошқа шахслар иш кўриш вақти ва жойи тўғрисида хабардор қилинадилар.

Протестнинг нусхалари ишда иштирок этувчи шахсларга суд томонидан юборилади. Суд ишни кўриш вақтини тайинлаганида ишда иштирок этувчи шахслар протест юзасидан ёзма тушунтиришларини (эътирозларини) ва қўшимча материалларни судга тақдим қилиш имкониятига эга бўлишларини ҳисобга олади. Қонуннинг бу талабларини сўзсиз бажариш зарурлиги Республика Олий судининг “Фуқаролик ишларини суд назорати тартибида кўриш амалиёти тўғрисида”ги қарорида ҳам таъкидланган.¹

Тарафлар ва ишда иштирок этувчи бошқа шахслар қонунда белгиланган мазкур ҳуқуқлардан фойдаланиб, келтирилган протест билан танишиш, иш бўйича қўшимча далиллар тақдим этиш ва ўзларининг фикр-мулоҳазаларини баён этиш имкониятига эга бўладилар. Фуқаролик ишини назорат тартибида кўришда суд тарафларни хабардор қилишни лозим топмаса, улар ўз фикр-мулоҳазаларини ёзма равишда юборишлари мумкин.

Фуқаролик ишининг назорат тартибида қайта кўрилиши ҳақида хабардор қилинган тарафларга, суд лозим топган ҳолларда, ишнинг тўла текширилиши ва тўғри ҳал қилиниши мақсадида далиллар келтириш, тушунтириш ҳуқуқига эга бўлишларини таъкидлайди.

Суд ишни назорат тартибида кўришда ишда мавжуд бўлган ва қўшимча тақдим этилган материаллар бўйича ҳал қилув қарорлари, ажрим ва қарорларнинг протест қилинган қисмини ҳам, протест қилинмаган қисмини ҳам, шунингдек, протестда кўрсатилмаган шахсларга нисбатан қонунийлиги ва асослилигини текширади. Суд

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 1990 йил 29 апрелдаги қарори. Ўзбекистон ССР Олий судининг Бюллетени. 1990, 3-сон, 3-бет.

протестдаги важлар билан чегараланмай, ишни тўла ҳажмда текширишга мажбур. Протестнинг назорат тартибида кўрилишида ФПКнинг 314, 315, 358-моддаларига ҳамда назорат инстанциясида иш юритишга оид қоидаларга риоя қилинади.

Судлов ҳайъатида, суд Раёсати ва Пленумида раис ёки унинг топшириғига биноан илгари ишни кўришда иштирок этмаган судья, Раёсат ёки Пленум аъзоси иш тўғрисида маъруза қилади.

Маърузада ишнинг ҳолатлари, иш бўйича чиқарилган ҳал қилув қарори, ажрим ёки қарор, шунингдек, протестнинг мазмуни баён этилади.

Ишда иштирок этувчи шахслар иш кўриладиган вақт ва жой ҳақида хабардор қилинмаган бўлишларига қарамай, судга келган ҳолларда ҳам суд мажлисига киритиладилар. Бу шахслар судга иш бўйича маъруза қилинганидан кейин тушунтриш берадилар (ФПКнинг 358-моддаси).

Ишни назорат тартибида кўришда прокурор қатнашиб, ўзи ёки юқори турувчи прокурор келтирган протестни қувватлайди ёхуд суд раиси ёки унинг ўринбосари келтирган протести бўйича кўрилаётган иш юзасидан фикр беради (ФПКнинг 359-моддаси).

Ўзбекистон Республикаси Олий суди судлов ҳайъатлари назорат тартибида кўриладиган ишлар юзасидан қабул қилинадиган ҳужжат-ажрим шаклида чиқарилади. Фуқаролик ишлари бўйича Тошкент шаҳар суди, вилоят судлари, Қорақалпоғистон Республикаси Олий суди ва Ўзбекистон Республикаси Олий судларининг раёсатлари, Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Пленуми назорат тартибида кўрилган ишлар бўйича қарор чиқарадилар.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди, Қорақалпоғистон Республикаси фуқаролик ишлари бўйича Олий суди, фуқаролик ишлари бўйича вилоятлар ва Тошкент шаҳар судлари, Ўзбекистон Республикаси Ҳарбий суди раёсатларининг қарорлари, Ўзбекистон Республикаси Олий суди судлов ҳайъатларининг ажримлари ва Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг қарорлари ФПКнинг 14 ва 204-моддаларида назарда тутилган тартибда чиқарилади.

Ажрим ва қарорлар кўпчилик овоз билан қабул қилинади. Протестни қаноатлантириш ва уни рад этиш учун берилган овозлар тенг бўлса, протест рад этилган ҳисобланади.

Юқори судлар қабул қилган ҳужжатларда, жумладан, Ўзбекистон Республикаси Олий суди фуқаролик ишлари бўйича судлов

хайъатининг ажримида, Ўзбекистон Республикаси Олий суди, фуқаролик ишлари бўйича Қорақалпоғистон Республикаси Олий суди, фуқаролик ишлари бўйича вилоят судлари ва Тошкент шаҳар суди раёсатларининг, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг қарориди: иш кўрилган вақт ва жой, ишни кўришда қатнашган судьяларнинг таркиби, прокурорнинг фамилияси, маърузачининг фамилияси, ишнинг ҳолатлари, чиқарилган ҳал қилув қарорларининг мазмуни, биринчи инстанция судининг ажрими, шунингдек, иш бўйича чиқарилган ҳамма ажрим ва қарорлар, протестнинг мазмуни, қарорнинг асослари, иш янгидан кўришга юбориладиган бўлса, у қайси судга юборилиши кўрсатилган бўлиши лозим.

5-§. ИШНИ НАЗОРАТ ТАРТИБИДА КўРАЁТГАН СУДНИНГ ВАКОЛАТЛАРИ

ФПКнинг 361-моддасида кўрсатилганидек, суд ишни назорат тартибида кўриб, ўзининг ажрими ёки қарори билан:

1) ҳал қилув қарорини, ажрим ёки қарорни узгартишсиз, протестни эса қаноатлантирмай қолдиришга;

2) ҳал қилув қарорини, ажрим ёки қарорни бутунлай ёхуд қисман бекор қилишга ва ишни янгидан кўриш учун биринчи инстанция суди апелляция ёки кассация инстанцияси судига юборишга;

3) ҳал қилув қарорининг ажрим ёки қарорни бутунлай ёки қисман бекор қилишга ва иш юритишни тугатишга ёхуд аризани кўрмасдан қолдиришга;

4) иш бўйича илгари чиқарилган ҳал қилув қарори, ажрим ёки қарордан бирини ўз кучида қолдиришга;

5) ҳал қилув қарори, ажрим ёхуд қарорни ўзгартиришга ёки бекор қилишга ва, ишни янгидан кўриб чиқиш учун юбормасдан, янги ҳал қилув қарори чиқаришга ҳақли.

Юқорида келтирилган қонданнинг мазмунидан кассация инстанция суди ваколатидан суд назорати органларининг ваколати кенг эканлиги кўриниб турибди. Назорат тартибида иш кўрувчи суд ҳал қилув қарори, ажрим ёки қарорни аниқроғи апелляция, кассация инстанция суди, ажрими ва қуйи суд органларининг ажрими ва қарорини бекор қилиб, янги қарор чиқариши мумкин. Назорат инстанция суди келтирилган протестни суд мажлисида кўриб, уни рад қилса, ўз қарориди (ажримида) протест

важларининг нотўғрилигини батафсил кўрсатиб, протест келтирилган суд қарорини ўзгаришсиз қолдиради.

Ишни янгидан кўришга юборилгандан кейин биринчи инстанция суди, олдинги ҳал қилув қарори қайси асослар билан протест келтирилганлиги ва бекор қилинганлигидан қатъи назар, ишни умумий тартибда кўради.

Суд назорат органи келтирилган протестни қаноатлантириб, биринчи ҳал қилув қарорини ўзгартиришсиз қолдириб, кейинги шу иш бўйича чиқарилган барча ажрим ва қарорларни бекор қилиши ёки назорат тартибида чиқарилган қарорни бекор қилиб, кассация инстанция судининг ажримини кучида қолдириши мумкин.

Агар иш бўйича бир неча ҳал қилув қарори, ажрим ва қарорлар бўлса, суд назорати органи уларнинг биттасини тўғри ва қонуний топиб, ўзгаришсиз қолдириб, қолган ҳал қилув қарорлари ажрим ёки қарорларни бекор қила олади.

Суд назорати органи кўрилаётган ишни тўлиқ текширади. Назорат суди ишни протестга асосан қайта кўрсада, протестда келтирилган асослар ва протестда бекор қилиниши сўралган қарорларнигина бекор қилиши шарт эмас. Масалан, протестда ҳал қилув қарорини асоссиз ёки қонуний эмас, деган хулосага келса, иш бўйича чиқарилган ҳал қилув қарорини бекор қилиши, агар бундай қарор қонуний деб топилса, ўзгаришсиз қолдириши мумкин.

Назорат тартибида ишни қайта кўрувчи судларнинг ваколати фақат суд назорати органларига протест келтирилган ишга ва шу ишлар бўйича чиқарилган қарор ёки ажримга тегишлидир. Бинобарин, назорат суди шикоят иши юзасидан чиқарилган ҳукмга келтирилган протестни кўришни, шу ишдан келиб чиққан фуқаролик иши бўйича чиқарилган ҳал қилув қарорининг асослантилганлиги ва қонуний эканлигини муҳокама қилишга ҳақли эмас.

Назорат тартибида суднинг ҳал қилув қарори ёки бошқа қарорларнинг тўғри ва қонунийлиги масалаларини ҳал қилишда назорат инстанцияси ишдаги ҳар бир далилга алоҳида ва ҳамма далилларни бирга текшириб, ўзининг ички ишончи асосида янги қарор чиқаришга ҳақли.

Назорат тартибида фуқаролик ишини қайта кўрувчи суд протестга берилган кўшимча далилларни эътиборга олади. Далиллар деганда протестга илова қилинган ҳужжатлар, гувоҳларнинг ёзма

кўрсатувлари маълумотномалар ва ёзма фикрлар тушунилади. Бу далиллар иш бўйича аниқланган фактларни тасдиқлагани ёки рад қилгани туфайли, ишни назорат тартибида кўриш ва ҳал қилишда аҳамиятли.

Аммо протестда янгидан келтирилган далиллар, илова қилинган ҳужжатлар назорат суди учун янги қарор қабул қилишга асос бўла олмайди, чунки бундай далиллар ҳақида тарафлардан бири хабарсиз бўлиши, эътироз билдириш имкониятидан маҳрум бўлиб қолиши мумкин. Назорат тартибида ишни кўришга келтирилган далиллар, албатта, биринчи инстанция суди муҳокамасининг предмети бўлиши керак. Баъзи ҳолларда тарафлардан бирининг назорат тартибида берган шикоятга қўшилган ёзма далиллар қалбаки бўлиши, бу эса ўз навбатида суд назорат органларининг нотўғри қарор қабул қилишига олиб келиши мумкин.

Юқори суд-назорат тартибида ҳал қилув қарори ва ажримини текширишда ишдаги далилларга баҳо бермай туриб суд қарорларининг қонунийлигини аниқлай олмайди. Шунинг учун назорат тартибида ишни қайта кўрувчи суд далилларнинг асослантирилганлигини текширади, уларни таққослаб, баҳолайди. Бусиз суд одил судлов ҳужжати бўлган қарор ёки ажримни чиқаришда ҳолисона ички тушунча ҳосил қила олмайди.

Суд назорат органи биринчи инстанция судининг ҳал қилув қарори иш бўйича тўпланган далилларга мувофиқ бўлишлигини, низони мазмунан кўрган суд томонидан далилларга тўғри баҳо берилганлигини текширади.

Тегишли суд раёсатлари ва Республика Олий суди судлов ҳайъати кўрилган туркум иш юзасидан ўзлари чиқарган қарор ва ажримларида ишни кўриши лозим бўлган қуйи судларга кўрсатмалар беради. Дастлабки ҳал қилув қарори бекор қилингандан кейин, ишни мазмунан кўрувчи судлар учун бу кўрсатмаларнинг мажбурийлиги шу маънодаки, янгидан ишни кўрганда суд ҳамма масалаларни муҳокама қилиши, ишни назорат тартибида кўриб, чиқарилган қарор (ажрим)да кўрсатилган барча процессуал ҳаракатларни қилиши лозим. Масалан, гувоҳларни чақириш, ҳужжатлар талаб қилиб олиш, далилларни текшириш, процессуал бузилишларга йўл қўймаслик, жавобгар, даъвогар ва учинчи шахсларни ишга жалб қилиш каби қарор (ажрим)да кўрсатилган ҳаракатларни бажаради.

Суднинг ҳал қилув қарорлари, ажримлари ёки қарорларини назорат тартибида бекор қилиш асослари ФПКнинг 97, 100, 312, 314-моддаларида кўрсатилган.

Назорат тартибида иш кўриш жараёнида, агар асослар бўлганда Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Пленуми, Ўзбекистон Республикаси Олий суди, фуқаролик ишлари бўйича Қорақалпоғистон Республикаси Олий суди, фуқаролик ишлари бўйича вилоят судлари ва Тошкент шаҳар судининг раёсатлари ҳамда Ўзбекистон Республикаси Олий судининг фуқаролик ишлари бўйича судлов ҳайъати иш юзасидан айрим масалалар юзасидан хусусий ажрим чиқаришлари мумкин.

Республика Олий судининг Пленуми одил судлов тизимида махсус ўринни эгаллайди. Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми Ўзбекистон Республикасида энг юқори суд инстанциясидир. У республика ҳудудида ҳамма суд органлари устидан олий назорат олиб боради ва у ёки бу қуйи судларнинг ҳал қилув қарори ва ажримларининг қонунийлиги ва асослантирилганлиги ҳақида берган кўрсатмалар ҳамда судларга айрим туркумдаги ишларни умумлаштириш бўйича тушунтиришлар беради.

Фуқаролик ишларини суд назорати тартибида кўришга оид муҳим тушунтиришлар Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 1974 йил 13 декабрда чиқарган 13-сонли қарори ва унга 1980 йил 29 августда ҳамда 1990 йил 29 апрелда киритилган ўзгартиришларда батафсил берилган.¹

Ў Т Т И З И Н Ч И Б О Б

ҚОНУНИЙ КУЧГА КИРГАН ҲАЛ ҚИЛУВ ҚАРОРЛАРИ, АЖРИМЛАР ВА ҚАРОРЛАРНИ ЯНГИ ОЧИЛГАН ҲОЛАТЛАР БЎЙИЧА ҚАЙТА КЎРИШ

1-§. ҚОНУНИЙ КУЧГА КИРГАН ҲАЛ ҚИЛУВ ҚАРОРЛАРИ, АЖРИМЛАР ВА ҚАРОРЛАРНИ ЯНГИ ОЧИЛГАН ҲОЛАТЛАР БЎЙИЧА ҚАЙТА КЎРИШ АСОСЛАРИ

Фуқаролик процессининг бу институти ҳам фуқаролик ишларини апелляция, кассация ва суд назорати тартибида кўри-

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Бюллетени. 1990, 3-сон, 3-5-бетлар.

лиши каби фуқаролар ва ташкилотларнинг бузилган қонуний ҳуқуқ ҳамда манфаатларини ҳимоя қилиш билан иш бўйича қонуний, асослантирилган ва адолатли қарорларнинг чиқарилишини таъминлашга қаратилгандир.

Янги очилган ҳолатлар бўйича суд қарорларини қайта кўриш институти (бунга оид қонунлар) фақат аниқ иш бўйича қарор қабул қилинишида маълум бўлмаган ва эътиборга олинмаган, иш учун муҳим аҳамиятга эга бўлган ҳолатларнинг очилиши муносабати билан ишни қайта кўриш зарур бўлган ҳоллардагина қўлланилиши мумкин.

Янги очилган ҳолатлар бўйича суд қарорларини қайтадан кўриш фуқаролик ишларини суд назорати тартибида кўришдан, унинг йўл қўйилиши шартлари, амалга оширишнинг процессуал тартиби, суд қарорларининг қайта кўрилиши тўғрисида масала кўзгатишга ҳақли шахслар доирасидан фарқланади. Бу институтнинг ўзига хос хусусияти шундаки, бунда суд хатоликларга йўл қўймайди. Қайта кўриладиган суд қарорларини чиқаришда судья ва процесс иштирокчиларига иш кўришда маълум бўлмаган ҳолатларнинг кейинчалик аниқланиши асос бўлади.

Демак, ишни янги кўриш учун ҳеч кимга, шу жумладан судга ҳам маълум бўлмаган ҳолатлар бўлишлиги лозим, акс ҳолда суднинг бу борада йўл қўйган хатоси назорат тартибида қайта кўриб ҳал этилиши керак.

Қонуний кучга кирган ҳал қилув қарорлари, ажримлар ва қарорларнинг янги очилган ҳолатлари бўйича қайтадан кўрилишига оид асосий қоидалар ФПКнинг 362, 369-моддаларида берилган. Уларда кўрсатилишича, ҳал қилув қарорлари, ажримлар ва қарорларни янги очилган ҳолатлар бўйича қайта кўриш учун қуйидагилар асос бўлади:

1) аризачига маълум бўлмаган ва маълум бўлиши мумкин бўлмаган, лекин иш учун муҳим аҳамиятга эга бўлган ҳолатлар (масалан, қонуний ворислар ўртасида мерос мулкининг тақсимланиши тўғрисида даъво иши юзасидан қарор чиқарилганидан кейин мерос мулкининг ёки унинг бир қисмини бошқа шахс (ёки шахслар)га васият қилинганлиги тўғрисида тегишли равишда расмийлаштирилган васиятноманнинг келтирилиши - янги очилган ва муҳим аҳамиятга эга бўлган ҳолат бўлиб кўрилади);

2) суднинг қонуний кучга кирган ҳукми билан аниқланган ва ноқонуний, асоссиз ёки адолатсиз қарор чиқарилишига сабаб бўлган ҳолатлар, яъни гувоҳнинг била туриб берган ёлғон кўрсатуви,

экспертнинг била туриб берган ёлгон хулосаси атайин нотўғри қилинган таржима, қалбаки ҳужжатлар ёки ашёвий далиллар (бундай ҳолларда, агар қарорнинг асосига қўйилган юридик фактлар бошқа далиллар билан етарли даражада тасдиқланган бўлса, бу асослар бўйича иш қайта кўрилмаслиги ҳам мумкин);

3) суднинг қонуний кучга кирган ҳукми билан аниқланган тарафларнинг, ишда иштирок этувчи бошқа шахсларнинг ёки судьяларнинг муайян ишни кўришда содир қилган жиноий қилмишлари;

4) суд чиқарган ҳал қилув қарори, ҳукм, ажрим ёки қарорининг ёхуд шу ҳал қилув қарори, ажрим ва қарор чиқарилишига сабаб бўлган бошқа органлар қарорининг бекор қилиниши.

2-§. ЯНГИ ОЧИЛГАН ҲОЛАТЛАР БҮЙИЧА ИШНИ ҚАЙТАДАН КҮРИШ ТЎҒРИСИДАГИ АРИЗАЛАРНИ ТОПШИРИШНИНГ ПРОЦЕССУАЛ ТАРТИБИ

Янги очилган ҳолатлар бўйича ҳал қилув қарори, ажрим ёки қарорни қайта кўриш ҳақидаги ариза ишда иштирок этган шахслар ёки прокурор томонидан ҳал қилув қарорини, ажрим ёки қарорни чиқарган судга берилади.

Апелляция, кассация ёки назорат инстанцияси чиқарган ажрим ёки қарорни янги очилган ҳолатлар бўйича қайта кўриб чиқишда у биринчи инстанция судининг қарорини ўзгартирган ёки янги қарор қабул қилган юқори суд томонидан қайта кўрилади.

Ишда иштирок этувчи шахслар бундай аризани ҳал қилув қарори, ажрим ёки қарорни қайта кўриш учун асос бўладиган ҳолатлар маълум бўлган кундан эътиборан олти ой муддат ичида беришлари мумкин.

Ариза бериш муддати:

1) ФПКнинг 362-моддаси 1-бандида назарда тутилган ҳолларда - иш учун жиддий аҳамиятга эга бўлган ҳолатлар очилган кундан эътиборан;

2) ФПКнинг 362-моддаси 2 ва 3-бандларида назарда тутилган ҳолларда - суднинг ҳукми қонуний кучга кирган кундан эътиборан;

3) ФПКнинг 362-моддаси 4-бандида назарда тутилган ҳолларда - қайта кўрилаётган ҳал қилув қарорига ажрим ёки қарорга асос бўлган ҳукм, ҳал қилув қарори, ажрим ёки қарорга мазмунан қарама-қарши бўлган суд ҳукми, ҳал қилув қарори, ажрими,

қарори қонуний кучга кирган кундан ёхуд бошқа органнинг ана шундай қарор чиқарилган кундан эътиборан ҳисобланади (ФПКнинг 365-моддаси).

Ҳал қилув қарори, ажрим ёки қарорни янги очилган ҳолатлар бўйича қайта кўриш ҳақидаги аризани қаноатлантириш тўғрисида суднинг чиқарган ажрими устидан шикоят берилмайди.

Ҳал қилув қарори, ажрим ёки қарорни янги очилган ҳолатлар бўйича қайтадан кўриш ҳақидаги аризани рад қилиш тўғрисидаги ажрим устидан ФПКнинг 346, 347 ва 348-моддаларида назарда тутилган тартибда шикоят берилиши ёки протест келтирилиши мумкин.

Ҳал қилув қарори, ажрим ёки қарорни қайта кўриш тўғрисидаги ариза қаноатлантирилган тақдирда, суд ишни умумий асосларда кўради.

Суд амалиётида баъзан фуқаролик ишларини янги очилган ҳолатлар бўйича қайта кўришни суд назорати тартибида қайта кўришдан ажратмаслик ҳоллари учраб туриши сабабли Ўзбекистон Республикаси Олий суди ўзининг айрим туркумда кўрилган фуқаролик ишларини умумлаштиришда янги очилган ҳолатлар бўйича қайта кўриш лозим бўлса-да, бу ҳал қилув қарори ёки ажримнинг суд назорати тартибида асоссиз равишда қайта кўрилишига, бу ўз навбатида тарафларнинг ҳамда ишда иштирок этувчи шахсларнинг ҳуқуқлари бузилишига олиб келишлиги ва шу сабабли бундай ҳолларга йўл қўймаслик масаласи алоҳида таъкидлаб ўтилган ҳолатлар учраб туради.

Ў Т Т И З Б И Р И Н Ч И Б О Б

СУД ҚАРОРЛАРИНИНГ ИЖРОСИ

1-§. СУД ВА БОШҚА ИДОРЛАР ҚАРОРЛАРИНИНГ ИЖРОСИ - ФУҚАРОЛИК ПРОЦЕССИНИНГ ЯКУНЛОВЧИ БОСҚИЧИ

Ушбу боб “Суд ҳал қилув қарорларининг ижроси” деб аталса-да, бунда суддан ташқари фуқаролик ишлари юзасидан қарорлар чиқаришга ҳуқуқли бўлган бошқа органларнинг қарорларини ижро этиш тўғрисида ҳам сўз боради. Шунинг учун ҳам ушбу бобда ижро ҳужжатлари деб ҳам юритилади.

Одил судловни амалга ошириш мақсадида фуқаролар ва ташкилотларнинг ҳуқуқларини қўриқлаш мақсадида чиқарилган

қарорларнинг ижроси фуқаролик процессининг якунловчи босқичидир.

Суднинг ҳал қилув қарорларига шикоят (протест) берилмаса, юқори судларда тасдиқлангандан кейин қонуний кучга киради. Бу қарорлар, шунингдек, фуқаролик ишлари тўғрисида бошқа органларнинг қарорлари одатда ихтиёрий равишда ижро этилади. Агар бундай қарорларни ижро этишга (тегишли суммани тўлашга, нарсаларни топширишга, муайян ишларни бажаришга) мажбур бўлган шахс (ёки шахслар) ихтиёрий равишда ижро этмасалар, суд қарори ФПКнинг 370-385-моддалари ва суд қарорларини ижро этиш тартиби тўғрисидаги ҳуқуқий ҳужжатлар билан белгиланган тартибда ижро этилади. Амалдаги ФПК ижро билан боғлиқ бўлган айрим ҳаракатлар суд фаолияти ва иш юритиш билан боғлиқ бўлмаган ва уларнинг аксарияти ижро фаолиятига тегишли бўлмаганлиги сабабли бу боб бирмунча қисқартирилганлиги ва шу туфайли қатор ҳуқуқий меъёрлар суд ижрочисининг фаолиятида ўз аксини топиши белгиланган.

Булардан ташқари ижро ҳаракатлари “Ижрони юритиш қўлланмаси”¹ ва Ўзбекистон Республикасининг бошқа ҳуқуқий ҳужжатлари билан тартибга солинади.

2-§. СУД ҚАРОРЛАРИНИНГ ИЖРОСИДА ИШТИРОК ЭТУВЧИ ШАХСЛАР

Суднинг ҳал қилув қарори ва бошқа ҳужжатларни мажбурий тартибда ижро этишни амалга оширувчи мансабдор шахс суд ижрочиси ҳисобланади.

Суд ижрочиси ўз ташаббуси билан ҳал қилув қарорини тез ва аниқ ижроси учун ҳамма қонуний чораларни кўришга ва тарафларга уларнинг ҳуқуқлари ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларини ҳимоя қилишда фаол ёрдам беришга мажбур.

Ижро этадиган вазифаларига кўра, суд ижрочилари суд ҳужжатлари ва бошқа органларнинг ҳужжатларини ижро этадиган суд ижрочиларига ва судларнинг белгиланган тартибда фаолият

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигининг буйруғи билан 1993 йил 28 декабрда тасдиқланган ва 1994 йил 3 январдан амалга киритилган “Ижрони юритиш ҳақидаги қўлланма” билан тартибга солинади. Т. “Адолат”, 1994.

юритишини таъминлашда ёрдам кўрсатадиган суд ижрочиларига бўлинади. Кейингиси “Суд ижрочилари ҳақида”ги лойиҳада назарда тутилган.¹

Демак, суд ижрочилари тўғрисидаги қонун лойиҳаси мазмунидан аниқланишича, суд ижрочилари ижро ҳужжатлари бажарилиши билан шуғулланувчи ижрочиларга ҳамда суд фаолиятини ташкил қилиш, одил судловни амалга оширишда ҳар томонлама кўмаклашувчи ижрочилар ташкил қилиниши мўлжалланган.

Қонун лойиҳасига асосан суд ижрочилари Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги органлари таркибига кириб, суд ижрочиларининг жойларда қуйидаги тизими назарда тутилмоқда:

Адлия вазирининг ўринбосарларидан бири Бош суд ижрочиси бўлиб, у вазирликда ташкил этилган суд ижрочилари бош бошқармасини бошқаради, бошқармага эса бошқарма бошлиғи раҳбарлик қилиб, ўз навбатида Бош суд ижрочисининг ўринбосари ҳам ҳисобланади;

Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳар суд ижрочилари бошқармаси, Бош суд ижрочиси раҳбарлигидаги Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳар суд ижрочилари бошқармаси;

Суд ижрочилари туман, шаҳар бўлинмалари;

суд ижрочиларининг Ўзбекистон Республикаси Конституциявий судидаги, Ўзбекистон Республикаси Олий судидаги ва Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик судидаги умумий, ҳўжалик ва ҳарбий судлардаги фаолиятни йўлга қўйиш қабул қилинадиган қонун ва Ўзбекистон Республикасининг бошқа қонун ҳужжатлари билан белгиланади.

Агар суд ижрочилари амалдаги ҳуқуқий ҳужжатларга асосан туман (шаҳар) судлари қошида бўлиб, уларнинг назоратида фаолият кўрсатадиган бўлсалар, лойиҳада эса Ўзбекистон Республикасининг Бош суд ижрочиси, Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги тақдимномасига кўра, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан тайинланади ва озод этилади.

Ўзбекистон Республикаси Бош суд ижрочисининг ўринбосари, Қорақалпоғистон Республикаси Бош суд ижрочиси, вилоятлар ва

¹ Муаллиф “Ижро ҳужжатлари ва бошқа органлар ҳужжатларини ижро этиш тўғрисида”ги лойиҳа 1999 йил 6 октябрда “Халқ сўзи” газетасида эълон қилинганлиги сабабли унинг айрим жиҳатларини таққослашни лозим топди.

Тошкент шаҳар бош суд ижрочилари Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан тайинланиши ва озод этишлиги кўрсатилган.

Лойиҳада катта ва оддий суд ижрочилари эгаллаб турган вазифаларига Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳар суд ижрочилари бошқарма бошлиқлари томонидан тайинланади ва озод этилади.

Суд ижрочилари тўғрисидаги қонун лойиҳасида бош суд ижрочисидан тортиб туман (шаҳар) катта суд ижрочиларининг ваколатлари белгиланган. Бу қоидаларда Ўзбекистон Республикаси Бош суд ижрочиси суд ижрочиларининг фаолиятига раҳбарлик қилади, мутахассис кадрларни танлаш, ўқитиш, уларнинг касбий ва махсус тайёргарлик малакасини оширишга доир ишларни ташкил этишлиги;

суд ижрочилари хизматининг барча ходимлари учун бажарилиши мажбурий бўлган суд ижрочиларининг фаолиятини ташкил этиш, моддий ва ижтимоий таъминот чораларини амалга ошириш тартибига доир масалалар тартибини белгилаб турувчи кўрсатмалар ва фармойишлар чиқариш;

ажратилган ходимлар сони ва меҳнатга ҳақ тўлаш жамғармаси доирасида суд ижрочилари хизматининг тизимини ва ходимлар таркиби (штат)ни белгилаш;

суд ижрочилари хизматининг молиявий ва моддий техникавий-таъминотини амалга оширади;

суд ижрочиларининг хатти-ҳаракатлари устидан тушган шикоятларни бўйсинув тартибида кўриб чиқиш;

амалдаги қонунчиликда кўзда тутилган тартибда суд ижрочилари зиммасига юкланган вазифаларнинг бажарилиши учун жавобгар ҳисобланади.

Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳар Бош суд ижрочилари, шунингдек, туман (шаҳар) катта суд ижрочиларининг ваколатлари ҳам ўзларига берилган ҳуқуқ доирасида фаолият кўрсатишлиги юқоридаги лойиҳада белгилаб қўйилган.

Туман (шаҳар)ларнинг катта суд ижрочилари юқоридагилардан ташқари, суд раисининг, шунингдек, судья ёки суд мажлисида раислик қилувчининг кўрсатма ва топшириқларининг тўғри ва ўз вақтида бажарилишини таъминлашга қаратилган ҳаракатларни амалга оширади.

Суд ижрочилари ижро этиладиган ҳужжатларни бажаришда қатор мажбурият ва ҳуқуқларга эга бўлиб, уларга амал қилган ҳолда иш тутиши лозим.

1. Суд ва бошқа органлар ҳужжатларининг ижро этилиши тўғрисидаги ҳуқуқий меъёрларда кўзда тутилган ижро ҳужжатларининг мажбурий тартибда бажариш жараёнида суд ижрочисининг мажбуриятлари:

ижро ҳаракатларининг ўз вақтида, тўлиқ ва тўғри бажарилишига қаратилган чораларни кўриш;

тарафларга ёки уларнинг вакилларига ижро иш юритувининг материал-ҳужжатлари билан танишиш имкониятини яратиш, улардан кўчирмалар, нусхалар олиш;

ижро иш юритувига доир аризаларни ва мазкур иш юритувда иштирок этаётган тарафларнинг илтимосномаларини кўриб чиқиш ва улар бўйича шикоят қилиш муддатлари ва тартибини тушунтирган ҳолда қарорлар чиқариш;

башарти, у бевосита ёки билвосита иш юритувининг натижасидан манфаатдор бўлган ёхуд унинг ҳолислигига шубҳа туғдирувчи бошқа сабаблар мавжуд бўлган ҳолларда ижро иш юритувида иштирок этишдан четлатиш (ўзини-ўзи рад этиш)дан иборатдир.

2. Амалдаги ижрони юритиш қўлланмасида ва суд ижрочилари ҳақидаги лойиҳада суд ижрочиси кўйидаги ҳуқуқларга эга эканлиги кўрсатиб ўтилган:

ижро ҳаракатларини амалга ошириш жараёнида юзага келадиган масалалар бўйича зарур ахборот изоҳ-тушунтиришлар ва маълумотномаларни олиш;

ташкилотлар ва фуқаролар ҳузурида у ерда ишлаётган қарздорларга дахлдор ижро хатларининг бажарилишини ва уларнинг бажарилишига доир молиявий ҳужжатларнинг юритилишини текшириш;

қонунларга асосланган ҳолда ижро ҳужжатларининг бажарилишида иштирок этаётган ташкилотлар ва фуқароларга муайян ижро хатти-ҳаракатларини амалга ошириш масалалари юзасидан топшириқлар бериш;

қарздор, шунингдек, бошқа шахслар эгаллаб турган ёки уларга қарашли бинолар ва омборларга кириш, кўздан кечириш, зарур ҳолларда бинолар ва омборларни мажбурий тартибда очиш.

Юқорида баён этилганидек, суд ижрочилари ижрога оид ҳужжатларни ижрога қаратиш билан бирга судлар фаолиятини амалга оширишда одил судловни амалга оширишга қаратилган ҳаракатлар

билан кўмаклашади. Бу борада улар қонун лойиҳасида кўрсатилган осойишталикни таъминлаш ва мустақкамлашга қаратилган куйидаги ишларни бажаришлари керак:

судларда судьялар, гувоҳлар ва бошқа процесс иштирокчиларининг хавфсизлигини таъминлаш;

суд мажлиси жараёнида тартибни сақлаш юзасидан раислик қилувчи, суд раислари ва судьяларнинг фармойишларини бажариш;

суд раиси ёки судьяларнинг судлашувчи ёки бошқа фуқароларга нисбатан мажбурий процессуал характердаги фармойишларни бажариш;

суд мажлиси хоналари, маслаҳатхоналар ва суд биносини иш вақтида қўриқлашни таъминлаш;

суд мажлиси залларининг суд жараёнини олиб бориш учун тайёрлигини текшириш, судьяларнинг фармойиши асосида доимий равишда кўрилмайдиган жойга жинойи иш ва далилий ашёларнинг олиб келиниши ҳамда сақлашни таъминлаш;

судга чақиртирилганда келмаган шахсларни мажбурий келтириш;

ижро ҳаракатларини амалга оширишда катта суд ижрочиси кўрсатмаси асосида иштирок этиш.

Суд ижрочиси берилган ҳуқуқ доирасида амалга ошириладиган қонуний талабларни Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги барча давлат идоралари, ташкилотлари, мансабдор шахслар ва фуқароларнинг бажариши мажбурий ҳисобланади.

Суд ижрочисининг қонуний талабларини бажармаслик ва унинг зиммасига юкланган хизмат-вазифаларининг адо этилишига монелик қилиш Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда жавобгарликка олиб келади.¹

Суд ижрочилари суднинг ҳал қилув қарорларини ижро қилишнинг бирдан-бир ягона органи эмас, баъзи ҳолларда, чунончи, солиқ органлари ва банклар ҳам амалга оширадилар.

Ижро ҳужжати асосида қарздорнинг ҳисобидан пул маблағларини ундирувчининг ҳисоб рақамига ёки суднинг депозит ҳисоб рақамига мажбурий тарзда ўтказувчи давлат банки ҳамда ходимларнинг иш ҳақидан тегишли суммани ушлаб қолувчи таш-

¹ Қаранг: Ижрони юритиш ҳақидаги қўлланма. Адлия вазирлигининг буйруғи билан 1993 йил 28 декабрда тасдиқланган ва 1994 йил 3 январдан амалга киритилган. Т., "Адолат", 1994.

килотнинг бухгалтериялари ҳам ижро органлари ҳисобланиши мумкин.

Суд қарорларини ижроси процесда одатда икки тараф: ҳал қилув қарорининг ижросини талаб қилувчи тараф - ундирувчи ва суд қарорларининг ижросига мажбур бўлган тараф - қарздор иштирок этади. Ижро процессидаги ундирувчи ва қарздор тушунчалари, судда иш кўриш вақтидаги даъвогар ҳамда жавобгар тушунчалари билан ҳамма вақт тўғри келавермайди. Агар суд қарорлари билан даъвогарнинг талаби қаноатлантирилган бўлса, қарорнинг ижроси процессида даъвогар - ундирувчи, жавобгар - қарздор ҳисобланади. Агар суд қарори билан даъвогарнинг даъвоси рад этилиб, ундан жавобгарнинг фойдасига, масалан, суд харажатларини ундиришга қарор қилинган бўлса, у ҳолда ижро процессида даъвогар - қарздор жавобгар эса, ундирувчи бўлиб қолади. Шунингдек, айрим ҳолларда суд иш кўриш процессида бутунлай иштирок этмаган шахслар ёки ташкилотлар ҳам ижро процессида тарафлар бўлиб қолиши мумкин. Бундай ҳолларда ворислар ёки ундирувчилардан ижро варақаси бўйича ҳақ талаб қилиш ҳуқуқига эга шахслар ундирувчи бўлишлари мумкин. Одатда, ижро процессида бир ижро ҳужжати бўйича бир ундирувчи ва бир қарздор бўлади. Лекин суд томонидан шериклик мажбуриятдан келиб чиқадиган талаблар қаноатлантирилган бўлса, ижро процессида қарздор томонидан ҳам, жавобгар томонидан ҳам шерик иштирокчилик бўлиши мумкин.

Ҳар бир ҳал қилув қарори бўйича битта ижро варағи берилган. Лекин, агар ижро турли жойларда ўтказиладиган бўлса ёки ҳал қилув қарори бир қанча даъвогарларнинг фойдасига ёки бир неча жавобгарларга нисбатан чиқарилган бўлса, ундирувчиларнинг илтимоси бўйича суд ижро жойини ёки ҳал қилув қарорининг ижро этилишига тегишли қисмини аниқ кўрсатиб, бир неча ижро варағи бериши мумкин. Шерик жавобгарлардан пул маблағлари ундириш тўғрисидаги ҳукм ёки ҳал қилув қарорига асосан ундирувчининг илтимоси бўйича жавобгарларнинг сонига қараб бир неча ижро варағи берилиши мумкин. Ҳар бир ижро варағида ундириладиган пулнинг умумий суммаси кўрсатилиши ва ҳамма жавобгарлар (уларнинг шериклик асосида жавобгар бўлишлари кўрсатилган ҳолда) санаб ўтилиши лозим.

Суд ижроси мажбурий ижрога киришганда тарафларга уларнинг процессуал ҳуқуқ ва мажбуриятларини тушунтириши лозим. Ундирувчи ва қарздор ҳал қилув қарори ижро этилиши

вақтида шахсан ўзи ёки вакиллари орқали ҳозир бўлишга, ижро ишини юритиш материаллари билан танишишга, ижронинг бо-риши ҳақида маълумот олишга, келишув битимлари тузишга, мулкнинг кимга тегишли ва унинг баҳоси тўғрисида низолашишга, суд ижрочисининг ҳаракатлари устидан шикоят қилишга ҳақли.

Ундирувчининг вакили тегишлича хабардор қилингани ҳолда ҳал қилув қарорининг ижросида ҳозир бўлмаслиги суд ижрочисининг ижро ҳаракатларини бажаришга тўсқинлик қилмайди. ФПКнинг 380-моддасига мувофиқ суд ундирувчи, қарздор ёки суд ижрочисининг аризасига биноан ҳал қилув қарорининг ижросини ФПКнинг 216-моддасида белгиланган тартибда кечиктиришга ёки унинг бўлиб-бўлиб бажарилишига йўл қўйишга, уни ижро этиш усули ва тартибини ўзгартиришга ҳақли. Ижро ҳаракатларини бажараётганда суд ижроси, агар ундириш учун зарур бўлса, қарздорнинг бинолари ва омборларини кўздан кечиришга ҳам ҳақли. Қарздор суд ижрочисининг бинога киришига йўл қўймаган тақдирда, суд ижрочиси зарур ҳолларда ҳолис шахсларни таклиф қилиб, бинони улар иштирокида очади ва кўздан кечиради.

Суд ижрочисининг ижро ҳаракатини бажариш вақтида қарздорнинг шахсий эркинлиги ва обрўйига қандай шаклда бўлмасин, тажовуз қилиш қатъиян ман этилади. Суд қарорининг ижросида қарздорнинг шахси дахлсиздир. Суд ижрочиси қарздорни судга мажбурий келтиришга ҳақли эмас, унинг турар жойини чеклаб қўя олмайди ҳамда ижро процессида ҳар икки тарафнинг ҳуқуқини қўриқлашга мажбурдир. У қарорнинг ижросига киришишдан олдин қарздорга ҳал қилув қарорини беш кунлик муддат ичида ихтиёрий равишда ижро этиш тўғрисида таклиф юборади. Қарздор белгиланган муддатда қарорни ижро этмаса ёки ихтиёрий ижро қилишни рад этса, суд ижрочиси қарорни мажбурий ижро этишга киришади.

Мажбурий ижро чоралари: қарздорнинг шахсий мулкни хатлаш ва мулкни сотиш йўли билан ундириш; қарздорнинг бошқа шахсларда бўлган шахсий мулкдан ва пул маблағларидан ундириш; қарздорнинг иш ҳақи, пенсияси, стипендияси ва бошқа турдаги даромадларидан ундириш; ҳал қилув қарорида кўрсатилган маълум нарсаларни қарздордан олиб, ундирувчига бериш; қонунга мувофиқ ҳал қилув қарорида кўрсатилган бошқа чоралар тарзида бўлади.

Қарздор ва ундирувчи ижро процессида юқорида айтилганидек, ўз вакиллари орқали ҳам ижро қилиш ҳуқуқига эга. Ижро

процессида вакилликнинг барча турлари: ихтиёрий вакиллик, қонуний, устав бўйича вакиллик амалга оширилиши мумкин.

Муомалага лаёқатли фуқаро томонидан сайланган вакилликнинг ва ижро процессидаги юридик шахс вачилининг ваколатлари нотариал ёки ваколат берувчининг иш жойидаги маъмурият томонидан берилган ёзма шаклдаги ишонч қоғози ёки ваколатнома билан расмийлаштирилган бўлиши лозим. Қонуний вакиллардан алоҳида ваколатнома талаб этилмайди. Ижро процессидаги вакиллар тарафларнинг барча ҳуқуқларидан фойдаланадилар. Ваколатнома вакилнинг ўз ваколатини бошқа шахсга бериш, ижро ҳаракати вақтида келишув битими тузиш, мулк ва пул олиш ҳуқуқи махсус равишда кўрсатилиши лозим. Бундай кўрсатма бўлмаганда ихтиёрий сайланган вакил юқорида айтилган ҳуқуқларни амалга ошира олмайди.

Ижро процессида вужудга келган бир қатор масалалар, масалан, қарорни сир сақлаш, қарорнинг ижросини кечиктириш, ижро ҳужжатларини олиш ёки уни кейинга қолдириш, уни ижрога қаратиш бўйича ўтиб кетган муддатни тиклаш, қарздорнинг умумий мулкидаги ҳиссасини белгилаш, тарафларнинг келишув битимини тасдиқлаш, қарор ижросини тўхтатиш ва бекор қилиш, ижро варақасининг дубликатини бериш кабилар шулар жумласига киради. Демак, бу масалалар суд ёки қарорни ижрога берган орган томонидан ҳал қилинади.

Ижро ишида прокурорнинг иштироки қонунда назарда тутилган. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси билан қонунларнинг тўғри ижро қилиниши устидан назорат қилиш Ўзбекистон Республикаси Бош Прокурорига ва унга итоат қилувчи прокурорларга юклатилган (Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 118-моддаси. Прокуратура тўғрисидаги қонуннинг 1-моддаси).

ФПКнинг 46-моддасига мувофиқ прокурор ишга процесснинг бошланиш босқичида кириша олади. Прокурор фуқаролик суд ишларининг юритилишида қонуннинг ҳар қандай тусда бузилишини (бундай бузилишлар ким томонидан содир қилинганидан қатъи назар) бартараф этиш учун қонунда назарда тутилган чораларни кўради.

Прокурор суд ва бошқа идоралар қарорларининг тўғри ва ўз вақтида ижро қилиниши устидан ҳам назорат олиб боради.

3-§. ИЖРОНИНГ АСОСЛАРИ

Суд қарорлари (ҳал қилув қарори, ажрим ва қарор) ва бошқа идораларнинг ижро билан боғлиқ ҳужжатларининг ижроси тўғрисидаги қоидалар Ўзбекистон Республикасининг Суд қарорларини ижро этиш тўғрисида¹ ва ФПКнинг IV бўлимида белги-ланган. Булар қуйидагилардан иборат.

Суднинг ҳал қилув қарори, дарҳол ижро этиш ҳолларидан ташқари (ФПКнинг 220-221-моддалари) ҳамма ҳолларда қонуний кучга киргандан кейин ижро этилади.

Манфаатдор шахснинг илтимосига кўра ижро ҳужжатларини юқорида кўрсатилган тегишли орган беради. Бундай ҳужжатлар қуйидагилардан иборат.

1) судларнинг ҳал қилув қарорлари, ҳукмлари, ажримлари ва қарорлари, суд томонидан тасдиқланган келишув битимлари, айрим ишларни кўриш учун махсус тайин этилган холислар судининг ҳал қилув қарорлари, чет эл судларининг қарорлари асо-сида берилган ижро варақалари;

2) нотариуслар ва нотариал ҳаракатларни бажарувчи мансабдор шахслар берган ижро ёзувлари;

3) меҳнат низолари билан шуғулланувчи комиссиянинг ҳал қилув қарорлари асосида меҳнат низолари бўйича берилган ёки майиб бўлиш, соғлиққа бошқача шикаст етказиш ёхуд боқувчи-нинг ўлими натижасида келган зарарни тўлаш ҳақидаги низолар бўйича берилган гувоҳномалар;

4) маъмурий органларнинг фуқаролардан низосиз тартибда пул ундириш ҳақидаги қарорлари, суд ижрочиларининг қарорлари, қонунда кўрсатилган ҳолларда бошқа идораларнинг қарорлари ва Ижро юритиш қўлланмасининг 23-моддасида кўрсатилган бошқа ҳолатлар билан боғлиқ ҳужжатлар бўлиши мумкин.

4-§. ИЖРО ҲУЖЖАТЛАРИНИ МАЖБУРИЙ ИЖРОГА ТОПШИРИШ МУДДАТЛАРИ

Суд ва бошқа органлар қарорларининг мажбурий ижроси маълум муддат билан чекланган. Қарорлар ижросининг муддати институтнинг киритилиши - ундирувчи билан қарздорнинг му-

¹ Қаранг: "Ижрони юритиш" ҳақидаги қўлланма. Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирининг буйруғи билан 1994 йил январдан амалга киритилган. Т., "Адолат", 1994.

носабатини узоқ вақтгача номаълум ҳолда қолдиришнинг мақсадга мувофиқ бўлмаслигидан келиб чиқади. ФПКнинг 377-моддасида белгиланганидек, суднинг ҳал қилув қарори, агар қонунда бошқа муддат белгиланмаган бўлса, қонуний кучга кирган пайтидан бошлаб уч йил ичида мажбурий тартибда ижро этиш учун топширилиши мумкин.

Даврли тўловларни ундириш учун берилган ижро варақалари бу тўловлар ундириладиган ҳамма давр ичида ижрога топширилиши мумкин. Ижро варақаси ижрога топширилгунга қадар ўтган вақт учун даврли тўловлар юқорида келтирилган муддатлар доирасида ундирилади. Ушбу муддатларнинг ўтиши ҳар бир тўлов муддати тугаган кундан эътиборан давом этади.

Ижрога топшириш муддати, агар қонунда бошқача тартиб белгиланмаган бўлса, ижро варақасининг ижрога берилиши, шунингдек, ҳал қилув қарори қисман ижро қилиниши билан узилади.

Муддат узилгандан сўнг унинг ўтиши янгидан бошланади, бунда олдинги ўтган вақт янги муддат ҳисобига кирмайди. Агар ижро варақаси тўлиқ ёки қисман ундирилмай қайтарилса, ижро варақасини ижрога топшириш учун янги муддатни ҳисоблаш ижро варақаси ундирувчига қайтарилган кундан эътиборан бошланади (ФПКнинг 378-моддаси).

Ижро варақасини ижрога топшириш ўтказиб юборилган муддати, агар қонунда бошқача белгиланган бўлмаса, суд узрли деб топган сабабларга кўра тикланиши мумкин.

Ўтказиб юборилган муддатни тиклаш тўғрисидаги ариза ҳал қилув қарори чиқарган судга ёки ижро қилинадиган жойдаги судга берилади. Ариза ишда иштирок этувчи шахсларни хабардор қилган ҳолда судда кўрилади, бироқ бу шахсларнинг келмаслиги ўтказиб юборилган муддатни тиклаш масаласини ҳал қилиш учун тўсқинлик қилмайди. Ўтказиб юборилган муддатни тиклаш рад қилинганлиги устидан хусусий шикоят берилиши ёки протест келтирилиши мумкин (ФПКнинг 379-моддаси).

Ижрога топшириш муддати ўтказиб юборилган бошқа ижро ҳужжатлари бўйича муддатни тиклаш мазкур ҳужжатларни берган органлар томонидан амалга оширилади.

Юқорида баён этилган умумий қоидалардан қуйидаги истеснолар белгиланган:

1) меҳнат ишлари бўйича ходим меҳнат низоларини кўрувчи комиссиянинг баённомаси топширилган кундан бошлаб уни мажбурий ижро қилиш учун уч ой ичида суд ижрочисига тақдим этиш керак;

2) маъмурий тартибда солинган жарималарни ундириш бўйича республика қонунлари билан белгиланган ижро муддати қўлланилади;

3) даврли тўловларни (масалан, нафақаларни) ундириш тўғрисидаги қарор тўлов ундирилиши лозим бўлган бутун давр ичида ижро қилиниш кучини сақлайди. Лекин ижро ҳужжатини тақдим этишга қадар ўтган вақт учун фақат қарорни ижро қилишнинг умумий муддати чегарасидагина ундирилиши мумкин;

4) ҳолислар судининг ижро варақалари олти ой ичида ижро қилиниши керак. Ижро ҳужжатларини мажбурий ижрога бериш тўғрисидаги қоидалар Ижрони юритиш тўғрисидаги қўлланманинг 26-34-бандларида кўрсатиб ўтилган.

5-§. ИЖРО ИШНИНГ ЮРИТИШНИНГ УМУМИЙ ҚОИДАЛАРИ

Суд ижрочиси белгиланган тартибда берилган ижро ҳужжати асосида, қарздорнинг оғзаки ва ёзма аризаси ва, шунингдек, суд ёки прокурорнинг таклифи бўйича ижро ҳаракатини бошлайди. Ижро ҳаракатини қўзғатиш учун тегишли ижро ҳужжати ижрочига почта орқали юборилиши етарли.

Ижро ишларини қўзғатиш учун суд ижрочиси уч кун ичида қарор чиқаради, бунда ихтиёрий ижро учун беш кун муддат беради.¹

Фуқаролик ишларини судда кўриш вақтидагидек, ижро процессида ҳам эркин ҳуқуқлилик тамойилида ҳаракат қилинади. Ижро жараёнида тарафлар ўз ҳуқуқларидан ва уларни ҳимоя қилиш воситаларидан эркин фойдаланадилар.

Ундирувчи ижро ҳужжати ижрога қаратишга ёки қаратмасликка ҳақли. У ижро ҳужжати қайтариб олишга, шу ҳужжат бўйича ижро ҳаракатини тўхтатиш масаласини қўйишга, ижро юзасидан ўз ҳуқуқидан воз кечишга ёки ўз ҳуқуқини қонун йўл қўйган ҳолларда бошқа шахсга ўтказишга ҳақли. Тарафлар ижро жараёнида келишув битимини тузишга ва суд ижрочисининг ҳаракати устидан шикоят қилишга ҳақли.

Суд қарори ундирувчининг фойдасига ижро қилинадиган бўлса ҳам, қонунда қарздорнинг ҳуқуқини ҳимоя қилишга қаратилган бир қатор меъёрлар ўрнатилган. Бу борада муҳим меъёрлардан бири

¹ Қаранг: “Ижрони юритиш” ҳақидаги қўлланма. Т., “Адолат”, 1994, 47-банди, 19-бет.

қарздорнинг зиммасидаги мажбуриятини ихтиёрий равишда ижро қилиб тамомлаш ҳуқуқи ҳисобланади. Қарздорнинг ҳамма мулкидан ҳам ҳақ ундириб бўлмайди, унинг қандай мулкларидан ҳақ ундириш мумкин эмаслиги қонунда белгиланган.

Болаларнинг таъминоти учун алимент ундириш, маъмурий тартибда жарима ундириш тўғрисидаги қарор, мулкни мусодара қилиш, кўрилган зарарни ундириш тўғрисидаги ҳукм юзасидан ижро варақаси ундирувчиларнинг илтимосларига қарамай ёзилади ва ижро этилиш жойи бўйича тегишли ижрочига юборилади. Давлат фойдасига суд харажатларини ундириш тўғрисидаги ижро варақаси ҳам худди шу тартибда ёзилади ва топширилади.

Суд қарорининг ижроси жараёнида фуқаролик процессининг бошқа тамойилларига ҳам амал қилинади. Чунончи ижро ҳаракати миллий тилда олиб борилади, ижро ҳаракати олиб бораётган тилни билмайдиган шахс ижро иши материаллари билан таржимон орқали танишиши мумкин. Ижро ишини амалга оширишда ижрочи мустақил бўлиб, фақат қонунга итбат қилади. Суд ижрочисига ҳеч ким ижрони қандай амалга ошириши кераклиги ҳақида кўрсатма бериши мумкин эмас.

Суд ижрочисининг иш характери унинг фаолияти билан фуқароларнинг бевосита ошкора танишишларига имкон бермайди, чунки кўпгина ижро ҳаракатлари қарздорнинг уйида қилинади ва фуқароларнинг турар жой дахлсизлиги тамойилига мувофиқ у ерга бошқа шахсларнинг киришлари чекланади. Аммо ошкоралик тамойилига мувофиқ ижро ҳаракати масалалари матбуотда ёритилиши мумкин.

Ижро ҳаракатлари фуқароларнинг ижтимоий, мулкӣ ва хизмат ҳолати, миллати, ирқи ва диний эътиқодларидан қатъи назар қонун ва суд олдида тенглик тамойили асосида амалга оширилади.

Ундирувчидан, бошқа органдан олинган ижро ҳужжатлари қонун талабларига жавоб берса, ижрочи томонидан рўйхатга олинади. Амалдаги қонунга кўра суд ижрочиси шахсан ўзи бевосита ижро ҳужжатларини қабул қилиб олади. Ҳар бир ижро ҳужжати бўйича алоҳида ижро иши ва рўйхатга олиш карточкаси тузилади. Ҳал қилув қарорини ижро қилиш жойи ва вақти тўғрисидаги қоидалар "Ижрони юритиш қўлланмаси"нинг 56-71-моддаларида берилган.

Суд ижрочиси ҳал қилув қарорини ижро этишдан шахсан бевосита ёки билвосита манфаатдор бўлса ёки унинг холислигига шубҳа туғдирувчи бошқа ҳолатлар бўлса ёхуд у тарафларнинг,

ишда иштирок этувчи бошқа шахсларнинг ўзи ёки вакиллариининг қариндоши бўлса, ҳал қилув қарорини ижро этишда қатнаша олмайди.

ФПКнинг 216 ва 380-моддаларида ҳал қилув қарорининг ижросини кечиктириш ёки бўлиб-бўлиб бажариш, ҳал қилув қарорини ижро этиш усули ва тартибини ўзгартириш, ижро ҳаракатларини тўхтатиб қўйиш ва тугатиш тўғрисида умумий қоидалар берилган. Суд ижрочиси ҳал қилув қарорининг ижросини кечиктиришга, бўлиб-бўлиб бажаришга ёки ижро этиш усули ва тартибини ўзгартиришга бу тўғрида суднинг ажрими бўлсагина ҳақли.

Ҳал қилув қарорининг ижросини қийинлаштирадиган ёки бажариб бўлмайдиган ҳолатлар мавжуд бўлса (қарздор ёки унинг оила аъзолари бетоб бўлса, ундирилган мулк натура ҳолда бўлмаса ва бошқа ҳолларда) ижрочи судга ижрони кечиктириш ёки бўлиб-бўлиб бажариш, шунингдек, ҳал қилув қарорини ижро этиш усули ва тартибини ўзгартириш масаласини ҳал этиш тўғрисида мурожаат қилади. Суд қуйидаги ҳолларда:

1) қарздор вафот этган тақдирда, агар бунда суд белгиланган ҳуқуқий муносабатга мувофиқ ҳуқуқни қабул қилишга йўл қўйилса;

2) қарздор муомала лаёқатини йўқотса;

3) қарздор Куролли Кучларнинг ҳаракатдаги қисмида бўлса ва Куролли Кучларнинг ҳаракатдаги қисмидаги ундирувчи илтимос қилса;

4) қарздор ижро ҳужжати устидан низолашишга қонун бўйича йўл қўйилган тақдирда низолашса;

5) органлар ва мансабдор шахсларнинг хатти-ҳаракат (қарор)-ларига нисбатан шикоят берилса;

6) қонун бўйича ҳал қилув қарорининг ижросини тўхтатиш ҳуқуқи берилган мансабдор шахсларнинг қарори бўлганда ижрони тўхтатишга мажбур (Ижрони юритиш қўлланмасининг 36-банди).

Ҳақ ундирувчи билан қарздор ўртасида суд тасдиқлаган келишув битими тузилганида; ундирувчи ёки қарздор фуқаро вафот этгандан кейин ҳал қилув қарорида белгиланган талаб ёки мажбурият марҳумнинг ҳуқуқи қабул қилувчига ўтмайдиган бўлганда; ундиришнинг мазкур тури учун қонун билан белгиланган даъво муддати ўтган бўлса; ижро қилиниши лозим иш бўйича суд қарори ёки ҳал қилув қарори бекор қилинган бўлса, ижро иши тугатилиши юқоридаги қўлланмада белгиланган.

Ижро ҳужжати ҳақ ундирувчининг илтимосига кўра унга қайтарилиши ҳам мумкин. Бундан ташқари ижро ҳужжати қарздорнинг ҳақ ундириладиган мулки ёки даромади бўлмаганида, ундирувчи ҳал қилув қарорини ижро қилиш вақтида қарздорнинг сотилмай қолган мулкни ўзида қолдиришни ёки суднинг ҳал қилув қарорида кўрсатилган ва қарздордан олинган нарсаларни олишни истамаганида, агар қарздор ундирувчи кўрсатган жойда яшамаса ёки ишламаса ё унинг мулки бўлмаса, қайтарилиши мумкин.

Ижро ҳужжатининг ундирувчига қайтарилиши қонунда белгиланган муддат ичида шу ҳужжатни янгидан ижрога топшириш учун тўсқинлик қилмайди.

Ижро ҳаракатларини тўхтатиб қўйиш ёки бекор қилиш, шунингдек, ижро ҳужжатини ундирувчига қайтариш масалалари ижрочи турган (жойлашган) суд томонидан кўрилади ва бу ҳақда ажрим чиқаради.

Ижро ҳаракатларини тўхтатиб қўйиш ёки бекор қилиш, шунингдек, ижро ҳужжатини ундирувчига қайтариш тўғрисидаги ажрим устидан хусусий шикоят берилиши ёки протест келтирилиши мумкин.

Ижро қилинган ҳал қилув қарори бўйича қарздордан қанча мулк ва пул ундирилганлигидан қатъи назар, ижро ҳаражатлари, судьянинг ажрими бўйича қарздордан давлат фойдасига ундирилади. Бу ажрим устидан хусусий шикоят берилиши ва хусусий протест келтирилиши мумкин.

6-§. ҚАРЗДОРНИНГ МУЛКИ ҲИСОБИГА ҲАҚ УНДИРИШ ТАРТИБИ

Амалдаги ҳуқуқий меъёрларга асосан фуқаролардан тегишли ҳақ қарздорнинг шахсий мулкидан, шунингдек, унинг умумий мулкидаги, эр-хотин ўртасида бўлган мулкдаги ҳиссасидан ундирилади.

Ундирувчига суднинг ҳал қилув қарорида кўрсатилган нарсаларни ундириб бериш лозим бўлганда суд ижрочиси бу нарсаларни қарздордан ундирувчига олиб беради. Агар ундириладиган ҳақнинг миқдори қарздорнинг ойлик иш ҳақидан ёки даромадидан, пенсияси ёки стипендиясидан қонун бўйича ундирилиши мумкин бўлган ҳиссадан ошмаса, қарз қарздорнинг мулки ҳисобига ундирилмайди.

Ҳақ ундириш қарздорнинг мулкани хатлаш ва уни сотиш йўли билан амалга оширилади. Мулкни хатлаш икки турдаги ҳаракатлар: а) мулкни хатлаш; б) қарздорга бу мулкни тасарруф қилишнинг ман этилганлигини билдиришдан иборат бўлиб, улар амалга оширилгандагина мулк хатланган ҳисобланади. Мулкни хатлаш ҳамма вақт унга арест солиш билан боғлиқ эмас. Масалан, эр-хотиннинг умумий мулкларини бўлишда, агар даъвони таъмин қилиш тўғрисида ажрим чиқарилмаган бўлса, қанча мулк борлигини билиш учун у хатланиши мумкин. Лекин унга арест солиш (рўйхатга олиш) мумкин эмас. Мулкка арест солиш (рўйхатга олиш) суд томонидан чиқариладиган ҳукм, қарор ва ажримларнинг ижросини таъминлашга қаратилган чоралардан биридир. Хатлаш фақат суд ижрочиси томонидангина эмас, фуқаролик даъвосини таъмин қилиш мақсадида прокуратура органлари, солиқлар, суғурталар, боқимандаларни ундириш бўйича молия органлари томонидан, шунингдек, вафот этганлардан қолган мулкларнинг сақланишини таъминлаш мақсадида нотариал идоралар томонидан ҳам амалга оширилиши мумкин.

Қарздор ўзининг қайси мулки ҳисобидан ҳақ ундириш мумкинлигини айта олади. Агар унинг кўрсатган мулки билан қарз қопланиши мумкин бўлса, суд ижрочиси бу илтимосни қаноатлантиради. Имконияти борича (рўйхатга олинган) мулкнинг қиймати ундириш суммаси ва ижро ҳаражатларидан кўп бўлмаслиги лозим. Процессуал қонунчилик ундиришни қарздорнинг ҳамма мулкига қаратишга йўл қўймайди. Қонун фуқаро ва ташкилотларнинг мулкӣ ҳуқуқларини ҳимоя қилиб, ижро варақаси ва унга тенг ижро ҳужжатлари бўйича ҳақ ундирилиши мумкин бўлган мулкларнинг рўйхатини белгилайди. Қарздорнинг ўзи ва қарамоғидаги шахслар учун зарур бўлган кийим-кечаклар, уй-рўзгор ашёлари, унинг касбини давом эттириш учун зарур бўлган китоблар, қўлланмалар ва асбоб-ускуналар ҳисобидан ҳақ ундириш мумкин эмас.

Қишлоқ хўжалиги билан шуғулланувчи шахсларнинг ерни экин учун зарур бўлган миқдордаги уруғлиғига, йиғиб олинмаган ҳосилига, шунингдек, кўрсатилган миқдорда уй ҳайвонларига ва уларни боқиш учун зарур миқдордаги ем-ҳашаклар ва ҳоказоларни рўйхатга олиш мумкин эмас.

Суд ижрочиси мулкни хатлашдан олдин қарздорни ижро ҳужжати бўйича ундирилиши мумкин бўлмаган мулклар рўйхати билан таништириши лозим. Бундай қилиш қарздорда суд ижрочиси

ҳаракатининг қонунийлиги тўғрисида ишонч туғдиради ва шикоят қилишнинг олди олинади. Қарздор йўқлигида мулк рўйхатга олинган бўлса, бундай вақтда холисларнинг, уйлар бошқармаси ёхуд маъмурият вакилининг иштирок этиши мажбурий. Суд ижрочиси рўйхатга олинган ашёларни муҳрлаши мумкин, бу ҳақда рўйхат далолатномасида кўрсатилади.

Мулкни рўйхатга олиш далолатномасининг нусхалари қарздор ва рўйхатга олинган мулкни сақловчига берилади. Агар мулкни рўйхатга олиш суд ҳукмининг мулкни мусодара қилиш қисмига ёки мулкни давлатга топшириш тўғрисидаги ҳал қилув қарорига асосан ўтказилаётган бўлса, далолатнома мулкни сотиш учун тегишли жойга ҳам юборилади.

Мулкни рўйхатга олиш тўғрисидаги далолатнома икки нусхада тузилиб, унинг бири қарздорга берилади. Агар мулк сақлаш учун бошқа шахсларга топшириладиган бўлса, далолатнома уч нусхада тузилади ва бири сақловчига берилади. Мулк рўйхатга олингандан кейин қарздор уни тасарруф қилиши мумкин эмас.

Мулкни рўйхатга олишда учинчи шахслар бу мулкнинг ўзларига тегишли эканлигини билдиришлари мумкин. Бундай ҳолларда қонун бўйича мазкур мулк бошқа тегишлилиги аниқ бўлгандагина рўйхатга олинмайди. Шунинг учун суд ижрочиси мулкни бошқа шахсга тегишли эканлиги тўғрисида асос бўлмаса, уни рўйхатга олиши ва учинчи шахснинг эътирозларини далолатномада кўрсатиши лозим. Шу билан бирга суд ижрочиси бу шахсга мулкни рўйхатдан чиқариш тўғрисида даъво билан судга мурожаат қилиш ҳуқуқини тушунтириши керак.

Мулкни рўйхатга олиш вақтида учинчи шахсларнинг мазкур мулкка бўлган ҳуқуқларини билдирмасликлари ва эътирозларнинг далолатномада кўрсатилмаслиги, шунингдек, низоли мулкнинг олиб кетилганлиги ёки сотиб юборилганлиги мулкни рўйхатдан (хатлашдан) чиқариш тўғрисида даъво қилиш ҳуқуқидан уларни маҳрум қилмайди.

Мулкни рўйхатга олиш вақтида суд ижрочиси уни давлат нархи билан баҳолайди. Қишлоқ хўжалик маҳсулотлари, ҳайвонлар ўртача бозор нархи бўйича, иморатлар эса инвентаризация ёки суғурта нархи бўйича баҳоланади.

Баъзи нарсаларни баҳолаш қийин ёхуд қарздор ёки ундирувчи суд ижрочиси қўйган баҳога норози бўлса, суд ижрочиси рўйхатга олинган мулкнинг қийматини белгилаш учун экспертни таклиф қилади.

Қарздорнинг рўйхатга олинган мулки ҳақида тузилган рўйхатга имзо қўйдирилиб, сақлаш учун қарздорга, ундирувчига ёки суд ижрочиси тайин қилган бошқа шахсга берилади. Давлат ёки жамоат мулкининг ўғирланиши, талон-тарож қилиниши ва кам келиши натижасида етказилган зарарни қоплаш тўғрисидаги ишлар бўйича рўйхатга олинган мулкни сақловчи сифатида қарздорни ёки унинг қариндошларини тайинлаш ман этилади. Қарздордан ёки унинг оила аъзосидан бошқа сақловчи мулкни сақлагани учун белгиланган такса бўйича ҳақ олади. Бундан ташқари унга мулкни сақлаш бўйича қилинган ҳақиқий ва зарур ҳаражатлари тўланади.

Мулкни сақлаш учун олган қарздор, агар мазкур мулкнинг хусусиятларига кўра ундан фойдаланиш мулкнинг йўқ бўлишига ёки қийматининг камайишига сабаб бўлмаса, ундан фойдалана олади. Сақлашга топширилган мулк сарфланса, яширилса, сақловчи етказган зарар учун мулкний жавобгар бўлишидан ташқари жиноий жавобгарликка тортилиши мумкин.

Суд ижрочиси қарздорнинг бошқа шахсларда бўлган пул маблағлари ва мулкдан ҳақ ундириши мумкин. Корхоналар ва ташкилотлар, шунингдек, фуқаролар суд ижрочисининг сўроғига жавобан, ўзларида қарздорнинг қанча пули, қимматликлари ва бошқа мулклари борлиги, ундан қанча қарз эканликлари ҳамда қарзни қандай асосларда ва қандай муддатларда тўлашга мажбур эканликлари тўғрисида маълумот беришга мажбур. Шу билан бирга кўрсатилган шахслар суд ижрочисининг талабини олгандан бошлаб қарздорнинг уларда бўлган мулки ва пул маблағларига ундириладиган сумма доирасида рўйхатга олинганлиги ва ундириладиган сумма бутунлай қоплангунча қарздорга тегишли тўловларни улар ундирувчига ёки суднинг депозит ҳисоб рақамига топширишга мажбур эканликлари тўғрисида хабардор қилинади. Суд ижрочиси бошқа шахсларда қарздорнинг мулки борлиги тўғрисида жавоб олиши биланоқ уни рўйхатга олади. Қарздор билан бошқа шахслар ўртасида тузилган шартномага мувофиқ қарздорнинг мулки бошқа шахсларда бўлса, уларнинг шартномадан келиб чиқадиган ҳуқуқларини қўриқлаш имкониятлари ва мулкни олиш ҳақидаги масала суд томонидан ҳал қилинади. Фуқаролар жамғарма ва давлат банкига қўйган омонат пулларидан ҳақ ундириш асослари ва тартиби суд ҳужжатларини ижро қилиш қондасида кўрсатилган.

Ижро ҳужжатларига мувофиқ қарздорнинг мулкни сотишга оид умумий қондалар барча чоралар кўрилганида ҳам қарздордан

тегишли ҳақни ундириш мумкин бўлмаса, суд ижрочиси қарздорнинг бунга қудратсизлиги тўғрисида далолатнома тузади.

Қарзни ундириш учун турар жой иморатига арест солиш ва иморатни сотишга оид қоидалар ҳам қўлланмада кўрсатилган.

Суднинг ҳал қилув қарорига биноан турар жойдан кўчиришда суд ижрочиси қонунга амал қилади. Агар жавобгар суднинг ҳал қилув қарорига мувофиқ маълум ҳаракатларни (мулкни топшириш ёки пул тўлашдан бошқа ҳаракатларни) бажаришга, чунончи, ходимни ишга тиклаш, иморатни бузиб ташлаш, эшик-дарвозани кўчиришга мажбур қилинса, суд ижрочисининг бу тўғридаги ҳаракатлари ҳам юқоридаги қўлланма билан тартибга солинади.

7-§. ИШ ҲАҚИДАН УНДИРИШ

Ундиришни иш ҳақиға қаратган суд ижрочиси қарздорга чақириқ қоғозини юбориш билан бир вақтда ижро ҳужжатини қарздорнинг иш жойига юборади ва бу ҳақда ундирувчига маълум қилади.

Қарздорнинг иш жойи тўғрисидаги маълумотни суд ижрочисига қарздорнинг ўзи ёки ундирувчи маълум қилади. Ташкилотлар суд ижрочисининг талабига мувофиқ қарздорнинг ўзида ишлаш-ишламаслиги, унинг ойлик иш ҳақи, шу жумладан, унга доимий ва бир йўла бериладиган ҳақлар тўғрисида маълумот беришга мажбур.

Иш ҳақи фуқароларнинг яшаш маблағи бўлганлиги учун ундан фақат қонунда белгиланган маълум чегаралардагина ундирилади. Қоида бўйича ижро ҳужжатларига кўра иш ҳақининг 50 фоизидан ортиқ бўлмаган миқдорда пул ушланиши мумкин. Қайси ҳолларда бўлмасин, чунончи, оила аъзоларининг моддий таъминоти учун; давлат мулкани талон-тарож қилиш натижасида келтирилган зарарни ундириш учун; ишланмаган аванс ва иш жойига бориш учун тўланган, аммо фойдаланилмаган йўл харажатларини қоплаш учун тўланган пуллар ва бошқа қарзлар учун маблағ ундирганда ходимларнинг ўзлари учун, ҳар ҳолда 50 фоизи сақланиши лозим (Ижро ҳақидаги қўлланманинг 107-банди).

Меҳнат қилиш йўли билан ахлоқ тузатиш колонияларида жазони ўтаётган қарздорлардан тегишли алиментлар уларнинг иш ҳақларининг тўла суммасидан ундирилади ва суд ҳукми бўйича ушланилаётган сумма эътиборга олинмайди. Бундай ҳолларда қарздорнинг иш ҳақидан тўлиқ миқдорда ушланиши мумкин.

Қарздор ишлаб турган жойдаги бухгалтерия суд ижрочисининг тегишли буйруғи бўлмай туриб, ундиришни тўхтатишга, ўзгартиришга ёхуд бекор қилишга ҳақли эмас. Бухгалтерия ундирилган суммани ундирувчи ташкилот ҳисобига ўтказиши ёки ундирувчи фуқаронинг қўлига бериши ёхуд унга почта орқали юборилиши лозим. Почта харажатлари ундирувчи ҳисобига бўлади.

Агар қарздор хизматдан бўшатишга бўлса, корхона ижро варақасига бу ҳақда белги қўйиб ва қарздорнинг янги иш жойини кўрсатиб суд ижрочисига қайтаради. Шунингдек, қарз суммаси тўла ундирилгандан сўнг ижро варақаси ҳам суд ижрочисига қайтарилиши лозим.

Ижро варақаси ва харажатлари бўйича корхона, ташкилот ва муассаса маъмуриятлари устидан шикоят суд ижрочисига берилади. Суд ижрочиси шикоятни уч кун ичида кўриб, ундиришни тўғри амалга ошириш тадбирларини кўради. Бу “Ижрони юритиш тўғрисида”ги қўлланманинг 105-128-моддаларида берилган.

8-§. УНДИРИЛГАН СУММАНИ УНДИРУВЧИЛАР ЎРТАСИДА ТАҚСИМЛАШ

Суд ижрочисидида бир қарздорга нисбатан бир неча кредиторларнинг талаблари тўпланиб, уларни қаноатлантириш учун ундирилган пул суммаси етарли бўлмаса, ундирилган суммани ундирувчилар ўртасида тақсимлаш масаласи пайдо бўлади.

Ундирувчиларнинг талаблари белгиланган навбатда қаноатлантирилади. Қўлланманинг 224-234-моддаларида ҳақ ундириш тўғрисидаги талаблар қўйидагича навбатга бўлинади:

- Биринчи навбатда қаноатлантирилиши лозим бўлган талаблар:
- алимент ундиришга бўлган талаб;
 - ота-оналари қидирувда бўлган даврда вояга етмаган фарзандлар таъминоти учун давлат томонидан вақтинча тўланган нафақани 10 фоиз қўшимчаси билан ундиришга бўлган талаб;
 - жамоат хўжалиги аъзоларининг шу жамоа хўжалигидаги меҳнат фаолиятларига доир бўлган ундирувга бўлган талаб;
 - адвокатларнинг ҳуқуқий ёрдам кўрсатганликлари учун тўланадиган ҳақни ундиришга бўлган талаб;
 - янгилик ихтиро қилингани ва янгилик яратгани ҳамда янгилик таклиф қилингани учун тўланадиган мукофотларни ундиришга бўлган талаб;

- соғлиққа етказилган зарарни ҳамда боқувчисини йўқотганлик ҳақидаги суммани ундиришга бўлган талаб.

Юқорида кўрсатилган ҳамма талаблар қаноатлантирилгандан сўнг ижтимоий суғурта ҳамда фуқароларга маъмурий ва жиноий ишлар натижасида етказилган зарарларни ундиришга бўлган талаблар қаноатлантирилади.

Иккинчи навбатда қаноатлантирилиши лозим бўлган талаблар:

- давлат фойдасига ундириладиган солиқлар бўйича талаб;
- давлат мажбурий ижтимоий суғурта бўлимларининг талаблари;
- жиноий ва маъмурий ишлар натижасида давлат корхоналари, муассасалари, ташкилотларига етказилган зарарни ундиришга бўлган талаб.

Учинчи навбатда гаровга олинган мулкнинг нархини гаров билан таъминлашга бўлган талаблар қаноатлантирилади.

Тўртинчи навбатда гаров билан таъминланмаган давлат корхоналари, муассасалари, ташкилотлари ва уларнинг бирлашмалари ҳамда бошқа жамоат ташкилотларига бўлган талаб қаноатлантирилади.

Бешинчи навбатда қолган ҳамма талаблар қаноатлантирилади.

Биринчи навбатга кирадиган талаблар ундириш суммасига қараб пропорционал миқдорда қаноатлантирилади. Ундирилган суммани ундирувчилар ўртасида тақсимлаш ҳисобини суд ижрочиси тузади.

Ундирувчилар бир неча бўлиб, қарздордан ундирилган сумма ҳамма талабларни тўлиқ қаноатлантириш учун етарли бўлмаса, суд ижрочиси пулни ундирувчилар ўртасида тақсимлаш ҳисоб-китобини тузади ва уни судьянинг тасдиғига топширади. Суд ижрочисининг ҳисоб-китобини тасдиқлаш ёки ўзгартириш ҳақида судья чиқарган ажрим устидан хусусий шикоят бериш ёки хусусий протест келтириш мумкин.

Қоида бўйича суд ижрочисининг ўзи бевосита қарздордан ундирув пулини олиши мумкин эмас.

Ташкилотлардан фуқаролар фойдасига ундириладиган суммалар суднинг депозит ҳисобига қўйилади ва ундирувчиларга шу ҳисобдан олиб берилади ёки почта орқали жўнатилади.

Мустақил республикамизда болалар ва оналар, оилани мустаҳкамлаш, вояга етмаган ва меҳнатга лаёқатсиз шахслар тўғрисида ғамхўрлик қилиш давлатнинг асосий вазифаларидан биридир.

Нафақа - вояга етмаган болалар, меҳнатга лаёқатсиз оналар ва бошқа шахсларнинг ҳаёт кечиришлари учун зарур. Нафақа ундириш ҳақидаги суд қарорларини ўз вақтида ва тўғри ижро қилишнинг қанчалик аҳамиятли эканлиги ўз-ўзидан тушунарли. Афсуски, нафақа ундириш ишлари бўйича суд қарорларининг ижросида баъзи хатолик ва сарсонгарчиликка йўл қўйиш ҳоллари учраб туради. Нафақа ундириш ишлари бўйича ижро варақаси қарор чиқарилган куннинг эртасидан кечиктирмай ёзилиши ҳамда ундиришни амалга ошириш учун қарздорнинг яшаш жойидаги судга юборилиши лозим. Ижро варақаси тегишли ташкилотга юборилганлиги тўғрисида ундирувчига маълум қилинади. Ундирувчининг талабига биноан ижро варақаси унинг ўзига ҳам берилиши мумкин.

Суд ижрочилари нафақа ундириш тўғрисидаги ижро варақалари бўйича ундирилган суммаларнинг ундирувчиларга ўз вақтида берилиши ёки юборилиши устидан назорат кучайтиришлари ва алиментларнинг тўланишини кечиктиришда айбдор бўлган шахсларни жавобгар қилиш масаласини судья олдига қўйишлари лозим.

Ўтган вақтнинг қарзи бухгалтерия томонидан фақат суд ижрочисининг буйруғига асосан ушланади. Бухгалтерия нафақа ундиришни судларнинг кўрсатмаси бўлмай туриб ёки ундирувчининг ёзма аризасидан ташқари ўзгартириши, тўхтатиши ёки бекор қилиши мумкин эмас.

Қарздор ишдан бўшатилган вақтда бухгалтерия у билан ҳисоб-китоб қилган куни иш ҳақидан тегишли сумма ушлангани ҳақида ижро варақасига белги қўйиб, шу куннинг эртасидан кечиктирмай уни ташкилот турган жойдаги судга юбориши ва бу ҳақда судга маълум қилиши лозим. Бухгалтерия судга қарздорнинг ишдан бўшатилгани сабабини, охириги турган жойини, агар қарздор бошқа ишга ўтказилган ёки сафарга юборилган бўлса, янги иш жойини аниқ маълум қилиши керак.

Ижро варақаси бухгалтерия томонидан қарздорнинг қўлига берилиши мумкин эмас, чунки у уни йўқ қилиши мумкин ва

оқибатда ундирувчи ижро варақасининг дубликати илтимос қилишга мажбур бўлади. Алимент ундириш ҳақидаги қарорларни ижро қилиш тартиби юқоридаги қўлланманинг 143-178-бандларида батафсил берилган.¹

10-§. БЕКОР ҚИЛИНГАН СУД ҲАЛ ҚИЛУВ ҚАРОРЛАРИ, АЖРИМЛАРИ ВА ҚАРОРЛАРИНИНГ ИЖРОСИНИ ҚАЙТАРИШ

Фуқаролик процессуал қонунларида ижро этилган ҳал қилув қарорлари бекор қилинса ва иш янгидан кўрилганидан кейин даъвони тўла ёки қисман рад қилиш ёки даъвони кўрмай қолдириш тўғрисида ажрим чиқарилса, бекор қилинган ҳал қилув қарори бўйича даъвогарнинг фойдасига жавобгардан ундирилган нарсаларнинг ҳаммаси яна жавобгарга қайтариб берилиши лозим бўлади. Қонунда бундай ҳаракатларни суднинг ҳал қилув қарори, ажрим ва қарорнинг қайтарма ижроси дейилади.

Ҳал қилув қарорининг қайтарма ижроси тўғрисидаги масалаларнинг биринчи инстанция, апелляция, кассация ва назорат инстанцияси судлари томонидан ҳал қилинишига, шунингдек, алоҳида туркумдаги ишлар бўйича ижронинг хусусиятларига оид қоидалар ФПКнинг 382-385-моддаларида берилган.

Ў Т Т И З И К К И Н Ч И Б О Б

ЧЕТ ЭЛ ФУҚАРОЛАРИ ВА ФУҚАРОЛИГИ БЎЛМАГАН ШАХСЛАРНИНГ ФУҚАРОЛИК ПРОЦЕССУАЛ ҲУҚУҚЛАРИ ВА УЛАРГА ҲУҚУҚИЙ ЁРДАМ

1-§. ЧЕТ ЭЛ ФУҚАРОЛАРИ ВА ТАШКИЛОТЛАРИНИНГ ФУҚАРОЛИК ПРОЦЕССУАЛ ҲУҚУҚЛАРИ

ФПКнинг 386-391-моддаларида белгиланганидек, чет эл фуқаролари, шунингдек Ўзбекистон Республикасида яшовчи, аммо фуқаролиги бўлмаган шахслар, шунингдек, чет эл қорхоналари ва ташкилотлари ҳам Ўзбекистон Республикаси судларига мурожаат қилиш ҳуқуқига эгадирлар ва республика фуқаролари билан бир қаторда фуқаролик процессуал ҳуқуқларидан фойдаланадилар.

¹ Қаранг: Ижрони юритиш қўлланмаси. Т., "Адолат", 1994, 45-57-бетлар.

Чет давлатларда Ўзбекистон фуқароларининг процессуал ҳуқуқларини чеклашга йўл қўйилиши мумкинлигини эътиборга олиб, фуқаролик суд ишларини юритиш фуқароларнинг, корхона ёки ташкилотларнинг фуқаролик процессуал ҳуқуқларини махсус чеклаган давлатларга жавобан қонун уларнинг фуқароларига, корхона ва ташкилотларига нисбатан ҳам шундай чеклашларни белгилаши мумкин. Бу қонунга мувофиқ чет эл давлатларига даъво қўзғатишга, даъвони таъминлашга ва чет давлатнинг Ўзбекистондаги мулкидан ҳақ ундиришга фақат тегишли давлатнинг ваколатли органлари руҳсати билангина йўл қўйилиши мумкин.

Чет давлатларнинг Ўзбекистондаги дипломатик вакилларини ҳамда тегишли қонун ва битимларда кўрсатилган бошқа шахсларни фуқаролик ишлари бўйича Ўзбекистон Республикаси судига чақиришга фақат халқаро ҳуқуқ нормалари ёки тегишли давлатлар билан бирга бўлган битимларда белгиланган доиралардагина йўл қўйилади. Дипломатлар суд ишлари бўйича гувоҳлик беришга мажбур эмаслар.

Хорижий давлатларнинг ва улар вакилларининг юқорида кўрсатилган ҳуқуқлари ва имтиёзлари Ўзбекистонда бақамтилик шартлари билан, яъни худди шундай ҳуқуқ ва имтиёзлар ўша давлатларда Ўзбекистон давлатига ва унинг вакилларига берилганидагина таъминланади. Акс ҳолда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ёки бошқа ваколатли орган томонидан ўша давлатга, унинг мулкига ёки ўша давлат вакилига нисбатан шундай жавоб чоралари кўрилиши мумкин.

Чет эл судларининг судга доир топшириқларини ижро этиш ва Ўзбекистон Республикаси судларининг чет эл судларига топшириқ билан мурожаат қилиш тартиби ФПКнинг 390-моддасида белгиланган. Унда кўрсатилишича, Ўзбекистон Республикаси судлари чет давлат судларининг айрим процессуал ҳаракатларни (чақирув қоғозлари ва бошқа ҳужжатларни топшириш, тарафлар ва гувоҳларни сўроқ қилиш, экспертиза ўтказиш, жойига бориб кўриш ва бошқаларни) бажариш тўғрисида белгиланган тартибда берган топшириқларини ижро қиладилар. Бундан қуйидаги ҳолатлар истиснодир:

1) топшириқларни ижро этиш Ўзбекистон Республикасининг суверенитетига зид бўлса ёки Ўзбекистон Республикасининг хавфсизлигига таҳдид солса;

2) топшириқни ижро этиш суднинг ҳуқуқ доирасига кирмаса.

Чет давлат судларининг айрим процессуал ҳаракатларни бажариш тўғрисидаги топшириқлари Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатлари асосида ижро этилади.

Ўзбекистон Республикаси судлари чет давлат судларига айрим процессуал ҳаракатларни бажариш тўғрисида топшириқ билан муурожаат қилишлари мумкин.

Ўзбекистон Республикаси судларининг чет давлат судлари билан алоқада бўлиш тартиби Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатлари ҳамда халқаро шартномалари билан белгиланади.

2-§. ҲУҚУҚИЙ ЁРДАМЛАР

Ҳар бир давлатнинг юстиция органлари ўз фаолиятларини мамлакатлари доирасидагина тўла ҳажмда амалга оширишлари мумкин. Чет мамлакатларда процессуал ҳаракатларнинг қайси мамлакат ҳудудида амалга оширилиши лозим бўлса, фақат шу мамлакат давлатининг розилиги ва унинг ҳуқуқий ташкилотлари ёрдами билангина амалга оширишлари мумкин.

Чет давлат фуқаролари ва юридик шахслари бошқа давлатнинг суд органларида ҳаракат қилишларида шартнома ёки битимлар асосида ҳуқуқий ёрдам оладилар. Ҳуқуқий ёрдам деганда шахсий ва мулкӣ ҳуқуқ, оила ва ворислик ҳуқуқи нормалари, чет давлат фуқаролари ёки қорхоналари ва ташкилотлари иштирок этаётган ишларнинг бирон-бир ташкилотга ёки судга тааллуқли бўлишлиги, мулкӣ низолар ҳамда номулкӣ характердаги ишлар бўйича ҳуқуқларнинг тан олинishi ва суд қарорларининг ижро этилишини тартибга соладиган нормалар тушунилади.

Ўзбекистон Республикаси билан бошқа чет давлатлар ўртасида ҳуқуқий ёрдам кўрсатиш тизими: биринчидан, фуқаролик, оилавий ишлар ва жиноят ишлари бўйича ҳуқуқий ёрдам кўрсатиш тўғрисида ҳамдўстлик мамлакатлари билан тузилган шартномаларни; иккинчидан, юридик ёрдам кўрсатиш тўғрисида Ўзбекистон Республикаси билан ўзаро битимлар тузмаган давлатларнинг судлари томонидан фуқаролик ишлари бўйича бериладиган топшириқларни; учинчидан, фуқаролик ишлари бўйича суд топшириқларини бажариш тўғрисида хорижий давлатлар билан тузилган шартномаларни ўз ичига олади.

Фуқаролик, оилавий ишлар ва жиноят ишлари бўйича ҳуқуқий ёрдам кўрсатиш тўғрисида барча ҳамдўстлик давлатлар билан

шартномалар тузиш учун тадбирлар белгиланмоқда. Ҳамдўстлик давлатлар ўртасида тузилган ҳуқуқий ёрдам кўрсатиш тўғрисидаги шартномалар мамлакатлар, фуқаролар ҳамда юридик шахслар ўртасидаги ҳуқуқий муносабатларни тартибга солувчи юридик манба сифатида муҳим аҳамиятга эга. Мазкур шартномалар ҳамдўстлик давлатлари ўртасида одил судловни амалга ошириш, ҳуқуқий тартиботни мустаҳкамлаш ва ҳуқуқ нормаларини унификация (бир хил) қилишда муҳим аҳамият касб этади.

Ҳуқуқий ёрдам кўрсатиш тўғрисидаги шартномалар тўла, тенг ҳуқуқлилиқ, ҳудудий дахлсизлиқ, давлат суверенитети ва бир-бирларининг ички ишларига аралашмаслиқ ва манфаатларининг ўзаро ҳисобга олиниши тамойиллари асосида тузилиши лозим.

Ҳамдўстлик давлатлари билан ҳуқуқий ҳамкорлик муносабатларини ривожлантиришда бу шартномалар ҳуқуқ-тартиботни мустаҳкамлаш ва одил судловни тўғри амалга оширишда катта роль ўйнайди.

Фуқаролик, оила ва меҳнат масалаларидан келиб чиққан низолар бўйича ишларни ҳал қилишда, агар ўзаро келишилган давлатларнинг фуқаролари ёки корхона ва ташкилотлари қатнашса, шунингдек, юридик аҳамиятга эга бўлган фактларни белгилаш тўғрисидаги ишларни ҳал қилишда (агар бу фактларни белгилашнинг бошқача тартиби қонунда назарда тутилмаган бўлса), чет эл фуқароларини бедарак йўқолган деб топиш ва уни ўлган деб эълон қилиш, фуқарони муомалага лаёқатсиз деб топиш тўғрисидаги ишларни ҳал қилишда чет мамлакат судларининг қарорларининг ижроси бўйича суд топшириқларини бажаришда тегишли ҳамдўстлик давлатларнинг қонунлари татбиқ этилади.

Хорижий давлат суди томонидан берилган топшириқни бажарувчи Ўзбекистон Республикаси суди, агар бундай топшириқ Ўзбекистон Республикаси қонунларига ҳилоф бўлмасагина, мазкур давлатнинг процессуал ҳуқуқ нормаларини татбиқ этиши мумкин. Фуқаролик ишлари бўйича чет давлат фуқаролари ёки ташкилотлари қатнашганида иш юритишнинг асосий масаласи - хорижий давлатнинг моддий ҳуқуқий нормаси тўғрисида масала бўлади. Хорижий давлатларнинг фуқаролари ва ташкилотлари иштирок этган фуқаролик ишларини ҳал қилиш учун чет мамлакатларнинг моддий ҳуқуқ нормаларининг татбиқ этилиши асослари ва шартларини, уларнинг мазмунини аниқлаш тартибини, процессуал нормаларнинг татбиқ этилишини, бу нормаларнинг нотўғри татбиқ этилишининг процессуал оқибатларини билиш зарур.

Чет эл фуқаролари ва ташкилотлари иштирок этган фуқаролик ишларини ҳал қилишда суд қонунга мувофиқ чет эл ҳуқуқ нормаларини ҳам татбиқ этади. Агар Ўзбекистон Республикаси иштирок қилган халқаро шартномада ёки халқаро битимда Ўзбекистон Республикасининг фуқаролик қонунларида назарда тутилган қоидаларга қараганда бошқача қоидалар белгиланган бўлса, у ҳолда Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ҳам худди юқоридаги қоида - халқаро шартнома қоидалари татбиқ этилади.

3-§. ЧЕТ ЭЛ СУДЛАРИ ВА АРБИТРАЖЛАРИНИНГ ҲАЛ ҚИЛУВ ҚАРОРИНИ ИЖРО ЭТИШ

Чет эл давлат судлари ва арбитражларининг қарорларини Ўзбекистон Республикасида ижро этиш тартиби Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномалари билан белгиланади. Чет давлат суди ёки арбитражининг ҳал қилув қарори, агар Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномасида бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, бу қарор қонуний кучга кирган вақтдан эътиборан уч йил ичида мажбурий ижрога топширилиши мумкин (ФПКнинг 391-моддаси).

Суд қарорларининг мажбурий ижро этилишини сураб берилган илтимосномада:

1) ҳақ ундирувчининг номи, агар илтимоснома вакил томонидан берилса - шу вакилнинг номи, доимий ёки вақтинча турар жойи;

2) қарздорнинг номи ва унинг доимий ёки вақтинча турар жойи;

3) қарорнинг мажбурий равишда ижро этишга рухсат берилиши тўғрисида ҳақ ундирувчининг илтимоси кўрсатилади.

Илтимосномага:

1) суд қарорининг тўла матни;

2) агар қарор мазмунидан маълум бўлмаса, қарорнинг қонуний кучга кирганлиги тўғрисидаги расмий ҳужжат;

3) процессда иштирок этган жавобгарга судга чақириш тўғрисидаги хатнинг топширилганлиги тўғрисидаги ҳужжат;

4) юқорида кўрсатилган ҳужжатларнинг тасдиқланган таржималари, шунингдек, илтимосноманинг тасдиқланган таржимаси илова қилинади.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА ХЎЖАЛИК СУДЛАРИ ВА УЛАРДА ХЎЖАЛИК НИЗОЛАРИНИНГ КЎРИЛИШИ

1-§. ХЎЖАЛИК СУДЛАРИ ФАОЛИЯТИ ТУШУНЧАСИ ВА УЛАРНИНГ ВАЗИФАЛАРИ

Ўзбекистон бозор муносабатларига изчиллик билан ўтаётган бир пайтда иқтисодий муносабатларни ҳуқуқий тартибга солиш асосий масалалардан бири бўлганлиги учун хўжалик низоларини ўз вақтида кўриб ҳал этишга муҳим эътибор сезилмоқда. Шунинг учун ҳам собиқ хўжалик низоларини кўриб ҳал қиладиган арбитраж органи замирида хўжалик судлари ташкил этилди.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясида Хўжалик судлари ҳақида махсус ҳуқуқий меъёр берилган бўлиб, мулкчиликнинг турли шакллариغا асосланган корхоналар, муассасалар, ташкилотлар ўртасидаги, шунингдек, тадбиркорлик ўртасидаги, иқтисодиёт соҳасида ва уни бошқариш жараёнида вужудга келадиган хўжалик низоларини ҳал этиш Олий хўжалик суди ва қуйи хўжалик судлари томонидан уларнинг ваколатлари доирасида амалга оширилади. (Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 111-моддаси). Бу қоидада хўжалик судларининг низоларини ҳал этишда уларга хос ҳусусиятлари мавжудлигини кўрамиз. Конституцияда белгиланганидек, ҳар бир шахсга ўз ҳуқуқ ва эркинликларини суд орқали ҳимоя қилиш, давлат органлари, мансабдор шахслар, жамоат бирлашмаларининг гайриқонуний хатти-ҳаракатлари устидан судга шикоят қилиш ҳуқуқи кафолатланади (Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 44-моддаси).

Ҳар бир манфаатдор шахс ўзининг бузилган ёки низолашилаётган ҳуқуқлари ёхуд қонун билан кўриқланадиган манфаатларининг ҳимоя қилинишини сўраб Ўзбекистон Республикасининг Хўжалик процессуал кодексида¹ (бундан кейин ХПК деб юритилади) белгиланган тартибда хўжалик судига мурожаат қилишга ҳақли.

Хўжалик суди иқтисодиёт соҳасида вужудга келадиган, ХПК ва бошқа қонунлар билан ўзининг ваколатига киритилган низолар

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Хўжалик процессуал кодекси. Т., "Адолат", 1998.

ҳамда бошқа ишларни ҳал қилиш йўли билан одил судловни амалга оширади.

Хўжалик судида суд ишларини юритиш вазифалари қуйидагилардан иборат:

1) иқтисодиёт соҳасида корхона, муассаса, ташкилотлар ва фуқароларнинг бузилган ва низолашилаётган ҳуқуқларини ёхуд қонун билан қўриқланадиган манфаатларини ҳимоя қилиш;

2) иқтисодиёт соҳасида қонунчиликни мустаҳкамлаш ва ҳуқуқбузарликларнинг олдини олишга кўмаклашиш (ХПКнинг 3-моддаси).

Хўжалик судларида иш юритишнинг субъектлари бўлиб, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, турли мулкчилик шаклларига асосланган хусусий ва қўшма корхоналар халқаро бирлашмалари, давлат ташкилотлари ҳамда бошқа идоралар, иқтисодий масалалар бўйича шуғулланувчи тадбиркорлар ва юридик шахслар бўлиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 111-моддасида ва янги таҳрирдаги Судлар тўғрисидаги қонунда, хўжалик судларининг ташкил этилиши ва уларнинг фаолияти, тартиби, тизими эса ХПК ва шулар асосида қабул қилинган ҳуқуқий ҳужжатлар, жумладан Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1997 йил 5 февралдаги “Хўжалик судлари қарорлари ижросини таъминлаш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони; 1997 йил 12 февралда тасдиқланган “Хўжалик судлари қарорларини ижро этиш тартиби тўғрисидаги Йўриқнома” ва бошқалар билан тартибга солинади.

Мазкур қонун ҳужжатлари низоларни кўришда иштирок этадиган барча ташкилотлар ва бошқа манфаатдор шахслар учун асосий қўлланма ҳисобланади.

2-§. ХЎЖАЛИК СУДЛАРИНИНГ ТАШКИЛ ЭТИЛИШИ ВА ТУЗИЛИШИ

Ўзбекистон Республикаси Конституциясига мувофиқ хўжалик судлари ҳам умумий судлар сингари беш йил муддатга сайланадиган Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик суди, Қорақалпоғистон Республикаси хўжалик судидан ва шу муддатга тайинланадиган вилоят, Тошкент шаҳар хўжалик судларидан иборат (Конституциянинг 107-моддаси).

Олий ҳўжалик судининг судьялари Президентнинг тавсиясига кўра Олий Мажлис депутатлари, Қорақалпоғистон Республикаси ҳўжалик судлари эса Қорақалпоғистон Республикаси Жоқорғи Кенгеси томонидан сайланадилар.

Вилоят, Тошкент шаҳар ҳўжалик судларининг судьялари Олий ҳўжалик суди раиси тавсиясига кўра Ўзбекистон Республикаси Президенти томонидан юқорида кўрсатилганидек беш йил муддатга тайинланадилар.

Ҳўжалик судларининг қуйи судлари фақат Тошкент шаҳар ва вилоят судлари ҳисобланиб, туман (шаҳар)ларда ҳўжалик низоларини кўриб ҳал этадиган судлар фаолият кўрсатмайди.

Собиқ арбитраж судлари замирида тузилган амалдаги ҳўжалик судлари ўзининг мазмуни ва моҳияти билан тубдан фарқ қилади, жумладан:

а) агар арбитраж судларига одил судловни амалга оширишдек муҳим функция юклатилмаган бўлса, ҳўжалик судлари эса, умумий судлар каби одил судловни амалга оширадиган орган сифатида кўриладиган бўлди;¹

б) агар арбитраж, бошқарув органларига бўйсунувчи ва бу органларга хос муайян вазифаларни бажарувчи ҳисобланган бўлса, ҳўжалик судлари Конституцияга асосан суд ҳокимияти тизимига киритилди;

в) ҳўжалик судларида апелляция босқичи фаолият кўрсатади;

г) гувоҳларнинг берган гувоҳликларидан фойдаланиш каби қатор ҳуқуқий меъёрлари билан арбитраж органларидан фарқ қилишини кўрсатувчи омиллардир.

Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди ҳўжалик судлов соҳасида суд ҳокимиятининг энг юқори органи ҳисобланади. У томонидан қабул қилинган ҳужжатлар қатъий ва Ўзбекистон Республикасининг барча ҳудудида бажарилиши мажбурий.

Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди - Қорақалпоғистон Республикаси ҳўжалик суди, вилоятлар, Тошкент шаҳар ҳўжалик судларининг судлов фаолияти устидан назорат олиб бориш ҳуқуқига эга.

Олий ҳўжалик суди Пленумининг дастурий кўрсатмалари ҳўжалик судлари томонидан бажарилишини назорат қилади, қуйи ҳўжалик судлари фаолиятини текширади, ҳўжалик судларининг

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Ҳўжалик процессуал кодекси. Т., "Адолат", 1998, 2-модда; Судлар тўғрисидаги янги таҳрирдаги қонун. Т., "Адолат", 2001.

ишларини ташкил этиш борасидаги ижобий тажрибани ўрганади, умумлаштиради ва оммалаштиради (Судлар тўғрисидаги янги таҳрирдаги қонуннинг 43-моддаси).

Олий ҳўжалик судининг таркиби Судлар тўғрисидаги қонунда ўз ифодасини топган.

Олий ҳўжалик суди - Раис, унинг биринчи ўринбосари, ўринбосарлари, судлов ҳайъатлари раислари, Олий ҳўжалик суди судьяларидан иборат бўлади.

Олий ҳўжалик судида:

Олий ҳўжалик судининг Пленуми;

Олий ҳўжалик судининг Раёсати;

Фуқаролик ҳуқуқий муносабатларидан келиб чиқадиган низоларни ҳал этиш бўйича судлов ҳайъати маъмурий ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган низоларни ҳал этиш бўйича судлов ҳайъати фаолият кўрсатади.

Олий ҳўжалик суди Пленуми суд назорат органи бўлиб, у Олий ҳўжалик суди судьялари, Қорақалпоғистон Республикаси ва вилоятлар ҳўжалик судлари раисларидан иборат таркибда иш кўради. Пленум мажлисида Бош прокурор қатнашиши кўрсатилган.

Пленум қонунларини қўллаш масалалари бўйича дастурий кўрсатмалари ҳўжалик судлари, ташкилотлар, ушбу кўрсатмалар берилган қонунларни қўллаётган бошқа органлар ва мансабдор шахслар учун мажбурий.

Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди Раиси Олий ҳўжалик суди фаолиятига ташкилий раҳбарлик қилади ва қуйидаги вазифаларни амалга оширади:

Ўзбекистон Республикаси ҳўжалик судларининг ҳал қилув қарорлари, ажримлари ва қарорлари устидан протестлар киритади; ишларни назорат тартибида текшириш учун талаб қилиб олади;

қонунда белгиланган тартибда Ўзбекистон Республикаси ҳўжалик судларининг ҳал қилув қарорлари, ажримлари, қарорларининг ижросини тўхтатиб туради;

суд амалиётини умумлаштириш, шунингдек Олий ҳўжалик суди Пленуми тушунтиришларининг бажарилиши юзасидан назоратни амалга ошириш ишларини ташкил қилади;

ишларни республиканинг бир ҳўжалик судидан иккинчи ҳўжалик судига олиб бериш масаласини ҳал қилади;

Олий ҳўжалик суди Пленуми ва Раёсатини чақиради, уларнинг мажлисида раислик қилади;

зарур ҳолларда бир ҳайъат таркибига кирувчи судьяларни бошқа ҳайъат таркибида иш кўришга жалб этади;

Олий ҳўжалик суди Пленумининг тушунтиришлари Ўзбекистон Республикасининг амалдаги қонунларига мувофиқ эмаслиги ҳақида Олий ҳўжалик суди Пленумига тақдимнома киритади;

Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатларини шарҳлаб бериш ва норматив ҳужжатларнинг Ўзбекистон Республикаси Конституциясига мос келмаслиги ҳақида Ўзбекистон Республикаси Конституциявий судига тақдимнома киритади;

Олий ҳўжалик суди Пленумига судлов ҳайъатларининг таркиби, уларнинг раислари ҳақида, Олий ҳўжалик суди Раёсати ҳамда судьяларнинг малака ҳайъати таркиби тўғрисида тақдимнома киритади;

ҳўжалик судлари судьялигига номзодлар ҳақида Ўзбекистон Республикаси Президентига тақдимномалар киритади;

Ўзбекистон Республикаси ҳўжалик судлари судьяларини интизомий жавобгарликка тортиш ҳақида иш кўзғатади;

раис ўринбосарлари ўртасида вазифаларни тақсимлайди;

Олий ҳўжалик суди ходимлари билан меҳнат шартномаларини тузадилар ва бекор қилади;

фуқароларни ва корхона, муассаса, ташкилотларнинг вакилларини шахсан қабул қилади.

қонун ҳужжатларида ўзига берилган бошқа ваколатларни амалга оширади;

Судлар тўғрисидаги қонуннинг 53-моддасида ўзига берилган бошқа ваколатларни амалга оширади;

Олий ҳўжалик суди Раёсати Олий ҳўжалик суди судьяларидан Олий ҳўжалик суди Пленуми томонидан белгиланган миқдорда тузилади. Раёсатда Қорақалпоғистон Республикаси ҳўжалик суди, вилоятлар, ҳўжалик судлари раисларининг ҳўжалик судлари ишларини ташкил қилиш ҳақидаги маърузаларини эшитади;

ҳўжалик суди Раёсатида ҳўжалик суди судлов ҳайъатлари ва аппарати ишини ташкил қилишга оид масалаларни кўради;

Олий ҳўжалик суди Раиси ва унинг биринчи ўринбосари, ўринбосарлари Раёсат таркибига лавозимлари бўйича кирадилар;

Раёсатнинг йиғилиши ойида камида бир марта ўтказилади ва Раёсат аъзоларининг кўпчилиги ишгирок этган тақдирда ваколатли ҳисобланади.

Олий ҳўжалик судининг таркибида судлов ҳайъатлари фаолият кўрсатиб, улар ҳўжалик низоларини биринчи инстанцияда суд

қарорларининг қонуний ва асослилигини текшириш тартибида амалдаги Судлар тўғрисидаги қонун ва ҳуқуқий меъёрларга асосланган ҳолда иш кўрадилар.

Олий ҳўжалик суди судлов ҳайъатларининг раислари:

судлов ҳайъатлари ишини ташкил этадилар ва уларнинг мажлисларида раислик қиладилар;

Олий ҳўжалик суди Раёсати ва Пленумига судлов ҳайъатларининг фаолияти тўғрисида маърузалар тақдим этадилар;

суд амалиётини умумлаштириш учун суд ишларини талаб қилиб оладилар;

судьяларнинг малакасини ошириш бўйича ишларни ташкил этадилар;

қонун ҳужжатларида ўзларига берилган бошқа ваколатларни амалга оширадилар.

3-§. ХўЖАЛИК СУДЛАРИГА ТААЛЛУҚЛИ ИШЛАР

Хўжалик судларини мамлакатимизда иқтисодий ислоҳотларни ўтказиш жараёнида давлат органлари орасида муҳим ўрин эгаллагани сабабли иқтисодиёт соҳасида ва уни бошқариш жараёнида корхона, муассаса, ташкилотлар ва фуқароларнинг бузилган ёки низолашилаётган ҳуқуқларини ёхуд қонун билан қўриқланадиган манфаатларини ҳимоя қилиш билан бу борада қонунчилиқни мустаҳкамлаш ва шартнома муносабатларидаги ҳуқуқбузарликнинг олдини олишга қаратилганлигини Хўжалик процессуал кодексининг 3-моддасида ўз ифодасини топганлиги судларнинг асосий вазифаси эканлигидан далолат беради.

Амалдаги қонунларда хўжалик низоларини ҳал қилишга қаратилган хўжалик судларининг ваколатлари бирмунча кенгайтирилиб, тадбиркорлик билан шуғулланувчи фуқароларнинг ҳам иқтисодий муносабатларидан келиб чиқадиган низолари шу судларга тааллуқли қилиб белгиланган (Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди Пленумининг 1994 йил 18 октябрдаги “Низоларнинг хўжалик судловига тааллуқлигига доир айрим масалалар тўғрисида”ги қарори).¹

Хўжалик судларида иш кўриш тааллуқлилиқ қондасига риоя қилган ҳолда амалга оширилади. Хўжалик процессуал кодекси

¹ Қаранг: Қонун номи билан. Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Ахборотномаси. 1995 йил, 1-2-сонлари, 29-33-бетлар.

(23-моддаси)да манфаатдор тараф хўжалик низоларидан қайси турдаги ишлар юзасидан судга мурожаат этиши мумкинлиги берилган, уларга:

1) иқтисодиёт соҳасида юридик шахслар (бундан буён матнда - ташкилотлар), юридик шахс тузмаган ҳолда тадбиркорлик фаолиятини амалга ошираётган ва яқка тартибдаги тадбиркор мақомини қонунда белгиланган тарзда олган фуқаролар ўртасидаги (бундан буён матнда - фуқаролар) фуқаровий, маъмурий ва бошқа ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган низоларга доир ишлар;

2) иқтисодиёт соҳасида ташкилотлар ва фуқароларнинг ҳуқуқлари вужудга келиши, ўзгариши ёки бекор бўлиши учун аҳамиятга эга бўлган фактларни аниқлаш (бундан буён матнда - юридик аҳамият касб этувчи фактларни аниқлаш) тўғрисидаги ишлар;

3) ташкилотлар ва фуқароларнинг банкротлиги тўғрисидаги ишлар киради.

Хўжалик судларига тааллуқли ишлар томонларнинг келишувига асосан ҳолислар судига ҳал этиш учун ўтказилиши мумкин.

Фуқаролик ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган ёки юзага келиши мумкин бўлган ҳамда хўжалик судига тааллуқли бўлган низолар томонларнинг келишувига биноан, хўжалик суди қарор чиқаргунга қадар ҳолислар судига кўриб чиқиш учун ўтказишлари мумкин.

Хўжалик судларига тааллуқли ишларнинг суд бўғинлари (звенolari) ўртасида тақсимланиши қонунларда ўз ифодасини топган. Тааллуқлилиқ ҳақида умумий судлардагидек хўжалик судларида ҳам тааллуқлилиқ деганимизда низоли ишларни кўриш ва ҳал қилиш юзасидан судлар билан бошқа давлат органлари ва жамоат ташкилотлари ўртасида ҳуқуқ доирасидаги ваколатлар билан боғлиқ фарқлар назарда тутилган бўлса, судловда эса, бир томондан, ҳал этиладиган низоли ишларни судга тааллуқлилиги тушунилса, иккинчи томондан, ягона хўжалик суд тизими ичида ҳар бир суд қандай ваколатга эга эканлиги англанади.

Демак, хўжалик низоларини судловлиги деганда суд идораларига тааллуқли барча ишларнинг судлар ўртасида тақсимланиши тушунилади. Ишнинг судловлигини аниқлаш деганда мазкур ишни қайси хўжалик суд бўғини кўриши ва ҳал этиши мумкин (ваколатли) эканлиги ҳам тушунилади.¹

¹ Қаранг: М. Абдусаломов. Ўзбекистон Республикасида хўжалик судлари, Т., "Шарқ" нашриёт-матбаа концерни, 1998, 20-32-бетлар.

Хўжалик судига тааллуқли ишлар Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар, Тошкент шаҳар хўжалик судлари томонидан кўриб чиқилади, Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик суди судловига тааллуқли ишлар бундан мустаснодир.

Олий хўжалик суди қўйидагиларни кўриб чиқади:

республика бошқарув органлари билан вакиллик ва ижроия ҳокимияти маҳаллий органлар ўртасидаги иқтисодий битимлардан келиб чиқадиган низолар;

ҳокимият органларининг норматив характерга эга бўлмаган ҳужжатларини (бутунлай ёки қисман) ҳақиқий эмас деб топиш тўғрисидаги ишлар.

Олий хўжалик суди алоҳида ҳолатларни эътиборга олган ҳолда ҳар қандай ишни исталган хўжалик судидан олиб қўйиш ва уни биринчи инстанция бўйича ўзининг иш юритишига қабул қилишга, ишни бир хўжалик судидан бошқасига ўтказишга ҳақли (ХПКнинг 26-моддаси).

Суд бўғинлари ўртасида тақсимланган низоли хўжалик ишларини суд даъвогарними, жавобгарними улардан бирини яшаб, ишлаб турган ҳудудида кўриб, ҳал этилишини аниқлаши лозим. Бу масалани қандай ҳал этиш қонунда ўз ифодасини топган. Умумий қоида бўйича даъвогар жавобгар жойлашган ердаги хўжалик судига тақдим этилади.

Алоҳида бўлинмаларда фаолият кўрсатувчи юридик шахсга нисбатан даъво алоҳида бўлинма жойлашган жойга тақдим этилади.

Фуқаролик процессуал ҳуқуқида судловнинг турларга бўлиниши ва шулар асосида низоли ишларни қайси суд бўғинида кўриб ҳал этилишига бирмунча аниқлик киритилган.

Хўжалик процессуал кодексига ҳам бу масалага аҳамият берилганлиги кўрилади. Бунга кўра судлов институти: умумий судлов; даъвогарни ихтиёри бўйича судлов; юридик аҳамиятга эга бўлган фактларни белгилаш тўғрисидаги ишларнинг судлови; банкротик тўғрисидаги ишларнинг судлови; алоҳида судлов; шартномавий судлов турларга бўлиниб, булар хўжалик низо-ларининг хусусиятларига қараб иш тугилганлиги билан фарқланади (ХПКнинг 27-32-моддалари).

Иш юритишда юқорида келтирилган ҳар бир судлов тури ўзига хос хусусиятга эга бўлиб, уларга риоя қилмаслик тарафларнинг ҳуқуқ ва манфаатларининг бузилишига олиб келиши мумкин.

Ҳудудий (умумий) судловга кўра, қонунда назарда тугилган ҳолларда фуқаролар тадбиркорлик билан шуғулланган ишлар

бўйича асосан жавобгарнинг яшаш жойидаги хўжалик судига, агар жавобгар юридик шахс бўлса, ишнинг қайси суд томонидан кўрилиши лозимлиги юридик шахснинг органи (идораси) ёки мулки турган жой бўйича ёки алоҳида бўлинма (филиали) жойлашган жойда кўриш белгиланган.

Даъволар низоли ишларни қонун бўйича унга берилган ҳуқуқ доирасида ўз ихтиёрига қараб иш қўзғатиши ҳам назарда тутилган.

Манфаатдор шахс ишларини қайси судда кўриш лозимлиги унинг ихтиёрий танлаши бўйича белгиланишига альтернатив-ихтиёрий судлов деб аталади.

Турли ерларда жойлашган бир нечта жавобгарларга нисбатан - даъволар даъвогарнинг танлаши бўйича жавобгарларнинг бири жойлашган жойдаги хўжалик судига тақдим этилади.

Қаердалиги номаълум бўлган жавобгарларга нисбатан даъволар унинг мол-мулки жойлашган жойдаги ёки Ўзбекистон Республикасида маълум бўлган охириги турар жойдаги хўжалик судига тақдим этилиши мумкин.

Ўзбекистон Республикасининг ташкилоти ёки фуқароси бўлган ва айна пайтда бошқа давлат ҳудудида турган жавобгарга нисбатан даъволар даъвогар жойлашган жойдаги ёки жавобгарнинг мол-мулки жойлашган жойдаги хўжалик судига тақдим этилиши мумкин.

Ижро этиш жойи кўрсатилган шартномадан келиб чиқадиган даъволар шартнома ижро этиладиган жойда тақдим этилиши мумкин (ХПКнинг 28-моддаси).

1) Юридик аҳамиятга эга бўлган фактларни аниқлашдан мақсад манфаатдор шахсларнинг хўжалик ҳуқуқий муносабатларидан келиб чиқадиган низоларни қўзғатиш билан, уларнинг мулкий ҳуқуқларининг кўриқланиши назарда тутилган.

Суд бундай ишларни кўришда юридик аҳамиятга эга бўлган ҳужжатларни бошқа тартибда олиш мумкин бўлмаганлиги туфайли судга мурожаат этганлигини аниқлаши керак. Ҳуқуқий фактларни белгилаш учун бу факт шахсий ёки мулкий ҳуқуқларни вужудга келтирадиган, ўзгартирадиган ёки бекор қиладиган ҳолатлар бўлиши талаб этилади.

Юридик аҳамиятга эга бўлган фактларни аниқлаш тўғрисидаги ишлар аризачи турган жойдаги суднинг судловига тегишлидир.

2) Бозор иқтисодиётига ўтиш даврида хўжалик ташкилотлари тадбиркорларнинг бир маромда ишлашлиги ва иш юритишни оқилона ташкил қилишга боғлиқ. Борди-ю, бсзор қонуниятларига

нисбатан ишбилармонлик йўсинида иш тутмасалар қудратсиз (банкрот)ликка учраши мумкин. Шунинг учун Хўжалик процессуал кодексида банкротликка алоҳида эътибор берилиб, судловга оид қоида, келиб чиқадиган низоли ишларни ташкилот ёки фуқароларнинг, яъни қарздорларнинг турган жойидаги судда кўриб ҳал этилиши назарда тутилган.

3) Алоҳида ёки мустасно судлов. Бунинг асосий моҳияти шундаки, хўжалик низоларини қонун фақат муайян ишларни муайян судларга тегишли бўлишлигини белгилайди.

Алоҳида судловга тегишли бўлган низоли ишларнинг саноғи кенгайтирилишига йўл қўйилмайди, яъни бундай судлов тарафларнинг келишувига ёки даъвогарнинг танлаши бўйича ўзгартирилмайди. Масалан, бино, иншоот, ер-участкаларига нисбатан мулк ҳуқуқини тан олиш тўғрисидаги, бино, иншоот, ер-участкасини бошқа шахснинг ноқонуний эгалигидан талаб қилиб олиш, мулкдор ёки мол-мулкнинг бошқа қонуний эгасининг ҳуқуқлари эгалик қилишдан маҳрум этиш билан боғлиқ бўлмаган ҳолда бузилишини бартараф этиш тўғрисидаги даъволар бино, иншоот, ер-участкаси жойлашган жойда судга тақдим этилади. Юридик аҳамиятга эга бўлган фактларни аниқлаш тўғрисидаги ишларда ҳам бинога, иншоотга, ер участкасига эгаликни аниқлаш тўғрисидаги ишлар ХПКнинг 29-моддаси асосида кўрилади.

4) Қонунда даъвогар, жавобгар яшаб, ишлаб турган жойдаги ҳамда даъвогарнинг ихтиёри бўйича судловни (ХПКнинг 27, 28-моддалари) тарафларнинг розилиги билан ўзгартириш мумкинлиги қайд этилган. Бундай судлов шартномавий судлов турига киради. Бу ҳуқуқий меъёрнинг мақсади манфаатдор шахсларга кўпроқ қулайлик яратишдан иборат.

Мамлакатимизда ҳуқуқий демократик давлат қуришга қадам қўйилган бир пайтда қонунда тарафларнинг судловдаги эркинликларини ортиқча чеклаш мақсадга мувофиқ эмаслиги назарда тутилган. Шартномавий судловга асосан тарафлар ўртасида иш юзасидан низо келиб чиққан тақдирда шартномада ва ундан кейин ҳам низони қайси судда кўриб ҳал этилиши тарафлар келишуви асосида ўзаро белгиланиши мумкин.

Агар иш кўриш жараёнида хўжалик суди томонидан шартномавий судлов туфайли тарафларнинг ҳуқуқи бузилганлиги аниқланса, ишни судловни умумий қоидалари асосида кўриш тўғрисидаги масалани ҳал этиш мумкин.

Амалдаги Хўжалик процессуал кодексида ишларни бир хўжалик судидан бошқасига ўтказиш масаласи ҳам алоҳида ҳуқуқий меъёр билан тартибга солинган.

Хўжалик суди томонидан судловга тегишлилик қоидаларга риоя қилган ҳолда қабул қилиб олинган иш, гарчи кейинчалик бошқа хўжалик судининг судловига тегишли бўлиб қолса-да, аввалги хўжалик суди томонидан мазмунан кўрилиши лозим.

Бироқ суд баъзи қабул қилинган ишнинг бошқа судда кўрилиши зарур ва мақсадга мувофиқ, деган хулосага келиши мумкин. Бундай ҳолларда қонун судьяга ишни кўриш учун бошқа тенг даражадаги судга ўтказиш ҳуқуқини беради.

Хўжалик суди ишни бошқа хўжалик судига қуйидаги ҳолларда ўтказади:

1) агар иш судловга тегишлилик қоидасини бузиб қабул қилинганлиги шу судда ишни кўриш вақтида маълум бўлса;

2) агар бир ёки бир неча судьялар рад қилинганидан кейин уларни ушбу судда алмаштириш мумкин бўлмай қолса, шунингдек ишни ушбу судда кўриш мумкин бўлмай қолган бошқа ҳолларда.

Ишни бошқа хўжалик судида кўришга ўтказиш тўғрисида ажрим чиқарилади.

Бир суддан бошқа судга юборилган иш у юборилган судда кўриш учун қабул қилиб олинishi керак.

Ўзбекистон Республикаси хўжалик судлари ўртасида судловга тегишлилик тўғрисидаги низоларга йўл қўйилмаслиги таъкидланган (ХПКнинг 33-моддаси).

Ишни бошқа судга ўтказиш тўғрисидаги суднинг ажримига шу ажрим устидан шикоят қилиш муддати ўтгандан сўнг берилган бўлса, бундай ҳолларда шикоятни қаноатлангирмай қолдириш ҳақида суд ажрим чиқаргандан кейин иш бошқа судга ўтказилади.

Иш бир суддан бошқа хўжалик судига юборилганда иш келиб тушган судда кўриб чиқилиши ва бу ҳақда хўжалик судлари ўртасида судлов тўғрисида низолар келиб чиқмаслигига қонун йўл қўймаслигини таъкидлайди.

Агар корхона, ташкилот ва муассаса қайтадан тузилиши муносабати билан ишда қатнашувчи тарафлар ўзгартирилса ёки тарафларнинг бирон-бир ташкилотга бўйсунishi ўзгарса ва шу туфайли низо бошқа хўжалик судига тааллуқли бўлиб қолса, иш мазкур хўжалик судига топширилиши лозим.

Низонинг мазкур хўжалик судига тегишли бўлмаслиги аниқланганида даъво (аризалари) материаллари даъво аризаси тушган

пайтдан эътиборан ёки иш суд мажлисида бекор қилингандан кейин уч кун ичида тегишли хўжалик судига юборилиши керак. Бу материалларни олган судья уларни умумий асосларда кўриш учун қабул қилади.

Хўжалик судининг судьяси даъво материаллари нотўғри юборилган деб топса, бу материаллар низонинг судлов тўғрисидаги масалани ҳал қилиш учун тегишли хўжалик судига юборилиши керак.

Қонунда кўрсатилган айрим ҳолларда хўжалик низолари аввал судсиз ҳал этилиши кўрсатилган бўлиши мумкин, масалан, Биржалар ва биржа фаолияти тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси қонунининг 31-моддаси, 2-бандида биржа олди-сотди қатнашчилари ўртасида юзага келадиган низолар низо комиссияси томонидан ҳал этилиши, агар тарафлардан бири унинг қароридан рози бўлмаган тақдирда тегишли хўжалик суди томонидан ҳал этилиши кўрсатилган.¹

Хўжалик низоларининг хўжалик судларига тааллуқлилиги тўғрисидаги батафсил маълумотлар Ўзбекистон Республикаси Олий судининг 1994 йил 18 октябрдаги “Низоларнинг судларга тааллуқлилиги”га бағишланган Пленум қарорида берилган.²

4-§. ХЎЖАЛИК СУДИДА ИШТИРОК ЭТУВЧИ ШАХСЛАР

Манфаатдор шахс ўзининг бузилган ва низолашилаётган ҳуқуқи ёки қонун билан қўриқланадиган манфаатларини ҳимоя қилишни сўраб хўжалик судига мурожаат этиши қатор процессуал ҳаракатларни амалга ошириш учун асос бўлади

Тарафлар, учинчи шахслар, прокурор, давлат органлари ва бошқа органлар ўз зиммаларига юклатилган ваколатга кўра, шунингдек, аризачилар ҳамда юридик аҳамиятга эга бўлган фактларни аниқлаш тўғрисидаги, ташкилотлар ҳамда фуқаролар банкротлиги тўғрисидаги ишлардан манфаатдор бошқа шахслар ишда иштирок этувчи шахслар деб ҳисобланади.

Ишда иштирок этувчи шахсларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари ХПКнинг 35-моддасида батафсил берилган.

¹ Қаранг: Қонун номи билан. Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Ахборотномаси. 1995, 1-2-сонлар, 31-бет.

² Қаранг: Юқоридаги Ахборотнома, 30-31-бетлар.

Ҳуқуқ бузилган томон - даъвогар, ҳуқуқ бузувчи, яъни унга риюя қилмаган тараф эса жавобгар Хўжалик суди процессида иштирок этувчи тарафлар ҳисобланади.

Ўзлари ҳуқуқлари ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида даъво тақдим этаётган ёки тарафлар ўзларининг ишларини юритишни бошқа шахсларга, вакилларга топширишларига йўл қўйилади.

Вакил ваколат берувчининг ишониб топширган ҳуқуқ доирасида ҳаракат қилиши лозим.

Хўжалик процессуал кодексида вакиллар уларнинг процессуал ҳуқуқи ва мажбуриятлари тўғрисида фикр юритилади. Бу қоидага кўра, вакил деганда, хўжалик судида ташкилотларнинг ишларини уларнинг қонун ҳужжатларида ёки таъсис ҳужжатларида берилган ваколатлар доирасида иш кўрадиган органлари ҳамда вакиллари назарда тутилади.

Ташкилотларнинг раҳбарлари, бошқа шахслар таъсис ҳужжатларига мувофиқ хўжалик судига хизмат мавқелари ёки ваколатини тасдиқловчи ҳужжатларни тақдим этадилар.

Фуқаролар ўз ишларини хўжалик судида шахсан ўзлари ёки вакиллари орқали юритишлари мумкин. Фуқаронинг ишда шахсан қатнашиши уни иш бўйича вакилга эга бўлиш ҳуқуқидан маҳрум қилмайди.

Ҳуқуқи бузилган шахс, ташкилотлар, фуқаролар хўжалик судларига ўз ҳуқуқларини ҳимоя қилиш мақсадида мурожаат этиш учун даъво аризасини ёзма равишда беришлари ва ариза тегишли даъвогар ёки унинг вакили томонидан имзоланиши лозим.

Даъво аризасида қуйидагилар кўрсатилиши керак:

- 1) ариза берилаётган хўжалик судининг номи;
- 2) ишда иштирок этувчи шахсларнинг номи, уларнинг почта манзиллари;
- 3) агар даъво баҳоланиши лозим бўлса, даъвонинг баҳоси;
- 4) даъво талабларига асос бўлган ҳолатлар;
- 5) даъво талаблари асосларини тасдиқловчи далиллар;
- 6) ундириладиган ёки низолашилаётган сумманинг ҳисоб-китоби;
- 7) даъвогарнинг қонун ҳужжатларини далил қилиб келтирган талаблари, даъво бир неча жавобгарга нисбатан тақдим этилганда, уларнинг ҳар бирига қўйилган талаблар;
- 8) низони жавобгар билан судгача ҳал қилиш (талабнома юбориш) тартибига риюя этилганлиги тўғрисидаги маълумотлар,

агар бу тоифадаги низолар учун қонунда ёки шартномада назарда тутилган бўлса;

9) илова қилинаётган ҳужжатлар рўйхати.

Даъво аризасида, агар низолини тўғри ҳал қилиш учун зарур бўлса, бошқа маълумотлар ҳам, шунингдек даъвогарда мавжуд илтимосномалар кўрсатилади.

Даъвогар даъво тақдим этганда ишда иштирок этувчи бошқа шахсларга даъво аризасининг ва унга илова қилинган, бу шахсларда бўлмаган ҳужжатларнинг нусхаларини юбориши шарт (ХПКнинг 112-113-моддалари).

Ҳўжалик судида биринчи инстанция тариқасида иш қўзғатилганда даъво аризасини қабул қилиш тўғрисидаги масалани судьянинг якка ўзи ҳал қилади.

Судья даъво аризасини қабул қилиш тўғрисида у келиб тушган кундан эътиборан ўн кун муддат ичида ажрим чиқаради. Бу ажримнинг мазмуни ишни мажлисда кўришга тайёрлаш тўғрисидаги ажримда баён қилиниши мумкин.

Ҳўжалик судига берилган низоли ишлар судья томонидан ҳақиқат қабул қилинавермайди. Бунинг учун у қонунда кўрсатилган асослар бўлган тақдирда даъво аризани қабул қилишни рад этади. Масалан, агар низо ҳўжалик судига тааллуқли бўлмаса ва ҳоказо.

Судья даъво аризасини ва унга илова қилинган ҳужжатларни қуйидаги ҳолларда қайтаради:

1) даъво аризасининг ХПКнинг 112-моддасида белгиланган шакли ва мазмунига риоя қилинмаган бўлса;

2) даъво аризаси имзоланмаган ёки уни имзолаш ҳуқуқига эга бўлмаган шахс ёхуд мансаб мавқеи кўрсатилмаган шахс томонидан имзоланган бўлса;

3) иш мазкур ҳўжалик суд судловига тегишли бўлмаса;

4) ишда иштирок этувчи бошқа шахсларга даъво аризасининг нусхалари юборилганини тасдиқловчи далиллар тақдим этилмаган бўлса;

5) белгиланган тартибда ва миқдорда давлат божи тўланганлигини ва бошқа суд ҳаражатларига қопланганлигини тасдиқловчи ҳужжатлар тақдим этилмаган бўлса, давлат божи тўлашни кечиктириш, бўлиб-бўлиб тўлаш мумкинлиги қонунда назарда тутилган ҳолларда бу ҳақда илтимоснома берилмаган ёхуд илтимоснома рад этилган бўлса;

6) шу тоифадаги низолар учун қонунда ёки шартномада назарда тутилган ҳолларда даъвогар жавобгар билан низолини судгача ҳал

қилиш (талабнома юбориш) тартибига риоя этилганини тасдиқловчи ҳужжатларни тақдим этмаган бўлса;

7) битта даъво аризасида бир ёки бир неча жавобгарга ўзаро боғланмаган бир неча талаб бирлаштирилган бўлса;

8) қонун ҳужжатларига ёки шартномага мувофиқ қарз банк ёхуд бошқа кредит муассасаси орқали олиниши лозим бўлганида жавобгардан қарзни олиш учун банкка ёки бошқа кредит муассасасига мурожаат қилинганлиги ҳақида далиллар тақдим этилмаган бўлса;

9) агар даъво аризасини иш юритишга қабул қилиш тўғрисида ажрим чиқарилгунга қадар уни қайтариб олиш тўғрисида даъвогардан ариза тушган бўлса (ХПКнинг 118-моддаси).

Даъво аризасида даъвогар низони бевосита жавобгар билан ўзаро ҳал этиш учун кўрган чоралари, шу жумладан, низони судга қадар ҳал этишга бўлган уринишлар даъво талаблари асослаб кўрсатилган бўлиши керак.

Даъво аризасига низонинг мазмунини акс эттирувчи ҳужжатлар илова қилиниши керак. Масалан, агар шартнома тузиш ҳақида низо келиб чиқса, бундай шартнома лойиҳаси ҳамда шартнома тузиш мажбуриятини белгиловчи ҳужжатлар тақдим этилади. Агар низо шартнома шартлари ҳақида бўлса, бунда шартнома лойиҳасининг нусхаси ва келишмовчилик баённомасининг асли тақдим этилади ва ҳоказо.

Хўжалик судларида кўриладиган низолар мазмунан ҳар хил бўлганлиги туфайли даъво талабини асослантирувчи ҳужжатлар ҳам ҳар сафар ишнинг турига мувофиқ бўлиши лозим.¹

Хўжалик судларида ишларнинг кўзғатилиши муайян харажатлар билан боғлиқ. Бу харажатлар давлат божи ва судья тайинлаган экспертиза харажатларидан иборат. Ҳал қилув қарорлари, ажримлар ва қарорларни қайтадан кўриб чиқиш тўғрисидаги даъво аризалари ва илтимослар бўйича қонунда белгиланган тартибда давлат божи тўланади.

Хўжалик низоларини судда кўриб ҳал этиш кўп харажатлар билан боғлиқ бўлиши туфайли қонунда иш кўзғатган шахсдан, кейинчалик эса, шартнома мажбуриятларини бузган шахслардан давлат бюджетига белгиланган миқдорда давлат божини ундириш назарда тутилган. Масалан, хўжалик судларига бериладиган даъво

¹ Қаранг: М. Абдусаломов. Ўзбекистон Республикасида хўжалик судлари, Т., 1998, 56-64-бетлар.

аризаларидан ва хўжалик қарорларини қайта кўриб чиқиш ҳақидаги аризалардан олинадиган бож миқдори:

а) мулкка оид бўлган тусдаги аризалардан қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ишлаб чиқарувчилар учун - даъво баҳосининг 1 фоизи миқдорида;

1 млн. сўмга қадар - даъво баҳосининг 3 фоизи, бироқ иш ҳақининг энг кам миқдоридан кам бўлмаган;

1 млн. сўмдан 10 млн. сўмгача - даъво баҳосининг 2 фоизи миқдорида;

10 млн. сўмдан юқорилари учун - даъво баҳосининг 1 фоизи миқдорида;

а) мулккий тусдаги даъво аризаларидан:

б) мулкка оид бўлган тусдаги даъво аризаларидан, шу жумладан, корхоналар ва бирлашмаларнинг, юқори турувчи органларнинг ҳужжатларини тўла ёки ҳақиқий эъяс деб эътироф этиш ҳақидаги аризалардан, шунингдек мулкчиликнинг турли шаклларига асосланган Ўзбекистон Республикаси ташкилотлари халқаро бирлашмаларнинг мулкка оид бўлмаган даъво аризаларидан - энг кам иш ҳақининг 10 баравари миқдорида;

в) банкротлик ҳақидаги иш қўзғатиш ҳақидаги аризалардан - энг кам иш ҳақининг 20 баравари миқдорида;

г) хўжалик шартномаларини тузиш, ўзгартириш ёки бекор қилишдан келиб чиқадиган низолар бўйича - энг кам иш ҳақининг 10 баравари миқдорида;

д) хўжалик судларининг қарорларини қайта кўриб чиқиш ҳақидаги аризалардан - низони биринчи инстанцияда кўриб чиқиш учун ариза берилганда тўланадиган ставканинг 50 фоизи, мулккий тусдаги низолар бўйича эса - низолашилаётган суммадан ҳисоблаб чиқарилган ставкалар миқдорида;

е) хўжалик суди қарорлари, ажримлари ва бошқа қарорларнинг дубликатларини ҳамда томонларнинг ва ишда қатнашувчи бошқа шахсларнинг илтимосларига биноан хўжалик судлари томонидан бериладиган бошқа ҳужжатларнинг нусхаларини берганлик учун - ҳужжатнинг ҳар бир бети учун энг кам иш ҳақининг 10 фоизи миқдорида.

Экспертларга уларнинг хўжалик судига чақирилишларида йўл кира харажатлари, турар жой ижаралари харажатлари ҳамда хизмат сафарларига юбориладиган ходимлар учун амалдаги қонунларда белгиланган миқдорларда кундалик харажатлар ҳақи тўланади. Экспертиза харажатлари ҳар икки тараф зиммасига юкланади.

Давлат божи тўғрисидаги Ўзбекистон Республикасининг 1992 йил 9 декабрдаги қонуни ва унга киритилган ўзгартиришларга асосан хўжалик судларида кўриладиган ишлар бўйича давлат фойдасига бож тўлашдан озод қилиниши кўрсатилган. Қуйидагилар хўжалик судларида кўриладиган ишлар бўйича давлат фойдасига бож тўлашдан озод қилинадилар:¹

а) ижтимоий суғурта идоралари ва ижтимоий таъминот идоралари - жабрланган ёки унинг оила аъзоларига зарар етказувчидан пенсия ва нафақа суммасини ундириб олиш тўғрисидаги регресс даъволар юзасидан;

б) Ўзбекистон Республикаси молия ва солиқ идоралари - барча ишлар ва ҳужжатлар юзасидан, шунингдек алоҳида ишлар бўйича судга ариза берганлик учун;

в) Ўзбекистон Республикаси Мелиорация ва сув хўжалиги вазирлиги, унинг идоралари - сув тўғрисидаги қонунларни бузиш натижасида давлатга етказилган зарар ўрнини қоплаш учун маблағларни давлат фойдасига ундириш тўғрисидаги даъволари юзасидан;

г) прокуратура идоралари - юридик шахслар манфаатини кўзлаб қилинган даъволари юзасидан;

д) тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланувчи юридик ва жисмоний шахслар - пул маблағлари бўлмаган ва бу нарса банк муассасаси томонидан тасдиқланган тақдирда ва бошқалар.

Булардан ташқари ХПКнинг 92-моддасида белгиланишича, даъвонинг баҳоси қуйидагича аниқланади:

1) пул маблағларини ундириш тўғрисидаги даъволар бўйича ундириладиган суммага қараб;

2) ижро этиш ҳужжатини ёки ундириш сўзсиз (акцептсиз) тартибда амалга ошириладиган бошқа ҳужжатни ижро этиш мумкин деб топиш тўғрисидаги даъволар бўйича - низолашаётган суммага қараб;

3) мол-мулкни талаб қилиб олиш тўғрисидаги даъволар бўйича - шу мол-мулкнинг қийматига қараб;

¹ Қаранг: Давлат божи тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг қонуни. Ўзбекистоннинг янги қонунлари. Т., "Адолат", 1993, 7-сон. Ўзбекистон Республикаси Олий судининг Ахборотномаси. Т., 1995, 1-2-сонлари, 34-50-бетлар. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 3 ноябрдаги 533-сонли "Давлат божи ставкалари тўғрисида"ги қарори.

4) ер участкасини талаб қилиб олиш тўғрисидаги даъволар бўйича - ер участкасининг белгиланган баҳода, баҳоси бўлмаса бозор баҳосида чиқарилган қийматига қараб.

Даъвонинг баҳосига даъво аризасида кўрсатилган неустойка (жарима, пеня) суммалари ҳам киритилади.

Бир неча мустақил талаблардан иборат бўлган даъвонинг баҳоси барча талабларнинг суммаси билан белгиланади.

Даъвонинг баҳоси нотўғри кўрсатилган тақдирда у хўжалик суди томонидан белгиланади.

5-§. ИШНИ СУДДА КЎРИШГА ТАЙЁРЛАШ

Низоли хўжалик ишининг хўжалик судида тўғри ва ўз вақтида кўрилиши ва ҳал этилишини таъминлаш мақсадида судья даъво аризаси олинган кундан бошлаб ўн кундан кечиктирмасдан ишни кўришга тайёрлайди. Тайёргарлик ишларини пухта ўтказиш ишини холисона ҳал этишга ёрдам беради. Бунинг учун судья тарафлардан иш бўйича керакли маълумотлар, етишмаган ҳужжатлар, ҳисоб-китоб қоғозлари ва тушунтириш хатларини, ишда иштирок этмаётган ташкилотлардан тегишли ҳужжатларни талаб қила олади: иш ҳолатларини аниқлаш учун тарафларнинг вакилларини чақиради (агар улар суд жойлашган шаҳарда бўлсалар) ва улардан қандай қўшимча ҳужжатлар топширилиши, далиллар келтирилиши мумкинлигини аниқлайди; хўжалик судидаги бир неча ишларни бирлаштириш ёки даъво талабларини ажратиш; ишга жалб қилинмаган тарафларни жалб қилиш ва ишга нотўғри ва асоссиз тортилган жавобгарни ишда қатнашиш масаласини ҳал этади, низони ишда тараф бўлиб кўрилган юридик шахснинг бевосита корхонасида, ташкилотида ва муассасасида кўриш; суд мажлисида тушунтириш бериш учун тарафларнинг мансабдор шахсларини чақиритиш масалаларини ҳал қилади; ишнинг тўғри ва ўз вақтида кўрилишини таъминлашга қаратилган Хўжалик процессуал кодексининг 122-моддасидаги яна бошқа ҳаракатларни бажаради.

Ишни судда кўришга тайёрлаш пайтида судья даъво аризаси келиб тушган кундан бошлаб ўн кундан кечиктирмай яна қуйидаги ҳаракатларни амалга оширади:

1) ишда иштирок этиш учун бошқа жавобгар ёки учинчи шахсни жалб этиш масаласини кўриб чиқади;

2) иш юритиш тўғрисида манфаатдор шахсларни хабардор қилади;

3) ишда иштирок этувчи шахсларга бошқа ташкилотларга уларнинг мансабдор шахсларга муайян ҳаракатларни бажаришни, шу жумладан низони ҳал қилиш учун аҳамиятли ҳужжатлар ва маълумотларни тақдим этишни таклиф этади;

4) далилларнинг тегишлилиги ва уларга йўл қўйилиши мумкинлигини текширади;

5) гувоҳларни чақиртиради;

6) экспертиза тайинлаш масаласини кўриб чиқади;

7) бошқа хўжалик судларига суд топшириқларини юборади;

8) ишда иштирок этувчи шахсларни чақиртиради;

9) тарафларни мурасага келтириш чораларини кўради;

10) ишда иштирок этувчи ташкилотлар раҳбарларини тушунтириш бериш учун чақиртиш масаласини ҳал қилади;

11) даъвони таъминлаш чораларини кўради.

Судья низони тўғри ва ўз вақтида ҳал қилишга қаратилган бошқа ҳаракатларни ҳам амалга оширади.

Судья ишни судда кўришга тайёрлаш тўғрисида ажрим чиқаради, унда ишни тайёрлашга доир ҳаракатлар, ишни судда кўришга тайёрлаш, уни ўтказиш вақти ва жойи кўрсатилади (ХПКнинг 122-123-моддалари).

Судья тарафларнинг аризаларига кўра ёки ўз ташаббуси билан иш бўйича қарор чиққунга қадар даъвони қисман ёки тўлиқ таъминлаш тўғрисида чоралар кўриши мумкин. Судья хўжалик ишини тўғри ва ўз вақтида ҳал қилишга қаратилган бошқа ҳаракатларни амалга ошириши мумкин.

6-§. ХўЖАЛИК СУДИДА ИШНИНГ КўРИЛИШИ ВА ҲАЛ ЭТИЛИШИ

Хўжалик судларида биринчи инстанция бўйича ишлар судьянинг яқка ўзи томонидан, Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик судида эса уч нафар судьядан иборат таркибда кўрилади. Бироқ мураккаб ишларни кўришда Қорақалпоғистон Республикаси хўжалик суди, вилоят, Тошкент шаҳар суди раисларининг қарори билан ҳар қандай иш коллегиял равишда (ҳайъатда) кўрилиши мумкинлиги белгиланган (ХПКнинг 15-моддаси).

Хўжалик судига тааллуқли ишлар судья ва тарафларнинг вакиллари таркибда, судья раислигида кўрилади.

Судья, суд мажлисига раислик қилади ва қуйидаги ҳаракатларни бажаради:

1) хўжалик судининг мажлисини очади ва қандай иш кўриб чиқилишини эълон қилади;

2) ишда иштирок этувчи шахсларнинг мажлисга келганлигини, уларнинг ваколатларини, мажлисга келмаганлар тегишли равишда хабардор қилинганликлари ҳамда уларнинг келмаганликларининг сабаблари тўғрисида қандай маълумотлар борлигини текширади;

3) суд таркибини эълон қилади, эксперт, таржимон сифатида кимлар иштирок этаётганлигини маълум қилади ҳамда иштирок этаётган шахсларга уларнинг рад қилиш ҳуқуқларини тушунтиради;

4) келган гувоҳларни сўроқ қилиш бошлангунча уларни мажлис залидан чиқариб юборади.

Ишнинг муҳокамаси ҳайъат тартибида бўлса, ўзгармас суд таркибида амалга оширилади.

Мажлис вақтида тартиб бузилган тақдирда раислик қилувчи хўжалик суди номидан тартибни бузган шахсни огоҳлантиради. Тартиб такроран бузилган тақдирда мазкур шахс раислик қилувчининг фармойиши билан чиқариб юборилиши мумкин (ХПКнинг 127-моддаси 3-қисми).

Муҳокама жараёнида судьялардан бири алмаштирилган тақдирда ишнинг муҳокамаси бошидан бошланиши лозим.

Ҳар бир иш бўйича муҳокама дам олиш учун белгиланганидан ташқари вақтда узлуксиз давом этади. Айрим ҳолларда хўжалик суди мажлисида уч кундан ошмаган муддатга танаффус эълон қилиниши мумкин.

Хўжалик суди иш бўйича қарор қабул қилмагунча ёки ишни кўриб чиқиш кейинга қолдирилмагунча бошқа ишларни кўриб чиқишга ҳақли эмас.

Мураккаб ишларни кўриш учун суд таркибига қўшимча равишда иккита судьяни киритиши ва мазкур мажлис раисини тайинлаши мумкин. Қонунда назарда тутилган ҳолларда судья низоларни тарафлардан бирининг иштирокидан ташқари ҳам кўриши мумкин.

Ишнинг хўжалик суди мажлисида кўрилишида иштирок этувчи тарафлар тенг процессуал ҳуқуқлардан фойдаланадилар.

Ишда иштирок этувчи шахслар иш материаллари билан танишиш, улардан кўчирма олиш, нусха кўчириш, рад этишларини билдириш, далилларни тақдим этиш, далилларни таҳлил этишда қатнашиш, саволлар бериш, илтимослар киритиш, арзлар қилиш,

хўжалик судига оғзаки ва ёзма тушунтиришлар бериш, ишни кўриш давомида вужудга келадиган барча масалалар бўйича ўз важларини тақдим этиш, ишда иштирок этувчи бошқа шахсларнинг илтимосномалари, важларига эътироз билдириш, суд ҳужжатлари устидан шикоят қилиш, хўжалик судининг ҳал қилув қарори, ажрими, қарорларининг мажбурий ижро этилишини талаб қилиш ҳамда уларга берилган бошқа процессуал ҳуқуқлардан фойдаланиш ҳуқуқига эгадирлар (ХПКнинг 35-моддаси).

Тарафлар ўзларига тегишли барча ҳуқуқлардан инсофли равишда фойдаланишга, низонинг ҳар тарафлама ва ҳолисона кўрилиши учун чоралар кўришга, иккинчи томоннинг мулкӣ ҳуқуқлари ва қонунӣ манфаатларини ўзаро ҳурматлашга мажбурлар. Тарафлар ўзларига юклатилган мажбуриятларни бажармаганларида низом ва қоидаларда назарда тутилган салбий ҳуқуқӣ оқибатлар вужудга келиши белгиланган.

Даъвогар хўжалик низоси бўйича ҳал қилув қарори қабул қилгунга қадар даъвонинг асоси ёки предметини ўзгартириш, даъво талабларининг миқдорини кўпайтириш ёки камайтириш ёхуд даъводан воз кечишга ҳақли.

Агар даъвогарнинг даъвосидан воз кечиши, жавобгарнинг даъвони тан олиши ва тарафларнинг келишув битими қонун ҳужжатларига ҳилоф бўлса ёки бошқа шахсларнинг ҳуқуқлари ва қонун билан кўриқланадиган манфаатларини бузса, хўжалик суди даъводан воз кечиши, даъво талаблари миқдорини камайтириши, даъвони тан олишни қабул қилмайди, келишув битимини тасдиқламайди (ХПКнинг 40-моддаси).

Ишда иштирок этувчи тарафлар далиллар келтиришлари билан бир қаторда суд мажлисида ўз фикр ва мулоҳазаларини, эътирозларини баён қилишлари мумкин, лекин охириги ва ҳал этувчи сўз судьяга тегишли бўлиб, у иш бўйича тўпланган материалларга ва тарафларнинг кўргазмаларига қараб хулоса чиқаради. Тарафлар ишни келишув битими тузиш билан тамомлашлари мумкин. Агар тарафларнинг вакиллари ишда иштирок этсалар, у ҳолда мажлисда ишончнома билан қатнашишлари мумкин. Хўжалик суди ишида жамоат ташкилотлари ва хўжалик фаоллари ҳам иштирок этишлари лозим. Агар иш бўйича экспертиза тайинланган бўлса, суд мажлисида эксперт ўз фикр-мулоҳазаларини баён қилади. Иш кўриш учун етарли далиллар тўпланган бўлса, суд мажлисида жавобгар ва қўшимча жавобгарларнинг иштирок этмаслиги - ишни кўришга тўсқинлик қилмайди.

Даъвогарнинг вакили иш кўрилишида қатнашмаса ёки талаб қилинган ҳужжатларни ўз вақтида тақдим қилмаса, судьяга ишни тўхтатиш ҳуқуқи берилади. Бундай ҳолларда даъвогар иккинчи марта даъво кўзғатиш ҳуқуқидан маҳрум этилмайди.

Агар судья низоли ишнинг кўрилишини тўхтатиш, ишни бошқа кунга қолдириш, ишни бекор қилиш тўғрисида хулосага келса, бу ҳақда ажрим чиқарилади. Ажрим ва ишни мазмунан ҳал қилиш тўғрисидаги қарор мажлис баённомасига киритилади.

Барча далиллар текширилганидан кейин суд мажлисида раислик қилувчи ишда иштирок этувчи шахслардан уларда иш бўйича қўшимча материаллар бор-йўқлигини аниқлайди. Бундай аризалар бўлмаса, раислик қилувчи ишни тутаганлигини эълон қилади ва ҳўжалик суди ҳал қилув қарори қабул қилиш учун чиқиб кетади.

Ҳўжалик суди мажлисида кўрилган ҳар бир иш бўйича баён-нома тузилади. Баённомага ишнинг асосий мазмуни ва тарафларнинг тушунтиришлари, далилларнинг мазмуни, қонунларнинг татбиқ этилиши тўғрисидаги ва бошқа фикрлар, мулоҳазалар ёзилади (ХПКнинг 134-моддаси).

Баённоманинг ёзилиши - суд қарорининг хулоса қисмини баён қилиш билан тамомланади. Баённома судья раислик қилувчи ва суд мажлисининг котиби томонидан имзоланади.

7-§. ҲўЖАЛИК СУДИНИНГ ҲАЛ ҚИЛУВ ҚАРОРИ ВА АЖРИМЛАРИ

Низо мазмунан ҳал қилинганидан (даъво қаноатлантирилганидан ёки бутунлай ё қисман рад этилганидан) кейин ҳўжалик суди ҳал қилув қарори қабул қилади. Ҳўжалик суд қарори ишнинг барча ҳолатлари, суд мажлисида муҳокама қилиниши натижаларига қараб ҳўжалик судьяси ва низонинг кўрилишида иштирок этган тарафларнинг вакиллари томонидан ҳал этилади. Ҳал қилув қарори суд мажлисида ишни кўриш тутагандан кейин алоҳида хонада қабул қилинади. Ҳал қилув қарорини қабул қилиш вақтида хонада ишни кўраётган ҳўжалик суди таркибига кирувчи судьяларгина бўлиши мумкин.

Ҳўжалик суди ҳал қилув қарорини қабул қилишда:

- 1) далилларга баҳо беради;
- 2) иш учун аҳамиятли бўлган қайси ҳолатлар аниқланганлигини ва қайсилари аниқланмаганлигини белгилайди;

3) ишда иштирок этувчи шахслар асос қилиб келтирилган қайси қонун ҳужжатларини ушбу иш бўйича қўллаш мумкин эмаслигини ҳал қилади;

4) ушбу иш бўйича қайси қонун ҳужжатларини қўллаш зарурлигини белгилайди;

5) ишда иштирок этувчи шахсларнинг қандай ҳуқуқ ва мажбуриятлари борлигини аниқлайди;

6) даъвони қаноатлантириш лозимлиги ёки лозим эмаслигини ҳал қилади.

Ҳўжалик суди маслаҳат вақтида далилларни қўшимча равишда текширишни ёки иш учун аҳамиятли ҳолатларни аниқлашни давом эттиришни зарур деб топса, ишни кўришни янгидан бошлайди (ХПКнинг 136-моддаси).

Ҳал қилув қарори имзолангандан кейин иш кўрилган мажлиснинг ўзида раислик қилувчи томонидан эълон қилинади. Алоҳида ҳолларда ўта мураккаб ишлар юзасидан асослантирилган ҳал қилув қарорини тузиш кўпи билан уч кунга кечиктирилиши мумкин (ХПКнинг 145-моддаси).

Демак, ҳўжалик судининг қарори қонуний ва асослантирилган бўлиши учун қарор қабул қилинишида асосан: ишни кўриш давомида даъвогарнинг барча талаблари ва жавобгарнинг эътирозлари, иш учун зарур бўлган фактларнинг барчаси текширилганлиги; барча далиллар ишни кўриш учун тақдим қилинганлиги ва улар судья ҳамда вакиллар томонидан тўла текширилганлиги; низони қайси қонун ҳужжатларини қўллаш зарурлиги; ҳўжалик суди қарори қачон ижро этилиши кераклиги; иш юритиш билан боғлиқ харажатлар қайси томонларга ва қанчадан юклатилиши кераклиги муҳокама қилинади. Мазкур масалалар ҳал этилгач, судья ҳал қилув қарори чиқаради.

Ҳўжалик судлари қарорларининг ижроси бўйича тушунмовчилик ва низолар бўлмаслиги учун қарор қисмларга бўлинган.

Ҳўжалик суди ҳал қилув қарорлари Ўзбекистон Республикаси номи билан қабул қилинади.

Ҳўжалик судининг ҳал қилув қарори кириш, баён қилиш, асослантирувчи ва хулоса қисмларидан иборат бўлади.

Ҳал қилув қарорининг кириш қисмида уни қабул қилган ҳўжалик судининг номи, суд таркиби, ишнинг тартиб рақами, иш кўрилган сана ва жой, ишда иштирок этувчи шахсларнинг

номи, низо предмети, мажлисда ҳозир бўлган шахсларнинг фамилиялари ва ваколатлари кўрсатилиши лозим.

Ҳал қилув қарорининг **баён қилиш қисми**да даъво аризасининг, унинг юзасидан билдирилган мулоҳазанинг, бошқа тушунтиришларнинг, ишда иштирок этувчи шахслар аризаларининг қисқача мазмуни ифодаланиши лозим.

Ҳал қилув қарорининг **асослантирувчи қисми**да ишнинг хўжалик суди томонидан аниқланган ҳолатлари, хўжалик судининг бу ҳолатлар тўғрисидаги хулосаларига асос бўлган далиллар ва хўжалик суди у ёки бу далилларни рад қилишига ҳамда ишда иштирок этувчи шахслар асос қилиб келтирган қонун ҳужжатларини қўлламаслигига асос бўлган важ, шунингдек, суд ҳал қилув қарорини қабул қилишда таянган қонун ҳужжатлари кўрсатилиши лозим.

Ҳал қилув қарорининг **хулоса қисми**да ҳар бир даъво талабини қаноатлантириш ёки қаноатлантиришни рад этиш тўғрисидаги хулосалар бўлиши лозим.

Ишда бир неча даъвогар ва жавобгар иштирок этаётган бўлса, қарорда низо улардан ҳар бирига нисбатан қандай ҳал қилингани кўрсатилади.

Дастлабки даъвони ва қарши даъвони тўла ёки қисман қаноатлантирганда ҳал қилув қарорининг хулоса қисмида даъволарни ўзаро ҳисобга олиш натижасида ундирилиши лозим бўлган сумма кўрсатилади.

Ҳал қилув қарорининг хулоса қисмида ишда иштирок этувчи шахслар ўртасида суд харажатларининг қандай тақсимланиши, ҳал қилув қарори устидан шикоят бериш муддати ва тартиби кўрсатилади.

Агар хўжалик суди ҳал қилув қарорида ижро этиш тартибини белгиласа ёки унинг ижросини таъминлаш чораларини кўrsa, бу тўғрида ҳал қилув қарорида кўрсатилади (ХПКнинг 138-моддаси).

Даъво қаноатлантирилганда ҳал қилув қарорининг хулоса қисмида ундирилган сумманинг умумий миқдорини қарзни, зарарларни, неустойкани (жарима ва пеняни) алоҳида-алоҳида аниқлаган ҳолда, шунингдек, ундириладиган сумма жавобгарнинг банкдаги қайси ҳисобварағидан ўчирилиш лозимлигини кўрсатади.

Хўжалик судининг ҳал қилув қарори қабул қилингандан кейин бир ойлик муддат ўтгач кучга киради.

Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик судининг ҳал қилув қарори қабул қилинган пайдан кучга киради.

Апелляция шикоят берилган тақдирда ҳал қилув қарори, агар у бекор қилинмаса, апелляция инстанцияси қарор чиқарган пайтдан қонуний кучга киради.

Хўжалик судининг ҳал қилув қарори қонуний кучга кирганидан кейин ижро этилади (ХПКнинг 146-моддаси).

Хўжалик низоларини ҳал этишда биринчи инстанция судлари чиқарган ҳал қилув қарорларини ўзлари бекор қилиш ёки ўзгартирилишларига қонун йўл қўймайди. Бундай ҳуқуқ фақат юқори судларга апелляция, кассация ва назорат тартибида кўрилгандагина ҳақли. Ҳал қилув қарорини чиқарган суд фақат қўшимча ҳал қилув қарорини чиқаришга ёки ёзувдаги хатолар, нуқсонлар ва ҳисоб-китобдаги янглишишларни тузатишлари мумкин. Масалан, Хўжалик процессуал кодексининг 150-моддасида қуйидагилар кўрсатилган.

Ҳал қилув қарори ноаниқ бўлган тақдирда, низони ҳал қилган хўжалик суди ишда иштирок этувчи шахснинг аризасига кўра, ҳал қилув қарорини унинг мазмунини ўзгартирмаган ҳолда тушунтириб беришга, шунингдек, ишда иштирок этувчи шахснинг аризасига кўра ёки ўз ташаббуси билан йўл қўйилган ёзувдаги хатолар, ҳарфий хатолар ва ҳисоб-китобдаги янглишишларни, ҳал қилув қарорининг моҳиятига тегмаган ҳолда тузатишга ҳақлидир.

Ҳал қилув қарорини тушунтириб бериш ва ёзувдаги хатолар, ҳарфий хатолар ва ҳисоб-китобдаги янглишишларни тузатиш тўғрисида ажрим чиқарилади.

Ажрим устидан шикоят қилиш мумкин.

Ҳал қилув қарорини қабул қилган хўжалик суди қуйидаги ҳолларда:

- 1) ишда иштирок этувчи шахслар далиллар тақдим этган бирон-бир талаб бўйича ҳал қилув қарори қабул қилинмаган бўлса;
- 2) суд ҳуқуқ масаласини ҳал қилиб, ундириладиган сумма миқдорини, берилиши лозим бўлган мол-мулкни ёки жавобгар бажариши шарт бўлган ҳаракатларни кўрсатмаган бўлса;
- 3) суд харажатлари тўғрисидаги масала ҳал қилинмаган бўлса, қўшимча ҳал қилув қарори қабул қилади.

Қўшимча ҳал қилув қарорини ҳал қилиш масаласи ҳал қилув қарори қонуний кучга киргунча қўйилиши мумкин.

Қўшимча ҳал қилув қарорини ҳал қилиш масаласи суд мажлисида ҳал қилинади. Ишда иштирок этувчи шахслар мажлис вақти ва жойи тўғрисида топширилганлиги маълум қилинадиган

буюртма хат орқали хабардор қилинади. Тегишли равишда хабардор қилинган ишда иштирақ этувчи шахсларнинг келмаслиги масалани кўришга тўсқинлик қилмайди.

Кўшимча ҳал қилув қарорини қабул қилиш рад этилган тақдирда ажрим чиқарилади.

Хўжалик судининг кўшимча ҳал қилув қарорини қабул қилишни рад этиш тўғрисидаги ажрими устидан шикоят қилиниши мумкин.

Хўжалик процессуал кодексининг 135-150-моддаларида хўжалик судларида биринчи инстанция тартибида ҳал қилув қарорини чиқариш, унинг турлари ва уларга қўйилган талаблар кўрсатиб берилган.

Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик суди хўжалик судларини биринчи инстанция тартибида чиқарган ҳал қилув қарорларини умумлаштириб, ўзининг 1996 йил 1 мартдаги Пленуми қарорида хўжалик судларининг олдида турган иқтисодий муносабатлар соҳасида қонунчиликни мустаҳкамлаш ва одил судловни амалга оширишни такомиллаштириш масаласи, қабул қилинаётган суд қарорларининг қонун талабларига тўлиқ жавоб беришини талаб этади, бу эса судьяларга (судьяга) алоҳида эътибор ва масъулият юклашлиги ва шу боис ҳар бир хўжалик низоли ишлар юзасидан чиқариладиган қарорлар қонуний, асосли бўлиши лозимлиги таъкидлаб ўтилган.¹

Хўжалик судининг ажрими - тарафлар уртасида низо мазмунан ҳал этилмай, экспертиза тайинлаш, ишнинг кўрилишини бошқа вақтга қолдириш, иш юритилишини тўхтатиш ёки бекор қилиш каби процессуал ҳаракатлар қилинишида хўжалик судьяси ажрим чиқаради.

Низони кўриш вақтида ташкилотлар, давлат органи ва бошқа орган, мансабдор шахс ёки фуқаронинг фаолияти қонун ҳужжатлари бузилгани аниқланган тақдирда хўжалик суди хусусий ажрим чиқаришга ҳақли.

Хусусий ажрим тегишли ташкилотларга, давлат органларига ва бошқа органларга, мансабдор шахсларга, фуқароларга юборилади, улар бир ойлик муддатда хўжалик судига кўрилган чоралар тўғрисида хабар қилишлари шарт.

Хусусий ажрим устидан шикоят қилиниши мумкин.

¹ Қарана: Суд қарорлари ҳақидаги Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик суди Пленумининг 1996 йил 1 мартдаги 54-сонли қарори. "Хўжалик ва ҳуқуқ", 1996, 3-сон, 38-бет.

Ажрим мазмунида ҳал қилув қарорида кўрсатилганидек, умумий маълумотлардан ташқари ажрим чиқаришнинг сабаби, бунинг учун қонун ва бошқа ҳуқуқий меъёردа бўлган асослар, кўрилган масала юзасидан қандай хулосаларга келганлик кўрсатилади.

Ҳўжалик суди алоҳида ҳужжат тариқасида ажрим чиқарган ҳолларда у ишда иштирок этаётган шахсларга ва унга дахлдор бошқа шахсларга чиқарилгандан кейин беш кунлик муддатда юборилади ёки тилхат олиб топширилади.

ХПКга мувофиқ устидан шикоят қилиниши мумкин бўлган ажримлар ишда иштирок этаётган шахсларга ва унга дахлдор бошқа шахсларга топширилганлиги маълум қилинадиган бу- юртма хат орқали юборилади.

8-§. ҲўЖАЛИК СУДЛАРИ ЧИҚАРГАН ҲАЛ ҚИЛУВ ҚАРОРИНИ АПЕЛЛЯЦИЯ ИНСТАНЦИЯСИДА ҚАЙТА КўРИШ ТУШУНЧАСИ

Ҳар қандай манфаатдор шахс ўзининг бузилган ёки низолашилаётган ҳуқуқини ва қонун билан кўриқланидиган манфаатларини ҳимоя қилишга ҳақли эканлиги конституциявий тамойиллардан бўлиб, шу асосда суднинг чиқарган қароридан норози тараф юқори судларга шикоят қилишга ҳақли.

Ҳўжалик судининг биринчи инстанция тартибида кўрилган ишларини амалдаги қонунларга асосан апелляция, кассация ва назорат судларида қайта кўриш ҳуқуқининг берилиши, бузилган ҳуқуқнинг ҳимоя қилиниши юқорида кўрсатиб ўтилган тамойиллар асосида амалга ошириш мумкинлигидан далолат беради. Қонунда кўрсатилганидек, ишда иштирок этувчи шахслар ҳўжалик судининг қонуний кучга кирмаган ҳал қилув қарори устидан апелляция шикоятини беришга ҳақли (ХПКнинг 156-моддаси).

Апелляция лотинча “апеллатион” сўзидан олинган бўлиб, му- рожаат маъносини англатади. Апелляция кўпчилик хорижий мамлакатларда ҳукм, ҳал қилув қарор ва ажримларнинг устидан шикоят қилиш шакли ҳисобланади.

Апелляция суди ишни мазмунан қайта, янгидан кўрадиган ва иш юзасидан янги қарор чиқарувчи инстанциядир. Апелляция инстанцияси суди шикоят (протест)да кўрсатилган ҳолатларни текширади. Бу суд босқичида асосан ёзма материаллар асосида иш кўрилади, чунки бу судда илгари сўроқ берган гувоҳларнинг яна қайта тушунтириш беришлари айрим зарур ҳоллардагина амалга

оширилади. Худди шу каби янги гувоҳлар ва ҳужжатлар тақдим қилинади.

Демак, хўжалик низоли ишларнинг иштирокчилари манфаатдор шахсларининг ҳуқуқлари фақат биринчи инстанция судидагина эмас, худди фуқаролик ишларини фуқаролик процессида кўриш тартибида белгиланганидек, айрим истеснолар билан юқори судларда ҳам ҳимоя қилинади. Бундай тартибнинг киритилиши ишнинг дастлабки судларда кўрилишида моддий ва процессуал ҳуқуқ нормаларини тўғри татбиқ этмаганлиги иш ҳолатларининг мураккаблигини ёки қонунда кўрсатилган бошқа сабаблар бўйича қайта кўриш учун асос бўладиган ҳолатлардир.

Юқори судлар эса, ўзларига берилган ваколат доирасида иш кўрган судларнинг қабул қилган қарорларини қонуний, асосли эканлигини текширишга мажбурдир.

Суд қарорини текширишнинг юқорида баён қилинган усулларида ҳар бирининг ўзига хос хусусиятлари бўлиб, апелляция тартиби қонунчилигимизга киритилган янги процессуал қоида (институт) ҳисобланади.

Апелляция инстанция судида иш юритиш биринчи инстанция тартибида иш юритиш қоидалари асосида, айрим истеснолар билан олиб борилади.

Апелляция шикоятини биринчи инстанция судида ҳал қилув қарорини чиқарган хўжалик судининг апелляция инстанциясига берилади. Масалан, Тошкент вилояти хўжалик суди томонидан биринчи инстанция тартибида кўрилган ишларининг шу суднинг апелляция инстанцияси деб номлаган суди кўриб, ҳал этади.

9-§. АПЕЛЛЯЦИЯ ИНСТАНЦИЯСИДА ХЎЖАЛИК ИШЛАРИНИ КЎРИШ ТАРТИБИ

Хўжалик судларида ишлар биринчи инстанция тартибида кўрилгандан сўнг суднинг ҳал қилув қарорларидан норози бўлган шахслар (ХПКнинг 35-моддаси) шикоят беришлари мумкин.

Қонуний кучга кирмаган хўжалик судининг ҳал қилув қарори шикоят қилиш объекти ҳисобланади.

Апелляция шикояти ҳал қилув қарори қабул қилингандан кейин бир ой муддат ичида берилиши лозим, агар бу муддатга роя қилинмаган тақдирда шикоят манфаатдор тарафга қайтарилади.

Апелляция инстанцияси судига берилган шикоят қонун талабларига жавоб беришлигини аниқлаган тақдирда судья иш юритишига қабул қилади ва бу ҳақда ажрим чиқаради. Ажримда апелляция шикояти бўйича ишни кўрадиган вақти, жойи кўрсатилади ва бу ҳақда тарафлар хабардор қилинади.

Ишда иштирок этувчи шахс апелляция шикоятининг нусхасини олгач, унинг юзасидан ўз ёзма фикрини ва ёзма фикрининг нусхалари ишда иштирок этувчи бошқа шахсларга юборилганини тасдиқловчи далилларни апелляция шикояти кўриладиган кунгача етиб боришини таъминлайдиган муддатда хўжалик судига юборишга ҳақлидир.

Ёзма фикр ишда иштирок этувчи шахс ёки унинг вакили томонидан имзоланади. Вакил томонидан имзоланган ёзма фикрга унинг ишни юритишга ваколатли эканлигини тасдиқловчи ишончнома илова қилинади.

Ёзма фикрга аввал тақдим этилмаган ҳужжатлар илова қилиниши мумкин. Бу ҳолда ёзма фикрга ишда иштирок этувчи бошқа шахсларга уларда бўлмаган ҳужжатларнинг нусхалари юборилганини тасдиқловчи далиллар илова қилинади.

Апелляция босқичида кўриладиган ишларни шу босқичга хос айрим хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда судья биринчи инстанция судида хўжалик ишларини кўриш қоидалари бўйича ҳал этади.

Хўжалик ишлари апелляция судида кўрилганда, ишда мавжуд ва қўшимча тақдим этилган далиллар асосида иш юзасидан чиқарилган ҳал қилув қарорининг қонуний ва асосли эканлиги ариза тушган кундан эътиборан бир ой муддатда кўриб чиқирилиши лозим. Ишни кўришда судья, тарафларга уларнинг процессуал ҳуқуқларини тушунтириш, шикоят берган шахс эса, суд қарорини чиқаргунча ундан воз кечиши, қайтариб олишга ҳақли эканлиги тўғрисидаги ҳуқуқларини эслатиб ўтади.

Хўжалик суди ишни апелляция инстанциясида кўргач:

1) суднинг ҳал қилув қарорини ўзгаришсиз қолдиришга, шикоятни эса қаноатлантирмасликка;

2) ҳал қилув қарорини тўла ёки қисман бекор қилиб, янги қарор қабул қилишга;

3) ҳал қилув қарорини ўзгартиришга;

4) ҳал қилув қарорини тўла ёки қисман бекор қилиб, ишни юритишни тугатишга ёки даъвони тўла ёки қисман кўрмасдан қолдиришга ҳақли (ХПКнинг 168-моддаси).

5) Ҳал қилув қарорини бекор қилишга ва ХПКнинг 170-моддасининг иккинчи қисмида назарда тутилган асослар мавжуд бўлган тақдирда ишни янгидан кўриш учун юборишга ҳақли.

Биринчи инстанция хўжалик судининг ҳал қилув қарорини апелляция судида бекор қилиш учун асослар бўлиб, моддий ва процессуал ҳуқуқий меъёрларнинг бузилиши ҳисобланади (ХПКнинг 169-170-моддалари).

Апелляция суди берилган шикоят бўйича қарор қабул қилади. Қарорга бўлган талаблар ХПКнинг 171-моддасида ўз ифодасини топган.

Апелляция судининг қароридан норози бўлган манфаатдор шахслар кассация тартибида шикоят қилиш ҳуқуқига эгадирлар.

Хўжалик судининг ажримлари устидан ХПКда назарда тутилган ҳолларда шикоят қилиниши мумкин.

Хўжалик судининг ажрими устидан апелляция шикоятлари суднинг ҳал қилув қарори устидан берилган апелляция шикоятларини кўриш учун назарда тутилган тартибда кўрилади.

Хўжалик суди томонидан апелляция инстанциясида даъво аризасини қабул қилишни рад этиш, даъво аризасини қайтариш, иш юритишни тўхтатиб туриш, тугатиш, даъвони кўрмасдан қолдириш тўғрисидаги ажримлар бекор қилинган ҳолларда иш биринчи инстанция судига кўриш учун ўтказилади.

10-§. ҚОНУНИЙ КУЧГА КИРГАН ХЎЖАЛИК СУДИНИНГ ҚАРОРЛАРИНИ КАССАЦИЯ ИНСТАНЦИЯСИДА ҚАЙТА КЎРИШ ТАРТИБИ

Хўжалик судлари хўжалик ишларини биринчи инстанция судида ҳамда шу иш апелляция тартибида кўрилгандан сўнг, норози тараф шикоят, прокурор протест келтиришга ҳақли. Бу хўжалик процессуал ҳуқуқининг демократик тамойилларидан бўлиб, иш юзасидан қонуний ва асосли қарор чиқаришга қаратилган. Бундай процессуал ҳаракатларни амалга ошириш билан қонун ишда иштирок этган шахсларга ўзларининг субъектив ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун имконият берувчи институт ҳисобланади.

Хўжалик ишларининг кассация тартибида кўришнинг умумий судларда ишларни кассация тартибида иш юритишдан айрим жиҳатлари билан фарқланади, жумладан:

агар муқаддам умумий судларда кассация тартибида ишлар қонуний кучга кирмаган суднинг ҳал қилув қарори ва ажримини

қўриши лозимлиги белгиланган бўлса, хўжалик судида - қонуний кучга кирган биринчи инстанция суди томонидан қўрилган ва унинг ҳал қилув қароридан норози бўлиб, апелляция судига шикоят қилинган бўлади. Шу судда қўрилган иш юзасидан чиқарилган қарор қонуний кучга кирган бўлиши лозим;

эндиликда эса, умумий судларда ҳам қонуний кучга кирган судларнинг қарорлари қўриладиган бўлди;

агар умумий судларда кассация тартибида шикоят ва протестларни фуқаролик ишлари бўйича Қорақалпоғистон Республикаси Олий судининг, вилоят ва Тошкент шаҳар судларининг ҳайъати кўрадиган бўлса, хўжалик судларида эса, кассация тартибида Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик суди Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳар судлари томонидан биринчи ва апелляция инстанцияларида қабул қилинган ҳал қилув қарорлари ва қарорларининг қонунийлиги текширилади.

Кассация шикояти (протести) хўжалик судининг ҳал қилув қарори ёки апелляция инстанциясининг қарори қонуний кучга киргандан кейин бир ой давомида берилиши мумкин.

Кассация шикояти (протести) манфаатдор шахс томонидан Олий хўжалик судига иш кўрган суд орқали берилади. Кассация шикояти (протести)нинг мазмуни ХПКнинг 177-моддасида белгиланган талаблар асосида тузилиши лозим.

Кассация шикояти (протести) белгиланган тартибга риоя қилмаган ҳолда берилган тақдирда кассация шикояти ёки протести тарафларга қайтарилади.

Манфаатдор шахслар шикоят (протест)ни беришда кўрсатилган талабларга риоя қилган ҳолда кассация суди уни иш юриштишга қабул қилади ва бу ҳақда судья ажрим чиқаради.

Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик суди кассация тартибида берилган шикоят (протест) иш билан келиб тушган кундан эътиборан бир ойлик муддатда кўради.

Кассация судида хўжалик низоларини кўришда биринчи инстанция ва апелляция судларида кўриб қабул қилинган ҳуқуқий ҳужжатларнинг моддий ва процессуал ҳуқуқ меъёрларига қанчалик тўғри риоя этилганлиги текширилади.

ХПКнинг 187-моддасига кўра кассация инстанцияси хўжалик суди ишни кўргандан кейин қуйидагиларга ҳақли:

1) биринчи инстанциянинг ҳал қилув қарорини ва (ёки) апелляция инстанциясининг қарорини ўзгаришсиз, шикоятни (протестни) эса қаноатлантirmасдан қолдиришга;

2) биринчи инстанциянинг ҳал қилув қарорини ва (ёки) апелляция инстанциясининг қарорини тўла ёки қисман бекор қилиш ҳамда янги ҳал қилув қарори қабул қилишга;

3) биринчи инстанциянинг ҳал қилув қарорини ва (ёки) апелляция инстанциясининг қарорини, агар қабул қилинган ҳал қилув қарори ва қарор етарлича асосланмаган бўлса, бекор қилиш ҳамда ишни ҳал қилув қарори ва (ёки) қарори бекор қилинган хўжалик суди инстанциясига янгидан кўриш учун юборишга;

4) биринчи инстанциянинг ҳал қилув қарорини ва (ёки) апелляция инстанциясининг қарорини ўзгартиришга;

5) биринчи инстанциянинг ҳал қилув қарорини ва (ёки) апелляция инстанциясининг қарорини тўла ёки қисман бекор қилиш ва иш юритишни тугатиш ёхуд тўла ёки қисман кўрмасдан қолдиришга;

6) аввал қабул қилинган ҳал қилув қарорлари ёки қарорлардан бирини кучда қолдиришга.

Кассация инстанция хўжалик суди кўрган шикояти (протести) юзасидан қарор қабул қилади ва у қабул қилинган пайтдан бошлаб қонуний кучга киради. Унинг устидан тарафларга шикоят қилиш ҳуқуқи берилмайди.

Хўжалик судининг ажрими устидан кассация тартибида шикоят бериш тартиби Хўжалик процессуал кодексда назарда тутилган ҳолларда йўл қўйилади (ХПКнинг 191-моддаси).

11-§. ХўЖАЛИК СУДИНИНГ ҲАЛ ҚИЛУВ ҚАРОРИ ВА ҚАРОРИНИ НАЗОРАТ ТАРТИБИДА ҚАЙТА КўРИШ ТУШУНЧАСИ

Қонуний кучга кирган хўжалик судининг ҳал қилув қарори устидан тарафларга шикоят билан тегишли судга мурожаат этиш ҳуқуқи берилса-да, бу шикоятларнинг қанчалик асосли эканлигини ваколатли мансабдор шахслар томонидан текширгандан кейин протест келтириш масаласини ҳал этишлари мумкин.

Протест келтириш ҳуқуқига эга бўлган шахслар қонун (ХПКнинг 193-моддаси)да белгиланган. Унга кўра:

Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик судининг Раиси ва унинг ўринбосарлари, Ўзбекистон Республикаси Бош прокурори

ва унинг ўринбосарлари, Ўзбекистон Республикасининг ҳар қандай хўжалик судининг қонуний кучга кирган ҳал қилув қарорлари ва қарорлар устидан протест келтиришга ҳақли, Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик суди Раёсатининг қарорлари бундан мустасно эканлиги таъкидланган.

Назорат тартибида хўжалик ишларини хўжалик судларида кўришнинг умумий судларда фуқаролик ишларини қайта кўришдан айрим хусусиятлари билан фарқланади, масалан:

агар умумий судларда назорат тартибида Қорақалпоғистон Республикаси Олий суди, вилоят ва Тошкент шаҳар судлари раёсатларининг ваколатига тегишли бўлса, хўжалик судида - назорат тартибида фақат Олий хўжалик судининг Раёсатига тегишли;

протест келтирувчи шахсларга Олий хўжалик суди Раисига ва унинг ўринбосарлари ҳамда республика Бош прокурорига ва унинг ўринбосарларининг ваколатига тегишли бўлган бўлса, умумий судларда эса протест келтирувчи шахсларнинг доираси бирмунча кенг. Булар Республика Олий судининг Раиси, унинг ўринбосарлари ва Республика Бош прокурори, унинг ўринбосарлари билан вилоят ва Тошкент шаҳар суди раислари ва Қорақалпоғистон Республикаси, вилоят ва Тошкент шаҳар прокурорлари томонидан ҳам шу судларга протест келтириш ҳуқуқи берилганлиги ҳар қандай ноқонуний равишда қабул қилинган қарорлар устидан шикоят, протест келтириш имкониятини беради.

Демак, умумий ҳамда хўжалик судларида суд қарорларини назорат тартибида қайта кўриш учун суд ва прокуратура идораларининг ваколатли мансабдор шахслари субъект бўлиб қатнашишлари белгиланган.

Назорат тартибида хўжалик низоларини хўжалик судлари кўриб ҳал этишда қонунда кўрсатилган процессуал ҳаракатларни бажаришлари лозим. Бу ҳаракатлар ишни талаб қилиб олиши, текшириши лозим ҳолларда протест келтириш ва ишни қайта кўриш каби ҳаракатлар куйи судлар томонидан йўл қўйган хато ва камчиликларни бартараф қилишга қаратилган.

Олий хўжалик судининг Раёсати назорат тартибида келтирилган протест юзасидан барча судлар чиқарган ҳал қилув қарорлари ва қарорларини кўрувчи суд босқичи ҳисобланади. Назорат тартибида иш юритишда шикоятларни ўрганиш, қарорлар, ажримлар устидан протест келтириш ва Раёсатда кўриш амалиёти тўғрисида 2000 йил 28 январдаги Ўзбекистон Олий хўжалик суди Пленумининг

қарорида назорат тартибида иш кўришга оид айрим масалалар батафсил берилган.¹

Ваколатли мансабдор шахс номига ёзилган шикоят ёки берилган протест тегишли ишларни Олий ҳўжалик суди томонидан талаб қилиб олинishi учун асос бўлади.

Агар қонунда кўрсатилган мансабдор шахслар ҳўжалик судларининг ҳал қилув қарорлари ва қарорлари устидан протест келтиришга асос борлигини аниқлаганидан кейингина протест ёзилади ва иш билан Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди Раёсатига юборилади.

Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди Раёсати протестни кўришда Олий ҳўжалик суди судьясининг ишнинг ҳолатлари ва протест важлари тўғрисидаги маърузасини эшитади.

Тушунтиришлар бериш учун Раёсат мажлисига ишда иштирок этаётган шахслар чақирилиши мумкин. Бундай ҳолларда уларга Раёсат мажлисининг вақти ва жойи тўғрисида хабарномалар юборилади. Уларнинг келмаганлиги ишни кўриш учун тўсиқ бўлмайди.

Ишни назорат тартибида кўришда Ўзбекистон Республикасининг Бош прокурори ёки унинг ўринбосари иштирок этиб, ўзи келтирган протестни қувватлайди ёки Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди Раиси ёки унинг ўринбосари келтирган протест бўйича кўрилаётган иш бўйича хулоса беради.

Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик судининг Раёсати назорат тартибида кўрган ишлари юзасидан қуйи судларнинг қабул қилган қарорларининг ғайриқонуний ёки асоссиз эканини аниқласа, уларни ўзгартириш ёки бекор қилишга ҳақли.

Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди Раёсати ишни назорат тартибида кўриб:

- 1) ҳўжалик судининг ҳал қилув қарорини ўзгаришсиз, протестни эса қаноатлангирмасдан қолдиришга;
- 2) ҳал қилув қарорини, қарорни тўла ёки қисман бекор қилиб, ишни янгидан кўриш учун юборишга;
- 3) ҳал қилув қарорини, қарорни ўзгартириб ёки бекор қилиб, ишни янгидан кўришга юбормасдан янги қарор қабул қилишга;
- 4) ҳал қилув қарорини, қарорни тўла ёки қисман бекор қилиб, иш юритишни тугатишга ёхуд даъвони тўла ёки қисман кўрмасдан қолдиришга;

¹ Қаранг: "Ҳўжалик ва ҳўқуқ". 2000, 4-сон, 29-30-бетлар.

5) иш бўйича илгари қабул қилинган ҳал қилув қарорлари ёки қарорлардан бирини кучда қолдиришга ҳақли (ХПКнинг 199-моддаси).

Олий ҳўжалик судининг Раёсатида ишни назорат тартибида кўриш натижалари бўйича қилинадиган қарор Раёсатнинг иштирақ этаётган аъзоларининг кўпчилиги ёқлаб овоз берса, қарор қабул қилинган ҳисобланади ва у шу пайтдан бошлаб қонуний кучга киради.

Қонун назорат тартибида ишни қайта текшириш учун ваколатли бўлган Олий ҳўжалик судининг Раёсати қонунда белгиланган айрим ҳаракатларни, масалан, ишни назорат тартибида кўраётган ҳўжалик суди ҳал қилув қарорида, қарорда аниқланмаган ёхуд рад этилган ҳолатларни аниқлашга ёки исботланган деб ҳисоблашга, у ёки бу далилнинг тўғрилиги ёки нотўғрилиги, бир далилнинг бошқаларидан устунлиги, ишни янгидан кўришда қандай ҳал қилув қарори, қарор қабул қилиниши кераклиги масалаларини олдиндан ҳал қилишга ҳақли эмас.

Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик судининг 1996 йил 1 март Пленум қарори билан Регламент, яъни Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди Раёсатининг иш тартиби тасдиқланиб, унда Раёсат йиғилишларини вақтида тайёрлаш ва ташкил қилиш, йиғилиш ўтказиш тартибини ҳамда Раёсат қарорларининг ўз вақтида бажарилишини назорат қилиш мақсадлари ўз ифодасини топган.¹

Ҳўжалик судларининг қонуний кучга кирган ажримлари устидан назорат тартибида протест келтиришни суднинг ҳал қилув қарорлари ва қарорларига нисбатан берилган протестларни кўриш учун назарда тутилган тартиб белгиланган.

Олий ҳўжалик суди тизимида Пленум муҳим ўрин эгаллайди. Судлар тўғрисидаги Ўзбекистон Республикасининг қонунда Ҳўжалик судининг Пленуми суд ҳокимиятининг энг юқори органи эканлиги ва у томондан қабул қилинадиган ҳужжатлар қатъий бўлиб, Ўзбекистон Республикасининг барча ҳудудида бажарилиши мажбурийлиги белгиланган.

Ҳўжалик судининг Пленуми Олий ҳўжалик суди Раиси, Бош прокурор ёки Адлия вазири томонидан киритилган муайян суд ишларини ҳал этиш билан боғлиқ бўлмаган масалалар тингланиши мумкин.

¹ Қаранг: "Ҳўжалик ва ҳуқуқ". 1996, 3-сон, 21-22-бетлар.

Хўжалик судининг Раёсати назорат тартибида муайян ишларни кўрувчи охирги босқич ҳисобланади. Шунинг учун Олий хўжалик суди Пленумининг ваколатларига: суд амалиётини умумлаштириш натижаларини кўриб чиқиш, қонун ҳужжатларини қўллаш масалалари юзасидан тушунтиришлар бериш ва янги таҳрирдаги Судлар тўғрисидаги қонуннинг 47-моддасида белгиланган бошқа қонунда кўрсатилган ташкилий масалалар билан боғлиқ бўлган ишларни амалга оширади.

Пленумнинг қонунларни қўллаш масалалари бўйича дастурий кўрсатмалари хўжалик судлари, ташкилотлар, қонунларни қўллаётган бошқа органлар ва мансабдор шахслар учун мажбурий ҳисобланади.

Олий хўжалик суди Пленумининг фаолияти янги таҳрирдаги 2000 йил 14 декабрдаги Судлар тўғрисидаги қонун ва Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик суди Пленумининг 1996 йил 1 мартдаги қарори билан тасдиқланган “Пленумнинг иш тартиби (регламенти) тўғрисида”ги¹ ҳужжатлар билан тартибга солинади.

12-§. ХЎЖАЛИК СУДИНИНГ ҚОНУНИЙ КУЧГА КИРГАН ҲУЖЖАТЛАРИНИ ЯНГИ ОЧИЛГАН ҲОЛАТЛАР БЎЙИЧА ҚАЙТА КЎРИШ ТУШУНЧАСИ, МОҲИЯТИ ВА АСОСЛАРИ

Хўжалик ишларини судда кўришда судья ишдаги мавжуд далиллар, тарафларнинг тушунтиришлари, гувоҳларнинг тушунтиришлари, экспертнинг хулосаларига асосланган тегишли қарор қабул қилади. Судья ишни қанчалик ҳар томонлама мазмунан ҳал этмасин, айрим ҳолларда шундай ҳолатлар пайдо бўладики, қабул қилинган қарорлар асосли бўлмаганлиги сабабли қайта кўриш тўғрисидаги масала кўзғалади. Бунинг учун қонунда кўрсатилган асослар мавжуд бўлиши лозим. Ишларни қайта кўришдан мақсад фуқаро ва ташкилотларнинг бузилган ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш, иш юзасидан объектив қарор чиқаришга қаратилган.

Ишларни қайтадан янги очилган ҳолатлар бўйича қайта кўриш учун муқаддам қарор қабул қилинишида суд ва суд иштирокчиларига маълум бўлмаган иш учун муҳим аҳамиятга эга бўлган ҳолатларнинг очилиши асос бўлади.

¹ Қаранг: “Хўжалик ва ҳуқуқ”. 1996, 3-сон, 21-22-бетлар.

Қонуний кучга кирган хўжалик судларининг қарорларини янгидан очилган ҳолатлар бўйича қайта кўриш тўғрисидаги қоидалар ХПКнинг 204-208-моддаларида берилган.

Хўжалик суди ўзи қабул қилган, қонуний кучга кирган суд ҳужжатини янги очилган ҳолатлар бўйича қайта кўриши мумкин.

Суд ҳужжатини янги очилган ҳолатлар бўйича қайта кўриш учун қуйидагилар асос бўлади:

1) аризага маълум бўлмаган ва маълум бўлиши мумкин бўлмаган, иш учун муҳим ҳолатлар;

2) гувоҳнинг била туриб ёлгон кўрсатувлар бергани, экспертнинг била туриб ёлгон хулоса бергани, таржимоннинг била туриб нотўғри таржима қилгани, ҳужжатлар ёки ашёвий далилларнинг сохталиги, бу ҳол суднинг қонуний кучга кирган ҳукми билан аниқланган ва ноқонуний ёки асосланмаган суд ҳужжатининг қабул қилинишига сабаб бўлган бўлса;

3) ишда иштирок этувчи шахсларнинг ёхуд улар вакилларининг ёхуд судьяларнинг шу ишни кўриш вақтидаги суднинг қонуний кучга кирган ҳукми билан аниқланган жиноий қилмишлари;

4) ушбу ҳал қилув қарорини қабул қилишга асос бўлган хўжалик судининг ҳужжати ёки суднинг ҳал қилув қарори, ҳукми ёхуд бошқа органнинг қарори бекор қилинганлиги (ХПКнинг 204-моддаси).

Келтирилган бу ҳолатлар қатъий бўлиб, ишда иштирок этувчи шахслар томонидан кенгайтирилишига йўл қўйилмайди. Ишларни қайта кўришнинг бу турлари ўзига хос процессуал хусусиятларга эга. Масалан, ариза ишда иштирок этган тарафлар ёки, агар бошқа шахсларнинг манфаатларини ҳимоя қилиш билан боғлиқ бўлса, прокурор томонидан ҳал қилув қарори, ажрим муқаддам қабул қилган хўжалик судига берилади. Ариза ишни қайта кўриш учун асос бўлган ҳолатлар аниқланган кундан эътиборан бир ой муддатдан кечиктирмай берилади.

Агар биринчи инстанция судининг қабул қилган ҳал қилув қарори, ажрими апелляция, кассация ва назорат тартибида қўрилган бўлса, янгидан очилган ҳолатлар юзасидан бериладиган аризалар шу юқори суднинг номига берилиши ва иш кўрган шу судда кўрилмоғи лозим.

Тегишли судларда ишни янгидан очилган ҳолатлар бўйича қайта кўриш учун тарафлар хабардор қилинади, бироқ уларнинг суд мажлисига қатнашмаслиги аризани кўриш учун тўсқинлик қилмайди.

Хўжалик суди қонуний кучга кирган суд ҳужжатини янги очилган ҳолатлар бўйича қайта кўриш тўғрисидаги аризани кўриб, уни қаноатлантиради ёки уни бекор қилади ёхуд қайта кўришни рад этади.

Суд ҳужжатини янги очилган ҳолатлар бўйича қайта кўриш тўғрисидаги аризани қаноатлантиришни рад этиш ҳақидаги хўжалик судининг ажрими устидан шикоят қилиниши (протест келтирилиши) мумкин. Суд ҳужжати бекор қилинган тақдирда иш хўжалик суди томонидан ХПКда белгиланган қоидалар бўйича кўрилади. Суд амалиётида (умумий ва хўжалик судларида) айрим ҳолларда қонуний кучга кирган суднинг ҳал қилув қарори ажрими ва қарорларини назорат тартибида қайта кўриш билан қонуний кучга кирган суднинг ҳал қилув қарори ва ажримларини янги очилган ҳолатлар бўйича қайта кўриш институтларининг фарқига эътибор бермаслик ҳолатлари учраб туради. Шунинг учун уларни бир-биридан фарқлаш мақсадга мувофиқдир.

Янгидан очилган ҳолатлар бўйича суд қарорларини қайта кўришда шикоят ва протест келтирадиган шахсларнинг таркибига, шикоят, протест берилиши ва аризани кўрадиган суд инстанцияларига, ариза бериш муддатига, ариза юзасидан бажариладиган процессуал ҳаракатларга эътибор бериш лозим.

13-§. ХЎЖАЛИК СУДЛАРИ ҲАЛ ҚИЛУВ ҚАРОРЛАРИНИНГ ИЖРОСИ

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 114-моддаси ва янги таҳрирдаги Судлар тўғрисидаги қонуннинг 5-моддасига мувофиқ қонуний кучга кирган суд ҳужжатлари Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудудида барча давлат органлари, фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари, ташкилотлар, мансабдор шахслар ва фуқаролар томонидан белгиланган тартибда ижро этилиши лозим.

Ўзбекистон Республикаси Хўжалик процессуал кодексининг 146-моддасида хўжалик судининг ҳал қилув қарори қабул қилингандан кейин бир ойлик муддат ўтгач кучга кириши Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик судининг ҳал қилув қарори қабул қилинган пайтдан кучга киришлиги; апелляция шикояти берилган тақдирда ҳал қилув қарори, агар у бекор қилинмаса, апелляция инстанцияси қарор чиқарган пайтдан қонуний кучга кириши кўрсатилган.

Хўжалик судининг ҳал қилув қарори қонуний кучга киргандан кейин ижро этилади.

Давлат органларининг, фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органларининг ҳужжатларини ҳақиқий эмас деб топиш тўғрисидаги ҳал қилув қарорлари, шунингдек келишув битимини тасдиқлаш тўғрисидаги ажримлар дарҳол ижро этилади.

Хўжалик судлари иш фаолиятида қандай қонуний асослантилган ҳал қилув қарори қабул қилмасинлар, агар улар тўғри, вақтида ижро қилинмас экан, одил судловликка путур етказган бўлади. Шу боисдан ҳам суд қарорларининг ижро тизимида айрим нуқсонлар мавжудлигини кўрсатиб, юртбошимиз И.А.Каримов Олий Мажлиснинг VI сессиясида шундай дедилар: “Суд қарорларини ижро этиш тизими қайта ташкил этиш чоратадбирларини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш зарур. Шунини эътироф этиш керакки, бугунги кунда бу тизим самарасиз бўлиб, суд қарорлари узоқ вақтгача ижро этилмаяпти. Ҳар бир суд қарори сўзсиз бажарилишини таъминлашга имкон берадиган пухта механизм барпо этилгани йўқ. Қолаверса, хўжалик судлари тизимида бундай тузилма умуман йўқ. Суд қарорлари ижросини тартибга солиб турувчи қонун қабул қилиш талаб этилмоқда”.¹

Ана шу кўрсатмаларни амалга ошириш мақсадида хўжалик судлари қарорлари ижросини таъминлашга қаратилган 1996 йил 25 июлида Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Хўжалик судлари тизимини такомиллаштириш тўғрисида”ги Фармони эълон қилинган эди.

Шу Фармон асосида 1996 йил 1 октябрдан бошлаб хўжалик судларида суд ижрочилари лавозими жорий этилганлиги юқоридаги кўрсатмаларнинг амалдаги ифодаси бўлади.

Суд ижрочиларига Ўзбекистон Республикаси Олий хўжалик суди, МДХга аъзо давлатлар ва бошқа давлатларнинг ҳакамлик, хўжалик ва иқтисодий судларига суд ҳужжатларини халқаро шартномаларга мувофиқ равишда ўз вақтида, тўғри ва тўла-тўқис ижро этиш, шунингдек, республика хўжалик судлари суд ҳужжатларининг ижросини назорат этиш вазифаси юклатилди.

Суд ҳужжатини мажбурий ижро этиш шу ҳужжатни қабул қилган хўжалик суди томонидан бериладиган ижро варақаси асосида амалга оширилади.

¹ Қаранг: “Хўжалик ва ҳуқуқ”. 1996, 10-11-сонлар, 12-бет.

Ижро варақасида қўйидагилар кўрсатилиши керак:

- 1) ижро варақасини берган хўжалик судининг номи;
- 2) ижро варақаси берилган иш ва унинг тартиб рақами;
- 3) ижро этилиши лозим бўлган суд ҳужжати қабул қилинган сана;
- 4) ундирувчининг ва қарздорнинг номи, уларнинг манзиллари;
- 5) суд ҳужжатининг хулоса қисми;
- 6) суд ҳужжати қонуний кучга кирган сана;
- 7) ижро варақаси берилган сана ва унинг амал қилиш муддати.

Агар хўжалик суди томонидан ижро варақаси берилгунча суд ҳужжатини ижро этишни кечиктириш ёки бўлиб-бўлиб ижро этишга рухсат берилган бўлса, унда ижро варақасининг муддати қачондан ўта бошлаши кўрсатилади.

Ижро варақасини судья имзолайди ва у хўжалик судининг гербли муҳри билан тасдиқланади (ХПКнинг 212-моддаси).

Ижро варақасини суд ҳужжати қонуний кучга кирган кундан ёхуд ижрони кечиктириш ёки бўлиб-бўлиб ижро этишда белгиланган муддати тугаган кундан ёхуд ижро варақасини ижрога тақдим этиш учун ўтказиб юборилган муддатни тиклаш тўғрисида ажрим чиқарилган кундан бошлаб олти ойдан кечиктирмасдан тақдим этилиши лозим.

Ижро варақасини ижрога тақдим этиш муддати хўжалик суди томонидан узрли деб топилган сабаблар билан ўтказиб юборилганда, ўтказиб юборилган муддат тикланиши мумкин.

Хўжалик суди ундирувчи, қарздор ёки суд ижрочисининг ари-засига кўра суд ҳужжатининг ижросини кечиктириш ёки уни бўлиб-бўлиб ижро этишга, ижро этиш усулини ва тартибини ўзгартиришга ҳақли.

Агар ижро этилган суд ҳужжати ўзгартирилиб ёки бекор қилиниб, даъво тўла ёки қисман рад этиш тўғрисида янги суд ҳужжати қабул қилинса ёхуд иш юритиш тугатилса, ёхуд даъво кўрмасдан қолдирилса, бекор қилинган ёки тегишли қисми ўзгартирилган суд ҳужжати бўйича даъвогар фойдасига ундирилган ҳамма нарса жавобгарга қайтарилади.

Хўжалик судларида ҳужжатларни ижро этиш қоидалари ХПК-нинг 209-220-моддаларида ҳамда Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1997 йил 5 февралдаги “Хўжалик судлари қарорларининг ижросини таъминлаш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони, “Хўжалик судлари қарорларини ижро этиш тартиби тўғрисида” Олий хўжалик судининг Раиси томонидан 1997 йил

12 февралда тасдиқланган Йўриқномада ва бошқа ҳуқуқий меъёрларда батафсил берилган.

ЎТТИЗ ТЎРТИНЧИ БОБ

ЎЗБЕКИСТОНДА ФУҚАРОЛИК НИЗОЛАРИНИ ҲАКАМЛАР (ХОЛИСЛАР) СУДЛАРИДА КЎРИЛИШИ

1-§. ҲАКАМЛАР (ХОЛИСЛАР) СУДИ ТУШУНЧАСИ

Ҳакам термини арабча “ҳакамму” сўздан олинган бўлиб, холис, учинчи бир шахснинг судья бўлишини англатади. Ҳакамлар суди рус тилида “третейский суд” деб аталиб, учинчи шахслар (третьи лица) суди деган маънода тушунилади. **Ҳакамлар суди деб фуқаролар билан фуқаролар ва ташкилотлар билан ташкилотлар ўртасида келиб чиққан баъзи фуқаролик ҳуқуқий низоларнинг учинчи шахс ёки шахслар (холислар) томонидан кўрилишига айтилади.**

Манфаатдор тарафларнинг фуқаролик ҳуқуқлари фақат умумий суди томонидангина эмас, балки ҳакамлар (холислар) суди йўли билан ҳам ҳимоя қилиниши мумкин. Ҳакамлар суди низолашувчиларнинг алоҳида келишуви билан бир ёки тоқ сондан иборат бир неча шахслар таркибида фуқаролик ҳуқуқий низоли ҳал этиш учун ташкил этилади.

Ўзбекистон Республикаси ҳакамлар (холислар) суди низоли ҳуқуқий муносабатларнинг субъектларига ва низолининг предметига қараб: фуқаролар ўртасидаги низоларни ҳал қилиш учун тузиладиган ташкилотлар ўртасидаги хўжалик низоларини ҳал қилиш учун тузиладиган; ташқи савдога оид низоларни кўрадиган ва денгиз ҳуқуқи билан тартибга солинадиган ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиққан низоларни ҳал қилиш учун тузиладиган ҳакамлар судларига бўлинади.¹

2-§. ФУҚАРОЛАР ЎРТАСИДАГИ НИЗОЛАРНИНГ ҲАКАМЛАР (ХОЛИСЛАР) СУДИ ТОМОНИДАН ҲАЛ ЭТИЛИШИ

Амалдаги ФКда фуқаролик ҳуқуқларини суд орқали ҳимоя қилиш тартиби фуқаролик процессуал қонунлар ёки шартномада белгиланганидек, ишлар қайси судга тааллуқли бўлишига қараб,

¹ Ушбу мавзуда фақат фуқаролар ўртасида келиб чиқадиган ва умумий судларда кўриладиган ҳакамлар (холислар) тўғрисида сўз боради.

суд, хўжалик суди ёки холислар суди томонидан ҳимоя қилиниши белгиланган.

Фуқаролар ўртасидаги низолар ҳакамлар (холислар) суди томонидан ҳакамлар суди тўғрисидаги Низомга мувофиқ ҳал қилинади. Бу қонуннинг 1-20-моддаларида кўрсатилишича, фуқаролар (меҳнат ва оила муносабатларига доир низолардан ташқари) ўрталарида келиб чиққан ҳар қандай низони ҳакамлар судининг кўриши учун топширишлари мумкин.

Низони ҳакамлар судининг кўриши учун топшириш тўғрисидаги шартнома ёзма шаклда (ҳакамлар ёзуви шаклида) тузилган бўлиши ва унда: тарафларнинг номи ва уларнинг яшаш жойи; низонинг предмети; сайланган судьяларнинг номлари; низони ҳал қилиш муддати; шартноманинг тузилган жойи ва вақти кўрсатилиши лозим.

Ҳакамлар (холислар) суди ҳар сафар низонинг ҳамма иштирокчилари алоҳида келишуви билан ташкил этилади ва ҳар бир тараф томонидан баравар миқдорда сайланган бир ёки бир неча судья таркибида тузилади. Агар суд ҳайъат таркибида тузилса, судьялардан бири ўзаро келишув бўйича раис қилиб сайланади.

Вояга етган (18 ёшга тўлган) ҳар бир фуқаро ҳакамлар судининг аъзоси қилиб сайланиши мумкин. Аммо айрим шахслар, чунончи, вояга етмаганлар, васийлик ёки хомийлик остида бўлганлар, суднинг ҳукми билан суд органларида ва прокуратурада мансаб эгаллаш ҳуқуқидан ёки адвокатлик фаолияти билан шуғулланиш ҳуқуқидан маҳрум этилганлар (ҳукмда кўрсатилган муддат давомида), жиний жавобгарликка тортилган шахслар ҳакамлар судининг аъзоси бўла олмаслиги юқоридаги низомда белгиланган.

Ишнинг кўрилиши тамомланмагунча судьялар алмаштирилмайди.

Судьялардан бирортасининг кўрилаётган иш оқибатларидан манфаатдорлигини ва бу ҳолат шартнома тузиш вақтида ўзига маълум бўлмаганлигини исбот қилган тараф-келишувдан воз кечишга ҳақли.

Судьялардан бири вафот этган, бошқа ёққа кетган ёки бетоб бўлиб қолган тақдирда, низони ҳал этишни судьяларнинг мавжуд таркибига топшириш ёки чиқиб кетган судьяни сайлаган тарафнинг тайинлаши бўйича янги судья сайлаш тарафларнинг келишувига боғлиқ. Бу тўғрида ҳакамлар ёзувининг ўзида қайд этилади ва уни қолган ҳамма судьялар ва тарафлар имзолайди.

Низони ҳакамлар судининг кўриши учун топшириш тўғри-сида шартнома тузган фуқаролар, Низомнинг 6-моддасида кўрсатилган ҳоллардан бошқа барча ҳолларда, ҳакамлар ёзувида кўрсатилган муддат ўтмасдан олдин мазкур шартномадан воз кечишга ҳақли эмаслар.

Ҳакамлар судида ишлар жамоатчилик асосида, хизмат ҳақи олинмай кўрилади.

Ҳакамлар суди ФПКда баён қилинган суд ишларини юритиш қоидалари билан боғлиқ эмас. Аммо томонлардан бири ёки ҳар иккиси судга келишдан бош тортган бўлса, ҳакамлар суди тарафларнинг тушунтиришларини эшитмай ишни ҳал қила олмайди.

Ҳакамлар суди қўйидаги ҳолларда бўлмаган деб ҳисобланади: ишни ҳал қилиш муддати ўтганда; судьялардан бирортасининг ишни кўришда иштирок этишдан воз кечиши ёки четлатилгани ҳолда, агар ишни кўришда тарафларнинг бирортасига нисбатан жинойий таъқиб қўзғатишга асос берадиган ҳолатлар очилиб қолса ва бу ҳол ишнинг оқибатига таъсир қиладиган бўлса ва ниҳоят тарафлардан бири вафот этган тақдирда.

Ҳакамлар (холислар) судининг ҳал қилув қарори кўпчилик овоз билан қабул қилинади. Ёзма шаклда тузилган бу ҳал қилув қарорида унинг чиқарилган жойи ва вақти, ҳакамлар судининг таркиби; низолашувчиларнинг номи; низонинг предмети; ҳакамлар суди ўз хулосаларига қандай далилларни асос қилиб олганлиги ва ҳакамлар судининг қарори кўрсатилади.

Ҳал қилув қарорини ҳамма судьялар имзолайди. Судьялардан бирортаси имзо чекишдан бош тортса ва алоҳида фикрда қолса, бу ҳақда ҳал қилув қарорининг ўзида қайд этиб қўйилади. Судьяларнинг кўпчилиги томонидан имзоланган ҳал қилув қарори қонуний кучга эга. Бу қарор тарафларга суд мажлисида эшиттирилади ва улар ҳал қилув қарорига имзо қўядилар. Агар тарафлардан бири имзо қўйишдан бош тортса ёки суд мажлисига узрсиз сабаб билан келмаса, ҳал қилув қарори унга эшиттирилган ҳисобланиб, бу тўғрида раис ҳал қилув қарорига ёзиб қўяди.

Ҳакамлар (холислар) судининг ҳал қилув қарори ихтиёрий равишда ижро этилмаса, тегишли суднинг берадиган ижро варақасига асосан мажбурий тартибда ижро қилиниши мумкин.¹ Судья

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирининг буйруғи билан тасдиқланган “Ижронинг юритиш ҳақидаги қўлланма”. Т., “Адолат”, 1994 йил 3 январь.

ижро варақасини беришда ҳакамлар судининг ҳал қилув қарори қонунга мувофиқлигини текширади. Судья ижро варақасини беришни рад қилганда бу тўғрида хусусий шикоят бериш ёки хусусий протест келтириш мумкин. Судьянинг ижро варақаси беришни рад этиш тўғрисидаги ажрими қонуний кучга киргандан сўнг, низо манфаатдор тарафнинг аризаси бўйича судда фуқаролик ишени юритиш тартибида ҳал қилиниши мумкин.

Ҳакамлар (холислар) судининг иш юритишга оид ҳамма материаллари ишни кўриш тамомлангандан сўнг сақлаш учун ҳакамлар суди иш кўрган жойдаги судга топширилади.

Ў Т Т И З Б Е Ш И Н Ч И Б О Б

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА НОТАРИАТ (НОТАРИАЛ ҲАРАКАТЛАР)

1-§. НОТАРИАТ ТУШУНЧАСИ ВА ВАЗИФАЛАРИ

Нотариат атамаси лотинча “нотариус” сўзидан олинган бўлиб, хат ёзувчи, котиб маъносини билдиради.

Ўзбекистон Республикасида нотариат деб фуқаролар ҳамда ташкилотларнинг ҳуқуқларини ҳамда юридик аҳамиятга эга бўлган ҳужжатларни гувоҳлантирувчи ва бу ҳуқуқлар ҳамда фактларни тасдиқлаш билан боғлиқ бўлган ҳаракатларни амалга оширувчи давлат ва хусусий идораларга айтилади.

Нотариат (нотариал идоралар) юридик фактларни белгилайдиган ва фуқаролик ҳуқуқлари тўғрисидаги низоларни ҳал қилувчи суд муассасаларидан фарқланади. Бу идоралар фуқаролар билан бевосита учрашиш йўли билан ёки қонунда кўрсатилган ҳолларда ҳужжатларга асосан низосиз ҳуқуқларни ва юридик фактларни гувоҳлантиради.

Ўзбекистон Республикасида нотариатнинг ташкил этилиши принциплари ва фаолияти Ўзбекистон Республикасининг Нотариат тўғрисидаги 1996 йил 26 декабрь қонуни, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг Нотариат тўғрисида чиқарилган қарорлари ва Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан тасдиқланган “Ўзбекистон Республикаси нотариал идоралари томонидан нотариал ҳаракатларни бажариш тартиби тўғрисида” ги, “Ўзбекистон Республикаси давлат нотариал идораларининг нотариуслари ва хусусий амалиёт билан шуғулланувчи

нотариусларнинг нотариал ҳаракатларини амалга ошириш тартиби тўғрисида”ги 1997 йил 28 апрель қўлланмаси, Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги ҳайъатининг 1997 йил 28 апрелдаги қарори билан тасдиқланган ”Ўзбекистон Республикаси давлат нотариал идораларида хусусий амалиёт билан шуғулланувчи нотариусларнинг иш юритиш тартиби ҳақида”ги қўлланма, Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги ҳайъатининг 1997 йил 28 апрелда тасдиқланган “Ўзбекистон Республикаси шаҳарчалар, қишлоқлар ва овуллар фуқаролари йиғинларининг раислари (оқсоқоллари) томонидан белгиланган нотариал ҳаракатларни амалга ошириш тартиби тўғрисида”ги қўлланма ҳамда бошқа ҳуқуқий ҳужжатлар билан тартибга солинади.¹

Ўзбекистон Республикасида нотариал ҳаракатларни бажариш давлат ёки хусусий амалиёт билан шуғулланувчи нотариал идораларга юклатилган. Нотариал идоралар бўлмаган аҳоли яшайдиган жойларда (пунктларда) баъзи нотариал ҳаракатлар фуқаролар йиғинларининг раислари (оқсоқоллари) томонидан амалга оширилади.

Чет мамлакатларда нотариал ҳаракатларни бажариш республика фуқаролари ва ташкилотлари манфаатларини кўзлаб Ўзбекистон Республикасининг консуллик муассасаларининг нотариал ҳаракатларни амалга ошириш ваколати берилган мансабдор шахсларига юклатилган.

Нотариал идоралар ва шаҳарлар, қишлоқлар ва овуллар фуқаролари кенгашларининг раислари ўз фаолиятини амалга оширишда амалдаги қонунларга, жумладан, Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик, Оила, Фуқаролик процессуал кодексларига асосланадилар.

Нотариус ўз фаолиятида мустақил бўлиб, уни амалга оширишда Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатларига таянади.

Нотариуснинг фаолият кўрсатиш ҳудуди (нотариал округ) Ўзбекистон Республикасининг маъмурий-ҳудудий бўлинишига мувофиқ белгиланади. Туманларга бўлинган шаҳарларда тегишли шаҳарнинг бутун ҳудуди нотариал хизмат кўрсатиш ҳудуди ҳисобланади.

Қорақалпоғистон Республикаси Адлия вазирлиги ёки тегишли адлия бошқармаси содир этилиш жойи қонун ҳужжатларида

¹ Қаранг: Ўзбекистонда нотариат (амалий қўлланма). Т., “Адолат”, 1998, 3-361-бетлар.

белгиланган нотариал ҳаракатларни бажариш юзасидан нотариус ўз вазифаларини амалга оширишга ҳақли бўлган ҳудудни белгилаб беради.

Қорақалпоғистон Республикаси Адлия вазирлиги, адлия бошқармаси аниқ ҳолатларни ҳисобга олиб, нотариуснинг ваколатлари амал қиладиган ҳудудни ўзгартириш мумкин. Кўрсатилган ҳудуд доирасида нотариуснинг ўз иш жойи бўлиши шарт.

Ҳар бир фуқаро ёки юридик шахс нотариал ҳаракатларни амалга ошириш учун хоҳлаган нотариусга мурожаат қилишга ҳақлидир. Нотариат тўғрисидаги қонуннинг 37, 44, 51, 52, 59, 62, 63, 74, 82 ва 93-моддаларида назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно.

Нотариуснинг нотариал ҳаракатни белгиланган фаолият ҳудудидан ташқарида амалга ошириши бу ҳаракатни ҳақиқий эмас деб топишга асос бўлмайди.

Нотариус мавжуд бўлмаган ҳудуддаги васият қилувчи оғир касал бўлган ҳолларда васиятномани тасдиқлаш учун нотариус ўзи хизмат кўрсатадиган ҳудуддан ташқарига чиқишга ҳақлидир (Қонуннинг 16-моддаси).

Нотариат фаолиятига хос бўлган алоҳида қоида шундан иборатки, нотариуслар ва нотариал идораларининг бошқа ходимлари, умуман, нотариат фаолиятини амалга оширувчилар, ўзлари томонидан қилинадиган нотариал ҳаракатларнинг сир сақланишини таъминлашга мажбурлар. Бинобарин, қилинган нотариал ҳаракатлар тўғрисида маълумотлар ва ҳужжатларни кимларга нисбатан бундай ҳаракатлар қилинган бўлса, шу шахсларнинг ўзларига ёки уларнинг вакилларига ёхуд қонунда назарда тутилган ҳолларда тергов ва судларнинг талаблари бўйича берадилар. Васиятномалар тўғрисидаги маълумотлар у кимларнинг фойдасига тузилган бўлса, шу шахсларга васият қолдирувчи фуқаро ўлганидан кейин берилади.

Нотариуслар ўз номларидан шахсан ўзлари учун, ўзлари номидан хотини ёки эри номига нотариал ҳаракатлар қила олмайдилар. Бундан ташқари нотариус мазкур нотариал идорада ишловчи хизматчилар номидан нотариал ҳаракатлар қила олмайдилар. Бундай қоидалар нотариус ишида баъзи бир суиистеъмол қилишларга йўл қўймаслик мақсадида белгиланади.

Амалдаги Нотариат тўғрисидаги қонунда нотариал ҳаракат билан шуғулланиш учун янги қоида белгиланган. Унга кўра, нотариал фаолият билан шуғулланувчи шахс лицензия (рухсатнома)га эга бўлиши лозим. Лицензия Қорақалпоғистон Республикаси Адлия

вазирлиги, адлия бошқармалари томонидан малака комиссияларининг қарорлари асосида берилади. Лицензия бериш тартиби Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан белгилаб қўйилади. Лицензия бериш рад этилганлиги устидан судга Қорақалпоғистон Республикаси Адлия вазирлиги, адлия бошқармаларининг қарори олинган кундан бошлаб бир ой ичида шикоят қилиш мумкин.

Лицензия олган, лекин уч йил мобайнида нотариус лавозимида иш бошламаган фуқаронинг малака имтиҳонини қайта топширганидан кейингина нотариус лавозимида ишлашига йўл қўйилади (Қонуннинг 3-моддаси).

Қонуннинг 4-моддасида малака ва апелляция комиссияларининг фаолияти ҳақида сўз боради.

Умуман, қоида бўйича нотариал ҳаракатлар нотариал идораларининг биноларида амалга оширилади. Аммо, агар фуқаро узрли сабаб билан, масалан, касаллиги, майиблиги, қарилиги сабабли нотариал идорага кела олмаса, нотариус тегишли нотариал ҳаракатларни мазкур шахснинг уйида, касалхонада ёки бошқа жойда бажариш мумкин.

Одатда, нотариал ҳаракатлар барча зарур ҳужжатлар топширилган куннинг ўзидаёқ амалга оширилади. Айрим ҳолларда нотариус нотариал ҳаракатларни бошқа вақтга қолдириши мумкин.

Нотариал ҳаракатни амалга ошириш қўшимча маълумотларни талаб қилиб олиш ёки ҳужжатларни экспертизага юбориш зарур бўлганида кечиктирилиши мумкин.

Нотариал ҳаракатларни амалга ошириш, башарти, қонунга биноан манфаатдор шахслардан ушбу ҳаракатларни амалга оширишга эътироз бор-йўқлигини сўраш зарур бўлганда кечиктирилиши мумкин. Нотариал ҳаракатни амалга оширишни кечиктириш муддати бир ойдан ошмаслиги лозим. Нотариал ҳаракатни амалга оширишни сўраб мурожаат қилган шахснинг талабига кўра, унга нотариал ҳаракатни амалга оширишни кечиктириш ҳақидаги қарор берилади.

Манфаатдор шахс тасдиқлашни сўраётган ҳуқуқ ёки факт устида даъволашиш учун судга мурожаат қилиш истагидаги бошқа манфаатдор шахснинг аризасига кўра нотариал ҳаракатни амалга ошириш кўпи билан ўн кун муддатга кечиктирилиши мумкин. Агар бу муддат ичида ариза тушганлиги ҳақида суддан маълумот олинмаса, нотариал ҳаракат амалга оширилиши лозим.

Бир манфаатдор шахс тасдиқлашни сўраётган ҳуқуқ ёки факт устида даъволашаётган бошқа манфаатдор шахсдан ариза тушганлиги тўғрисида суддан маълумот олинган тақдирда нотариал ҳаракатни амалга ошириш мазкур иш судда ҳал бўлгунига қадар тўхтатиб турилади.

Қонун ҳужжатларида нотариал ҳаракатларни амалга оширишни кечиктириш ва тўхтатиб туришнинг бошқа асослари ҳам белгиланиши мумкин (Қонуннинг 31-моддаси).

Нотариус ўзига бирон-бир нотариал ҳаракатнинг қилиниши тўғрисида илтимос билан келган фуқаронинг шахсини текширади. Нотариус фуқаронинг шахси унинг паспорти бўйича текширилади. Ҳарбий хизматчининг шахси эса - туғилиш ҳақидаги гувоҳномалар бўйича ёки ота-оналарнинг паспортларидаги хатларга қараб текширилади.

Лозим ҳолларда нотариус фуқароларнинг муомала лаёқатлари ва ҳуқуқ лаёқатларини, ташкилотларнинг ҳуқуқий муносабатларда қатнашишлари мумкинлигини текширади. Шунингдек, вакилларга берилган ваколатномаларни, уларга қўйилган имзоларнинг ҳақиқийлигини текширади.

Нотариус ўзи томонидан тасдиқланадиган битимларнинг, ҳужжатларнинг матнлари аниқ ва равшан ёзилишига ва ҳеч қандай тузатишларга йўл қўйилмаганлигига эътибор бериши лозим. Ҳужжатларнинг матнларидаги очиқ жойлар чизиб қўйилади. Қўшимча ёзилган ёзувлар эса нотариал ҳаракатларда қатнашувчи шахсларнинг имзоларидан олдин изоҳлантирилади ва тасдиқлаш ёзувида такрор қайд этилади.

Агар нотариал ҳаракатларда иштирок этувчи шахслар мазкур ҳужжатларнинг матнларига имзо чекмайдиган бўлсалар, у ҳолда ҳужжатга қилинган қўшимча ёзувлар ёки тузатишлар фақат нотариус томонидан изоҳлантирилади ва имзоланади. Ҳужжатдаги тузатишлар шундай қилиниши керакки, барча хато ёзилган ва кейинчалик чизиб ташланган ва тузатилган ёзувлар аниқ ўқиладиган бўлиши лозим.

Ҳужжат берилган сана ва муддатлар сўз билан ёзилади. Ҳужжатда эслатилган шахсларнинг фамилиялари, исмлари ва ота исмлари, турар жойлари кўрсатилади. Юридик шахсларнинг номлари эса манзиллари кўрсатилган ҳолда ҳам қисқартиришларсиз ёзилади.

Айрим ҳолларда нотариуслар нотариал ҳаракатларни амалга оширишни рад этиши мумкин. Бу ҳақда Қонуннинг 38-моддасида кўрсатилган. Унга кўра, агар:

бундай ҳаракатни амалга ошириш қонунга зид бўлса;

бу ҳаракат бошқа нотариус томонидан амалга оширилиши керак бўлса;

муомалага лаёқатсиз фуқаро ёхуд зарур ваколатлари бўлмаган вакил нотариал ҳаракатни амалга оширишни сўраб мурожаат қилган бўлса;

юрidik шахс номидан амалга ошириладиган битим унинг уставида ёки низомида кўрсатилган мақсадларга зид бўлса;

битим қонун талабларига мувофиқ бўлмаса;

нотариал ҳаракатни амалга ошириш учун тақдим этилаётган ҳужжатлар қонун ҳужжатлари талабларига мувофиқ бўлмаса.

Нотариал ҳаракатни амалга ошириш рад этилган тақдирда нотариал ҳаракатни амалга оширишни рад этиш ҳақида нотариус мурожаат қилинган кундан бошлаб уч кундан кечиктирмасдан қарор чиқаради.

Нотариус нотариал ҳаракатни амалга ошириш тўғрисидаги мурожаати рад этилган шахснинг илтимосига биноан рад этиш сабабини ёзма равишда баён этиши ва рад этиш устидан шикоят қилиш тартибини тушунтириб бериши лозим.

Нотариусларнинг ҳаракатлари устидан манфаатдор шахслар судга шикоят билан мурожаат этишлари мумкин. Масалан, агар амалга оширилган нотариал ҳаракатни нотариал ҳаракатни кечиктириш ёки нотариал ҳаракатни амалга оширишни рад этиш тўғрисидаги қарорни нотўғри деб ҳисоблаган манфаатдор шахс бу хусусда давлат нотариал идораси ёки хусусий амалиёт билан шуғулланувчи нотариус турган жойдаги судга шикоят қилишга ҳақлидир.

Демак, нотариусларнинг асосий вазифалари фуқароларнинг, ташкилотларнинг ҳамда бошқа жамоат ташкилотларининг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини қўриқлашдан, қонунчилик ва ҳуқуқ-тартиботни мустаҳкамлашдан, шартномалар ва бошқа битимларни тўғри ва ўз вақтида тасдиқлаш, ворислик ҳуқуқларини расмийлаштириш, ижро хатларини ёзиш ва бошқа нотариал ҳаракатларни амалга ошириш йўли билан ҳуқуқ бузилишининг олдини олишга ва нотариат тўғрисидаги қонунда назарда тутилган қатор талабларни амалга оширишга қаратилгандир.

2-§. ДАВЛАТ НОТАРИАЛ ИДОРАЛАРИДА ВА БОШҚА ОРГАНЛАР ТОМОНИДАН АМАЛГА ОШИРИЛАДИГАН НОТАРИАЛ ҲАРАКАТЛАР

Ўзбекистон Республикасида Нотариат тўғрисидаги қонуннинг 23-моддасига мувофиқ давлат нотариал идоралар қўйидаги нотариал ҳаракатларни амалга оширади:

- 1) битимларни тасдиқлайди;
- 2) васиятномаларни тасдиқлайди;
- 3) эр-хотиннинг умумий мол-мулкидаги улушга мулк ҳуқуқи тўғрисида гувоҳномалар беради;
- 4) мол-мулкни ўзга шахсга ўтказишни тақиқлаб қўяди ва тақиқни бекор қилади;
- 5) меросга бўлган ҳуқуқ тўғрисида гувоҳнома беради;
- 6) мерос мол-мулкнинг қўриқланишига доир чора-тадбирлар қўради;
- 7) ҳужжатлар нусхаларининг ва ҳужжатлардан олинган қўчирмаларнинг тўғрилигини шаҳодатлайди;
- 8) ҳужжатларнинг бир тилдан бошқа тилга тўғри таржима қилинганлигини шаҳодатлайди;
- 9) ҳужжатлардаги имзоларнинг ҳақиқийлигини шаҳодатлайди;
- 10) қўчмас мулк очиқ савдода сотиб олинганлиги ҳақида гувоҳнома беради;
- 11) фуқаронинг тирик эканлиги фактини тасдиқлайди;
- 12) фуқаронинг муайян жойда эканлиги фактини тасдиқлайди;
- 13) фуқаронинг фотосуратда акс эттирилган шахс эканлигини тасдиқлайди;
- 14) ҳужжатлар тақдим этилган вақтни тасдиқлайди;
- 15) жисмоний ва юридик шахсларнинг аризаларини бошқа юридик ва жисмоний шахсларга топширади;
- 16) пул суммалари ва қимматли қоғозларни депозитга қабул қилиб олади;
- 17) ҳужжатларни сақлаш учун қабул қилиб олади;
- 18) пул тўлаш учун чекларни тақдим этади ва чеклар бўйича пул тўланмаганлигини тасдиқлайди;
- 19) ижро хатларини ёзади;
- 20) векселларнинг протестларини амалга оширади;
- 21) денгиз протестларини амалга оширади;

22) нотариал тасдиқланган ҳужжатларнинг дубликатларини ҳамда реестрлардан кўчирмаларни беради.

Давлат нотариал идораларида ишловчи нотариуслар қонунларда назарда тутилган бошқа нотариал ҳаракатларни ҳам амалга оширилиши мумкин.

Хусусий амалиёт билан шуғулланувчи нотариус юридик шахсдир. У ўз идорасига эга бўлиш, банкда ҳисоб-китоб варағи ва бошқа ҳисобварақалар очиш, мулкӣ ҳамда шахсий номулкий ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлиш, ходимлар билан меҳнат шартномалари тузиш ва уларни тўхтатиш, тушган даромадни тасарруф этиш, судда ўз номидан қатнашиш ва қонун ҳужжатларида назарда тутилган бошқа ҳаракатларни амалга оширишга ҳақлидир.

Хусусий амалиёт билан шуғулланувчи нотариуслар Жамоат бирлашмалари тўғрисидаги қонунда белгиланган тартибда тузиладиган нотариал палатага бирлашишлари мумкин.

Нотариус таътилга чиқиш ва давлат ижтимоӣ суғуртаси бўйича нафақаларнинг барча турини олиш ҳуқуқидан фойдаланади. Нотариусга давлат ижтимоӣ суғурта бўйича нафақа тайинлаш ва тўлаш ҳамда уни давлат пенсияси таъминоти амалдаги қонун ҳужжатларига мувофиқ амалга оширилади (Қонуннинг 9-моддаси).

Хусусий амалиёт билан шуғулланувчи нотариуслар Нотариат тўғрисидаги қонуннинг 23-моддасида назарда тутилган нотариал ҳаракатни амалга оширади, мол-мулкни ўзга шахсга ўтказишни тақиқлаб қўйиш ва тақиқни бекор қилиш, меросга бўлган ҳуқуқ тўғрисида гувоҳнома бериш ва мерос мол-мулкни қўриқлаш чоратадбирларини кўриш бундан мустасно (Қонуннинг 24-моддаси).

Юқорида кўрсатилган нотариал ҳаракатларни бажариш тартиби Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан тасдиқланган Қўлланма билан белгиланган¹.

Давлат нотариал идоралари бўлмаган аҳоли пунктларида, шаҳар, қишлоқ ва овулларда Нотариат тўғрисидаги қонуннинг 25-моддасига мувофиқ куйидаги нотариал ҳаракатларни амалга оширади:

- 1) васиятномаларни тасдиқлайди;
- 2) ишончномаларни тасдиқлайди, автотранспорт воситаларини бошқариш ва тасарруф этиш ҳақидаги ишончномалар бундан мустасно;

¹ Қаранг: Ўзбекистонда нотариат (амалий қўлланма). Т., “Адолат”, 1998, 97-191-бетлар.

3) мерос мол-мулкнинг қўриқланишига доир чора-тадбирлар кўради;

4) ҳужжатлар нусхаларининг ва ҳужжатлардан олинган кўчирмаларнинг тўғрилигини шаҳодатлайди, маълумот ҳақидаги ҳужжат нусхалари бундан мустасно;

5) ҳужжатдаги имзонинг ҳақиқийлигини шаҳодатлайди.

Шаҳарлар, қишлоқлар ва овуллар фуқаролар йиғинларининг раислари (оқсоқоллари) қонунларда назарда тутилган бошқа нотариал ҳаракатларни ҳам амалга ошириши мумкин.

Юқорида кўрсатилган нотариал ҳаракатларни бажариш тартиби Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори билан тасдиқланган Инструкция билан амалга оширилади¹.

Қуйидаги ҳужжатлар нотариал тасдиқлаган ҳужжатларга тенглаштирилади: касалхоналарда, госпиталларда, бошқа стационар даволаш муассасаларида даволанаётган ёки қариялар ва ногиронлар уйларида яшаётган фуқароларнинг ушбу касалхоналар, госпиталлар ва бошқа даволаш муассасаларининг бош шифокорлари, уларнинг тиббиёт бўйича ўринбосарлари ёки навбатчи шифокорлари, шунингдек госпиталларнинг бошлиқлари, қариялар ва ногиронлар уйларида директорлари ва бошқа шифокорлари томонидан тасдиқланган васиятномалари;

Ўзбекистон Республикасининг давлат байроғи остида сузиб юрган кемаларда сафарда бўлган фуқароларнинг шу кемаларнинг капитанлари томонидан тасдиқланган васиятномалари;

қидирув экспедицияларида ёки шунга ўхшаш бошқа экспедицияларда бўлган фуқароларнинг шу экспедициялар бошлиқлари томонидан тасдиқланган васиятномалари;

ҳарбий хизматчиларнинг ҳарбий қисмлар жойлашган, нотариуслар бўлмаган пунктларда эса, шу қисмларда ишловчи ҳарбий хизматчи бўлмаган шахсларнинг, улар оила аъзоларининг ҳамда ҳарбий хизматчилар оила аъзоларининг ҳарбий қисмларнинг командирлари томонидан тасдиқланган васиятномалари ва ишончномалари;

озодликдан маҳрум этиш жойларидаги ёки қамоқдаги шахсларнинг тегишли муассасалар бошлиқлари томонидан тасдиқланган васиятномалари ва ишончномалари.

Васиятномалар ва ишончномаларни ушбу моддада айтиб ўтилган мансабдор шахслар томонидан тасдиқлаш Ўзбекистон

¹ Қаранг: Ўзбекистонда нотариат (амалий қўлланма). Т., "Адолат", 1998, 211-230-бетлар.

Республикаси Адлия вазирлиги белгилаб қўядиган тартибда амалга оширилади (Қонуннинг 26-моддаси).

Юқорида кўрсатилган мансабдор шахсларнинг васиятномалар ва ваколатномаларни тасдиқлаши Нотариат тўғрисидаги қонуннинг тегишли моддалари талабларига риоя қилинган ҳолда, қонун ва бошқа қонун ҳужжатлари белгилайдиган тартибда амалга оширилади.

Нотариуслик вазифасини бажариш ҳуқуқи берилган мансабдор шахслар ўзлари тасдиқлаган васиятномаларнинг бир нусхасини васиятчи доимий яшайдиган жойдаги давлат нотариал идорасига сақлаш учун ҳеч кечиктирмай топширишлари лозим.

Ўзбекистон Республикаси консуллик муассасаларининг консуллари қуйидаги нотариал ҳаракатларни амалга оширади;

1) битимларни (шартномалар, васиятномалар, ишончномалар ва ҳоказоларни) тасдиқлайди, Ўзбекистон Республикасидаги уй-жойларни бошқа шахсга ўтказиш ва гаровга қўйиш тўғрисидаги шартномалар бундан мустасно;

2) фуқаронинг тирик эканлиги фактини тасдиқлайди;

3) фуқарони муайян жойда эканлиги фактини тасдиқлайди;

4) фуқаронинг фотосуратда акс эттирилган шахс эканлигини тасдиқлайди;

5) ҳужжатлар тақдим этилган вақтни тасдиқлайди;

6) мерос мол-мулкнинг қўриқланишига доир чора-тадбирлар кўради;

7) меросга бўлган ҳуқуқ тўғрисида гувоҳномалар беради;

8) эр-хотиннинг умумий мулкидаги улушга мулк ҳуқуқи ҳақида гувоҳномалар беради;

9) ҳужжатларнинг нусхалари ва ҳужжатлардан олинган кўчирмалар тўғрилигини шаҳодатлайди;

10) ҳужжатлардаги имзоларнинг ҳақиқийлигини шаҳодатлайди;

11) ҳужжатларнинг бир тилдан бошқа тилга тўғри таржима қилинганлигини шаҳодатлайди;

12) пул суммалари ва қимматли қоғозларни депозитга қабул қилиб олади;

13) сақлаш учун ҳужжатларни қабул қилиб олади;

14) ижро хатларини ёзади;

15) денгиз протестларини амалга оширади.

Ўзбекистон Республикаси консуллик муассасаларининг консуллари қонунларда назарда тутилган бошқа нотариал ҳаракатларни ҳам амалга ошириши мумкин (Қонуннинг 28-моддаси).

Агар васият қилувчининг Ўзбекистон Республикасида доимий яшаш жойи бўлмаса ёки унинг яшаш жойи номаълум бўлса, васиятнома Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги белгилайдиган давлат нотариал идорасига юборилади.

Давлат нотариуси сақлаш учун келиб тушган васиятномани текшириб кўриши ва унинг қонунга мувофиқ эмаслиги аниқланган тақдирда, бу хусусда васият қилувчига ва васиятномани тасдиқлаган мансабдор шахсга маълум қилиши шарт.

Нотариал ҳаракатларни бажаришда нотариуслар мустақил иш кўрадилар ва фақат қонунга итоат қиладилар.

Давлат нотариуси фуқароларнинг ва ташкилотларнинг ҳуқуқларини ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилишларида уларга ёрдам кўрсатади ва шу билан бирга фуқароларнинг қонундан беҳабарликлари ва шу сингари бошқа ҳолатлар уларнинг зарарига қаратилмаслиги чорасини кўради.

Нотариус нотариал ҳаракатни бажариш вақтида айрим мансабдор шахслар ёки фуқаролар томонидан қонунчилик ёки жамият қоидалари бузилганлигини ёки жамоат ташкилотларининг ишдаги жиддий камчиликлари борлигини аниқласа, шу нотўғрилиқлар ва камчиликларни йўқотишга қаратилган зарур чораларни кўриш учун бу ҳақда тегишли муассасалар, ташкилотлар раҳбарларига ёки прокурорга хабар қилади.

3-§. ШАРТНОМАЛАР ВА БОШҚА БИТИМЛАРНИ ТАСДИҚЛАШ БЎЙИЧА БАЖАРИЛАДИГАН НОТАРИАЛ ҲАРАКАТЛАР

А. Шахсий мулк ҳуқуқи асосида уй-жой қуриш учун ер майдонларининг берилиши тўғрисидаги шартномаларни тасдиқлаш. Уй-жой қуриш учун ер майдонини муддатсиз фойдаланишга бериш тўғрисида ҳокимият билан иморат қурувчи фуқаро ўрғасидаги шартномани тасдиқлашда нотариус иморат қуриш учун ажратилган ер участкасининг режаси, агар кўп квартирали уй-жой қуриладиган бўлса, қурилиши тасдиқланган лойиҳаси, ер участкасини ажратиш тўғрисида ҳокимиятнинг қарорларидан келтирилган кўчирмаларни текширади.

Якка тартибда уй-жой қуришда турар жой майдонига бўлган ҳуқуқдан маҳаллий ҳокимиятнинг қарори билан қайси фуқарога ва унинг оила аъзоларига ер майдони ажратиб берилган бўлса, фақат шу шахсларгина фойдаланадилар.

Уй-жой қуришда иморат қурувчи учун бегона бўлган шахсларнинг иморат қуришда қатнашишлари иморатга нисбатан эгалик ҳуқуқини олиш учун уларга асос бермайди.

Уй-жой қуриш учун ер майдонини муддатсиз фойдаланишга бериш тўғрисидаги нотариал шаҳодатланган шартноманинг шартларини ўзгартириш, жумладан, иморат қуришда иштирок этиш ва кейинчалик қурилган уй-жойга шерик бўлиш учун бошқа шахсларнинг жалб этилиши, фақат иморат қурувчининг розилиги ва ер майдони ажратган ҳокимиятнинг махсус қароригина бўлиши мумкин.

Бундай ўзгаришларга фақат аввалги шартномани бекор қилиш ва у янги шартнома тузиш ёки аввалги шартномага унинг шартларининг ўзгартирилганлиги тегишли равишда расмийлаштирилади. Бундай ҳужжат ҳокимият бўлимининг вакили ва иморат қурувчилар томонидан имзоланиши ва нотариал тартибда шаҳодатланиши лозим.

Эскирган, хароба ҳолга тушган уй-жойнинг ўрнига янги уй-жой қуриш учун ер майдони ажратиш тўғрисида шартнома тузиш талаб қилинмайди. Бундай ҳолларда иморат қуриш учун иморатни тиклаш зарурлиги тўғрисида туман ҳокимлигининг қарори, шундай иморатнинг тегишли тартибда тасдиқланган лойиҳаси ва иморат қуриш учун рухсат талаб қилинади.

Юқорида кўрсатилган тартибда эски иморат ўрнига янги иморат қуриш учун зарур ҳужжатлар, фақат иморат эгасининг ўзи томонидан ёки эгалари томонидан қурилганидагина талаб қилинади. Агар эски иморат ўрнига янги иморат қуриш учун уй-жойнинг эгаларидан бошқа фуқаролар қатнашса, ер участкасини ажратиш тўғрисидаги масала ҳокимиятда ҳал қилинади ва шартномани кейинчалик нотариал тартибда расмийлаштириш талаб қилинади.

Уй-жойлар қуриш учун ер майдонларининг берилиши тўғрисидаги шартномалар Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан тасдиқланган “Ўзбекистон Республикаси давлат нотариал идораларининг нотариуслари ва хусусий амалиёт билан шуғулланувчи нотариусларнинг нотариал ҳаракатларни амалга ошириш тартиби тўғрисидаги Қўлланма”нинг 37-40-бандларида кўрсатилган тартибда шаҳодатлантирилади. Масалан: шахсий мулк ҳуқуқи асосида уй-жой қуриш учун ер майдонлари бериш тўғрисидаги шартномалар ер майдони ажратиб берилган жойдаги нотариал идораларда тасдиқланади.

Шаҳарларда ва шаҳар типигаги посёлкаларда мулк ҳуқуқи асосида уй-жой қуриш учун ер майдонларини муддатсиз фойдаланишга бериш тўғрисидаги шартномаларни тасдиқлаш чоғида нотариуслар фуқароларнинг уй-жой қуришга бўлган ҳуқуқини йўлга солиб турувчи қонунларнинг талабига шартномаларнинг мувофиқлигини текширадilar. Бунда ер майдони қурувчига бириктириб берилганлиги тўғрисидаги давлат ҳужжати ёки ер берилганлиги ҳақидаги қарор текширилади.

Шартномада шахсий мулк ҳуқуқи асосида якка тартибда уй қуриш учун ер майдонини муддатсиз фойдаланишга бериш тўғрисидаги намунавий шартномада кўзда тутилган барча зарур талаблар кўрсатилган ёки кўрсатилмаганлигини текшириш ҳам зарур.

Давлат ва жамоат эҳтиёжлари тақозоси билан фуқаролардан ер майдонлари олиб қўйилганлиги муносабати билан уларга қарашли иморатлардан кўчириш учун бошқа ер майдони бериш тўғрисидаги шартномаларни шаҳодатлашда қурилиш лойиҳасини тақдим этиш талаб қилинмайди.

Уй-жой қуриш учун ер майдонлари бериш тўғрисидаги шартномаларни шаҳодатлаш чоғида нотариуслар уй қурувчиларга Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 212-моддаси мазмунини тушунтирадilar.

Уй-жой қуриш учун ер майдони бериш тўғрисидаги шартнома томонларнинг розилиги билан бекор қилинган тақдирда, нотариусларнинг шартноманинг нотариал идорага бўлган нусхаларига ва реестрга унинг бекор қилинганлиги тўғрисида ёзиб қўяди.

Томонлар (тегишли ҳокимият бошқармаси бўлими ва уй-жой қурувчилар)нинг уй-жой қуриш учун ер майдони бериш тўғрисидаги нотариал тасдиқланган шартноманинг шартларини ўзгартириш тўғрисидаги шартномаси нотариусга туман ёки шаҳар ҳокимиятларининг шартнома шартларини ўзгартириш тўғрисидаги қарорини тақдим этгандан кейин тасдиқланиши мумкин.

Шартнома шартларини ўзгартириш, шартномани бекор қилиш ва унинг ўрнига янгисини тузиш билан ҳам, шунингдек, шартнома шартларини ўзгартириш тўғрисидаги алоҳида битим тузиш йўли билан ҳам амалга оширилиши мумкин.

Б. Уй-жойларни олиш-сотиш, ҳадя қилиш, айирбошлаш, умрбод асраш шартли билан топшириш тўғрисидаги шартномаларни ва бошқа битимларни тасдиқлаш. Фуқаролар ва ташкилотлар ўртасида тузиладиган шартномалар ва бошқа битимларнинг тўғрилиги ва

қонунга мувофиқ бўлишлигини таъминлаш мақсадида баъзи шартномаларнинг, чунончи, уй-жойларни олиш-сотиш, ҳада қилиш, айирбошлаш, умрбод асраш шарти билан топшириш тўғрисидаги шартномаларнинг нотариал тартибда тасдиқланиши талаб қилинади. Бундай тартибнинг ўрнатилиши шартномаларнинг тузилиши факти ва унинг мазмуни масалалари бўйича тарафлар ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг очиқ-равшан тўғри бўлишлигини таъминлашга ёрдам беради. Тузилган шартномалар юзасидан низо чиққан тақдирда битимларнинг нотариал тартибда расмийлаштирилиши шартнома қандай мазмунда тузилганлигини ва бошқа ҳолатларнинг исботлантирилишини енгилаштиради.

Агар нотариал тартибда тасдиқланган шартноманинг нусхаси йўқотилган бўлса, бу ҳолда манфаатдор шахс шартноманинг дубликатини кўрсатиши мумкин. Бинобарин, шартноманинг нотариал расмийлаштирилиши туфайли бир тараф иккинчи тарафнинг манфаатига зарар етказа олмайди.

Нотариал тартибда тасдиқланган шартномалар юзасидан тарафлардан бири иккинчисига муайян пул тўплашга ёки бирон-бир ашёни топширишга мажбур бўлганлиги маълум бўлса, мажбурият ихтиёрий равишда ижро этилмаганидан нотариусда ижро хатининг олинishi мумкин бўлади.

Уй-жойларни олиш-сотиш шартномаларини ва бошқа баъзи шартномаларни тузишда битимлар албатта нотариал тартибда расмийлаштирилиши талаб қилинади.

Бундан ташқари, қонун ҳар қандай битимнинг ҳам, шартноманинг ҳам нотариал тартибда расмийлаштирилишига йўл қўяди. Бинобарин, ҳар қандай шартномаларни тузишда фуқаролар ва ташкилотлар ўз хоҳишлари бўйича нотариал идорага мурожаат қилиш, ўзлари ўртасида тузиладиган битимнинг тасдиқланишини илтимос қилишлари мумкин.

Битимни тасдиқлашдан олдин нотариус унинг қонунга тўғри келиш-келмаслигини текширади. Агар битим қонун талабларига мувофиқ келмаса ёки давлат ва жамият манфаатларига атайин хилоф мақсадларда тузилишини аниқласа, нотариус бундай битимни тасдиқлашдан бош тортиши мумкин.

Юқорида кўрсатилганлардан ташқари нотариус битимда иштирок этувчиларнинг ҳуқуқ лаёқати ва муомала лаёқатига эгами-йўқми эканликларини текшириши лозим.

Юридик шахснинг ҳуқуқ лаёқати ҳақидаги масалани ҳал қилишда унинг фаолиятлари мақсадларига мувофиқ равишда мазкур

ташкилотнинг қарори ёки низомнома фаолиятларида кўрсатилган, унга тўғри келадиган муайян битимларни (шартномаларни) тузишгагина ҳуқуқли бўлишини назарга олиш керак.

Юридик шахслар битимларни ўз органлари ёки вакиллари орқали тузганликлари сабабли нотариус юридик шахс номидан ҳаракат қилувчи шахсларнинг мансабларини ва ваколатларини текширади.

Битим тузувчи фуқароларнинг ҳуқуқ лаёқати нотариус томонидан амалда текширилмайди. Маълумки, қонун фуқароларнинг ҳуқуқ лаёқатларининг баъзи ҳолларда суд тартиби чекланишини, жумладан, муайян мансабларни эгаллаш, маълум фаолият билан шуғулланиш, маълум жойларда яшаш, ота-оналик ҳуқуқларидан маҳрум қилишни белгилайди.

Юқорида кўрсатилганлардан фақат ота-оналик ҳуқуқларидан маҳрум қилишга қаратилган ҳуқуқни чеклаш ҳолатларигина фуқаролик ҳуқуқий битимларини тузишда аҳамиятли бўлади. Агар ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилинган шахс ёш болаларнинг номидан битим тузишда вакил сифатида қатнашиб, битимнинг тасдиқланиши тўғрисида мурожаат қилса, бундай битимни тасдиқлашдан нотариус бош тортади.

Вояга етмаган ёш болалар, шунингдек, руҳий касаллиги ёки ақли заифлиги туфайли суд томонидан муомалага лаёқатсиз деб топилган фуқаро томонидан битим тузилиши тўғрисида масала қўйилса, бундай фуқаро ўз ишларини ақли расолик билан юргизишликка қобилияти бўлмаганлиги сабабли, нотариус у томондан тузиладиган битимни шаҳодатлашдан, тасдиқлашдан бош тортиши мумкин.

Муомалага лаёқатсиз фуқаролар номидан битимларни уларнинг қонуний вакиллари, яъни ота-оналари, васийлари, фарзанд қилиб олган шахслар тузишлари мумкин.

Муомала лаёқати чекланган фуқаролар битимларни ўзларининг қонуний вакиллари, чунончи, ота-оналари, фарзанд қилиб олувчилар ва ҳомийларнинг розилиklarини олиб тузишлари мумкин.

Ўз ҳаракатларининг аҳамиятини тушуна олмайдиган ҳолатда бўлган фуқаролар ҳам, чунончи, қаттиқ маст бўлган ҳолда ёки гиёванд моддаларни истеъмол қилганликлари сабабли ўз ҳаракатларининг аҳамиятини билмаган шахслар томонидан тузиладиган битимлар нотариус томонидан тасдиқланмайди.

Уй-жойларни олиш-сотиш шартномаларини тасдиқлашда тарафлар нотариусга иморатнинг сотувчисига тегишли бўлишлиги тўғрисидаги ҳужжатни, коммунал хўжалик бўлимининг сотиладиган уй-жойнинг нималардан иборат бўлишлиги ва иморатга ҳеч қандай тақиқ солинмаганлиги тўғрисидаги маълумот, шунингдек, иморат юзасидан боқимандаларининг бўлиш-бўлмаслиги тўғрисида молия бўлимининг маълумоти келтирилиши лозим.

Нотариус сотувчиларга иморатларни олиш-сотиш тўғрисидаги қонунини, жумладан, Фуқаролик кодексининг 185-моддасида кўрсатилган қоидаларни, чунончи, бирга турувчи эр ва хотин билан уларнинг вояга етмаган болалари ихтиёрида, улардан бирининг шахсий мулки бўлган ёки уларнинг умумий мулки бўлган фақат биргина уй-жой ёки уй-жойнинг бир қисми бўлиши мумкинлиги тўғрисидаги қоида ни тушунтиради. Ўзбекистон Республикасининг давлат нотариал идораларининг нотариуслари ва хусусий амалиёт билан шуғулланувчи нотариусларнинг нотариал ҳаракатларни амалга ошириш тартиби тўғрисидаги қўлланманинг 66-бандида белгиланган.

Шартномани тасдиқлаш тўғрисида нотариус томонидан ёзиладиган хатда мазкур шартнома ҳақиқий саналмаслиги хавфи остида рўйхатдан ўтказилиши учун коммунал хўжалик бўлимига тақдим этилиши лозимлиги кўрсатилади.

Баъзи ҳолларда иморатларнинг олди-сотди шартномалари фақат тегишли фуқаронинг ёки мансабдор шахснинг розилиги бўлгандагина тузилиши мумкин. Бундай розилик бўлмаган тақдирда, нотариал идора битимни тасдиқлашга ҳақли бўлмайди. Чунончи, қурилиб битмаган уй-жойни бировга ўтказиш тўғрисидаги шартнома фақат тегишли ҳокимиятнинг рухсати бўлгандагина тасдиқланиши мумкин.

Эр ва хотиннинг умумий мулки ҳисобланган уй-жойни сотиш учун иккинчи тараф, яъни сотувчининг эри ёки хотинининг розилиги талаб қилинади. Умумий мулкка бўлган ҳиссасини сотишда, агар уй-жой эгаларидан бошқа шахсга сотиладиган бўлса, сотувчи мазкур жойнинг сотилиши тўғрисидаги маълумот бошқа шерик эгаларига маълум бўлганлиги, бу жойнинг сотилиш нархининг ҳам маълум бўлишлиги ва шериклари шу жойни сотиб олишда ўзларининг устунлик ҳуқуқидан фойдаланишни хоҳламаганликлари тўғрисидаги далилларни келтиришлари лозим.

Иморат қуриш учун кредит муассасаларидан, масалан, банкдан қарз олинган бўлса, бундай иморатларни сотиш тўғрисидаги шартномалар фақат тегишли муассасаларнинг ёзма равишда берган розиликлари бўлгандагина тасдиқланиши мумкин.

Агар уй эгаси томонидан асосий иморатга ўзбошимчалик билан қўшимча хоналар қурилган бўлса ёки мазкур ер майдонида иккинчи уй-жой қурилган бўлса, нотариал идора уй-жойнинг сотилиши тўғрисидаги шартномани то қонунсиз қурилган иморатнинг ёки қўшимча қурилган иморатларнинг тақдири тўғрисидаги масала ҳал бўлгунга қадар тасдиқлашга ҳақли бўлмайди.

Уй-жойларни олиш-сотиш, ҳадя қилиш, айирбошлаш, умрбод асраш шарти билан топшириш тўғрисидаги шартномалар ФКнинг 110, 112, 210, 212, 488-моддаларида юқорида келтирилган Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан тасдиқланган Қўлланманинг 41-59-бандларида берилган қоидаларга мувофиқ равишда расмийлаштирилади¹.

В. Автотранспорт воситаларини бошқа шахсга ўтказиш тўғрисидаги шартномаларни тасдиқлаш. Автомашиналар билан боғлиқ битимларни тасдиқлашда айрим инсофсиз фуқаролар томонидан автомобилларни олиш-сотиш тўғрисида белгиланган тартибни бузишларга нотариал идоралар йўл қўймасликлари керак. Бинобарин, автомашиналарни ҳадя қилиш ва автомашиналарни тасарруф этиш ҳуқуқлари белгиланганлиги тўғрисидаги ваколатномалар умумий қоида бўйича автомашиналарни давлат автомобиль назорати органларида рўйхат қилиниши мумкин бўлган жойлардаги нотариал идораларда расмийлаштирилишига рухсат этилган.

Баъзи ҳолларда нотариуслар автомашиналарни идора этиш ва тасарруф қилиш тўғрисидаги ваколатномаларини тасдиқлашдан асоссиз равишда бош тортадилар. Ҳолбуки, бундай ваколатномалар машина эгасининг автомашина юритишга ҳуқуқи бўлмаслиги, саломатлигининг ёмонлиги сабабли машинани юргизиши мумкин бўлмаганлиги, машина эгасининг узоқ муддатга хизмат сафарига ёки таътилга кетиши, машинани эса яқин қариндошига ёки танишларига фойдаланиш учун топшириши, шунингдек, автомашинага нисбатан бир неча шахслар умумий эгалик қилсалар ҳам, аммо рўйхатдан ўтказишда умумий шерик эгаларидан фақат бирининг номига қайд этилиши ва, шунингдек, бошқа ҳолатлар

¹ Қаранг: Ўзбекистонда Нотариат (амалий қўлланма). Т., "Адолат", 1998. 118-135-бетлар.

бўлганда ваколатнома бериш ва уни тасдиқлаш зарур бўлади. Ҳар ҳолда нотариуслар автомашинанинг гайриқонуний равишда сотилиши ёки айирбошлашларига йўл қўймасликлари керак.

Юқорида кўрсатилган ҳолларда ваколатнома машина эгасининг бирон-бир қариндоши номига ёки бегона шахс номига расмийлаштирилишида битимнинг нотариус томонидан қонунийлиги текширилганидан сўнг уч йилгача бўлган муддатда берилиши мумкин (ФКнинг 139-моддаси).

Нотариуслар фуқаролар ўртасида, жисмоний ва юридик шахслар ҳамда юридик шахслар ўртасида қайси мулк шаклида бўлишидан қатъи назар тузиладиган автотранспорт воситаларини ва бошқа ўзиюрар машина ҳамда механизмларни, уларнинг номерли агрегат ва тиркагич (прицеп)ларини олиш-сотиш, ҳады қилиш, айирбошлаш ҳақидаги битимларни тасдиқлайдилар.

Бу шартномаларни нотариал тасдиқлаш жойи тарафлар томонидан танланади.

Фуқаролар томонидан тузиладиган битимларни тасдиқлашда нотариус қуйидаги ҳужжатларни талаб қилади:

а) эгаллик ҳуқуқини тасдиқловчи ҳужжатлар (техник паспорти, прицеплар учун техник талон, кема билети, кема гувоҳномаси, камерали агрегат ва автомашина қисмлари учун ДАН ташкилоти томонидан берилган белгиланган формадаги маълумотномалар);

б) агар автотранспорт воситаси никоҳ давомида орттирилган бўлса, турмуш ўртоғининг розилиги;

в) бу битимлар қариндош бўлган шахслар ўртасида тузилаётган бўлса, қариндошликни тасдиқловчи ҳужжатлар;

г) давлат божи тўлаганлик ҳақида қвитанция.¹

Агар автомашинани ҳады қилиш тўғрисидаги шартнома шу машинанинг ҳақиқатан олиниши ва сотилишини яширишга қаратилган бўлса, нотариал тартибда тасдиқланмайди.

Агар битим (масалан, автомашинани бировга ҳады қилиш тўғрисидаги битим) бошқа бир битимни, яъни машинани олиш-сотиш тўғрисидаги битимини яшириш мақсадида тузилган бўлса, у ҳолда тарафлар томонидан ҳақиқатда назарда тутилган битимга оид, яъни автомашинанинг олиш-сотилишига оид қоидалар қўлланилади.

Г. Васиятномаларни тасдиқлаш. Васиятномалар нотариал тартибда тасдиқланган ҳоллардаги ҳақиқий ҳисобланади. Васият-

¹ Қаранг: Ўзбекистонда нотариат (амалий қўлланма). Т., "Адолат", 1998, 142-бет.

номалар васият қолдирувчининг яшаган жойидаги нотариал идорада тасдиқланиши мумкин.

Нотариуслар муомалага лаёқатли фуқароларнинг қонун ҳужжатлари талабларига мувофиқ тузилган ва уларнинг ўзлари нотариусга шахсан тақдим этган васиятномаларни тасдиқлайди.

Нотариуслар васиятномани бекор қилиш тўғрисида ариза олинган тақдирда, шунингдек, васиятномани бекор қилувчи ёки ўзгартирувчи янги васиятнома олинган тақдирда васиятноманинг нотариусда сақланаётган нусхасига ва нотариал ҳаракатларни рўйхатга олиш реестрига бу хусусда белги қўяди. Васиятномани бекор қилиш ҳақидаги аризага қўйилган имзо нотариал шаҳодатланиши лозим. Васиятномаларнинг вакиллар орқали тасдиқланишига йўл қўйилмайди.

Фуқаро ўлим ҳолини назарда тутиб, ўзининг мулки тўғрисида фақат муомала лаёқатига эга бўлгандагина буйруқлар қолдиришга, яъни васият қилишга ҳақли бўлади. Ҳар бир фуқаро ўзининг барча мулкани ёки унинг қисмини ҳар кимга, ҳар қандай шахсга, жумладан, давлатга ёки давлатнинг айрим ташкилотига ёки жамоат ташкилотига васият қилиши мумкин.

Васиятни тасдиқлашдан олдин нотариус ФК 1142-модланинг мазмунини васият қилувчига тушунтириши лозим. Мерос қолдирувчининг вояга етмаган ёки муомалага, меҳнатга лаёқатсиз болалари (шу жумладан, фарзандликка олинганлари ҳам), шунингдек, марҳумнинг меҳнатга лаёқатсиз эри ёки хотини, ота-онаси (фарзандликка олувчилар) ва қарамоғидаги шахслар, васиятнинг мазмунидан қатъий назар, қонун бўйича мерос олганда уларнинг ҳар бирига тегишли лозим бўлган ҳиссанинг камида учдан икки қисми ҳажмида мерос (мажбурий) оладилар. Мажбурий ҳиссанинг ҳажмини аниқлаш вақтида оддий уй жиҳозлари ва рўзгор буюмларидан иборат бўлган мерос мулкнинг қиммати ҳам ҳисобга олинади.

Васиятномаларни тасдиқлаш ҳақидаги баёнлар қўлланмада батафсил берилган.

Д. Ваколатномани тасдиқлаш. Бир шахс номидан ва унинг ҳисобига унинг манфаатларини кўзлаб вакиликни амалга ошириш учун зарур бўлган ишончнома, ваколатномаларни тасдиқлаш вазифаси ҳам нотариал идораларга юклатилган. Мазкур ваколатномада вакилликнинг ваколоти, ҳажми белгиланади ва вакилликнинг чегараси кўрсатилади.

Қонун билан назарда тутилган ҳолларда, фуқаролар томонидан бериладиган ваколатнома албатта нотариал идоралар томонидан шаҳодатланиши лозим бўлади. Чунончи, мулкни бошқариш (идора этиш) тўғрисидаги, ҳокимият органи ёки мансабдор шахсга нисбатан бирон-бир юридик ҳаракатни қилиш тўғрисидаги ваколатномаларни нотариал тартибда шаҳодатлаш талаб қилинади.

Фуқароларнинг ишларини судда юритиш тўғрисидаги ваколатнома нотариал тартибда шаҳодатланиши ёки ишонч қоғози берувчи фуқаронинг хизмат қиладиган муассасаси, корхонаси, ташкилоти томонидан ёки турар жойи бўйича фуқаролар йиғинлари томонидан ёхуд ҳарбий қисм томонидан тасдиқланиши мумкин.

Бошқа ваколатномалар учун оддий ёзма шакл белгиланган. Аммо ваколат берувчининг хоҳиши бўйича ваколатномалар нотариал тартибда ҳам тасдиқланиши мумкин.

Ваколатномалар фақат фуқаролик ҳуқуқий муносабатларидагина вакилликни амалга ошириш учун берилмай, балки бошқа соҳаларда ҳам юридик ҳаракатларни қилиш учун, жумладан, пенсияларни олиш учун ҳам нотариуслар томонидан тасдиқланиши мумкин.

Васиятномалар, ваколатномалар, ишончномалар Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси ва Нотариат тўғрисидаги қонунда ҳамда юқорида тилга олинган қўлланмада берилган қоидаларга мувофиқ шаҳодатланади.

4-§. ЭР ВА ХОТИННИНГ УМУМИЙ МУЛК ҲИССАСИГА БЎЛГАН ҲУҚУҚЛАРИ ТЎҒРИСИДА ГУВОҲНОМАЛАР БЕРИШ

Эр ва хотиннинг бирга оилавий турмушда яшашлари даврида орттирилган мулкдан ҳисса ажратиш тўғрисида эр ёки хотиннинг мулкӣ ҳуқуқини расмийлаштириш зарурлиги ҳақида масала туғилиши мумкин.

Никоҳ давомида орттирилган мулк қонун бўйича эр ва хотиннинг биргаликдаги умумий мулки ҳисобланганлиги сабабли эр ва хотиннинг ҳар қайсиси бирга яшашлари даврида ҳам, бири ўлганидан кейин ҳам бундай мулкнинг муайян ҳиссасига нисбатан эгалик ҳуқуқининг тан олинишини талаб қилишга ҳақли.

Агар эр ёки хотиндан бири ўлса, уларнинг биргаликдаги турмуш қилишлари натижасида орттирилган ҳамма мулк мерос мулки жумласига қўшилмайди. Ҳаёт ҳолдаги эр ёки хотиннинг

ҳиссаси мазкур умумий мулкдан ажратилиши керак. Мерос қисмдан қолган улуши ворислар ўртасида, шу жумладан, ўлган шахснинг эри ёки хотинига ҳам мерос мулки бўлиб ўтади.

Ҳаёт эр ёки хотинга унинг умумий мулкидаги ҳиссасига эгаллик ҳуқуқи тўғрисида гувоҳнома бериш нотариат идоралар томонидан қилинадиган юридик ҳаракатлардан бири ҳисобланади.

Эгаллик ҳуқуқи тўғрисидаги гувоҳнома ҳаёт эр ёки хотиннинг аризасига асосан ва меросни қабул қилган барча ворисларнинг розилиги бўйича нотариус томонидан берилади.

Уй-жойга (уй-жойнинг бир қисмига), квартирага, дала-ҳовлига, боғ ҳовлига, гаражга, шунингдек бошқа бинолар иншоотлар ва иморатларга бўлган мулк ҳуқуқи тўғрисидаги гувоҳнома шу мол-мулклар жойлашган ердаги нотариус томонидан берилади.

Агар ҳаёт бўлган эр ёки хотин марҳумнинг бирдан-бир вориси бўлса, юқорида кўрсатилган гувоҳнома молия органлари томонидан қаршилик кўрсатилмаганда берилиш мумкин.

Мерос қолдирувчининг эри ёки хотини никоҳ давомида орттирилган умумий мулкдаги ҳиссадан ўзига тегишли мулкка эгаллик қилиш ҳуқуқи тўғрисидаги гувоҳноманинг берилишини мерос олишдан маҳрум қилинган бўлса ҳам талаб қилиши мумкин.

Турмуш давомида орттирилган умумий оилавий мулкдан ҳисса ажратиш ва бу ҳиссага эгаллик қилиш ҳуқуқи тўғрисида гувоҳнома берилиши ҳақида ҳаёт бўлган эр ёки хотиннинг аризасини қабул қилишда нотариус ариза берувчининг шахсини, унинг муомалага лаёқатли бўлишлигини, мерос қолдирган эр ёки хотин рўйхатдан ўтказилган никоҳда бўлган-бўлмаганлигини, шунингдек, ворисларни мерос олишга чақирилган-чақирилмаганликлари, уларнинг меросни қабул қилган-қилмаганликлари ва гувоҳноманинг берилишига рози бўлган-бўлмаганликлари тўғрисидаги далилларни талаб қилади.

Агар умумий оилавий мулк жумласида уй-жой бўлса, бу ҳолда нотариус уй-жойнинг мерос қолдирувчига тегишли бўлиши тўғрисида ҳужжат талаб қилади. Шунингдек, мазкур уй-жойнинг ҳажми тўғрисида коммунал бўлимдан ва бу жой тўғрисида солиқлар бўйича қарзи бор-йўқлиги тўғрисида молия органидан маълумотнома талаб қилади. Агар марҳумдан қолган уй-жойнинг бировга ўтказилишига қаршилик бўлса ва бу тўғрида коммунал бўлимда тақиқ бўлса, гувоҳнома бундай тақиқ бартараф этилгандан кейин ёки марҳумнинг қарзлари мулк ҳиссасини олувчи эр ёки хотинга ўтказилганидагина берилиши мумкин.

Агар мулк ҳиссасига эгалик қилиш тўғрисида гувоҳнома сураган эр ёки хотин марҳумнинг бирдан-бир вориси бўлса, бу ҳолда нотариал идора томонидан юқорида кўрсатилган ҳужжатлардан ташқари марҳумнинг эри ёки хотинига гувоҳнома берилишига қаршилик йўқлиги тўғрисида молия органининг маълумотномаси ёки хати талаб қилинади.

Нотариал идорага ҳуқуқларининг тасдиқланиши ёки бирон-бир ҳужжатнинг берилиши тўғрисида мурожаат қилувчи фуқароларнинг барчаси ҳам қонундан хабардор бўлмасликлари мумкин. Бинобарин, бундай ҳолларда нотариус уларнинг ҳуқуқлари ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларини ҳимоя қилиш учун бу ҳуқуқ ва манфаатларнинг бузилишидан сақланишини таъминлаш мақсадида зарур чораларни кўриши лозим. Чунончи, фуқаро М. жамғарма банкида эри номидаги пул суммасига ворис бўлиш ҳуқуқи тўғрисида гувоҳнома берилишини илтимос қилиб, нотариал идорага мурожаат қилади. Нотариус мазкур жамғарма банкидаги пул суммасининг тегишли ҳиссасига нисбатан эгалик ҳуқуқи тўғрисида гувоҳнома олишга ва қолган қисмига нисбатан ворислик ҳуқуқи тўғрисида гувоҳнома олишга ҳақли эканлигини тушунтириши керак.¹

Юқорида айтганимиздек, эр ва хотин ўртасидаги умумий мулк ҳиссасига бўлган ҳуқуқ тўғрисидаги гувоҳнома ҳаёт бўлган эр ёки хотиннинг ҳуқуқи тўғрисида ҳеч ким низо кўзғатмаган ҳолдагина нотариус томонидан берилади. Агар ҳаёт бўлган эр ёки хотин билан бошқа ворислар ўртасида, шу жумладан; молия органи ўртасида ҳам низо келиб чиқса, бу ҳолда иш фуқаролик ишларини юритишнинг умумий қоидалари бўйича судда кўрилиши лозим.

Эр ва хотин ўртасидаги умумий мулк ҳиссасига бўлган ҳуқуқ тўғрисида гувоҳномалар бериш ҳақидаги асосий қоидалар Ўзбекистон Республикасининг Нотариат тўғрисидаги қонун 62-63-моддаларида кўрсатилган.

5-§. ИЖРО ХАТЛАРИНИ ЁЗИШ

Ижро хати қарз ҳужжатиغا тегишли сумманинг ундирилиши тўғрисида нотариус томонидан берилган буйруқ хати бўлиб ҳисобланади. Нотариус ижро хатини бериш йўли билан қарздорни,

¹ Қаранг: Ўзбекистонда нотариат (амалий қўлланма). Т., “Адолат”, 1998, 172-173-бетлар.

уни ихтиёрий равишда бажариши лозим бўлган, аммо бажармаган мажбуриятларини ижро этишга мажбур қилади. Ижро хатлари билан пул суммаларининг мажбурий равишда ундирилиши Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик процессуал кодексига белгиланган тартибда амалга оширилади. Ижро хати мажбуриятни ижро этиш учун асос бўлиб кўрилади.

Қарзни низосиз тартибда нотариал идораларнинг ижро хатига биноан ундириб олишга асос бўладиган ҳужжатлар рўйхати Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори билан тасдиқланган. Мазкур ҳужжатда кўрсатилган ҳужжатлардан келиб чиқадиган талаблар низосиз талаблар деб фараз қилинади. Бундай талабларнинг низосиз бўлиши - мазкур талаблардан келиб чиқадиган ҳуқуқий муносабатларнинг характери билан, шунингдек, қарзларнинг етарли даражада асослантирилган бўлишлиги билан белгиланади.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланган рўйхатдаги талабларнинг низосиз бўлишлиги ҳуқуқ нормалари билан назарда тутилган. Бинобарин, ижро хати беришда кредиторнинг мазкур талабларининг ҳақиқий бўлиш-бўлмаглиги тўғрисидаги қарздор томонидан низо қўзғатилиши ёки қўзғатилмаслиги нотариусни қизиқтирмайди.

Агар кредиторнинг талаблари тўғрисида қарздор даъво қўзғатилганлиги тўғрисида ҳужжатлар келтирса, нотариус ижро хатини беришдан бош тортиши мумкин. Мазкур ҳолда нотариус томонидан ижро хатининг берилиши ёки рад қилиниши кредиторнинг даъвосини кўриш учун қабул қилишликка суд учун асос бўлади.

Ижро хатлари барча ҳолларда қарздорни чақирмасдан берилди ва шу туфайли кредитор ҳуқуқларининг амалга оширилиши ҳам бирмунча осонлаштирилади.

Қарздор пул суммасининг ундирилиши тўғрисида нотариуснинг берган буйруғига рози бўлмаган тақдирда ижро хати тўғрисида судда даъво қўзғатишга ҳақли. Бу ҳолда даъвогарнинг талаби бўйича ижро хатига мувофиқ тегишли сумманинг ундирилиши суд томонидан тўхтатилиши мумкин. Бинобарин, бундай ҳолларда суд қарздорнинг ҳуқуқ ва манфаатлари ҳимоя қилинишини етарли даражада таъминлайди.

Нотариус ижро хатини беришда бирмунча ҳолатларни аниқлайди ва текширади. Чунончи, кредитор томонидан нотариусга

топширилган ижро ҳужжати ёғки бошқа тўлов ҳужжати Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати томонидан тасдиқланган рўйхатида бўлиш-бўлмаслигини текширади.

Нотариус кредитордан қарз ҳужжатини топширишини талаб қилиш билан бирга ижро хатининг берилиши учун зарур бўлган бошқа ҳужжатларнинг ҳам топширилган-топширилмаганлигини текширади. Масалан, уй-жой қурилиши кооперативи аъзоларидан уй-жойнинг сақланиши билан боғлиқ ҳаражатларни қоплаш учун пул суммаларини ундирилишига ижро хатининг олинishi учун кредитор фақат тўланмаган счетнигина эмас, балки қарздорнинг ўз зиммасидаги қарзни тўлаш лозимлиги тўғрисида огоҳлантириш хатини, кооператив аъзосининг мазкур огоҳлантиришни олганлиги тўғрисидаги тилхатни ёки унинг бундай тилхатни беришдан бош тортганлиги тўғрисида уйлар бошқармасининг хатини топшириши лозим. Юқорида кўрсатилганлардан ташқари нотариус топширилган ҳужжатлардан қарзнинг ҳақиқатан аниқлигини, ҳужжатларнинг лозим даражада расмийлаштирилган бўлишини ва ижро хатини олиш учун белгиланган муддатнинг ўтказиб юборилмаганлигини текширишга мажбур.

Ижро хати муайян пул суммаларининг олинганлиги ёки ашёнинг топширилганлиги аниқ кўрсатилган нотариал шаҳодатланган битимлар юзасидан ҳам берилади. Масалан, нотариус томонидан тасдиқланган қарз шартномаси бўйича фуқаро Б. фуқаро К.дан 200 сўм қарз олиб, бу суммани муайян муддатда тўлашга мажбур бўлади. Аммо қарзни тўлаш муддати ўтишига қарамай, фуқаро Б. олган пулини қайтармайди. Кредитор К. ўзининг паспорти ва қарз шартномасининг иккинчи нусхасини олиб келиб, мазкур суммани ундириш мақсадида ижро хатининг берилишини сўраб нотариал идорага ариза беради. Нотариус фуқаро К. фойдасига олинган қарз суммасини (давлат божи билан) Б.дан ундириш тўғрисидаги ижро хатини беради. Мазкур ижро хати фуқаро Б. турган жойдаги судга юборилади, мазкур суднинг ижрочиси орқали мажбурий тартибда ундирилади.

Фуқаролардан ташкилотлар фойдасига ижро хатлари бўйича ҳақ ундириш ҳоллари кўп учрайди. Ҳар хил ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган қарзлар фуқаролардан ижро хатлари бўйича ундирилиши мумкин. Бундай ҳолларда ташкилотлар тегишли ҳужжатларни нотариусга топширишлари лозим. Масалан, хизматдан бўшатилган ходимларнинг улар томонидан иш даврида корхонага қарашли мулкни йўқотганликлари ёки бузганликлари

туфайли қарзларини белгилайдиган ҳужжатлар ёки ходимларнинг ташкилотлардан кийим ва бошқа нарсалар юзасидан бўлган қарзларини белгилайдиган ҳужжатлар, бундан ташқари, агар ходимлар бирон-бир ташкилотга бориб ишлаши тўғрисида шартнома тузиб, мазкур шартнома юзасидан йўл ҳақи аванс олиб, шартномада кўрсатилган иш жойига бормаган бўлса, уни тасдиқлайдиган ҳужжатлар нотариусга топширилиши лозим.

Турар жойларни ёки турар жой ҳисобланмаган биноларни ижарага олиш шартномаси юзасидан белгиланадиган ҳуқуқий муносабатлар бўйича ижара ҳақи ва коммунал хизматлар тўғрисидаги счётлар (электр энергияси, сув, газ ва бошқалар учун тўланиши лозим бўлган суммаларнинг счётлари), ҳокимиятларга ва бошқа ташкилотларга қарашли уйлардан фойдаланиш билан боғлиқ қарзларни белгилайдиган ҳужжатлар топширилиши керак.

Кредитга сотиб олинган товарлар бўйича қарзлар, кутубхонанинг китобларини йўқоғанлик учун ундириладиган қарзлар, яслилар ва болалар боғчаларида болаларнинг тарбияланганликлари учун бўлган қарзлар нотариуснинг ижро хати билан ундирилади. Бундан ташқари ўзаро ёрдам кассалари томонидан берилган қарзлар корхоналар ва ташкилотлар томонидан ходимларга турар жой қуриш учун, турар жойларни капитал таъмирлаш учун ёки хўжаликка моллар олиш учун берилган қарзлар ҳам нотариуснинг ижро хати билан ундирилади. Ижро хати фуқаролар талаби бўйича (фақат талабни амалга ошириш муддати тугаганидан сўнг уч йил ўтмаган бўлсагина) нотариал идора томонидан берилиши мумкин.

Юқорида айтилган умумий қоидадан баъзи истиснолар қилинади. Масалан, бирон-бир ташкилот ўзига юборилган маҳсулотларнинг қопларини қайтаришни кечиктирганида тўланадиган жаримани ундириш тўғрисидаги ижро хати қисқартирилган муддат ичида берилиши мумкин.

Ижро хати қарз ҳужжатининг ўзига ёзилади. Агар бу ҳужжатда бўш жой бўлмаса, қарз ҳужжатига қўшиб қўйилган алоҳида варақага ёзилади. Ижро хати қарз ҳужжатидан ажратилган ҳолда берилмайди. Ижро хатининг ёзиш қоидалари Нотариат тўғрисидаги қонуннинг 76-80-моддаларида ва юқоридаги қўлланмада берилган.

Ижро хатлари қуйидаги ҳолларда ёзилади:

тақдим этилган ҳужжатлар қарздорнинг ундириб олувчидан қарздор эканлиги ёки бошқа мажбуриятни шубҳасиз тасдиқласа; даъво қилиш ҳуқуқи вужудга келган кундан бошлаб ўтган вақт уч йилдан ортиқ бўлмаса.

Агар ижро хати бериш ҳақидаги талаб учун қонун ҳужжатларида бошқа муддат белгиланган бўлса, ижро хати шу муддат ичида ёзиб берилади.

Ижро хатини тақдим этиш учун ўтказиб юборилган муддатни тиклаш ФПКнинг тегишли моддасига мувофиқ амалга оширилади.

Ижро хатида уни ёзган мансабдор шахснинг лавозими, тўла фамилияси, исми ва ота исмининг бош ҳарфлари, ундирувчининг номи ва манзили, қарздорнинг номи ва манзили қайси муддат учун қарз ундирилаётганлиги, ундирилиши лозим бўлган пулнинг миқдори ёки талаб қилиб олиниши лозим бўлган ашёлар, ундирувчи тўлаган ёки қарздордан ундирилиши лозим бўлган давлат божининг миқдори, ижро хати ёзилган йил, ой ва кун, ижро хатининг реестрда қайд этилган тартиб рақами кўрсатилади, унга ижро хатини ёзган мансабдор шахснинг имзоси қўйилиб, давлат нотариал идораси муҳри босилади.

Ижро хати юзасидан ундириш ишлари суд қарорларини ижро қилиш учун белгиланган тартибда бажарилади. Агар тарафлардан бири, яъни ҳақ ундирувчи ёки қарздор фуқаро бўлса, бу ҳолда ижро хатини мажбурий ижро қилдириш учун ёзилган кундан эътиборан уч йил давомида, агар ҳар иккала тараф юридик шахс бўлса ва махсус қонунда бошқача муддат белгиланган бўлса, у ҳолда кўрсатилган муддат давомида тақдим қилиниши мумкин.

6-§. ҲУЖЖАТЛАРДАН ОЛИНГАН КЎЧИРМАЛАРНИНГ ТЎҒРИЛИГИНИ ТАСДИҚЛАШ

Ҳужжатларнинг кўчирмалари, нусхалари фуқароларга ҳар хил ҳолатларда зарур бўлиши мумкин. Чунончи, фуқаро ҳужжатни бир неча ташкилотга топшириши зарур бўлганда ёки ҳужжатни бошқа бир жойга юбориши ёки сақлаш учун топширишида, йўқотилиши хавфи кўзда тутилганида ёхуд мазкур ҳужжат кейинчалик фуқаронинг ўзига керак бўлса ва унинг асл нусхасини топшириши мумкин бўлмаганда ундан кўчирма олиниши мумкин.

Давлат ва жамоат ташкилотларига ҳужжатларнинг асли ўрнига унинг кўчирмалари камдан-кам топширилади. Масалан, олий ўқув юртига киришда шаҳодатноманинг кўчирмаси топширилмай, балки асл нусхаси топширилиши талаб қилинади.

Ҳужжатнинг асл нусхаси унинг кўчирмасига тўғри келишини нотариус тасдиқлаши кейинчалик бу тўғрида бўлиши мумкин

бўлган гумонни йўқотади. Агар нотариус ҳужжатнинг асл матнини, хатини бузиб кўчирма берса, у бунинг учун интизомий жавобгарликка ва баъзи ҳолларда жиноий жавобгарликка тортилиши мумкин.

Қонун бўйича нотариус давлат ва жамоат ташкилотлари томонидан берилган ҳужжатлардан олинган кўчирмаларнигина тўғрилигини тасдиқлайди. Фуқароларнинг хусусий аризалари ва хатларидан олинган кўчирмалар тасдиқлаш учун қабул қилинмайди.

Фуқаролардан келадиган ҳужжатларнинг кўчирмалари фақат икки ҳолдагина: агар ҳужжат (масалан, васиятнома) нотариал идора томонидан шаҳодатланган бўлса ёки ҳужжатда нотариус томонидан шаҳодатланган битимнинг мазмуни ифодаланган бўлса, тасдиқланиши мумкин.

Нотариус юридик аҳамиятга эга бўлган ҳужжатларнинг кўчирмаларини тасдиқлайди. Бир ташкилот томонидан берилиб, иккинчи ташкилотга юборилиши белгиланган ҳужжатнинг кўчирмаси, агар бу ҳужжатда фуқаронинг шахсий ҳуқуқлари тўғрисида кўрсатма бўлса, чунончи, суд медицина экспертизаси томонидан ёзилиб, фуқаронинг қўлига судга топшириш учун берилган ҳужжатнинг кўчирмаси ҳам тасдиқланиши мумкин.

Агар ҳужжат ўз мазмуни бўйича қонунга хилоф бўлса ёки қонунда талаб қилинган шаклда тузилмаган ёки тегишли ташкилот томонидан берилмаган бўлса, бундай ҳужжат кўчирмаси тасдиқланмаслиги мумкин.

Нотариус ҳужжатнинг кўчирмаси тўғри эканлигини тасдиқлашда унинг асл нусхасида бирон-бир қўшимча ёзувлар, тузатишлар, чизилган сўзлар борлигини кўрсатади.

Агар ҳужжатнинг асл нусхасида унинг мазмунини ўзгартирадиган тузатишлар бўлса ва бу тузатишлар тўғрисида ҳеч қандай изоҳлар берилмаса, нотариус ҳужжатнинг кўчирмасини тасдиқлашдан бош тортиши мумкин.

Паспорт, шахсий гувоҳномалар, касаба уюшмаси аъзолиги билети, шунингдек депутатлик мандати, орден ва ёрлиқлар билан мукофотланиш тўғрисидаги ҳужжатларнинг кўчирмалари тасдиқланмайди.

Нотариус ҳарбий билетнинг ва ҳарбий қўмондонликнинг топшириқларини бажарганлик тўғрисидаги ҳарбий хизматчига берилган гувоҳномалар, корхоналарга кириш ҳуқуқини берадиган гувоҳнома (рухсатнома)лар, ҳарбий хизматчининг сафарга оид гувоҳномалари,

шунингдек махфий ҳужжатлар ва бошқа баъзи ҳужжатларнинг кўчирмаларини ҳам тасдиқламайди.

Қалам билан ёзилган ҳужжатларнинг кўчирмалари ҳам нотариал идора томонидан тасдиқланмайди. Агар тасдиқлаш учун келтирилган ҳужжатлар бир неча варақларда баён қилинган, унинг варақлари тегишли тартибда тикилиб рақамланмаган, уни берган ташкилотнинг муҳри билан тасдиқламаган бўлса, нотариус томонидан шаҳодатланмайди.

Кўчирмалари олинadиган ҳужжатларнинг мазмунида бир-бири билан боғлиқ бўлмаган айрим масалаларгина баён этилган бўлса, нотариус томонидан тасдиқланиши мумкин. Ҳужжатнинг кўчирмасида муайян масалага доир тўла матн бўлиши керак.

Баъзи ташкилотлар фуқаролардан ҳужжатларнинг нотариал тартибда шаҳодатланган кўчирмаларнинг кераклиги бўлмаса ҳам албатта топширилишини талаб қиладилар. Республика ва жойлардаги ташкилотларнинг фуқаролардан ҳар хил маълумотлар, тавсифномалар ва бошқа ҳужжатларни талаб қилишда тўрачиликка йўл қўймаслик, ходимларни хизматга қабул қилишда, аҳолига маиший ва бошқа жиҳатдан хизмат кўрсатишда сарсонгарчиликка йўл қўймаслик чора-тадбирлари ҳақида Президентимиз ўзининг қатор нутқларида кўрсатиб ўтмоқда.

Баъзи мактабларнинг маъмуриятлари болаларни биринчи синфга киришида ёки бир мактабдан иккинчи мактабга кўчирилишида боланинг туғилиши тўғрисидаги гувоҳноманинг нотариал тасдиқлаган кўчирмаси топширилишини талаб қиладилар. Ҳолбуки, бундай ҳолларда болаларнинг туғилиши ҳақидаги гувоҳномаларни фақат кўриб чиқиш учунгина топширилади. Бинобарин, бу ҳужжатларнинг кўчирмалари, хусусан нотариал тартибда тасдиқланган кўчирмалари топширилиши шарт эмас.

Пенсия олиш учун зарур бўлган ҳужжатлар асл нусхалари билан топширилиши мумкин бўлганидек, нотариал идораларда, шунингдек туман, шаҳар ижтимоий таъминот бўлимида бевосита тасдиқланган кўчирмалари билан ҳам топширилиши мумкин. Ҳужжатларнинг кўчирмалари ижтимоий таъминот бўлимида тасдиқланиши - пенсияни расмийлаштириш тартибини бирмунча осонлаштиради.

Ўзбекистон Республикаси Нотариат тўғрисидаги қонунининг 65-68-моддаларида ҳужжатлар кўчирмаларининг, қўйилган имзоларнинг ва таржимаи ҳолнинг тўғрилигини тасдиқлаш тартиби кўрсатилган.

Давлат нотариал идоралари ва хусусий амалиёт билан шуғулланувчи нотариуслар идоралари бўлмаган аҳоли пунктларида фуқаронинг шахсий ҳуқуқи ва манфаатларига оид ҳужжатларнинг кўчирмалари тўғрилиги шаҳарча, қишлоқ ва овул фуқаролар йиғилиши раислари (оқсоқоллари) томонидан тасдиқланади, аммо олий ва ўрта махсус ўқув юртларини ҳамда ўрта мактабларни тамомлаб чиққанлик тўғрисидаги ҳужжатларнинг нусхаларини тасдиқламайдилар.

Давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари томонидан чиқарилган ва фуқароларнинг шахсий ҳуқуқ ва манфаатларига доир ҳужжатлар, шунингдек чет тилларда баён қилинган ҳужжатлар нусхаларининг тўғрилиги давлат ва хусусий нотариал идоралар томонидан тасдиқланади.

Ҳужжатларнинг кўчирилган нусхалари ёки олинган кўчирмалари тасдиқланишидан олдин эса нусхасига солиштирилиб, текшириб чиқилади. Ўчириб, қириб янгидан ёзилган қўшимча ёзилган сўзлар ва изоҳ берилмай тузатилган ҳужжатлар нусхасининг тўғрилигини тасдиқлаш мумкин эмас.

Нусхасини тасдиқлаб бериш учун тақдим этилган ҳужжатнинг тўғрилигига шубҳа туғилганда нотариус бундай ҳужжатни экспертизага юборишга ҳақли.

Фуқаро томонидан берилган ҳужжат нусхасининг тўғрилигини нотариус тасдиқлаши учун фуқаронинг ҳужжатдаги имзоси нотариал идора, мазкур фуқаро яшаб турган уй бошқармаси ёки у даволанаётган шифохона маъмурияти томонидан тасдиқланган бўлиши шарт.

Нотариус бир тилдан иккинчи тилга таржима қилинган ҳужжатнинг таржимаси тўғри эканлигини тасдиқлайди. Бу ҳолда, агар нотариус мазкур ҳужжат ёзилган тилни билмаса, бундай ҳужжат шахсан нотариусга таниш бўлган таржимон томонидан таржима қилиниши мумкин. Нотариус эса фақат таржимоннинг унга қўйган имзосини тасдиқлайди.

7-§. ЮРИДИК АҲАМИЯТГА ЭГА БЎЛГАН ФАКТЛАРНИ ТАСДИҚЛАШ ВА НОТАРИУС ТОМОНИДАН БАЖАРИЛАДИГАН БОШҚА БАЪЗИ НОТАРИАЛ ҲАРАКАТЛАР

А. Имзоларнинг ҳақиқийлигини тасдиқлаш. Баъзи ҳолларда давлат органларига юридик аҳамиятга эга бўлган баъзи аризалар,

кўрсатмалар ва бошқа ҳужжатлар тушиши мумкин. Бундай ҳолларда ҳужжатнинг айнан шу ҳужжатда кўрсатилган шахс томонидан имзоланганлигини тасдиқлаш зарур бўлади.

Ҳужжатнинг қабул қилинишида давлат органи, уни имзолаган фуқарони чақиритиш йўли билан ҳужжатдаги имзонинг тўғрилигини ҳамма вақт текшириш имкониятига эга бўлмайди. Чунки фуқаро бошқа жойда яшаганлиги ёки бетоблиги сабабли мазкур ташкилотга боролмаслиги мумкин. Шундай ҳолларни кўзда тутиб, нотариал идораларга имзоларнинг ҳақиқийлигини тасдиқлаш вазифаси юклатилган.

Нотариал идоралар, агар ҳужжатнинг мазмуни қонунга хилоф бўлмаса, ҳужжатга қўйилган имзонинг ҳақиқийлигини тасдиқлайди.

Агар фуқаролар бирон-бир ҳолатнинг содир этилганлигини тасдиқлаб, ариза ёки бошқа ҳужжатларга имзо чеккан бўлсалар, ана шу имзоларнинг ҳақиқийлиги ҳам тасдиқланмайди. Чунки бундай ҳужжатларни махсус давлат органлари, жумладан, фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш органларигина тасдиқлай олади.

Ҳужжат фуқаро томонидан нотариус ҳузурида имзоланади. Агар ҳужжат нотариал идорадан ташқари жойда имзоланган бўлса, ҳужжатни имзолаган шахс имзони ўзи қўйганлигини нотариусга тасдиқлаб бериши керак.

Нотариус ҳужжатга имзо чеккан фуқаронинг шахсини текширади, имзони тасдиқлаш тўғрисидаги ҳужжатда имзо чекувчи шахснинг фамилияси, исми ва ота исми кўрсатилади.

Б. Фуқароларга ва муассасаларга аризалар топшириш. Фуқаролар ёки ташкилотлар ўзлари томонидан берилган бирон-бир аризанинг расмий равишда тасдиқланишига манфаатдор бўлса, бундай ариза нотариал идора орқали берилиши мумкин. Чунончи, умумий улушли мулк эгаларидан бири ўз улушини сотишни хоҳлаганда бу тўғридаги аризани бошқа шерикларига нотариал идора тасдиғи билан билдириши мумкин. Аризалар нотариал идорага манфаатдор шахс томонидан уч нусхада берилади. Нотариус аризанинг мазмунига мувофиқ бўлишини текширади ва бу аризада қонунга хилоф ҳеч қандай маълумотлар йўқлигини аниқлагандагина текшириш учун қабул қилади.

Нотариусга топширилган аризанинг нусхаларидан бири унда кўрсатилган шахсга топширилади ёки почта орқали юборилади. Иккинчи нусхаси нотариал идорада қолдирилади. Учинчи нусхаси

эса (ариза берувчи хоҳласа), мазкур аризани топшириш учун қабул қилинганлигини тасдиқлаб, аризачининг қўлига берилади.

Нотариус жисмоний ва юридик шахсларнинг аризаларини олиб, бошқа жисмоний ва юридик шахсларга топширади. Ариза топширилганлигини маълум қилиш шарти билан почта орқали юборилади ёки бевосита тегишли шахсларга имзо чектириб топширилади. Аризалар телефакс, компьютер тармоқлари ва бошқа техник воситалардан фойдаланиб ҳам узатилиши мумкин. Аризаларни узатиш учун техник воситалардан фойдаланишга кетган ҳаражатларни нотариал ҳаракатни амалга оширишни сўраган шахс тўлайди.

Ариза берган шахснинг илтмосига кўра унга аризанинг топширилганлиги ҳақида гувоҳнома берилади (Нотариат тўғрисидаги қонуннинг 73-моддаси).

В. Кредиторга топшириш учун пул суммаларини депозитга қабул қилиш. Агар мажбуриятнинг нарчасини, масалан, пул ёки қимматли қоғозларни кредиторга, унинг бу пул, қимматли қоғозларни қабул қилишдан бош тортганлигини ёки кредиторнинг йўқлиги ёхуд ижрони қабул қилишга рози бўлган вакилнинг бўлмаслиги сабабли топшириш мумкин бўлмаганида - қарздор ўзидан тегишли пулларни ёки қимматли қоғозларни кредиторга топшириш учун нотариал идоранинг депозитга топширилиши мажбуриятининг ижро этилиши тарзида кўрилади.

Қарздор мажбуриятни ижро этиш юзасидан мажбурият нарчасини, масалан, қарз суммасини нотариал идоранинг депозитига топшириши билан мажбуриятнинг кечиктирилиши оқибати учун белгиланадиган жавобгарликдан, масалан, зарарни тўлашдан, неустойка ва фоизлар тўлашдан қутилади.

Нотариус қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳолларда кредиторга топшириш учун қарздордан депозитга пул суммалари ва қимматли қоғозларни қабул қилади.

Нотариус пул суммалари ва қимматли қоғозлар келиб тушганлиги ҳақида кредиторга хабар қилади ҳамда унинг талаби бўйича унга тегишли пул суммалари ва қимматли қоғозларни топширади.

Пул суммалари ва қимматли қоғозларни депозитга мажбурият бажариладиган жойдаги нотариус қабул қилади.

Нотариал идоранинг депозитига пул суммалари ёки қимматли қоғозларни топшириш ниятида бўлган қарздор қарз тўланиши лозим бўлган жойдаги нотариал идорага бу тўғрида ёзма ёки

оғзаки ариза билан мурожаат қилиши мумкин. Аризада ўзининг номи, манзили, мажбурият нарчаси ким учун депозитга қўйиладиган бўлса, шу шахснинг номи ва охириги манзили, қандай сабаб бўйича пулнинг туланиши ва қилинган ҳисоб-китоблар кўрсатилади. Мажбуриятни бевосита ижро этиш мумкин бўлмаслигининг сабаби кўрсатилади.

Нотариус пул ёки қимматли қоғозларни депозитга қабул қилишда уларнинг қандай асос бўйича депозитга қўйилишини текширмайди. Нотариал идоранинг депозитга пул ёки қимматли қоғозлар қўйган шахсга уларнинг қабул қилинганлиги тўғрисида квитанция берилади. Агар қарздор қўлида бўлган қарз ҳужжатига ўзи томонидан пулнинг депозитга қўйилганлиги тўғрисида хат ёзилишини илтимос қилса, нотариус бундай илтимосни қаноатлантириши мумкин. Нотариал идора кредиторни унинг номига пул тушганлиги тўғрисида хабардор қилади ва кредиторнинг талаби бўйича унга мазкур пулни топширади.

Депозитга топширилган пул ва қимматли қоғозларни, уларни топширган шахсга (қарздорга) қайтарилишига фақат кредиторнинг розилиги бўлгандагина ёки суд қарори бўйича йўл қўйилади.

Депозитга қўйилиб, фуқароларга ва ташкилотларга топширилиши лозим бўлган суммалар қонун ҳужжатларида белгиланган муддатларда сақланади.

Депозитга топширилган ва юқорида кўрсатилан муддатлар давомида талаб қилиб олинмаган суммалар республика давлат бюджети даромадига ўтказилади.

Г. Фуқаронинг ҳаётлиги ва маълум жойда бўлишлигини тасдиқлаш. Нотариал идоралар манфаатдор шахслар илтимослари бўйича уларнинг ҳаётликлари ёки маълум жойда бўлганликлари тўғрисида гувоҳномалар беришлари мумкин. Нотариал идораларга вояга етмаган болаларнинг ҳаётликлари тўғрисида ҳам уларнинг ота-оналарига, фарзанд қилиб олувчи ёки васийларига гувоҳнома берадилар. Бундай ҳолатларнинг тасдиқланиши баъзи ҳолларда, чунончи, алимент олувчи боланинг ҳаёт бўлмаслиги тўғрисида масала қўзғатилганда уни маълум жойда яшашлигини бедарак йўқолган деб топиш ва ўлган деб эълон қилиш тўғрисидаги ариза судда кўрилганда фуқаронинг ҳаётлиги тўғрисидаги маълумотларни етказиш зарур.

Д. Фотосуратдаги шахснинг нотариус ҳузурида ҳозир бўлган шахсга айнан ўхшаш бўлишлигини тасдиқлаш. Нотариал идоралар манфаатдор шахснинг илтимоси бўйича фотосуратдаги шахснинг

нотариус ҳузурига келган ва фотосуратда кўрсатилган шахснинг айнан бир шахс эканлигини тасдиқлаши мумкин.

Нотариус ҳузурида ҳозир бўлган фуқаронинг шахси у томондан топширилган ҳужжатлар билан солиштириб текширилади. Мазкур нотариал ҳаракатнинг қилиниши фуқаро томонидан бошқа жойдаги давлат ташкилотларига фуқароларнинг аризалари билан бирга фотосуратлари топширилишида зарур бўлади.

Е. Далилларнинг таъминланиши. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатларида фуқаролик ишининг судда кўрилиши учун зарур далилларни кейинчалик келтирилиши мумкин эмаслиги ёки қийинлиги тўғрисида хавфсираган шахс нотариал идорадан далилларнинг таъминланишини илтимос қилиши мумкин. Бундай ҳолларда нотариус гувоҳлардан сўраш, жойини бориб кўриш, экспертни чақириш йўли билан муайян ҳолатларни аниқлаш чораларини кўради.

Далилларни таъминлаш юзасидан қилинган ҳаракатлар тўғрисида нотариус тегишли далолатнома тузади. Унга гувоҳларнинг кўрсатмалари, жойнинг кўрилиши натижасида олинган маълумотлар ёки экспертиза натижаси тўғрисидаги маълумотлар ёзилади.

Далилларни таъминлашда нотариус фуқаролик иши бўйича қатнашадиган ҳар икки тарафни таклиф қилади. Иккинчи тарафни чақирмай, далилларни таъминлашга фақат кечиктирилиши мумкин бўлмаган ҳоллардагина ёки кейинчалик фуқаролик даъвоси ким томонидан ва кимга қилинишини аниқлаш мумкин бўлмагандагина қилинади. Нотариал идоралар далилларни таъминлаш чораларини фақат фуқаролик иши судда қўзғатилишига қадар кўрилади. Агар фуқаролик иши судда қўзғатилган бўлса, далилларни таъминлаш чоралари суднинг ўзи томонидан кўрилади.

Ж. Гаров шартномалари бўйича иморатларга тақиқ (арест) солиш, хатлаш. Банк томонидан берилган ссудаларнинг ундирилиши ёки таъминлаш нарсаси бўлган ёки гаров нарсаси бўлган иморатларни бировларга ўтказилишига йўл қўймаслик мақсадида (бу тўғрида қилинган илтимосга кўра) нотариус иморатларга тақиқ (арест) солишга, хатлашга ҳақли. Чунончи, нотариус фуқарога ссуда берган банк, корхона ёки ташкилотнинг илтимосига асосан фуқаронинг иморатига тақиқ солиши мумкин. Ссуда суммасининг тўлиқ тўланганлиги тўғрисида хабар олингандан сўнг нотариус тақиқни бекор қилади.

Гаровга қўйилган иморатга тақиқ (арест) солиш бирон-бир шартноманинг ижро этилишини таъминлаш мақсадида қилинади. Бу тўғрида иморат жойлашган жойдаги коммунал хўжалик бўлими хабардор қилинади.

3. Ҳужжатларни сақлаш учун қабул қилиш. Ҳужжатларнинг сақланишини таъминлаш мақсадида нотариус мазкур ҳужжатларни икки нусхада тузилган рўйхат билан сақлаш учун қабул қилади. Нотариал идора томонидан сақлаш учун қабул қилинган ҳужжатлар рўйхатининг иккинчи нусхаси нотариус тилхати билан бирга ҳужжат эгасига қайтарилади.

Ҳужжатларни сақлаш учун қабул қилиш ва уларни қайтариб бериш Нотариат тўғрисидаги қонуннинг 83-84-моддаларида ба-тафсил берилган.

Юридик аҳамиятга эга бўлган фактларни тасдиқлаш ва бошқа баъзи юридик ҳаракатларни бажариш тўғрисидаги қоидалар Ўзбекистон Республикасининг Нотариат тўғрисидаги қонуни ва юқорида кўрсатилган қўлланмаларда берилган¹.

¹ Қаранг: Ўзбекистонда нотариат (амалий қўлланма). Т., “Адолат”, 1998.

МУНДАРИЖА

Муаллифдан.....	3
-----------------	---

Б и р и н ч и б о б

ФУҚАРОЛИК ПРОЦЕССУАЛ ҲУҚУҚИНИНГ ПРЕДМЕТИ, ТУШУНЧАСИ ВА ТИЗИМИ.....	5
---	----------

1-§. Фуқаролик суд юритишининг мақсади ва вазифалари.....	5
2-§. Фуқаролик процесси тушунчаси ва субъектив ҳуқуқларни ҳимоя қилиш шакллари.....	8
3-§. Ўзбекистон Республикаси процессуал ҳуқуқи тушунчаси ва предмети.....	12
4-§. Фуқаролик процессуал ҳуқуқнинг манбаалари ва тизими.....	14
5-§. Фуқаролик процессуал ҳуқуқ фанининг предмети ва тизими.....	21

И к к и н ч и б о б

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФУҚАРОЛИК ПРОЦЕССУАЛ ҲУҚУҚИНИНГ ПРИНЦИПЛАРИ.....	22
---	-----------

1-§. Фуқаролик процессининг демократик принципга асосланиши.....	22
2-§. Фуқаролик процессуал ҳуқуқ принциплари тушунчаси ва тизими.....	24

У ч и н ч и б о б

ФУҚАРОЛИК ПРОЦЕССУАЛ ҲУҚУҚИЙ МУНОСАБАТЛАР ВА УЛАРНИНГ СУБЪЕКТЛАРИ.....	45
---	-----------

1-§. Фуқаролик процессуал ҳуқуқий муносабатлар тушунчаси.....	45
2-§. Фуқаролик процессуал ҳуқуқий муносабатларнинг субъектлари, уларнинг ҳуқуқ ва муомала лаёқатлари.....	48
3-§. Фуқаролик процессуал ҳуқуқий муносабатларнинг вужудга келиши асослари ва мазмуни.....	53.

Т ў р т и н ч и б о б

ФУҚАРОЛИК ЖАРАЁНИДА ТАРАФЛАР.....	56
--	-----------

1-§. Фуқаролик жараёнида тарафлар тушунчаси.....	56
2-§. Процессуал иштирокчилик ва унинг турлари.....	59
3-§. Ишга тегишсиз тарафни алмаштириш.....	61
4-§. Процессуал ҳуқуқни қабул қилиш (ҳуқуқий ворислик).....	64

Бешинчи боб

ФУҚАРОЛИК ПРОЦЕССИДА УЧИНЧИ ШАХСЛАР.....65

- 1-§. Учинчи шахслар тушунчаси.....65
2-§. Мустақил даъво қилувчи учинчи шахслар.....66
3-§. Мустақил талаблари бўлмаган учинчи шахслар.....68

Олтинчи боб

ФУҚАРОЛИК ПРОЦЕССИДА ПРОКУРОРНИНГ ИШТИРОКИ.....72

- 1-§. Фуқаролик процессида прокурорнинг иштирок этиш асослари ва шакллари.....72
2-§. Прокурорнинг иккинчи инстанция судида иштирок этиши.....77

Еттинчи боб

ФУҚАРОЛИК ПРОЦЕССИДА БОШҚА ШАХСЛАРНИНГ ҲУҚУҚЛАРИНИ ҲИМОЯ ҚИЛУВЧИ ИДОРALAR, ТАШКИЛОТЛАР ВА АЙРИМ ФУҚАРОЛАРНИНГ ИШТИРОК ЭТИШИ.....78

- 1-§. Бошқа шахсларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилувчи давлат бошқаруви идоралари, ташкилотлар ва айрим фуқароларнинг фуқаролик процессида иштирок этишлари.....78
2-§. Ишни судда кўришда иштирок этишнинг процессуал шакли.....86
3-§. Давлат бошқаруви органлари, ташкилотлар ва айрим фуқароларнинг процессуал ҳуқуқлари ва мажбуриятлари.....88

Саккизинчи боб

СУДДА ВАКИЛЛИК ҚИЛИШ91

- 1-§. Судда вакиллик қилиш тушунчаси, асослари ва турлари.....91
2-§. Судда вакиллик қилувчининг ҳуқуқлари (ваколатлари).....99

Тўққизинчи боб

ШАРТНОМА БЎЙИЧА (ИХТИЁРИЙ) ВАКИЛЛИК.....101

Ўнинчи боб

СУД ХАРАЖАТЛАРИ ВА ЖАРИМАЛАРИ.....105

- 1-§. Фуқаролик процессида суд харажатлари тушунчаси ва турлари.....105
2-§. Давлат божи.....106
3-§. Ишнинг судда кўрилиши билан боғлиқ чиқимлар.....109
4-§. Суд харажатларини тўлашдан озод қилиш.....110
5-§. Суд жарималари.....117

Ў н б и р и н ч и б о б

ФУҚАРОЛИК ПРОЦЕССУАЛ МУДДАТЛАР.....	119
1-§. Процессуал муддатлар тушунчаси ва турлари.....	119
2-§. Процессуал муддатларнинг тўхтатиб турилиши, узайтирилиши ва тикланиши.....	123

Ў н и к к и н ч и б о б

ФУҚАРОЛИК ИШЛАРИНИНГ СУД ВА БОШҚА ОРГАН- ЛАРГА ТААЛУҚЛИЛИГИ.....	124
1-§. Тааллуқлилик тушунчаси.....	123
2-§. Фуқаролик ишларининг қайси органга тааллуқли бўлишини белгилаш асослари.....	127
3-§. Меҳнатга оид ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган низоларнинг тааллуқлилиги.....	129
4-§. Никоҳ ва оилага оид ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган низоларнинг тааллуқлилиги.....	133
5-§. Турар жойга оид ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган низоларнинг тааллуқлилиги.....	135
6-§. Интеллектуал мулк объектларини муҳофаза қилишдан келиб чиқадиган низоларнинг судга тааллуқлилиги.....	137

Ў н у ч и н ч и б о б

ФУҚАРОЛИК ИШЛАРИНИНГ ҚАЙСИ СУДЛАРДА КЎРИЛИШЛИГИ (Судлов).....	140
1-§. Судлов тушунчаси.....	140
2-§. Ҳуқуқий судлов турлари.....	143
3-§. Қабул қилинган ишнинг бошқа судга ўтказилиши.....	148

Ў н т ў р т и н ч и б о б

ДАЪВО ҚЎЗГАТИШ ҲУҚУҚИ.....	149
1-§. Даъво тушунчаси.....	149
2-§. Даъвонинг элементлари.....	152
3-§. Даъвонинг турлари.....	153
4-§. Даъво қўзғатиш.....	155
5-§. Бир неча товарларни бирлаштириш ва ажратиш.....	158
6-§. Жавобгар манфаатларининг ҳимоя қилиниши.....	159
7-§. Даъвони таъминлаш.....	161
8-§. Жиноят ишида фуқаровий даъво.....	165

Ўн бешинчи боб

ФУҚАРОЛИК ПРОЦЕССИДА ИСБОТЛАШ ВА ДАЛИЛЛАР.....167

- 1-§. Фуқаролик процессида исботлаш ва далиллар тушунчаси.
Исботлаш предмети.....167
- 2-§. Исботлашдан озод қилиш асослари.....174
- 3-§. Далилларнинг таснифи (классификацияси), турларга
бўлиниши, текширилиши ва баҳоланиши.....178
- 4-§. Далилларни таъминлаш.....195

Ўн олтинчи боб

ФУҚАРОЛИК ИШЛАРИНИ СУДДА КЎРИШГА ТАЙЁРЛАШ.....198

- 1-§. Ишларни судда кўришга тайёрлаш ва унинг аҳамияти.....198
- 2-§. Ишни судда кўришга тайёрлашда судьянинг процессуал
ҳаракатлари.....202
- 3-§. Суд хабарлари ва чақириқлари.....205

Ўн еттинчи боб

ФУҚАРОЛИК ИШЛАРИНИНГ СУДДА КЎРИЛИШИ.....208

- 1-§. Судда ишни кўриш тушунчаси ва унинг аҳамияти.....208
- 2-§. Суд мажлисида иш кўришнинг процессуал тартиби.....209
- 3-§. Иш юритишни тўхтатиб туриш.....220
- 4-§. Иш бўйича ҳал қилув қарорини чиқармай иш юритишни
тамомлаш.....224
- 5-§. Суд мажлиси баённомаси.....227
- 6-§. Келишув битими.....229

Ўн саккизинчи боб

БИРИНЧИ ИНСТАНЦИЯ СУДИНИНГ ҲАЛ ҚИЛУВ ҚАРОРЛАРИ..231

- 1-§. Суд қарорлари тушунчаси ва турлари.....231
- 2-§. Суд ҳал қилув қарорининг моҳияти ва аҳамияти.....232
- 3-§. Ҳал қилув қарорининг чақирилиши тартиби.....233
- 4-§. Суд ҳал қилув қарорининг мазмуни.....235
- 5-§. Ҳал қилув қарорини тузатиш ва тушунтириш.....243
- 6-§. Ҳал қилув қарорининг қонуний кучга кириши.....245
- 7-§. Ҳал қилув қарорини дарҳол ижро этиш ва ҳал қилув
ижросини таъминлаш.....248
- 8-§. Суд ажрими, уни чиқариш тартиби ва мазмуни.....251

СИРТДАН ФУҚАРОЛИК ИШНИ КЎРИШ.....254

- 1-§. Сиртдан фуқаролик ишени кўриш тушунчаси ва моҳияти.....254
 2-§. Сиртдан иш юрийтиш тартиби.....255

Й и г и р м а н ч и б о б

**НИКОҲНИ БЕКОР ҚИЛИШ ВА НИКОҲНИ ҲАҚИҚИЙ ЭМАС
 ДЕБ ТОПИШ ТЎҒРИСИДАГИ ИШЛАРНИ
 КЎРИШНИНГ ПРОЦЕССУАЛ ХУСУСИЯТЛАРИ.....260**

- 1-§. Никоҳдан ажратиш тўғрисидаги ишларни судда ва судсиз
 кўриш асослари.....260
 2-§. Никоҳни ҳақиқий эмас деб топиш тўғрисидаги ишларни
 кўриш.....275

Й и г и р м а б и р и н ч и б о б

**АЛИМЕНТЛАР УНДИРИШ ТЎҒРИСИДАГИ ИШЛАРНИ
 КЎРИШНИНГ ПРОЦЕССУАЛ ХУСУСИЯТЛАРИ.....276**

- 1-§. Алиментларни суд тартибида ундириш.....276
 2-§. Алиментларни келишув асосида ва ихтиёрий тўлаш тартиби.....283

Й и г и р м а и к к и н ч и б о б

**ОТАЛИКНИ БЕЛГИЛАШ ТЎҒРИСИДАГИ ИШЛАРНИ СУДДА
 КЎРИШНИНГ ПРОЦЕССУАЛ ХУСУСИЯТЛАРИ.....284**

- 1-§. Оталикни белгилаш тўғрисидаги ишларни қўзғатиш.....284
 2-§. Оталикни белгилаш тўғрисидаги даъвони қаноатлантириш
 асослари.....284
 3-§. Оталикни белгилаш тўғрисидаги ишлар бўйича суд қарорлари.....288

Й и г и р м а у ч и н ч и б о б

**МЕҲНАТГА ОИД НИЗОЛАРНИ СУДДА КЎРИШНИНГ
 ПРОЦЕССУАЛ ХУСУСИЯТЛАРИ.....294**

- 1-§. Меҳнат ҳуқуқий муносабатларидан келиб чиқадиған
 ишларнинг тааллуқлилиги ва судлов масаласи.....294
 2-§. Меҳнат ишларини кўриш муддатлари.....297
 3-§. Меҳнат ишларида тарафлар.....298
 4-§. Меҳнат ишларини судда кўришга тайёрлаш.....299
 5-§. Ишга тиклаш ёки ходимни олдинги вазифасига қўйиш ишлари
 бўйича учинчи шахсларнинг иштироки.....300
 6-§. Меҳнат ишлари бўйича келишув битими.....308

7-§. Меҳнат ишлари бўйича суднинг ҳал қилув қарорлари.....	304
8-§. Меҳнат ишлари бўйича суд ҳал қилув қарорларининг ижро этилиш хусусиятлари.....	305

Й и г и р м а т ў р т и н ч и б о б

ДАВЛАТ ОРГАНЛАРИ ВА БОШҚА ОРГАНЛАР, ШУНИНГДЕК МАНСАБДОР ШАХСЛАРНИНГ ХАТТИ-ҲАРАКАТЛАРИ (ҚАРОРЛАРИ) УСТИДАН БЕРИЛГАН ШИКОЯТ ВА АРИЗАЛАР БЎЙИЧА ИШЛАРНИ ЮРИТИШ.....	306
---	------------

1-§. Идоралар ва мансабдор шахсларнинг хатти-ҳаракатлари (қарорлари) устидан берилган шикоятларни кўриб ҳал этишнинг умумий тавсифи.....	306
2-§. Фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини бузадиган хатти-ҳаракатлар ва қарорлар устидан шикоят бериш.....	312
3-§. Сайлов комиссияларининг хатти-ҳаракатлари (қарорлари) устидан берилган шикоятларни кўриш муддати ва тартиби.....	315
4-§. Нотариал ҳаракатлар ёки бундай ҳаракатларни бажаришни рад этганлик устидан берилган шикоятлар тўғрисидаги ишларни кўриш.....	317
5-§. Фуқаролик ҳолати далолатномалари ёзувларидаги нотўғриликларни белгилаш.....	320
6-§. Прокурорнинг ҳуқуқий ҳужжатни ғайриқонуний деб топиши ҳақида.....	323

Й и г и р м а б е ш и н ч и б о б

АЛОҲИДА ТАРТИБДА КЎРИЛАДИГАН ИШЛАР.....	326
--	------------

1-§. Алоҳида тартибда кўриладиган ишлар тушунчаси ва моҳияти.....	326
2-§. Юридик аҳамиятга эга бўлган фактларни белгилаш.....	328
3-§. Фуқарони бедарак йўқолган деб топиш.....	339
4-§. Фуқароларни муомалага лаёқати чекланган ёки муомалага лаёқатсиз деб топиш.....	342
5-§. Мол-мулкни (ашёни) эгасиз деб топиш.....	345
6-§. Тақдим этувчига деб берилган ҳужжатлар йўқолган тақдирда улар бўйича ҳуқуқларни тиклаш (чақириб иш юритиш).....	346

Й и г и р м а о л т и н ч и б о б

СУДНИНГ ҲАЛ ҚИЛУВ ҚАРОРИ ВА АЖРИМЛАРИ УСТИДАН АПЕЛЛЯЦИЯ БЕРИШ (ПРОТЕСТ КЕЛТИРИШ) ВА ТЕКШИРИЛИШИ.....	347
---	------------

1-§. Апелляция шикояти бериш (протест келтириш)нинг мазмуни ва аҳамияти.....	347
--	-----

**БИРИНЧИ ИНСТАНЦИЯ СУДИНИНГ ҲАЛ ҚИЛУВ ҚАРОРЛАРИ
ВА АЖРИМЛАРИ УСТИДАН АПЕЛЛЯЦИЯ ШИКОЯТИНИ
БЕРИШ (ПРОТЕСТ КЕЛТИРИШ) ҲУҚУҚИ.....351**

- 1-§. Шикоят бериш (протест келтириш) ҳуқуқини амалга
ошириш тартиби.....351
- 2-§. Апелляция (иккинчи инстанция) судида шикоят (протест)ни
кўриш тартиби..... 355
- 3-§. Биринчи инстанция судининг ҳал қилув қарорини апелляция
судида бекор қилиш, ўзгартириш ёки янги қарор чиқариш учун
асослар.....358
- 4-§. Апелляция инстанция судининг ваколатлари.....360
- 5-§. Апелляция (иккинчи инстанция) судининг ажримлари.....362
- 6-§. Биринчи инстанция судининг ажримлари устидан шикоят бериш
ва протест келтириш.....364

Йигирма саккизинчи боб

**БИРИНЧИ ИНСТАНЦИЯ СУДИНИНГ ҲАЛ ҚИЛУВ ҚАРОРЛАРИ
ВА АЖРИМЛАРИ УСТИДАН КАССАЦИЯ ШИКОЯТИ
БЕРИШ (ПРОТЕСТ КЕЛТИРИШ).....366**

- 1-§. Қонуний кучга кирган суд ҳал қилув қарори, ажримларини
қайта текшириш институтининг вазифаси ва моҳияти.....366
- 2-§. Кассация инстанция судининг ажрими.....374
- 3-§. Биринчи инстанция судининг ажримлари устидан кассация
тартибида шикоят ва протест келтириш ҳуқуқи.....375

Йигирма тўққизинчи боб

**ҲУҚУҚРОЛИК ИШЛАРИ БЎЙИЧА СУДНИНГ ҚОНУНИЙ
КУЧГА КИРГАН ҲАЛ ҚИЛУВ ҚАРОРЛАРИ, АЖРИМЛАРИ ВА
ҚАРОРЛАРИНИНГ ҚОНУНИЙ, АСОСЛИ ВА
АДОЛАТЛИ ЭКАНЛИГИНИ ТЕКШИРИШ.....376**

- 1-§. Қонуний кучга кирган ҳал қилув қарорлари, ажримлари ва
қарорларини суд назорати тартибида текширишнинг мазмуни ва
аҳамияти.....376
- 2-§. Ҳуқуқролик ишлари бўйича ҳал қилув қарорлари, ажримлари
ва қарорларга назорат тартибида протест келтириш ҳуқуқига эга
булган шахслар.....380
- 3-§. Ҳуқуқролик ишларини назорат тартибида кўрувчи судлар.....384
- 4-§. Суд назорати органларида иш юритиш тартиби.....387
- 5-§. Ишни назорат тартибида кўраётган суднинг ваколатлари.....389

**ҚОНУНИЙ КУЧГА КИРГАН ҲАЛ ҚИЛУВ ҚАРОРЛАРИ,
АЖРИМЛАР ВА ҚАРОРЛАРНИ ЯНГИ ОЧИЛГАН ҲОЛАТЛАР
БЎЙИЧА ҚАЙТА КЎРИШ.....392**

- 1-§. Қонуний кучга кирган ҳал қилув қарорлари, ажримлар ва қарорларнинг янги очилган ҳолатлар бўйича қайта кўриш асослари.....392
- 2-§. Янги очилган ҳолатлар бўйича ишни қайта кўриш тўғрисидаги аризаларни топширишнинг процессуал тартиби.....394

Ўттиз биринчи боб

СУД ҚАРОРЛАРИНИНГ ИЖРОСИ.....395

- 1-§. Суд ва бошқа идоралар қарорларининг ижроси - фуқаролик процессининг якунловчи босқичи.....395
- 2-§. Суд қарорларининг ижросида иштирок этувчи шахслар.....396
- 3-§. Ижронинг асослари.....404
- 4-§. Ижро ҳужжатларини мажбурий ижрога топшириш муддатлари.....404
- 5-§. Ижро ишини юритишнинг умумий қоидалари.....406
- 6-§. Қарздорнинг мулки ҳисобига ҳақ ундириш тартиби.....409
- 7-§. Иш ҳақидан ундириш.....413
- 8-§. Ундирилган суммани ундирувчилар ўртасида тақсимлаш.....414
- 9-§. Нафақа ундириш.....416
- 10-§. Бекор қилинган суд ҳал қилув қарорлари, ажримлари ва қарорларининг ижросини қайтариш.....417

Ўттиз иккинчи боб

**ЧЕТ ЭЛ ФУҚАРОЛАРИ ВА ФУҚАРОЛИГИ БЎЛМАГАН
ШАХСЛАРНИНГ ФУҚАРОЛИК ПРОЦЕССУАЛ ҲУҚУҚЛАРИ
ВА УЛАРГА ҲУҚУҚИЙ ЁРДАМ.....417**

- 1-§. Чет эл фуқаролари ва ташкилотларининг фуқаролик процессуал ҳуқуқлари.....417
- 2-§. Ҳуқуқий ёрдамлар.....419
- 3-§. Чет эл судлари ва арбитражларининг ҳал қилув қарорларини ижро этиш.....421

Ўттиз учинчи боб

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА ХЎЖАЛИК СУДЛАРИ ВА
УЛАРДА ХЎЖАЛИК НИЗОЛАРИНИНГ КЎРИЛИШИ.....422**

- 1-§. Хўжалик судлари фаолияти тушунчаси ва уларнинг вазифалари.....422
- 2-§. Хўжалик судларининг ташкил этилиши ва тузилиши.....423
- 3-§. Хўжалик судларига тааллуқли ишлар.....427

4-§. Хўжалик судида иштирок этувчи шахслар.....	433
5-§. Ишни судда кўришга тайёрлаш.....	439
6-§. Хўжалик судида ишнинг кўрилиши ва ҳал этилиши.....	440
7-§. Хўжалик судининг ҳал қилув қарори ва ажримлари.....	443
8-§. Хўжалик судлари чиқарган ҳал қилув қарорини апелляция инстанциясида қайта кўриш тушунчаси.....	448
9-§. Апелляция инстанциясида хўжалик ишларини кўриш тартиби.....	449
10-§. Қонуний кучга кирган хўжалик судининг қарорларини кассация инстанциясида қайта кўриш тартиби.....	451
11-§. Хўжалик судининг ҳал қилув қарори ва қарорини назорат тартибида қайта кўриш тушунчаси.....	453
12-§. Хўжалик судининг қонуний кучга кирган ҳужжатларини янги очилган ҳолатлар бўйича қайта кўриш тушунчаси, моҳияти ва асослари.....	457
13-§. Хўжалик судлари ҳал қилув қарорларининг ижроси.....	459

Ў т т и з т ў р т и н ч и б о б

ЎЗБЕКИСТОН ФУҚАРОЛИК НИЗОЛАРИНИ ҲАКАМЛАР (ХОЛИСЛАР) СУДЛАРИДА КЎРИЛИШИ.....462

1-§. Ҳакамлар (холислар) суди тушунчаси.....	462
2-§. Фуқаролар ўртасидаги низоларнинг ҳакамлар (холислар) суди томонидан ҳал этилиши.....	462

Ў т т и з б е ш и н ч и б о б

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА НОТАРИАТ (НОТАРИАЛ ҲАРАКАТЛАР).....465

1-§. Нотариат тушунчаси ва вазифалари.....	465
2-§. Давлат нотариал идораларида ва бошқа органлар томонидан амалга ошириладиган нотариал ҳаракатлар.....	471
3-§. Шартномалар ва бошқа битимларни тасдиқлаш бўйича бажариладиган нотариал ҳаракатлар.....	475
4-§. Эр ва хотиннинг умумий мулк ҳиссасига бўлган ҳуқуқлари тўғрисида гувоҳномалар бериш.....	484
5-§. Ижро хатларини ёзиш.....	486
6-§. Ҳужжатлардан олинган кўчирмаларнинг тўғрилигини тасдиқлаш.....	490
7-§. Юридик аҳамиятга эга бўлган фактларни тасдиқлаш ва нотариус томонидан бажариладиган бошқа баъзи нотариал ҳаракатлар.....	493

ШОАКБАР ШОРАҲМЕТОВ
ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНING
ФУҚАРОЛИК ПРОЦЕССУАЛ
ҲУҚУҚИ

(Ўзбек тилида)

Дарслик

Нашриёт муҳаррири
Рассом
Техник муҳаррир
Компьютерда
саҳифаловчи

Ҳ.Жалолов
З.Абдурасулов
М.Мирилёсова

М.Ходжиева

Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги ҳузуридаги “Адолат”
нашриёти. Манзил: 700170, Тошкент, Муҳиддинов кўчаси, 26-уй.

Босишга 2001 йил 28 июнда рухсат этилди. Қоғоз бичими 60x84^{1/16}.
Босма табоғи 32,0. Нашриёт ҳисоб табоғи 29,2. Адади 1100
390 сонли буюртма. Нархи шартнома асосида.

ДИТАФ босмаҳонасида чоп этилди.
Тошкент, Олмазор кўчаси, 171.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНИНГ